ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶଧାରା

ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା

ଭୁବନେଶ୍ୱର

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶଧାରା

(ସ୍ନାତକ ଶ୍ରେଣୀ ନିମନ୍ତେ)

ଲେଖକ

ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ପ୍ରକାଶକ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା

ଭୁବନେଶ୍ୱର

ODIYA SAHITYARA

SANSKRUTIKA VIKASHADHARA

(For Degree level students)

Published under the centrally sponsored scheme of production of books and literature in regional languages at the University level by the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Education), New Delhi.

Written by :

SRI CHITTA RANJAN DAS

Reviewed by :

Dr. Ashutosa Pattanayak

P. G. Department of Oriya, Utkal University,
Bhubaneswar.

Published by :

The Orissa State Bureau of Text Book Preparation and Production,
Bhubaneswar.

First Edition:-1981/1000 Copies

2nd print :-1993/1000 Copies

© All rights reserved by the Publisher. No part of this book may be reproduced in any form or by any means without the written permission from the Publisher.

Publication No-334

Printed at :

M/s SANGEETA PRINTERS

Alisha Bazar
Cuttack-2

PRICE-Rs. 25/-

ପ୍ରସ୍ତାବନା

ମନୋଭାବକୁ ଯଥାଯଥ ରୂପ ଦେଇ ସୁଶୃଙ୍ଖଳିତ ଭାବରେ ବାହାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ହିଁ ଭାଷାସୃଷ୍ଟିର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଭାଷା ବିନା କୌଣସି ଦେଶର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ବା ଦେଶର ଉନ୍ନତି ତା'ର ଭାଷାର ପ୍ରଗତି ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ମାତୃଭାଷା ଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷା ସହଜ ତଥା ସୁଗମ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ଭାରତ ସରକାର ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଞ୍ଜୁରୀ କମିଶନଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ତରରେ ମାତୃଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପଦ୍ଧତି ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ।

ଏଥିପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ କରିବାର ଦାୟିତ୍ୱ "ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା" ବହନ କରିଛି । "ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶ-ଧାରା" ପୁସ୍ତକଟି ତା'ର ଏକ ନିଦର୍ଶନ । ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକର ସ୍ନାତକ ଶ୍ରେଣୀ ଛାତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଏବଂ ଏହାକୁ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଲବ୍ଧପ୍ରତିଷ୍ଠ ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରରଞ୍ଜନ ଦାସ ଏବଂ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ଅଧ୍ୟାପକ ଡକ୍ଟର ଆଶୁତୋଷ ପଟ୍ଟନାୟକ ସମୀକ୍ଷା ଓ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଅବସରରେ ମୁଁ ସଂସ୍ଥା ତରଫରୁ ଉଭୟଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି ।

ପରିଶେଷରେ ଆମର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଯେ, ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକଟି ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ, ଅଧ୍ୟାପକ, ଅଧ୍ୟାପିକା ତଥା ସାଧାରଣ ପାଠକ ପାଖରେ ନିଶ୍ଚୟ ଆଦୃତ ହେବ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର
ତା ୨ । ୧୧ । ୮୧

ସଙ୍କର୍ଷଣ ମହାପାତ୍ର
ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ

ଲେଖକର କଥା—

"ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶ-ଧାରା" ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ନୁହେଁ । ହୁଏତ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ ବି ନୁହେଁ । ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଏକ ବୃହତ୍ତର ସାମୂହିକ ଜୀବନ-ଜଳବାୟୁର ଅଂଶ, ଯାହାକୁ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ଜଳବାୟୁ ଅନ୍ତଃପରିବେଶ ଓ ବହିଃପରିବେଶ ଉଭୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଆପଣାକୁ ଗଢ଼ଣମାନ ଦେଇ ଗତି କରୁଥାଏ । ସଂସ୍କୃତି ସାହିତ୍ୟକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମାର୍ଗ ଦିଏ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ସର୍ବଦା ଏକ ପ୍ରେରଣାତ୍ମକ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଥାଏ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟ ଅଥବା ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆମେ କେବେହେଲେ ଆମର ଏକ ସଂପତ୍ତିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନାହିଁ । ବରଂ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିମୁକ୍ତ ଭାବରେ ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ଆତ୍ମସମୀକ୍ଷଣ ଏବଂ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଗ୍ରଗତି ଲାଗି ଆହ୍ୱାନ ଦେଉଥିବା ଏକ ଆତ୍ମସମ୍ପଦ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିବା ।

'ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ସଂସ୍ଥା' ତରଫରୁ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ଏବଂ ପ୍ରକାଶିତ ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଗୋଟିଏ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରୂପେ ମୋଟେ ଲିଖିତ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ସହଜ ଉତ୍ତରଲେଖା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଅଳପକରେ ଏକ ସୁବୋଧ ସମାଧାନ ଯୋଗାଇ ଦେବାଲାଗି ଏଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ଗଣିତ ନୁହେଁ ଯେ ଠିକ୍ ଧାରାରେ କଷିଦେବା ମାତ୍ରକେ ଉତ୍ତରଗୁଡ଼ାକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମିଳିଯାଇ ପାରିବ । ସଂସ୍କୃତି ତଥା ସାହିତ୍ୟରେ ଉତ୍ତର ଖୋଜିବାର ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଆମକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପ୍ରଶ୍ନର ହିଁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ତାହାର ଦ୍ୱାରା ଆମ ବୁଝିବାର ପରିଧି-ଗୁଡ଼ାକୁ ଅଧିକ ବିସ୍ତାର ମିଳେ । ତାହାହିଁ ଆନନ୍ଦ ଦିଏ, ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ପରି ଅନୁଭବ ହୁଏ ।

ବହିଟିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଲାଗି 'ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ସଂସ୍ଥା' ମୋତେ ସୁଯୋଗ ଦେଇଥିବାରୁ ମୁଁ ସଂସ୍ଥା ପାଖରେ ଋଣୀ । ଯେଉଁ ବନ୍ଧୁମାନେ ସଂସ୍ଥା ପାଖରେ ଏଭଳି ପୁସ୍ତକଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଓ ମୋ' ଦ୍ୱାରା ସେଇଟିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ବାଢ଼ିଥିଲେ, ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୋ'ର ପ୍ରଣାମ ଜଣାଉଛି । ଇତି ।

ଦୀପାବଳୀ, ୧୯୮୧ **ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ**
କଟକ

ଦ୍ୱିତୀୟ ମୁଦ୍ରଣର ଭୂମିକା

ବିଶେଷ ଆନନ୍ଦର କଥା ଯେ, ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ "ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶଧାରା' ପୁସ୍ତକଟିର ଆଦର ଦିନକୁ ଦିନ ବଢ଼ି-ଚାଲିଛି । ଏଣୁ ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ମୁଦ୍ରଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଯାଉଛି । ଏହା ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ, ଅଧ୍ୟାପକ, ଅଧ୍ୟାପିକା ତଥା ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ମହଲରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଦୃତ ହେବ ବୋଲି ଆମର ଆଶା ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର
ତା ୨୦ । ୫ । ୯୩

ଡକ୍ଟର ଏମ୍. କ୍ୟୁ. ଖାଁ
ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ

ସୂଚୀପତ୍ର

ସ୍ତମ୍ଭ	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ପ୍ରଥମ-ସ୍ତମ୍ଭ	ବିଷୟ-ପ୍ରବେଶ, ବିଚରଣଭୂମିର ନିରୂପଣ, କେତୋଟି ଉକ୍ତି ଓ କେତୋଟି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି	୧
ଦ୍ୱିତୀୟ-ସ୍ତମ୍ଭ	'ଅପ୍ରକେତ ସଲିଲ'ର ଯୁଗ ପ୍ରାରମ୍ଭପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଏକ ସମୀକ୍ଷା	୧୪
ତୃତୀୟ-ସ୍ତମ୍ଭ	ଉନ୍ମେଷକାଳର ଅନ୍ୱେଷଣରେ	୮୯
ଚତୁର୍ଥ-ସ୍ତମ୍ଭ	ଆବିଷ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ	୧୦୫
ପଞ୍ଚମ-ସ୍ତମ୍ଭ	ଅନ୍ତରନୁସନ୍ଧାନ ଓ ଅନ୍ତର୍ବିଷ୍କାରର ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ —ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ।	୧୩୪
ଷଷ୍ଠ-ସ୍ତମ୍ଭ	ସ୍ୱୀତ ଓ ପ୍ରୀତର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ —ଅତିକୃତ କାବ୍ୟଧର୍ମୀର ଅଲଙ୍ଘତା	୧୬୭
ସପ୍ତମ-ସ୍ତମ୍ଭ	ସଂକ୍ରମଣ ଓ ସମ୍ଭାବନାର ଶହେଟି ବର୍ଷ (୧୮୫୦-୧୯୫୦)	୧୯୭
ଅଷ୍ଟମ-ସ୍ତମ୍ଭ	ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ- ପ୍ରତାରଣା, ପଲାୟନ ଓ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ।	୨୬୩
ଶେଷ-ସ୍ତମ୍ଭ	ଉପସଂହାର	୨୯୯

ବିଷୟ-ପ୍ରବେଶ

[ବିଚରଣ-ଭୂମିର ନିରୂପଣ; କେତୋଟି ଉକ୍ତି ଓ କେତୋଟି ପ୍ରଯୁକ୍ତି]

ଆଗ ମଣିଷ, ତା'ପରେ ତା'ର ସାହିତ୍ୟ । ମଣିଷର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ସଂସ୍କୃତି ତା'ର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରହିଛି । ଏହି ସଂସ୍କୃତି ଏକ ଜୀବନ୍ତ ସଂସ୍କୃତି, ତାହା ଜୀବନର ସମବାଚୀ । ମଣିଷ ତା'ର ସଂସ୍କୃତିକୁ ନିଜ ହାତରେ ତିଆରି କରିଛି, ତାକୁ ସେ ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିର ମଞ୍ଜି ଦେଇ ତିଆରି କରିଛି । ପୁରୁଣା ସଂସ୍କୃତିର ଭୂମି ଉପରେ ସିଏ ନୂତନ ସଂସ୍କୃତିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆମେ ଏକ ସଦାପ୍ରବାହଯୁକ୍ତ ଏବଂ ସଦାପ୍ରବହମାନ ଧାରା ରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ପାରିବା । ଏହି ଧାରା ସହିତ ମନୁଷ୍ୟ କେବେ-ହେଲେ ଏକ ଅସହାୟ କୁଠା ଖଣ୍ଡେ ପରି ମୋଟେ ଭାସିଯାଇ ନାହିଁ । ଆପଣାର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ତଥା ବିଶ୍ୱଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏକାଠି ସମନ୍ୱିତ କରି ବଳି ସିଏ ସେହି ଧାରାକୁ କାଳେକାଳେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ୱଭାବ ଦେଇ ଆସିଛି; ତାହାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୋଡ଼ ଓ ଭଙ୍ଗମାନ ଦେଇ ଆସିଛି, ତାହାକୁ ସର୍ବଦା ଏକ ସ୍ୱକୀୟ ପରିଚିତି ଏବଂ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ସମ୍ଭୂତିର ଭାଜନ କରି ରଖିଛି ।

ଆଗ ଭାଷା, ତା'ପରେ ସାହିତ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାର ଏକ ବିବର୍ତ୍ତନ କ୍ରମ ଅବଶ୍ୟ ଅଛି । ଏକ ଭାଷାର ଗତି ପଥରେ ତାହା କେତେ ଅନ୍ୟ ଉପଭାଷା ଏବଂ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ଯେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଆସିଛି, ତାହାର ବି ଏକ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଅନୁମାନ-ସୂତ୍ର ବାହାର କରିବା ନିଶ୍ଚୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଭାଷାକୁ କୌଣସି ଭଗବାନ କଦାପି ତିଆରି କରି ନାହାନ୍ତି, କୌଣସି ଲୋକସମୂହ ତା'ର ଭାଷାଟିକୁ ଏକ ବିଶେଷ ଦାନ ଅଥବା ଆଶୀର୍ବାଦ ରୂପେ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରୁ ମୋଟେ ପାଇ ନାହିଁ । ଆମେ କେହି ଆମର ନିଜ ଭାଷାଟିକୁ ନିଜେ ନିର୍ବାଚନ କରି ଗ୍ରହଣ କରିନାହୁଁ । ଆମେ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ଯେଉଁ ଭୂମିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛୁ, ସେହି ଭୂମିର ଭାଷାଟି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରାୟ ଏକ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ଭାବରେ ଆମ ଦ୍ୱାରା ଆମ ନିଜର ଭାଷା ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଭାଷାର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ କରାଯାଇପାରେ, ଯେକୌଣସି ଭାଷାର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇପାରେ; ମାତ୍ର ଗୋଟିଏ ଭାଷା ବଡ଼ ଓ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଭାଷା ତା'ଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି

ବସିଲେ ସେଥିରୁ ଅହଙ୍କାରର ଜନ୍ମ ହୁଏ, ଅହଙ୍କାରରୁ କେତେ ପ୍ରମାଦ ଆସି ପହଞ୍ଚେ ଓ ସେହିସବୁ ପ୍ରମାଦ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଓ ତେଣୁ ଆମର ଯାବତୀୟ ସୃଷ୍ଟି ତଥା ସଂସ୍କୃତିକୁ ଭାରି ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ କାମୁଡ଼ି ଧରିଥାନ୍ତି । ଆମ ଲାଗି ନାନା ବ୍ୟାଧିର ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି ।

ଆଗ ଭାଷା, ତା'ପରେ ସାହିତ୍ୟ । ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଆମ ସାଂସ୍କୃତିକ ସମଗ୍ର ଜୀବନଟିର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ସନ୍ତକ, ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ପରିମାପକ । ସଂସ୍କୃତି ସାହିତ୍ୟକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର ଓ ସ୍ୱଭାବ ଦିଏ, ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ଏକ ଦର୍ପଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । କୌଣସି ସମୂହର ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ଏକ ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ପାତ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଅନେକ ସମୟରେ ତା' ଜୀବନର ଅନ୍ତଃନାଡ଼ୀଗୁଡ଼ାକ ଦିଶିଦିଶି ଗଲାପରି ଓ ଭାରି ବାରି ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲା ପରି ମନେ ହୋଇଥାଏ । ସାହିତ୍ୟ ଯେକୌଣସି ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏକ ଆତ୍ମଦର୍ଶନର ଅବକାଶ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଥାଏ । ସଂସ୍କୃତି ସାହିତ୍ୟର ପଛେପଛେ ରହିଥାଏ, ପୁଣି ପୁରୋଭାଗରେ ବି ରହିଥାଏ । ପଛେ ପଛେ ରହି ରସଦ ଯୋଗାଉଥାଏ, ପୁଷ୍ଟିବିଧାନ କରୁଥାଏ, ଦୃଷ୍ଟି-ଗୁଡ଼ାକୁ ନିର୍ମଳ କରିବାର ଉପଲକ୍ଷମାନ ଯୋଗାଇ ଦେଉଥାଏ, ସାହିତ୍ୟ ଲାଗି ତା'ର ବ୍ୟାପ୍ତିରୂପକ ଭୂମିଟିକୁ ନିରୂପଣ କରି ଦେଉଥାଏ; ପୁଣି ସଂସ୍କୃତି ଏକ ସ୍ୱପ୍ନ ରୂପେ, ଏକ ଶ୍ରଦ୍ଧାରୂପେ ଏବଂ ଏକ ସ୍ପର୍ଦ୍ଧାରୂପେ ସାହିତ୍ୟର ଆଗେ ଆଗେ ରହିଥାଏ । ସାହିତ୍ୟ ଦେଇ ସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ନୂତନ ପାବଚ୍ଛ ପଡ଼େ ଏବଂ ନାନା ନୂତନ ଦିଗର ସନ୍ଧାନ ମିଳେ । ସାହିତ୍ୟ ସୃଜନର ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରେ, ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ତାହା ନାନା ନୂତନ ଦ୍ୱାରର ଉଦ୍‌ଘାଟନ ବି କରିଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଏକ ପ୍ରେରଣା । ଠିକ୍ ସେହିପରି ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଏକ ପ୍ରେରଣା । ଜଣେ ଅଧିକ ସଂସ୍କୃତି-ସମ୍ପନ୍ନ ମଣିଷ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅସନ୍ତୋଷକୁ ନେଇ ବାସ କରୁଥାଏ । ସେହି ଅସନ୍ତୋଷ ହେଉଛି ଏକ ଉନ୍ମୋଚନକାରୀ ଅସନ୍ତୋଷ, ଏକ ସୃଜନକାରୀ ଅସନ୍ତୋଷ । ତାହା ଆମକୁ ସାର୍ଥକତର ସୃଜନ ଲାଗି ଏକ ନିମିତ୍ତ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଅଭିପ୍ରାୟ ରଖିଥାଏ । ଯେଉଁମାନେ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଧର୍ମତଃ ସତେ ଅବା ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ କୋଠାଘରଗୁଡ଼ାକୁ ଦେଖାନ୍ତି, ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ାକୁ ଦେଖାନ୍ତି, ଗଦାଗଦା ବହିକୁ ଦେଖାନ୍ତି, ହାଣ୍ଡି କୁଣ୍ଡେଇ ଓ କୁଲା ବାଉଁଶିଆଗୁଡ଼ାକୁ ଦେଖାନ୍ତି । ସେମାନେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ଆପଣାକୁ ସାଆନ୍ତ ପରି ଭାବନ୍ତି, ଏସବୁର ମାଲିକ ବୋଲି ମାନନ୍ତି । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଏଗୁଡ଼ାକରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଳପ ରହିଛି, ଏମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ସଂସ୍କୃତିର ସନ୍ଦର୍ଭରେ ସତେ ଅବା ଏକ ତଳଖନ୍ଦାର ବୋଲି ବିଚାର କରିଥାନ୍ତି । ଅନ୍ୟମାନେ ତଳଖନ୍ଦାରେ ରହିଛନ୍ତି ବୋଲି ଆପଣାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଲାଗି ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ପାରିଲେ, ଆମେ

ନିଜେ ଅବଶ୍ୟ ଉପର ଖନ୍ଦାରେ ଓ ଏପରିକି ସବା ଉପର ଖନ୍ଦାଟିରେ ରହିଛନ୍ତି ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଅଣପଥଟି ତା'ପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁଗମ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ । ତା'ପରେ ଆପଣାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ଧର୍ମ ଏବଂ ଧର୍ମାଚରଣ ସବୁକିଛି ଏକାବେଳକେ ସବା ଉପର ସ୍ତରକୁ ହିଁ ଉଠିଯାଏ ଓ ଆମର ଯାବତୀୟ ଉକ୍ତି କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ାଏ ଦମ୍ଭୋକ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ରହିଯାଏ । ହୁଏତ ଏହିପରି ଏକ ସହଜ ପୁଲକର ଫନ୍ଦାରେ ପଡ଼ି ଅତୀତରେ କେତେକ ଦେଶ ପୃଥିବୀର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, କେତେକ ସମୂହ ଆପଣାକୁ ଖାସ୍ ଭଗବାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ଏବଂ ଜଗତକୁ ପ୍ରେରିତ ଏକ ସମୂହ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଏକ ଯୁକ୍ତିର ମୋହରେ ପଡ଼ି ଆମ ସଂସାରରେ ମ୍ଳେଚ୍ଛ, ଯବନ, କାଫେର୍ ଏବଂ ବର୍ବର ପ୍ରଭୃତି ଘୃଣାରୋପକାରୀ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । କଥିତ ଅଛି, ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ କେବଳ ନିଜକୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତରେ ମଣିଷ ବୋଲି ବିଚାର କରୁଥିଲେ, ଆଉ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଣଗ୍ରୀକ୍ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ବର୍ବର ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ପଶୁ ସ୍ତରୀୟ ବୋଲି ବିଚାର କରୁଥିଲେ । ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟର ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଆମେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା; ସ୍ୱୟଂ ଆରିଷ୍ଟଟଲ୍ ଲେଖିଥିବା 'ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର'ରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଏକାଧିକ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଦେଖିବାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଖର୍ବକାୟ ଆଫ୍ରିକାର ହଟେନ୍‌ଟଟ୍ ଜାତି ମଧ୍ୟ ଆପଣାକୁ 'ମଣିଷଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରକୃତ ମଣିଷ ଓ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମିଶ୍ରଣର ଦୋଷ ଲାଗି ନଥିବା ଏକ ଶୁଦ୍ଧ ଜାତି' ବୋଲି କହନ୍ତି ।[୧] ଭାରତରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଦେବଭାଷା କହିବାର ପରମ୍ପରାଟି ହୁଏତ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନେକଙ୍କ ଭିତରେ ରହିଛି । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଜର୍ମାନୀର ସ୍ୱୀକୃତ ଦାର୍ଶନିକ ଲାଇବ୍‌ନିତ୍‌ସ୍ ନିଜର ଭାଷା ଜର୍ମାନ୍ ଭାଷାକୁହିଁ ପୃଥିବୀର 'ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଭାଷା' ଏବଂ 'ବୀରଜାତିର ଭାଷା' ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତିକୁ ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ବିଚାର କରି ବସିଲେ ସର୍ବଦା ପ୍ରାୟ ଏହି ଦଶା ହୋଇଥାଏ । ଏଗୁଡ଼ାକ ହେଉଛି ମୋହ, ଏହା ବାନ୍ଧି ରଖେ; ଏଗୁଡ଼ାକ ହେଉଛି ଅଫିମ, ଏହା ଭୁଲାଇ ରଖେ, ଏକାବେଳକେ ଦୀପ୍ତିହୀନ ଅଥଚ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ରହିବାରେ ତାହା ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରେ ।

ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଏକ ପ୍ରେରଣା—ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଏବଂ ସାମୂହିକ ଆତ୍ମଆବିଷ୍କାରର ପ୍ରେରଣା । ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଏକ ଗୁଣାତ୍ମକ ଆସ୍ପୃହା; ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ତାହା ମୂଳତଃ ଅନ୍ୟ ସବୁ ମଣିଷଙ୍କ ସହିତ ଏକ ଅନ୍ତଃଭାବଗତ ସ୍ତରରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ରହିବାର ଏବଂ ପରସ୍ପରକୁ ସମୃଦ୍ଧିମନ୍ତ କରିବାର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଏବଂ ସାମୂହିକ ଜୀବନରେ ତାହା ଯେଉଁ ତତ୍ପରତାଗୁଡ଼ିକର ମାଧ୍ୟମରେ ଆପଣାକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି ଆଣିବାର ବାସନା ରଖିବ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସମଗ୍ର ଏବଂ ସୁନିପୁଣ ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସିବାର ପରିବେଶଟିକୁ ଯୋଗାଇ ଦେଇ ପାରୁଥିବ । ସଂସ୍କୃତି ଏକ ଅନ୍ୱେଷଣ, ଏକ ସତତ ଉଦ୍ୟମ, ସତତ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରି ସେଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାର

ଏକ ଉଦ୍ୟମ । ସଂସ୍କୃତି ଜୀବନର ସତ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ଆବିଷ୍କାର କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଉକୁଟାଇ ଦେଇ ପାରିବା ଲାଗି ସ୍ପର୍ଦ୍ଧା ରଖିଥାଏ । ସେହି ସତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ କେଉଁଠି ଆମର ଭୋଗ କରିବା ଲାଗି ସାଇତା ହୋଇ ରହି ନଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବାରବାର ନୂତନତର ମୂଲ୍ୟରେ ଏବଂ ନୂତନତର ବ୍ୟାପକତା ସହିତ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ, ଆମେ ଅନେକେ ଯେତେବେଳେ ବେଳେବେଳେ ଆମର ତଥାକଥିତ ସଂସ୍କୃତିଧନଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିବାକୁ ମନ କରୁଥାଉ, ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ଆମେ ସତ୍ୟକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ପାଇଗଲୁଣି ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିବାରେ ଲାଗିଥାଉ । ସେତେବେଳେ ଆମେ ନିଜକୁ ହିଁ ସତ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତିନିଧି ଏବଂ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାୟାଦ ବୋଲି ଜାହିର କରିବାରେ ଭାରି ଉତ୍ସାହ ଏବଂ ଉତ୍ତେଜନା ଦେଖାଉ; ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହୁ । ନିଜର ଏକ ମୂଢ଼ ପୁଲକିତତା ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଗତିକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରି ରଖୁ । ସତ୍ୟ ଆମ ପାଖରେ ରହିଛି, ଆମେ ତାକୁ ହାସଲ କରି ସାରିଛୁ, ଆମେ ହିଁ ସତ୍ୟର ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ରହିଛୁ । ଜୀବନର ସମୀକ୍ଷକମାନେ ତାହାକୁ ହିଁ ସତ୍ୟକୁ ହରାଇ ବସିବାର ନିଶ୍ଚିତତମ ମାର୍ଗ ବୋଲି ସୂଚିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । [୨]

ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତି ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, ତାହା ଏକ ଜୀବନ । ସଂସ୍କୃତି ଜୀବନର ଭୂମି ହୋଇ ରହିଥାଏ, ଜୀବନର ଅନ୍ତରାକାଶରେ ଏକ ଜଳବାୟୁ ପରି ହୋଇ ରହିଥାଏ; ପୁଣି ସଂସ୍କୃତି ସେହି ଜୀବନର ଏକ ବିପୁଳତର ସମ୍ଭାବନା ରୂପେ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ପ୍ରୟାସ ଏବଂ ପ୍ରେରଣା ମଧ୍ୟରେ ସମାବିଷ୍ଟ ବି ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଆମ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଜୀବନର ନାନା ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଥିବା ସ୍ପେନୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ଶ୍ରୀ ଓର୍ଟେଗା ଗାସେଟ୍ [୩] ଆମକୁ ସେହି ବିଷୟରେ ସାବଧାନ ଓ ଅବହିତ କରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କରି ବିଚାରର ଅନୁସରଣ କରି କହିଲେ, ଆମେ ଅନେକ ସମୟରେ ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ଏକ ବାହ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିଥାଉ, ପ୍ରାୟ ଏକ ଧର୍ମନିଷ୍ଠା ସହିତ ଆମେ ଆମର ସେହି ବିଶ୍ୱାସଟିକୁ କେଡ଼େ ସୁମଣ୍ଡନ ଭାବରେ ଚକଚକ କରି ଧରିଥାଉ । ମାତ୍ର ଅନେକ ସମୟରେ ସେହି ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରାୟ ଏକ ପିତୁଳା ପୂଜାରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ । ସେହି ସଂସ୍କୃତି ଓ ତାହା ଉପରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଥିବା ସେହି ବାହ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ହିଁ ନଥାଏ ।

ଅର୍ଥାତ୍, ଆମ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆମେ ମୂଳତଃ ଏକ ସତତ ସ୍ଫୁରଣା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା । ସଂସ୍କୃତିର ଇତିହାସ ହେଉଛି ସତତ ସଂଘର୍ଷର ଇତିହାସ, ଆହ୍ୱାନ ଶୁଣି ଆହ୍ୱାନର ଜବାବ ଦେବାର ଇତିହାସ, ସୋପାନ ପରେ ସୋପାନ ଅତିକ୍ରମ କରିବାର ଇତିହାସ । ଏହା ହେଉଛି ପରମ୍ପରା ଏବଂ ନୂତନ ସୃଜନ ମଧ୍ୟରେ ସତତ ଲାଗି ରହିଥିବା ଏକ ସଂଘର୍ଷର ଇତିହାସ । ପରମ୍ପରା ଗଢ଼ା ହେଉଥିବାର, ପରମ୍ପରା ଭଙ୍ଗା ହେଉଥିବାର ଏବଂ ସେହି ପରମ୍ପରାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଉଥିବାର ଏକ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଇତିବୃତ୍ତ । ଯେତେବେଳେ ସେହି ଅସଲ ଉତ୍ସାହଟି ନାନା କାରଣରୁ ଶୁଷ୍କ, କ୍ଷୀଣ କିମ୍ବା ଗୌଣ ହୋଇପଡ଼େ,

ଯେତେବେଳେ ପୁନରାବୃତ୍ତି ହିଁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ, ଯେତିକି ଅଛି ବା ରହି ଆସିଛି ତାହାକୁ ଅଠରଗୁଣ ଅଧିକ ବଡ଼ କରି ଦେଖାଇ ହେବାର ଏବଂ ସେଇଥିରେ ଗର୍ବ କରିବାର ଏକ ଲାଳସା ଆମକୁ ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ବାଟ ପାଇଯାଏ, ଆମର ଯାବତୀୟ ମନ୍ଦିର, ମିଉଜିଅମ୍ ଏବଂ ମଥାରେ ଶୋଭା ପାଉଥିବା ଜୁଡ଼ାଗୁଡ଼ାକ ସତ୍ତ୍ୱେ ଆମ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ତଥାପି ଏକ ଅଧୋଗମନ ଘଟିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ତେଣୁ ନୂତନ ସୃଜନର ଦ୍ୱାରଟି ସଦା ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ପୃଥିବୀର ସବୁ ଯୁଗରେ ସବୁ ଲୋକସମୂହଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଏହି ସଂଘର୍ଷଟି ଲାଗି ରହିଥିବାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ଭାବିବା, ତାହାକୁ ସତେଅବା ଗୁଡ଼ାଏ ସୁନା ଆଉ ରୂପା ପରି ମନେକରି ଗନ୍ତାଘର ଭିତରେ ପୂରାଇ ରଖିବା ଓ ସେହି ଅଳସୁଆ ଗୌରବରେ କ୍ରମଶଃ କୋଢ଼ି ହୋଇଯିବା,—ଏଗୁଡ଼ାକ ଅବସାଦର ଲକ୍ଷଣ, ଚାଲିବାଲାଗି, କିଛି ଗଢ଼ିବା ଲାଗି ଓ କିଛି ହେବାଲାଗି ଅସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାର ଏକ ଲକ୍ଷଣ । ଆପଣାର ସଂସ୍କୃତିକୁ କେତେ ମଣିଷ ଅନେକ ସମୟରେ ଏକ ପ୍ରଶମକ ପରି ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ତାହାର ସମ୍ମୋହନଟି ଭିତରେ ଖୁସି ହେଉ ହେଉ ବୁଢ଼ା ବି ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଭଣ୍ଡାରଘର ଗୁଡ଼ାକ ପୂରି ରହିଥିଲେ ବି ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୁର ଏବଂ କଠୋର ଭାବରେ ବୁଢ଼ା ହୋଇ ବସନ୍ତି ।

ଠିକ୍ ସେହିପରି ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ଏକ ପ୍ରେରଣା । ସାହିତ୍ୟ ଏକ ଭୂଷଣ ବା ମଣ୍ଡନ କିଛି ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ଏକ ବିଳାସ ସାମଗ୍ରୀ ନୁହେଁ, ଦରବାରୀ ନସ୍ୟସେବନ ବି ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ହୁଏତ କେତେକଣ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ପଣ୍ଡିତ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିନୋଦନର ଏକ ସାମଗ୍ରୀ ଓ ସାଧନ ବୋଲି କହି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସେହି ଯୁଗରେ ଯେଉଁସବୁ ଦାଣ୍ଡରେ ବାଟ ଚାଲୁଥିଲେ ଅଥବା ଯେଉଁସବୁ ଆକାଶର ବାୟୁକୁ ନିଶ୍ୱାସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ, ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନେ ହୁଏତ ଆଉ ଅନ୍ୟ କିଛି ହେଲେ କହିପାରି ନ ଥାନ୍ତେ । ଆମ ଏଯୁଗରେ ସେଗୁଡ଼ାକ ଇତିହାସ ହୋଇ ରହୁ, ମାତ୍ର ଆମ ବିଚାରଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି କଦାପି ସୂତ୍ରରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ନହେଉ । ପ୍ରାଚୀନର ଆଲୋଚନା ଓ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରତି ଅନେକ ସମୟରେ ଆମ ଭିତରେ ରହିଥିବା ସମ୍ବେଦନା ଆମ ଗୋଡ଼ରେ କଦାପି ପଥର ହୋଇ ନ ରହୁ । ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଯାବତୀୟ ଅବଲୋକନ ଆମକୁ ଆହୁରି ଆଗରେ ରହିଥିବା ସମ୍ଭାବନାଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ପ୍ରେରଣା ଦେଇପାରୁଥିବା ଉଚିତ । ସାହିତ୍ୟର ଯାବତୀୟ ଅବଲୋକନ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ଆତ୍ମ-ଅବଲୋକନ ହୋଇପାରୁଥିବା ଉଚିତ । ଯଥାର୍ଥ ଅବଲୋକନରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଏବଂ ସାମୂହିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତରେ ଆଦୌ କୌଣସି ବ୍ୟବଧାନ ରହେ ନାହିଁ । ଆମେ ଯେତିକି ଯେତିକି ଆପଣାର ଗଭୀରକୁ ଯିବାଲାଗି ସମର୍ଥ ହେଉଁ, ଆମର ଯାବତୀୟ ବହିଃସମ୍ବନ୍ଧର ଯାବତୀୟ ପରିଧି ଓ ପ୍ରସ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରିମାଣରେ ପ୍ରସାରିତ ଏବଂ ବ୍ୟାପ୍ତିଯୁକ୍ତ

ହୋଇଯିବାରେ ଲଗିଥାଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ଆପଣାର ଚେତନାଭୂମିରେ ନିଜକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଜନ୍ମ ଦେଇପାରିଲେ ତାହାକୁ ନିମିତ୍ତ କରି ଓ ତାହାକୁ ଅବଲମ୍ବନ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ତାର ସମାଜ ମଧ୍ୟ ବଦଳିଯାଏ । ସମାଜରେ ଘଟୁଥିବା ଯାବତୀୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପ୍ରସାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଯାତ୍ରାଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ନୂତନ ଆୟାମ ଯୋଗାଇ ଦେଇଯିବାରେ ଲଗିଥାଏ । ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ପ୍ରତିଫଳକ, ଆମ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏକ ପ୍ରତିଫଳନକାରୀ ଭୂମି ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଥାଏ । ସଂସ୍କୃତି ସାହିତ୍ୟକୁ ରୂପ ଦିଏ, ସାହିତ୍ୟ ନୂତନ ସଂସ୍କୃତିର ସୃଷ୍ଟି ଲାଗି ବାଟ କାଢ଼େ, ବାସନା ଜାଗ୍ରତ କରେ । ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ନାନା ପ୍ରସୀମନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାରେ ଶକ୍ତି ଆଣିଦିଏ, ନାନା ଜଳାଶୟକୁ ଭାଙ୍ଗିଦିଏ, ନୂତନ ଗତିଶୀଳତା ସକାଶେ ଅବସର ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

ଆମେ ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେପରି ଭାବରେ କାମରେ ଲଗାଉ, ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଆମଲାଗି ପ୍ରାୟ ସେତିକି କାମ ଦିଏ; ଅର୍ଥାତ୍, ଆମେ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଯେତିକି ଯୋଗ୍ୟ ହେଉ, ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଆମକୁ ପ୍ରାୟ ସେତିକି ଉନ୍ମୋଚନର ସୌଭାଗ୍ୟ ଆଣି ଦେଇଥାଏ । ଆମେ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମର ସମ୍ପତ୍ତିରୂପେ ବା ଦେଖାଇ ହେବାର ଗୋଟାଏ ସାମଗ୍ରୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କଲେ ସାହିତ୍ୟ ଆମ ଗୋଡ଼ରେ ପଥର ପରି ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଥାଏ, ଆମ ସାନ ଘରଗୁଡ଼ାକୁ ଆହୁରି ସାନ କରି ରଖିଥିବା ଭଳି ଭଳି ପାଚେରୀ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ନାନା ଭାବପ୍ରବଣତାରେ ତାହା ଆମର ବୁଦ୍ଧିକୁ ମୋଟା କରି ରଖିଥାଏ, ଆମର ଲଜ୍ଜାଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ବେହୋସ୍ କରି ରଖିଥାଏ । ସେଭଳି ସାହିତ୍ୟ ଆମର ସାମୂହିକ ଜୀବନରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ସୁନାର ଡାଙ୍କୁଣି ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ଅଫିମ ପରି କାମ କରେ । ପୁରୁଣାଗୁଡ଼ାକ ଆମଲାଗି ପୁଞ୍ଜିରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଆମ ଉପରେ ବର୍ବରତା କରିବାରେ ଲଗିଥାନ୍ତି ଓ ଆମକୁ ପ୍ରାୟ ବନ୍ଧ୍ୟା କରି ରଖିଥାଆନ୍ତି । ପ୍ରଚୁର ଧନସମ୍ପତ୍ତି ରହିଥିଲେ ମଣିଷ ଯେପରି ତଥାପି ବର୍ବର ହୋଇ ରହିପାରେ, ଯାବତୀୟ ଜ୍ଞାନ, ବିଜ୍ଞାନ ଏବଂ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଣିଷ ଯେପରି ତଥାପି ପାଷାଣ୍ଡ ହୋଇ ରହିପାରେ, ସେହିପରି ଗଦାଗଦା ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଭାରି ଭାରି ସାହିତ୍ୟକତା ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସିଏ ତଥାପି ଭାରି ଅସମର୍ଥ ଓ ଦୌର୍ବଲ୍ୟଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ବି ରହିପାରେ ।

ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତିର ଭୂମି ଉପରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଏପରି ଏକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ, ଯାହାକି ଆମଲାଗି ଆଗକୁ ବାଟ ଫିଟାଇ ଦେଇପାରୁଥିବ, ଯାହା ପାଚେରୀଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗି ପାରୁଥିବ, ଗଣ୍ଠିଗୁଡ଼ାକୁ ଫିଟାଇ ଦେଇ ଆମକୁ ଅଧିକ ପଟୁତର ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପାରୁଥିବ; ଯାହା ଆମକୁ ଆମ ଆକାଶଗୁଡ଼ିକର ସ୍ପର୍ଶ ଦେଇପାଇ ପାରୁଥିବ । ଆମରି ଭିତରେ ଆମର ନିୟତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ କରାଇ ଆଣି

ପାରୁଥିବ । ଗୋଟିଏ ଭୂମିରେ ଆସି ପହଞ୍ଚି ପାରିଲେ ସାହିତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକାର ଲାଗି ଏକ ମନ୍ତ୍ର ହୋଇ ରହିପାରିବ ଓ ସଂପୃକ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ଏକ ମନ୍ତ୍ରରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏକ ମନ୍ତ୍ରର ଆଲୋଡ଼ନ ସମ୍ଭବ କରିପାରିବ ବୋଲି ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଆମକୁ ଏକ ସୂଚନା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । * ସାହିତ୍ୟ ଏକ ମନ୍ତ୍ର ହୋଇପାରେ, ସାହିତ୍ୟ କୌଣସି ଯୁଗର ଅଥବା ସମୂହର ଚକ୍ଷୁରୁନ୍ମୀଳନ ଘଟାଇପାରେ, ସାହିତ୍ୟ ଏକ ସମଗ୍ର ଜୀବନର ଆହ୍ୱାନରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରେ, ସାହିତ୍ୟ ଅସନା ଓ ଅବର୍ଜିଆଗୁଡ଼ାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରେ, ମଣିଷ ଓ ତା'ର ଜୀବନକୁ ଏକ ବିପୁଳ ବିଭବଶାଳିତା ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇପାରେ—ସାହିତ୍ୟର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଚକ୍ଷୁସମକ୍ଷରେ ରଖି ସାହିତ୍ୟର ଏକ ତତ୍ତ୍ୱମୂଲ୍ୟ ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ । ତେବେ ସେହି ଆଲୋଚନା ଓ ସମାଲୋଚନା ଆମକୁ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ନୂତନ ବଳୟ ଆଡ଼କୁ ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରି ନେଇ-ଯାଇପାରେ । ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଜୀବନ ଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେହି ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା ଠିକ୍ ସେହିପରି ଏକ ଜୀବନବାଚୀ ସମାଲୋଚନା ହେବାକୁ ହିଁ ବାଧ୍ୟ ହେବ । ସେହି ସମାଲୋଚନା ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ଯାବତୀୟ ଅନୁଲମ୍ବ ଓ ଅନୁପ୍ରସ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେବାଲାଗି କଦାପି ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହେବ ନାହିଁ । ତାହା ଆମ ଜୀବନମୃଗୟାର ପୁରୁଣା ଦୈର୍ଘ୍ୟ ପ୍ରସ୍ଥଗୁଡ଼ାକୁ ହୁଏତ କୁଆଡ଼େ ମାଡ଼ିମକଚି ଚାଲିଯିବ । ପୁରୁଣା ନ୍ୟାୟକୁ ଅନ୍ୟାୟ ବୋଲି କହିବ, ପୁରୁଣା ସନ୍ତୋଷଗୁଡ଼ାକୁ କ୍ଷୁଦ୍ରତା ବୋଲି କହିବ; ସେହି ସମାଲୋଚନା ଆଉ ଏକ ମୂଳଦୁଆକୁ ଲୋଡ଼ିବ, ଅନ୍ୟ ଏକ ସଖ୍ୟ ତଥା ଅନ୍ୟ ଏକ ସାହସକୁ ମନ କରିବାକୁ ଆପଣାର ଧର୍ମ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେବ ।

ମାତ୍ର ସେହି ସାହସ ସର୍ବଦା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆମେ ଅନେକ ସମୟରେ ହୁଏତ ସେତିକି ସାହସର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ଆମେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଆତ୍ମିବୃତ୍ତିର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆମ ସାହିତ୍ୟଟିକୁ ଏପରି କାକୁସ୍ଥ ଭାବରେ ଯାବୁଡ଼ି ଧରିଥାଉ ଯେ, ଆମର ଅସଲ ଆଖିଗୁଡ଼ାକ ଓ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାର ଅସଲ କାଠିଗୁଡ଼ାକ ଆମରି ଭିତରେ ରହି ମଧ୍ୟ ସତେ ଅବା କୁଆଡ଼େ ଅଲୋଡ଼ା ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥାନ୍ତି । ଆମ ନିଜ ଜୀବନରେ ଆମେ ନିଜକୁ ସେପରି ଏକ ସ୍ତରର ଯୋଗ୍ୟ କରିବା ସକାଶେ ହୁଏତ ମୋଟେ ସାହସ କରି ପାରୁନାହିଁ । ନାନା ଅଲପର ମମତ୍ୱ ଭିତରେ ବନ୍ଧା ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଉ, ଯଥାର୍ଥ ତ୍ରିଜ୍ଞାରୁ ଜୀବନର ସ୍ପର୍ଶକାଠି ଗୁଡ଼ିକୁ ଅନେକ ସାହସ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ବୋଲି ଆମେ କେବେ-ହେଲେ କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ କରି ପାରୁନାହିଁ । ଆମର ନାନା ଅପସଂସ୍କାର ଏବଂ ଆତ୍ମସନ୍ତୋଷ ଆମକୁ ଭାରି ଅଳପ କରି ରଖିଥାଏ, ଆମେ ପଇଠାଇ ରଖିଥିବା କେତେଟା ଗାରକୁ ଡେଇଁ ଆଗକୁ ଯିବାଲାଗି ମୋଟେ ମନକରି ପାରୁନାହିଁ । ଆମର ସାନ ସାନ ଘରଗୁଡ଼ାକ ଆମକୁ ଏପରି ଭାବରେ କାମୁଡ଼ି ଧରିଥାନ୍ତି ଯେ, ଆମେ ଦୁଆରବନ୍ଧ ଡେଇଁ ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ଡରୁ ହୁଏତ ଆମର ଅଳଣ୍ଡତାଗୁଡ଼ାକ ଧରା ପଡ଼ିଯିବ ବୋଲି ଡରୁ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ଧରା ପଡ଼ିଗଲେ ଆମକୁ ଆଉ ମୁଣ୍ଡ ଗୁଞ୍ଜିବାକୁ କୌଣସିଠାରେ ଥାନ ମିଳିବ ନାହିଁ ବୋଲି ଭାରି ଭୟ ବି

କରୁଥାଉ ଏବଂ ସେଇଥିଲାଗି ଆମର ଲୋଚନ ଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ଆମର ଜ୍ଞାତ ଏବଂ ସ୍ୱୀକୃତ ସୀମାଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ବାନ୍ଧିବାନ୍ଧି ରଖିଥାଉ । ନୂଆ ଆକାଶକୁ ଡରୁ, ନୂଆ ହାଉଆକୁ ଡରୁ, ଯାବତୀୟ ପ୍ରସାରଣକୁ ଏକ ଅନ୍ୟସଂକ୍ରମଣ ବୋଲି ଭାବି ଡରିବାରେ ଲାଗିଥାଉ । ଆମ ସମାଲୋଚନାମାନ ଆମର ଲୋଚନଗୁଡ଼ାକରେ କେତେଟା ଠୁଳା ପୁଟୁଳିକୁ ବାନ୍ଧି ସେଗୁଡ଼ାକୁ ବନ୍ଦ କରି ରଖିଥାନ୍ତି । ଆମେ ସବୁ ତାହାରି ଭିତରେ ଖୁସି ହୋଇ ବସିଥାଉ, ସର୍ବବିତ୍ ହୋଇ ବସିଥାଉ ।

ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମେ ଯେତିକି ବୋଲି ମାନୁଛୁ, ସେହି ସୀମାଟିକୁ ଡେଇଁ ଯଦି କେହି ଆଉ କିଛି ଅଧିକକୁ ମନ କଲା, ଯଦି ଆମର ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଭୂଇଁଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ କେହି ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କଲା, ସାହିତ୍ୟର ଆହୁରି ଗଭୀରକୁ ଯାଇ ଯଦି କେହି ଜୀବନର ଆୟୁତନ ସତ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ଆହୁରି ଗଭୀରକୁ ଯିବାକୁ ସାହସ କଲା, ତେବେ ଆମେ ହଠାତ୍ ସତେଅବା ଆମର ପାଦତଳୁ ଭୂଇଁଗୁଡ଼ାକ ଏକାବେଳେକେ ଖସିଗଲା ପରି ଅନୁଭବ କରୁଛୁ ଓ ତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛୁ । ଆମର ନିଜ ଭିତରେ ଓ ଆମ ବାହାରେ ଆମକୁ ଥାନ ଦେଇ ରଖିଥିବା ବୃହତ୍ତର ସମାଜରେ ଭୂଇଁଗୁଡ଼ାକ ଯେଉଁପରି ରହିଛି, ସବୁକାଳ ଧରି ସେହିପରି ରହିଥାଉ ବୋଲି ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରିବାରେ ଲାଗିଛୁ ଓ ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆପଣାକୁ ସତେଅବା ନିରାପଦ ମଣୁଛୁ । ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟକୁ ହୃଦୟଦ୍ୱାରର ଏକ ଉନ୍ମୋଚକ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଯିଏ ବାଟ ଚାଲି ଆହୁରି ଅଧିକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭାବରେ ନିଜ ଭିତରେ ଅଥବା ବୃହତ୍ତର ବହିର୍ବିଶ୍ୱରେ ଆଉ କିଛିକୁ ଛୁଇଁବାକୁ ମନ କଲା, ତେବେ ଆମେ ତାକୁ ସତେଅବା ସାଙ୍ଗ ଛାଡ଼ି ଯାଉଥିବା ପ୍ରାୟ ଜଣେ ଇତର ବୋଲି ଭାବିବାକୁ ଓ ତାକୁ ଭୟ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଉଛୁ । ସିଏ ବାଟ ହୁଡ଼ିଗଲା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପବିତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟି ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରକୁ ପଳାଇଗଲା ବୋଲି ଆମେ ଭାରି ସଶଙ୍କ ଭାବରେ ହୁରି ପକାଉଛୁ । ଋଷିଆର ମହାନ ଲେଖକ ଲେଓ ଟଲଷ୍ଟୟଙ୍କର ଉଦାହରଣରୁ ଆମେ ସେହି କଥାଟିକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଲେଓ ଟଲଷ୍ଟୟ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ କଳାକାର ଅର୍ଥାତ୍ କାହାଣୀକାର ଭାବରେ କେଡ଼େ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣର ଜଗତରେ ତାଙ୍କର କେତେ କେତେ ଭକ୍ତ ଓ ଉପାସକ ତାଙ୍କୁ କେଡ଼େ ଉଚ୍ଚ ମଞ୍ଚାରେ ନେଇ ବସାଇଦେଇ ତାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା ଗାଇବାରେ ଲାଗିଥିଲେ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ନୂତନ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣଟି ଘଟିଲା, ନିଜ ସାହିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରସାରିତ କରି ସିଏ ଯେପରି ଏକ ଜୀବନଦର୍ଶନର ସଙ୍କେତ ପାଇଲେ, ସାଧକ ହେଲେ, ଶିକ୍ଷକ ହେଲେ ଏବଂ କଳାକୁ ସମଗ୍ର ଜୀବନର ସତ୍ୟାନ୍ୱେଷଣ ଲାଗି ଏକ ସାଧନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ସେଥିଲାଗି ତାଙ୍କୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନେକେ ଏକ ନିମ୍ନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖନ୍ତି, ଘୃଣା କରନ୍ତି, ଏପରି କି ଟଲଷ୍ଟୟ ନିଜକୁ ଏକ ଅସାହିତ୍ୟିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଖସାଇ ଆଣିଲେ ବୋଲି ବଡ଼ ନିଷ୍ଠାପର ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଶେଷ ଚରଣର ଲେଖକ-ଜୀବନରେ ସିଏ ଯେଉଁସବୁ ଅନ୍ତଃମନ୍ଥନକାଙ୍କ୍ଷୀ ଗ୍ରନ୍ଥ

ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱୀକୃତ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ସେଥିରେ ଅନେକେ ଭାରି ଅଶ୍ୱସ୍ତି ବୋଧ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କୁ ନିଜର ଦେଉଳଟାକୁ ନିଜେ ମାଡ଼ି କରିଥିବା ଗୋଟାଏ ଦେବତା ପରି ଦେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କାରଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଆପଣାର ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ରଚନା ଗୁଡ଼ିକରେ ଟଲ୍‌ଷ୍ଟୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଜୀବନ-ଜିଜ୍ଞାସାର ଏକ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସମସାମୟିକ ସଂସ୍କୃତ ଯେଉଁସବୁ ଚିରାଚରିତ ଅପାତସତ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣସତ୍ୟ ବୋଲି ମାନି ନେଇଥିଲେ, ଟଲ୍‌ଷ୍ଟୟ ସେହିଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ଆପଣାର ସଂଶୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସିଏ ସାହିତ୍ୟର ଜରିଆରେ ସାହିତ୍ୟର ଆରୁରି ସେପାଖକୁ ଯିବାଲାଗି ମନ କରିଥିଲେ; ଯଥାର୍ଥ ଯାତ୍ରୀ ଓ ଯଥାର୍ଥ ଉପାସକ ଯେପରି ପିତୁଳାର ସେପାଖରେ ଥିବା ମର୍ମଟିକୁ ଛୁଇଁ ପାରିବା ଲାଗି ମନ କରେ, ଠିକ୍ ସେହିପରି । ୬ ଟଲ୍‌ଷ୍ଟୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏକ ପଥ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଜୀବନରୂପୀ ଏକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଯାତ୍ରାରେ ଏକ ପଥ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟକୁ ସିଏ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ଉତ୍‌କ୍ରମଣ ଏବଂ ଉନ୍ମୋଳନର ଏକ ମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ମନ କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟକୁ ମୂଳତଃ ଏକ ଆଭୂଷଣ, ଏକ ବିଳାସ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରଧାନସାମଗ୍ରୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ଅନ୍ୟମାନେ ସେହି କାରଣରୁ ତାଙ୍କୁ ପଥଚ୍ୟୁତ ବୋଲି ଭାବିଲେ, ଏବେ ମଧ୍ୟ ଭାବୁଛନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟକୁ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ଅନ୍ୱେଷାନୁସନ୍ଧାନ, ଆବିଷ୍କାର ଏବଂ ଉନ୍ମୋଳନର ଏକ ସାଧନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ତଦନୁରୂପ ଭାବରେ ଉନ୍ମୋଳନଧର୍ମୀ ଏବଂ ଉନ୍ମୋଳନକାମୀ ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ୍ । ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ମନେ ନ କରି ଯେଉଁମାନେ ତାହାକୁ ଆଗକୁ ଯିବାର, ଉନ୍ମୋଳିତ ହେବାର ଓ ପ୍ରସାରିତ ହେବାର ସାଧନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଓ ଆପଣାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଭୂମିରୁ ସେହିପରି ଏକ ପ୍ରେରଣା ପାଇବାର ବାସନା ରଖିଥାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଯାବତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନ୍ତଃପ୍ରବେଶସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ୍, ତାଙ୍କଣୀଗୁଡ଼ାକ ସକାଶେ ତାହାର ଆଦୌ କୌଣସି ମୋହ ରହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଲୋଚନବିଶିଷ୍ଟ ସକଳ ଆଲୋଚନା ଜୀବନଗତ ଯାବତୀୟ ଆହ୍ୱାନ ଏବଂ ଯାବତୀୟ ଆସ୍ପୃହାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ୍ । ସେହି ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ହିଁ ସଭ୍ୟତା, ତାହା ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ସଂସ୍କାର ।

ଏ ଯୁଗର ଜଣେ ଜିଜ୍ଞାସୁ-ଚକ୍ଷୁବିଶିଷ୍ଟ ଇତିହାସ-ସମୀକ୍ଷକ ସଭ୍ୟତା ଓ ଅସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଭେଦ ନିରୂପଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଆଦିମ ମଣିଷ ଅସଭ୍ୟ ଥିଲା । ତା' ପାଖରେ ଜୀବନ ଭଳି ଜୀବନ ବଞ୍ଚିବାର ପ୍ରାପ୍ୟ କୌଣସି ସରଞ୍ଜାମ ନଥିଲା । ସିଏ ଅନ୍ୟ ଯେକୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ଓ ପଶୁ ପରି ଜୀବନକୁ ଆଦରି ନେଉଥିଲା, ଜୀବନର ସୀମା

ଗୁଡ଼ାକୁ ବି ଆଦରି ନେଉଥିଲି । ସିଏ ସତେ ଅବା ନିର୍ଜୀବ ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲି, ତନ୍ଦ୍ରାରତ ହୋଇ ରହିଥିଲି । ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟ ବାସ କରୁଥିବା ସେହି ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ସମାଜଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ହୁଏତ ଏପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସମୂହରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ପାରିବା, ଯେଉଁଠାରେ କି ମନୁଷ୍ୟମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତନ୍ଦ୍ରାଗ୍ରସ୍ତ ଭାବରେ ଗୋଟିଏ ପଥର ଚଟାଣ ଉପରେ ପଡ଼ି ରହିଥାନ୍ତି, ଯାହା ଉପରକୁ କି ଖାଡ଼ା ପର୍ବତ ଆକାଶ ଆଡ଼କୁ ଉଠି ଯାଇଥାଏ ଏବଂ ତଳ ଆଡ଼କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଖାଡ଼ା ଭାବରେ କେଉଁ ଅନ୍ଧାର ଭିତରକୁ ପଶି ଯାଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ତନ୍ଦ୍ରା ଭାଙ୍ଗେ, ବଳ ଆସେ, ଚାଲିବାକୁ ଇଚ୍ଛାହୁଏ, ସଭ୍ୟତାର ସିନ୍ଦୁରା ଫାଟେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଲୋକମାନେ ଉଠି ଠିଆ ହୁଅନ୍ତି ଓ ସେହି ଖାଡ଼ା ରାସ୍ତାରେ ପାହାଡ଼ଟିକୁ ଉଠି ଉପରକୁ ଯିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । (୭) ଖାଲି ଯେ ଆଦିମ ଯୁଗରେ ଆଦିମ ରହିଥିଲେ, ସେକଥା ମୋଟେ ନୁହେଁ; ଏଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ଅଛନ୍ତି, ଆତ୍ମସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଓ ଅଳ୍ପସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଆଭରଣପ୍ରିୟମାନେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ତନ୍ଦ୍ରାମଗ୍ନ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । କେବଳ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହଁନ୍ତି, ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସୀମା ମାନି ରହିଛନ୍ତି; ତଳେ ଗାତ ଗୁଡ଼ାକ ଅନ୍ଧାର ହୋଇ ଦିଶୁଛି, ଉପରେ ଆକାଶ ଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ଭାରି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଦିଶୁଛି । ବାଟ ଗୁଡ଼ାକ ଖାଡ଼ା ହୋଇ ରହିଛି । ଆମ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଳପମାନେ ସତେ ଅବା ସେହି ଆଦିମମାନଙ୍କ ପରି ଉପରପାଇଁ ଆଉ ମୋଟେ ସାହସ କରିପାରୁନାହାଁନ୍ତି । ଏଠି ସେମାନେ ସ୍ୱୀକୃତ ଦେଢ଼ାଟି ଭିତରେ ସାହିତ୍ୟର ଚିହ୍ନା ଭାଣ୍ଡଗୁଡ଼ାକରୁ ମଧୁପାନ କରି ପଡ଼ି ରହିବାକୁ ଏକାବେଳକେ ଯଥେଷ୍ଟ ବୋଲି ମନେ କରୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ସଭାରେ ହେଉଥିବା 'ଯାବତୀୟ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଯଥେଷ୍ଟ ହୋଇ ରହୁଛି । ଏହି ଅଳ୍ପତା ଓ ଏହି ଯଥେଷ୍ଟତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯିବାକୁ ହେବ । ଆମଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥିବା ଆହୁରି ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ତଥା ପ୍ରସାରଣ ଲାଗି ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯୋଗ୍ୟ କରି ପାରିବାକୁ ହେଲେ ଆମର ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିସମୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଏକ ନୂତନ ଚକ୍ଷୁରେ ଆପଣାକୁ ଅନୁଭବ କରି ପାରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ହେବ । ସେଥିଲାଗି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା ଅନେକ ମାପ ଓ ଓଜନକୁ ବର୍ଜନ କରି ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଅନେକ ପୁରୁଣା ଭୟ ଓ ଭକ୍ତିଗତ ଉଗ୍ରତାକୁ ପାଶୋରି ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତେବେ ଯାଇ ଭୂଇଁର ନିଦ ଭାଙ୍ଗିବ, କଳାଶସ୍ତ୍ରର ବନ୍ଧଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଯିବ ।

ଆଗ ଭାଷା, ତାପରେ ସାହିତ୍ୟ । ମଣିଷର ଭାଷା, ମଣିଷର ସାହିତ୍ୟ । ଜୀବନକୁ ଏକ ନୂତନ ପ୍ରସ୍ଥ ଯୋଗାଇ ଦେଇ ମଣିଷ ଆପଣା ସହିତ ଏକ ଭାଷାର ବିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇ ଆସିଛି । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଜୀବନର ଦୃଷ୍ଟି ଯାହାରେ ଆହୁରି ଅନେକ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ ଅପେକ୍ଷିତ ଅନେକ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟାଇ ପାରିବ ସକାଶେ ଆମର ସାହିତ୍ୟ ଆମଲାଗି ଏକ ଯାତ୍ରା-ସହଚର ହୋଇ ରହିଥିବ, ଆମର ଯାବତୀୟ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା ସତେ ଅବା ଏକ ଧାତ୍ରୀପରି

କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆମର ସେହି ସହଚରଟିକୁ ଜନ୍ମ ଦେବାରେ ଲାଗିଥିବ । ସାହିତ୍ୟ ଜାତିର ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ଭାଷାର । ଜାତିର ଭିଆଣ ଅନେକ ପରେ ହୋଇଛି । ନାନା ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାଲାଗି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଜାତିର ଭିଆଣ କରାଯାଇଛି ଓ ପ୍ରାୟ ସେହି ଅଭିପ୍ରାୟଟି ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ଜାତିତ୍ୱର ଅଭିଧାଟି ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିନେଇଛି । ସାହିତ୍ୟର କୋଷ୍ଠୀ ଏହି ଜାତିତ୍ୱର କୋଷ୍ଠୀ ଠାରୁ ଅନେକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, ସାହିତ୍ୟର ବିଚରଣ-ଭୂମି ଅନେକ ଅଧିକ ପ୍ରସାରଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଗୁଣାତ୍ମକ ସ୍ତରଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ, ହୁଏତ ଏକ ଅନ୍ୟ ବଳୟର ଓ ଅନ୍ୟ ଚେତନାର । ଆମ ଏ ଯୁଗରେ ଜାତିତ୍ୱର ଏକ ସ୍ୱୀକୃତ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ରହିଛି ସତ, ମାତ୍ର ଯେଉଁ ସ୍ତରକୁ ଆସିଲେ ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତରାକାଙ୍କ୍ଷାଗୁଡ଼ିକ ଜାତିତ୍ୱର ପରିଧିକୁ ଡେଇଁଯାଏ ଓ ସିଏ ଆପଣାକୁ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ଆତ୍ମୀୟତା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହେଉଥିବା ସତ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରଟିଏ ପରି ଅନୁଭବ କରିପାରେ, ସେହି ସ୍ତରରେ ହିଁ ସିଏ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ଲୋଡ଼େ; ସଂସ୍କୃତିକୁ ଲୋଡ଼େ; ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସିଏ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ଲୋଡ଼େ, ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଲୋଡ଼େ । ମଣିଷର ଜାତିସଚେତନତା ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରସୀମନ କରିବାକୁ ବାହାରିଲେ ସାହିତ୍ୟ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ଆସେ, ତାହାର ବିସ୍ତାର ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଜୀବନର ଅନେକ ଦରକା ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ, ଆପଣା ଭିତରେ ରହିଥିବା ଅନେକ ଗଭୀରତାକୁ ତା'ପରେ ଆଉ ବିଶ୍ୱାସ ପାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ଆପଣାର ଜାତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଯାବତୀୟ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ ପରିଧି ଗୁଡ଼ିକୁ ଚିହ୍ନୁଥିବା ଓ କେବଳ ଜାତିର ସନ୍ତକ ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ଆପଣାର ଯାହାକିଛି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଛି ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଆସିଥିବା ମଣିଷର ସାହିତ୍ୟକାମନା ହୁଏତ ଏଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ମୋଟେ ସହଜରେ ଇଚ୍ଛା କରିବ ନାହିଁ, ତାହା ଏକାବେଳକେ ସତକଥା । ତଥାପି ଜୀବନ ଜାତି ଲାଗି ନୁହେଁ, ଜାତି ଜୀବନଲାଗି; ଠିକ୍ ସେହିପରି ଜାତିଲାଗି ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ କି ସଂସ୍କୃତି ନୁହେଁ । ଆମର ଜାତିତ୍ୱର ଆୟତନଟି ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଜୀବନଲାଗି ଆପଣାକୁ ସତତ ପ୍ରସାରିତ କରିଦେବା ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିଥିବ, ତାହାହିଁ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ତେଣୁ ତାହାହିଁ କାମ୍ୟ ।

ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ, ଆଗ ସାହିତ୍ୟ, ତାପରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅଥବା ଓଡ଼ିଶା ଭୂଇଁରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ବୋଲି ତାହାପ୍ରତି ଆମର ଅବଶ୍ୟ ମମତା ରହିବ, ତାହା ଆମର ନିଜର ହୋଇ ରହିବ ସତ, ମାତ୍ର ଆମେ ତା ଭିତରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ହିଁ ସଙ୍ଖୋଳିସିବା । ମମତାଗୁଡ଼ାକ ଭାବପ୍ରବଣତାର ସ୍ତରକୁ ଖସି ଆସିଲେ ଅନେକ ସମୟରେ ଏହି ବିଷୟରେ ହୁଏତ ଆଦୌ କୌଣସି ହୋସ ବି ରହେନାହିଁ । ଆମର ସାହିତ୍ୟ ଆମର ସତେଅବା ଏକ ସମ୍ପତ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ମହତ ହରାଏ । ଚକ୍ଷୁଗୁଡ଼ିକୁ ବି ହରାଏ । ଆମର ଯାତ୍ରାପଥ ଭାରି ମୋହାଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ । ସଂସ୍କୃତିର ଅଧ୍ୟୟନରେ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ପ୍ରାୟ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ସକଳ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ

ସେହିପରି ଏକ ଆହ୍ୱାନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ଆମେ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଆମ ସଂସ୍କୃତିକୁ ବୁଝିଥାଉ । ଭାରତବର୍ଷ ଆମର ନିଜର, ଆମେ ତାହାକୁ ମାତୃଭୂମି କହି ଜାଣିପାରୁ; ତେଣୁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ସଂପୃକ୍ତ ବିଚାରମାନଙ୍କରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଚଢ଼ା ଦରରେ ବିକ୍ରୀ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥାଉ । ଭାବପ୍ରବଣତାର ଗୁଡ଼ାଏ ଓଢ଼ା ଆତିଶଯ୍ୟ ଦେଇ ତାହାକୁ ଆମେ ମୋଟାକରି ରଖିଥାଉ । ଏହା ଫଳରେ ତାହାର ଅସଲ ପ୍ରାଣଟିକୁ ଚିହ୍ନି, ତାହାର ଅସଲ ଭାସ୍ୱରତାଟିକୁ ଅନୁଭବ କରି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଜୀବନକୁ ଅନୁରଞ୍ଜିତ କରିବାର ଭାଗ୍ୟଟିରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ନିଜକୁ ବଞ୍ଚିତ କରୁ । ତେଣୁ ନିଷ୍କର୍ଷ ହେଉଛି, ଆମେ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଭଲ ପାଇବା, ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିଭୂମି ଗୁଡ଼ିକୁ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ପର୍ଶ ଆଣିଦେବା । ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅବଧାରଣ କରିବା, ତାହାର ପ୍ରେରଣା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହେବା ଏବଂ ଆପଣାର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଅନୁରକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଇ ତାହାକୁ ଗତିଶୀଳ ଏବଂ ଜୀବନବନ୍ତ କରି ରଖିବା । ମାତ୍ର, ଭାରତବିଦ୍ୟାର ଜଣେ ଅସଲ ଚିହ୍ନାଳି ଶ୍ରୀ ଆନନ୍ଦ କୁମାର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଭାରତର ସଂସ୍କୃତି ଭାରତୀୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ଆମଲାଗି ଯେ ଅଧିକତର ମୂଲ୍ୟ ରହିବ, ସେକଥା ଆଦୌ ନୁହେଁ; ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ମୂଳତଃ ଏକ ସଂସ୍କୃତି ହୋଇଥିବାରୁ ହିଁ ତାହାର ଆମ ଲାଗି ଅଧିକତର ମୂଲ୍ୟ ରହିବ । ଉପମାଟିକୁ ଆମର ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ସହିତ ଯୋଡ଼ିଆଣି ଆମେ ସେହିପରି କହି ପାରିବା ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ବୋଲି ଅଥବା ଆମ ଆପଣା ଭାଷାର ବୋଲି ଆମଲାଗି ତାର ଅଧିକତର ମୂଲ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ, ତାହା ମୂଳତଃ ଏକ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ହିଁ ଆମଲାଗି ତାର ଅଧିକତର ଆକର୍ଷଣ ରହିବ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ମୂଳଦୁଆ ହୋଇ ରହି ଯୁଗେ ଯୁଗେ କିପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ନାନା ପ୍ରକାଶଧାରା ଓ ପ୍ରକାଶସାମର୍ଥ୍ୟ ଯୋଗାଇ ଆସିଛି, ଆମେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକଟିରେ ମୂଳତଃ ତାହାର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ତାହାର ସ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ନିଜର ଦୃଷ୍ଟି ଏବଂ ସୃଜନଦକ୍ଷତା ଦେଇ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ କିପରି ନାନାବିଧ ମାର୍ଗରେ ପରିଚାଳିତ କରି ଆସିଛନ୍ତି, ଆମେ ଆମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେହି ବିଷୟଟିର ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିବା । ଯେଉଁ ଇତିହାସ କେବଳ ଘଟିଥିବା ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଙ୍କ ଏବଂ ସନର ଖୁଣ୍ଟା ଦେଇ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ସଜାଇଦିଏ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଆଲୋଚନା କଦାପି ସେତିକି ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ରଖି ପାରିବ ନାହିଁ । ଇତିହାସରେ କେବଳ ଅତୀତରହିଁ ସ୍ମରଣ ଓ ମନନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ଭବିଷ୍ୟତର ସ୍ମରଣଲାଗି ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଅନେକ ଅନ୍ତଃମାର୍ଗ ଯୋଗାଇ ଦେଇଥାଏ । ଯାହା ଭବିଷ୍ୟତରେ ଘଟିବାକୁ ଯାଉଛି, ତାହା ବୀଜରୂପରେ ଅତୀତ ମଧ୍ୟରେ ବି ନିହିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଯାବତୀୟ ମୁଗ୍ଧତା, ମମତ୍ୱଜନିତ ମମତା ଏବଂ ଭାବଦରିଦ୍ର ଭାବପ୍ରବଣତାରୁ ଆପଣାକୁ ମୁକ୍ତ ରଖି ପାରିଲେ ଯାଇ ଆମେ ଅତୀତର ଅଧ୍ୟୟନ ଭିତରେ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ବି ଠାବ କରି ପାରିବା ।

ଯାହାକୁ ଆମେ ଆମର ପରିଚିତ ଭାଷାରେ ଅତୀତ ବୋଲି କହୁଛୁ, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଧ୍ୟାନର ଭବିଷ୍ୟତି ମଧ୍ୟ ଲୁକ୍‌କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ (୮) ଭବିଷ୍ୟ ବିଷୟରେ ଆମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ଉଦ୍ୟମଶୀଳତାର କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଉଁ ଚରିତି ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଭାବରେ ଲିଖିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ଆମେ ପ୍ରାପ୍ତ ସେହି ଅନୁସାରେ ଓ ସେତିକି ଓଳମ ଦେଇ ହିଁ ଆମ ଅତୀତର ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଉ । ଗୁଚ୍ଛା ଇତିହାସକାର ବା ଗୁଚ୍ଛା ପ୍ରଦର୍ଶନକାରୀ ଅତୀତବିତ୍ ଯେତେ ଅଳପରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥାଉ ପଛକେ, ଆମେ ସେତିକରେ ମୋଟେ ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପିବା ନାହିଁ । ଅଳପ ଭିତରେ ଅମେ ବହୁତକୁ ଖୋଜିବା, ବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଜିବା, ବୃତ୍ତାନ୍ତଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଅସଲ ବାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଜିବା । ଅତୀତର ଅଟ୍ଟାଳିକା ଭିତରେ ଭବିଷ୍ୟତର ସ୍ୱପ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଜିବା ।

ପୁସ୍ତକ-ଟିପ୍ପଣୀ :

୧. Wendel H. Oswalt : Other Peoples Other Cultures, Holt, Rinehart and Winston, Newyork, 1972, ପୃଷ୍ଠା 112

୨. "The surest way to l se truth is to pretend that one wholly possesses it"—Gordon W. Allport : Becoming. Yale University Press, 1960 ପୃଷ୍ଠା—17

୩. Jose Ortega Y Gasset :
ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ : E R. Curtius. Essays on European Literature. Princeton University Press, Princeton, New Jeresy, 1973, ପୃଷ୍ଠା—309-10

୪. Ernst Cassirer An Essay on Man Anchor Books, Doubleday and Co Newyork, 1953, ପୃଷ୍ଠା—281

୫. Sri Aurobindo : The Future Poetry
Sri Aurobindo Birth Centenary Library, Pondicherry Vol. IX, 1971, ପୃଷ୍ଠା—199

୬. Leo Tolstoy The Inevitable Revolution, Housman's London, 197- ପୁସ୍ତକରେ Ronald Sampsonଙ୍କ ଲିଖିତ ମୁଖବନ୍ଧ ।

୭. Arnold J Toynbee A Study of History, Vol I, Oxford University Press London, 1934, ପୃଷ୍ଠା—148

୮. "The past has revealed to me how the future is built" Pierre Teilhard de Chardin Letters from a Traveller, Fontana Books. Collins, London, 1973, ପୃଷ୍ଠା—100

ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତମ୍ଭ

ଅପ୍ରକେତ ସଲିଳ'ର ଯୁଗ

ପ୍ରାରମ୍ଭପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଏକ ସମୀକ୍ଷା

ତମ ଆସୀତ୍ ତମସା ଗୂଳହମଗ୍ରେ ଅପ୍ରକେତଂ ସଲିଳଂ ସର୍ବମା ଇଦଂ ।
ତୁଚ୍ଛ୍ୟେନାଭ୍ୱପିହିତଂ ଯଦାସୀତ୍ ତପସଃ ତନ୍ମହିନାଜାୟତୈକଂ ॥

—ସେହି ଆଦିକ୍ଷଣରେ ଅନ୍ଧକାର, ଅନ୍ଧକାର ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ ରହିଥିଲି, ଏହି ସକଳ କେବଳ ନିଶ୍ଚେତନାର ଏକ ମହାସମୁଦ୍ରରୂପେ ପଡ଼ି ରହିଥିଲି । ବିଶ୍ୱସତ୍ତା ବିଖଣ୍ଡିତତା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିବା ବେଳେ ଆପଣା ତପଃଶକ୍ତିର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଓ ମହିମା ଧାରଣ କରି ସେହି ପରମ ଏକର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲି ।

ଋଗ୍‌ବେଦ : ୧୦-୧୨୯-୩

ଆପଣାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଶ୍ରେଣୀରେ ଗଣୁଥିବା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭୂମି ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବବଂଶଧରମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବି ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡରେ ମଣିଷ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେହି ମଣିଷମାନଙ୍କର ସଭ୍ୟତା ଥିଲା, କଳ୍ପନା ଥିଲା, ସାମୂହିକ ଜୀବନର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମାନଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଭୂମିରେ ଆର୍ଯ୍ୟେତରମାନେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ଆମ ଇତିହାସ-ବିବେଚନର ଆୟତନ ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ଏକ ବିଶେଷ ଜନଗୋଷ୍ଠୀକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ, ଆର୍ଯ୍ୟେତର ବା ଅନାର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ବି ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆଉ କେତେକ ବିଶେଷ ଜନ-ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ବୁଝାଇବା ଉଚିତ । ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ କଥା ଯେ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସେହି ପ୍ରଥମ କାଳରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟେତର, ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବା ଏପରିକି ଅସୁର ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଆପଣା ତୁଳନାରେ ହୀନ ବୋଲି ମନେକରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଏକ ନିନ୍ଦାତ୍ମକ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ପ୍ରୟୋଗ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବର୍ବର ଓ ମ୍ଳେଚ୍ଛ ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଅଲଗା ଚିହ୍ନିତ କରି ରଖିବାର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଏକ ବର୍ଣଚାତୁର୍ଗତ ପ୍ରରୂପର ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ । ସେମାନେ କୌଣସି ଏକ କାଳ ଓ ପରମ୍ପରାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାତ୍ୟ ବୋଲି ବି କହୁଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ, ଯେଉଁମାନେ ଆପଣାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାରେ ଏକ ବିଶେଷ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସଙ୍କୁଚିତ-କଳ୍ପନାର ସେହି ମନ୍ଦକାଳଟି ଭିତରୁ ମୋଟେ ବାହାରି ଆସିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ସେହି କାଳ ଭିତରେ ରହି ହିଁ ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି, ସାହିତ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି ଏବଂ ଇତିହାସକୁ ମଧ୍ଯ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଥାକ ଥାକ କରି ସଜାଇ ଦେବାକୁ ବାହାରନ୍ତି । ତଥାପି ଆମେ କହିବା ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆଗେ ମୋଟେ ଏକୁଟିଆ ନଥିଲେ, ସେମାନେ ଦେବୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ବି ଏଠାକୁ ମୋଟେ ଆସି ନଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାର କଦାପି ସମବାଚୀ ନୁହେଁ ବା ଭାରତୀୟ ଜୀବନ କହିଲେ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଲେଖିଥିବା ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ଅନୁସାରେ ଗଢ଼ା ହୋଇଥିବା ଜୀବନକୁ କଦାପି ବୁଝାଇବ ନାହିଁ ।

ଗବେଷଣାର ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ, ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେକୌଣସି ଯୁଗରେ ଯେଉଁସବୁ ଜନସମୂହ ବାସ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ କେହି ଭାରତବର୍ଷର ଆଦି ଅଧିବାସୀ ନୁହନ୍ତି । ଏପରିକି ଆମେ ଆଜିକାଲି ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆଦିବାସୀ ବୋଲି କହୁଛୁ, ସେମାନେ ମଧ୍ଯ ଭାରତବର୍ଷର ବାହାରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ସମୟରେ କଦାପି ଏଠାକୁ ଆସିନାହାନ୍ତି, ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାଳରେ ଏସିଆ ଓ ଆଫ୍ରିକା ମହାଦେଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସିଛନ୍ତି, ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି, ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟତାର ବିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିକାଶରେ ଯନ୍ତ୍ରରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ମତଟି ଅନୁସାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନେଗ୍ରିଟୋମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଏମାନେ ଆଫ୍ରିକା ମହାଦେଶରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପରେ ପୁରାତନ ପାଲେଷ୍ଟାଇନ ଏବଂ ସିରିଆ ଅଞ୍ଚଳରୁ ପ୍ରୋଟୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରୋଲୟେଡ୍‌ମାନେ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଆସିଥିବା ଅଞ୍ଚଳଟି ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂମଧ୍ୟସାଗରୀୟ ବୋଲି ବି କୁହାଯାଇଥାଏ । ତା'ପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ଇଣ୍ଡୋ-ଇଉରୋପୀୟମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତକୁ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପରେ ମଙ୍ଗୋଲୟେଡ଼ମାନେ ଆସିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଙ୍କୁ ନିଷାଦ, ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କୁ ଦ୍ରମିଡ଼, ଇଣ୍ଡୋ-ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ମଙ୍ଗୋଲୀୟ ମାନଙ୍କୁ କିରାତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ମିଶି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତବର୍ଷର ସମଗ୍ର ଜନଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଗଠନ କରିଛନ୍ତି । (୧) ଏଇଥିରୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ ଭାରତୀୟ ଲୋକସମୂହ ହେଉଛି ଏକ ବହୁମିଶ୍ରିତ ଓ ସମ୍ମିଶ୍ରିତ ସମୂହ, ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିର ଯାବତୀୟ ଅର୍ଥରେ ଏହା ଏକ ସଙ୍କର ସମୂହ, ଏକ ସମନ୍ୱିତ ସମୂହ ।

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ସମୂହର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ସେମାନେ ଯେ ଭାରତ ବାହାରେ ଅବସ୍ଥିତ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଇଲାକାରୁ କିମ୍ବା ଅଞ୍ଚଳରୁ ଏକାବେଳେକେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି ଓ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାରର ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ସଂସ୍କାରର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଛନ୍ତି, ସେକଥା ମଧ୍ଯ ମୋଟେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଆର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ଆମେ ଅଧିକ

ଉଚିତ ଅର୍ଥରେ ବରଂ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଜାତିକୁ ହିଁ ବୁଝିବା, ଯେଉଁଥିରେ କି ଏକାଧିକ ଶାଖା ଥିଲ, ଏହି ଶାଖାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ବସତିସ୍ଥାପନ ଏବଂ ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଗମନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବଦା ନାନା ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ହେଉଥିଲ, ସେଥିରୁ ନାନା କଳହ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମତରେ ବିଭିନ୍ନ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ବିଶ୍ୱାସ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଥିଲ । ୨ ଏବଂ ସେମାନେ ଯେ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ନାସ୍ତିକ, ଯଜ୍ଞହୀନ ଓ ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ନିନ୍ଦା ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିଲେ ତା' ନୁହେଁ ସେମାନେ ପରସ୍ପରକୁ ମଧ୍ୟ ସେହିସବୁ ବିଶେଷଣ ପ୍ରୟୋଗକରି ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ । ଭାରତ-ବର୍ଷକୁ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ କେବଳ ବାହ୍ୟ ସାମରିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ସାମାଜିକ ସମ୍ବନ୍ଧଗତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଓ କଳହମାନ ହେଉଥିଲ ।

ସିନ୍ଧୁ-ଉପତ୍ୟକା-ସଭ୍ୟତାର ଖୋଦନ ଏବଂ ଅଧ୍ୟୟନ ପରେ ଗବେଷକମାନେ ସେଥିରୁ ଯେଉଁ ଅନୁମାନ କରୁଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜଣାପଡୁଛି ଯେ କୌଣସି ଶତ୍ରୁ ଓ ଆକ୍ରମଣକାରୀ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସେହି ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ୱଂସସାଧନ ଘଟିଥିଲ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେ କେହି ଆକ୍ରମଣକାରୀର ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ଏହିଭଳି ଅନୁମାନ କରିବାଲାଗି ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ କାରଣ ରହିଛି । ଆକ୍ରମଣକାରୀମାନେ ଭାରତରେ ଆଗରୁ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ସଭ୍ୟତା ଗୁଡ଼ିକୁ ଘୃଣା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ତାହାର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ଏହି ନବାଗତ-ମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ପୂର୍ବରୁ ବାସକରୁଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ଜନସଂଖ୍ୟା ଅନେକ ଅଧିକ ଥିଲ ଏବଂ ସଭ୍ୟତାଗତ ବିକାଶର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଗ୍ଭରକଲେ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବାଗତମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାରି ଊଣା ଥିଲେ । ଐତିହାସିକ ଟେଏନ୍‌ବି ଆକ୍ରମଣକାରୀ ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବର୍ବର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ପୁନର୍ବାର ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବିଭିନ୍ନ କାଳପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦଳରେ ବାହାରୁ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ବେଦର ରଚୟିତା ହିସାବରେ ସେଥିରୁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଦଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରିବ ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏଠାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶରେ ନେଗ୍ରିଟୋ-ମାନେ ଥିଲେ, ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ବା ନିଷାଦ (କେହି କେହି ଏମାନଙ୍କୁ ଆଗ୍ନେୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି) ମାନେ ଥିଲେ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ବି ଥିଲେ । ଅନ୍ତତଃ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସଭ୍ୟତା ଧାରା ଥିଲ, ଦୁଇ ଉପାଦାନର ମିଶ୍ରଣରେ ଜୀବନଯାପନର ଏକ ସମନ୍ୱିତ ଶୈଳୀ ବି ଗଠିତ ହୋଇ ଆସିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଦ୍ରମିଡ଼ ଶବ୍ଦ ଦ୍ରମିଲ ବାଟଦେଇ ବର୍ତ୍ତମାନର ତାମିଲରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ବା ନିଷାଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ କୋହ୍ଲ, ମୁଣ୍ଡା, ଭୂମିଜ, ସାନ୍ତାଳ, ହୋ ଶବର ଓ ଗଦବା ପ୍ରଭୃତି ଜାତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଗତ କରିବା । ଆର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟେତରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବା ଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅଦୃଶ୍ୟ ନାନା ସଙ୍ଘାତ ଓ ସଂଘର୍ଷ ଫଳରେ ଘଟିଥିବା ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ପ୍ରବିଷ୍ଟି

ଦ୍ୱାରା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାରୁ କେତେ କ'ଣ ଉପାଦାନ ନିଜ ଭିତରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟସଭ୍ୟତାର ହିଁ ସ୍ୱୀକୃତ ଅଙ୍ଗରୂପେ ପରିଚିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କହି ନିଜଠାରୁ ଅଲଗା କରି ରଖିବାକୁ ନାନାବିଧ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ଓ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଶ୍ରଣକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶଙ୍କାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି, ସେହି ପୂର୍ବାଗତ ଆଦିଅଧିବାସୀ ମାନଙ୍କଠାରୁ ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତିଗତ ନାନା ସରଞ୍ଜାମ ଗ୍ରହଣ କରି ଆପଣାର ବୋଇତଟିକୁ ବୋଇତ କରି ଠିଆ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶୂଦ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିବାସୀମାନେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ଆପଣାକୁ ଆଦି-କର୍ଣ୍ଣାଟକ, ଆଦି-ଦ୍ରାବିଡ଼, ଆଦି-ହିନ୍ଦୁ ଓ ଆଦି-ଜନ ବୋଲି କହନ୍ତି । (୪)

ଆର୍ଯ୍ୟଜୀବନର କେଉଁ କେଉଁ ବିଭାଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ସମୂହଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି, ତାହାର ତାଲିକାଟିଏ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ ମନେହେବ, ସତେ ଯେପରି ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଆଦୌ କିଛିହେଲେ ସଂସ୍କୃତି ନଥିଲା ଓ ସେମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଯାହାକିଛିକୁ ଆପଣାର ବୋଲି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି, ସେ ସବୁଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟେତରମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ନିଜର ମୋହରମାନ ବସାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମକର୍ମ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ, ବିବାହ, ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖିଥିବା ବିଶ୍ୱାସ, ସଂସ୍କାର ତଥା କୁଳଗତ ଆଚାର, ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ରୂପ ଓ କଳ୍ପନା ଏବଂ ଆହାର ଓ ଆଚରଣ ବିଷୟରେ ଯାବତୀୟ ନିଷେଧ ଓ ବାରଣକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ, ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦ, ପରଲୋକ ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଧାରଣା, ପ୍ରେତତତ୍ତ୍ୱ ଓ ପିତୃତର୍ପଣ, ପିଣ୍ଡଦାନ ଓ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଆଦି ଅନେକ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସୂତ୍ରରେ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଗ୍ରାମର ରକ୍ଷକ ରୂପେ ପୂଜା ପାଉଥିବା ଗ୍ରାମ ଦେବତା ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରାମ ଗୋଷ୍ଠୀର ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କର ଏହିସବୁ ପୂଜା ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରତି ଆର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ବିଧାନ ଅନୁସାରେ ଗ୍ରାମଦେବତାମାନଙ୍କର ପୂଜା ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ମନୁ ଏହିସବୁ ଦେବତାମାନଙ୍କର ପୂଜାକାରୀମାନଙ୍କୁ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ପତିତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଦୌ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନ ଯାଇ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜକୁ ପ୍ରବେଶ କରିଛି ତାହାଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ଶୀତଳା, ବନଦୁର୍ଗା, ଷଷ୍ଠୀ, ବହୁପ୍ରକାର ଚଣ୍ଡୀ, ନରମୁଣ୍ଡମାଳିନୀ ଶ୍ମଶାନଚାରିଣୀ କାଳୀ, ଶ୍ମଶାନଚାରୀ ଶିବ ଓ ପର୍ଣ୍ଣଶବରୀ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଗ୍ରାମ-ଦେବଦେବୀମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶପଥ ପାଇ

ଯାଇଛନ୍ତି । ତଥାକଥିତ ଆର୍ଯ୍ୟସମାଜରେ ତଥାକଥିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ବିପ୍ରଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବା ନାନାବିଧ ବ୍ରତ, ଓଷା ଓ ପୂଜା ଆଦିବାସୀ ସମାଜର ପାରମ୍ପରିକ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରୁ ଏଥିକୁ ଆସିଛି । ରଥଯାତ୍ରା, ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ଏବଂ ଦୋଳଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ପର୍ବ ପ୍ରଧାନତଃ ଆଦିବାସୀ ମାନଙ୍କର । ହୋଲି ପର୍ବ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କୃଷିପ୍ରଧାନ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ସମାଜର ପୂଜା ଥିଲି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଭାରତବର୍ଷର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଏହି ହୋଲି ବା ହୋଲାକ ଉତ୍ସବକୁ ଶୂଦ୍ରୋତ୍ସବ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଅମ୍ବୁବାଚୀ ଅର୍ଥାତ୍ ରଜପର୍ବର ସଂସ୍କାରଟି ଆଦିମ ସମାଜଗୋଷ୍ଠୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା ପ୍ରଜନନ-ଶକ୍ତିର ପୂଜା ଓ ତାହା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ସହିତ ଜଡ଼ିତ । ପ୍ରଥମେ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ପର୍ଣ୍ଣଶବରୀ ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ ଭିତରକୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେତେବେଳେ 'ସର୍ବଶବରାଣାଂ ଭଗବତୀ' ବୋଲି ନାମିତ ହୋଇଛନ୍ତି । (୫)

ଭାରତବର୍ଷରେ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅନେକ ଗବେଷକ ପ୍ରଧାନତଃ ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଏକ ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମମୂଳ ଜୀବନାଚରଣ ଦୃଷ୍ଟି ହିଁ ବିଶ୍ୱସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାନ ବୋଲି କେତେ ପଣ୍ଡିତ ମତ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏବେ ଜଣାଯାଉଛି, ଖାସ୍ ଧର୍ମ ଶବ୍ଦଟି ହେଉଛି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଶବ୍ଦ । 'ପୂଜା' ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଶବ୍ଦ । ଶାସ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଭଣ୍ଡାରକରଙ୍କର କଥା ଅନୁସାରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଲିଙ୍ଗ-ଉପାସନାର ପ୍ରଥାଟିକୁ ସେହି ଆଦିବାସୀ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ହୁଏତ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜାର ଚଳଣିଟି ବିଷୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନଭିଜ୍ଞ ଥିଲେ ଏବଂ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସି ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ଶିଖିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଗରୁ କୃଷିବିଦ୍ୟା ଜାଣି ନଥିଲେ, ଭାରତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଯେ ସେମାନେ କୃଷି ଶିକ୍ଷା କଲେ ଓ ଭୂମିଧର ହେଲେ, 'ଲଙ୍ଗଲ' ଶବ୍ଦଟି ମୂଳତଃ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଭାଷାର ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳିଯାଇଥାଏ । (୬)

ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷର ବାହାରୁ ଏହି ଦେଶକୁ ଆସିଛନ୍ତି ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ବେଲୁଚିସ୍ତାନ ହୋଇ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କର ସମୂହଟିର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ସେହି ବେଲୁଚିସ୍ତାନରେ ହିଁ ରହି ଯାଇଛନ୍ତି । ବେଲୁଚିସ୍ତାନର ବ୍ରାହୁଇମାନେ କହୁଥିବା ଭାଷାଟି ସହିତ ଭାରତୀୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର କେତେକାଂଶରେ ଏକ ସଜାତୀୟତା ରହିଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ଏହି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବାର ପ୍ରାୟ ହଜାରବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଛନ୍ତି । କୁହାଯାଏ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ବାସିନ୍ଦା ମନୁଷ୍ୟମାନେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଦେଶକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷର ସମଗ୍ର ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର ଦେବାରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ପରିପୂରକ ବହୁ

ଅବଦାନ ରହିଛି । ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ କହିଲେ, ଆପଣାକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଭ୍ୟତାସୂଚନ ରୂପେ ଠିଆ କରିବାରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକମାନେ ଏପରି ଏକ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ଭାରତୀୟ ଜୀବନକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅବଦାନ ପ୍ରଧାନତଃ ବୁଦ୍ଧିର କ୍ଷେତ୍ରରେ, କାରଣ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ବୁଦ୍ଧିପ୍ରତିଷ୍ଠ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ତାହାକୁ ତାହାର ହୃଦୟର ପ୍ରସ୍ତୁତିକୁ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଛି । (୭) ମହାଦେବୀ ଶବ୍ଦଟି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଦେବୀ ପୂଜାର ଆଗ୍ରହଟି ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଥିଲା । ପାର୍ବତୀ ନାମଟି ସହିତ ପାର୍ବତୀୟ ଜାତିର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, ହୈମବତୀ ଶବ୍ଦଟି ହିମାଳୟ-ପର୍ବତବାସୀକୁ ସୂଚାଇ ଦେଉଛି, କାଳୀର କଳ୍ପନାଟି କୌଣସି କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଷ୍ଟ୍ରୋଲଏଡ଼୍ ଜାତିକୁ ସଙ୍କେତ କରୁଛି । ଅପର୍ଣ୍ଣା ହୁଏତ ନଗ୍ନ ଶବର-ଜାତିର ଉପାସ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଥିଲେ ଓ ପର୍ଣ୍ଣଶବରୀ ପର୍ଣ୍ଣଶବର ଜାତିର କଳ୍ପନାରୁ ପ୍ରସୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଉମା ସହିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଅମ୍ମ ଶବ୍ଦର ଏକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟଗତ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି, ଯାହାକି ସମଗ୍ର ସଂସାରର ମାତାକୁ ସୂଚିତ କରୁଛି । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବା-ପରେ ହିଁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଶିବଙ୍କର ଉପାସନା ଶିଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ଦକ୍ଷିଣଭାରତର ଜଣେ ଗବେଷକ ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । (୮) ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ କୃଷି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଧାନତଃ ମାତୃକେନ୍ଦ୍ରିକ ଥିଲା । ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ କାରଣ ହିଁ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ଉଦୟ ଏବଂ ବିକାଶକୁ ଅନେକ ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିବ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମତରେ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ହୋମର ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ରହିଛି ସତ, ମାତ୍ର ପୁଷ୍ପ, ଚନ୍ଦନ ଓ ଅକ୍ଷତ ପ୍ରଭୃତି ଦେଇ ପୂଜା କରିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ କେଉଁଠି ହେଲେ ନାହିଁ । ଯୋଗ ସାଧନାର ପଦ୍ଧତିଟିକୁ ମଧ୍ୟ ସିଏ ପ୍ରାକ୍‌ବୈଦିକ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । (୯

ଅର୍ଥାତ୍, ଭାରତବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆପଣା ଭିତରେ ଅନୁଭବ କରି ପାରିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ପରସ୍ପର ପାଖରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କୃତଜ୍ଞ ହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ପରସ୍ପର ପାଖରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛୁ, ପରସ୍ପରକୁ ଅନେକ ଦେଇଛୁ । ତେଣୁ ଆମେ କଦାପି ଭାରତବର୍ଷକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ନାହିଁ ଅଥବା ଦ୍ରାବିଡ଼ ବୋଲି କହିବା ନାହିଁ । ଆପଣାକୁ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଭାବି ଏକ ବିଶେଷ ଗୌରବ ଅନୁଭବ, କରୁଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଇତର ଓ ନ୍ୟୂନ ବୋଲି ମନେ କରିବାରେ ଯେଉଁ ପାରମ୍ପରିକ ମନ୍ଦଗୁଣଟି ରହି ଆସିଛି, ସେଇଟିରୁ ଆପଣାକୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରିଲେ ଯାଇ ଆମେ ଆପଣାକୁ ଯଥାର୍ଥରେ ଭାରତୀୟ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିପାରିବା ।

ଓଡ଼ିଶାର ଭାଗ୍ୟ ଯେ, ଓଡ଼ିଶା ଏକାବେଳକେ ଉତ୍ତରଭାରତରେ ନାହିଁ ଅଥବା ଏକାବେଳେକେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ବି ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଏକ

ସେତୁ ହୋଇ ରହିଛି । କେବଳ ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନୁହେଁ, ଭାଷା, ସାମୂହିକ ପ୍ରାଣ-ସଂସ୍କୃତି, ଧର୍ମ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ମଧ୍ୟରେ ସେତୁ ହୋଇ ରହିଛି । ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଉଭୟଆଡ଼ୁ ରାଜ-ଆକ୍ରମଣ ସହ୍ୟ କରିଛି, ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆକ୍ରମଣକୁ ବି ସହ୍ୟ କରିଛି, ଅଙ୍ଗେ ନିଭାଇଛି । ସର୍ବୋପରି, ଦୀର୍ଘ ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିର ଶିକାର ହୋଇ ରହିଛି । ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଏହି କେତୋଟି ଭୂମିକୁ ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଚ୍ୟରଥ ବୋଲି କୁହା ଯାଉଥିଲା ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲଟ୍ୟାୟନ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ରରେ ଏହି ପ୍ରାଚ୍ୟ-ରଥକୁ ବିପଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (୧୦) ଠିକ୍ ସେହିପରି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ବୌଧାୟନ ଧର୍ମ ସୂତ୍ରରେ ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ନିଷେଧ କରା ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ସ୍ଥାୟୀ ଅଧିବାସୀ ହୋଇ ବାସ କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ ପତିତ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ମନୁସ୍ମୃତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶକୁ କେବଳ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରିଯିବା ବ୍ୟତୀତ କେହି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରା କଲେ ତାକୁ ନିଜର ଭୂମିକୁ ଫେରି ପୁନର୍ବାର ଶୁଦ୍ଧ ହେବାକୁ ପଡୁଥିଲା ।

ଇତିହାସକାରମାନେ କହନ୍ତି, ଏହି ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାତ୍ୟଭୂମି ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ବ୍ରାତ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ବିଧି ନିୟମ ଓ ଧର୍ମ ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ାକୁ ମାନୁ ନଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେତେବେଳେ ପଶ୍ଚିମଆଡ଼ୁ ପୂର୍ବଆଡ଼କୁ କ୍ରମପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ବ୍ରାତ୍ୟମାନେ ହିଁ ହୁଏତ ସେଥିପ୍ରତି ପ୍ରତିରୋଧ ଜଣାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଞ୍ଚଳରେ କଥିତ ଭାଷା ଏବଂ ବାହାରୁ ଆସୁଥିବା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପରକୁ ସ୍ୱୀକାର ଓ ଗ୍ରହଣ କରିନେବାର କ୍ଷେତ୍ରରେ କମ୍ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଲାଗି ନଥିବ । ସଂସ୍କୃତଭାଷୀ ଧୁରନ୍ଧରମାନେ ନିଜ ଭାଷାକୁ ସର୍ବଦା ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଦେଇ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଇତରର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଅଛନ୍ତି । ଯୋଗ ମାର୍ଗର ସୂତ୍ରକାର ସ୍ୱୟଂ ପତଞ୍ଜଳି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ନିଜ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କର ଭାଷା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶିଷ୍ଟ କହିଲେ ପ୍ରଧାନତଃ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝିଛନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ଏହି ଭୂମିର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ଅଞ୍ଚଳ ଉଡ୍ର ଦେଶକୁ ମତ୍ସ୍ୟ ପୁରାଣରେ ମ୍ଳେଚ୍ଛ ଦେଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମତ୍ସ୍ୟ ଓ ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଶବରମାନଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣାପଥବାସିନଃ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ର ଭଗବତୀ-ସୂତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କର ଭାଷାକୁ ମ୍ଳେଚ୍ଛ-ଭାଷା କୁହାଯାଇଛି ।

ମ୍ଳେଚ୍ଛ ହେଉ ଅଥବା ଅଶିଷ୍ଟ ହେଉ, ଏଠାରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ କାଳରୁ ଯେ ମନୁଷ୍ୟମାନେ ବାସ କରି ଆସିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏହି ଭୂମିର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ଆମେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ବୋଲି କହିବା । ହୁଏତ ସେହି-ମାନେ ହିଁ ଏହି ଭୂମିର ଅଥବା ସେମାନେ ବାସ କରୁଥିବା ଅଞ୍ଚଳର ଏକ ପ୍ରଥମ ନାମକରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ପୁରାତନ-ଖୋଜାଳିଙ୍କର ମତରେ ତୋଷଳ, ଧୌଳି, କଳିଙ୍ଗ, ଝିଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଉତ୍କଳ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଉତ୍ସରୁ ଆମ ଭାଷାକୁ ଆସିଛି । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଏହି ଭୂଇଁକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଜନ୍ମର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ତା'ପରେ ରାଢ଼ ଏବଂ ମହାକୋଶଳ ଦେଇ ଦୁଇଟି ଶାଖାରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବି ଏଠାରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଭାବରେ, ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାର ମୂଳ ସମତଳଟି ଉପରେ ମଗଧ ଏବଂ ମହାକୋଶଳର ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ଆପଣାକୁ ବିସ୍ତୃତ କରାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ବିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇଛି । ଦକ୍ଷିଣରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭାବ ଆସି ପଡ଼ିଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ କଳିଙ୍ଗକୁ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଉତ୍କଳ ଶବ୍ଦଟି ଉତ୍‌କଳିଙ୍ଗ ବା ଉପର କଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ଲୋକବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ହେଉଛି ଶାସ୍ତ୍ରର ଭାଷା । ପଣ୍ଡିତ ମାନଙ୍କର ଭାଷା, ବ୍ୟାକରଣ-ଆଶ୍ରିତ ଭାଷା, ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କର ଭାଷା, ତେଣୁ କୃତ୍ରିମ ଭାଷା । ସଂସ୍କୃତରେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଗାଡ଼ି ଗାଡ଼ି ପୋଥି ଲେଖା ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ କଦାପି ଏକ କଥିତ ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଏହି ଭାଷା ଉପରୁ ଆସି ଲଦା ହୋଇଥିଲା, ସଭା ଓ ମଞ୍ଚଗୁଡ଼ାକ ଉପରେ ଆସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ସଂସ୍କୃତପାରଙ୍ଗମ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବି ସମ୍ଭବତଃ କେବେହେଲେ ସେହି ଭାଷାକୁ ଲୋକସ୍ତରକୁ ଆଣିବା ସକାଶେ ମନେ କରି ନଥିଲେ । ତେଣୁ ଏହି ଭାଷା କେବେହେଲେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ତଳୁ ବିକଶିତ ହେବାର ଏକ ଅବସର ଲାଭ କରି ନଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଭାରତବର୍ଷର ତତ୍କାଳୀନ କଥିତ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର କାହିଁକି ଯେ ଉପେକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଏବଂ କୃତ୍ରିମ ଅଳଙ୍କାରମୁକ୍ତ ସଂସ୍କୃତରୁ ମଧ୍ୟ ଲୋକସ୍ତରକୁ ଆଦୌ ଆସି ନଥିଲେ, ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ତାହାର ଏକ ସମ୍ଭାବ୍ୟ କାରଣ ଖୋଜିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । (୨୧) ସିଏ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ପ୍ରଥମତଃ ଏମାନେ (ସଂସ୍କୃତପକ୍ଷୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ) ବାହାରୁ ଏହି ଦେଶକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଏହି ଦେଶର ଜନଗଣଙ୍କ ସହିତ ସେମାନେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଯାବତ୍ କୌଣସି ଏକାତ୍ମତା ବର୍ଜନ କରିନଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାକୃତ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତ ବା ଅକୃତ୍ରିମ ଭାଷା; ଲୋକମୁଖରେ କଥିତ ହେଉଥିବାର ଭାଷା, ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏବଂ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ଭାଷା । ପ୍ରାକୃତ ସଭାର ଭାଷା ନୁହେଁ, ପଣ୍ଡିତର ଭାଷା ନୁହେଁ ଅଥବା ପୁରୋହିତମାନଙ୍କର ଭାଷା ନୁହେଁ । ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଆପଣାର ଲବ୍ଧ ସତ୍ୟକୁ ଲୋକାନୁଭବର ସ୍ତରକୁ ଆଣିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେହି ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାକୁ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ

ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅଭିମାନଟି ସହିତ ପ୍ରାକୃତକୁ ଅନେକ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ । କ୍ରମେ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ, ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ଏବଂ ବୁଦ୍ଧ-ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମଟି ମଧ୍ୟ ରାଜଧର୍ମ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା, ଏବଂ ପ୍ରାକୃତର ସେହି ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ରୂପ ପାଲି ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ଆପଣାର ପ୍ରକୃତତ୍ୱକୁ ହରାଇ ବସିଲା । ପାଲି ଶାସ୍ତ୍ରର ଭାଷା ହେଲା, ତତ୍କାଳୀନ ସ୍ୱୀକୃତ ଶାସ୍ତ୍ର ଭାଷା ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସ୍କୃତ ପରି ହେବାକୁ ଉଦ୍ୟମ ବି କଲା । ସଂସ୍କୃତ ସହିତ ମିଶି ଏକ ସମ୍ମାନାସ୍ପଦ ସଙ୍କରତ୍ୱ ଅର୍ଜନ କଲା, ଉପରକୁ ଉଠି ଲୋକ ଜୀବନର ତଳଟିକୁ ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ ମନ କଲା । ତାପରେ ଭାରତବର୍ଷରୁ ରାଜ-ସମର୍ଥିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବାହନ ଉପରେ ଚଢ଼ି ସିଂହଳ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ଓ ଶ୍ୟାମ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ ଯାତ୍ରାକଲା ବେଳକୁ ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୃତ୍ରିମ ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ୱବ୍ୟବହୃତ ପାଲି ସହିତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ସଂସ୍କୃତର କଣ୍ଢି ଆଉ ଯୋଡ଼ିଲାଗୁଡ଼ିକୁ ମିଶାଇ ଆପେ ସେମାନଙ୍କ ପରି ପ୍ରବୀଣ ଦେଖାଯିବା ପାଇଁ ଭାରି ମନ କଲେ, ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର ଲଳିତବିସ୍ତର ମହାବସ୍ତୁ ଓ ଦିବ୍ୟାବଦାନ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଜରଖଚିତ ଭାଷାରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଭାଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହିପରି ଭିନେ ହୋଇଯିବା ପରେ ତଥାପି ଲୋକମାନେ ଯେଉଁ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି ଓ ଯାହାକୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଉପରୁ ଥାଇ ଦୋଷଯୁକ୍ତ ଓ ବିକୃତ ବୋଲି କହିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି, ଭାରତବର୍ଷରେ ସେ ଯୁଗରେ ସେହିଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ କଥିତ ହେଉଥିବା ଅଞ୍ଚଳଟି ଅନୁସାରେ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସୌରସେନୀ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ ଓ ମାଗଧୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଚିହ୍ନଟ କରାଯାଇଛି । (୧୨) ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଯେତେବେଳେ ଭାଷାବିଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଗୁଡ଼ିକର ଭିତରେ ତାହାର ଏକ ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରାକୃତକୁ ପଶ୍ଚିମ ଓ ପୂର୍ବ ଏହିପରି ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ବୋଲି କୁହାଗଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଏହିପରି ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ କବୀନ୍ଦ୍ର ଆପଣାର ପ୍ରାକୃତ-ସର୍ବସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଔଡ୍ରୀକୁ ଗୋଟିଏ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ୱୀକାର ଓ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଫଳରେ, ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭରତ ମୁନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଭାଷା ବୋଲି ଘୋଷିତ ହୋଇଥିବା ଓଡ଼ିଆ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷ ପରେ ଏକ ଭାଷାରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଲାଭକରିଛି । ସେହି ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର "ଅଷ୍ଟାଦଶଭାଷା ବାର-ବିଳାସିନୀ-ଭୁଜଙ୍ଗ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ସେପରି କୌଣସି ସ୍ୱୀକୃତିର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠାଇବାକୁ ହୁଏତ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବି ମନେକରି ନାହାନ୍ତି ।

ସେହି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ କବୀନ୍ଦ୍ର କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଉଡ୍ର ତଥା ଶୂରସେନ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦ ସହିତ ଶାବରର ସଂଯୋଗରେ ଔଡ୍ରୀ ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ

ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ଅଶୋକ ଧଉଳୀ ପାହାଡ଼ରେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆପଣାର କୀର୍ତ୍ତି ଖୋଦାଇଥିଲେ ଅଥବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ କୁମାରୀ-ପର୍ବତର ହାତୀଗୁମ୍ଫାରେ ଆପଣାକୁ କାବ୍ୟିକ ଭାଷାରେ ଚିତ୍ରିତ କରି ରଖିବାକୁ ଶିଳାଲେଖ ରଚନା କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ କେହି ହେଲେ ସଂପୃକ୍ତ ଭୂମିଟିରେ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ୍ର ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର କରିନଥିଲେ । ଖାରବେଳ-ପ୍ରଶସ୍ତିର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତତ୍କାଳୀନ ମଥୁରାଞ୍ଚଳର ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ଖାରବେଳଙ୍କର ଗୁରୁ ଓ ଧର୍ମୋପଦେଷ୍ଟାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ ଓ ସମ୍ଭବତଃ ମଥୁରା ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସିଥିଲେ । ଖାରବେଳ ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଥିଲେ ହେଁ ଏବଂ ଓଡ୍ର ଭୂମିର ରାଜା ଥିଲେ ହେଁ ଗୁରୁମାନଙ୍କର ଭାଷାରେ ଆପଣାର ଶିଳାଲିପିଟିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଥିଲେ । ହୁଏତ ମଥୁରାରୁ ଆସିଥିବା ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ହିଁ ଖାରବେଳଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପାଇଁ ସେହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖି ଦେଇଥିଲେ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଅଶୋକଙ୍କର ଧଉଳୀ ଅନୁଶାସନ-ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ଦରବାରରେ ଚଳୁଥିବା ଏକ ଭାଷାରେ ଲେଖା ହୋଇ-ଥିଲା । କେବଳ ଓଡ୍ରୀ ଜାଣିଥିବା ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଜାମାନେ ଏହି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ବିଜ୍ଞପ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଆଦୌ ବୁଝିପାରି ନଥିବେ । ରାଜାମାନଙ୍କର ଏହିସବୁ ଖିଆଲ ସତ୍ତ୍ୱେ ତଥାପି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ସେହି ତଥାକଥିତ ଅଲିଖିତ ଏବଂ ଅବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୁଗରେ ଲୋକମାନଙ୍କର ଅବଶ୍ୟ ଏକ ଭାଷା ରହିଥିଲା । ତାହା ଏକ ଜୀବନ୍ତ ଭାଷା ଥିଲା, ସଚଳ ଭାଷା ଥିଲା, ବହିରାଗତ ସଂସ୍ରବଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ଆପଣାକୁ କ୍ରମବିକଶିତ କରି ଆସୁଥିଲା ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଶାବରୀ ଭାଷା ହେଉଛି ଏହି ଭୂମିର ମୂଳଭାଷା । ଶବରମାନେ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କର ଭାଷାରେ ଖାଲି ଜଙ୍ଗଲରେ ବୁଲୁ ନଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଭୂମିର ଅଧିକାଂଶ ଅଞ୍ଚଳ ଜଙ୍ଗଲ ଥିଲା ଓ ତାହାରି ଭିତରେ ଶବର ସମାଜ ଓ ଶବର ସଂସ୍କୃତି ବାସକରୁଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ବସତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅଟବୀ ରାଜ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବଦେବୀ ସେହି କାଳରୁ ଆମ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ସମଲାଇ ଆମର ସମଲେଶ୍ୱରୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ବୁଢ଼ା ରାଜା ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନଙ୍କର ନାମ ସେହି ଆଦିବାସୀ ମାନଙ୍କଠାରୁ ଆସିଛି । ଏପରି ଏକ ମତ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥାଏ ଯେ, ଶବର ଭାଷାର ଜଗନ୍ନାଲେ ଓ ଜଗନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଈଶ୍ୱରବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ଆମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନାମଟି ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଶବରମାନଙ୍କର ଶବରୀ ବିଦ୍ୟା ହୁଏତ ସଂସ୍କୃତକାଳୀନ ଆୟୁର୍ବେଦର ଆଦି-ଉତ୍ପ୍ରେରକ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି । ସେହିପରି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶାବରୀ ଭାଷାର ଗଠନଟିକୁ ଭିତ୍ତି କରି ଧରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତା'ର ପ୍ରଥମ କଳେବରଟିକୁ ଗଢ଼ିଆଣି ପାରିଛି । ତା' ପରେ ସେଥିରେ ଦ୍ରାବିଡ଼, ମଗଧୀ ଓ ସୌରସେନୀ ପ୍ରଭୃତିର ପରିପୂରକ ଭଣ୍ଡାର ଗୁଡ଼ିକ ଆସି ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇଛି । ତା'ପରେ ସଂସ୍କୃତ ଆସିଛି, ଆରବୀ ଫାର୍ସୀ ଓ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି । ସବାଶେଷରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ

ଆସିଛନ୍ତି । ଯୁଗ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଗୁଡ଼ିକର ଚଳନଶୀଳତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ଅନୁସାରେ ଭାଷା ନାନା ପ୍ରକାରେ ଆପଣାର ସ୍ୱରୂପ ବଦଳାଇଛି—ସାମାଜିକ ନାନା ଦୂରତା ଏବଂ ଦୂରତାବାଧ୍ୟ ସଂସ୍କାରହେତୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ତା'ର ପ୍ରକୃତିତ୍ୱ ହରାଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକଭାଷା ଏବଂ ପୁସ୍ତକଭାଷା ଏହିପରି ଦୁଇ ସାହିରେ ଅଲଗା ଘରକରି ରହିଛି । ତଥାପି ଐତିହାସିକ ନାନା କାରଣରୁ ପଡ଼ୋଶୀ ଦୁଇଭାଷା ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ଆସାମୀ ତୁଳନାରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଆଦୌ ସେତେ ବଦଳି ପାରିନାହିଁ । ଏହି ନ ବଦଳିବାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଅତି ମନ୍ଥର ଗତିରେ ବଦଳିବାକୁ ଗୋଟିଏ ପଟୁ ଆମେ ଆପଣାର ଶୁଦ୍ଧତା ରକ୍ଷା କରିବା ଦିଗରେ ଭାଷାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରିପାରୁ, ତେଣେ ଏକ ରକ୍ଷଣଶୀଳତାର ବ୍ୟାଧିଜନିତ ଏକ ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବି ଦେଖିପାରୁ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଜଣେ ପ୍ରଶଂସକ ସାର୍ ଜନ୍ ବାମ୍ସ୍ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଆପଣାର ବ୍ୟବହାର ଗତ ଆଙ୍ଗିକରେ ଅନେକାଂଶରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି । ବଙ୍ଗଳା ଓ ହିନ୍ଦୀରେ ତତ୍ତୁଲ୍ୟ ଆଙ୍ଗିକମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବଦଳି ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ତଥାପି ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ସମ୍ଭବତଃ ତିନିଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ ସେହି ସବୁ ଆଙ୍ଗିକର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା, ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ିକ ଦୀର୍ଘ କାଳରୁ ଲୁଆଡ଼େ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲେଣି । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସବୁ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଛି । ବ୍ୟାକରଣ ତଥା ଉଚ୍ଚାରଣର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମୀ ତୁଳନାରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅଧିକ ସଂରକ୍ଷଣ-ସାମର୍ଥ୍ୟର ପରିଚୟ ଦେଇଛି ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀ ମଧ୍ୟ ମତ ଦେଇ-ଛନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତିନୋଟିଯାକ ଭଗିନୀଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ସେ ଓଡ଼ିଆକୁ ହିଁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଆଭାଷାରୁ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟିର ତୁଳନାରେ ତାହାର ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟବହାରଗତ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଅଧିକତର ନମୁନା ମିଳିଯାଉଛି ବୋଲି ସିଏ କହିଛନ୍ତି । ଆପଣାର ଭାଷାର ଏହି ସଂରକ୍ଷଣ ଶକ୍ତିରେ ହୃଷ୍ଟବୋଧ କରିବାର ଅବଶ୍ୟ ବେଶ୍ ଏକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ମାତ୍ର ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ଯେ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଦୃଢ଼ତାର ପରିଚୟ ଦିଏ, ସେ କଥାଟିକୁ ଆଖି ବୁଜି ମୋଟେ କହିଦେଇ ହେବ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ, ରକ୍ଷଣଶୀଳତାକୁ ଏକ ଦୃଢ଼ତା ବୋଲି ମାନିବା ହୁଏତ ଆହୁରି ଅଧିକ ପ୍ରମାଦଜନକ ହୋଇଯିବ । ଉପସଂହାରରେ ସମ୍ଭବତଃ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଭାବରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଭାଷା କେତେ ଅଧିକ ସଂରକ୍ଷଣସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲା କି ନାହିଁ, ତାହାକୁ ଆମେ ଭାଷାମଧ୍ୟରେ ନିହିତ କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରିବା ନାହିଁ । ଏହା ପଛରେ ସାଧାରଣତଃ ପରିସ୍ଥିତିଗତ କେତୋଟି କାରଣ ସର୍ବଦା ରହିଥିବ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଆମେ ଆକସ୍ମିକ ବୋଲି କହିପାରିବା । ପରିସ୍ଥିତି ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇଥିଲେ ହୁଏତ ବିବର୍ତ୍ତନ ମାର୍ଗଟି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର ହୋଇପାରିଥାନ୍ତା ।

ଭାରତବର୍ଷର ଭାବମଗ୍ନତା ଅନେକ ସମୟରେ ଭାରତର ଇତିହାସ-ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଘାରି ଆଛନ୍ନ ଏବଂ ଭାବପ୍ରବଣତାଦୁଷ୍ଟ କରି ରଖିଛି । ଯାହାସବୁ ଘଟୁଛି, ତାହା ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିର

ଅଭିପ୍ରାୟ ହେତୁ ଘଟୁଛି ଏବଂ ଯାହାସବୁ ଘଟିବ, ସେଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଭିପ୍ରାୟଟି ଅନୁସାରେ ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇ ଘଟିବ, ଏହିପରି ଏକ ଅତିବିଶ୍ୱାସ ଆମର ଯାବତୀୟ ଇତିହାସ-କଳନା ଏବଂ ତଥ୍ୟଧାରଣାକୁ ଭାରି ଅସ୍ପଷ୍ଟ କରି ରଖି ଆସିଛି । ମଣିଷର ନିୟତିକୁ ଏଠି ଅଦୃଷ୍ଟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; ତାହା ଯେ ମଣିଷଲାଗି ଏକାନ୍ତ ଅବଶ୍ୟ, ଆମକୁ ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରବଚନ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୋପାଖ୍ୟାନ ଜରିଆରେ ତାହା ବୁଝାଇ କହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଯାହାକିଛି ଘଟୁଛି, ତାହା ବିଷୟରେ ମଣିଷର ଆଦୌ କୌଣସି ଦାୟିତ୍ୱ ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହାକିଛି ତାହାକୁ ନେଇ ଘଟିବାକୁ ଯାଉଛି, ସେଗୁଡ଼ାକ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ମଣିଷର ଆଦୌ କୌଣସି ଅଖ୍ତିଆର ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସମାଜର ଭବିଷ୍ୟଚକ୍ଷୁ ଯେତିକି ଆଗ୍ରହର ସହିତ ଆପଣାକୁ ପ୍ରସାରିତ ଏବଂ ସକ୍ରିୟ କରି ରଖିଥାଏ, ତାହାର ଅତୀତ ବିଷୟରେ ଆଗ୍ରହ ଏବଂ ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିଟି ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ସେତିକି କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଭାରତବର୍ଷର ପାରମ୍ପରିକ ଆଗ୍ରହର ମାନଚିତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଭବିଷ୍ୟ ବିଷୟରେ ଯେତିକି କମ୍ ତତ୍ପରତା ଓ ଉତ୍ସାହ ରହି ଆସିଛି, ଅତୀତକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଜାଣିବା, ତାହା ଉପରେ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଅବଲୋକନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବା, ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ଉପଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନକୁ ମଧ୍ୟ ତଥାକଥିତ ଆପଣାକୁ ଜାଣିବାର ଏକ ଅଂଶ ଓ ଅଙ୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା, ଭାରତର ଅନ୍ତର୍ଜଳବାୟୁରେ ତାହା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

ଭାରତୀୟ-ବିଦ୍ୟାର ତତ୍ତ୍ୱକାର ଆଲୋଚକ ସ୍ୱାମୀ ଅଗେହାନନ୍ଦ ଭାରତୀ ଚୀନ ଦେଶରୁ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିବା ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କୁ ହିଁ ମୂଳତଃ ଭାରତୀୟ ଇତିହାସ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକର ସର୍ବପ୍ରଥମ ରଚୟିତା ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୧୩) ସେହି ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କ ପରେ ଆରବ ଏବଂ ନିକଟ ପ୍ରାଚ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ଯେଉଁ ଭ୍ରମଣକାରୀମାନେ ଭାରତକୁ ଆସିଲେ, ସେମାନେ ମୂଳତଃ ଏକ ଇତିହାସର ଦୃଷ୍ଟିଭୂମିରୁ ହିଁ ସାମଗ୍ରୀମାନ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ଓ ସାମଗ୍ରୀମାନ ଲେଖିଥିଲେ । ଠିକ ଏହି ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ଆଲୋଚନାରେ ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ବସ୍ତୁତଃ ଏହି ଭାରତବର୍ଷରେ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନାର ବିଷୟଟିକୁ ତା'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ କେବେହେଲେ ଗ୍ରହଣ କରା ଯାଇନାହିଁ । ଯେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ପୌରାଣିକ ଓ କାଳ୍ପନିକ କଥାନାୟକ କରି ପକାଇ-ବାର ଏକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏଠାରେ ସବୁଦିନେ ରହି ଆସିଛି । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୈବୀଶକ୍ତିର ଆରୋପ କରାହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପୌରାଣିକ କରି ଦିଆଯାଇଛି ।୧୪

ଆପଣାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ କହନ୍ତି ଯେ, ପୂର୍ବକାଳରେ ରାଜାମାନଙ୍କ ସଭାରେ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ସାତପ୍ରକାରର ଲୋକ ବସୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ସଭାର ସପ୍ତାଙ୍ଗ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସପ୍ତାଙ୍ଗ ବିଷୟରେ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତିଟି ହେଉଛି ବିଦ୍ୱାଂସଃ କବୟୋ ଭଟ୍ଟା ଗାୟକାଃ ପରିହାସକାଃ, ଇତିହାସପୁରାଣଜ୍ଞାଃ ସଭା ସପ୍ତାଙ୍ଗସଂଯୁତା ।

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭା ବିଦ୍ୱାନ, କବି, ଭାଟ, ଗାୟକ, ବିଦୂଷକ, ଇତିହାସଙ୍କ ଓ ପୁରାଣଙ୍କ ଏହିପରି ସାତ ଜାତି ପାରିଷଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ହରାପ୍ରସାଦ କହନ୍ତି ଯେ, ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ବସ୍ତୁତଃ ଭାଟର କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ କରୁଥିଲେ । (୧୫) ସଭାରେ ଯେତେବେଳେ ଇତିହାସଙ୍କ ଓ ପୁରାଣଙ୍କ ଏକାଠି ବସନ୍ତି ଓ ରଜାଙ୍କର ପରିଚର୍ଯ୍ୟାଲାଗି ହିଁ ବସନ୍ତି,ସେଠାରେ ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ ହୁଏତ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ବିଭେଦକ-ରେଖା ରହି ପାରେ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ଗୁଡ଼ାକ ଉଚ୍ଛା ପୁରାଣ ହେବାକୁ ମନକରେ ଏବଂ ପୁରାଣ ଗୁଡ଼ାକ ସାକ୍ଷାତ ଇତିହାସ ପରି ପ୍ରଭାବ ପକାଇବାର ବଡ଼େଇ କରୁଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ, ଯେଉଁଠାରେ ବିଦ୍ୱାନ ଓ କବି ଭାଟ, ଗାୟକ ଓ ବିଦୂଷକଙ୍କ ମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ଯାଇଁ ଏକାଠି ବସନ୍ତି, ସେଠାରେ ସମସ୍ତେ ସହସ୍ରଶିରା ହୋଇ ରାଜାଙ୍କର ସ୍ତୁତି ଓ ପ୍ରଶସ୍ତି ହିଁ କରନ୍ତି, ରାଜାଙ୍କର ମନମୋହନ କରନ୍ତି ଓ ଦାଣ୍ଡକୁ କେବଳ ଭାଟ ବୋଲି ଦିଶୁଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଆପଣା ପାଖରେ ହୁଏତ କେବଳ ବିଦୂଷକ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । କାବ୍ୟ ଓ ଇତିହାସ ଭଣ୍ଡୁର ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

ଭାରତବର୍ଷର ଦୁଇ ମହାକାବ୍ୟ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତକୁ କେତେକ ଆଲୋଚକ ସତେଅବା ଇତିହାସ ପରି ଗ୍ରହଣ କରି ନଥାନ୍ତି । ଏହି ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଷୟରେ ଏବେ ଯେଉଁକେତୋଟି ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇଛି, ସେଥିରୁ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଆମଲାଗି ଏହି ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟଟି ଭାରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛି ଯେ,ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ଆପଣାର ଆଦ୍ୟତମ ରୂପରେ ହୁଏତ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଇତିହାସକାବ୍ୟ ରୂପେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାହାକୁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଣତକରି ରଖିବାକୁ ମନକଲେ ଏବଂ ସେହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ସେଥିରେ ଆବଶ୍ୟକ ସଂଶୋଧନମାନ ଭିଆଇଲେ । କେତେ କୁଆଡ଼ୁ କେତେ ପ୍ରକାରର ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ଆସି ଏଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଯୋଡ଼ା ହେଲା । (୧୭) ବୀରମାନେ ଭଗବାନ ହେଲେ, ଯୁଦ୍ଧ ସବୁ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧରେ ପରିଣତ ହୋଇ-ଗଲା, ଶତ୍ରୁଗୁଡ଼ାକ ଦୈବୀଶକ୍ତିର ଗହ୍ୱର ଭିତରକୁ ନିକ୍ଷେପ କରି ଦିଆଗଲା ଏବଂ ନାନା ଅତିରଞ୍ଜନର ବୋଳ ଲଗାଇ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଭାରି ବୀର୍ଯ୍ୟହୀନ କରି ରଖାଗଲା । ଇତିହାସର ସମସ୍ତ ନାଡ଼ିକୁ କାଟି ଦିଆଗଲା, ଧର୍ମର ଜୟ ଜୟକାର କରାଗଲା । ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଶାସ୍ତ୍ରଗବେଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନିର୍ମଳ କୁମାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ବୀରକାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ଭାରତୀୟ ମହାକାବ୍ୟ ରାମାୟଣ ଏବଂ ମହାଭାରତର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ପରସ୍ପର-ସମ୍ବନ୍ଧିତ ତିନୋଟି ସ୍ତରରେ କିପରି ଲୋକଗାଥା ଏବଂ ଚାରଣସଙ୍ଗୀତମାନ ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଶେଷକୁ ମହାକାବ୍ୟର ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ଆପଣାର ନିବନ୍ଧଟିରେ ସିଏ ସେହି କଥାଟିକୁ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି । (୧୭) ପୂର୍ବତନ ରାଜାମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ଓ ପ୍ରଶସ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା

ମାନଙ୍କର ଦରବାରରେ ଗାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଭାଟ ଓ ଗୁରଣମାନେ ସବୁଠାରେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟଟିକୁ କରୁଥିଲେ । ତାପରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଜାକୁଳଙ୍କର ଚିତ୍ତହର୍ଷଣ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ରାଜ୍ୟଯାକ ବୁଲି ଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ହୁଏତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ବି ଯାଇ ଗାଇଲେ । ତା'ପରେ ସେହି ଗାଥାଗୁଡ଼ିକ ଭାରି ଅନୌପଚାରିକ ଭାବରେ ଏକାଠି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସଙ୍ଗତିମୁକ୍ତ କାହାଣୀ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲା, ତାପରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେଲା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମହାକାବ୍ୟରେ ପରିଣତ ହେଲା । ମହାକାବ୍ୟର ସ୍ତରକୁ ଆସି ଗାଥାସ୍ତରର ପୃଥ୍ୱୀମଣ୍ଡନ ରାଜାମାନେ ଏକାବେଳେକେ ଈଶ୍ୱର ଅଥବା ଅର୍ଦ୍ଧ-ଈଶ୍ୱର ମାନଙ୍କର ସ୍ତରକୁ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଗଲେ । (ପୃଷ୍ଠା-୫୭) ଅସାଧାରଣ ଓ ଅଲୌକିକର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କଲେ ଏବଂ ବସ୍ତୁତ କୌଣସି ବୀରଯୁଗର ଦୈବୀଶକ୍ତିମୁକ୍ତ ଜଣେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭୂ ହୋଇ ରହିଲେ । ଏହି ପରିଣତିର ବିବର୍ତ୍ତନକ୍ରମରେ ଅଧ୍ୟାପକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭାରତୀୟ ବୀରଗାଥା ଗୁଡ଼ିକର ସମଜାତୀୟ ଟିଉଟନିକ୍ ବା ଗ୍ରୀକ୍ ବୀରଗାଥା ଗୁଡ଼ିକର ତୁଳନାରେ ତଥାପି ଏକ ପ୍ରଧାନ ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ବୀରଗାଥା ଗୁଡ଼ିକରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ଏକ ଧର୍ମର ପୁଟ ବୋଲି ଦିଆଯାଇଛି । ଏପରି କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆହୁରି ମଞ୍ଜୁଳ କରି ରଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି । ଅତୀତ ଯୁଗର ଦିଗଙ୍କତି ନାୟକମାନେ ଏକ ପବିତ୍ର ଧର୍ମଗାଥାର ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନିତ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର କରଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗବୋଲି ବିଚାରି କରାଯାଇଛି । (ପୃଷ୍ଠା-୧୧୦)

କେବଳ ଭୌଗୋଳିକ ବିଚରଣ-ଭୂମିରେ ନୁହେଁ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଅୟନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଭାରତବର୍ଷର ଏକ ସମଧର୍ମୀ ଅବୟବ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଥାନୀୟ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ବିବର୍ତ୍ତନ-ପରମ୍ପରାଟି ଭାରତବର୍ଷରୂପୀ ବୃହତ୍ତର ପରମ୍ପରାଟିର ଅଂଶ ହୋଇଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଅବଲୋକନ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଠିକ୍ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଓଡ଼ିଶାରେ ବି ପ୍ରାଚୀନ ବା ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଅନୁକୂଳ ସଂସ୍କାର ନଥିଲା । ଇତିହାସ ନାମରେ ନାନା କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା ଶସ୍ୟଳ ଗୁଡ଼ାଏ ପୁରାଣ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ମନେକରି ସେଗୁଡ଼ିକର ପୂଜା ଏବଂ ପାରାୟଣ କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ପୁରାଣ ଭିତରୁ ଇତିହାସର ତଥ୍ୟମାନ ଗ୍ରୁଣିବାର ଦୁରୂହ ପ୍ରୟାସମାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆମର ସେହି ପାରମ୍ପରିକ ଉତ୍ସାହଟିରେ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ଭଟ୍ଟା ପଡ଼ିନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ, ଜାତୀୟତାବାଦୀ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିର ଆଲୋଡ଼ନଟି ଆସି ପହଁଚିବା ପରେ ଯେତେବେଳେ ଆମ ଭିତରୁ ପ୍ରଥମୋତ୍ଥିତ ମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ବିଷୟରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚେତନା ଆସିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ସେହି ନୂତନ ମେଘପିଣ୍ଡଟି ଭିତରେ ଆପଣାଲାଗି ଏକ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟମୁକ୍ତ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଗଠନ କରି ହାଟର ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ବସିବାକୁ ମନ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ସବାଆଗ ସେହି ପୁରାଣଗୁଡ଼ାକ ଆଡ଼କୁ ଓ

ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ଆଡ଼କୁ ଦଉଡ଼ିଲୁ ଓ ତଥ୍ୟ ସାଉଁଟି ଆଣିବାକୁ ମନ କଲୁ । ତଥ୍ୟର ଅନାବନା ହାଡ଼ଗୁଡ଼ାକୁ ଏକାଠି ଖଞ୍ଜିଦେଇ ଗୋଟାଏ ଇତିହାସ ତିଆରି କରିଦେବାର ସାହସ ବି କଲୁ । ପୁରୁଣା ପୋଥିଗୁଡ଼ାକୁ ଗାଦିରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଆଣି ଆମେ ଆମର ଏହି ନୂଆ ହାଣ୍ଡିଟା ଭିତରେ ନୂଆ ଆଗ୍ରହ ତିଆରି କରିବାଲାଗି ତେଲ ଓ ବେସର ଦେଇ ରଖିଲୁ । ଖାଲି ଭୂମିର ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ଆମର ଏଠି ଧର୍ମର ଇତିହାସ, ଭାଷାର ଇତିହାସ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ବି ଲେଖାଗଲା । ଆମେ ଯେ ଥିଲୁ, ଅବଶ୍ୟ ଥିଲୁ, ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ତୁଳନାରେ ଆଦୌ କମ୍ ନଥିଲୁ, ଆମେ ଏହି କଥାଟିକୁ ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ଗପୁଇ କରି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲୁ ।

ଜନୈକା ଅସୁରକୁମାରୀଙ୍କ ସହିତ ଜନୈକ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷିଙ୍କ ସହବାସ ଫଳରେ କଳିଙ୍ଗ ବୋଲି ବି ଗୋଟିଏ ପୁଅ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେହି ପୁଅଟି ଅନୁସାରେ ଯେ ଆମ ଭୂଇଁର ନାମକରଣ ହେଲା, ଏହି ପୁରାଣୋପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ନେଇ ଆମର ଖୁସି ବା ଲଜ୍ଜିତ ହେବାର ମୋଟେ କିଛି ନାହିଁ । ଜଣେ କନ୍ୟା ପୁରୁଷ ରୂପ ହୋଇ ନିଜ ଔରସରୁ ଉତ୍କଳ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପୁଅକୁ ଜନ୍ମ ଦେଲା ଓ ତାହାରି ଅନୁସାରେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଆମ ଭୂମିଟି ପାଇଁ ନାମଟିଏ ପାଇଲୁ, 'ହରିବଂଶ'ର ଏହି କଥାଟିରେ ମଧ୍ୟ ଆମର ପୁଲକିତ କିମ୍ବା ଦୁଃଖିତ ହେବାର ଆଦୌ କିଛି ନାହିଁ । ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି ନାମର ସନ୍ଧାନ କରି ଅନେକ ଗବେଷକ ବିଳିଦ ଖୋଜି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଭାଷା ଭିତରକୁ ବି ଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦର ଯେ ଏକ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଇତିହାସ ରହିଛି, ସେ ବିଷୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସେମାନେ 'ଉଡ୍ଡୁ', 'ଓକ୍କଲ' ଏବଂ ଓଡ଼ିସ ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଶବ୍ଦର ଠାବ ବି କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରେ ଓଡ୍ର ଶବ୍ଦ କୁଆଡ଼େ, ପଳାୟନ କରୁଥିବା, ଏକ ଯୂଥକୁ ବୁଝାଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି ଯେ ତାମିଲ ଭାଷାରେ ଚାଷ କରିବାକୁ ଉଡ୍ଡୁ ବୋଲି କହନ୍ତି ଏବଂ ଚାଷ କରୁଥିବା ଲୋକକୁ ଓକ୍କଲ ବୋଲି କହନ୍ତି । କନ୍ନଡ଼ ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିସ କହିଲେ ବି ଚଷାକୁ ବୁଝନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ାକ ସବୁ କିଛି ଅବଶ୍ୟ ଠିକ୍, କିନ୍ତୁ ସେସବୁ ଶବ୍ଦକୁ କେବଳ ଏକ ଧ୍ୱନି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମେ କିପରି ଆମ ଓଡ଼ିଶା ଯାଏ ଲମ୍ବାଇ ଆଣିପାରିବା ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ତଥାପି ଏକାନ୍ତ ଅସମାହିତ ହୋଇ ରହିଯାଉଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଟିକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ବହୁବଚନରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । କେଉଁଠାରେ 'ଏତେ କଳିଙ୍ଗାଃ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଅଥବା 'କଳିଙ୍ଗାନ୍' ବୋଲି ବି କୁହାଯାଇଛି । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ, ଏହାଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂମି ବା ରାଜ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାମକୁ ବହନ କରୁଥିବା କେତୋଟି ଜନସମୂହକୁ ହିଁ ଅଧିକ ବୁଝାଉଛି । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି କଥାଟିକୁ ଆଧାର କରି ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ

ସେହି ଅନୁମାନଟିକୁ କରିଛନ୍ତି । (୧୮) ସିଏ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଜଣେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା କୌଣସି ଜଣେ ରାଜାଙ୍କର ନାମ ଅନୁସାରେ ନାମିତ ହୋଇଥିବା ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟ ରୂପେ କୋଶଳ ସମେତ ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଓଡ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାମକୁ ନବୁଝି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକସମୂହର ପ୍ରଚଳିତ ନାମରୂପେ ବୁଝିବା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ତଥା ବୌଦ୍ଧ ଏକାଧିକ ଶାସ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି ସତ, ମାତ୍ର ସେସବୁ ସ୍ଥାନରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷା କେତୋଟି ଜନସମୂହକୁ ବୁଝାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ବା ସଂଜ୍ଞାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । କଳିଙ୍ଗ ଇତିହାସର ଅନେକ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ବୋଲି ଯେକୌଣସି ଏକୀଭୂତ ରାଜ୍ୟ ନଥିଲା, କଳିଙ୍ଗର ବିଭିନ୍ନ ନରପତି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ପଦବୀରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ବେଶ୍ ସେହିପରି ଏକ ଅନୁମାନ କରିପାରିବା । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି ଆପଣାକୁ କେବଳ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, କେହି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ଆଉ କେତେଜଣ ଆପଣାକୁ ଆଉ ସତେ ଅବା ପୂର୍ଣ୍ଣକାମ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ସକଳ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ବି ବୋଲାଇଛନ୍ତି । ଏହି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ଠାବ କରାଯାଇ ପାରିଥିବା ଇତିହାସ ଫର୍ଦ୍ଦଟି ଭିତରେ ବେଶ ଏକ କୌତୁକପ୍ରଦ ରହସ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା ପରି ରହିଛି । ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ କହିଲେ କେହି କଳିଙ୍ଗ, କୋଙ୍ଗଦ ଏବଂ ଉତ୍କଳ ଏହିପରି ତିନୋଟି ରାଜ୍ୟର ସମାହାରକୁ ବୁଝିଛନ୍ତି । ଏହି ରାଜ୍ୟାଞ୍ଚଳର ଅଧିବାସୀମାନେ ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଆରାକାନ ଉପତ୍ୟକାରେ ଆପଣାର ଯେଉଁ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଟିକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କେତେଜଣ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି,ସେହି ସାମ୍ରାଜ୍ୟଟିର ନାମ ମୁଦୁକଳିଙ୍ଗ, ମୁଡୁକଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ସେହି ମୁଡୁ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରୁ ମୁଖଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରୁ ତୈଲଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଟିକୁ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରି ଆଣିଛନ୍ତି । ଆହୁରି ଏକ ତୃତୀୟ ମତ ଅନୁସାରେ, ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଆଦୌ ତିନୋଟି ରାଜ୍ୟର ସମାହାର ନଥିଲା, ତାହା ସେହି ନାମ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ଗଙ୍ଗ ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ନରପତି ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଘୋଷଣା ଅନୁସାରେ କଳିଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା କାମାର୍ଣ୍ଣବଦେବ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିର ନିରୂପଣ କରି ଇତିହାସର ଆଉଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଋଷିକୁଲ୍ୟା ଓ ଲାଙ୍ଗୁଲିଆ ନଦୀ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ଅଞ୍ଚଳ, କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲାର ଜୟପୁର ଜମିଦାରୀ, ବସ୍ତର, ବଲାଙ୍ଗିର ପାଟଣା, କଳାହାଣ୍ଡି, ସୋନପୁର ଏବଂ ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା—ଏମାନେ ଏକତ୍ର ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ-ରାଜ୍ୟକୁ ସୂଚିତ କରିଦେଉଥିଲେ । (୧୯)

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଆମ ବହିମାନଙ୍କରେ ପଛକୁ ଯାଇଯାଇ ଆପଣାର ଦୀର୍ଘତମ କାଳକଳ୍ପନାରେ ଅଳ୍ପବହୁତ ସମୃଦ୍ଧ ଏବଂ ଆପାତସଂଗତିଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗବିଜୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚି ପାରିଛି । ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଘଟଣା ଅଶୋକ

କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ବିଜୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ସେତେବେଳେ ସିଏ ପ୍ରକୃତିରେ କେଉଁ ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ବିଜୟଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ଇତିହାସକାରଙ୍କ ଲାଗି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବିଦିତ ଓ ଅଗୋଚର ହୋଇ ରହିଛି । ବିଜେତା ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍କାଳୀନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉପରେ ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରି ସେ ତାହାକୁ ରାଜଧର୍ମରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ପ୍ରିଅଦର୍ଶୀ ଅଶୋକଙ୍କର ଏହି କୀର୍ତ୍ତି ଆମ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି କୁତ୍ସିତ ଗର୍ବ ବି ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି । ଯଥା ସମ୍ଭବ ନିଷ୍ପକ୍ଷ ଭାବରେ ଓ ଅଶୋକଙ୍କ ନାମ ସହିତ ବୋଲାହୋଇ ରହିଥିବା ଅତି-ରଞ୍ଜନ ଗୁଡ଼ାକରୁ ଯଥା ସମ୍ଭବ ଦୂରରେ ରହି ଯେଉଁମାନେ ଅଶୋକ-ରାଜତ୍ୱର ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଅନୁମାନ କରୁଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କର ମାନବହିତୈଷିତା ଏ ରାଜ୍ୟର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ହୁଏତ ଖୁବ ବେଶୀ ଉପକୃତ କରି ପାରିନଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ଅଶୋକ-କାଳୀନ ମଗଧରେ ଆପଣାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରି ରଖିଥିବା ରାଜପରିକରତନ୍ତ୍ର ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଅନେକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ପଣ୍ଡ କରିଦେଇଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମଉଳି ଯାଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ମୌର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକାରୀ ମାନଙ୍କୁ ହୀନବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିବାର ଦେଖି କଳିଙ୍ଗର ପୂର୍ବ ରାଜାମାନଙ୍କ ବଂଶଧର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଧାଚରଣ ପଣ୍ଡାଙ୍କ ମତରେ (୨୦) ଚୈତ୍ର ବୀର କୋଶଳରୁ ଆସି କଳିଙ୍ଗରେ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜତ୍ୱ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ତୋଷାଳି ବା ଧଉଳିର ଅଦୂରରେ ଥିବା ଶିଶୁପାଳଗଡ଼କୁ ହିଁ ସାଧାରଣତଃ ବୀରପୁତ୍ର ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଅବଶ୍ୟ ଡାକ୍ତର ପଣ୍ଡା ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ 'ଉଭୟ ପ୍ରାଚୀତଟେ ରାଜନିବାସ ମହାବିଜୟ-ପ୍ରାସାଦଂ' ଆଦିର ଅନେକ ତଳକୁ ପ୍ରାଚୀନଦୀର ଦୁଇ ଶାଖାନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି ଏକ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । (ପୃଷ୍ଠା-୬୮) ଖାରବେଳ ଓ ତାଙ୍କ ଦୁଇପୁତ୍ରଙ୍କ ନାମରୁ ସିଏ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟମାନେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଖାରବେଳ ତାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ଷଓ୍ୱାରି ଏକ ଶୋଭନ ଅନୁକ୍ରମରେ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ପଥରକାନ୍ଥ ଉପରେ ଖୋଦିତ କରାଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ କାଳେ କାଳେ ଯେଉଁ-ମାନେ ଶିଳାଲିପିଗୁଡ଼ିକର ଶବ୍ଦଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଅନ୍ନଦାତା ରାଜାଙ୍କୁ ଅଧିକ ହୃଷ୍ଟ କରିବାର ସଦୁଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ସେଥିରେ କେତେପ୍ରକାର ଅତିରଞ୍ଜନ ଏବଂ ଅତିକଥନକୁ ବାଟଛାଡ଼ି ଦେଇଥିବେ । ଖାରବେଳଙ୍କର ଲିପିକାରମାନେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଯୋଗ୍ୟତା ହାସଲ କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ମଥୁରାଞ୍ଚଳର ପ୍ରାକୃତ ଠାରରେ ସେମାନେ ଯାହାକିଛି ଲେଖିଥିବେ, ତାହାକୁ ଖାରବେଳ ଓ ତାଙ୍କର ସ୍ଥାନୀୟ ପାର୍ଶ୍ୱଚରମାନେ ଆଦୌ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବୁଝି ପାରି ନଥିବେ । "ମଗଧନଂ ଚ ବିପୁଲଂ ଭୟଂ ଜନେତୋ ହଥିସ ଗଙ୍ଗାୟା ପାୟୟତି"-ମଗଧର ଜନସମୂହ-ଚିତ୍ତରେ ବିପୁଳ ଭୟ ଜନ୍ମାଇ ସେ ନିଜର

ଘୋଡ଼ାମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଗଙ୍ଗାନଦୀରେ ପାଣି ପିଆଇ ଥିଲେ :—ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ତାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେଥିରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଖାରବେଳ କ୍ଷମାର ରାଜା ଥିଲେ, ବଡ଼ ରାଜା ଥିଲେ, ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଥିଲେ, ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଥିଲେ । (୨୧) (ଖେମରାଜା ସ ବଡ଼ରାଜା ସ ଭିଖରାଜା ଧମରାଜା) ଅଶୋକଙ୍କର ଧଉଳି ଶିଳାଲେଖକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ତାହାର ସମକକ୍ଷ ହେଲାଭଳି ସମାନ୍ତର ଉପଯୁକ୍ତ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖର ସ୍ଥାପନା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମଟିର ପ୍ରଭାବକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଖାରବେଳ ଆପଣାର ଏହି ଶିଳାଲେଖଟିର କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଐତିହାସିକ ମତାନୁମାନ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଶ୍ରୀମତୀ ରମିଲା ଠାପର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ହାତୀଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖଟି ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଆଳଙ୍କାରିକ ଏବଂ ଆଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୈଳୀରେ ରଚନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ପ୍ରଧାନତଃ ରାଜାଙ୍କର ଗୁଣଗାନ କରିବାଲାଗି ଯେ ଏଭଳି କରାଯାଇଛି, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମଗଧ ଅଭିଯାନ ସମୟରେ ଖାରବେଳ ମଗଧର ନନ୍ଦରାଜା ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରୁ ଅପହରଣ କରି ନେଇଥିବା କଳିଙ୍ଗଜିନଙ୍କୁ ସେଠାରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଆଣି ପୁନର୍ବାର କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇଥିଲେ ବୋଲି ସେହି ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେହି ନନ୍ଦ ରାଜା ଆଗରୁ ଖୋଳିଥିବା ଗୋଟିଏ ନାଳକୁ ମଧ୍ୟ ଖାରବେଳ ଆହୁରି ଖୋଳାଇ ଆପଣାର ରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ସେଥିରେ ଥିବା ଆଉ ଗୋଟିଏ ବର୍ଷର ବିବରଣୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବଡ଼ୁଆ ଏହି ନାଳକୁ କୌଣସି ନନ୍ଦରାଜା ନୁହନ୍ତି, ମାତ୍ର ସ୍ୱୟଂ ଅଶୋକ ଖନନ କରାଇଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । (୨୨) ଖାରବେଳ କଳିଙ୍ଗ-ଜିନଙ୍କର ବିଗ୍ରହକୁ ଆଣି ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁନର୍ବାର ସ୍ଥାପିତ କରିଥିବାର ତଥ୍ୟଟିକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ସତ ବୋଲି ମାନିନାହାନ୍ତି । (ପୃଷ୍ଠା-୪୭)

ଖାରବେଳ ଅନେକ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ, ଆପଣାର କୀର୍ତ୍ତି ବଢ଼ାଇଥିଲେ ଓ ତାହାକୁ ପଥର ଉପରେ ଖୋଦିତ କରି ରଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଆମେ ଆଜି ଯାହା ବୁଝୁଛୁ ଓ ଯେଉଁ ଏକତ୍ୱଟିକୁ ଅନୁଭବ କରୁଛୁ, ସେହି ଓଡ଼ିଶା ସେତେବେଳେ କେଉଁଠି ହେଲେ ନଥିଲା । ଭୂଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ାକ ଥିଲା, ରାଜାମାନେ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଭୂମିଟି ପଛରେ କୌଣସି ଅନୁଭୂତି ନଥିଲା । ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଥାଏ, ସେମାନେ ତାହାଉପରେ କ୍ଷମତା ବିସ୍ତାର କରି ରହିଥାନ୍ତି, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ଆପଣାର କୌଣସି ଭୂମି ନଥାଏ, ସେମାନେ କୌଣସି ଭୂମିଲାଗି ଜୀବନ ବଞ୍ଚୁ ନଥାନ୍ତି, କୌଣସିଟି ଲାଗି ଆପଣାକୁ ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ କରି ରଖି ନଥାନ୍ତି । ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଆମ ଅନୁଭବର ସେହି ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିଟି ଉପରେ କେତେ ରାଜା ଓ ରାଜବଂଶ ଆସିଲେ, କେତେ ଜୟପରାଜୟ ଘଟିଲା, କେତେ ରାଜ୍ୟବୃଦ୍ଧି ଓ ରାଜ୍ୟହ୍ରାସ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ସେହିସବୁ ଦର୍ପକଳହ ଏବଂ ଶକ୍ତିପ୍ରଦର୍ଶନର ବିଚକ୍ଷଣତା ଭିତରେ

ଓଡ଼ିଆ କେଉଁଠି ହେଲେ ନଥିଲା, କୌଣସି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂମିକୁ ଆତ୍ମୀୟତା ଦେଇ ଦେଖିବା ତାହାର ଭିତରେ ବିଭିକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରସାରିତ କରିଦେଇ ଧନ୍ୟ ହେବା, ସେତେବେଳେ ଏଗୁଡ଼ାକ ସଂସ୍କୃତିର ପାଙ୍କ୍ତି ଭିତରକୁ ମୋଟେ ଆସି ନଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ପ୍ରାୟ ହଜାରେ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜା ଓ ରାଜବଂଶଗୁଡ଼ାକର ଅସୁମାରି ନାମଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ଘଟିଥିବା ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଯେକୌଣସି ମତେ ଗୋଟାଏ ମାଳାରେ ସଜାଇ ଅନ୍ଧାର ଭିତରୁ ଗୋଡ଼ି ଗୁଣିବାକୁ ଇତିହାସ ଶାସ୍ତ୍ରର ବିଷୟୀ ପଣ୍ଡିତ-ମାନେ ଯେଉଁ କାହାଣୀ ଗୁନ୍ଥିବାର କଷ୍ଟପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ଓ ଏବେ ମଧ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ସେଥିରେ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାକୁ କେତେବେଳେ ଅଠରଖଣ୍ଡ ଓ ପୁଣି କେତେବେଳେ ଆଠଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଯାଉଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଜଣେ ଜଣେ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱାକାଙ୍କ୍ଷୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଏହି ଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ାକ କଳ୍ପିତ ପରିମାଣରେ ଯୋଡ଼ିହୋଇ ଆସୁଥିଲା ବା ଗୋଟାଏ ପରି ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ସେହିସବୁ କଟିଯିବା ଓ ଯୋଡ଼ି ହୋଇଯିବା ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଖୋଜିବାକୁ ଗଲେ ହୁଏତ ଆମେ ନିଜେ ହିଁ ଆତ୍ମପ୍ରତାରିତ ହୋଇ ରହିଯିବା । ମହାମେଘବାହନ ଖାରବେଳ ସାତବାହନଙ୍କ ପରେ ଆସିଥିଲେ, ମହାମେଘବାହନଙ୍କ ପରେ ସାତବାହନମାନେ ପୁଣି ଆସିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପରେ ମୁରୁଣ୍ଡ-ମାନେ ବି ଆସିଲେ । ତାହାର ଭିତରେ ପୁଣି ସରଭ ପୁରୀୟମାନେ ଥିଲେ, ମହାକାନ୍ତାର ବୋଲି ଆଉ ଗୋଟାଏ ଖଣ୍ଡରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନର ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଗ୍ରାସି ରହିଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କର ତୋଷାଳି ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଦୁଇଖଣ୍ଡହୋଇ ଉତ୍ତର ତୋଷାଳି ଓ ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷାଳି ହେଲା, ଦକ୍ଷିଣରେ ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ମାଠର ଓ ବଶିଷ୍ଠମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏକ ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ତୋଷାଳି ଅଷ୍ଟାଦଶ ତୋଷାଳି ବି ହୋଇଥିଲା । (୨୩) ଉତ୍ତରପଟେ ଗଙ୍ଗା ଏବଂ ମେଦିନୀପୁର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଭୂଖଣ୍ଡଟିର ଶାସନକାରୀମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ଆଡ଼କୁ ମାଡ଼ି ଆସି ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିକାଂଶ ଭାଗକୁ ଦଖଲ କରି ନେଇଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣାର ରାଜପଣକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । ଡକ୍ଟର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁଙ୍କ କଥାରେ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଭିଯାନ ସମୟକୁ କଳିଙ୍ଗ ଅଞ୍ଚଳଟି ସାନ ସାନ ଓ କ୍ଷୀଣବଳ ବହୁ ଖଣ୍ଡ ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସହତି । ଏକତା ନଥିଲା । ଏସବୁ ବ୍ୟତୀତ ବିଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶଙ୍କୁ ସୂଚାଇଦେବା ନିମନ୍ତେ ଆମେ କଦମ୍ବ, ଗିରିକଳିଙ୍ଗ, ନଳ, ଦଣ୍ଡ, ଭଞ୍ଜ ଏବଂ ଶୈଳୋଦ୍‌ଭବ ପ୍ରଭୃତି ଆହୁରି କେତେ ନାମ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ।

ତା'ପରେ ଭୌମକରମାନଙ୍କର ନାମ ଆସିବ । ଭୌମକର ଧାଡ଼ିର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସୋମବଂଶୀ ବା ସୋମକୁଳୀମାନେ ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆସିଲେ । ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲାବେଳେ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର ବା ସୋନପୁର

ସେମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ସୋମକୁଳୀ ଯଯାତି ସୋନପୁରକୁ ଯଯାତିନଗର କରାଇଲେ । ଭୌମକରମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ପରେ ସୋମକୁଳୀମାନେ ବିରଜା ବା ଯାଜପୁରଠାରେ ଆପଣାର ରାଜଧାନୀ ବସାଇଥିଲେ । ତା'ପରେ ସେମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର (ବର୍ତ୍ତମାନ ଚୌଦ୍ୱାର) କୁ ଉଠି ଯାଇଥିଲା । (୨୪) ତା'ପରେ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଚୋଳ ଓ ଗଙ୍ଗମାନେ ଆସିଲେ । ଆପଣାର ରାଜ୍ୟଜୟ ଓ ସମ୍ପ୍ରସାରଣର କ୍ରମରେ ଏହି ଚୋଳମାନେ ଏକାଧିକ ବାର ଗୁର୍ଜର, ମାଳବ, ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, ମଗଧ ଓ ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗର ସେନ-ରାଜବଂଶ ନିଜକୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ-କୌଣୀନ୍ଦ୍ର, 'ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷତ୍ରିୟ' ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ସେମାନେ କଳିଙ୍ଗ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରି ସାରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ, "ଉତ୍କଳରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବା ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଧୀନ ଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣରୁ ଚୋଳମାନେ ବାରବାର କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ଚୋଳରାଜ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଚୋଳଙ୍କ ସହିତ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜରାଜଙ୍କର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ରାଜରାଜ ବିଜୟୀ ହୋଇ ଚୋଳରାଜକନ୍ୟା ରାଜସୁନ୍ଦରୀଙ୍କର ପାଣି ଗ୍ରହଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ମହାରାଜ ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ୧୦୭୭ରେ ସିଂହାସନରେ ବସିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ସହିତ ଉତ୍କଳ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳର ମିଶ୍ରଣ ହେଲା । (୨୫) ସାନ ଓ ସ୍ଥାନୀୟ କଳିଙ୍ଗ ବଡ଼ ହେଲା, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ (ଚୋଳ ଓ ଗଙ୍ଗ ଉଭୟ ବଂଶ ସହିତ ତାଙ୍କର ସୂତ୍ର ଲାଗିଥିଲା) ନିଜର ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ସକଳୋତ୍କଳ ବୋଲି ଘୋଷଣା କଲେ । ଆଗରୁ କେବଳ ଉତ୍କଳ ଥିଲା । ଡକ୍ଟର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁଙ୍କ ତଥ୍ୟ ହିସାବ ଅନୁସାରେ ଯେତେବେଳେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଯୁଦ୍ଧରେ ବିଜୟଲାଭ ଦ୍ୱାରା କୋଶଳ, ତୋଷାଳି ଓ କଳିଙ୍ଗକୁ ଗୋଟିଏ ଶାସନକୁ ଆଣିଲେ, ସେତେବେଳେ ତୋଷାଳି ଉତ୍କଳ ନାମରେ ବିଦିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । (୨୬)

ପ୍ରାୟ ହଜାର ବର୍ଷର ଏହି ତଥାକଥିତ ଇତିହାସ କେବଳ କେତେଟା ନାମର ଜଙ୍ଗଲ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାୟ ଆଉ ମୋଟେ କିଛିପରି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୁଡ଼ାଏ ରାଜବଂଶର ନାମ, ଗୁଡ଼ାଏ ରାଜାଙ୍କର ନାମ ଓ ଗୁଡ଼ାଏ ସ୍ଥାନର ନାମ । କଳିଙ୍ଗନଗର, କଳିଙ୍ଗ ନଗରୀ, ଯଯାତିନଗର, ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର,—ଏହିପରି କେତେ ନାମ । ଗୋଟିଏ ନାମର ପୁଣି ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନ ରହିଥିବାରୁ ଆହୁରି ବଣା ହୋଇଯିବାର ଭୟ ରହି-ଥାଏ । ସେ କାଳର ରାଜାମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ାକୁ ଖୁବ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ଓ ଶବ୍ଦକୁ ବଡ଼ କରି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନିଜେ ବଡ଼ ହୋଇ ଦିଶିବାକୁ ଖୁବ ଲୋଭାସକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ରାଜାମାନଙ୍କ ପଛରେ ମାଳେ ମାଳେ ପଦବୀ ଲାଗୁଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ଯେଡ଼େ ସାନ ରାଜା, ସେଡ଼େ ଅଧିକ ଲମ୍ବ ପଦବୀମାନ ସରସର ହୋଇ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରହୁଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ମାଠରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଆମେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ପଂକ୍ତିର ବୋଲି କହି ପାରିବା । ଏହି ପଦବୀ ପାରିସ୍ପରିକ କ୍ରମରେ ସେମାନେ ନିଜର ପିତାମାତାଙ୍କୁ ସଦା ଆଗ ମନେ ପକାଉଥିଲେ । ବପ୍‌ପଭଟ୍ଟାରକପାଦାନୁଧ୍ୟାତ, ବପ୍‌ପପାଦଭକ୍ତ, ବପ୍‌ପ-ଭଟ୍ଟାରଦପଦପ୍ରସାଦ, ମାତୃପିତୃପାଦାନୁଧ୍ୟାତ ପ୍ରଭୃତି ପଦବୀରୁ ଆମେ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂଚନା ପାଇପାରିବା । ମାଠର ରାଜାମାନେ ନିଜେ ହିଁ ନିଜକୁ ଏହିସବୁ ପଦବୀ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଦାନପତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ରମପଦ ଭାବରେ ଖୋଦିତ କରି ରଖା ଯାଉଥିଲା । ବଶିଷ୍ଠ ବଂଶର ଜଣେ ରାଜା ନିଜକୁ ବଶିଷ୍ଠକୁଳଚନ୍ଦ୍ରମସ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମାଠରରାଜା ଅନନ୍ତଶକ୍ତିବର୍ମନ ସ୍ୱପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ଶିଳାଲେଖରେ ଆପଣାକୁ ଏକାବେଳେକେ ବପ୍‌ପଭଟ୍ଟାରକ ପାଦପ୍ରସାଦାତ୍-ଆପ୍ତ-ଶରୀର-ରାଜ୍ୟ- ବିଭବଃ ବୋଲି କହି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବଳି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ତୁଳନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ହିସାବକରି ଦେଖିଲେ ବହିରାଗତ ଏହି ଗଙ୍ଗବଂଶ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଧିକ ଦୀର୍ଘକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ରାଜ୍ୟାବସ୍ଥିତି, ଶାସନ ତଥା ସଂସ୍କୃତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଓଡ଼ିଶା ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତର ବା ଚୋଳସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଏକ ପ୍ରସାରିତ ଅଙ୍ଗପ୍ରାୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଗଙ୍ଗମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଭୂଇଁରେ କୋଳ ଖାଇ ମନ୍ଦିର ପୋତିଲେ, ଦେଉଳ ତୋଳିଲେ, ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳବାସୀମାନଙ୍କୁ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଉତ୍କଳୀ ବୋଲି ଲାଗିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ଆପଣାଲାଗି ଗଜପତି ପଦବୀ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ତାହା ଗଙ୍ଗମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ପଦବୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା, ଏପରିକି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବିଶେଷ ପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲା । (୨୭) ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଯେତେବେଳେ କାଳର ତରଙ୍ଗ ସହିତ କ୍ରମ କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ଆସିଲେ ଓ ଗଜପତି ମାନଙ୍କର ଯାବତୀୟ ଗୁରୁତ୍ୱ ଏବଂ ଗୌରବ କ୍ରମଶଃ କଟକ, ପୁରୀ ଏବଂ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ସୀମା ଭିତରେ ପ୍ରାୟ ସ୍ଥାନୀୟ ହୋଇ ଆସିଲା, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନ୍ୟ ସାନ ରାଜାମାନେ ଆପଣାକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନରପତି ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଆଣିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ରାଜାଙ୍କର ବଂଶଟି ବୋଧହୁଏ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ସେ ନିଜେ ମୟୂର-ଭଞ୍ଜବାସୀ) କହନ୍ତି ଯେ, ରାଜପୁତନାର ଜୟପୁର ରାଜବଂଶୀୟ ଜନୈକ ରାଜା ଜୟସିଂହ ତୀର୍ଥାଟନ-ମାନସରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ଫେରନ୍ତି ବାଟରେ ତାଙ୍କ ଗହଣରେ ରହିଥିବା । ସେହି ସାମାନ୍ୟ ଲୋକବଳଟି ସାହାଯ୍ୟରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଅଧିକାର କରି ନେଇ-ଥିଲେ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଏହା ୬୪୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର କଥା । ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍‌ପଣୀ-୨୪ ପୃଷ୍ଠା-୨୭୧) ସେହି ଜୟସିଂହ ହେଉଛନ୍ତି ଆଧୁନିକ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଗଡ଼ଜାତ ସମୟର ଭଞ୍ଜବଂଶୀମାନଙ୍କର ଆଦିପୁରୁଷ । ଅନ୍ଧାରର ସେହି ଯୁଗଗହନ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶା ଯେ ବସ୍ତୁତଃ କେତେ ଅସହାୟ ଏବଂ ଅଳଂଘନୀୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ଏଇଥିରୁ ତାହାର ଏକ

ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ । ରାଜସ୍ଥାନର ଜୟସିଂହ ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ସେତେବେଳେ ଶାସନ କରୁଥିବା ହୁଏତ ଜଣେ ଆଦିବାସୀ ଭୂୟାଁ ଦଳପତିଙ୍କୁ ସଂହାର କରି ଗାଦୀନସିନ ହୋଇଥିବେ । ଜୟସିଂହଙ୍କର ଦୁଇପୁଅ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ଅଧୀଶ୍ୱର ହେଲେ ।

ବସ୍ତୁତଃ ଓଡ଼ିଶାର ଅରଣ୍ୟାଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକ ସେହି ପ୍ରାଚୀନତମ ନିଷାଦକାଳରୁ ଆଦିବାସୀ ଦଳମୁଖ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଆଦିବାସୀ ସମାଜ ଆମ ଏକାଳ ପରି ସେଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଅତି ପରିମାଣରେ ସ୍ଥାନୀୟ, ସ୍ଥାନନିଷ୍ଠ ଏବଂ ଅନ୍ୟକାତର ହୋଇ ରହିଥିଲା, ସେମାନେ ନିଜ ପଡ଼ୋଶୀ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ନିରନ୍ତର ଯୁଦ୍ଧରତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ତେଣୁ ବହିଃଶତ୍ରୁ ଓ ବହିରାକ୍ରମଣର ସହଜ ଶିକାର ହୋଇଥିଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରାୟ ୭୫୦ ବର୍ଷତଳେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇଥିବା ସୁଦୂର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶାଞ୍ଚଳର ମୈନ୍‌ପୁରୀ ନିବାସୀ ଜଣେ ଚୌହାନବଂଶୀୟ ରାଜପୁତ ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଶାର ପାଟଣାଗଡ଼ ରାଜ୍ୟକୁ ଆସି ସେଠାରେ ପ୍ରଥମ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ ଓ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେ କାଳକ୍ରମେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପରାକ୍ରମ ବିସ୍ତାର କରି ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ଅଠରଟିଯାକ ଗଡ଼ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ବହିରାଗତ ଏହି ରମାଇ ଦେଓ କିପରି ତତ୍କାଳୀନ ରାଜବଂଶର ପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି କ୍ଷମତାରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ, ତାହାର ନୃଶଂସ ସ୍ମରଣାବଶେଷ ପାଟଣାଗଡ଼ରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଲୋକାପବାଦ ଅନୁସାରେ ଯେଉଁ ତରବାରି ଦ୍ୱାରା ସିଏ ସେହି ଭାବୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ କାଟିଥିଲେ, ଗଡ଼ର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ପାଟଣେଶ୍ୱରୀଙ୍କ ଗର୍ଭ ମନ୍ଦିରଟି ଭିତରେ ଦେବୀବିଗ୍ରହର ଅତିସନ୍ନିହିତ ଭାବରେ ସେହି ତରବାରିଟି ଆଜି ମଧ୍ୟ ପୂଜା-ପାଉଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଗଡ଼ଜାତର ଶାସକମାନେ ସେହିପରି ବହିରାକ୍ରମଣକାରୀ ଭାବରେ ବାହାରୁ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ଶାସନସଂସ୍ଥାଟିକୁ ବିଲୁପ୍ତ କରି କ୍ଷମତା ଆତ୍ମସାତ୍ କରିଛନ୍ତି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଦଶପଲ୍ଲାର ରାଜବଂଶ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଭଞ୍ଜମାନଙ୍କ ବଂଶରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଆଠମଲ୍ଲିକ, ନରସିଂହପୁର, ପାଲଲହଡ଼ା, ତାଲଚେର ଓ ତିଗିରିଆର ରାଜବଂଶ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ରାଜପୁତ ବଂଶସୂତ୍ରଟିକୁ ଦେଖାଇଥାନ୍ତି ଓ ଆପଣାକୁ ବହିରାଗତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଥାନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ-ପ୍ରଦେଶର ରୀଁଓ୍ୱାରୁ ଆସିଥିବା ଏକ ରାଜପୁତ ବଂଶ ନୟାଗଡ଼ରେ ଗାଦୀନସିନ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ବଂଶର ଆଉଜଣେ ଆସି ଖଣ୍ଡପଡ଼ାରେ ଆଧିପତ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଆଠଗଡ଼, ବଡ଼ମ୍ବା ଓ ଢେଙ୍କାନାଳର ରାଜବଂଶଗୁଡ଼ିକ ଆପଣାକୁ ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର କେତେକ ଉଚ୍ଚପଦସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କର ବଂଶଧର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆମେ କେବଳ ରଣପୁରକୁ ହିଁ ହୁଏତ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ବୋଲି ଜାଣିବା;

ଇଣପୁର ରାଜବଂଶ ସମ୍ଭବତଃ ଦୀର୍ଘତମ କାଳ ଧରି ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ତିନିହଜାରରୁ ଅଧିକ ବର୍ଷ ହେଲି ସେଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରି ଆସିଛନ୍ତି ଓ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବହିର୍ବ୍ୟାଘାତର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଭୋଗ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଇତିହାସର ପ୍ରାୟ ଅଦ୍ୟତମ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିପରି ନାନା ପାରସ୍ପରିକ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଲଗି ରହିଥିଲି । ସାରା ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତିକ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଶାସନିକ କେନ୍ଦ୍ରଟିଏ ବୋଲି କହିବାକୁ ପ୍ରାୟ କିଛି ନଥିଲି । ପ୍ରଜାମାନେ ତୁହାକୁ ତୁହା ନାନା ପ୍ରଭୁଙ୍କ ହାତରେ ପଡ଼ୁଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ହେଉଥିଲେ । କୌଣସି ଭାବଗତ ସଂହତି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବାର ଅବକାଶ ହିଁ ନଥିଲି । ରାଜାମାନଙ୍କର ଜୟ ଓ ପରାଜୟ ଅନୁସାରେ ଖଣ୍ଡ-ଗୁଡ଼ାକର ମାନଚିତ୍ର ଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ମୁହୁର୍ମୁହୁ ବଦଳି ଯାଉଥିଲି । ଯେକୌଣସି ଅଧମ ଓ ଅକିଞ୍ଚନ ମଧ୍ୟ ମଉକା ପାଇଲେ ଆପଣାର ଦଳବଳ ନେଇ ପାଖ ଇଲାକାରୁ ପୁଳାଏ ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ମାଡ଼ି ଯାଉଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରହସନ ମୋଗଲ ଅମଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଅଭିନୀତ ହେଉଥିଲି ଓ ଲୋକମାନେ ପ୍ରାୟ ଭାଗ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଭାବରେ ସେସବୁକୁ ସହ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ୧୬୫୭ ମସିହାରେ ଯେତେବେଳେ ମୋଗଲ-ସମ୍ରାଟ ସାହାଜାନ ଦିଲ୍ଲୀରେ ସାଙ୍ଘାତିକ ଭାବରେ ପୀଡ଼ିତ ହେଲେଣି ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାଯାଏ ସମ୍ବାଦ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲା, ସେତେବେଳେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଗଡ଼ଜାତର ହରିହରପୁର ବୋଲି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଜଣେ ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାଳୀ ଜମିଦାର କୃଷ୍ଣଭଞ୍ଜ ତାହାକୁ ହିଁ ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିବାର ପରମ ଅବସର ବୋଲି ଭାବିଥିଲେ ଓ ମେଦିନୀପୁରରୁ ଭଦ୍ରକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳଟିକୁ ନିଜ ଅଧିକାରକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ତା'ପରେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳଟିର ଅଧିବାସୀ ମାନଙ୍କର ଓ ପଥିକମାନଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି ଲୁଣ୍ଠନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲି ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଦାରୁଣ ଉତ୍ପୀଡ଼ନ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲି ।

ସମ୍ଭବତଃ ମୋଗଲ ମାନଙ୍କର ଅମଳରୁହିଁ ଓଡ଼ିଶା ଶବ୍ଦଟି ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବରେ ଖାତାପତ୍ର ଭିତରକୁ ଆସିଲି । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳଟି ମୋଗଲ ଅଧିକାରକୁ ଆସିଥିଲି ଓ ସେଥିଲାଗି ଏବେ ମଧ୍ୟ ଲୋକମୁଖରେ ତାହାକୁ ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ମୋଗଲମାନଙ୍କର ଶାସନ-ନକ୍ସାରେ ସେମାନେ ଏହି ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ମାହାଲଟାକୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଚିହ୍ନଟ କରି ରଖିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସେମାନେ କୁଆଡ଼େ କଟକ କହିଲେ ଯାହା ବୁଝୁଥିଲେ, ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ତାହାହିଁ ବୁଝୁଥିଲେ । ପ୍ରଧାନତଃ ସୁଶାସନ ଓ ସୁବନ୍ଦୋବସ୍ତର ସୁବିଧା ପାଇଁ ସେମାନେ ଏହିପରି ଏକ ନାମକରଣ କରିଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ମୋଗଲମାନଙ୍କ ଅଜାଣତରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ସେହି ଓଡ଼ିଶା ଅଞ୍ଚଳଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭବିଷ୍ୟତର ଓଡ଼ିଶା ଲାଗି ପିଣ୍ଡଟିଏ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯାବତୀୟ କଳେବର ବୃଦ୍ଧି ଲାଗି ତାହା ନାଭି ହୋଇ ରହିଗଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ତଥ୍ୟ ଖୋଜି ପ୍ରମାଣ ବାହାର କରି ଆମଲାଗି ଇତିହାସ ବାଢ଼ୁଥିବା ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ଆମକୁ ଯେଉଁ ଆଦ୍ୟନ୍ତନଟିକୁ ଦେଖାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ

କେବଳ ରାଜା ଅଛନ୍ତି, ମଣିଷ କେଉଁଠି ହେଲେ ନାହାନ୍ତି । ରାଜାମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଆପଣାର କୀର୍ତ୍ତିକୁ ସ୍ମରଣୀୟ କରି ରଖିବାଲାଗି ଯେଉଁ ଶିଳାଲିପିଗୁଡ଼ାକୁ ଖୋଦାଇଥିଲେ, ଯେଉଁ ଦାନପତ୍ରଗୁଡ଼ାକୁ ଲେଖାଇଥିଲେ, ଆମ ଇତିହାସର ବର୍ଣ୍ଣିକ ପ୍ରଧାନତଃ ତାହାରି ମଧ୍ୟରେ ସୀମାୟିତ ହୋଇ ରହିଛି । ସେହି ବର୍ଣ୍ଣିକଭିତରେ ବି ମଣିଷମାନେ ପ୍ରାୟ କେଉଁଠି ହେଲେ ନାହାନ୍ତି । ରାଜାମାନେ ଯେ କେବେହେଲେ ମଣିଷ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ, ଆପଣା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ମଣିଷଟାକୁ ଠାବକରିବା ପୂର୍ବରୁ ଉପରେ ବେଶ ପିନ୍ଧି ଖଣ୍ଡା ପକାଇ ଆବୋରି ରହିଥିବା ରାଜାଟାକୁ ଯେ ଆଗ ଦେଖନ୍ତି ଓ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ କେବଳ ସେତିକି ହିଁ ଦେଖନ୍ତି, ରାଜାମାନେ ଛାଡ଼ି ଯାଇଥିବା ପଥର ଓ ତମ୍ବାପଟାର ଲେଖାଗୁଡ଼ାକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ଆମକୁ ଅନ୍ତତଃ ସେତିକି ପ୍ରମାଣ ଯୋଗାଇ ଦେଇଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁଠି ରାଜା ଥିଲେ, ସେଠି ପ୍ରଜାମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ଥିବେ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ନଥିବ ସତ, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ଯେ ଏକ ଜୀବନ ଥିବ, ଏକ ସମାଜ ଥିବ ଓ ସଂସ୍କାରସନ୍ତତି ମଧ୍ୟ ରହିଥିବ, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ସେହି ସମାଜ ଓ ଆକାଶରେ ମଣିଷଟା ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ଧକାରରେ ରହିଥିଲା । ରାଜା, ରାଜ୍ୟ ଜୟ ଓ ବିଜୟ, ମନ୍ଦିର ଏବଂ ଦାନପାତ୍ର, ଏହି ସବୁକିଛି ଯେ ମଣିଷଲାଗି, ସେତେବେଳେ ସେଗୁଡ଼ାକ ଶାସ୍ତ୍ର ବାହାର ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରର ନ୍ୟାୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରପୁରୀ ଚାଲୁଥିଲା । ଠାକୁରଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ରହିଥିଲେ । ଠାକୁରଙ୍କ ଲାଗି ନିଯୁକ୍ତ ରହିଥିବା ସେବାୟତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମଟି ଅନୁସାରେ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ରାଜାଙ୍କର ଖୁଣ୍ଟଗୁଡ଼ିକରେ ବାନ୍ଧିକରି ରଖିଥିଲେ । କବି ସେହି ରାଜାମାନଙ୍କ ସକାଶେ ଗୀତ ଲେଖୁଥିଲା, ଗାୟକ ରାଜା ସକାଶେ ଗୀତ ଗାଉଥିଲା, ଭଣ୍ଡଗୁଡ଼ାକ ବି ସତେ ଅବା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ହସାଇବା ଲାଗି ରାଜାସଭାରେ ଭଲଭଲ ବ୍ୟଙ୍ଗ ଓ ଆମୋଦର ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ । ରାଜା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରଜା ଜୀବନର ହୁଏତ ଆଉ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଔଚିତ୍ୟ ହିଁ ନଥିଲା । ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ ହିସାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ଯେ ଏକ ମୂଲ୍ୟ ରହିଛି ଓ ତାହାହିଁ ଯେ ମନୁଷ୍ୟର ଯାବତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତାକୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ ଔଚିତ୍ୟଟିକୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ, ପ୍ରାଚୀନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସର୍ବସ୍ୱତା ମଧ୍ୟରେ ସେହି କଥାଟିର କୌଣସି ସ୍ୱୀକୃତି ନଥିଲା ।

ମଣିଷ ଉପରେ ରାଜା ବଡ଼, ଏହି ଅପପଦ୍ଧତିଟି ପ୍ରାଚୀନ ବେବିଲୋନ ଅମଳରୁ ହିଁ ଏକ ସ୍ୱୀକୃତ ଓ ଆଚରିତ ପରମ୍ପରାରେ ପରିଣତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ବେବିଲୋନରେ ସେତେବେଳେ ଜଣେ ରାଜା ମଲେ କ'ଣ ହେଉଥିଲା, ସେଠାରେ ଏବେ ଖୋଳି ବାହାର କରାଯାଉଥିବା ଏକ ଶବକକ୍ଷରୁ ଆମେ ତାହାର ଏକ ଆଭାସ ପାଇ ପାରିବା । ସେହି ଶବକକ୍ଷରେ ରାଜାଙ୍କର କଙ୍କାଳଟି ସହିତ ତାଙ୍କର ଶରୀରରକ୍ଷୀ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପରିକର-ମାନଙ୍କର କଙ୍କାଳ ମଧ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ସେମାନେ ରାଜାଙ୍କର ପରଲୋକ-ଯାତ୍ରା-ପଥରେ ତାଙ୍କର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିପାରିବେ, ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ପଛରେ ଏହାହିଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ।

ରକ୍ଷୀ ଓ ସୈନିକମାନେ ଶିରସ୍ତ୍ରାଣ ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି, ହାତରେ ବର୍ଚ୍ଛା ଓ ଛୁରିକା ମଧ୍ୟ ଧରିଛନ୍ତି । ତାହାରି ଭିତରେ ନଅଜଣ ସୁପରିଚ୍ଛଦ-ବିଭୂଷିତା ନର୍ତ୍ତକୀମାନଙ୍କର ବି କଙ୍କାଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି । ଘୁରିଚକିଆ ଗାଡ଼ିଟିଏ ମଧ୍ୟ ଅଛି, ତାହାର ବାହକ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପରିକରମାନେ ଅଛନ୍ତି, କୁଆଁଳ ଆଗରେ ଛନୋଟି ବଳଦ ମଧ୍ୟ କଙ୍କାଳ ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାଣୀଙ୍କର ଶବକକ୍ଷଟି ବି ଆଦୌ କମ୍ ପରିପାଟୀଯୁକ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ସେଠାରେ ରାଣୀଙ୍କର ଲୁଗାପଟା ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବା ଏତେବଡ଼ ସିନ୍ଦୁକ । ରାଣୀଙ୍କ ଶରୀରରକ୍ଷୀ ଭାବରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ସୈନ୍ୟ, ଦଶଜଣ ପାର୍ଶ୍ୱଚାରିଣୀ ଦାସୀ, ରାଣୀଙ୍କ ଶବକୁ ସେଯାଏ ବୋହିନେଇ ଯାଇଥିବା ନାନା ସଜ୍ଜାଦ୍ୱାରା ସଜ୍ଜିତ ଗାଡ଼ି ଏବଂ ତାକୁ ଟାଣିଥିବା ଦୁଇଟି ଗଧ, କ୍ରୀଡ଼ା ସରଞ୍ଜାମ, ପାନପାତ୍ର, ରାଣୀଙ୍କ ଶବାଧାରର ଦୁଇ କଡ଼ରେ ସୁନାପାତ୍ରରେ ସୁରା ବଢ଼ାଇ ଦେଉଥିବା ରମ୍ୟାଲଙ୍କାରମଣ୍ଡିତା ଦୁଇଜଣ ପରିଚାରିକା । (୨୮)

ଏହି ପ୍ରଥାଟି ପ୍ରାଚୀନ ମିଶରରେ ଥିଲା, କକେସୀୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିଲା, ହାନ୍ ରାଜବଂଶ ସମୟରେ ଚୀନରେ ଥିଲା । ଐତିହାସିକ କାଫି ଖାଁଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ଆସାମରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଆସାମରେ କୁଆଡ଼େ ରାଜା ବା ଭୂମ୍ୟଧିକାରୀ ମଲେ ସମାଧି ଦେବା-ଲାଗି ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଗାତ ଖୋଳା ଯାଉଥିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ରାଜାଙ୍କର ରାଣୀ ଓ ରକ୍ଷିତା ନାରୀମାନେ ଯାଇ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଘୋଡ଼ା ବି ଯାଉଥିଲେ, ଜଳପାତ୍ର, ଗାଲିଚା, ସୁନା ଓ ରୂପା ତିଆରି ପାତ୍ର, ହୀରା-ନୀଳା; ଅତର ଏବଂ ନାନାବିଧ ଫଳ ନେଇ ମଧ୍ୟ ରଖା ଯାଉଥିଲା । ସବା ଶେଷରେ ସମାଧିର ଦ୍ୱାରଟିକୁ ବନ୍ଦ କରି ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୪୨ । କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ କୁଆଡ଼େ ଏହି ପ୍ରଥାଟି ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ମୃତ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସହ-ଗମନ କରିବା ସକାଶେ ମରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟମାନଙ୍କ କାଳରେ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ସମୟରେ ଯେଉଁ ପରିକର ଓ କର୍ମଚାରୀମାନେ ଆପଣାକୁ ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁଗତ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ, ସେମାନେ ରାଜାଙ୍କଲାଗି ରନ୍ଧା ହୋଇଥିବା ଅନ୍ନରୁ କିଞ୍ଚିଦାଂଶ ଭୋଜନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ରାଜା ମରିଗଲେ ଅଥବା ନିହତ ହେଲେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସୂଇ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରି ମରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ।

ସେକାଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କୁହା-ଯାଉଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳର ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ସମସ୍ତେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ବୃହଦ୍‌ଧର୍ମ ପୁରାଣ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ଏହିପରି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଯେଉଁମାନେ ଲେଖାପଢ଼ା କରୁଥିଲେ, ପୁସ୍ତକକର୍ମ କରୁଥିଲେ, କୃଷିକର୍ମ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ସତ୍‌ଶୂଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଉଥିଲା । ସମାଜରେ ନୀଚ କର୍ମ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିବା ଅର୍ଥାତ୍ ଉଚ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ନୀଚ କର୍ମ ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁଥିବା ଆଉ ଯାବତୀୟ କର୍ମର

ସମ୍ପାଦନକାରୀମାନଙ୍କୁ ଅସତ୍ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ଏହି କୁଟୁମ୍ବମାନେ ନଗର ଓ ଗ୍ରାମର ବାହାରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଅଧିକସଂଖ୍ୟକ ଏହି ଲୋକମାନଙ୍କ ସହିତ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗ ବା ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ସାରଳା ମହାଭାରତ ଅନୁସାରେ ଏହି ଯୁଗରେ ପ୍ରକୃତ କୃଷକମାନେ ଯାବତୀୟ ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଅନ୍ୟର ଜମି ଚାଷ କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଉଚ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋକମାନଙ୍କର ଜମିରେ ମୂଲ ଲାଗି ନିମ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣର ନ୍ୟୁନମାନେ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଥିଲେ । (୨୯) ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ହୁଏତ ଗ୍ରାମସମିତି ରହିଥିଲା, ମାତ୍ର ଭୂମିହୀନ କୃଷିଶ୍ରମିକମାନଙ୍କର ଏହି ସମିତିରେ କୌଣସି ଭାଗ ନଥିଲା; ସେସବୁରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାଲାଗି କୌଣସି ଅଧିକାର ନଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ପରିଚାଳନା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦାୟିତ୍ୱ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଉ ନଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ଜାଣିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଆଟବିକ ବୋଲି କୁହା ଯାଉଥିଲା । ଆଟବିକ ଅର୍ଥାତ୍ ସିଏ ଅଟବୀରେ ବାସ କରେ । ଭୋପାଳର ଜଣେ ନରପତି ନିଜକୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଟବୀର ଅଧିପତି ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ପଶୁମାଂସ ବିକ୍ରୟ କରୁଥିଲେ, ପକ୍ଷୀ ଶିକାର କରୁଥିଲେ ଓ ଧୀବରବୃତ୍ତି କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ଯୁଗରେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ମାତ୍ର, ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଶୂଦ୍ର ବିକ୍ରେତାମାନଙ୍କ ଠାରୁ ପଶୁମାଂସ କ୍ରୟ କରୁଥିଲେ ଓ ତାହାକୁ ଭକ୍ଷଣ କରୁଥିଲେ, ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଉ ନଥିଲା, ସେମାନେ ବଡ଼ ଜାତି ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଜାତିଭେଦ ନିର୍ଣ୍ଣୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନୁସାରେ ସେତେବେଳେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଚଣ୍ଡାଳ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା, ସେମାନେ ସମାଜରେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଗ୍ରାମ ଓ ସହର ବାହାରେ ସେମାନଙ୍କର ବସତି ନିରୂପିତ ହୋଇଥିଲା । ଗ୍ରାମ ଓ ନଗର ଭିତରେ ସ୍ପୃଶ୍ୟ ଓ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ବାସ କରୁଥିବା ଲୋକମାନେ ସେହି ଚଣ୍ଡାଳମାନଙ୍କର ସେବା ଉପରେ ହୁଏତ ଏକାନ୍ତ ନିର୍ଭରଶୀଳ ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଚଣ୍ଡାଳମାନେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ବସତି ବାହାରେ ଅଥଚ ସନ୍ନିକଟରେ ହିଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବାସସ୍ଥାନମାନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ, ଆହୁରି କେତେକ ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ, ସେତେବେଳେ ନଗରମାନଙ୍କରେ ଧନୀମାନେ ହିଁ ବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଧବଳବର୍ଣ୍ଣ ଅଟ୍ଟାଳିକାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନଗରର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ଏହି କାରଣରୁ ସତେଅବା ଏକ ସ୍ୱର୍ଗପୁର ('ଅମର-ପୁର) ବୋଲି ମନେ ହେଉଥିଲା ଓ ତାହା ବର୍ଷର ସକଳ ଋତୁରେ ସୁଖପ୍ରଦ ଓ ରମଣୀୟ

ଥିଲା । ଦରିଦ୍ରଶ୍ରେଣୀର ଲୋକେ ସାଧାରଣତଃ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ନିରାଡ଼ମ୍ବର ଘରରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ।

ଜାତିଭେଦକୁ ଅନେକ ସମାଜ-ସମୀକ୍ଷକ ଭାରତୀୟ ସମାଜର ସମବାଚ ବୋଲି ମନେକରିଥାନ୍ତି । ଅନେକ ଭାବନ୍ତି, ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଜାତି-ଭେଦ ରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ କେବଳ ତିନୋଟି ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବେ । ସେତେବେଳେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କେହି ନଥିଲେ । ଏଠି ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସି ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଜୟ ହାସଲ କଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଆପଣା ସମାଜ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରି ରଖିବାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକାରୀ ସୂତ୍ର ହିସାବରେ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୂଦ୍ର କହିଲେ । ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତରେ ଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଜାତିଭେଦ ରହିଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବ୍ରାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବ୍ରାତ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବ୍ରାତ୍ୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଏବଂ ବ୍ରାତ୍ୟ ବୈଶ୍ୟ ରହିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଇଣ୍ଡୋ-ଇଉରୋପୀୟମାନେ ଇଉରୋପ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ସମାଜ ଭିତରେ କର୍ମଗତ ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ରହିଥିଲା । ସେହି ଅନୁସାରେ, ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ତଦନୁରୂପ ଦୂରତା ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୦୦୦ ମସିହା ସମୟରେ ଫ୍ରାନ୍ସ ଦେଶର ଜଣେ ଧର୍ମମୁଖ୍ୟ ବିଶପ୍ ତାଙ୍କ ଦେଶର ରାଜାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମ୍ବୋଧିତ ଏକ ପତ୍ରରେ ଲେଖିଥିଲେ: ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ସଂସାରରୂପୀ ଏହି ଗୃହବ୍ୟବସ୍ଥାଟିକୁ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଆମେ ପ୍ରକୃତରେ ତ୍ରିବିଧ ବୋଲି ଜାଣିବା । ଏଠି କେତେକ ସ୍ତବଗାନ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି ଓ ଆହୁରି ଅନ୍ୟ କେତେକ କର୍ମ କରନ୍ତି । **(Nunc orant, alii pungnant aliique laborant)** ସେହି ଫ୍ରାନ୍ସ ଦେଶରେ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଉଜଣଙ୍କ ମୁଖରୁ ଆମେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା, "ଯାଜକ ଗୋଷ୍ଠୀ ହେଉଛନ୍ତି ଚକ୍ଷୁପରି; କାରଣ ସେହିମାନେ ହିଁ ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିପାରନ୍ତି ଏବଂ ଏକ ନିରାପଦ ଜୀବନ ଆଡ଼କୁ ଅପର ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ ମାର୍ଗରେ ପରିଚାଳିତ କରି ନିଅନ୍ତି । ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ଆମେ ହସ୍ତ ଓ ବାହୁ ବୋଲି କହିବା; ସମାଜର ସୁରକ୍ଷା କରିବା ସେମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ସେମାନେ ନ୍ୟାୟ-ଶାସନକୁ ସମ୍ଭବ କରାଇବେ ଏବଂ ରାଜ୍ୟକୁ ଶତ୍ରୁହସ୍ତରୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧ କରିବେ । ଏମାନଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁ ସାଧାରଣ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନେ **(minores)** ରହିଲେ ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଶରୀରର ନିମ୍ନ ଭାଗଗୁଡ଼ିକ ସଦୃଶ । ସେମାନେ ଶରୀରର ଉପରସ୍ଥ ଅଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକୁ ବହନ କରିବେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଇ ଦେଉଥିବେ । (୩୦)

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପରମ୍ପରାଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଜରେ ହୁଏତ କର୍ମଗତ ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଆକାରରେ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତବର୍ଷପରି ତାହା ହୁଏତ ଆଉ ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ତଥା ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚେରଗୁଡ଼ାକୁ ଏତେ

ଏତେ ଅନମନୀୟ ଭାବରେ କବଳଗତ କରି କାମୁଡ଼ି ଧରି ନଥିଲା । ଆମେ ଅବତାର ବୋଲି ମାନୁଥିବା ଦେବତାମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭେଦଟିକୁ ସମର୍ଥିତ କରାଇ ନିଆଯାଇଛି । ଥରେ ଅଯୋଧ୍ୟା ରାଜ୍ୟରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଲା, ମଣିଷମାନେ ଖାଦ୍ୟାଭାବରେ କଷ୍ଟ ପାଇଲେ, ମଲେ । ତାହାର କାରଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଯୋଧ୍ୟାର ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନକାରୀ ରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜାଣିଲେ ଯେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଶୂଦ୍ର ବେଦପାଠ କରୁଛି ବୋଲି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଲା । ଅପରାଧୀକୁ ଶାସ୍ତି ବିଧାନ ହେଲା, ଶମ୍ବୁକର ଶିରଚ୍ଛେଦ କରାଗଲା । ଏହି ସମାଧାନଟି ପଛରେ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିଟି ରହିଛି, ତାହା ଏକ ନୃଶଂସ ଦୃଷ୍ଟି, ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ଯୁଗାଚାରକୁ ବଡ଼ କରି ରଖିଥିବାର ଏକ ମାନୁଷିକତା-ବିରୋଧୀ ଦୃଷ୍ଟି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରେ ଆଧୁନିକତାର ନୂତନ ସମାଜବିନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ପଛକୁ ରହିଯାଇଛି, ମନୁଷ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର କେତେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆସିଛି । ମାତ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏହି ଭେଦଦୃଷ୍ଟିଟି ଆମକୁ ଭାରି ନିଷ୍ଠୁର ଓ ଭାରି କଠିନହୃଦୟ କରି ରଖିଛି । ଆଜି ସେହି ପୂର୍ବକାଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାହାନ୍ତି ଅଥବା ସେହି ଶୂଦ୍ର ବି ନାହାନ୍ତି, ତଥାପି ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଭାବ ରହିଛି ଓ ଶୂଦ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ଏବଂ ଦୂରତାଗୁଡ଼ାକ ଆହୁରି ଅଧିକ ଉଗ୍ର ଭାବରେ ବଳବତ୍ତର ରହିଛି । ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଧର୍ମ ପାରିନାହିଁ, ହୁଏତ ସେଇଥିଲାଗି ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଛି । ରାଜନୀତି ପାରିନାହିଁ; ତେଣୁ ସିଏ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଛି । ସାହିତ୍ୟ ଯୁଗେ ଯୁଗେ କେତେ ଲଢ଼ାଇ କରିଛି; ଏବେ ମଧ୍ୟ କରୁଛି; ତଥାପି ପରାଭବ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପରି ସତେଅବା ଉଦାସୀନ ହୋଇ ଆପେ ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଛି । ସମାଜର ସ୍ତରରେ ଭେଦ ଏବଂ ଦୂରତାଗୁଡ଼ାକ କେଡ଼େ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ହୋଇ ରହିଛି; ସାହିତ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ ସତେଅବା କିଛି ନକରି ପାରିବା ଭଳି ଆପଣାର ଅଲଗା ବୈଠକଖାନାଟାଏ କରି ତାହାରି ଭିତରେ ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଛି । ସାହିତ୍ୟ ସମାଜକୁ ଟାଳି ପାରିନାହିଁ ଏବଂ ସମାଜ ବି ସାହିତ୍ୟକୁ ବାଧ୍ୟ କରି ପାରିନାହିଁ ।

× × × ×

ରାଜା ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନର ନାମ; ରାଜା କହିଲେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଆଗ ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ବୁଝାଏ, ରାଜା ରାଜ୍ୟକୁ ବୁଝାଏ; କ୍ଷମତାକୁ ବୁଝାଏ; କ୍ଷମତାସ୍ଥତାକୁ ବୁଝାଏ; ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାକୁ ବୁଝାଏ; ଅନୁଗ୍ରହ କରିବାକୁ ବୁଝାଏ । ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବା ଏବଂ ଅନୁଗ୍ରହ କରିବା—ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ କରଣୀ ଭିତରେ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଢ଼ାଇବାର ଉଗ୍ର ଇଚ୍ଛାଟି ସର୍ବପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ରାଜା କୀର୍ତ୍ତି ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି; ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଭୀତି ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରନ୍ତି; ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି; ଆଗ ନିଜେ

ସବୁକିଛିକୁ ଅଇଁଠା କରି ତାପରେ ଯାଇ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଲାଗି ବାତ୍ସଲ୍ୟ ଦେଖାନ୍ତି । ଏହିସବୁ କାରବାର ଭିତରେ ରାଜା ଭିତରର ମଣିଷଟି କୁଆଡ଼େ ରାଜସମାଜର ବୃହତ୍ ଗାରମା-ଗୁଡ଼ାକ ତଳେ କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ ହଜିଯାଇ ଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଯେତେବେଳେ ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଏଗୁଡ଼ାକର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଥିଲେ, ସେକଥା ମୋଟେ କହି ହେବନାହିଁ । ଯେଉଁ ସମାଜରେ ସେମାନେ ରାଜା ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ସେହି ସମାଜର ଆକାଙ୍କ୍ଷାବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ାକ ଭାରି କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସେହି ସମାଜରେ ସାମନ୍ତ ଥିଲେ, ଭାଗ୍ୟବନ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ସେହି କାଳର ପୃଥିବୀରେ ଥିବା ସବୁ ସମା ପରି ଭାଗ୍ୟହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନେକ ଅଧିକସଂଖ୍ୟାରେ ରହିଥିଲେ । ବଡ଼କୁ ବଡ଼ ଓ ସାନକୁ ସାନ କରି ତିଆରି କରିଥିବା ତତ୍କାଳୀନ ସେହି ବ୍ୟବସ୍ଥାଟିକୁ ବଡ଼ ଓ ସାନ ଉଭୟେ ଏକ ଈଶ୍ୱର-ଅଭିପ୍ରେତ ଭାଗ୍ୟ ବୋଲି ମାନି ନେଇଥିଲେ ।

ରାଜା ରାଜପଣ କରୁଥିଲେ ଓ ରାଜପଣର ମହାକାଙ୍କ୍ଷାଗୁଡ଼ାକୁ ଚରିତାର୍ଥ କରି ରହିବାଲାଗି ପ୍ରଜାମାନେ କର ଦେଉଥିଲେ । ଯଥାସାଧ୍ୟ ଅଧିକ କର ଆଦାୟ କରିବାକୁ ରାଜା ଆପଣାର ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ ଏବଂ ରାଜାକୁ ତାର ପ୍ରାପ୍ୟଟିକୁ ଦେବାଟା ହିଁ ପ୍ରଜାଚକ୍ଷୁରେ ଧର୍ମ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ଉଭୟେ କାଳଧର୍ମ ବା **Zeitgeist**ର ଅନୁଗତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ କର ବସାଇବାରେ ଓ କର ଆଦାୟ କରିବାରେ ପୃଥିବୀର ବା ସମସାମୟିକ ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଆଦୌ କମ୍ ଧୁରନ୍ଧର ନଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବା ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସନନ୍ଦମାନଙ୍କରୁ ଆମକୁ ତାହାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଯାଉଛି । ୩୧ । ଜମିର ମାଲିକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏବେ କର ବସୁଛି, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ କର ବସୁଥିଲା । ତାହାକୁ ସେତେବେଳେ ଭୋଗଭାଗ କର ବୋଲି କୁହା ଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତା' ସହିତ ଏକ ଉପରି କର ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଉପରି କର ଚାଷୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ବସୁଥିଲା ଅର୍ଥାତ୍; ଯେଉଁମାନଙ୍କର ନିଜର ଜମି ନାହିଁ ଅଥଚ, ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ୟର ଜମିରେ ଚାଷ କରି କୃଷିଦ୍ୱାରା ଜୀବନନିର୍ବାହ କରନ୍ତି, ସେହି ଭାଗଚାଷୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ବସୁଥିଲା । ଲୁଣ ଉପରେ କର ବସିଥିଲା । ଲବଣକର-ଆଦାୟର ବିଶେଷ ମାହାଲଟିକୁ ବୁଝିବା ସକାଶେ ଓଡ଼ିଶାରାଜାଙ୍କ ପରିସ୍ତରରେ ଜଣେ ଲବଣକରାଧିକାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଅନନ୍ତବର୍ମନ୍ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କର ଏକ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଏହି ଅଧିକାରୀଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଚୋଳମାନଙ୍କର ମୂଳରାଜ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ଲୁଣ ଉପରେ କର ବସୁଥିଲା । ଗଙ୍ଗମାନେ ସେହି ବୁଦ୍ଧିଟିକୁ ସମ୍ଭବତଃ ସେଇଠୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଣିଥିଲେ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ସିଂହାସନାରୂଢ଼ ହେବାପରେ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିରର

ପାହାଚରେ ଯେଉଁ ଘୋଷଣାଟିକୁ ଖୋଦିତ କରାଇଥିଲେ; ସେଥିରେ ସିଏ ଲୁଣ ଓ କଉଡ଼ି ଉପରୁ କର ଉଠାଇଦେଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି କର ଆଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଅମଳରେ ରହିଥିଲା । ତାହା ଆଗରୁ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଖଣ୍ଡରାଜ୍ୟରେ ଯେ ନଥିଲା, ତାହା ବିଶ୍ୱାସ ନ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

କରର ଯେ ସେତେବେଳେ କେତେ ପ୍ରକାରର ନାମ ଥିଲା, ତାହାର ସୁମାରି କରି ବସିଲେ ତତ୍କାଳୀନ ରାଜାଙ୍କର କର ଆଦାୟ କରିବାର ଉତ୍ସାହ ବିଷୟରେ ପ୍ରକୃତରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୋଇଥାଏ । କରଗୁଡ଼ିକର ଅଦ୍‌ଭୁତ ନାମଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ କରିବା ମଧ୍ୟ ଏବେ ଇତିହାସକାରମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟକର ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କର ଅଭିଲେଖରୁ ଅନ୍ଧାରୁଆକର, ପ୍ରତ୍ୟନ୍ଧାରୁଆ କର ଏବଂ ହଳଦଣ୍ଡ କର ପ୍ରଭୃତି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳୁଛି । ଗାଆଁରେ ଥିବା ଆମ୍ବ ଓ ମହୁଲଗଛ ଉପରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ନୁହେଁ, ରାଜାଙ୍କର ଅଧିକାର ରହିଥିଲା । ପାଟ, ଜୋର, ଜଳଭଣ୍ଡାର, କୂପ, ତଡ଼ାଗ ଓ ବାପି ଉପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ରାଜା ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ହସ୍ତୀଦଣ୍ଡ ଓ ଅହିଦଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ ଲାଗୁ ହେଉଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ମାଛ ଧରିବା ଏବଂ ଶିକାର କରିବାର ଅଧିକାରଟି କେବଳ ରାଜାଙ୍କର ଥିଲା ଅନ୍ୟମାନେ ସେଥିରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ସେଥିଲାଗି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ।

ପ୍ରଜାମାନେ ଅକିଞ୍ଚନ ଥିଲେ, ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ରାଜ-ପ୍ରାପ୍ୟ ଗଣୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଆଖିଆଗରେ ଘଟୁଥିବା ରାଜାମାନଙ୍କର ଜୟ-ପରାଜୟ ଅନୁସାରେ ସେମାନେ କେତେବେଳେ ଏହି ରାଜ୍ୟର ଓ କେତେବେଳେ ସେହି ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ ଯେ ନା, ମାତ୍ର ତାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନପରିକାର ଦଣ୍ଡଭୋଗ ଗୁଡ଼ାକରେ ଆଦୌ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉ ନଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ହୁଏତ ସବୁ ରାଜା ସମାନ ଥିଲେ, ସବୁ ରାଜବଂଶ ସମାନ ଥିଲେ । ଯେଉଁ ରାଜା ଦେଉଳ ତିଆରି କରାଉଥିଲେ, ସିଏ ଯେପରି ଥିଲେ, ଯେଉଁ ରାଜା ଦେଉଳ ତିଆରି କରାଉ ନଥିଲେ, ସିଏ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଥିଲେ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ମହାମତି ଥିଲେ, ମାତ୍ର ପ୍ରଜାମତି କେହି ନଥିଲେ; କିଏ କେତେପ୍ରକାର ବିପ୍ର ଓ କେତେପ୍ରକାର ଭଟ୍ଟାରକଙ୍କ ପରମଭକ୍ତ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ପ୍ରଜାନୁରକ୍ତ କେହି ନଥିଲେ । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶା ଏକ ଦରିଦ୍ର ପ୍ରାନ୍ତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଏଠି ଅଧିକାଂଶ ମଣିଷ ଦରିଦ୍ର ଥିଲେ । ଏବେ ଯେଉଁପରି ରହିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ, ଏପରିକି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକମାନଙ୍କରେ ତତ୍କାଳୀନ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ରାଜ୍ୟ ଓ ପ୍ରାନ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କଳିଙ୍ଗ କୁଆଡ଼େ ଏପରି ଏକମାତ୍ର ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଥିଲା, ଯେଉଁଠାରେ କି ବୃଷ୍ଟିପାତ ବଡ଼ ଅନିଶ୍ଚିତ ଥିଲା ତେଣୁ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସାମୂହିକ ସ୍ତରରେ ଏକ ନିତ୍ୟ ଦୁଃଖ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଦାରୁଣ ଅନାବୃଷ୍ଟି

ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ଜନସମୂହ ଯେଉଁସବୁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଥିଲେ, ଦୁଇଟି ଜାତକରେ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ସେତେବେଳେ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ରାଜା ଓ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ପ୍ରାସାଦ-ତୋରଣ ସମ୍ମୁଖରେ ରୁଣ୍ଡ ହୋଇ ଅନ୍ନଲାଗି ବିକଳ ଚିତ୍କାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବୃଷ୍ଟି କରାଇବା ଲାଗି କୌଣସି ଦୈବକୃପାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହୁଥିଲେ । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ-୨୧, ପୃଷ୍ଠା ୧୯୬-୭)

ମହାକବି କାଳିଦାସ ତାଙ୍କର 'ରଘୁବଂଶ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟକୁ 'ମହୋଦଧିପତି' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଆମ 'ବାଲି ରାଜା' ଉପନ୍ୟାସଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ପାହାନ୍ତିଆ ଡଙ୍ଗାଭସା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାବତୀୟ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ପ୍ରମାଣରୂପେ ଦେଖାଇ ଏହି ଓଡ଼ିଶାର ସାଧବ-ମାନେ ଏକଦା ବୋଇତ ଭସାଇ ପୂର୍ବ-ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜକୁ ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରୁ ଧନରତ୍ନ ବୋହିଆଣି ଘର ଭର୍ତ୍ତି କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଆମେ କେତେ ପୁଲକ ଅନୁଭବ କରିଥାଉ । ତଅପୋଇ'ର କରୁଣ କାହାଣୀଟି ମଧ୍ୟ ଆମର ସେହି ପୁଲକାନୁଭୂତିରେ ଏକ ମାନବିକ ଉଷ୍ଣତାର ଅନୁଭବ ଆଣି ଲଗାଇ ଦେଇ ଯାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ସାଧବମାନେ ବୋଇତ ଚଢ଼ି ବଙ୍ଗୋପସାଗର ପାରିହୋଇ ଜାଭା, ସୁମାତ୍ରା ଓ ବାଲି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯେ ଯାଉଥିଲେ ଓ ପଣ୍ୟବଣିଜ କରୁଥିଲେ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହି ବୋଇତ-ବାଣିଜ୍ୟଟିକୁ ଅଧିକ ପ୍ରଲମ୍ବିତ କରି ଓଡ଼ିଶାର କେତେଜଣ ଇତିହାସ-ଲେଖକ ମାଠର ଓ ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ବଂଶର ରାଜାମାନେ ସୁବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୀପ ବା ଆଧୁନିକ ସୁମାତ୍ରାରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଥାନ୍ତି । ସେହି ପୂର୍ବଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜର ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ବଂଶକୁ ସେମାନେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇଥିବା ରାଜବଂଶ ବୋଲି ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଅନୁମାନଟି ବିଷୟରେ ମତଦ୍ୱୈଧ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ରାଜା ଯଦି କେବେ ସୁମାତ୍ରା ବା ଜାଭାକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ରାଜବଂଶଟିକୁ ପରାଜିତ କରି ବିଜୟୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ, ତେବେ ସେ ତାହାକୁ ନିଜର ମୂଳ ରାଜ୍ୟଟିର ଅଧୀନସ୍ଥ ଏକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟାଂଶ କରି ରଖି-ଥାନ୍ତେ । ମାତ୍ର ଏଠୁ ରାଜା ଯାଇ ସେଠାରେ ରାଜ୍ୟାଧିକାର କରି ରହିଯିବା ଓ ଏକ ଅନ୍ୟ ରାଜବଂଶର ସ୍ଥାପନା କରିବା, ମୂଳ ରାଜ୍ୟରୁ ବିତାଡ଼ିତ ନ ହେଲେ ସାଧାରଣତଃ କେହି ସେକଥା କରିବା ପାଇଁ ମନ କରିବେ ନାହିଁ । ଅନୁମିତ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମୟରେ ଆମେ ଏହି ଅନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ କଦାପି ଟାଳିଦେଇ ପାରିବା ନାହିଁ ।

ସମ୍ପର୍କଟିକୁ ଯୋଡ଼ିବାକୁ ଯାଇ ଇତିହାସ-ଖେଳାଳିମାନେ କହନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାର ପାଇକ ଓ ନାୟକ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ମାଲୟ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ୍ୟ ଯେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ଏକଦା ତେଲୁଗୁ-ଶାସିତ କର୍ଣ୍ଣାଟକ ରାଜ୍ୟର ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଲେଖନ ମୁନରେ ଖୋଳି ତାଳପତ୍ର ଉପରେ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିବାର ସଣ୍ଣାଟି ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଖାଲି

ବାଲିଦ୍ୱୀପରେ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଜାଭାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ନାଗରୀଲିପି ଓଡ଼ିଶାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି କୁଆଡ଼େ ବୋଧ ହୋଇଥାଏ । କାରୁକାର୍ଯ୍ୟକୁ ଜାତିଭେଦ ଅନୁସାରେ ଦେଖିଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେହିପରି ବୋରୋବୁଦୁରର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଓ ରତ୍ନଗିରିର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଭିତରେ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତି । ମନ୍ଦିର-ଗଠନସଂସ୍କାର କାଳ-ମକର ଶୈଳୀଟି ହୁଏତ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଜାଭାଦ୍ୱୀପକୁ ଯାଇଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ତଥା ଜାଭାର କଳାକୃତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଏତେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଶାର ବଣିକ, ସାଧବ ଓ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ସହିତ ଏଠୁ କଳାକାର ଏବଂ କାରିଗରମାନେ ମଧ୍ୟ ଖୁବ ସମ୍ଭବ ସେଠାକୁ ଯାଇ ସେସବୁ ଗଢ଼ିଛନ୍ତି ବୋଲି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୀବିଜୟର ରାଜା ଐର୍ଲିଙ୍ଗଙ୍କର (ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗ) ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରୁ ଯାହା ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି, ସେଥିରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ସୁରବାୟା ବନ୍ଦରକୁ କଳିଙ୍ଗ, ଆର୍ଯ୍ୟ, ଗୋଲ (ଗୌଡ଼), ସିଂହଳ, କର୍ଣ୍ଣାଟକ, ଚୈଳକ (ଚୋଳ), ମାଲୟାଲ ପାଣ୍ଡିକିର (ପାଣ୍ଡ୍ୟ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟଖଣ୍ଡରୁ ପୋତମାନ ଆସୁଥିଲେ । (ପୁସ୍ତକଟିପ୍ପଣୀ—୨୮, ପୃଷ୍ଠା—୭୪) ଚୀନ ଦେଶର ଉପଲବ୍ଧ କେତେକ ତଥ୍ୟରୁ ଆମେ ଅନୁମାନ କରିପାରିବା ଯେ, କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରୁ ଅନେକ ଲୋକ ପୂର୍ବଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ ଯାଇ ସେଠାରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ କହିଲେ ମହାନଦୀ ଓ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ମୁହାଣ ଭିତରେ ରହିଥିବା ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳଟିକୁ ବୁଝାଉଥିଲା ଏବଂ ଗୋପାଳପୁର ଓ ପାଲୁର ବନ୍ଦର ଦୁଇଟି ଏହି ନୌଯାତ୍ରାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସକ୍ରିୟ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଜାଭାର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଦେଶାଂଶକୁ କଳିଙ୍ଗ, କେଲିଙ୍ଗ ଓ ହୋ-ଲିଙ୍ଗ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏଥିରୁ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆ ସହିତ ନୌବାଣିଜ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ରହିଥିଲା ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟ ଅନୁମାନ କରାଯିବ । ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ନାମ କହିଲେ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ଲାଗି କୁଆଡ଼େ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । (୩୨) ଅର୍ଥାତ୍, କଳିଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ ମୁକ୍ତିଲପଟ୍ଟଣମକୁ ଉକ୍ତ ନୌସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ବୃହତ୍ତର ଭାରତୀୟ ବସତିସ୍ଥାପନର ତିନୋଟି ଦ୍ୱାରରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ହୁଏତ କଳିଙ୍ଗ ସହିତ ରହିଥିବା ସମ୍ପର୍କଟି ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଓ ସର୍ବପ୍ରଥମ-ସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଭୂମିର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦାୟାଦରୂପେ ଆମେ ଏହିସବୁ କାହାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଯେତେ ଉଲ୍ଲାସ ଅନୁଭବ କରିବାଲାଗି ମନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଆଉ ଗୋଟିଏ

ଢଗ ଅବଶ୍ୟ ରହିଛି । ଭାରତୀୟ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ କ'ଣ ସବୁ ଥିଲା ? ଆମ ସାଧବମାନେ ସେଠାରେ ଯାଇ ବଣିଜ ଓ ବଣିଜ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ସଂସ୍କାର ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିଗୁଡ଼ାକୁ ଜମାଇବା ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ଜୀବନ-ସଂସ୍କୃତିର ଯେଉଁ ମୂଳଭୂମିଟି ଥିଲା, ଏହି ବସତିସ୍ଥାପନ ପରେ ସେଇଟିର କି ଦଶା ହେଲା ? ତାହା ବିଦେଶାଗତ ସଂସ୍କୃତିଟିର କୌଣସି ପ୍ରତିରୋଧ କରିଥିଲା କି ? ସେମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ଓ ସନ୍ତକସବୁଡ଼ାକୁ ନଷ୍ଟ କରି ଭାରତବର୍ଷରୁ ଆଗତ ବଣିକମାନେ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇ ଆପଣାକୁ ସେହି ପରାଭୂତ ଭୂମିଟି ଉପରେ ମଡ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ କି ? ଇଣ୍ଡୋନେସିଆକୁ ସିଂହଳରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆସିଛି, ଉପରପଟୁ ଇସଲାମ ମଧ୍ୟ ଆସିଛି । ଧର୍ମବିବାଦଗତ କେତେ ଅପଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବଳଗୋଷ୍ଠୀମାନେ ସେଠାରେ ଆପଣାକୁ ଲଦି ଦେବାଲାଗି କେତେ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ଇଣ୍ଡୋନେସିଆରେ ସାମାଜିକ ଅନ୍ତଃ-କ୍ଷେତ୍ରଟିରେ ହୁଏତ କୌଣସି ସୁଖସମନ୍ୱୟ ଅଥବା ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ମୋଟେ ଘଟିନାହିଁ । ସେହି ଭୂଖଣ୍ଡଟିର ଜନସମଷ୍ଟି ଏବେମଧ୍ୟ ତିନି ଭାଗ ହୋଇ ରହିଛି । ସବାତଳେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଅଧିବାସୀ ଅସ୍ମିକ୍ ସମାଜଟି **(Abangan)** ରହିଛି । ସେଠାରେ ହିନ୍ଦୁବସତିର ଆଗମନ ଘଟିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହିମାନେ ହିଁ ଅଞ୍ଚଳଟିର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ଏମାନେ ଅଧିକାଂଶତଃ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । **Santri** ବା ମୁସଲିମ ଗୋଷ୍ଠୀଟି ଦେଶର ପଣ୍ୟ-କାରବାରକୁ ହସ୍ତଗତ କରି ରଖିଛି । ଶିଷ୍ଟ-ଗୋଷ୍ଠୀ **Prijaji** ବା ବହିରାଗତ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଧର୍ମସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅଛନ୍ତି, ରାଷ୍ଟ୍ରର ଅମଲାତନ୍ତ୍ରରେ ଏହିମାନେ ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରେ ରହିଛନ୍ତି । ୩୮ । ବହିରାଗତ ଧର୍ମଧରମାନେ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆକୁ ଆସି ଆପନ ଦଖଲ କରିବାର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟି ଯେ ହୁଏତ କଦାପି ସୁସ୍ଥ ଏବଂ ସୁଖକର ହୋଇ ନଥିବ, ଏଠାରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ତାହାର ଏକ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଏକ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତର ତାଳୁରେ ବାଲିଦ୍ୱୀପରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଧାନ ପୁରବେସାକ ମନ୍ଦିରଟି ରହିଛି, ସେହି ମନ୍ଦିରଟିର କେତେକ ନିର୍ମାଣ ଶୈଳୀ ଏବଂ ସେହି ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରଚଳିତ ପୂଜାବିଧି ଏକ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗକୁ ସୂଚିତ କରିଦେଉଛି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ମନ୍ଦିର ହୁଏତ ଏକ ବୌଦ୍ଧ ପୂଜା ଓ ଉପାସନାସ୍ଥଳରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ହିନ୍ଦୁ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ଶେରଗ୍ରସ୍ତକ ଚତୁଃକାୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ—୪୬; ପୃଷ୍ଠା—୧୧୫)

ଇତିହାସର କୁହୁଡ଼ିପଟଳ ଭିତରୁ ଅନୁକୂଳ ସବୁ ତଥ୍ୟକୁ ସମ୍ଭାରି ଏତେକଥା କହିସାରିଲେ ଓ ଯୁକ୍ତିଟିକୁ ସିଦ୍ଧକରି ସାରିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ସେହି ଯୁଗରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଦରିଦ୍ର ଦେଶ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସାଧବମାନେ ବୋଇତ ଭସାଇ ବିଦେଶ ଯାଉଥିଲେ ଓ ବୋଇତ ଭର୍ତ୍ତିକରି ଧନଦରବ ଘରକୁ ଆଣୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାପନା

ହୋଇ ଅନୁକୂଳ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବନ୍ଦାପନା ହୋଇ ଘରକୁ ବାହୁଡ଼ୁଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାଧନ ରହିଛନ୍ତି, ସମ୍ପନ୍ନଜନ ରହିଛନ୍ତି । ତଥାପି ଓଡ଼ିଶାରେ ଦରିଦ୍ର ହିଁ ଅଧିକ ଅଛନ୍ତି । କେତେକଙ୍କ ପାଖରେ ହୁଏତ ଧନଟା ପେଟକୁ ସବୁକିଛୁ ସଞ୍ଚା ହୋଇ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଠି ଅଧିକାଂଶ ପେଟ ନିଅଣ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି, କ୍ଷୁଧା ରହିଛି, ଦୀନତା ରହିଛି, ଅସହାୟତା ରହିଛି । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଥିଲା ।

ରାଜା ଋଷି ହେଲେ ପୂର୍ବକାଳର ରୀତି ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କୁ ରାଜର୍ଷି ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ରାଜର୍ଷି ହେବାପରେ ରାଜା ଆପଣାକୁ ଋଷି ଜୀବନକୁ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଦେଉଥିଲେ ମାତ୍ର ରାଜା ଯେତେବେଳେ ନିଜେ ନିଜକୁ ପରମଭକ୍ତ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରନ୍ତି ଏବଂ ରାଜ୍ୟଯାକର ସମ୍ପୃକ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କର ମୁହଁରେ ତାହାକୁ ସ୍ୱୀକୃତ କରାନ୍ତି; ସେତେବେଳେ ଭକ୍ତର ଭକ୍ତତ୍ୱଟା ହିଁ ନିନ୍ଦିତ ହୁଏ, ଅବମାନନା ପାଏ । ତଥାପି ଭକ୍ତର ବଡ଼ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ରାଜାମାନେ ହିଁ ସବୁଠାରେ ଭକ୍ତକୁ ମାଡ଼ି ବସିଛନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କୁ ଖୁଣ୍ଟରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଛନ୍ତି, ଭଗବାନଙ୍କର ବାନାଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରତି ନିଜର ବାନା ପରି ଆସକ୍ତି ଦେଖାଇ-ଛନ୍ତି । ମଣିଷ ସମାଜ ତା' ସାମନାରେ ଏଡ଼େବଡ଼ ଉଚ୍ଚ ସିଂହାସନରେ ବସିଥିବା ରାଜାଟାକୁ ଦେଖି ତାହାର କଛରେ ଏକ ବିଶ୍ୱରାଜ୍ୟର କଳ୍ପନା କରିଛି ଅଥବା ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଚରାଚର ଭୁବନର ଅଧୀଶ୍ୱର ଜଣେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଏଇଠି ତା'ର ଆଖି ଆଗରେ ଠାବ କରିବାକୁ ଯାଇ ନିଜ ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଉପରେ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱର ଆରୋପ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି, ସମାଜ ଓ ଇତିହାସ-ଜିଜ୍ଞାସାର କାହାଣୀଟିରେ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅସମାହିତ ରହିଛି । ତଥାପି ସାମୂହିକ ଆଚରଣର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ରାଜାପରି ଅନୁଭବ କରିବାର ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ପରମେଶ୍ୱର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ବିହ୍ୱଳତାଗୁଡ଼ାକ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବଳବତ୍ତର ରହିଆସିଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ମିଶରର ରାଜାମାନେ ଆପଣାକୁ ଭଗବାନ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ରୋମ୍ ସମ୍ରାଟ ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଭଗବାନ ଆଉ କେଉଁଠି ରହିଛନ୍ତି ବୋଲି ମାନିବାକୁ ହିଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉ ନଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ତଥା ପ୍ରାଚୀନ ରୋମ୍‌ରେ ଧର୍ମକୁ ରାଜାନୁରୂପ (cuius regio, eius religio) କରି ରଖିବାର ଏକ ପରମ୍ପରାକୁ ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପବିତ୍ର ପରମ୍ପରା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଇଉରୋପରେ ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟ୍ ତଥା କ୍ୟାଥୋଲିକ୍ ଉଭୟ ଶାଖାର ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ସହିତ ମହାଦେଶୀୟ ବିଭିନ୍ନ ରାଜରାଷ୍ଟ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଚୁକ୍ତି ହୋଇଯାଇଥିଲା ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜ୍ୟର ସରକାର ହିଁ ଯେପରି ଆଦେଶ ଦେବ, ସେହି ରାଜ୍ୟର ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ତଦନୁରୂପ ହେବାକୁ ଅବଶ୍ୟ ବାଧ୍ୟ

ହେବ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ବିଧାନଟିକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କରିବେ, ସେମାନଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟତ୍ର ଚାଲିଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନଚେତ୍ ରାଜ୍ୟ ତରଫରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରାଯିବ, ସମ୍ଭବତଃ ନିଆଁରେ ପକାଇ ମାରିଦିଆଯିବ । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଫ୍ରାନ୍ସ ସମ୍ରାଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଲୁଇ ଆପଣାକୁ ଧର୍ମ ଘରର କୁଟୁମ୍ବ ବ୍ୟବସ୍ଥାଟି ଭିତରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ ଓ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରର ଅଧିକାର ଦାବୀ କରୁଥିଲେ । (୩୪) ରାଜା ରାଜ୍ୟ ସମ୍ଭାଳନ୍ତି, କାରଣ ରାଜ୍ୟ କହିଲେ ସିଏ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ନିଜକୁ ବୁଝନ୍ତି, ନିଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ନିଜର ବୃହତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝନ୍ତି । ସେହି ରାଜ୍ୟକୁ ସମ୍ଭାଳି ରଖିବାର ଏକ ପବିତ୍ର ଅଂଶରୂପେ ସେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭାଳନ୍ତି ଭଗବାନ ଏବଂ ମଣିଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ରହନ୍ତି, ପ୍ରତିଭୂ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ରୋମ୍‌ର ସମ୍ରାଟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ନଥିଲେ, ତେଣୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍-ମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅମାନୁଷିକ ଅତ୍ୟାଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ଏକ କୂଟନୈତିକ ପଦକ୍ଷେପ-ସ୍ୱରୂପ ଚତୁର ରୋମ୍ ସମ୍ରାଟ୍ କନ୍‌ଷ୍ଟାଣ୍ଟାଇନ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମକୁ ରାଜଧର୍ମ ଓ ରାଜ୍ୟର ଧର୍ମ ବୋଲି ଘୋଷଣାକଲେ । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ବିଧି ବା ବିଶ୍ୱାସ ବିଷୟରେ ସେ କେବେ ହେଲେ କିଛି ଜାଣି ନଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁଶଯ୍ୟାରେ ଯାଇ ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମମତଟି ଅନୁସାରେ ଆପଣାର ଦୀକ୍ଷାସ୍ନାନ ଇତ୍ୟାଦି କରାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ ରୋମ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଣଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମଧାରାଗୁଡ଼ିକୁ ବିଲୁପ୍ତ କରି ଦେବାଲାଗି ଏକ ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଉପାସନା-ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି ବାଜ୍ୟାପ୍ତ କରି ନେଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଯେ ସେ ଏପରି କରିଥିଲେ ତା' ନୁହେଁ, ରାଜସ୍ୱୀକୃତ ଧର୍ମର ବିରୋଧୀମାନଙ୍କୁ ଉଚିତ ଶିକ୍ଷା ଦେବାଲାଗି ତାହା କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଇଣ୍ଡୋନେସିଆରେ ରାଜାମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଆପଣାକୁ ଭଗବତ୍ ପ୍ରେରିତ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ଓ ସେହି ଅନୁସାରେ ରାଜ୍ୟରେ ଯାବତୀୟ ନୀତିର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହେଉଥିଲା । ସେଠାରେ ଜଣେ ରାଜା ଆପଣାର ଏକ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ନିଜକୁ 'ସାକ୍ଷାତ୍ ତ୍ରିବିକ୍ରମ' ଅର୍ଥାତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଦେଶରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଜଣେ ରାଣୀ ଜୟବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧିନୀଙ୍କୁ ସାର୍ବନାରୀଶ୍ୱର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଜଣେ ଜଣେ ରାଜା ସ୍ୱପରାକ୍ରମର ଉତ୍ସାହରେ ନିଜକୁ ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ବି ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗ ଦେଶର ସେନବଂଶୀ ରାଜା ବିଶ୍ୱରୂପ ସେମାନଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଆପଣାକୁ 'ପରମ ସୌର' ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସାଧାରଣ ସୂତ୍ରଟିକୁ ମାର୍ଗଦର୍ଶକ ପରି ଧରି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଲେ ଆମେ ଆମ ରାଜାମାନଙ୍କର ଭଗବଦ୍ ଭକ୍ତି-ବିଷୟକ ଘୋଷଣା ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧିକ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ

ଗୁର୍ତ୍ତି ବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲେ । ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ପରେ ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧ ହେଲେ, ତେଣୁ ତାଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବି ବୌଦ୍ଧ ହେଲା । ମଗଧ ସହିତ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ହେଲା । ତା'ପରେ ଖାରବେଳ ମେଘବାହନ ଆସିଲେ । ସେ ଜୈନ ଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୈନମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ଉତ୍କଳରେ ଜୈନଧର୍ମର ଉଦୟ ହେଲା । ଖାରବେଳ ପରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାଶୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆସିଲା, ରାଜଧର୍ମାନୁଗମନର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ପୁଣି ଏକ ବୌଦ୍ଧ ପୁନରଭ୍ୟୁଦୟର ପାଳି ପଡ଼ିଲା । ମୁରୁଣ୍ଡମାନେ ଜୈନଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର ଦାଠାବଂଶରେ କଳିଙ୍ଗର ଜୈନଧର୍ମର ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି, କଳିଙ୍ଗର ଜୈନରାଜାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି । ନିଗଣ୍ଠ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୈନମାନଙ୍କୁ ଧୂର୍ତ୍ତ, ଅଜ୍ଞାନାଚ୍ଛନ୍ନ,ଧନ ଏବଂ ଯଶଲୋଭୀ ଏବଂ ଆପଣାର ତଥା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ ବିଷୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନଭିଜ୍ଞ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗର ମାଠର ରାଜାମାନେ ସ୍ୱ-ପ୍ରଦତ୍ତ ସନନ୍ଦମାନଙ୍କରେ ନିଜକୁ ପରମ ଭାଗବତ ଓ ପରମ-ଦୈବତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାକୁ ବିଷ୍ଣୁ-ଅନୁଗାମୀ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଶୈଳୋଦ୍ଭବମାନେ ଶିବପୂଜକ ଥିଲେ, ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର କହିଛନ୍ତି । ଭୌମକର ବଂଶ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ରାଜଧର୍ମ ବୋଲି ମାନିଥିଲେ; ତେଣୁ ସ୍ୱ-ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରେ ସେମାନେ ପରମ-ସୌଗତ, ପରମ ତଥାଗତ, ଓ ପରମୋପାସକ ବୋଲି ନିଜକୁ ବିଦିତ କରାଇଛନ୍ତି । ଭୌମକର ରାଜା ଶୁଭକର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ମାଧବୀ ଶିବଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଜଣେ ନନ୍ଦ ରାଜା ଦେବାନନ୍ଦ ଶୈବ ଥିଲେ । ଆଉଜଣେ ଧ୍ରୁବାନନ୍ଦ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । କେତେଜଣ ଭଞ୍ଜରାଜା ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ଆଉକେତେଜଣ ଶୈବ ଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କୋଶଳର ନନ୍ଦବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଶିବଉପାସକ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସନନ୍ଦରେ ଲେଖାହୋଇ ରହିଛି ଯେ ସ୍ୱୟଂ ମହେଶ୍ୱର ଏବଂ ମହାସେନଙ୍କ ଠାରୁ ହିଁ ସେମାନେ ଆପଣାର ରାଜ୍ୟଟିକୁ ପାଇଥିଲେ (ମହାମହେଶ୍ୱର-ମହାସେନାଶ୍ରିତ ରାଜ୍ୟବିଭବ) । ସରଭପୁରୀୟ ଏବଂ ପଣ୍ଡୁବଂଶୀମାନେ ବିଷ୍ଣୁପୂଜା କରୁଥିଲେ ।

ରାଜାମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସକାଶେ ମନ୍ଦିର ତୋଳି ଦେଉଥିଲେ । ସେହି ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ସେମାନେ ସ୍ୱଗୌରବଖ୍ୟାକୁ ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଏ କଥାଟି ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ସେହି ରାଜାମାନେ ଲେଖାଇଥିବା ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରୁ ହିଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଧରା ପଡ଼ି ଯାଇଥାଏ । ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ରାଜା ଧର୍ମରାଜ ଆପଣାର ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ସନନ୍ଦରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, କ୍ରମୋତ୍ତରଭାବରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଥିବା ତାଙ୍କର ସୁଖ୍ୟାତି ଓ ଯଶୋଗୁଣକୁ ଧାରଣ କରି ରଖିବାଲାଗି ଏହି ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳ ତିନିଭୁବନ ବି ଅଣ୍ଟିବ ନାହିଁ । ବାମନ ଅବତାରରେ

ଭଗବାନଙ୍କର ତିନପାଦ ଲାଗି ଯେପରି ତ୍ରିଭୁବନ ଯଥେଷ୍ଟ ହୋଇ ନଥିଲା, ଠିକ ସେମିତି । ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ମଧ୍ୟମରାଜାଙ୍କର ଅଭିଲେଖରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ଆଗରୁ ଯିନା କ୍ଷୀର ସମୁଦ୍ର ଭିତରେ ଅନନ୍ତଶୟନରେ ଶାୟିତ ଭଗବାନ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଅଙ୍କଶାୟିନୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ମାନଭୀତ-ପୁତ୍ରଙ୍କର ଏହି ନବନିର୍ମିତ ଘରଟିରେ ପ୍ରକୃତରେ ଗୃହିଣୀ ହୋଇ ଆସି ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ତେଣୁ ସେ ପୂର୍ବରୁ ଉପଭୋଗ କରିଥିବା ସକଳ ସୁଖକୁ ଏକାବେଳେକେ ପାସୋରି ପକାଇଛନ୍ତି । ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ଦଶକରେ କର୍ଣ୍ଣସୁବର୍ଣ୍ଣର ରାଜା ଶଶାଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସିଏ ଶୈବ ଥିଲେ, ଶୈବ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ତାଙ୍କର ଫରମାଶ ଅନୁସାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ସଂସ୍କୃତ 'ଏକାମ୍ର-ପୁରାଣ'ରେ ଅଛି ଯେ, ସିଏ ଏକାମ୍ର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କର ଲିଙ୍ଗସ୍ଥାପନା କରାଇଥିଲେ । ଏହି ପୁରାଣର ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବ୍ରହ୍ମା ଏବଂ ଶିବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବା ଏକ କଥୋପକଥନରେ ବ୍ରହ୍ମା ଶିବଙ୍କ ଲାଗି ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଦେବେ ବୋଲି ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଶିବ କଳିଯୁଗ ଆସିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହିପରି ପଦାରେ ରହିବାକୁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି ବୋଲି ଉତ୍ତର ଦେଇଛନ୍ତି । ସିଏ ବୁଝାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, କଳିଯୁଗରେ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରମା (ଶଶାଙ୍କ) ତାଙ୍କଲାଗି ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର, ଶୁଭ୍ର ଏବଂ ପବିତ୍ର ମନ୍ଦିର ତୋଳାଇ ଦେବାର କଥା ରହିଛି । ଶଶାଙ୍କଙ୍କୁ ସେ ଆପଣାର ଏକନିଷ୍ଠ ଭକ୍ତ ଓ ଅନୁଗତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଆମେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଙ୍ଗବଂଶରୁ ପାଇବା । ପୁରୀ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ଉତ୍ତର-ଦ୍ୱାରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଝରୁମଲ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କର ଯେଉଁ ତାମ୍ରଲିପ ମିଳିଛି, ସେଥିରେ ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକର ଏହି ଅର୍ଥ କରାଯାଇ ପାରିବ, ନିବେଦ୍ୟଯୁକ୍ତ ଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଏହି ନୂତନ ଗୃହଟିକୁ ଲାଭକରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରମୋଦାନ୍ୱିତା ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ମଧ୍ୟ ପିତୃଗୃହଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ସ୍ୱଭର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଏହି ଗୃହଟିପ୍ରତି ହିଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁରାଗିଣୀ ହୋଇ ରହିଲେ । ୯୫ ।

ସକଳୋତ୍କଳ-ଅଧିପତି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ପ୍ରଥମେ ଶୈବ ଥିଲେ । ଉତ୍କଳ-ବିଜୟ ପରେ ବୈଷ୍ଣବ ହେଲେ । କୁହାଯାଏ ଯେ ସିଏ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ରାମାନୁଜ (୧୦୫୬-୧୧୩୭)ଙ୍କର ପ୍ରଭାବକୁ ଆସି ବୈଷ୍ଣବ ହେଲେ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ ମୁଖଲିଙ୍ଗମ୍, ଶ୍ରୀକୂର୍ମ ଏବଂ ସିଂହାଚଳମ୍‌ଠାରେ ବିଷ୍ଣୁମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର କୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ପ୍ରଥମେ ଶୈବ ଥିଲାବେଳେ ୧୦୮୪ ମସିହାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଗୋଟିଏ ଦାନପତ୍ରରେ ସେ ଆପଣାକୁ 'ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ୧୧୨୨ରେ ଆଉଗୋଟିଏ ତାମ୍ର-ଦାନ ପତ୍ରରେ ନିଜକୁ ଏକାଧାରରେ ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର ଏବଂ ପରମ-ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ସେହି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସିଏ ଶିବଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଜର ଅନୁରାଗକୁ ଛାଡ଼ି ପାରି ନଥିଲେ ଓ ଏଣେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବିଷ୍ଣୁ-ଅନୁରାଗୀ ବି ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାୟ ଛଅବର୍ଷ ପରେ ଏହି ବିଷୟରେ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ମୀମାଂସା ହୋଇଯାଇ ପାରିଛି । ୧୧୧୮ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ତାମ୍ର ପାତ୍ରରେ ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର ଅଭିଧାଟି ଉଠିଯାଇ ଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି ।

ଅନୁମାନ କରାଯାଇଥାଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳର ତିନୋଟି ଧର୍ମପୀଠରେ ତିନିଦେବତା ପୂଜା ପାଉଥିଲେ ଓ ସେହି ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କର ପୂଜକ ଓ ପୁରୋହିତ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରକାରର ପାରସ୍ପରିକ ଅସୂୟା ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ମହାଦେବ ଥିଲେ, ପୁରୀରେ ବିଷ୍ଣୁ-ଜଗନ୍ନାଥ ଥିଲେ ଓ ଯାଜପୁରରେ ବିରଜା ରହିଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ଗଙ୍ଗମାନେ ସକଳୋତ୍କଳର ଅଧିକାରୀ ହେଲେ ଓ ତିନୋଟିଯାକ ପୀଠ ଗୋଟିଏ ରାଜସତ୍ତାର ଅଧୀନକୁ ଆସିଲା, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ଏହି ଅସୂୟାର ଅବସାନ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁତ୍ର, ଦୁର୍ଗା-ପୁତ୍ର ଓ ରୁଦ୍ର-ପୁତ୍ର ଏହିପରି ତିନୋଟିଯାକ ପଦବୀର ବ୍ୟବହାର କରିପାରିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମ ସମ୍ଭବତଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶତ୍ରୁ ସମାକ୍ରାନ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ନିରାପଦ ରଖିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ୱୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହିଁ ଉତ୍କଳର ସମ୍ରାଟ ଏବଂ ସେ ନିଜେ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରତୁଲ୍ୟ ଜଣେ ପ୍ରତିନିଧି ମାତ୍ର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । (ପୁ ସ୍ତକଟିପ୍ପଣୀ—୨୫, ପୃଷ୍ଠା—୩୦୭) ସିଂହାସନର ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀଙ୍କୁ ବଞ୍ଚିତ କରି ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ ଠାକୁରଙ୍କୁ ବହୁମୂଲ୍ୟ କେତେ ସମ୍ପଦ ଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱରାଜତ୍ୱର ପଞ୍ଚଦଶ ବର୍ଷରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ଯେପରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଧନ, ଦାରା, ଜୀବନ ଏବଂ ଭୂସମ୍ପତ୍ତି—ଏହି ଚାରୋଟି କଥାରୁ କଦାପି ବଞ୍ଚିତ ନକରନ୍ତି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆଦେଶନାମା ଦେଇ ସତର୍କ କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେ କଟକ ପାଖରେ ପନ୍ଦରଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ବସାଇ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଷ୍କର ଭୂମି ଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପ୍ରତିବଦଳରେ ତାଙ୍କୁ 'ନାରାୟଣ ଅଂଶାବତାର' ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପିତା ଶ୍ରୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ମଧ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସେବକ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ହୁଏତ ସେହି ପରମ୍ପରାଟି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ହିଁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଏବଂ ପୁରୀର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଜପତି ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଦ୍ୟସେବକ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ସମେତ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜାମାନେ ଆପଣାର ନାମ ସହିତ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁତ୍ର' ଓ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବରପୁତ୍ର' ପଦ୍‌ବୀ ଦୁଇଟିକୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । (୩୭)

ଯେତେବେଳେ ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଏହିପରି ଭାବରେ ଉପାସନାର ସବାଆଗ ଧାଡ଼ିରେ ଯାଇ ବସନ୍ତି ଓ ସତେଅବା ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ପରି ଠାକୁରଙ୍କୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଧର୍ମଜୀବନର ହାନି ହୁଏ, ଧର୍ମରେ ଗ୍ଳାନି ଆସି ପହଞ୍ଚେ । ଆଦ୍ୟ ସେବକ, ପରମ-ବୈଷ୍ଣବ, ବା ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର କୌଣସି କୋଳାହଳ କରେ ନାହିଁ, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ତା'ର ସ୍ଥାନ ଅଧିକ ଆଗକୁ ବୋଲି ଆଦୌ ଏତେବଡ଼ ପାଟି କରି କହେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ଆପଣାର ନାମ ସହିତ ଏହିସବୁ ଆଳଙ୍କାରିକ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ାକୁ ନିଜେ ଲଗାଇ ଏତେ ଏତେ କଥା କହିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସମ୍ଭବତଃ କିଛିହେଲେ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ରାଜ୍ୟକାମୀ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକାମୀ ରାଜା ଥିଲେ । ଭୂମିଗୁଡ଼ାକୁ ସେମାନେ ସମ୍ପତ୍ତି ପରି ଦେଖୁଥିଲେ, ଭୂମି ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ଆଦୌ କୌଣସି ଚେର ନଥିଲା । ଉତ୍କଳର ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର କାଞ୍ଚିବିଜୟର ପ୍ରାୟ ଶହେବର୍ଷ ପରେ ଲିଖିତ କାଞ୍ଚିକାବେରୀ କାବ୍ୟରୁ (୩୭) ଆମେ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ରାଜାଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଏକ ସିଧା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଭକ୍ତକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ଲାଗି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଆଗେ ଆଗେ ଯାଇ କାଞ୍ଚି ନଗରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଦୁଇ ରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଏତେ ଲୋକକ୍ଷୟ ହେବା ଅପେକ୍ଷା ଦୁଇ ଇଷ୍ଟ ଦେବତାଙ୍କ ଭିତରେ ଆଗ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଏକ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇଗଲେ ଅଧିକ ଭଲ ହେବ ବୋଲି ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର କାଞ୍ଚିର ଦେବତା ଗଣପତିଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧଲାଗି ଆହ୍ୱାନ କଲେ । ଗଣପତି ରାଜି ହେଲେ ଓ ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଗଣପତିଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ ଦେଖି ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇଠାକୁର ଅନ୍ୟ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଶ୍ୱେତବାହୁ ବିରାଡ଼ି ହେଲେ, କାଳିଆ ରାଉତ ସିଂହ ହେଲେ । ମାର୍ଜାରକୁ ଦେଖି ଗଣପତିଙ୍କ ବାହନ ମୂଷିକ ଡରିଲା ଓ ସିଂହକୁ ଦେଖି ଗଣପତିଙ୍କ ହାତୀମୁହଁ ଡରିଲା । "ମାର୍ଜାର ଗୋଡ଼ାଇବାରୁ ଗଣନାଥ ଭୂମିରେ ଅଜ୍ଞାନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ।" "ମୋପରି କୋଟି ଗଣପତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ କାହାଙ୍କୁ ସମରରେ ଜିତି ପାରିବ ନାହିଁ" ବୋଲି ଭାବି ସେ ତା'ପରେ କାଞ୍ଚିରାଜାଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପାଖରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିବାଲାଗି ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ଦେଲେ । ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଜୟ ହେଲା । ଗଣପତିଙ୍କୁ କାଞ୍ଚିରୁ ହରଣ କରି ଅଣାଗଲା ଓ ତାଙ୍କୁ ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଉଳ ପଛରେ ରଖାଗଲା ('ଦେଉଳ ପଛରେ ଭଣ୍ଡ ଗଣେଶ ରଖିଲେ') । ସତ୍ୟବାଦୀର ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ କୁଆଡ଼େ ସେହି କାଞ୍ଚିରୁ ଲୁଟି ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ମୁଗୁନିପଥରର ଆହୁରି ଅନେକ ଦେବଦେବୀ ମଧ୍ୟ ସିଆଡ଼ୁ ଅଣା ଯାଇଥିଲେ, । ମୁଗୁନି ଜଳକବାଟି ଓ ମୁଗୁନି ଚଉକିମାନ ଆସି ଭଣ୍ଡାର ଘରେ ରହିଲା । ଧନରତ୍ନ ଓ କାଞ୍ଚନ ସବୁ ଜୁରି ହୋଇ ଆସିଲା । ଗାଈ ମଇଁଷି ସମେତ ଯାହାକୁ କର୍ମବଶତଃ ଯାହା କିଛି ମିଳିଲା, ସିଏ ତାହା ଜୁରି କରି ଆଣିଲା । ଆଗରୁ କୁଆଡ଼େ ଦେଉଳ ଭିତରେ କେବଳ ନଡ଼ିଆ ଘିଅ ପଶୁଥିଲା, କାଞ୍ଚିର ମଇଁଷି ଗାଈ ଆସିବା ପରେ

ଠାକୁରେ ବହୁତ ଦହି ଦୁଧ ଘେନି ଭୋଜନ କରିବାକୁ ଶରଧା କଲେ (ଗାଈ ମଇଁଷିଙ୍କ ଘୃତେ ହୋଇଲା ନାନା ଦ୍ରବ୍ୟ, ସେହି ଦିନୁଁ ମଣୋହି ହେଉଲେ ହୋଇଲା ସର୍ବ)

ଏହା ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ଗୀତ । ତଥାପି ଏଥିରୁ ଅସଲ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣଟି ବେଶ୍ ଧରା ପଡ଼ିଯିବା ଉଚିତ । ଠାକୁର ଭକ୍ତର ସମ୍ପତ୍ତି, ସେବକର ସମ୍ପତ୍ତି, ସର୍ବୋପରି ସିଏ ହେଉଛି ସବା ବଡ଼ ରାଉତ ସ୍ୱୟଂ ରାଜାଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି । ଏହି ସମ୍ପତ୍ତିଦୃଷ୍ଟି ଅସଲ ଧର୍ମାନୁପ୍ରେରିତ ଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ବିଡ଼ମ୍ବିତ କରି ରଖେ । ଧର୍ମର ସାଧନାଙ୍ଗଟି ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ରହି ଯାଏ । ଦମ୍ଭଗୁଡ଼ାକ ପୁରୋଭାଗକୁ ଆସେ । ଲୋକସଂଗ୍ରହର ଅସଲ ଚର୍ଯ୍ୟାଟି ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ରହେ । ଧର୍ମ ଭିତରେ ଅନେକ ଉଗ୍ର କପଟ ସ୍ଥାନ ପାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ।

×   ×   ×

"Nothing in the world is apt to be a mask of God as religion is, if it means religion instead of God,"— Martin Buber.

ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମର ଇତିହାସ ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ଏକ ଉପନ୍ୟାସ । ଉପନ୍ୟାସକୁ ମଣିଷ ରଚନା କରେ । ଏଥିରେ ହେବାର କିଛି ନଥାଏ କିମ୍ବା ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର କିଛି ନଥାଏ । ଆପଣାକୁ ବଦଳାଇବାର ଅଥବା ଏହି ସଂସାର-ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ବଦଳାଇ ତାକୁ ଅଧିକ ଭଗବଦ୍‌ଯୋଗ୍ୟ କରିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ଆହ୍ୱାନ ନଥାଏ । ଏଥିରେ ସମସ୍ତେ ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ନେଇ ଶୋଇପଡ଼ିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି । ଠାକୁରଙ୍କୁ ନେଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି, ଅଭ୍ୟାସଗତ ଗୁଡ଼ାଏ ସଂସ୍କାରକୁ ନେଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି । ଧର୍ମ କହିଲେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ଉତ୍ତୋଳନକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା କୌଣସି ଗତିଶୀଳତାକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଭିତରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସାମାଜିକ ଉଭୟ ଜୀବନଟିର ଭିତରେ ଏକ ଭୟ ଲୁକ୍‌କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ଏକ ମୂଳଭୂତ ଅବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ଲୁଚିକରି ରହିଥାଏ । ଉପରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅନ୍ଧ ଅନୁଗାମିତା, ଧର୍ମ-କାମୁକତା ଏବଂ ସହଜସିଦ୍ଧିର ଲାଳସା ବ୍ୟକ୍ତି ତଥା ସମାଜ ଦୁଇଟିଯାକର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାର ଏକ କ୍ଷତିପୂରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥାନ୍ତି ।

ଧର୍ମରୂପକ ଉପନ୍ୟାସ ରଚିବାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମକୁ ଆପଣାର ବଶ କରି ରଖିଥିବା ରାଜାମାନଙ୍କର ଯେତିକି ହାତ ଅଛି, ରାଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ସର୍ବ ପ୍ରଥମ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥାପନ

କରୁଥିବା ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କର ବି ପ୍ରାୟ ସେତିକି ହାତ ଅଛି । ରାଜାମାନେ ଏଠି ପ୍ରାୟ ବାହାରୁ ଆସିଛନ୍ତି, ସାନ ଅଥବା ବଡ଼ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଅଞ୍ଚଳ ଉପରେ ରାଜା ହୋଇ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ସକଳକଳିଙ୍ଗାଧିପତି, ମହାରାଜାଧିରାଜ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ରାଟ୍ ବୋଲି ବିଖ୍ୟାନ କରାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଆପଣାର କୀର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ଇଷ୍ଟଦେବତାମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା-ଖାତାରେ ଲେଖି ରଖିବାକୁ ସେମାନେ ମନ୍ଦିର ତୋଳାଇଛନ୍ତି । ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ଯାହା ହୋଇଛି, ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ତାହାହିଁ ହୋଇଛି; ମନ୍ଦିରର ସ୍ଥାପନା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଆପିତ ହୋଇଥିବା ଦିଅଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମନ୍ଦିରକୁ ତିଆରି କରାଇଥିବା ରାଜାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାହିଁ ଅଧିକ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ମଣିଷଗୁଡ଼ାକ ଅବାକ୍ ହୋଇ ଅନାଇଛନ୍ତି; ଏତେବଡ଼ ଗୋଟାଏ ମନ୍ଦିରରେ ରୁଦ୍ର, ଅଥବା ଭଗବତୀଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରି ସେମାନଙ୍କର ମହଦାଶ୍ରୟର ଦାବୀ କରିପାରୁଥିବାର ରାଜାର ବୃହତ୍ତ୍ୱ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ଅବଲୋକନ କରି ସେମାନେ ଏକାବେଳକେ ବିସ୍ମିତ ଏବଂ ବିମୂଢ଼ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଜୀବନରେ ଆଉ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାଗ୍ୟ ସମ୍ଭବ ବୋଲି ସେମାନେ ହୁଏତ ମୋଟେ କଳ୍ପନା ହିଁ କରି ନାହାନ୍ତି । ରାଜାମାନେ ରାଜ୍ୟଜୟ କରିଛନ୍ତି, ବିଜୟ ପରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବା ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଲୁଣ୍ଠନଗୁଡ଼ିକରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଥିବା ବିପୁଳ ଧନ-ରାଶିକୁ ସେମାନେ ମନ୍ଦିରନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟୟକରି ଭଗବତ୍-ଆଶୀର୍ବାଦର ଆକାଙ୍କ୍ଷୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ତତଃ ବିଜୟୀ ରାଜା ଚୋଳଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଏହିପରି ଏକ ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାୟ ଶହେବର୍ଷ ତଳେ ବିଲାତର ଜଣେ ସାହେବ ବିସ୍ମୟ ପ୍ରକାଶକରି ଥରେ କହିଥିଲେ ଯେ, ଅବଶିଷ୍ଟ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସର୍ବମୋଟ ଯେତୋଟି ମନ୍ଦିର ଅଛି, ଏକୁଟିଆ ଓଡ଼ିଶାରେ ତା'ଠାରୁ ଅଧିକସଂଖ୍ୟକ ମନ୍ଦିର ରହିଛି । ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ, ସମସାମୟିକ ରାଜାମାନେ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ବିନ୍ଦୁସାଗର ତୀରପଟେ ଏକଲକ୍ଷ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିବେ ବୋଲି ଏକ ଅଭିଳାଷ ରଖିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ସେମାନଙ୍କର ସେହି ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକୃତରେ ପୂରଣ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ କପିଳ-ସଂହିତାରେ ରହିଛି ଯେ, ଏକାମ୍ରତୀର୍ଥ ଭୁବନେଶ୍ୱର ହେଉଛି କୋଟିଏ ଲିଙ୍ଗର ସ୍ଥାନ । ଏଠାରେ ଏତେ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗମାନ ରହିଛି ଯେ, ସ୍ୱୟଂ ମହାଦେବ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସଂଖ୍ୟାକୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ (୩) । ଏସବୁ ଯେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅତିରଞ୍ଜନ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ଅଧିବାସୀ ହିସାବରେ ଯଦି ଏଥିରେ କେହି ଏକ ପୁଲକ ଅନୁଭବ କରୁଥିବ, ତେବେ ତାହା ଆତ୍ମଶ୍ଲାଘାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖୁଥିବା ଆମର ଏକ ନିର୍ବୋଧତାର ହିଁ ପରିଚାୟକ ହୋଇ ରହିବ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମଧାରାର ଏକ ଉତ୍ତେଜନାମୁକ୍ତ ଆଲୋଚନା କରିବା ଦିଗରେ ଯେଉଁ ଭାବପ୍ରବଣତାର ଦୃଷ୍ଟି ଏବେ ମଧ୍ୟ

ଆମ ଲାଗି ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ରହିଛି, ତାହା ପଛରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଆତ୍ମଶ୍ଳାଘାର ପ୍ରୀତି ଭାରି ଅବର୍ଜିଆ ଭାବରେ ବୋଳି ହୋଇ ରହିଛି । ସେହି ପ୍ରୀତି ଆମକୁ ବଡ଼ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ବଡ଼ ଅଳ୍ପ କରି ରଖିଛି ଏବଂ ଜୀବନରେ ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟିରେ ଆମକୁ ଭାରି ଖାରୁ କରି ରଖିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମ ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଯେଉଁମାନେ ସବା ପଛରେ ଅଛନ୍ତି, ସବାଆଗମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଗୃହୀତ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ପ୍ରାୟ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାରେ ସବା ଆଗ ସେହି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଜାତି ରହିଥିଲେ; ସେହି ଶବରମାନେ ରହିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଆଦି ଧର୍ମ ହେଉଛି ସେହିମାନଙ୍କର ଧର୍ମ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ସେହି କଥାଟିକୁ ନୀତିଗତ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ସମୟରେ ତାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ପ୍ରାୟ ଅନୁଭବ କରି ପାରୁନାହୁଁ । ଆମେ ଅଣ-ଆଦିବାସୀ ହିନ୍ଦୁମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହାକିଛିକୁ ଆମର ଧର୍ମ ବୋଲି କହୁଛୁ, ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱଗତ ସର୍ବମୂଳ ଜୀବନୋନ୍ମେଷଟି ଶବର ସଭ୍ୟତାରୁ ହିଁ ହୋଇଛି । ଏକ ଉଗ୍ରତର ସଭ୍ୟତା ରୂପେ ଆମେ ସେମାନଙ୍କର ସଭ୍ୟତାକୁ ଗ୍ରାସକରି ପକାଇଛୁ; ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଭୂମିଟିକୁ ଆମେ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିଛୁ, ଆମେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କୃତଜ୍ଞ ରହିବା ତ ଦୂରର କଥା, ସେମାନଙ୍କୁ ଆମ ସହିତ ଏକା ପଙ୍ଗତର ମଣିଷ ବୋଲି ମୋଟେ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହୁଁ । ନିଜ ବିବେକକୁ ବୋଧ ଦେଇ ରଖିବାକୁ ଆମେ ରୁଚ୍ଛା ଗ୍ରାସଟାକୁ ଉପରେ ଆମ ପୋଥି ଗୁଡ଼ାକରେ ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି କହିଛୁ ସତ, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କୁ କେବେ ଆମସାଙ୍ଗକୁ ଆଣି ନାହୁଁ । କେହି ସେମାନଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି, କେହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ କରିବା ପାଇଁ ପୋଲୁହ ପକାଇଛି; ମାତ୍ର ସେମାନେ ଯେ ଆମ ମହୁଡ଼ିଟିର ସବା ମୂଳରେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଲେ ଆମେ ଏବେ ବି ଯେ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପକୃତ ହୋଇପାରିବା, ସେକଥା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ କେହି ମନ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ଏକାମ୍ର ପୁରାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏକାମ୍ରପୀଠର ମୂଳ ଦେବବିଗ୍ରହଟି ଗୋଟିଏ ଆମ୍ବଗଛ ମୂଳରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ରଣପୁରର ମଣିନାଗ ପର୍ବତ ଉପରେ ମଣିନାଗେଶ୍ୱରୀ ନାମରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ା ହୋଇ ନଥିବା ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡଟିର ପୂଜା ହେଉଅଛି, ତାହାର ପୂଜକ ବଂଶ ହେଉଛନ୍ତି, ଜାନି, କନ୍ଧ ବଂଶର ଲୋକ । ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାର ରାଣୀପୁର ଝରିଆଲ୍ ର ପ୍ରସ୍ତରଚଟାଣଟିର ଧାରରେ ଯେଉଁସବୁ ଭଙ୍ଗା ମନ୍ଦିରରେ ଶିବଙ୍କର ପୂଜା କରାଯାଉଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ପୂଜକଭାବେ ସେହି ଜାନିମାନେ ହିଁ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ଭାବରେ ରହି ଆସିଛନ୍ତି । ଏକଦା ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମେ ଯାହାକୁ ଗଡ଼ଜାତ ବୋଲି କହୁଥିଲୁ, ସେଠି ବିଭିନ୍ନ ଅଟବୀ-ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଦିବାସୀ ପ୍ରମୁଖମାନେ ହିଁ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ସବୁଠାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ବହିରାଗତ ପ୍ରଭୁମାନେ ତଥାକଥିତ

ରାଜବଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ଥାପନା କରିଛନ୍ତି । ଆଦିବାସୀର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ନୂଆ ପାଟକନା ପିନ୍ଧାଇ ଓ ନୂଆ ବେଢ଼ା ବୁଲାଇ ଏକ ନୂଆ ନାମରେ ଅଭିଷେକ କରାଇ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ସବୁକିଛିକୁ ଆର୍ଯ୍ୟାଂଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା ପାଇଁ ସେହି ଦେବତାମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଯାଇଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ବି କୁଆଡ଼େ ପ୍ରଥମେ ଏକ ଆଦିବାସୀ ଦେବତା ଥିଲେ ବୋଲି ଅଣ ଆଦିବାସୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ କହିଥାନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ କାଳେ ଜଗନାଙ୍ଗୋ ଥିଲେ, ଶୁଭଦ୍ରା କୁଆଡ଼େ ଖମ୍ବେଶ୍ୱରୀ ଥିଲେ, ବଳଭଦ୍ର ଶଙ୍କର୍ଷଣ ଶିବ ଥିଲେ ଓ ତେଣୁ ସେହି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ସଭ୍ୟତାରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ବିଶ୍ୱାବସୁ ଶବରର କଥାକୁ ଶବରର ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସଘାତକତା କରିଥିବା ଅଣ ଶବର ଜ୍ଞାନଚତୁରମାନେ କେଡ଼େ ଆହ୍ଲାଦର ସହିତ ବଖାଣି ବସିଥାନ୍ତି । ଦଇତାପତିମାନେ ସେହି କାଳର ଶବରମାନଙ୍କର ବଂଶଧର ବୋଲି ଏବେ ବି ଅପବାଦ ରହିଛି । ସେମାନେ ଏବେ ଆଉ ଶବର ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ଶବର ଧର୍ମରୁ ବାହାରି ସେମାନେ ଇତି ମଧ୍ୟରେ ଦଇତା ପଣ୍ଡା ସାହି ଯାଏ ଚାଲି ଆସିଲେଣି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମୂଳ ଯେ ଶବରମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ରହିଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀ-ମନ୍ଦିରର ବିଧି ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକରେ ଅଣଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ହିଁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦିଆଯାଉଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଥାନ୍ତି । ହୁଏତ ଏହାର ଓଲଟାଟା ବି ସତ ହୋଇପାରେ । ଶବରମାନେ ପ୍ରତାରିତ ହେବା ସମୟରେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଠାକୁରଙ୍କୁ ଅଣଶବର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନମାନେ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବା ସମୟରେ ହୁଏତ କତିପୟ ଶବର ଉଚ୍ଛେଦକମାନଙ୍କ ସହିତ ସହଯୋଗ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ବିଜୟସ୍ୱରୂପରେ ହୁଏତ ପୁରୀରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ ଓ ଜାଗିର ସ୍ୱରୂପ ନବପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନୀତିଭଣ୍ଡାର ଭିତରୁ ମାଣେ ବା ପାହିଲାଏ ଭାଗ ମଧ୍ୟ ପାଇଲେ ଓ ସେତିକରେ ତୃପ୍ତ ହୋଇ ରହିଲେ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ, ହୁଏତ ପ୍ରାୟ ସେହିଦିନଠାରୁ ଏହି ଦଇତାପତିମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଆଦିବାସୀମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଭାଗ୍ୟରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଲେ । ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବାର ପୂର୍ବରୁ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିବାସୀମାନେ ନାଗରିକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହେବାର ଦୀର୍ଘ ତିରିଶ ବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ମନ୍ଦିର ଭିତରୁ ବାସନ୍ଦ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି; ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଜଗତ ମଧ୍ୟରୁ ବହିଷ୍କୃତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଭିତରେ ଅଣମ୍ଳେଚ୍ଛମାନେ ଆନନ୍ଦ ବଜାରରେ ମଜାରେ ବୁଲି ଭଗବତ୍‌ପ୍ରସାଦ ଗ୍ରହଣ କରୁଛନ୍ତି ।

ଭାରତବର୍ଷରେ କେଉଁ ସମୟରୁ ଶିବ, ଶକ୍ତି ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ସେ ବିଷୟରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଗବେଷକମାନେ ନାନା ତଥ୍ୟ, ମତ ଓ ତତ୍ତ୍ୱର ରୋମନ୍ଥନ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । ଶୈବ ସାଧନା, ଶାକ୍ତ ସାଧନା, ଅଥବା ବୈଷ୍ଣବ ସାଧନା କେଉଁ

କିଏ କେତେ ଗମ୍ଭୀରକୁ ଅଥବା କେତେ ଆଗକୁ ଯାଇ ପାରିଲେ ବା ପାରିଥିଲେ, ସେକଥା କଳନା କରିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ମାପକାଠି ପଣ୍ଡିତ ତଥ୍ୟପ୍ରେମୀମାନେ ପାଇପାରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଗଦାଗଦା ତଥ୍ୟର ଆବିଷ୍କାର କରି ଆମକୁ ସତ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନିବାର ପ୍ରମାଣମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଧରାପଡ଼ିଯାଉଛି ଯେ, ଭାରତବର୍ଷରେ ଶକ୍ତିପୂଜା, ଶିବପୂଜା ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁ-ଆରାଧନାକୁ ନେଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଠିତ ହୋଇ ଉଠିଛି, ଗୋଟିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରୁ କେତେ ଉତ୍ସାହରେ କେତେ କେତେ ଉପ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ା ହୋଇଛି । ଗୁରୁମାନେ ବି ଭାରି ଉତ୍ସାହୀ ହୋଇ ଶକ୍ତି, ଶିବ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସାନ୍ନିଧିଲାଭ ଅପେକ୍ଷା ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଶାକ୍ତ, ଶୈବ ଅଥବା ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ିବା ଲାଗି ଅସୁର ପରି ପରାକ୍ରମ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଅପେକ୍ଷା ଅଧ୍ୟାସରେ ଅଧିକ ମନ ବଳାଇଛନ୍ତି । ସେହି ସବାଗରେ ରାଜାମାନେ ବି ପ୍ରାୟ ନିମିତ୍ତ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ମଠ ଆଉ ମନ୍ଦିରରେ ଅସଲ ମାଟିତକ କୁଆଡ଼େ ପୋତି ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ରାଜାମାନଙ୍କ ପରି ଗୁରୁମାନେ ମଧ୍ୟ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରି ଡିଣ୍ଡିମ ବଜାଇ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ପରାଭୂତ କରି ବାନା ଉଡ଼ାଇଛନ୍ତି ଓ ବିବିଧ ଧାମମାନଙ୍କରେ ଆପଣାର ଖୁଣ୍ଟଗୁଡ଼ିକୁ ପୋତି ଆସିଛନ୍ତି । ପ୍ରମୁଖ ଚାରିଧାମ ଭିତରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଧାମ ରହିଥିବାରୁ ଏଠି ମଧ୍ୟ ସେହି ଦେଉଳର ଉଗ୍ର ଆଘାତଗୁଡ଼ାକ ଭାରି ନିୟମିତ ଭାବରେ ବାଜିଛି । ଭକ୍ତ ହେବାର ଅର୍ଥାତ୍ ଶାକ୍ତ, ଶୈବ ବା ବୈଷ୍ଣବ ହେବାର ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକ ଗୌଣ ହୋଇ ରହିଛି, ଧର୍ମ-ଆନ୍ଦୋଳନଗୁଡ଼ାକ ରାଜସିକ ସହଯୋଗରେ ଏକ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଭାବରେ ଝଟକିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ।

ଉତ୍ସାହର ଏହି ବନ୍ୟାରେ ଘୃଣା ଆସିଛି, ଅସହିଷ୍ଣୁତା ଆସିଛି, ଅନ୍ୟ କାତରତା ସତେଅବା ଆପଣା ମାର୍ଗରେ ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇ ରହିବାଲାଗି ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ଗୁଣ ହୋଇ ରହିଛି । ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କୋଳାହଳୀମାନେ ରାଜାମାନଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଘେରି ତାଙ୍କୁ ଅଧିକ ଆକର୍ଷଣ ଦେଖାଇ ନିଲମରେ ଧରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତାପରେ ରାଜାଙ୍କ ସାମ୍ନାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗ ନିଜ ଉପାଦେୟତାର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଛନ୍ତି, ଜିତିଛନ୍ତି ଓ ହାରିଛନ୍ତି । ବେଳେବେଳେ ରାଜା ଓ ରାଣୀ ସତେଅବା ମଉଜ ଦେଖିବାକୁ ପକ୍ଷ ଓ ବିପକ୍ଷର ପଟ ନେଇଛନ୍ତି ଓ କେଉଁ ମାର୍ଗ କେତେ ଟାଣ ଓ କେତେ ସରସ, ତାହାର ପରୀକ୍ଷା ହୋଇଛି । ସେଥିଲାଗି କେତେ କମିଆଗିରର ଆଶ୍ରୟ ନିଆଯାଇଛି; ଭାରତବର୍ଷୀୟ ସାଧନା ଏବଂ ଆଧ୍ୟାତ୍ମର ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ ଐତିହ୍ୟକୁ ଏହିପରି ଭାବରେ କୁଆଡ଼େ ଉଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଗହଳ ବଢ଼ିଛି, ମାତ୍ର ଭକ୍ତି ଉପେକ୍ଷିତ ହୋଇଛି; ସମସ୍ତେ ବାରବେଶ ହୋଇ ପରସ୍ପର ସହିତ ଧରାପରା ହେବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଭିତରେ ଅସହିଷ୍ଣୁ ଭୀରୁତା ହିଁ ବଢ଼ିବା ଲାଗି ଉର୍ବର କେତେ କ୍ଷେତ୍ର ପାଇଛି । ବାହ୍ୟକତାର ବିଳାସ

ଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରାୟ ଭଣଭଣ ହୋଇ ବଢ଼ିଛି, ଖରଗେହ୍ଲା ହୋଇ ବଢ଼ିଛି । ଅସଲ ଖିଅ-ଗୁଡ଼ାକ ହାତଛଡ଼ା ହୋଇ ରହିଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣର ଘଇତାଣ୍ଟି ହିଁ ତା'ର ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାକୁ ଚାଲି ଯାଇଛି ।

ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀମାନେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମୀୟ ବିଭିନ୍ନ ଉପାସନା ମାର୍ଗର ଯେପରି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଘଟାଇଛନ୍ତି, ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଉଭୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀମାନେ ମିଶି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ତା'ଠାରୁ ଆଦୌ କୌଣସି ଗୁଣରେ କମ୍ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଘଟାଇ ନାହାନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧ-ଆବିର୍ଭାବ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରତିବାଦଟି ପଛରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ଆବଶ୍ୟକତାଟି ରହିଥିଲା, ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ ହିନ୍ଦୁ ଅଖ୍ୟାତ୍ମାମାନେ ସେହି ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ନାନା ନିର୍ମମ ଭାବରେ ପଣ୍ଡ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ଇତିହାସକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ଲାନିମୟ ଭାବରେ ପ୍ରାୟ କର୍ଦ୍ଦମାକ୍ତ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କୁମାର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆଦୌ କୌଣସି ଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଆସି ନଥିଲେ । ସେ ସମ-ସାମୟିକ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜକୁ କର୍ଦ୍ଦମମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ, ବାହ୍ୟକତାଗୁଡ଼ାକ ସ୍ଥାନରେ ଏକ ଅନ୍ତରାବଲୋକନର ଆଗ୍ରହ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ଯୁଗକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖ ହେବାରେ ସେ ଅନେକ ସହାୟତା କରିଥିଲେ, ଦୃଷ୍ଟିଗୁଡ଼ାକୁ ଜୀବନର ନିକଟତର କରାଇ ଆଣିଥିଲେ, ସାମାଜିକ ଯାବତୀୟ ଉଦ୍ୟମର କେନ୍ଦ୍ରରେ ମଣିଷକୁ ଆଣି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ସିଏ ଜାତି ମାନିଲେ ନାହିଁ, ଭିତର ଜଳାଶୟଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ, ମଣିଷକୁ ଯେଉଁଠି ହୀନ ଭାବରେ ଦେଖା ହେଉଥିଲା, ସେଠାରେ ସିଏ ତାକୁ ମୈତ୍ରୀ ଓ ସହଭାବନାରେ ଦେଖିପାରିବାର ଏବଂ ସ୍ୱୀକାର କରିପାରିବାର ଏକ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଦାସତ୍ୱପ୍ରଥାର ତୀବ୍ରତାକୁ ଊଣା କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅବଦାନ ରହିଛି । (୩୯)

ବୁଦ୍ଧଦେବ ମୂର୍ତ୍ତି ମାନୁ ନଥିଲେ, ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଉପାସକମାନେ ତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି କଲେ; ବୁଦ୍ଧଦେବ ମନ୍ଦିର ମାନୁ ନଥିଲେ, ବୁଦ୍ଧ-ଉପାସକମାନେ ପରମ ଆଗ୍ରହରେ ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିରମାନ ଗଢ଼ାଇଲେ । ନୂଆ ହୋଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ରାଜାମାନେ ଏହି ଅଧୋଗମନରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାୟତା କରିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ ମଣିଷକୁ ମାନୁଥିଲେ, ତପଃକୁ ମାନୁଥିଲେ, ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ-ଖଡ୍‌ଗ ଆଗରେ ସେହି ଦୁଇଟି ହୁଏତ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଶିକାର ହୋଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନୀତିନିଷ୍ଠ କରି ଅନୁସରଣ କରି ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଉପାସକମାନେ କାଳକ୍ରମେ ସ୍ୱ-ଉପାସନାର ଗୁଜରାଣ ମେଣ୍ଟାଇବା ପାଇଁ ସ୍ଥୂଳ ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଭାବରେ କିଛି ଲୋଡ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସେହି ପ୍ରୟୋଜନଟିକୁ

ମେଣ୍ଟାଇବା ସକାଶେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରୁ ହିଁ ବୌଦ୍ଧସ୍ତୁପଗୁଡ଼ିକର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଅଶୋକ ନିଜେ ୮୪ଟି ସ୍ତୁପ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଉପାସକମାନେ ଏହି ସ୍ତୁପ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରି ସ୍ତୁପୋପାସନାର ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଭଗବାନ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଗଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦେହାବଶେଷକୁ ପ୍ରତୀକରୂପେ ଥାପି ତାହାର ପୂଜା କରାଗଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କଲାପରେ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ହିଁ ଗାନ୍ଧାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ-ଶୈଳୀରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଏଠି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନତମ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିର ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇ ପାରିଛି, ତାହା ଏହି ଗାନ୍ଧାର ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୮୦ର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଆମେ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇ ପାରିବା ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବୁଦ୍ଧ ଠାକୁର ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତରମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ା ହୋଇଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ଅବଦାନ ଶତକ'ରେ ରହିଛି ଯେ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯେତେବେଳେ ଦିନେ ରାଜା ବିମ୍ବିସାର ପ୍ରାସାଦସ୍ଥ ପ୍ରମୋଦ-ଉଦ୍ୟାନରେ ନିଜର ରମଣୀମାନଙ୍କ ସହିତ କ୍ରୀଡ଼ାରତ ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଅଭିଯୋଗ କରି କହିଲେ ଯେ, ସବୁଦିନେ ପ୍ରାସାଦ ବାହାରେ ଥିବା ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଇ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଉପାସନା କରିବା ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ପ୍ରକୃତରେ ବଡ଼ କଷ୍ଟକର ହେଉଛି, ତେଣୁ ଅନ୍ତଃପୁରର ହତା ଭିତରେ ହିଁ ରାଜା ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ସ୍ତୂପ ଗଢ଼ାଇ-ଦେଲେ ତାହାଦ୍ୱାରା ଅନେକ ଉପ୍‌କାର ହେବ । ସେହି ସ୍ତୂପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର କେଶ ଓ ନଖ ପ୍ରସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ରହିବ ଏବଂ ସେମାନେ ସେହି ସ୍ତୂପ ଉପରେ ଫୁଲ ଚଢ଼ାଇ ଓ ଛତ୍ର ଚାମର ବାନ୍ଧି ନିୟମିତ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି କରି ପାରିବେ । (୪୦)

ଏହି ଭାବରେ ବୁଦ୍ଧ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେଲେ, ମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ପୂଜିତ ହେଲେ ସହଜଲଭ୍ୟ ହେଲେ । ଭାରତର ସରହଦ ଅତିକ୍ରମ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲଙ୍କାଦ୍ୱୀପକୁ ଗଲା, ସେଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ଓ ପୂର୍ବ-ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜକୁ ଗଲା । କୁଶାଣମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ହୁଏତ ପାହାଡ଼ ଲଙ୍ଘି ମଧ୍ୟ ଏସିଆକୁ ଗଲା, ତିବ୍ବତ, ଚୀନ୍ ଓ ଜାପାନକୁ ମଧ୍ୟ ଗଲା । କଥିତ ଅଛି ସ୍ୱୟଂ ଚେଙ୍ଗିଜ ଖାଁ ଏବଂ ତାଙ୍କର ନାତି ଚୀନର ପ୍ରଥମ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ କୁବଲାଇ ଖାଁ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ସାହର ଆତିଶଯ୍ୟରେ ନୂଆ ନୂଆ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ ହେଲା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଏବଂ ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଗଲା । ଦୀଘନିକାୟ ଗ୍ରନ୍ଥର

କେଓ୍ୱଟ୍ଟ ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ମନୁଷ୍ୟର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାହାର ଶରୀରରେ ଥିବା ଚାରି ମହାଭୂତ—ପୃଥିବୀ, ଜଳ, ଅଗ୍ନି ଏବଂ ବାୟୁ—ଯେଉଁଠାରେ ବିଲୀନ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି, ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ସେହି କଥାଟିକୁ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ମାତ୍ର ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ପଚାରି ମଧ୍ୟ ସିଏ ପ୍ରଶ୍ନଟିର ଉତ୍ତର ପାଇ ପାରି ନଥିଲେ । ଶେଷକୁ ସେ ମହାବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଟିକୁ ପଚାରିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମା ତାଙ୍କୁ କହିଲେ, "ଦେବତାମାନଙ୍କର ଏହିପରି ଏକ ମିଥ୍ୟା ଭ୍ରମ ରହି ଆସିଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ସବୁକଥା ଜଣାଅଛି । ମାତ୍ର ମୁଁ ପ୍ରକୃତରେ ଆଦୌ ସବୁକଥା ଜାଣିନାହିଁ । ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପାଖକୁ ନଯାଇ ତୁମେ ଯେ ମୋ' ପାଖକୁ ଆସିଲ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ତୁମେ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଅପରାଧ କଲ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମେ ତାଙ୍କର ପାଖକୁ ଯାଅ ଓ ତାଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ପଚାରି ଏବଂ ସିଏ ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ଦେବେ, ତାହାକୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଉତ୍ତର ବୋଲି ଜାଣ ।" (୪୧)

ପଇତା ମିଳିବା ସହଜ ହୋଇଗଲେ ପଇତା ଲଗାଇବା ମଣିଷ ବି ଖୁବ୍ ସହଜରେ ଆସି ମିଳିଯାନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆପଣାକୁ କ୍ରମଶଃ ସହଜ କରିନେଲା, ତେଣୁ ସୁଲଭ ହୋଇଗଲା । ତତ୍କାଳୀନ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମଠାରୁ ନ୍ୟାୟତଃ ତାହାର ପ୍ରାୟ ଆଉ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଲା ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗୃହକୁଆ ଭିତରେ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ଉଭୟେ ଆସି ପାରିଲେ । ଏହି ନୂତନ ଧର୍ମଗ୍ରହଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦାବୀ କଲାନାହିଁ । କେବଳ ବାହ୍ୟ ଉପଚାରଗତ କେତେଟା ଅଦଳବଦଳ ଯଥେଷ୍ଟ ହେଲା । କାଳକ୍ରମେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାଲାଗି ହୁଏତ ଧର୍ମ ବଦଳାଇବା ବି ଆବଶ୍ୟକ ହେଲାନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱୟଂ ସ୍ଥାନ ବଦଳାଇଲେ । ସିଏ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲେ । ଭିତରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅନୁଭବ ନକରି କେବଳ ବାହାର ହାଉଆରେ ଭାସିଆସି ଯେଉଁ ଅର୍ଦ୍ଧଦୀକ୍ଷିତ-ମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆୟତନଟି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଉପାସନାର ଦେବତାଟି ମଧ୍ୟକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଏକ ନୂଆ ଦେବତା ରୂପେ ବରଣ କରି ନେଇଗଲେ । (୪୨) ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅବତାର ହେଲେ, ବୁଦ୍ଧ ସନ୍ଦେଶର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂହାର ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କବି ଜୟଦେବ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ନାରାୟଣାବତାରର ଧାଡ଼ିରେ ଆସି ବସାଇବାର ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ସେହି କଥାଟିକୁ ମାନି ନେଇଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ନାରାୟଣ ହୋଇସାରିଥିଲେ । ସିଏ ଦଶ ଅବତାର ପଂକ୍ତିଭୁକ୍ତ ହୋଇ-ସାରିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରଥମ କାଳରେ ତାଙ୍କୁ 'ଶାନ୍ତାତ୍ମନ୍' ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଉଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଗରୁଡ଼ ପୁରାଣ, ବରାହ ପୁରାଣ ଏବଂ ବୃହତ୍‌ସଂହିତାରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଏହି ନୂତନ ସଂଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣର ସୂଚନା ମିଳିଯାଏ । ଏଠାରେ ଆମେ ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଯେ, ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଥିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆର୍ଯ୍ୟ ନଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବାଲାଗି

ଯେ କେତେକ କାରଣ ରହିଛି, ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମର ସାମାଜିକ ଇତିହାସ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିବା କେହି କେହି ଗବେଷକ (୪୬) ସେକଥା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ହିନ୍ଦୁ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ପରସ୍ପର-ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ସମୟରେ କେତେ ମୁଣ୍ଡ ଲଢ଼ାଲଢ଼ି ହୋଇଛି ଏବଂ ସେହି ଉତ୍ସାହଟି ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇ ବୃହତ୍ତର ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର କେତେ କୁଲକ୍ଷଣ ଓ କ୍ଷତଚିହ୍ନର ଅବତାରଣା କରିଛି । ସମ୍ଭବତଃ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ସେହି ଉତ୍ସାହ ବଢ଼ାଇବାରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଖୋରାକ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ 'ଶଙ୍କର ବିଜୟ' ନାଟକରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଙ୍କ ଉପରେ ନାନା ଅତ୍ୟାଚାର ହୋଇଥିବାର ସୂଚନା ମିଳିଥାଏ । ମଗଧରାଜ୍ୟରେ ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶ କ୍ଷୀଣବଳ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ବଂଶର ଶେଷ ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁଷ୍ପମିତ୍ର ମଗଧରେ ସୁଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ମନୁସଂହିତା ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସୁଙ୍ଗକାଳରେ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ଶତସାହସ୍ରିକା ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା'ର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଭାବରେ ଏକଲକ୍ଷ ଶ୍ଳୋକସମ୍ବଳିତ ଏକ ମହାଭାରତ ଲେଖିବାର ଉତ୍ସାହୀ ପ୍ରୟାସଟିଏ ମଧ୍ୟ କରି ଯାଇଥିଲା । ସେହି ଉଦ୍ୟମ ଅବଶ୍ୟ ୮୪୦୦୦ ଶ୍ଳୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥିଲା । ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଯୋଗେ କେତେ ଲକ୍ଷ ନିରୀହ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ମସ୍ତକ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ବିନଷ୍ଟ କରି ଦିଆଯାଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତହିଁରୁ ବଳି ଅଧିକ କ୍ଷତି ହୋଇଛି ବୋଲି ଫକୀରମୋହନ ତାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । 'ପ୍ରବୋଧ-ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ' ନାଟକରେ ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ ଜୈନ ଶ୍ରମଣମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୀନଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଗୋଟିଏ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏହି ଅପଚିତ୍ରଣ ସମ୍ଭବତଃ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଇଛି । ରାଜା ମୃତ୍ୟୁପରେ ଶ୍ୱାନ-ଯୋନିରେ ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସତୀରାଣୀ ତାଙ୍କୁ ନିଜର ସ୍ୱାମୀ ବୋଲି ଚିହ୍ନି ପାରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି, 'ମହାରାଜ, ଆପଣ କାହିଁକି ଯେ ଶ୍ୱାନଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେଲେ, ଆପଣଙ୍କର କ'ଣ ସେକଥା ସ୍ମରଣ ହେଉ-ନାହିଁ ଏକଦା ତୀର୍ଥସ୍ନାନ କରିବା ପରେ ପାଷଣ୍ଡୀ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିଥିବାରୁ ଆପଣ ଏହି କୁତ୍ସିତ ଯୋନିଟିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।'' କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ପାଷଣ୍ଡୀ କହିଲେ ଏଠାରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଶ୍ରମଣମାନଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝାଉଛି ।

ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରତିପତ୍ତି ଓ ରାଜ୍ୟାଶ୍ରୟତା ସମୟରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ବି ଆଦୌ କମ ଅବମାନନା କରାଯାଇନାହିଁ । ସେହିସବୁ ଯୁଗରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀୟ ଏକାଧିକ ମୂର୍ତ୍ତିରୁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । ବଙ୍ଗଳାରେ ପାଳବଂଶର ପ୍ରଥମ କାଳରେ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥପତିମାନେ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ମିତ ଅନେକ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମକଳ୍ପନାର

ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଅନେକ ଅପମାନ କରାଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ବିଜୟ (ବୌଦ୍ଧଦେବତା) ଶିବପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ନିଜର ପାଦତଳେ ଦଳନ କରୁଛନ୍ତି ଓ ଆଉଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଗଣେଶଙ୍କୁ ଅପରାଜିତଙ୍କ ପାଦତଳେ ଦଳନ କରାଯାଉଛି । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ସାଧନମାଳା'ରେ ଏପରି ଅନେକ ଶ୍ଳୋକ ରହିଛି, ଯେଉଁଥିରେ କି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବତା-ମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତାଙ୍କର ପରିକର ରୂପେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ସେଠି ଇନ୍ଦ୍ର ଛତ୍ର ଧରିଛନ୍ତି, ବିଷ୍ଣୁ ଦ୍ୱାରପାଳ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ କାର୍ତ୍ତିକେୟ ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ସେନାପତି ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୌଦ୍ଧ ଭୈରବୀ ତାରାଙ୍କର ଉପାସନା କଲେ ଉପାସକ ମୃତ୍ୟୁ ଉପରେ ତଥା ହିନ୍ଦୁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଜୟ ହାସଲ କରିପାରିବ । ଏପରିକି ବଜ୍ରଯାନର ଦେବୀ କୁରୁକୁଲ୍ଲାଙ୍କର ଉପାସନା କରୁ   ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ରୁଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଭୃତ୍ୟରୂପେ ଦେଖାଇ ପାରିବ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ବୌଦ୍ଧଦେବତା ବିଘ୍ନାନ୍ତକଙ୍କ ପାଦତଳେ ହିନ୍ଦୁ-ଦେବତା ବିଘ୍ନେଶ ବା ଗଣେଶ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପ୍ରଣିପାତ କରୁଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛି । ଏପରି ଏକ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଛି, ଯେଉଁଥିରେ କି ବଜ୍ରଯାନର ଦେବତା ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଉପରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇଛନ୍ତି, ବିଷ୍ଣୁ ଗରୁଡ଼ାରୂଢ଼ ହୋଇଛନ୍ତି, ଗରୁଡ଼ ସିଂହ ଉପରେ ବସିଛି ଏବଂ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ କେଉଁ ଠାଣିରେ 'ହରି-ହର-ହରି-ବାହନୋଦ-ଭବ ଲୋକେଶ୍ୱର' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦକ୍ଷିଣ କେରଳ ରାଜ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆସି ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ଶବରୀମଲଇର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆୟୃସ୍ଥାନ ବି ବେଶ୍ କେତେଦିନ ସକାଶେ ବୁଦ୍ଧରୂପେ ପୂଜା ପାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଯାଉଛି ।

ବଙ୍ଗଳାରେ ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁଭକ୍ତ ଓ ଦେବଭକ୍ତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମପ୍ରାଧାନ୍ୟଗତ ନାନା ଝଗଡ଼ା ବିବାଦ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଏହି ବିବାଦ ଅବଶ୍ୟ ସମାଜର ଉଚ୍ଚ ସ୍ତରରେ ହିଁ ଲାଗିଥିଲା । ଗୁରୁଭକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ସଦ୍ଧର୍ମୀ ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ, ଦେବଭକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମୀ । ଏହି ବିବାଦ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧରେ ବିବାଦମାନ ଦୁଇପକ୍ଷର ଶକ୍ତି କ୍ରମେ ହ୍ରାସ ହୋଇଆସିଲା ବେଳକୁ ଯେତେବେଳେ ମୁସଲମାନମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ବଙ୍ଗଦେଶ ଅଧିକାର କଲେ ଓ ଦେବଭକ୍ତମାନଙ୍କର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକୁ ଭାଙ୍ଗିବାର ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଗୁରୁଭକ୍ତମାନେ ସତେଅବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ରମାଇପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଲିଖିତ 'ଶୂନ୍ୟ ପୁରାଣ'ରେ ଆମେ ସେହି ଉଲ୍ଲାସର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ପାଇପାରିବା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଯାଜପୁର ହିନ୍ଦୁ ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣୀୟ-ମାନଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମପୀଠ ଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାର ନବାବ ସାମସୁଦ୍ଦିନ ଇଲିଆସ ଖାଁ (୧୩୪୨-୧୩୫୭) ସେତେବେଳେ ଯାଜପୁର ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, ପ୍ରତିମା ଭାଙ୍ଗିଥିଲେ ଏବଂ କବିଙ୍କର ଭାଷାରେ ସେତେବେଳେ 'ବଡ଼ ବିଷମ ଗଣ୍ଡଗୋଳ' ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ନାନାବିଧ ଉଗ୍ରତା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଯ୍ୟାତିତ ହୋଇଆସିଥିବା ଲୋକେ ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ଦେବତାମାନେ ହିଁ ମୁସଲମାନ ସେନାପତିରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଅତ୍ୟାଗ୍ରହୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନିପାତ କରିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ମୁସଲମାନ ନବାବମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ଦେବତା ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ତତ୍କାଳୀନ ନବାବଙ୍କର ଜଣେ ସଭାକବି କବୀନ୍ଦ୍ର ପରମେଶ୍ୱର ନବାବଙ୍କୁ କଳିଯୁଗରେ ସ୍ୱୟଂ ହରିଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ତଥାପି ପ୍ରାୟ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ କଳ୍ପନାପ୍ରବଣ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଦ୍ୱାରା ଏକ ଖେଚୁଡ଼ି ରାନ୍ଧିବାର କେତେକ ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ କରାଯାଇଛି । ଏହାକୁ କେତେଦୂର ଏକ ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ, ତାହା ଏକ ବିବଦମାନ ବିଷୟ । ସମନ୍ୱୟ ଯଥାର୍ଥତଃ କେବଳ ଦୃଷ୍ଟିର ସମନ୍ୱୟକୁ ହିଁ ବୁଝାଇବ, ଧର୍ମୋପଲବ୍ଧିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାଗତ ସ୍ତରରେ ହିଁ ଆମେ ଯେ କୌଣସି ସମନ୍ୱୟକୁ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି କହିପାରିବା । ମାତ୍ର, ବାହ୍ୟ ଅଧ୍ୟାରୋପାସନା ଗୁଡ଼ାକୁ ଅଥବା ତାହାର ଆନୁଷଙ୍ଗିକଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ବିବାଦ କରିବାକୁ ଯେମିତି ଆମେ ଏକ ଉଗ୍ର ନିର୍ବୋଧତା ବୋଲି କହିବା, କୌଣସି ପ୍ରକାର ସମ୍ପ୍ରୀତି-ଉପାସନାର ଅସଲ ପ୍ରେରଣାଟି ନଥାଇ ବାହ୍ୟାଙ୍ଗଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ କେତୋଟି ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଭାବପ୍ରବଣତା ବୋଲି କହିବା । ଏହି ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଦେବାୟତନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବଦେବୀମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ସରସ୍ୱତୀ ଆସିଲେ । ଦୁଇଟିଯାକ ଧର୍ମସରହଦ ଭିତରେ ଚର୍ଚ୍ଚିକା ଏବଂ ମହାକାଳୀ ପୂଜିତ ଓ ସେବିତ ହେଲେ । ଧ୍ୟାନୀ ଶିବ ଏବଂ ଯୋଗାସନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର କଳ୍ପନା କରାଗଲା । ବୌଦ୍ଧ ତାରାଦେବୀ ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଉପାସନାର କାଳୀ ଓ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଏକ ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର । ରୁଦ୍ରଯାମଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ କାହାଣୀରେ ବଶିଷ୍ଠଙ୍କୁ ଆଦେଶ କରାଯାଇଛି ଯେ, ସିଏ ଚୀନ ଦେଶକୁ ଯିବେ ଏବଂ ତାରା ସାଧନାର ଗୁହ୍ୟ ରହସ୍ୟଟିକୁ ଶିକ୍ଷାକରି ଆସିବେ । ସାଧନାମାଳାର ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ତାରାଦେବୀ, ଉମା, ପଦ୍ମାବତୀ ଏବଂ ବେଦମାତା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଦେବୀରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଆୟତନର ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବଙ୍କର ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳର ଉପରିଭାଗରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ କ୍ଷୁଦ୍ରାକୃତି ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର କଳ୍ପନା ବୌଦ୍ଧ ଧ୍ୟାନୀ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ରୂପ କଳ୍ପନାକୁ ଅନୁସରଣ କରିଛି । ହିନ୍ଦୁମାନେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ଇଣ୍ଡୋନେସିଆରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହିପରି ଏକ ସଂଯୋଜନକଳାର ପରିଚୟ ପାଇପାରିବା । ସେଠାରେ ତନ୍ତ୍ର ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ ଶୈବ ମାର୍ଗକୁ ଏକତ୍ର କରାଇ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଶିବଙ୍କର ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଦଶଶୀଳ ଏବଂ ନିର୍ବାଣର ସିଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବ ବୋଲି

ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । କୁହାଯାଏ ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବାଲି ଦ୍ୱୀପରେ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଏବଂ ସେଠାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଶିବଙ୍କର ସାନଭାଇ ବୋଲି ବିଗ୍ଭର କରାଯାଏ । ସେଠାରେ ଶିବଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ହରଙ୍କର ସମତୁଲ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ହରିହରର ଉପାସନା ଜାଭା ଓ ଭାରତ ଉଭୟ ସ୍ଥାନରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ସେଥିରେ ହରି ଓ ହର ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହରଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେଠାରେ ତଥାପି ଶିବଙ୍କୁ ହିଁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠତମ ବୋଲି ବିଗ୍ଭର କରାଯାଇଥାଏ ।

ଭାରତବର୍ଷରେ ଯାହାକିଛି ହୋଇଛି ଭାରତ ଭୂମିର ଗୋଟିଏ ଖଣ୍ଡ ଓଡ଼ିଶାରେ ଠିକ୍ ତାହାହିଁ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତି ଏବଂ ରାଜନୀତିକ ବିଶେଷ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀଟି ସକାଶେ ଏଠାରେ ସେଗୁଡ଼ାକ ହୁଏତ ଅଧିକ ତୀବ୍ରତାର ସହିତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ସବୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ନେଇ ମନ୍ଦିର ତୋଳା ହୋଇଛି । ସବୁ ମତକୁ ନେଇ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ା ହୋଇଛି । ବାହାରୁ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଆସି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଏକାବେଳେକେ କେତେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭେଦର ଭିଆଣରେ କୋଳାହଳମୟ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କୁ ଇଷ୍ଟଦେବତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଦେଇ ଅଲଗା ଅଲଗା ମନ୍ଦିର ତିଆରି ହୋଇଛି; ପୁନଶ୍ଚ ଦେବତା ସହିତ ଦେବତାକୁ ମିଶାଇ ଏକ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ବି କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦୃଷ୍ଟିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏତ କୌଣସି ସମନ୍ୱୟ ଅଥବା ତଜ୍ଜନିତ ପ୍ରଶସ୍ତତା ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ, ହୁଏତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଏବଂ ଆଗ୍ରହ-ଅତିରିକ୍ତତାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦୌ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନାହିଁ । ତଥାପି ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଛି, ଯେଉଁଠି ହୁଏତ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ଘଟି ପାରିଥାନ୍ତା, ସେଠାରେ ପୁରୁଣା ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଏକ ନୂଆ ପରିଚ୍ଛଦରେ ଠିକ୍ ଆଗପରି ବଳବତ୍ତର ରହିଛି । ଏସବୁ ସବା ଉପରେ ରଜା ରହିଛନ୍ତି-ରାଜଭକ୍ତି ହିଁ ସକଳ ଭକ୍ତି ଉପରେ ସବାର ହୋଇ ବସିଛି ।

ଇତିହାସକାରମାନଙ୍କ ମତରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପଞ୍ଚ ଦେବତା ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୀର୍ଘ ଅନେକ ଦିନରୁ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଗଣେଶଙ୍କର କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ମହାବିନାୟକ ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରକୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦେଖାଇ ଦେଉଛନ୍ତି । ଆଉ ଏକ ମତ କହୁଛି ଯେ, ମହାବିନାୟକ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରକାଣ୍ଡ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶକୁ ଶିବ, ଦୁର୍ଗା, ବିଷ୍ଣୁ, ଗଣେଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇ ପ୍ରାୟ ଏକହଜାର ବର୍ଷ ହେଲି ପୂଜା କରାଯାଉଛି । ଫୁଲବାଣୀ ଜିଲ୍ଲାର କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପୀଠରେ ଶିବ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଯମଳ ମନ୍ଦିର ରହିଛି । କଟକର ସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି କାଟର ଆଉ ଗୋଟିଏ

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ କରି ଦିଆଯାଇଥାଏ । ସେଠାରେ ଏକ ଶିବମନ୍ଦିରରେ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶାକ୍ତଦେବତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏବଂ ପୂଜିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଏହି ତିନି ଉପାସନା ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ କରାଯାଇଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ ବି କରାଯାଏ । ସର୍ବୋପରି, ଭାଗବତ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଚତୁର୍ବିଗ୍ରହର ଦେବତା ବାସୁଦେବ, ସଙ୍କର୍ଷଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାରୂପେ ପୁରୀରେ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି । ବଳଭଦ୍ରଙ୍କଠାରେ ଶିବଙ୍କର ଏବଂ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କଠାରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଆରୋପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ଉପାସନାରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମ୍ମିଳନ ଘଟିଛି ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଥାଏ ।

ବାହ୍ୟ ସମ୍ମିଳନ ଏବଂ ସମିମ୍ମଶ୍ରଣ ଜରିଆରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟର ସମ୍ଭବ କରାଇବାର ଏହି ଅନୁମିତ ଯାବତୀୟ ପ୍ରୟାସ ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଆଦୌ କମ୍ କନ୍ଦଳ ହୋଇନାହିଁ । ଅଧିକତର ସମୟରେ ପବିତ୍ର ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ର ହିଁ ସେହିସବୁ କନ୍ଦଳର ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରେରଣାକେନ୍ଦ୍ରରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି । ଏଇଠି ରାଜା ଓ ତାଙ୍କ ଦରବାରର ଉତ୍ସାହରେ କେତେଥର ଉପାସକ-ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାପରୀକ୍ଷା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ରାଜା ଯାହା ପ୍ରତି ପ୍ରତିକୂଳ ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି ଅଥବା ଯେଉଁମାନେ ଆପଣାର ଅଲୌକିକ ସିଦ୍ଧିଶକ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ଦେଖାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ଚମତ୍କୃତ କରି ନପାରିଛନ୍ତି, ସେହିମାନେ କ୍ରୋଧର ଶିକାର ହୋଇଛନ୍ତି, ରାଜକ୍ରୋଧ ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ରାଜ-ସମର୍ଥିତ ଅନ୍ୟ ଉପାସକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧର୍ଷିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ଅଛି ଯେ, ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ୭୦୦ ବୌଦ୍ଧଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ଯାଇଥିଲା । ପୁରୀରୁ ହୁରୁଡ଼ା ହୋଇ ଏକଦା ବୌଦ୍ଧ ଉପାସକମାନେ ବାଙ୍କୀର ମହାପର୍ବତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଳାଇ ଯାଇଥିବାର ଏକ ପ୍ରବାଦ ମଧ୍ୟ ଆମ ଆଗରେ ରହିଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମହାବିଜୟ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର ହୋଇଛି । ବହିରାଗତ ଶୈବ ରାଜା ଶଶାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାରେ କେତେ କେତେ ବିଧର୍ମୀଙ୍କର ହତ୍ୟା କରାଇଛନ୍ତି । ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଭାସ୍କରେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଗୋଟିଏ ଭଗ୍ନ ବୌଦ୍ଧସ୍ତମ୍ଭକୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଶିବଲିଙ୍ଗ କରି ପୂଜା କରାଯାଉଛି । ସେହି ସ୍ତମ୍ଭର ସିଂହକୁ ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଟିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ କହିଛନ୍ତି ଯେ, "ଯେଉଁ ଦେଶ ପ୍ରବଳ ଯୁଦ୍ଧଦ୍ୱାରା ଅଶୋକଙ୍କର ମତିକୁ ବଦଳାଇ ଭାରତ ତଥା ଏସିଆ ଖଣ୍ଡରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ମୂଳ କାରଣ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଦେଶ ଦିନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳୋତ୍ପାଟନ କରିବାର ପ୍ରବଳ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରିଥିଲା ।"

ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ ଓ ସମୀକ୍ଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନୀହାରରଞ୍ଜନ ରାୟ ଇତିହାସର ଏକ ସାଧାରଣ ଘଟଣାରୂପେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ପରଧର୍ମ ପ୍ରତି ବିଦ୍ୱେଷ ବା ପରଧର୍ମୀ

ପ୍ରତି ଅସହିଷ୍ଣୁତା ଭାବର ପ୍ରଦର୍ଶନ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ଶ୍ରେଣୀସ୍ୱାର୍ଥଭୋଗୀ ଉଚ୍ଚବର୍ଗୀୟ ଲୋକମାନଙ୍କର ଶ୍ରେଣୀସ୍ତରରେ ହିଁ ଜନ୍ମଲାଭ କରେ ଓ ସେହିଠାରେ ହିଁ ତାହା ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ବଳ ପାଇଥାଏ । ସେହିମାନେ ହିଁ ଆପଣାର ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ଓ ସ୍ୱାର୍ଥ ରକ୍ଷା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାକୁ କ୍ରମଶଃ ଅଜ୍ଞ, ନିରକ୍ଷର ଓ ନିମ୍ନତର ଲୋକସ୍ତର ମଧ୍ୟକୁ ସଂକ୍ରାମିତ କରାଇ ଆଣନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଅର୍ଥ-ନୈତିକ ବା ରାଜନୀତିକ ସ୍ୱାର୍ଥ ହିଁ ସର୍ବଦା ଏହି ବିଦ୍ୱେଷ ପଛରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ସକ୍ରିୟ ହୋଇ ରହିଥାଏ । (ପୁସ୍ତକ-ଟିପ୍ପଣୀ-୫, ପୃଷ୍ଠା-୧୯୬) ଆମେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିବା ଅନ୍ଧକାରର ଯୁଗଟି ସମସ୍ତରେ ପ୍ରକୃତରେ ହିଁ ତାହାହିଁ ହୋଇଛି । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । କନ୍ଦଳଗୁଡ଼ାକ ଉପର ସ୍ତରରେ ଲାଗିଛି, ରାଜାମାନେ ଭକ୍ତ ହେବାକୁ ବାହାରିଲେ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ଯେପରି ହୁଏ, ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହାହିଁ ହୋଇଛି । ଉପର ସ୍ତରରେ ସମ୍ପନ୍ନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ଲାଗିଛି, ନାନାବିଧ ସ୍ୱାର୍ଥର ସଂରକ୍ଷଣ ଲାଗି ନାନାବିଧ ଘୃଣାକୁ ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦିଆଯାଇଛି । ସାଧାରଣ ଅଧିକାଂଶ ମଣିଷ ଏ ସବୁର କୌଣସି ଧାର ଧାରି ନାହାନ୍ତି, ସେମାନେ ଏହିସବୁ ବ୍ୟୂହର ବାହାରେ ରହିଛନ୍ତି । ଦରିଦ୍ର ଓ ଅକିଞ୍ଚନ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ଶୂଦ୍ର ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସ୍ୱୀକୃତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ଆଦୌ କୌଣସି ସଂସ୍ରବପଥ ରହିନାହିଁ, କୌଣସି ସାମାଜିକ ଏକାତ୍ମକତା ମଧ୍ୟ ରହିନାହିଁ । ସେମାନେ କେତେଟା ଆଚାର ଓ ନିୟମର ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ପଡ଼ି ରହିଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବତ୍ର ସେହିକଥା ଘଟିଛି । ଶକୁନ-ଶାସ୍ତ୍ର ବା ସୁଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ଦୁର୍ଲକ୍ଷଣ ବାରି ତାହାର ଆବୁରୁଜାବୁରୁ ଭିତରେ ନିତାନ୍ତ ଅସମର୍ଥ ଭାବରେ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିବା ଏବଂ ଭାଗ୍ୟ କହିଲେ କେବଳ ସେତିକିକୁ ବୁଝିବା ବ୍ୟତୀତ ଏହି ଭାଗ୍ୟହୀନମାନଙ୍କ ଲାଗି ପ୍ରକୃତରେ ଆଉ କୌଣସି ଗତ୍ୟନ୍ତର ରହିନାହିଁ । (୪୫) ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଯେ ସେହିମାନେ ହିଁ ଅଧିକତର ସଂଖ୍ୟାରେ ରହିଥିଲେ ଓ ଆଲୋକ-ବହିର୍ଭୂତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ସେ କଥାଟି ଆମ ଆଗରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବା ଉଚିତ ।

× × ×

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ମନ୍ଦିରର ଏକ ଇତିହାସ ରହିଛି, ଜଗନ୍ନାଥ ବିଗ୍ରହର ମଧ୍ୟ ଏକ ଇତିହାସ ରହିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ-ମନ୍ଦିରରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଦ୍ଧତିର ଉପାସନା ରହିଛି । ସେହି ଉପାସନା ଯୁଗେ ଯୁଗେ କେତେ ହେରଫେର ଓ ଅଦଳ ବଦଳର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛି । ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ଏହି ମନ୍ଦିରକୁ କେତେ ମାଲିକ

ଭୋଗ କରିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ମହାଭାରତୀୟ କେତେ ସାଧୁ ଏହି ପରିବ ମନ୍ଦିରର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ବାନା ପୋତିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ମଠ ଗଢ଼ିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଏକ ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ଦେଖି କେତେ ଭକ୍ତ, ଚରଣାଶ୍ରିତ ଏବଂ ସ୍ତୁତିକାର ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟର ଗନ୍ଧ ପାଇଛନ୍ତି, ସାମ୍ୟ ଓ ମୈତ୍ରୀର ବି ଗନ୍ଧ ପାଇଛନ୍ତି । ଆଜିର ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଏକ ଜାତୀୟ ସମ୍ପତ୍ତିପରି ଭାବିଛନ୍ତି, ଆମ ପାଖରେ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଅନୁଷ୍ଠାନଟିଏ ଅଛି ବୋଲି ବେଶ ଏକ ଉଷ୍ମତା ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । କାଳକାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ଓଡ଼ିଶାର ସୀମାଗୁଡ଼ାକୁ ଡେଇଁ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଖେଳିଯାଇଛି । ଜଗନ୍ନାଥଧାମ ଭାରତବର୍ଷର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ଧାମରୂପେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଜଗନ୍ନାଥ-ଧାମର ନାମ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି; ବୈଷ୍ଣବମାନେ ତାହାକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା କେବଳ ଏକ ବୈଷ୍ଣବ କ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ଆବୋରି ବସିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମ-ସମୀକ୍ଷକ-ମାନଙ୍କର ମତରେ ଏହି ମନ୍ଦିର ଓ ସେଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଶାକ୍ତ, ଶୈବ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭାଗ ଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଆଲମ୍ବନରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଗାଡ଼ି ଗାଡ଼ି ଜଣାଣ ଓ ଭଜନ ଲେଖା ହୋଇଛି, ଏବେ ମଧ୍ୟ ଲେଖା ହେବାରେ ଲାଗିଛି, ଯୁଗ ବଦଳି ଯାଉଛି, ଅଥଚ ଜଗନ୍ନାଥ ସେମିତି ରହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନୀତି-ଗୁଡ଼ାକ ମୋଟେ ଭଙ୍ଗ ହେଉ ନାହିଁ । ଆମକୁ ଶୀତଳ କରି ରଖିବାରେ ଗୌରମଣ୍ଡିତ ଓ ଆତ୍ମସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ରଖିବାରେ ବି ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନଟିର ପ୍ରକୃତରେ କମ୍ ଅବଦାନ ରହି ନାହିଁ ।

ଭାବପ୍ରବଣତାଗୁଡ଼ାକ ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇଗଲେ ସେଥିରୁ ଭାବ ଖୋଜି ପାଇବା ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଦୁରୂହ ହୋଇପଡ଼େ । କୌଣସି ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ପ୍ରାୟ କେବଳ ଆମର ବା କେବଳ ଏହି ମୁଲକର ଏକ ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କହିବା ପରେ ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ଭାଗଟିର କଳନା କରିବା ପ୍ରକୃତରେ ବଡ଼ କଷ୍ଟକର ହୋଇଯାଏ । ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନ ସହିତ ଏହି ଭୂମିଟିର ସାଂସ୍କୃତିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରକୃତରେ କିଭଳି ରହି ଆସିଛି ଓ ତାହା ଆମକୁ ଏକ ସମୂହ ହିସାବରେ ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଏବଂ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ଯୋଗାଇ ଦେବାରେ କେତେଦୂର ସହାୟକ ହୋଇଛି, ସ୍ଥିର ହୋଇ ତାହାର ମୂଲ୍ୟାବଧାରଣ କରିବା ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଇଲାକା ମୋଟେ କମ ନୁହେଁ । ସେହି ଆରମ୍ଭ ଯୁଗରେ ତାହା କମ ନଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ମୋଟେ କମ୍ ହୋଇଯାଇ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନଥ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କେବଳ ପଦ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି ତା' ନୁହେଁ, ସିଏ ଗଦ୍ୟରେ ବି ରହିଛନ୍ତି । ଉପନ୍ୟାସ-ଲେଖକମାନେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ଆଧାରବସ୍ତୁ ରୂପେ ଖୁବ୍ ମନେ ପକାଉଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମକୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ଧର୍ମ ବୋଲି କହି

ଆମର ଏଠି କମ୍ ଅଡୁତ୍ସାହର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେହି ଉତ୍ସାହରେ ଏବେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦିଲ୍ଲୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଆଗଲଣି । ଜଗନ୍ନାଥ-ଧର୍ମ ସନ୍ଦେଶର ବିଶେଷ ପ୍ରଚାର ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଚାରକମାନେ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରକୁ ଗଲେଣି; ଭାରତ ବାହାରକୁ ମଧ୍ୟ ଗଲେଣି । ତେଣୁ ଏହା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନଟିକୁ ଦର୍ପଣପରି ଆଗରେ ରଖି ଆମର ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଏବଂ ରମ ନିଜକୁ ଦର୍ପଣ ପରି ଆଗରେ ଆଖି ଜଗନ୍ନାଥ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରିବା ନିତାନ୍ତ ଦରକାର ।

ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁରୀର କ୍ଷେତ୍ରଦେବତା । ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ପରି ପ୍ରାୟ ଗୋଟିଏ ଅକ୍ଷାଂଶରେ ଭାରତବର୍ଷର ପଶ୍ଚିମଉପକୂଳରେ ଅଶୋକୋତ୍ତର କାଳରେ ପୁରୀ ବୋଲି ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନ୍ତେ ମୌର୍ଯ୍ୟମାନେ ପାଟଳିପୁତ୍ରଠାରୁ ଆପଣାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରି ଯେଉଁ ଆଞ୍ଚଳିକ ରାଜ୍ୟଟିର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ପୁରୀ ସେହି ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନର ଏଲିଫାଣ୍ଟା ହେଉଛି ସେହିକାଳର ଘାରାପୁରୀ ବା ପୁରୀ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁଲକେଶୀ ଏହି ରାଜଧାନୀକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଥିଲେ । ସେହି କାଳରେ ପୁରୀ ଭାରତ-ବର୍ଷର ପଶ୍ଚିମ ବାଣିଜ୍ୟର ପେଣ୍ଠ ଥିଲା ଓ ତାହାକୁ ପଶ୍ଚିମ ସମୁଦ୍ରର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ଦେଖୁଛୁ, ତାହାକୁ ଗଙ୍ଗ ବଂଶର ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି । ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସର୍ବପ୍ରଥମ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଏହି ମନ୍ଦିରଟିକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କର ତାମ୍ର ଶାସନଗୁଡ଼ିକରୁ ଏକ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । ଡକ୍ଟର କୁଲ୍‌କେଙ୍କ ମତରେ, ଇତିହାସରେ ଯାହାକୁ ଆମେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର ମନ୍ଦିର ବୋଲି ଜାଣୁଛୁ, ଜଣେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ତାହାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ତା' ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଅନୁମାନର ଜାଲରେ ପକାଇଦେବା ନିମିତ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ କାହାଣୀଟି ମଧ୍ୟ ଆମ ଆଗରେ ମହଜୁଦ ରହିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମାଳବର ରାଜା ଥିଲେ । ସ୍ୱପ୍ନାଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସିଏ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବାର ଅଧିକାର କିପରି ପାଇଲେ, ସେ ବିଷୟରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଅସ୍ପଷ୍ଟତା ରହିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କଣ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିଥିଲେ ? ତେବେ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର କେଉଁ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ବା ସମ୍ମତ କରାଇ ସିଏ ଏଠି ମନ୍ଦିର ଗଢ଼ି ପାରିଲେ ? ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ-କାହାଣୀରୁ ଏପରି ବି

ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ, କେବଳ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କର ଦେବତା ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକାଧିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରି ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକ ସହାବସ୍ଥାନ ସମ୍ଭବ କରିବାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜାମାନେ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର ବି ଦେବତା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ସେତିକବେଳେ ସମ୍ଭବତଃ ଜଗନାଲ୍ଲୋ ନାମର ଆର୍ଯ୍ୟୀକରଣ ବା ସଂସ୍କୃତୀକରଣ ବି ହୋଇଥିବ ଏବଂ ତା'ପରେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଟି ପଛରେ ଏକ ସ୍ୱୀକୃତି ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଯୋଡ଼ିଦେବା ଲାଗି ନାନା ପ୍ରକାର ଅନୁକୂଳ ଆଖ୍ୟାନର ବି ଭିଆଣ କରାଯାଇଥିବ । କ୍ରମେ ଜଗନ୍ନାଥ ଗୋଷ୍ଠୀସୁଦ୍ଧା ଆର୍ଯ୍ୟ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସମାଜର ନାଥ ଓ ତେଣୁ ଜଗତର ନାଥ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିବେ ।

ଆଉ କେତେକ ନଜିର ଦିଆଯାଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବୈଦିକ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦର କାଳକୁ ଲମ୍ବାଇ ଦେବାର ଏକ ପ୍ରୟାସର ବି ଉଦାହରଣ ରହିଛି । ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ଥିବା 'ସିନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟେ ପ୍ଳବମାନ' ବୋଲି ଗୋଟିଏ କଥାରୁ ଏହି ନଜିରଟିକୁ ଗାର୍ଦ୍ଧି ଦିଆଯାଇଛି । ସେହି ଦେବତା ସେତେବେଳେ କେଉଁ ସିନ୍ଧୁରେ ପ୍ଳବମାନ ହେଉଥିଲେ ବା ସେହି ସିନ୍ଧୁ କେଉଁ ଖଣ୍ଡ ବା ରାଜ୍ୟକୁ ଲାଗିକରି ରହିଥିଲା, ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ସେଭଳି କୌଣସି କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଯାହା ବେଦରେ ଅଛି, ତାହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅବଶ୍ୟ ଅତି ପବିତ୍ର ଓ ପ୍ରାଚୀନ, ଉତ୍ସାହୀ ତଥ୍ୟ ଯୋଡ଼ାଳିମାନେ ବୋଧହୁଏ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହିପରି ଏକ କ୍ଷିପ୍ରବୃତ୍ତିର ଫାନ୍ଦରେ ପଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥାଦିରେ ନିହିତ ପ୍ରମାଣରୁ ଅନାୟାସରେ ପୁରୀ ତୀର୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଯେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି, ତାହା କୁହାଯାଇ ପାରିବ ବୋଲି ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ଆଉଜଣେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା କହିଛନ୍ତି । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ—୦୫, ପୃଷ୍ଠା—୧୪୧)ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହ ପ୍ରଥମେ ଏକୁଟିଆ ଜଗନ୍ନାଥ ଥିଲେ, ତା'ପରେ ଦ୍ୱିମୂର୍ତ୍ତି ଆସିଲେ ଏବଂ ତା'ପରେ ଯାଇ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ଆଗମନ ହେଲା । ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହ ଯେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସିଏ ଯେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଥିଲେ ଏବଂ ତା'ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କଲେ, ନଜିର ଗୁଡ଼ାକରେ ନିଜର ଅନୁମାନ ଓ ଅଗ୍ରରୁଚିକୁ ଏକାଠି କଲା ସେଥିରୁ ତଥ୍ୟ ଓ ପୁଣି ସେଥିରୁ ସତ୍ୟର ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନ କାଢ଼ୁଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେହି କଥାଟିରେ କେହି ଦ୍ୱିମତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ମାତ୍ର, ତା'ପରେ ସିଏ କି'ଣ ସବୁ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ କେଉଁ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ମଧ୍ୟକୁ ଆସି କାହାର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କଲେ ଏବଂ କେଉଁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସହିତ ବନ୍ଧା ହେଲେ; ସେ ବିଷୟରେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଅନେକ ମତପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି । ଗୋଟିଏ ମତ ହେଉଛି ଯେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରକୃତରେ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କର ଅନୁମାନ ଅନୁସାରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା

ହେଉଛନ୍ତି ଜୈନକଳ୍ପନାର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ, ସମ୍ୟକ୍ ଚରିତ ଏବଂ ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ବିଶେଷଭାବରେ ଢଳିକରି ରହିଥିବା ଗବେଷକମାନେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନର ସମବାଚୀ ଓ ସମତୁଲ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି । ନାନା ଯୋଗ ଓ ଦୁର୍ଯୋଗର ଭିତିରି ଭିତରେ ପଡ଼ି ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତ କିପରି ପୁରୀଧାମକୁ ଆସିଛି ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି, ସେମାନେ ସେହି କଥାଟିକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରି ଦେଇଥାନ୍ତି । ଆହୁରି କହନ୍ତି ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରକାର ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନଗ୍ରନ୍ଥ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି'ରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧରୂପେ ସ୍ତୁତି କରି ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ଓ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସେ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

କୌଣସି ଏକ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଏପରି ଏକ ଆଖ୍ୟାନ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ଯେ, ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଆଦିମାତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଏବଂ ହର ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । କୁମାର-ମାନେ ଜାତ ହେବା ପରେ ଆଦିମାତା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣଙ୍କ ରୂପରେ, ହର ବା ଶିବଙ୍କ ରୂପରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ଓ ତାଙ୍କ ସହିତ ଦୈହିକ ମିଳନ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ରୁଷ୍ଟ ବା ଈର୍ଷାପରବଶ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ଦୁଇପୁତ୍ର ବ୍ରହ୍ମା ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିବାଦ କଲେ । ଅପମାନିତା ଆଦିମାତା କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଅଭିଶାପ ଦେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମା ନାରୀରୂପେ ଜନ୍ମ ହେଲେ । ସେହି ନାରୀ ହେଉଛନ୍ତି ସୁଭଦ୍ରା । ଆଦିମାତା ତାଙ୍କର ଅପମାନକାରୀ ଅନ୍ୟ ପୁତ୍ରଟିକୁ କୌଣସି ଅଭିଶାପ ଦେଇଥିଲେ କି ନାହିଁ, ଆଖ୍ୟାନଟିରେ ତାହାର କୌଣସି ସୂଚନା ମିଳୁନାହିଁ । ଶିବଙ୍କର ବଳରାମ ରୂପ ଧାରଣ କରିବା ପଛରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ପୁରାଣରେ ପ୍ରତୀତିମୂଳକ ଆଖ୍ୟାନଟିଏ ରହିଛି । ବିଷ୍ଣୁ ସେହିପରି ଅଭିଶାପ ପାଇ ଜଗନ୍ନାଥ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ସାରଳାଦାସ ପୁରୀର ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ହଳୀ, ହର ଓ ବ୍ରହ୍ମା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସାରଳାଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅବତାରୀ ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ଇଷ୍ଟଦେବତାଙ୍କୁ ଏକ ସହଜ ମହତ୍ତ୍ୱ ସୂତ୍ରରେ ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ବରିଷ୍ଠତମ ଓ ପିଣ୍ଡାଣ୍ଡାଙ୍କୁ ଅବତାର ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କଥାନୁସାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ମତ୍ସ୍ୟ, କଚ୍ଛପ, ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ, ପରଶୁରାମ, ଶ୍ରୀରାମ ଓ କଳ୍କି ଆଦି ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସାରଳାଦାସ ପୁନଶ୍ଚ ଏକଥା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ନରକାସୁର ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଅସୁରକୁ ବଧକରି ତାହାର ଅନ୍ତଃପୁରରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ରହିଥିବା ଷୋଳ ସହସ୍ର ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କୁ ମୁକ୍ତ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ତା'ପରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥାବିଧିରେ ବିବାହ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ସହିତ ପ୍ରଥିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଷୋଳସହସ୍ର ଗୋପନାରୀ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଷୋଳସହସ୍ର ରାଜକନ୍ୟାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ବିଗ୍ରହଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କାହିଁକି ଅସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଏପରି ହସ୍ତପାଦହୀନ ଅଂଶାବିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏବଂ ବିଶ୍ୱକର୍ମାଙ୍କୁ ନେଇ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଥିବା ଗପଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବତ୍ର ସୁପରିଚିତ ରହିଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ, କନୈକ ସିଦ୍ଧସାଧକ ଜ୍ଞାନମିତ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ରହି ଏକଦା ବଜ୍ର ଯୋଗତନ୍ତ୍ରର ସାଧନା କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଗବେଷକ ତାରାନାଥଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ, ଜ୍ଞାନମିତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟହ ପୁରୀ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଥିବା ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ଦେବତା ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ମନ୍ଦିରର ସେବକମାନେ ଦିନେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୁର୍ବ୍ୟବହାର କରିବାରୁ ଜ୍ଞାନମିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ କୁପିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଅଦ୍‌ଭୁତ ଅଭିଶାପ-ଶକ୍ତି ବଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ହସ୍ତପଦ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ଓ ସେମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ ଶକ୍ତି ଅପସାରିତ ହୋଇ ରହିଲା । (୪୭)

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ତତ୍କାଳୀନ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ 'ସଚଳ ଜଗନ୍ନାଥ' ବୋଲି ବିବେଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ସେତିକବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ମଧ୍ୟରେ ନାନାବିଧ ମନୁଷ୍ୟଗୁଣର ଆରୋପ ହେବା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ମନୁଷ୍ୟର ଅନେକ ଅଧ୍ୟାସସମ୍ଭାବନାକୁ ନେଇ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଲଦି ଦିଆ ଯାଇଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ସହଯୋଗରେ ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଇଚ୍ଛାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଗରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗାୟନ ହେବ ବୋଲି ହୁକୁମ ହୋଇ-ଥିଲା । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କୃଷ୍ଣ-କଳ୍ପନାରେ ମାନବତ୍ୱର ଆରୋପ କରୁଥିବା ଯେଉଁ ଯାହା ଭୂଷଣ ଓ ବିଶେଷଣ ରହିଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆରୋପ କରି ଦିଆଗଲା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଧ୍ୟାସ-ରୂପଟି ସେତେବେଳେ କ୍ରମେ ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ବିଭବଟିକୁ ଗୌଣକରି ପୋତି ପକାଇଲା, ସେହି ଅନୁସାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନୀତି ଓ ସେବାରୀତିରେ ଗୁଡ଼ାକରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଗଲା । ସିଏ ମଣିଷ ପରି ଶୋଇଲେ, ମଣିଷ ପରି ଉଠିଲେ ଓ ମଣିଷପରି ଭେଶମାନ ହେଲେ, ସ୍ନାନ କଲେ ଓ ମଣୋହି କଲେ, ବଡ଼ିଆ ଖାଇଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ରାମନବମୀ ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ହାତରେ ଧନୁର୍ବାଣ ଧରାଇ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ରାମାବତାର ବେଶରେ ସଜାଇ ଦିଆଯାଏ । ପୁଣି ଆଉ ଗୋଟାଏ ପର୍ବରେ ତାଙ୍କ ମୁହଁରେ ଶୁଣ୍ଢଟିଏ ଲଗାଇ ତାଙ୍କୁ ବିନାୟକଦେବ ରୂପେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରାଯାଏ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଠାକୁରଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ସତେ ଅବା ଗୋଟିଏ କଣ୍ଢେଇ ପରି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଅଧା ଧର୍ମକାମିତା ଏବଂ ଅଧା ପୌତ୍ତଳିକତା ସହିତ ତାଙ୍କୁ କଣ୍ଢେଇପରି ବ୍ୟବହାର କରା ଯାଇଥିବାର ଇତିହାସ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାରେ

ଜଗନ୍ନାଥରୂପୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ତାହା ସହିତ ଯୋଡ଼ା ହୋଇଥିବା ଯାବତୀୟ ଆନୁଷ୍ଠାନିକତାର ଇତିହାସ ପୁରାଣମାନେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ଏବଂ ସୁଅଭିପ୍ରେତ ଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭାରି ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଭାବପ୍ରବଣତା ମିଶାଇ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମୟ କରି ପାରିଛନ୍ତି ସତ, ମାତ୍ର ସେହି ପକ୍ଷାଗ୍ରହର ଉତ୍ସାହାତିଶଯ୍ୟରେ ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଭାରି ଗ୍ରେଟ୍ ବି କରି ପକାଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଚେତନା ଏକ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁ ଓ ଭିନ୍ନ ସମ୍ପଦ । ସେହି ଚେତନା ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହଠାରୁ ଅନେକ ବେଶୀ, ସେହି ବିଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧିକାର କରି ବସିଥିବା ଏକ ରାଜସଂସ୍ଥା ଅଥବା ପୁରୋହିତ-ସଂସ୍ଥାଠାରୁ ଅନେକ ବେଶୀ । ଜଗନ୍ନାଥଚେତନା ଏକ ଚେତନା, ତାହା ଏକ ଆରୋହଣ ପ୍ରତୀକ, ଏକ ଉନ୍ମୋଳନର ପ୍ରତୀକ । ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭରେ ହିଁ ସାଧନା ଓ ଅନୁଭବର ପରମାର୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ଆରୋହା କ୍ରମଟିକୁ ସୂଚିତ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ସାଧନାରେ ଅନୁଦ୍ଧ ନଥିବା ଏକ ସାମନ୍ତ-ପରମ୍ପରା କାଳକ୍ରମେ ମନ୍ଦିର, ନୀତି, ଭୋଗ ଏବଂ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ମୋହାଞ୍ଜନ ବୋଲାଇ ସେହି ଚେତନାକୁ ଭାରି ଅସମ୍ମାନକର ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟ-ସଂସାର ନାନା ଅଳ୍ପତା ଏବଂ ସ୍ୱଳ୍ପତାର ବାଡ଼ ଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ କଳି ରଖିଛି ଏବଂ ତାହାର ଅସଲ ଆହ୍ୱାନଟିକୁ ଦୃଷ୍ଟିଚ୍ୟୁତ କରି ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ସଂସ୍କୃତିର ସମୀକ୍ଷା କରିବା ସମୟରେ ଆମକୁ ଆମ ସମ୍ପତ୍ତିଧାରଣାର କ୍ଷୁଦ୍ରାୟତନ ଗୁଡ଼ାକରୁ ଅନେକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏଥିଲାଗି ମୂଳତଃ ସଂସ୍କୃତିର ଆକାଙ୍କ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ମୂଳତଃ ଏକ ଆରୋହଣର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ସେହି ଅନୁସାରେ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅନୁକୂଳିତ କରି ରଖିବା ଲାଗି ସମ୍ମତି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ପୁରୀ ଧାମକୁ ବିଭିନ୍ନ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ଆସିଛନ୍ତି, ଭାରି ଗର୍ଜନ ଲଗାଇ ସେମାନେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ମାର୍ଗଟିକୁ ଅନ୍ୟ ସକଳ ମାର୍ଗଠାରୁ ଅଧିକ ଉପାଦେୟ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜ ଓ ଆହୁରି କେତେ କଏ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ତର୍କପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଭରସା କରିଛନ୍ତି; ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବ ପକ୍ଷ ପଣ୍ଡିତ ମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ତର୍କରେ ପରାଜିତ କରିଛନ୍ତି ଓ ସେହି ବିଜୟଟି ପରେ ପୁରୀର ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ବଶ କରିଛନ୍ତି । ରାଜାମାନେ କୌଣସି କାଳରେ ମଧ୍ୟ ତର୍କ ବୁଝନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଧର୍ମ ବୁଝନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ ପ୍ରଜା-ପିତୃତ୍ୱହିଁ ବୁଝନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରଚାରକ ମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ପୁରୀରେ ମଠ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ଜମି ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି, ଏବଂ ଦର୍ଶନମତରେ ଉତ୍ସାହୀ ଦଣ୍ଡୀମାନେ ରାଜାଙ୍କୁ ମଙ୍ଗାଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଆପଣାର କେତେଟା ନୀତି ଅର୍ଥାତ୍ ରୀତିକୁ ଆଣି ପୂରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ବାଟରେ ହିଁ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରରେ ଶଙ୍କର ପଶିଛନ୍ତି, ରାମାନୁଜ ପଶିଛନ୍ତି, ନିମ୍ବାର୍କ ପଶିଛନ୍ତି, ତାମିଲ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ

ପଢ଼ିଛୁ, ତନ୍ତ୍ର ପଢ଼ିଛୁ, ଓ ପ୍ରାୟ ସବା ଶେଷକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାର୍ଗର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ାକ ବି ପଢ଼ିଛୁ । ଭାରତର ଧର୍ମୀୟ ଜୀବନକୁ ଏକଦା ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଦେଇଥିବା ଏତେ ଏତେ ମହାପୁରୁଷ ଏବଂ ଧର୍ମବାହକମାନେ କିପରି ଯେ କେବଳ କେତେଟା ବାହ୍ୟାଚାରକୁ ଗୋଟାଏ ମନ୍ଦିରର ଦୈନନ୍ଦିନ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଭିତରେ ପୂରାଇଦେଇ ତାହାରିଦ୍ୱାରା ହିଁ ନୂତନର ସଂସ୍ଥାପନ ହୋଇଗଲା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିଛନ୍ତି ଓ ସଂପୃକ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାସ ଦିଆଇଛନ୍ତି, ସେକଥା ଭାବିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ହୁଏ । ହିନ୍ଦୁ-ଧର୍ମରେ ହୁଏତ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ସେହିପରି ହୋଇଛନ୍ତି, ବାହ୍ୟ ପ୍ରକରଣଗୁଡ଼ାକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ଅନ୍ତଃମର୍ମଟିକୁ ଠିକ ଏହିପରି ଭାବରେ ଗିଳି ପକାଇଛନ୍ତି, ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକ କେତେଟା ଜୀବନହୀନ ଦେଉଳମାନଙ୍କରେ ଆସି ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ଦେବତାମାନେ ଆମର ଜୀବନରେ ଅଧିକ ଗଭୀରତା ଏବଂ ଅଧିକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ତାଲାଗି ସହାୟକ ନହୋଇ ଆମର ଏହି ତଳ ଓ ସ୍ଥୂଳ ସ୍ତରଗୁଡ଼ାକୁ ଟାଣି ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥ ତୁଚ୍ଛା ମନ୍ନାଥ ହେବାର ଚକ୍ରାନ୍ତ ଭିତରେ ପଡ଼ି ଆମ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୌତ୍ତଳିକତାଗୁଡ଼ାକର ପଘାରେ ବନ୍ଧା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ଲେଖା ହୋଇ ରହିଥିବା ଇତିହାସ ତଥା ବିବରଣୀଗୁଡ଼ାକରୁ ଜାଣିବାକୁ ମିଳୁଛି ଯେ ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ରାଜାମାନଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଘଟିଥିବା ଦୁର୍ବିପାକଗୁଡ଼ିକର କାରଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହକୁ କମ ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ । ବିଗ୍ରହ-ଅନେକଥର ଘର ଛାଡ଼ିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, ଜଙ୍ଗଲରେ ଲୁଚି ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, କେତେ ଅମଡ଼ା ମାଡ଼ି କୁଆଡ଼େ କେତେ ଦୂରରେ ଯାଇ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ଦଶଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀଠାରେ କୌଣସି ମନ୍ଦିର ଥିଲା ଅଥବା ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହର ସ୍ଥାପନା ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ, ଏ ବିଷୟରେ ଇତିହାସର କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏଣେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତ ବା ଅନୁମାନ ବି କରାଯାଇଛି ଯେ ୩୧୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୁରୀମନ୍ଦିରର ପଣ୍ଡାମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନେଇ ଜଙ୍ଗଲକୁ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି ଯେ, ସମ୍ଭବତଃ ହୂନ କିମ୍ବା କୁଶାଣ ଆକ୍ରମଣକାରୀମାନଙ୍କର ଭୟରେ ସେମାନେ ଏପରି ଏକ ପଦକ୍ଷେପ ନେବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ କୁଆଡ଼େ ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳର ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ରହିଥିଲେ । ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ଅନୁମିତ ତଥ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଭୌମକରମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଏବଂ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ବିଗ୍ରହମାନ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସୋନପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଗୋପାଳିଠାରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । (୪୭) ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେହି ଦଶା ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥିବାର ଖବର ପାଇ ଗୌଡ଼ର ନବାବ ହୁସେନଶାହ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ବହୁ

ହିନ୍ଦୁକୀର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱଂସ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ସେବକମାନେ ଜୀବନ-ବିକଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନେଇ ଚିଲିକା ଭିତରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ପର୍ବତ ଖୋଲରେ ଲୁଚାଇ ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ସମ୍ବାଦ ପଠାଇଥିଲେ । (୪୮) ଆଉ ଗୋଟିଏ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ଅମଳର । ଏପରିକି ଏକ ତଥ୍ୟ ରହିଛି ଯେ ୧୬୯୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜାରି କରା ଯାଇଥିବା ଆପଣାର ଗୋଟିଏ ହୁକୁମନାମାରେ ଆଉରଙ୍ଗଜେବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ପୁରୀମନ୍ଦିରକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଦେବା ଲାଗି ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ତତ୍କାଳୀନ ମୋଗଲ ଅଧସ୍ତନ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ସେତେବେଳେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାକୁ ନିଜଗଡ଼ କରି ରହିଥିବା ଗଜପତି ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ସ୍ଥାନୀୟ ସୁବେଦାରଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ମନ୍ଦିରର କେବଳ ଏକ ମିଛ ଧ୍ୱଂସ ଲାଗି ରାଜି କରାଇଥିଲେ । ତା'ପରେ ମନ୍ଦିରର ଏଠୁ ସେଠୁ କେତେକ ନାମକୁମାତ୍ର ଭଙ୍ଗାରୁଜା କରାଗଲା, ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଏକ ନକଲି ଜଗନ୍ନାଥ-ପ୍ରତିମା ପଠାଇ ଦିଆଗଲା ଏବଂ ମନ୍ଦିରର ସିଂହଦ୍ୱାରକୁ ବି ବନ୍ଦକରି ଦିଆଗଲା । ମାତ୍ର ଦେଉଳ ଭିତରେ ମନ୍ଦିରର ଦୈନିକ ନୀତି ଅବ୍ୟାହତ ରହିଲା, ସେବକମାନେ ଦକ୍ଷିଣପଟର କୌଣସି ଏକ ପାର୍ଶ୍ୱଦରଜାବାଟେ ମନ୍ଦିରର ଭିତରକୁ ଗୋପନରେ ଯିବା ଆସିବା କରୁଥିଲେ । ସେହି ଖବରଟି ମଧ୍ୟ ଦିଲ୍ଲୀରେ ଯାଇ ବାଜିଥିଲା ଏବଂ ଆଉରଙ୍ଗଜେବ ଏହି ଘଟଣାର ଅନୁସନ୍ଧାନ ପାଇଁ ଆଉଜଣେ ଉଚ୍ଚସ୍ତରୀୟ କର୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ପଠାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ହାତଗୁଞ୍ଜା ଦେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ ତିନିହଜାର ଟଙ୍କା ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ସେ ଆପଣା ପଟରେ କରିନେଇଥିଲେ । ୧୭୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆଉରଙ୍ଗଜେବ ମଲାପରେ ଯାଇ ବଡ଼ଦେଉଳର ସଦରଦରଜା ଖୋଲିଥିଲା । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ-୨୭ ପୃଷ୍ଠା-୩୯୪) ।

ଏହିସବୁ ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣ ଏବଂ ରାଜ-ଉତ୍ପୀଡ଼ନର ଆଶଙ୍କା ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନଟିର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଏବଂ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଯେ ସତତ ଭାରି ଦୟନୀୟ ଭାବରେ ରାଜାଶ୍ରିତ ଓ ରାଜନିର୍ଭର କରି ରଖିଥିବ; ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେଥିଲାଗି, ଯେତେବେଳେ ଯିଏ ରହି ରାଜ୍ୟ ଖଣ୍ଡଟିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି, ସେବକମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ହିଁ ଦେବସ୍ଥାନ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନଟିର ମାଲିକରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗବଂଶର ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶାସନକାଳରେ ଆମେ ସେହି କଥାଟିର ଏକାଧିକ ନଜିର ପାଇବା । ଦକ୍ଷିଣୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ପରେ ତଥାକଥିତ ଓଡ଼ିଆ ରାଜାମାନେ ଆସିଲେ, ତାଙ୍କପରେ ମୋଗଲମାନେ ଆସିଲେ; ଏହି ରାଜାଧିପତିମାନେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପତିଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡିକରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଅନୁଷ୍ଠାନଟିର ମାଲିକରୂପେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଔପଚାରିକ ସନ୍ତର୍ପଣରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଜଣେ ଇଂରେଜ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କର ଭ୍ରମଣ ବିବରଣୀରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି ଯେ, ୧୭୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଜଣେ ମୋଗଲ ଶାସକ ପ୍ରତିନିଧି ରଥ ଉପରେ ବସିଥିଲେ, ସେଠାରେ ତାଙ୍କଲାଗି ଉପଯୁକ୍ତ ଆସନଟିଏ କରି ଦିଆଯାଇଥିଲା, ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଖରା ଧାସ ନବାଜିବା ପାଇଁ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଛତ୍ରୁଆ ଟଙ୍ଗା ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମାନସିଂହଙ୍କ କଥାନୁସାରେ, ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯେତେବେଳେ ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କଲେ, ସେତେବେଳେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ-ମନ୍ଦିରର ପୁରୋହିତ-ସମାଜ ବିଜେତାମାନଙ୍କୁ 'ମଞ୍ଜୁଳପଦ ସଂଯୁକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା'ରେ ପ୍ରଶସ୍ତି ଶୁଣାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱାଗତ ଜଣାଇଥିଲେ । (୪୧) ତହିଁ ଆରବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନ-କାଳୀନ ପ୍ରଥମ ରଥଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଇଂରେଜ କମିଶନର ହାର୍‌କୋର୍ଟ ସାହେବ ସେହି ଉପଲକ୍ଷରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ବିଜେ କରିଥିଲେ । ସିଏ ନଗରର ଉପାନ୍ତରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବା ମାତ୍ରକେ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରମୁଖ ପୁରୋହିତମାନେ ସେହି ଉପକଣ୍ଠରୁ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଜଣାଇ ପାଛୋଟି ଆଣିଥିଲେ । ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡା ଏବଂ ଯାତ୍ରୀମଣ୍ଡଳୀ ଉଭୟେ ଜୟନାଦ ଏବଂ କରତାଳି ଦ୍ୱାରା ବଡ଼ ଦାଣ୍ଡରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱାଗତ କଲେ ଏବଂ ଏହି ସବୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନର ଉତ୍ତରରେ ଶାସକ ହାରକୋର୍ଟ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଥିଲେ ଯେ "ପୁରୋହିତ ଏବଂ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଏହି ଆଚରଣରୁ ସେମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ମନୋଭାବଟି ଯାହା ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି, ତାହା ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ ନିଶ୍ଚୟ ହେବ ।

ନିଷ୍କର୍ଷ ହେଉଛି, ଯେତେବେଳେ ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଧିକାରୀ ରୂପେ ଆସୀନ ହେଲେ ଓ ଏଣିକି ସେହିମାନେ ହିଁ ରହିବେ ବୋଲି ଯେତେବେଳେ କ୍ରମଶଃ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସିଲା, ସେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନର ସମଗ୍ର ସାହିତି ଭିତରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ସେବକମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଗଜପତିଙ୍କର ଆସନରେ ବସାଇ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଦିଅଁଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଥିଲେ । ଠାକୁରଙ୍କୁ କାଳଚକ୍ର ଓ କାଳଛନ୍ଦର ଅଧୀନ କରି ରଖିଲେ । ମନ୍ଦିରର ସେବକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସହିତ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପର ପଣ୍ଡିତମାନେ ବି ସର୍ବଦା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଔପଚାରିକ ଭାବରେ ଜାଉମାନଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନର ଭାରଟିକୁ ମହାମହିମ ତତ୍କାଳୀନ ସରକାରଙ୍କ ହାତରେ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପତ୍ରିକାରେ ୧୮୪୮ ମସିହାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯେ ଇଂରେଜମାନେ ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବା ସମୟରେ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଇଂରେଜ ଶାସକ ବାହାଦୁରଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ରହିବା ପାଇଁ ନିଜର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପୂଜକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଆବଶ୍ୟକ

ଉତ୍କୋଚ, ଦିଆଯାଇ ସମସ୍ତଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ କରାଇ ପାରିବାଭଳି ତାହା କରାଯାଇ ପାରିଥିଲା । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ ୩୭, ପୃଷ୍ଠା-୪୮)

ପୂଜକମାନଙ୍କର ଅନୁରକ୍ତି ଏବଂ ଆନୁଗତ୍ୟ କେତେ କ୍ଷିପ୍ର ଭାବରେ ବଦଳିଯାଏ ଓ ସେହି ଅନୁସାରେ ଠାକୁରମାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛାଟି ମଧ୍ୟ କିପରି ଏକ ଅନୁରୂପ ତ୍ୱରା ସହିତ ବି ବଦଳିଯାଏ, ଗୋବିନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ଅମଳରେ ଆମକୁ ତାହାର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନମୁନା ବେଶ୍ ମିଳିଯାଉଛି । ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶାଖଣ୍ଡକୁ ଅଧିକାର କରିବାର ମାତ୍ର ଚଉଦବର୍ଷ ପରେ ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯେତେବେଳେ ଗୋବିନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାଧର ମାତ୍ର କେତେ ହଜାର ପାଇକଙ୍କ ସହିତ ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଯାଇ ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ମାତ୍ର ଚଉଦବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଠାକୁର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ଯେଉଁ ପଣ୍ଡା ଓ ସେବକମାନେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ମନ୍ଦିରାଧିକାରୀ ରୂପେ ବରଣ କରି ନେଇଥିଲେ, ସେମାନେ ମୁକ୍ତ ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ ଯେ ଏଥର ଠାକୁରଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ବିଦେଶୀ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନର ଅନ୍ତହେଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରାତନ ରାଜବଂଶର ଧାରାଟି ପୁନର୍ବାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମାଲିକାନାକୁ ନେଇ ସେବକ ଏବଂ ଶାସକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ପାରସ୍ପରିକ ଟଣାଓଟରାଟି ପ୍ରାୟ କାଳେକାଳେ ରହି ଆସିଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏତିକି ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଶାସକମାନେ ବଦଳି ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେବକ-ଶାସକ ଓ ସେବକମାନଙ୍କର କ୍ଷମତା କ୍ଷେତ୍ରଟି ସର୍ବଦା ସମାନଭାବରେ ବଳବତ୍ତର ରହି ଆସିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କ ସେବକମାନଙ୍କୁ ପାଳି ଆସୁଛନ୍ତି ଓ ସେବକମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପାଳି ଆସୁଛନ୍ତି । ଏବଂ ଜଗତର ନାଥ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ସାମନ୍ତ ପ୍ରଥାର ନାନା ରଜ୍ଜୁରେ ଭାରି ସଣ୍ଟୁଣା ସହିତ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଉପରକୁ ସିଏ ସମସ୍ତଙ୍କର ପରି ଦିଶୁଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ତାଙ୍କର ବାଟ ମୋଟେ ଖୋଲିହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଏପରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ ଯେ, ପୁରୀ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ସିଂହଦ୍ୱାରର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବଡ଼ଠାକୁରଙ୍କର ଏକ ପତିତପାବନ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଯେଉଁମାନେ କ୍ଷେତ୍ରର ନିୟମ ଅନୁସାରେ ଦେବଦର୍ଶନର ଅଧିକାରୀ ନୁହନ୍ତି, ହିନ୍ଦୁ ସମାଜଭୁକ୍ତ ସେହି ଅସ୍ପୃଶ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେହି ବିକଳ୍ପ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ଦର୍ଶନ କରି ହିଁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଆମର ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦର୍ଶନଲାଭ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ମୁକ୍ତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ଆମେ ଏବେ ଯାହାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ଗୌରବ ବୋଲି କହୁଛୁ, ତାଙ୍କର ଝିଅ ଥରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ଭିତରକୁ ପଶି ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ବାବାଜୀ ଓ ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ମନ୍ଦିର ଦୂଷିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । କାରଣ ସିଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଥିଲେ । ସେହି ମଧୁବାବୁଙ୍କ କନ୍ୟା ଆପଣାର ଏକ ସଂସ୍ମରଣରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଥରେ ଭାରତବର୍ଷର ତତ୍କାଳୀନ ବଡ଼ଲାଟ ଲର୍ଡ୍ କର୍ଜନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାଲାଗି ଅଭିଳାଷ

ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହାର ପ୍ରତିବଦଳରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ଯାବତୀୟ ମରାମତି କାର୍ଯ୍ୟ ସରକାରୀ ତହବିଲରୁ କରିବେ ବୋଲି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ତଥାପି ତାଙ୍କର ସେହି ଅଭିଳାଷଟିର ପୂରଣ କରାଯାଇ ନ ଥିଲା । (୫୦)

× × ×

ଦେବଦାସୀ ପ୍ରଥା ଯେ କେବଳ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ରହିଥିଲା ବା କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ରହିଥିଲା, ସେକଥା ମୋଟେ ନୁହେଁ । ଏକ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ସୋମନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ମଧ୍ୟ ଦେବଦାସୀମାନେ ରହିଥିଲେ । ଗଜନୀର ମାମୁଦ୍ ସୋମନାଥ ମନ୍ଦିରର ଲୁଣ୍ଠନ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ସେବାଲାଗି ତାଙ୍କ ପାଖରେ କୁଆଡ଼େ ତିନିଶହ ପଚାଶଜଣ ବାଳିକାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଗୁଜରାଟର ସେହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରରେ ଦୁଇହଜାର ବାଳିକା ଦେବଦାସୀ ରୂପେ ରହିଥିଲେ, ଗୀତ ଗାଉଥିଲେ, ଦେବତାମାନଙ୍କର ସେବା କରୁଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଫୁଲ ଆଣି ଦେଉଥିଲେ । ଐତିହାସିକ ଆଲ୍‌ବିରୁନିଙ୍କର ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ଏହି ବାଳିକାମାନଙ୍କର ଭରଣପୋଷଣ ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଲାଗି ତାହା ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକର୍ଷଣୀୟ ପଦାର୍ଥ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଦେବଦାସୀମାନଙ୍କ ବାବଦରୁ ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ଶୁଳ୍କ ଆଦାୟ ହେଉଥିଲା, ତାହା ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ଭରଣପୋଷଣରେ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା ।

ସଂସ୍କୃତରେ ଦେବଦାସୀ, ଓଡ଼ିଆରେ ମାହାରୀ । ମାହାରୀ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ମହତ୍‌ନାରୀ ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଛି । ତଦ୍‌ବିତ୍‌ମାନେ କହନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ମାହାରୀମାନେ ବୈଷ୍ଣବୀ ଥିଲେ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମାହାରୀମାନେ ଶୈବ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଝଙ୍କଡ଼ର ସାରଳା ଏବଂ କାକଟପୁରର ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ପାଖରେ ମାହାରୀମାନେ ଶକ୍ତିଙ୍କ ପାଖରେ ସମର୍ପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ମାହାରୀମାନେ ସ୍ୱୟଂ ଶକ୍ତି-ଉପାସିକା ଅଥବା ବୈଷ୍ଣବୀ ଥିଲେ କି ନାହିଁ, ତାହା କହିପାରିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବତଃ ଯେଉଁ ପୀଠରେ ସେମାନଙ୍କର ନିୟୋଗ ହେଉଥିଲା, ସେମାନେ ସେହି ନିୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତା ଓ ସଂସ୍କାରଟି ଅନୁସାରେ ଏଇଟି ବା ସେଇଟି ହେଉଥିଲେ । ଏହି ମାହାରୀମାନେ ଗୀତ ଗାଉଥିଲେ, ଦେବତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ଏବଂ ଚଉବଳାସର ଏକ ଅଂଶରୂପେ ନୃତ୍ୟ ବି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶିଳାଲିପିଟି ଅନୁସାରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀଙ୍କର ମାତା କୋଳାବତୀ ଶିବଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ମହେଶ୍ୱର ଶିବଙ୍କର ପ୍ରୀତ୍ୟର୍ଥେ ଲାବଣ୍ୟମୟୀ ଅବୟବ ଉପରେ

ଉତ୍କଳଙ୍କର ଖଚିତା ହୋଇ ରହିଥିବା କେତୋଟି ବାଳିକାଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ଲାଗି ଦାନ କରିଥିଲେ । ଜଣେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜାଙ୍କର ଶାଳକ ମଧ୍ୟ ଆଉ ଏକ ଶିଳାଲେଖ ଅନୁସାରେ ମେଘେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଲାଗି କେତେଜଣ ଦେବଦାସୀ ଦାନ କରିଥିଲେ । ଦେବତାଙ୍କର ପରିତୃପ୍ତି ବିଧାନ ଲାଗି ନାନାପ୍ରକାର ସାଧନା ଓ ସରଞ୍ଜାମ ଖଞ୍ଜିଦେଇ ଦେବତା-ଉପାସକ ମଣିଷ ନିଜ ଅଙ୍ଗଭୋଗ ଏବଂ ନିଜ ପରିତୃପ୍ତି ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଏକ ଅନୁମୋଦନ ପାଇଥାଏ, ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏତ ସେହି ନିୟମଟିକୁ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଲାଗୁ କରାଯାଇ ପାରିବ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଏକ ଅଧ୍ୟାଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ମାହାରୀମାନେ ଜୟଦେବଙ୍କର 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଗାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ତା'ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟର କେବଳ ନୃତ୍ୟ-ଅଂଶଟି ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଅଭିନୟ-ଅଂଶଟିରେ ମନ୍ତ୍ର ଏବଂ ସ୍ତୋତ୍ରମାନ ଗାନ କରାଯାଉଥିଲା । ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକମାନେ ଦେବତା ମନ୍ଦିରରେ ନାଚିବେ, ଏ ରୀତିଟିକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ କ୍ରମେ ଏକ ଦୂଷିତ ରୀତି ବୋଲି ଦେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ଝିଅମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ପୁଅମାନେ ନାଚିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୋଟିପୁଅ ଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପୁଅମାନେ ଝିଅଙ୍କପରି ବେଶହୋଇ ନାଚିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଆଗରେ ନାଚୁଥିଲେ, ତା'ପରେ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ପାଇଁ ନାଚିଲେ,—ସାଧାରଣ ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନୃତ୍ୟର ଆନନ୍ଦଟିକୁ ଲାଭ କଲେ । ସେହି ପ୍ରଥମ କାଳରେ ଗୋଟିପୁଅ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରଚନା କରି ଦେଇଥିବା କୃଷ୍ଣଗୀତିମାନ ଗାନ କରୁଥିଲେ ଓ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବୈଷ୍ଣବ ଦୀକ୍ଷା ମାର୍ଗରେ ଏକ ପ୍ରଚାର ମଧ୍ୟ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ଏବେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ସେହି ସନ୍ତକାବଶେଷଟିକୁ ଛାଡ଼ି ପାରି ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ଧୁମ ଆମୋଦ ଏବଂ ମନୋରଞ୍ଜନ ଲାଗି ଆୟୋଜିତ ଏକ ନୃତ୍ୟ-କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପୁରୁଣା ଲାଗ୍ଭରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଆଣି ମଞ୍ଚ ଉପରେ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ନୃତ୍ୟର ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗରୂପେ ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ର ବୋଲାଯାଉଛି ଏବଂ ତାପରେ ଅଭିନୟ ସମୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଉଦ୍ରେକକାରୀ ଏକ କୃଷ୍ଣଗୀତ ବି ବୋଲାଯାଉଛି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ନୃତ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମଟି ସରିବାପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ସେଠାରୁ ଉଠାଇ ନିଆଯାଉଛି ଏବଂ ତାଲିକାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିନୋଦରେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ମଜ୍ଜିଯିବା ବେଶ୍ ସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଉଛି । ପୁରାତନ ନୃତ୍ୟ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଓଡ଼ିଶୀ ଯେମିତି, କେରଳରେ କଥାକଳି ମଧ୍ୟ ସେମିତି । କେରଳ କଳା-ମଣ୍ଡଲମ୍ ମାଧ୍ୟମରେ ମହାକବି ଭଲ୍ଲଥୋଲଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଥାକଳି ନୃତ୍ୟ ପଦ୍ଧତିର ଏକ ପୁନରଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିବା ପରେ ସମଗ୍ର ନୃତ୍ୟାଂଶଟିରେ କେତେ ପରି-ବର୍ତ୍ତନ ସେଠାରେ ହେଲାଣି, ତାହା କେତେ ନୂଆନୂଆ ପରିସର ମଧ୍ୟକୁ ସମ୍ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ପାରିଲାଣି । କଥାକଳିରେ ବୁଦ୍ଧଚରିତ ଅଭିନୀତ ହେଲାଣି । ବାଇବେଲ୍‌ର କାହାଣୀମାନ

ଅଭିନୀତ ହେଲଣି । ସୋରାବ ରୁସ୍ତମ ପରି ପାରସିକ ଗଳ୍ପ ଏବଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ନାଟକ ମଧ୍ୟ ଅଭିନୀତ ହେଲଣି । (୫୯)ରାଜନୀତିକ ଦଳମାନେ କଥାକଳି ସାହାଯ୍ୟରେ ସାଂପ୍ରତିକ ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟ ସମାଜର ରୂପରେଖଗୁଡ଼ିକୁ ବି ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେଣି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ଯେଉଁଠି ଥିଲା ସେଇଠି ରହିଛି । ଶୃଙ୍ଗାରପ୍ରଧାନ ଏହି ନୃତ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଶାରୀରିକ ବିକାଶଲାଭ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶୃଙ୍ଗାରାନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପବୟସ୍କା ବାଳିକାମାନେ ଯନ୍ତ୍ରବତ୍ ନାଚୁଛନ୍ତି ଓ ଗୁରୁମାନଙ୍କ ସମେତ ଗୁରୁଜନମାନେ ସେଥିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆପ୍ୟାୟିତ ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି । ତେଣେ ଆଙ୍ଗିକ ଓ ପରିସରରେ ଆଦୌ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନାହିଁ । ଦିନେ ଦେବତାମାନେ ଯାହାକୁ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିପାର୍ଶ୍ୱ ଓ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ଭୁଞ୍ଜୁଥିଲେ, ଏବେ ପ୍ରାୟ କେବଳ ଏକ ମନୋରଞ୍ଜନ ରୂପେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏକ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୃତ୍ୟ କସରତ ରୂପେ ତାହାକୁ ଭୁଞ୍ଜୁଛୁ ଓ ପରମାନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଛୁ ।

ବିଶାରଦମାନଙ୍କର ମତରେ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରର ସ୍ଥାପତ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ଆସିଛି । ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମୂର୍ତ୍ତିକଳାର ଯେଉଁସବୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶୀ ସ୍ଥାନୀୟତାର ସଂସ୍କାର ସହିତ ଏକାଠି ପାଗ ହୋଇ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଛନ୍ଦୋମୟ ମୁଖର ଜୀବନ ହୋଇ ଫୁଟି ଉଠିଛି, ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ତାହାର ମୁଦ୍ରା ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଗୁଡ଼ିକୁ ନାନାଭାବେ ସନ୍ତୁଳିତ କରି ନିଜଲାଗି ଏକ ଅବୟବ ଗଠନ ସମ୍ଭବ କରିଛି । ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମର୍ପିତ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ ପାର୍ଥିବ ଜୀବନଭୋଗ, ବିଶେଷତଃ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଧାନ ଏପରି ଏକ ଅତି ଉତ୍ସୁକତାର ଉଦ୍‌ଗାରମାନ କାହିଁକି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇ ରହିଛି, ଓଡ଼ିଶାରେ ଓ ଭାରତ ବର୍ଷର ଅନ୍ୟତ୍ର ବି ରହିଛି, ସେହି ବିଷୟରେ କେତେ ପ୍ରକାର ତତ୍ତ୍ୱର ବଖାଣ ହୋଇଛି, କେତେ ପ୍ରକାର କୈଫିୟତ୍ ମଧ୍ୟ ଦିଆ ହୋଇଛି । ଏଗୁଡ଼ିକର ଦାର୍ଶନିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାମାନ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ଏହି ସ୍ଥାପତ୍ୟ କେବଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ନୁହେଁ, ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଅଛି, ଚୀନ ତିବ୍‌ବତ ଏବଂ ନେପାଳରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହାକୁ ତନ୍ତ୍ରଯାନର ପ୍ରଭାବରୁ ପ୍ରସୂତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ମାତ୍ର, ତନ୍ତ୍ରଯାନ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ଦେଶରେ ଏକଦା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିବା ଧର୍ମ-ସାଧନା ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରସାଧନାର ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ । ଆମେ ଏଠାରେ ହୁଏତ ଗୋଟିଏ କଥା ସ୍ମରଣ ରଖିପାରିବା । ସେ କାଳର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଭିଳାଷ ପୂରଣ ଏବଂ କୀର୍ତ୍ତି ରକ୍ଷା ପାଇଁ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ସେହିମାନଙ୍କର ବରାଦ ଅନୁସାରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ଶିଳ୍ପୀମାନେ କେବଳ ଯନ୍ତ୍ରପରି ନିୟୋଜିତ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ବରାଦ ମୁତାବକ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ରୋମର ଭାଷାରେ ଏମାନଙ୍କୁ ଆମେ ଅନେକାଂଶରେ Instrumentum Vocale ବା ମନୁଷ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ର ବୋଲି କହିପାରିବା । ରାଜାଙ୍କର ଧର୍ମ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ପରିପାର୍ଶ୍ୱ ଏବଂ ଶାଳୀନତା

ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରହିଥିବା ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ହିଁ ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କୁ ଏକ ସମଗ୍ର ଯୋଜନାକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବାଲାଗି ଦିଆଯାଉଥିଲା ଏବଂ କିଏ ଜାଣେ, ରାଜାମାନଙ୍କର ମେଧାମିଧାରଣା ଭିତରେ ଦେବତାଲାଗି ଯେତିକି ସ୍ଥାନ ଥିଲା, ଶୃଙ୍ଗାର ଏବଂ ତାହାର ଯାବତୀୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ହୁଏତ ସେତିକି ସ୍ଥାନ ଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ବା ରୁଚି, ବିରୁଦ୍ଧରେ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ଯେ ଭିତରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ବେଦୀରେ ବସାଇ ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର କୁଞ୍ଜର ଉପସ୍ଥାପନା କରିବାକୁ ମନ କରୁଥିଲେ, ସେହିସବୁ ଯୁଗରେ ସେକଥା ସମ୍ଭବ ବୋଲି କଦାପି କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଅଥବା, ଏପରି ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ବାହ୍ୟ ଜୀବନରେ ସେତେବେଳର ସମାଜ ଏହିପରି ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ନାନା ସାମାଜିକ ନୈତିକତାର ନିୟମ ଭିତରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଥିଲା ଓ ମନୁଷ୍ୟ ଲାଗି ଆପଣାର ସ୍ୱାଧୀନ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସମର୍ଥତା ନିମନ୍ତେ ଏତେ କମ୍ ଅବକାଶ ରହିଥିଲା ଯେ ନିଜଭିତରେ ରାଜା ଓ ଅରାଜା ସମସ୍ତେ ସେହି ଯୁଗରେ ପ୍ରାୟ ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ହେଲାପରି ଶୃଙ୍ଗାରିକଙ୍କର ହୋଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ମଉକା ମିଳିବା ମାତ୍ରକେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ିବାର ଆଳରେ ନିଜର କାମୁକତା ଗୁଡ଼ାକୁ କଳାର ଆଲମ୍ବନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ପ୍ରକଟ କରାଇବା ଲାଗି ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ ।

× × ×

ଧର୍ମ, ଆଦର୍ଶ ଓ ଆମେ ବଞ୍ଚୁଥିବା ଜୀବନଟି ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗଭୀର ଓ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିବା ଡେନମାର୍କର ସ୍ୟୁରେନ କିର୍କେଗୋର୍ (Soeren Kirkegaard) ତାଙ୍କର ଡାଏରୀଖାତାରେ ଏକଦା ଲେଖିଥିଲେ ଯେ ମଣିଷ ଧର୍ମକୁ ଏକ ଆହ୍ୱାନ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର ନକରି ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଏକ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପରି ବ୍ୟବହାର କରି ଆସିଛି । (୫୨) ଭାରତବର୍ଷରେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହାହିଁ ହୋଇ ଆସିଛି । ଧର୍ମ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମସାଧନାକୁ ଜୀବନଲାଗି ଏକ ଯଥାର୍ଥ ମାର୍ଗରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଲୋକେ ସାଧାରଣତଃ ମୁନି, ଋଷି ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇ ବାହାରକୁ ଚାଲି ଯାଇଛନ୍ତି ଓ ସାଧାରଣ ମଣିଷମାନଙ୍କ ପାଇଁ କେବଳ ଏକ ରାଜଆଶ୍ରିତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନିକତାକୁ ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖାଯାଇଛି, ମନ୍ଦିର ଗଢ଼ା ଯାଇଛି, ଭଗବାନ ଓ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ ବେଷ୍ଟନକରି ରହିଥିବା ସ୍ଥୂଳ ଲାଲସାଗୁଡ଼ାକ ମଣିଷକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଭୀରୁ କରି ପକାଇଛି, ଧର୍ମର ଅସଲ ଲୋକଟି ମରି-ମରି ଯାଇଛି ଓ ମହିମାଗୁଡ଼ାକୁ କାଦୁଅ ଲେପି ନାନା ପୌତ୍ତଳିକତାରେ ପରିଣତ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ଜୀବନର ତମିରଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରାୟ ଶାଶ୍ୱତ କାଳଲାଗି ତମିର ହୋଇ

ରହି ଯାଇଛି । ମଣିଷମାନେ ଗଧ ହୋଇଛନ୍ତି; ଅନ୍ତଃଉନ୍ମୋଚନର ସକଳ ଆହ୍ୱାନ ବ୍ୟହତ ହୋଇ ରହିଛି । ଭାରତବର୍ଷରେ ଧର୍ମାଗ୍ରହଗୁଡ଼ାକ ଜୀବନର ପରିଧିକୁ ଗ୍ରାସି, ଆହୁରି କେତେ ଅମାନୁଷିକ ଅଧମତା ଭିତରେ ପଶି ପ୍ରାୟ ନାନା ହୀନତା ଓ ଅସମର୍ଥତା ଲାଗି ମଣିଷକୁ ଅଫିମ ଖୁଆଇ ରଖିଛି । ଜୀବନର ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଅଟକାଇ ରଖିଛି । ପାପ, ପୁଣ୍ୟ, ସ୍ୱର୍ଗ, ନର୍କ, ପୁରସ୍କାର-ଲାଭ ଏବଂ ଦଣ୍ଡଭୋଗର ନାନା ଅନ୍ଧାର-କର୍ଦ୍ଦମ ଭିତରେ ଲଟପଟ ହୋଇ ମଣିଷ ତା'ର ନିଜ ମହିମାକୁ ଭୁଲିଛି; ତା' ଜୀବନରେ ସେ ନିଜେ ଯେଉଁସବୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟକୁ ସମ୍ଭବ କରି ପାରିଥାନ୍ତା, ସେଗୁଡ଼ାକ ଲାଗି ତା'ର ଆଉ କୌଣସି ସାହସ ପାଇନାହିଁ । ସିଏ ପୃଥିବୀ ପ୍ରତି ଭାରି ବିମୁଖ ହୋଇ ରହିଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ପ୍ରତି ବିମୁଖ ହୋଇ ରହିଛି । ଭାରତବର୍ଷର ଏହି ଭୂମିଛଡ଼ା ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଗହନ ବିଷୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଆତଙ୍କ ପ୍ରକାଶ କରି ଜର୍ମାନୀର ମହାକବି ଗ୍ୟୁଏଟେ ୧୮୧୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଲେଖିଥିଲେ, "ଭାରତବର୍ଷର କୌଣସି ବସ୍ତୁପ୍ରତି ମୋ' ମନରେ କୌଣସି ଘୃଣା ନାହିଁ ସତ, ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ମୋ'ର ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଭୟ ରହିଛି । କାରଣ ମୋର କଳ୍ପନାକୁ ସେମାନେ ସତେଅବା କେଉଁ ଅମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ବିକାର୍ଣ୍ଣି ଭିତରକୁ ଉଡ଼ାଇ ନେଇଯିବା ପରି ମନେ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରୁ ଆପଣାକୁ ମୁକ୍ତ କରି ରଖି ପାରିବାଲାଗି ମୋତେ ସର୍ବଦା ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସତର୍କ ହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।" (୫୩)

ଗ୍ରୀକ୍-ଧର୍ମର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଆଲୋଚକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗିଲବର୍ଟ ମରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଯେଉଁ ସମାଜରେ ମନୁଷ୍ୟର ଭାଗ୍ୟ ଓ ସଫଳତା ଲାଭ ସହିତ ତା' ପାଖରେ ରହିଥିବା ଯଥାର୍ଥ ଯୋଗ୍ୟତା ଏବଂ ସିଏ କରୁଥିବା ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍ୟମଟିର ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନଥାଏ, ସେହି ସମାଜ ଯାବତୀୟ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଲାଗି ଏକ ଅତ୍ୟୁର୍ବର ଜମିରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । (୫୪) ଆମର ଭାଗ୍ୟବାଦୀ ସମାଜ, ଅସମର୍ଥ ଅନେକ ସଂଖ୍ୟକ ମଣିଷ ଏବଂ ଧର୍ମଗତ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଓ ଧର୍ମଜନିତ ଅଶକ୍ତତା ଗୁଡ଼ାକୁ ପରସ୍ପର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରି ବିଚାର କଲେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମରେଙ୍କର ଉକ୍ତ ଅନୁମାନଟି ଆମ ଭାରତବର୍ଷ ଲାଗି ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଅଧିକ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ବୋଲି ବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥୂଳ ପୌତ୍ତଳିକତା ଏକ ଧର୍ମାଗ୍ରହର ପୃଥୁଳ ଅତିରିକ୍ତତା ଦ୍ୱାରା ଜର୍ଜର ହୋଇ ରହିଲେ ତାହାର ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ଜୀବନ କପରି ଶକ୍ତିହୀନ ଏବଂ ମୃତପ୍ରାୟ ହୋଇପଡ଼େ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରତବର୍ଷ ପରି ଗୋଟିଏ ଦେଶକୁ ଯିବା ଉଚିତ ବୋଲି ଦ ସାର୍ଦ୍ଦାଁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (୫୫) ଭାରତବର୍ଷରେ ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜର ଆଲୋଚନା କରୁଥିବା ସମୟରେ ଆମକୁ ସମୀକ୍ଷାର ଏହି ଦିଗଟି ବିଷୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଚେତନ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକର ବାହକ ତଥା ପ୍ରେରକ ଭୂମିରୂପେ ସମାଜର ଆଲୋଚନା ନକରି ଆମେ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଆଦୌ କୌଣସି ଆଲୋଚନା କରି ପାରିବା ନାହିଁ ।

ସମ୍ଭବତଃ ମଣିଷ ମାତ୍ରକେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅତୀତ କଥା ମନେ ପକାଇବାକୁ ଭାରି ଭଲ ଓ ଗୌରବମୟ ଲାଗେ । ଅତୀତକୁ ଫେରିଯିବା ପାଇଁ ସତେ ଯେପରି ଅନେକ ମଣିଷ ଯେ କୌଣସି ଅବସରଟିଏ ଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ଠାକି ବସିଥାନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ସମ୍ଭବତଃ ତଥାପି ଆହୁରି ଅଧିକ ପ୍ରଖର ଭାବରେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ । ଆମ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ କମ୍ ଧୁରନ୍ଧରତା ଦେଖାନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହି ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହ ଆମ ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ ତଥା ଅବିଷ୍କାର ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ଠିଆ ହେବାକୁ ଆସେ । ଆମେ ଯାହାକିଛି ପାଇଲୁ, ତାହା ସହିତ ଆହୁରି ସେତିକି କଳ୍ପନା ଏବଂ ଭାବପ୍ରବଣତା ମିଶାଇ ତାହାକୁ ହିଁ ସତ୍ୟ ବୋଲି କୁଣ୍ଢାଇ ଧରିବାକୁ ବାହାରିଲେ ଆମେ ଲେଖୁଥିବା ବହିଗୁଡ଼ାକ ଭାରି ରସାଳ ହୋଇ ଦେଖାଯିବ ସତ, ମାତ୍ର ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେହି ସତ୍ୟର ଆମର ଜୀବନଲାଗି, ଆମ ଭବିଷ୍ୟର ମାର୍ଗଟିକୁ ନିରୂପଣ କରିବା ଲାଗି ଅର୍ଥାତ୍ ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆମର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାନ ଓ ଯଥାର୍ଥ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକୁ ଠାବ କରି ପାରିବାଲାଗି ହୁଏତ ଆଦୌ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ରହିବ ନାହିଁ । ଏଭଳି ଏକ ଅପବାଦ ରହିଛି (୫୬) ଯେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନାଲୋଚନାର ଦୃଷ୍ଟିଟି ମୂଳତଃ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଏବଂ ତାହା ତଥ୍ୟଦ୍ୱାରା ସଂପୁଷ୍ଟ ତର୍କମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ବିପରୀତ ଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ଲେଖକ ଏକ ଉତ୍ସାହପ୍ରଧାନ (enthusia tic) ଦୃଷ୍ଟି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏଇଟି ଭାରତବର୍ଷର ଦୃଷ୍ଟି । ଏହି ଉତ୍ସାହ ଅଧିକତର ସମୟରେ ଏକ ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ, ଅବଲୋକନର ଆଉ ଅନ୍ୟ ଯାବତୀୟ କାଠି ଓ ମାପକୁ ତାହା ସତେ ଅବା ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ପରି ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଏକୁଟିଆ ଯାଇ ମାଡ଼ିବସେ ଏବଂ ଯାହା ହେବା ଉଚିତ, ତାହାକୁ ହିଁ ଯାହା ଅଛି ବା ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥିତି ବୋଲି ଭ୍ରମ କରିପକାଏ । (ତନ୍ନୈବ, ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ) ଯାହା ଅଛି, ତାହାକୁ ଭୂମି କରି ଯାହା ହେବା ଉଚିତ, ତାହାର ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ମାତ୍ର ଯାହା ହେବା ଉଚିତ, ସେଇଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ଅଭୀପ୍ସିତ ଭାବରେ ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥିତିଟି ଉପରେ ମଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ବସିଲେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅତି ଚମତ୍କାର ପୁରାଣ ବା ଉପନ୍ୟାସର ରଚନା ହୁଏ ସତ, ମାତ୍ର ତେଣେ ହୁଏତ ଗତିଟି ହିଁ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଏ । ଭାରତବର୍ଷର ଜୀବନସାଧନା ସମ୍ଭବତଃ ଏହି କାରଣରୁ ହିଁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଗତିହୀନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଆମର ଅବଲୋକନ ଗୁଡ଼ାକ ଆମକୁ ଭାରି ବିମୁଗ୍ଧ ଭାବରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି, ଆମର ସମ୍ମୁଖଦୃଷ୍ଟିକୁ ବ୍ୟାହତ କରି ରଖିଛି ।

ଶ୍ରୀମତୀ ବାଭାଟ୍‌ସ୍କି ଏକ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଭାରତବର୍ଷରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ସାଧାରଣତଃ ନିଜ ଦେଶର ଅତୀତକୁ ନେଇ ଭାରି ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି; ସେହି ପୁରାତନ ଗୌରବମଣ୍ଡଳର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଦେଖୁ ସେମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ତିକ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନଟିର ସନ୍ତାପକୁ ଭୁଲିରହିବା ସକାଶେ ଏକ ମାତ୍ର କ୍ଷତିପୂରଣଟି ମିଳିଯାଇଥାଏ । ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ-୪୨

ପୃ-୨୦୪ ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା କରାଯିବା ସମୟରେ ଅତୀତକୁ ନେଇ ଗର୍ବ କରିବାର ଓ ତେଣୁ ଅତୀତକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ଅତିରଞ୍ଜିତ କରି ଦେଖାଇବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଆମକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଷୟରେ ଏକାଧିକ ପ୍ରକାର ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ କରି ରଖିଥାଏ । ସମଗ୍ର ଭୂମିଟିକୁ ଦେଖିପାରିବା ବିଷୟରେ ଆମକୁ ସେଥିଲାଗି ନାନାବିଧ ଅସମର୍ଥତା ଭାରି କାମୁଡ଼ି ଧରିଥାଏ । ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ମୂଳତଃ ମଣିଷର; ଜୀବନର ବିବିଧ ପରିଧିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ହିଁ ତାହାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ସମ୍ବନ୍ଧମାନ ରହିଥାଏ ଓ ଯାବତୀୟ ଲୋକନ ଏବଂ ଅବଲୋକନ ଏକ ସମାଜକୁ ଆୟତନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣକରି ହିଁ ଆପଣାକୁ ସମ୍ଭବ କରାଇବାରେ ଲାଗିଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମେ ସେହିପରି ଏକ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ସମଗ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଭୂମି ଉପରେ ଦେଖିବା ଉଚିତ । ବିଶେଷତଃ ଜାତୀୟତାର ତଥାକଥିତ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବାଦୀ ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ଆମର ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଦିନଠାରୁ ଆମର ଅବଲୋକନ-କ୍ଷେତ୍ରଟିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏକ ଉଗ୍ର ଏକଦେଶୀୟତା ଭାରି ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଏକ ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ଭୂମିଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲାବେଳେ ଆମେ ନିଜକୁ ସେଥିରୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ମୋହ ମୁକ୍ତ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା, ଯଥାସମ୍ଭବ ମୋହମୁକ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଏହି ସାହିତ୍ୟ ଭୂମିଟିର ଅବଧାରଣ କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହୀ ହେବା । ତାହାରି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆମର ସ୍ୱପ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବା, ଆମ ଭବିଷ୍ୟର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଜାଣିବା; ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟାଭିବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେଉଁ ମଣିଷ ଆମ ସାମୂହିକ ଆୟତନଟିରେ ଆପଣାକୁ ବିବର୍ତ୍ତିତ ଏବଂ ବିକଶିତ କରି ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛି, ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଅନୁରାଗଟିକୁ ଦେଇ ଆମେ ସେହି ମନୁଷ୍ୟଟିକୁ ହିଁ ସବାଆଗ ଜାଣିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ରଖିବା ।

ପୁସ୍ତକ-ଟିପ୍ପଣୀ :

୧ । S. K. Chatterjee, The People, Language and culture of Orissa,-Artaballava Mohanty Memorial Lectures, Orissa Sahitya Akademi, 1966.

୨ । K. A. Nilakanta Sastri, Aryans and Dravidians,— Sachin Publications, Ajmer, 1979; ପୃଷ୍ଠା—୫୨.

୩ । Arnold J. Toynbee, Mankind and Mother Earth,— Granada Publishing Ltd. London, 1978, ପୃଷ୍ଠା—89, 142.

୪ । Dr. N. K. Kadetotad: Religion and Society among the Harijans, Karnataka University, Dharwar, 1977, ପୃଷ୍ଠା —118-9.

୫ । ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ; ବାଙ୍ଗାଲୀର ଇତିହାସ (ଆଦିପର୍ବ), ସଂକ୍ଷେପିତ ସଂସ୍କରଣ, ଲେଖକ ସମବାୟ ସମିତି, କଲିକତା—୧୨, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା ୨୭୮—୩୦୩

୬ । ଶିବଶେଖର ମିଶ୍ର; ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିମେଁ ଆଦିବାସୀଅଂଶ, ହିନ୍ଦୀ ବିଭାଗ, ଲକ୍ଷ୍ନୌ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ।

୭ । ନଳିନୀକାନ୍ତ ଗୁପ୍ତ : ରଚନାବଲୀ—ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ (ସାହିତ୍ୟିକ), ଶ୍ରୀଗୁରୁ, କଲିକତା—୧୨, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା—୨୫୧

୮ । R. S. Mugali : The Heritage of Karnataka, Satyasodhana Publishing House, Bangalore, 1946, ପୃଷ୍ଠା—୨୯

୯ । ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ଭାରତ-ସଂସ୍କୃତି, ମିତ୍ର ଓ ଘୋଷ, କଲିକତା—୧୨, ୧୯୬୨, ପୃଷ୍ଠା-୧୯୦

୧୦ । Radhakrishna Chowdhury : The Vratyas in Ancient India, The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1964, ପୃଷ୍ଠା—୩୨

୧୧ । ହାଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ : ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟକା ଆଦିକାଳ, ବିହାର ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ପରିଷଦ, ପାଟନା, ୧୯୬୧, ପୃଷ୍ଠା-୨୯

୧୨ । Dr. Qazi Abdul Mannan. The Emergence and Development of Dobhasi Literature in Bengal upto 1855 Bengal Academy, Dacca, 1974 ପୃଷ୍ଠା—198-203

୧୩ । Swami Agehanada Bharati : Great Tradition and Little Traditions, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi 1978, ପୃଷ୍ଠା-୧୮

୧୪ । ପୂ. ଉକ୍ତ ଟିପ୍ପଣୀ—୧୧, ପୃଷ୍ଠା—୭୭

୧୫ । ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ : ସାହିତ୍ୟକା ମର୍ମ, ଲକ୍ଷ୍ନୌ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନମାଳା—୧, ପୃଷ୍ଠା—୧୨

୧୬ । Romila Thapar-A History of India I Penguin, London, 1977, ପୃଷ୍ଠା—133

୧୭ । N. K. Sidhanta. The Heroic Age in India, Asian Publication Services, New Delhi, 1977.

୮ । D.K. Ganguly. Historical Geography and Dynastic History of Orissa,—Punthi Pustak, Calcutta, 1975, ପୃଷ୍ଠା—5

୯ । S. R. Sema. The Somavamsi Kings of South Kosala and Orissa, Oriental Publishers and Distributors, New Delhi, 1978, ପୃଷ୍ଠା—160

୧୦ । ଡାକ୍ତର ରାଧାଚରଣ ପଣ୍ଡା, ପ୍ରାଚୀନଦ୍ୱାର ଐତିହାସିକ ବିଭବ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେ଼ମୀ, ୧୯୬୯, ପୃଷ୍ଠା—୪୫

୧୧ । Dr. N. K. Sahu (ସମ୍ପାଦିତ). Utkal University History of Orissa, Vol. I, Utkal University, 1964, ପୃଷ୍ଠା—404

୧୨ । B. M. Barua. Kharavela as King and Builder, in Journal of the Indian Society of Oriental Art, A. K. Coomaraswamy Commemoration volume, Part I, 1947. ପୃଷ୍ଠା—59

୧୩ । Dharmanarayan Das. The Early History of Kalinga, Punthi Pustak, Calcutta, 1977, ପୃଷ୍ଠା—121

୧୪ । ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ— ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେ଼ମୀ, ୧୯୬୯, ପୃଷ୍ଠା-୭୦

୧୫ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପରମାନନ୍ଦ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ "ଆମ ଜଗନ୍ନାଥ, ଆମ ସାହିତ୍ୟ" (ବାଣୀଶ୍ରୀ-କଟକ, ୧୯୭୭) ଗ୍ରନ୍ଥର ପୃଷ୍ଠା ୩୦୪ରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୧୬ । M. N. Das (Ed). Sidelights on History and Culture of Orissa-Vidyapuri, Cuttack, 1977, ପୃଷ୍ଠା-39

୧୭ । Dr Hermann Kulke in Eschmann. Kulke and Tripathy (Ed). The Cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa—Manshar publications, New Delhi, 1978 ପୃଷ୍ଠା-201

୧୮ । Dr. B. A. Saletore. Karnataka's Trans-oceanic contacts, Karnataka University, Dharwar, 1956; ପୃଷ୍ଠା-39

୨୯ । ପାନବନ୍ଧୁ ରଥ, ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୮୪

୩୦ । Albert William Levi. Philosophy as Social Expression-The University of Chicago Press, Chicago 1974, ପୃଷ୍ଠା-148

୩୧ । Ajodhya Prasad Sah—Life in Medieval Orissa,—Chowkhamba Orientalia, Varanasi, 1976, ପୃଷ୍ଠା-5,62-66

୩୨ । H. B. Sarkar- Some contribution of India to the Ancient Civilization of Indonesia and Malayasia-Punthi Pustak, Calcutta 1970; ପୃଷ୍ଠା-19

୩୩ । C Geertz. The Religion of Java, Free Press of Glencoe, 1960

୩୪ । Ragnhild Hatton (Ed). Louis XIV and Europe, Macmillan, London, 1976 ପୃଷ୍ଠା-୬୭

୩୫ । ଗୁରୁଦାସ ସରକାର—ମନ୍ଦିରରେ କଥା (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ), Butterworth and Co,Calcutta, 1921, ପୃଷ୍ଠା 142-3

୩୬ । ଡକ୍ଟର ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାସ—ଜନଶ୍ରୁତି କାଞ୍ଚିକାବେରୀ, ପୁସ୍ତକ ଭଣ୍ଡାର, ବ୍ରହ୍ମପୁର, ୧୯୭୯, ପୃଷ୍ଠା-୫୮

୩୭ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ-କାଞ୍ଚି କାବେରୀ (ଶ୍ରୀ ସୁକୁମାର ସେନ ଓ ସୁନନ୍ଦା ସେନ ସମ୍ପାଦିତ), କଲିକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ୧୯୫୮

୩୮ । ଅନେକାନି ଚ ଲିଙ୍ଗାନି ତାନି ସନ୍ତି ଦ୍ୱିଜୋତ୍ତମାଃ ।
ସଂଖ୍ୟାତୁଂ ଶିବଲିଙ୍ଗାନି ତାନି ଶେଷଦେବୋ ନ ସକ୍ୟତେ ।।

୩୯ । P. C. Jain—Labour in Ancient India, Seterling Publishers (P) Ltd. New Delhi, 1971, ପୃଷ୍ଠା-୧୬୧

୪୦ । K A Nilakanta Sastri. Aspects of Indian History, and Culture,-Oriental puplishers, Delhi, 1974, ପୃଷ୍ଠା ୫୧-୫୨

୪୧ । ରାମଧାରୀ ସିଂହ ଦିନକର—ସଂସ୍କୃତିକେ ଚାର ଅଧ୍ୟାୟ, ଉଦୟାଚଳ, ପାଟନା, ୧୯୬୭, ପୃଷ୍ଠା-୮୨

୨। Helena P, Blavatsky. From the Caves and Jungles of Hindustan, Indological Book House, Delhi ପୃଷ୍ଠା-237

୩। Gustav Oppert. On the Original Inhabitants of Bharatavarsa or India, Oriental Publishers, Dehli, 1972, ପୃଷ୍ଠା-20

୪। ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ-ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନସ, କିତାବ ମହଲ, କଟକ-୩, ପୃଷ୍ଠା-୧୨୪

୫। ସତୀନ୍ଦ୍ର ମୋହନ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ-ବାଙ୍ଗ୍ଲାର୍ ସାମାଜିକ ଇତିହାସେର୍ ଭୂମିକା, ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, କଲିକତା-୯, ପୃଷ୍ଠା-୪୩

୬। ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି-ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ), ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ୧୯୭୦, ପୃଷ୍ଠା-୫୧

୭। ଡ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ-ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର, ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳା, ଯାଜପୁର, ୧୯୭୩

୮। ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ-ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ନାଳନ୍ଦା; କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୩୭୮

୯। ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ-ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ-୨, ପୃଷ୍ଠା-୨୩୩

୧୦। Shaila Bala Das—A Look Before and After, Cuttack, ପୃଷ୍ଠା-15, 17

୧୧। Krishna Chaitanya—A History of Malayalam Literature, Orient Longman, New Delhi, 1971, ପୃଷ୍ଠା 110-11

୧୨। Peter P. Rohde (Ed.)-Soeren Kirkegaards Dagboeger, Gyldendalske Boghandel, Copenhagan, 1953, ପୃଷ୍ଠା-101

୧୩। Naik, Desai and Kallapur (Ed.)—The Image of India in Western Creative Writing. Karnataka University, Dharwar, 1971, ପୃଷ୍ଠା-59

୫୪। Gilbert Murray—Four stages of Greek Religion. Columbia University Press, 1912, ପୃଷ୍ଠା-112

୫୫। Pierre Teilhard de Chardin-Letters from a Traveller Fontana Books, Collins London, 1973, ପୃଷ୍ଠା-168

୫୬। Swami Agehanada Bharati—Functional Analysis of Indian Thought and its Social Margins. The Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi, 1964 ପୃଷ୍ଠା-63

ତୃତୀୟ-ସ୍ତମ୍ଭ

ଉନ୍ମେଷକାଳର ଅନ୍ୱେଷଣରେ

ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜନୀତିକ ବିଭାଜନ ଅନୁସାରେ ଆମେ ଯାହାକୁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଜାଣୁଛୁ, ସେଥିରେ ସରକାରୀ ହିସାବ ଅନୁସାରେ ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ କୋଟି ଲୋକ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷର ଲୋକସଂଖ୍ୟାର ଅନୁପାତରେ ଏହା ଶତକଡ଼ା ପ୍ରାୟ ଚାରି ଭାଗ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଯେ ଓଡ଼ିଆ କଥା କହନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନଙ୍କର ସମସ୍ତଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଯେ ଓଡ଼ିଆ, ସେକଥା ଆଦୌ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ମୋଟ ଲୋକସଂଖ୍ୟାର ପ୍ରାୟ ଚଉଠେ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦିବାସୀ । ଏମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ ସତ,ମାତ୍ର ଏମାନଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ । ଏମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଅଧିବାସୀ; ତେଣୁ ଏପରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଭାଷା ମୋଟେ ଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଏକ ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଛି, ଆହୁରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହାକୁ ରାଜା ଏବଂ ଉଚ୍ଚବର୍ଗ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତା'ପରେ ଯାଇ ଓଡ଼ିଆରେ ବହି ଲେଖାଯାଇଛି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ଏକ ସାମଗ୍ରୀ ତା'ପରେ ଯାଇ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି ।

ରାଜକୀୟ ଜନଗଣନାର ହିସାବ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶହେରେ ମୋଟେ ଛବିଶ ଜଣ ସାକ୍ଷର; ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ପ୍ରାୟ ତିନିଗୁଣ ମଣିଷ ଏଠି ଏପରି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କହି ପାରୁଥିଲେ ଓ ବୁଝି ପାରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ପଢ଼ି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ କି ଲେଖି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସ୍କୁଲ ଯିବା ବୟସର ଅଧେ ପିଲା ସ୍କୁଲକୁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ପ୍ରଥମ ପାଞ୍ଚୋଟି ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧେ ବା ତା'ଠାରୁ ଅଧିକ ପିଲା ବାଟରେ ଅଟକି ରହିଯାଆନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଏହି ଭୂମିର ଭାଷାରେ ଭାଗ ଅଛି ଓ ସଂସ୍କୃତିରେ ଭାଗ ଅଛି ସତ, ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଭାଗ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଏକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ପଢ଼ା ସାହିତ୍ୟ ଆମ ରାଜ୍ୟର ଚାରିଭାଗରୁ ତିନିଭାଗ ମଣିଷଙ୍କର ଜୀବନବ୍ୟାପାରର ବାହାରେ ରହିବାକୁ ହିଁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ତିନିଭାଗ

ମଣିଷ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଭାଗ୍ୟନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥିବା ପରି ସାହିତ୍ୟାଞ୍ଚଳର ବାହାରେ ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅଞ୍ଚଳୀୟ ସୁମାରିର ହିସାବ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶତକଡ଼ା ପ୍ରାୟ ଅଶୀଜଣ ମଣିଷ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ତିନିଚତୁର୍ଥ ମଣିଷ ତଥାକଥିତ ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ସୀମାରେଖା ତଳେ ବାସ କରନ୍ତି । ଏହିସବୁ ଗାଆଁରୁ ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରାୟ ସବୁ ମଣିଷ ସୁଯୋଗ ପାଇବା ମାତ୍ରକେ ଗାଆଁ ଛାଡ଼ି ସହରକୁ ବାହାରି ଆସନ୍ତି । ସେମାନେ ସେହି ସହରରେ ସାହିତ୍ୟ କରନ୍ତି, ସଂସ୍କୃତି କରନ୍ତି । ଗାଆଁରେ ପ୍ରାୟ ଅଧେ ମଣିଷ ପିଇବା ପାଣି ପାଆନ୍ତି, ପ୍ରାୟ ଅଧେ ଗାଆଁକୁ ବାହାର ସଂସାରରୁ ସବୁଦିନିଆ ଭଲ ରାସ୍ତାଟିଏ ବି ନଥାଏ । ଏହିପରି ନାନାବିଧ କାରଣରୁ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ନଗର ଜୀବନର ନଅରଗୁଡ଼ାକରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ନଗରର ଯେଉଁସବୁ ଲୋକ ବାହାର ବୃହତ୍ତର ସଂସାର କଥା ଜାଣନ୍ତି, ସ୍ତୁପ ବହି ପଢ଼ନ୍ତି, ହୁଏତ ଆମର ଯାବତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସେହିମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ-ଗୋହିରୀଟିରେ ହିଁ ଏକଗୁଚ୍ଛିଆ ଧନ ପରି ହୋଇ ରହିଥାଏ । ସେମାନେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସରିସା ହୋଇ ଦିଶିବାକୁ ଏହି ସାହିତ୍ୟକୁ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଜାତି କହିଲେ ଯେ ମଣିଷଙ୍କର ଏକ ସମୂହକୁ ସବାଆଗ ବୁଝାଏ, ସେ କଥାଟିକୁ ସେମାନେ ହୁଏତ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହିଁ ଅମଙ୍ଗ ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ ସେଇ କଥାଟିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପରେ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟସ୍ତ ସଂଜ୍ଞାଗୁଡ଼ାକ କାଳେ ଓଲଟପାଲଟ ହୋଇଯିବ, ସେମାନଙ୍କର ବିବେକକୁ ଏହିପରି ଏକ ଭୟ କାମୁଡ଼ି ଧରିଥାଏ ।

ଆମ ଆଦିକବି ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ବୋଲି ଏକ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । କବି କହନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ବଳରାମ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସନ୍ଦୀପନଙ୍କ ପାଖରୁ ଓଡ଼ିଆ, ତେଲେଙ୍ଗୀ, ନାଗରୀ, ଦକ୍ଷିଣୀ କନୌଜୀ, ଦ୍ରାବିଡ଼, ଆଦିଭାଷା ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା ଫାର୍ସି, ଦର୍ପଣି, ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ, ଉଡ଼ଙ୍ଗ, ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ, କାମରୂପୀ ଓ ଭାରଥୀ ଇତ୍ୟାଦି ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । (୧) ଯେତେ ଉତ୍ସାହରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଯେତେ ପୁରୁଣା ବୋଲି ଭାବିଲେ ମଧ୍ୟ କେହି କଦାପି ସାରଳାଦାସଙ୍କ କଥାକୁ ସତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ସ୍ୱୟଂ ସାରଳାଦାସ ବି କଦାପି ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଭାଷା ଜାଣି ନଥିଲେ । ହୁଏତ ସିଏ ଏହିସବୁ ଭାଷାର ନାମ ନାନା ଅବସରରେ ଶୁଣିଥିଲେ ଏବଂ ପାଠକମାନଙ୍କୁ କେବଳ ସେତିକି ତଥ୍ୟ ଯୋଗାଇ ଦେବାକୁ ସେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ କଥା ମାଧ୍ୟମରେ ସେଗୁଡ଼ାକ କହି ପକାଇଲେ । ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କପିଳବାସ୍ତୁର କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଲମ୍ବାଇ ନେଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଯୁବକ ଶାକ୍ୟସିଂହ ତାଙ୍କର ଭାବୀ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କ ନିକଟରେ ସୁବିଦ୍ୟାର ପରିଚୟ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଯେଉଁ ଚଉଷଠି

ପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ଅକ୍ଷର ଲେଖିଥିଲେ; ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳାକ୍ଷର ଅନ୍ୟତମ ଥିଲା । (୨) ଫଙ୍କୀର ମୋହନ କୌଣସି ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଏପରି ଏକ ସମ୍ବାଦ ଯେ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିବେ, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ହିନ୍ଦୁ ଦେବ-କଳ୍ପନାର ଅନୁକରଣ କରି ବୁଦ୍ଧଚରିତର ଅଲୌକିକ ଅଳଙ୍କରଣ କରିବା ମହାଯାନ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଏକ ସାଧାରଣ ଆଗ୍ରହ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେହି ଆଗ୍ରହରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭାରତର ଚଉଷଠି ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାର ଲିପି ଜାଣିଥିଲେ ବୋଲି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର କୌଣସି କାବ୍ୟକାର ନିଶ୍ଚୟ ଅତିରଞ୍ଜିତ କରି ଲେଖି ଦେଇଥିବେ ।

କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରିଥିବା ଜଣେ ଆଧୁନିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ଭବତଃ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସୂତ୍ର ଧରି ହିଁ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳଭୂମିର ଉତ୍ତର ଭାରତ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା; ମାତ୍ର ଦକ୍ଷିଣର ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତି କେବଳ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଲିପି ଓ ଭାଷାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ତା' ନୁହେଁ, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ସେହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭାବ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପ ଦେଇଥିଲା । (୩) ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟ ପିଅଦଶଶୀ ଅଶୋକ ଏବଂ ମହା-ମେଘବାହନ ଖାରବେଳ ଦୁହେଁଯାକ ଓଡ଼ିଶାର ବାହାରୁ ଆସି ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳଭୂମିର ଭାଷା ଏବଂ ଲିପି ଉପରେ ଯେ ଆଦୌ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇ ନଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଧଉଳୀ ତଥା କୁମାରୀ ପର୍ବତର ଶିଳାଲିପି ତାହାର ପ୍ରମାଣ ହୋଇ ରହିଛି । ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜଭାଷା ତଥା ଧର୍ମର ଭାଷା ଅଲଗା ଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ତଥାପି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅବଶ୍ୟ ଥିଲା; ହୁଏତ କଥିତ ଏବଂ ଲିଖିତ ଭାଷା ଉଭୟ ଥିଲା । କୌଣସି ଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ ମୌଖିକ ସାହିତ୍ୟ **(Oral Tradition)** ଅବଶ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଏହି ଭୂମିରେ ସେତେବେଳେ ନାନା ଖଣ୍ଡରେ ନାନା ରାଜତ୍ୱ ରହିଥିଲା ଓ ଶାସକମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ସମସ୍ତେ ବାହାରୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ସମାଜର ଶାସକମାନଙ୍କୁ ସମରବଳରେ ଆକ୍ରମଣ ଓ ହତ୍ୟା କରି ଓଡ଼ିଶାର ଭୂମିକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ଭୋଗ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ମୂଳରତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ସମୟର ଜୟ ଏବଂ ପରାଜୟ ଅନୁସାରେ ଏହି ଭୂମିର ରାଜନୈତିକ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଶାସନିକ ଭାଗ୍ୟସୀମାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ବାରବାର ବଦଳି ଯାଉଥିଲା ଓ ସେହି କାରଣରୁ ଏହାର ସାମୂହିକ ସଂସ୍କୃତି ଅର୍ଥାତ୍ ସହିତ ନାନାଭାବେ ବ୍ୟାହତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ଉତ୍ତର ପଟୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଯେଉଁ ଅପଭ୍ରଂଶ ଉତ୍କଳଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍କାଳୀନ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାଟି ସହିତ ମିଶିଥିଲା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଆସିଥିବା ଶୈଳ ରାଜ୍ୟାଧିକାରୀମାନଙ୍କର ଆର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରଭାବ କଳିଙ୍ଗାଞ୍ଚଳର ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପମାନ ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିଲା ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରତିନିଧି ଅସଲ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ହୁଏତ ଉତ୍ତରଦେଶ ଆଡ଼କୁ ମାଡ଼ି ଆସିଥିବ ସେମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ହୀନତର ବୋଲି ଦିଶୁଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟଶାଖାମାନଙ୍କୁ ଆପଣାଠାରୁ ଭି ବୋଲି ଦେଖୁଥିଲେ । ଅପଭ୍ରଂଶ ବା କଥିତ ଭାଷାର ଲିଖିତ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରବେଶ ନଥିଲା । ଭରତମୁନିଙ୍କର ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଜାଣିବାକୁ ମିଳୁଛି ଯେ ମାଗଧୀ ଭାଷାର ଏକ ଅପଭ୍ରଂଶ ରୂପ ଓଡ୍ର ଏବଂ ତାହା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିବେଶୀ ଶବର ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଭରତମୁନି ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ ଯେ, ଯେତେବେ ନାଟକରେ ସେହି ଦୁଇ ଜାତି ସମେତ ଅନ୍ୟ ବର୍ବରମାନଙ୍କର କୌଣସି ଭୂମିକା ଥିବ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ କଥା ନ କହି ସେହି ବିଭାଷାରେ କଥା କହିବେ ।

ଅପଭ୍ରଂଶ ପ୍ରଥମ କାଳରେ ଲୋକମୁଖର କଥିତ ଭାଷାରୂପେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ହେଁ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ପଣ୍ଡିତ ଓ ବିଦଗ୍ଧ ବର୍ଗଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଜନ ସମାଜରେ ସଂସ୍କୃତ ଅପଭ୍ରଂଶ ସ୍ଥାନୀୟ ଆଦି ବୋଲିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଅବାଧରେ ମିଶିଯାଇ ଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଉପରସ୍ତରରେ ବାସ କରୁଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆପଣାକୁ ଯଥା ସମ୍ଭବ ସେହିସବୁ ମିଶ୍ରଣ ଏବଂ ସଂକ୍ରମଣରୁ ଦୂରରେ ରଖିବାକୁ ସଚେଷ୍ଟ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ ସେମାନେ ଆପଣାର ସଂସ୍କୃତ ମୂଳ ଗୁଡ଼ିକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରଖିବାକୁ ଉଦ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଏକ ଶିଷ୍ଟ ଅପଭ୍ରଂଶ ଏବଂ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଅପଭ୍ରଂଶ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ପ୍ରକରଣର ଭିଆଣ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ସାମାଜିକ ଦୂରତାଗୁଡ଼ାକ ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷାକରି ସେହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଦୂରତା ବେଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ହେମଚନ୍ଦ୍ର-ଲିଖିତ କାବ୍ୟାନୁସାରେ ଆମେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅପଭ୍ରଂଶର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ଶିଷ୍ଟଜନମାନଙ୍କର ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ହେମଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱୟଂ ଏହି ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ରଚନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହା ପ୍ରଧାନତଃ ଜୈନ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଅନୁରକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସମୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତ ପରି ଏଇଟି ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ଟ ଉଚ୍ଚବର୍ଗଙ୍କର ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଉଛି ଗ୍ରାମ୍ୟ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ଓ ତାହା ଲୋକମୁଖର ଚଳନ୍ତି ଭାଷା ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ମାଠରବଂଶର ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ରାଜପଣ କରିଥିବା ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅଭିଲେଖ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଲେଖାହୋଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ବିଶାଖବର୍ମନଙ୍କର ଏକ ଅଭିଲେଖରେ ହିଁ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇଛି । ସେହି ସମୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜପ୍ରଦତ୍ତ ସକଳ ଅଭିଲେଖ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ହିଁ ଲିଖିତ ହୋଇଛି (୪) କେତେକ ଗବେଷକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମକରମାନଙ୍କ

ସମୟରୁ ହିଁ ତାମ୍ରଶାସନ ଗୁଡ଼ିକରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲୋକ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦମାନ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ତାମ୍ର ଶାସନ ଲେଖା ହେଉ ବୋଲି ରାଜା ଆଦେଶ ଦେଉଥିଲେ, ରାଜାଶ୍ରିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ତାମ୍ର ଶାସନଟିରେ କ'ଣ ଲେଖାହେବ, ତାହାର ସଂସ୍କୃତ ପାଠଟିକୁ ଠିକ୍‌କରି ଦେଉଥିଲେ । ମାତ୍ର ଯେଉଁ କାରିଗର-ମାନେ ହତିଆର ସାହାଯ୍ୟରେ ସେହି ପାଠକୁ ତମ୍ବାପଟା ଉପରେ ଖୋଳିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ, ସେମାନେ ହୁଏତ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଜାଣି ନଥିଲେ । ହୁଏତ ଏହିପରି ଏକ କାରଣରୁ ସେମାନେ ଲେଖୁଥିବା ସଂସ୍କୃତ ଭିତରେ କଥିତ ଭାଷା ପଶି ଯାଉଥିଲା । ବେଳେବେଳେ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଣତରେ ମଧ୍ୟ ପଶି ଯାଉଥିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତର ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା ନଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା ଓ ଭବିଷ୍ୟର ପରିବର୍ତ୍ତନଟି ଲାଗି କ୍ରମେ ବାଟ ଖୋଲି ଯାଉଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅମଳରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅଭିଲେଖମାନ ଲେଖା ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା ବୋଲି କେତେକ ପ୍ରମାଣ ଆମ ଆଗରେ ରହିଛି । ଗଙ୍ଗରାଜା ନରସିଂହ ଦେବ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ)ଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖରେ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର କେତେକ ପ୍ରାଥମିକ ସଙ୍କେତ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ଉପରିଭାଗଟିକୁ ବର୍ତ୍ତୁଳାକାରରେ ନଲେଖି ରେଖାକାରରେ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା । ଜଣେ ବଙ୍ଗଦେଶୀ ଅର୍ଥାତ୍ ବଙ୍ଗଭାଷାର ଲିପି ସହିତ ଅତିପରିଚିତ ଗବେଷକ ତାହାକୁ ବଙ୍ଗ ଭାଷାର ଲିପି ବୋଲି ମନେକରିବା ଆଦୌ ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ଠିକ୍ ତାହାହିଁ କରିଛନ୍ତି । (୫) ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖର ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକ ତଥାପି ବର୍ତ୍ତୁଳାକାର ହୋଇ ନଥିଲା ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଆନେକ ଦୂରଯାଏ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ହୁଏତ ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣର ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଭିତରେ ଅନେକ ନିକଟ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ହେବାର ସୁଯୋଗ ମିଳିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଲିପି ଓଡ଼ିଆ ଲିପିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କଲା । ସ୍ୱୟଂ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ତେଲୁଗୁ ଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଏକ ସଂଶୟ ତଥାପି ରହିଛି । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ତେଲୁଗୁ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଉଭୟ ଭାଷାରେ ଶିଳାଲେଖ ଲେଖାଇଛନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ମିଳିଥିବା ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରସାରିତ ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ଏକାବେଳେକେ ସଂସ୍କୃତ, ଓଡ଼ିଆ ଓ ତେଲୁଗୁ ତିନୋଟିଯାକ ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରୁ ସୂଚନା ମିଳୁଛି ଯେ, କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାଗତ ସଂସ୍କାରରୁ ତଥାପି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲେ, ଏବଂ ତେଣେ ଅପର ପକ୍ଷରେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଦୁଇ ଲୋକଭାଷାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଲାଗି ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିଲା । ଏହିପରି ଭାବରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପରସ୍ପରର ଅଧିକ ସନ୍ନିକଟ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ ଓ ହୁଏତ ସେହି ପ୍ରବିସ୍ଥିତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଲିପି ବର୍ତ୍ତୁଳାକାର ହୋଇଥିଲା ।

ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ କବି ଥିଲେ । ସେ ସଂସ୍କୃତରେ ଏକାଧିକ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ପରଶୁରାମ-ବିଜୟ ସେହି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ନାଟିକ । ମାତ୍ର ଏଥିରେ ରାଣୀ ଚନ୍ଦ୍ରବଦନା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଗୀତ ବୋଲିଛନ୍ତି । ରାଣୀ ରାଣୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ନାରୀ, ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷଠାରୁ ନିମ୍ନରେ । କବି କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟରୁ ଯେଉଁ ପରମ୍ପରାଟି ଚାଲି ଆସୁଥିଲା, ସେହି ଅନୁସାରେ ନିମ୍ନତର ପାତ୍ରମାନେ ନାଟକରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ କଥା ନ କହି କଥିତ ଭାଷାରେ କହିଛନ୍ତି । ହୁଏତ ସେହି ନିୟମର ଅନୁସରଣ କରି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ରାଣୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତଟିଏ ବୋଲାଇ ଛନ୍ତି । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଏକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ଏବଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିଲା ବୋଲି ଏକ ମତ ରହିଛି । ଗଙ୍ଗବଂଶ ସଂସ୍କୃତକୁ ଅଧିକ ଆଦର ଦେଖାଉଥିଲେ ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଓଡ଼ିଆକୁ ରାଜକୀୟ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । (୭) ଏହାକୁ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଏକ ଅତିରଞ୍ଜନ ବୋଲି କହିବାର ମଧ୍ୟ କାରଣ ରହିଛି । ସେତେବେଳେ ରାଜାମାନଙ୍କର ଭାଷା ସହିତ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । ଲୋକଜୀବନ, ଲୋକଭାବନା ଓ ତେଣୁ ଲୋକ-ଭାଷା ରାଜା ଆଗ୍ରହର ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଥିଲା । ରାଜାମାନଙ୍କର ବିଚରଣ ଭୂମି ଲୋକଜୀବନର ପରିଧିଗୁଡ଼ାଠାରୁ ଅନେକ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ମଣିଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା, ପ୍ରଜାଭାଗ୍ୟକୁ ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟ ଲାଗି ଏକ ନୀମାଂସକ ଉପାଦାନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଏବଂ ସର୍ବୋପରି, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କଥିତ ଭାଷାକୁ,—ଯାହା ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଲାଗି ତଥାପି ଗୋତ୍ର ବହିର୍ଭୂତ ହୋଇ ରହିଥିଲା,—ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ଅନୁରାଗ ଦେଖାଇବା,—ଏସବୁ କଥା ସେତେବେଳେ ରାଜତନ୍ତ୍ରର ସରହଦ ଭିତରେ ଆଦୌ ପ୍ରବେଶ କରି ନ ଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ତା'ର ଏକାସନରୁ ହଟାଇ ଏକ ଅନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ, ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଆପଣାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । ସେଥିଲାଗି କେତେ ଲେଖକଙ୍କୁ ଗଞ୍ଜଣା ଓ ନିନ୍ଦା ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା, ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଈର୍ଷା ବି ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେହି ନୂତନ ବିପ୍ଳବଟିର ଆରମ୍ଭ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ହୋଇଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ସେଇଟି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଓ ରାଜସଭାଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ତାହା ଘଟିଥିଲା । ରାଜସଭାରେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ରହିଥିଲେ । ତାହାହିଁ ସେତେବେଳେ ରାଜସଭାର ରୀତି ଥିଲା ।

ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ଯେ, ଲିଖିତ ଓଡ଼ିଆର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ କଥିତ ଓଡ଼ିଆ ରହିଥିଲା । ତାହା ଲୋକମୁଖର ଭାଷା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଅସ୍ୱୀକୃତ ଭାବରେ ରହିଥିଲା ଓ ବିକଶିତ ହେବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ସଭାର ଭାଷା ତୁଳନାରେ ଲୋକମୁଖର ଭାଷା ସର୍ବଦା

କମ୍ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ଓ ଅଧିକ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ସେଥିରେ ସର୍ବଦା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅନେକ ଅଧିକ ଗତି ରହିଥାଏ, ଅଧିକ ଗ୍ରହଣଶୀଳତା ଓ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣସାମର୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରହିଥାଏ । ତାହା ଅବାଧରେ ଗ୍ରହଣ କରେ, ଅତି ଅକୃପଣ ଭାବରେ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମିଶେ । ସେହି ରୀତିଟି ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କ୍ରମଗଠିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ରାଜଅନୁଗ୍ରହର ଆଦୌ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷା ନ ରଖି ତାହା ଆପଣାକୁ କ୍ରମସମୃଦ୍ଧ କରି ଆସିଛି । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାରୁ ଶବ୍ଦ ଆଣିଛି, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରୁ ଶବ୍ଦ ଆଣିଛି, ମାଗଧୀ ଓ ସୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶଗୁଡ଼ିକର ମାର୍ଗ ଦେଇ ସଂସ୍କୃତରୁ ଶବ୍ଦ ଆଣିଛି । ଦେଶଜ, ତଦ୍‌ଭବ ଓ ତତ୍ସମ ସମସ୍ତେ ଜାତି ହରାଇ ଏକାଠି ହେବାର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟି ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଆପଣାର ନିଜସ୍ୱ କଳେବରଟିକୁ ଲାଭ କରିଛି । ଏହି କଳେବର ଏବେ ମଧ୍ୟ ଗଠନଶୀଳ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛି, ତାହାର ଗ୍ରହଣପର୍ବ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସରିନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଏବଂ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଏହି ତିନୋଟିଯାକ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଆଦି ଜନନୀ; ଅସଲ ନଦୀଟିର ତିନୋଟି ଉପନଦୀ । ଏହି ଭାଷା ସେହି ଆଦିକାଳରୁ ଆପଣାକୁ ଗଠିତ କରି ଆଣିବାରେ ଲାଗିଛି । ପ୍ରଥମେ ତାହା କେବଳ ଲୋକମୁଖରେ ଥିଲା, ତା'ପରେ ତାହା ଏକ ଲିଖିତ ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହେଲା ଓ ରାଜାମାନେ ସବା ପଛକୁ ଯାଇ ତାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା ବୋଲି ଅଧ୍ୟାପକ କୃପାଲନୀ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । (୭) ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜା । ଓଡ଼ିଆଭାଷା ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଅଭିଲେଖ ଭିତରକୁ ଆସିଲା ! କିନ୍ତୁ ସେହି ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥାଟାକୁ ହୁଏତ ମୋଟେ ସହଜ ମନରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିବେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସମୟରେ କଥିତ ଭାଷା ଆପଣା ଲାଗି ଭୂମିଟିଏ ପାଇବାକୁ ହୁଏତ ଅନେକ ଅନୁକୂଳ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ବି ପାଇଥିବ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଓ ତାହାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ରାଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ସେହି ସ୍ରୋତରେ ହୁଏତ ଏକ ବାଧା ବି ପଡ଼ିଥିବ । ତେଣୁ, ରାଜା ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲା ପରେ ଯାଇ ଯେ ଗୋଟିଏ ଭାଷାର ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା, ଅନ୍ତତଃ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ କଦାପି ଏକଥା କହି ପାରିବା ନାହିଁ ।

* * * *

ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ହେଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ବର୍ଗ ଯେତେବେଳେ ଆପଣାକୁ ଗୋଟିଏ ଜାତି ବୋଲି କହିବାକୁ ଓ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓରଫ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ପଛକୁ ଲମ୍ବାଇ ନେବାର ଏକ ଅତ୍ୟାଗ୍ରହମୟ ପ୍ରୟାସ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଗଲା । ଏହି ପ୍ରୟାସରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ଆଗୁଆ ହୋଇ ବାହାରିଲେ । ଏହିଭଳି

ପ୍ରୟାସ ସମ୍ଭବତଃ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଧିକ ପଛରେ ହେଲା, ସବାଆଗ ବଙ୍ଗଳାରେ ହୋଇଥିଲା, ତାପରେ ହିନ୍ଦୀରେ ହେଲା, ତାପଛକୁ ମୈଥିଲୀ ଏବଂ ଆସାମୀରେ ହେଲା ଏବଂ ତା'ପରେ ଆମ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବି ସେହି ଦାଣ୍ଡିରେ ବାହାରିଲେ । ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୱେଷଣ ଓ ଆଲୋଚନା ଭିତରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମର ସ୍ତର ରହିଛି ଏକ ଅଧ୍ୟାସରବି ସ୍ତର ରହିଛି । ସାହିତ୍ୟର ଜାତୀୟତାବାଦୀ ଯୁଗ ଗୋଟିଏ ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଆସି କିପରି ନାନା ଅଧ୍ୟାସ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ଅଧ୍ୟାସ ଶୃଙ୍ଖାର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ଆଣି ପକାଇଦିଏ ଏବଂ ତାହାକୁ ହିଁ ସେତେବେଳେ ଅଧିକ ମଣିଷ ଏକ ମହାଲାଭ ଓ ମହାଦ୍ୟୁତି ବୋଲି କହୁଥାନ୍ତି, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଅନେକ ଦେଶର ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସରେ ଭାରି ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଭାରତବର୍ଷରେ ଏହା ହୁଏତ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଭୁରିଭୁରି ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । କାରଣ, ଭାରତବର୍ଷର ଜାତୀୟତା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଏକ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରୀତିର ଭାବପ୍ରବଣତା ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ଭାରି ଗେହ୍ଲା ଏବଂ ଭାରି ଉଗ୍ରକରି ରଖିଛି । ଏକ ବୃହତ୍ତର ପରମ୍ପରା ସମଗ୍ରତରତା ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ଆବିଷ୍କାର ଓ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହେଲେ ଉପ-ପରମ୍ପରା ଗୁଡ଼ିକୁ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରସାରଣ ଓ ଆହ୍ୱାନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ, ଭାରତବର୍ଷରେ ସ୍ଥାନୀୟତା ଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟମରୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ବୋତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷ ଅଞ୍ଚଳରୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ନେପାଳ ଓ ତିବ୍ବତ ଯାଇଥିଲେ । ସେମାନେ କାହିଁକି ଯେ ଆପଣାକୁ ଏଭଳି ଭାବରେ ଦେଶାନ୍ତରିତ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଉତ୍ତର ଏବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଅନୁମାନର ସାପେକ୍ଷ ହୋଇ ରହିଛି । ଗୋଟିଏ କଥା ଏକାନ୍ତ ସତ୍ୟ ବୋଲି ମନେ ହେଉଛି ଯେ ସେମାନେ ଅନ୍ତତଃ ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ସେସବୁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇ ନଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ ସେମାନେ ଭାରତବର୍ଷରୁ ପଳାଇ ଯାଇଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ସନ୍ନିକଟ ଅଞ୍ଚଳ ଗୁଡ଼ିକରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଉପରେ ଦମନ ଚାଲିଲା, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମରେ ରାଜଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟବାଦୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରି ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗୀମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କଲେ, ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେତିକବେଳେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ପାର୍ବତ୍ୟାଞ୍ଚଳକୁ ପଳାଇ ଯାଇଥିଲେ । ନେପାଳ ଓ ତିବ୍ବତରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି ହୁଏତ ଏକ ଅଧିକ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ରହିଥିଲା । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭ ପାଦରେ ନେପାଳରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିର ଆବିଷ୍କାର କରାଗଲା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିବା ପଣ୍ଡିତ ବଙ୍ଗଦେଶର ହୋଇଥିବାରୁ ସିଏ ତାହାକୁ ବଙ୍ଗୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ନମୁନା ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରି ସନ୍ଦର୍ଭମାନ ଲେଖିଲେ । ସେତେବେଳ ଚାରିପାଖର ଦେଖଣାହାରୀମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାୟ ସେହି ପରିଚୟରେ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର

ତାପରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବି ଆଗ୍ରହୀ ହେଲେ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ଗବେଷଣା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ନେଇ ସେମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ଗବେଷଣାଗୁଡ଼ିକୁ ତଦନୁକୂଳ ଭାବରେ ପରିଶୋଧିତ କରିନେଇଥିଲେ । ହିନ୍ଦୀର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆପଣାର ଗବେଷଣାର ଫର୍ଦ୍ଦଗୁଡ଼ାକୁ ମେଲିଇ ଧରି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୀସାହିତ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଥମ ପୁରୋଧା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କଲେ । ମୈଥିଳୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମୈଥିଳୀ ଭାଷାର ପୁରୋଗାମୀ ବୋଲି କହିଲେ । ଆସାମୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆସାମୀ ବୋଲି ଘୋଷଣା କଲେ ! ସବାପଛକୁ ଓଡ଼ିଶାରୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁକୂଳ ଘୋଷଣା କରାଗଲା । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟର ଲେଖକମାନେ ଓଡ଼ିଆ, ସେମାନେ ଏହି ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିରୁ ନେପାଳ ଓ ତିବ୍ବତ ଯାଇଥିଲେ, ଧର୍ମର ଇତିହାସ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱଗତ ବିଭିନ୍ନ ଭଙ୍ଗ ଓ ବିଭଙ୍ଗ ଏବଂ ଆହୁରି କେତେ ପ୍ରକାର ତଥ୍ୟାନୁମାନ ଲଗାଇ ଏଠି ଓଡ଼ିଶାରେ ବି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖାହେଲା । (୯)

ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ଏହି ବିବାଦଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାରେ ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ପ୍ରଦେଶ ସମୂହର ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣମାନ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ମିଳି ଯାଇଥାଏ । ସେହି ପଦସଂଗ୍ରହ ଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାକୁ ବଙ୍ଗଳା, ମାଗଧୀ, ମୈଥିଳୀ, ଭୋଜପୁରୀ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଏହି ସବୁଯାକ ଭାଷାର ପୂର୍ବରୂପ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । (୧୦) ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ ଏହି ବିଷୟରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ; ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ କେହି କେହି ସୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶରେ ଆପଣାର ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକୁ ରଚନା କରିଥିଲେ । ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଗୌଡ଼ବଙ୍ଗୀୟ ରୂପ, ଯାହାକି କ୍ରମଶଃ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳାରୂପେ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା, ତାହା ସହିତ ସୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଖୁବ୍ ବେଶୀ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନ ଥିଲା । (୧୧) ଡକ୍ଟର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲିଖିତ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ ନବ୍ୟମାଗଧୀର ଏକ କଥିତ ଉପଭାଷାର ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରୁଥିବା ଗୋଟିଏ ମତର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (୧୨) ଅର୍ଥାତ୍, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ ବା ଆସାମୀ ବୋଲି କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିଲା, ଏହି ଭାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ଆପଣାର ବିଶେଷ ସମ୍ଭାରରୂପେ ଧରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭୌଗୋଳିକ ସାମାସ୍ତିତନଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନଥିଲା । ଅଞ୍ଚଳ ଓ ଉପାସ୍ତିତନ ଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ଅପଭ୍ରଂଶ ହିଁ ସେତେବେଳେ ଭାଷାଗତ ବାହନରୂପେ କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଥିଲେ । ତେଣୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଆପଣାର ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ଯେଉଁ ରାଗଗୁଡ଼ିକରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗାନ କରୁଥିଲେ, ତାହା ସମଗ୍ରତଃ ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ତଥାପି ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ଯେ, ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆର ନିଜସ୍ୱ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାମାନ ପ୍ରକଟ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ଏବଂ ତେଣୁ ଆମେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକ

"କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ହିଁ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ନ୍ୟାୟତଃ ଦାବୀ କରିପାରିବା । ନଜିର ସ୍ୱରୂପ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏନସାଂଙ୍କର ବିବରଣୀରୁ କେତେକ ଯୁକ୍ତି ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଯାଇ-ଥାଏ । ଓଡ଼ିଆର କେତୋଟି ବିଭକ୍ତି ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଆଦୌ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନସାଂ ସେତେବେଳର ଆଞ୍ଚଳିକ ଅପଭ୍ରଂଶଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ କେତେଦୂର ପ୍ରବୀଣତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତେଣୁ ବଙ୍ଗଭାଷାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ, ଏପରିକି ବଙ୍ଗ-ଦେଶରୁ ଉତ୍କଳକୁ କେତେଦୂର ଅଲଗା ବୋଲି ବାରି ପାରୁଥିଲେ, ତାହା ବିବାଦଶୂନ୍ୟ ଭାବରେ କହିପାରିବା ଆଦୌ ସହଜ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆପଣା ସହିତ ଯେଉଁ ଦୋହା ଓ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ନେପାଳ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନେପାଳୀ ଅନୁରାଗୀମାନେ ଗାନ କରୁଥିଲେ ଓ ଟିପି ମଧ୍ୟ ରଖିଥିଲେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାକୁ ବୁଝୁଥିଲେ । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ମଧ୍ୟ ଆମର ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅନେକ ନେପାଳୀ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ପାଖରୁ ସେମାନଙ୍କ ଘରେ ସଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଟିପା ପୋଥିରୁ କେତେକ ପଦର ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଭାଷା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବୋଧ ହୋଇଥିଲେ ତାହାକୁ ଟିପି ରଖିବାର ଅକାରଣ ଶ୍ରମ କେହି କଦାପି କରିବାକୁ ଯିବ ନାହିଁ । ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ଆମ ପରମାନଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ, ଶୁଦ୍ଧ ବଙ୍ଗଳା ଅଥବା ଶୁଦ୍ଧ ଆସାମୀ ଭାଷାରେ ଲେଖା ଯାଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ତାହାକୁ ନେପାଳୀମାନେ କଦାପି ବୁଝି ପାରି ନ ଥାନ୍ତେ । ଲୋକମାନେ ବୁଝିବା ଲାଗି ସେଗୁଡ଼ିକର ନେପାଳୀ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇ ଥାଆନ୍ତା । ଠିକ୍ ଯେପରି ତିବ୍ବତ ଭାଷାରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନୁବାଦ କରାଯାଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବାଲାଗି ମୁନିଦତ୍ତ ସେଗୁଡ଼ିକର ସଂସ୍କୃତ ଅନୁବାଦ ଓ ଟୀକାମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ନେପାଳୀ ଭାଷାରେ କୌଣସି ଅନୁବାଦ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉନାହିଁ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିଗୁଡ଼ିକର ନିଶ୍ଛଳ ଏବଂ ନିରପେକ୍ଷ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଏବଂ ଗୁଣଗ୍ରହଣ କରି ପାରିବାଲାଗି ଅନୁରାଗୀ ଯେକୌଣସି ଅଧ୍ୟୟନକାରୀକୁ ଆଗ ସ୍ଥାନୀୟ ମୋହଗୁଡ଼ିକରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ, ନିଜ ଭାଷା ବ୍ୟତୀତ ସଂସ୍କୃତ, ତିବ୍ବତୀ ଏବଂ ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ ଅପଭ୍ରଂଶଗୁଡ଼ିକରେ ତାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିବ । ଅନ୍ତତଃ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ଅଧ୍ୟୟନକାରୀ ତିବ୍ବତୀ ଭାଷା ଜାଣିବା ପୂର୍ବରୁ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକ ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଆ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଯଦି ଏକଦେଶୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନ କରି ବସନ୍ତି, ତେବେ ତାହା କଦାପି ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ ।

ମୁନିଦତ୍ତ ଦ୍ୱାଦଶ ବା ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକର ସଂସ୍କୃତ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ କେବଳ ଯେ ଅପଭ୍ରଂଶରେ ଆପଣାର ପଦ-

ଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖିଥିଲେ ତା' ନୁହେଁ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଜଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ସେମାନେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ବିଷୟରେ ଏହି-ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ତିବ୍ବତୀ ଅନୁବାଦ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଲୁଇପା ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ-ସାଧନ, ବୁଦ୍ଧୋଦୟ, ଶ୍ରୀଭଗବଦାଭିସମୟମ୍ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭିତରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ପରମ୍ପରାଟି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ମାଗଧୀ ପ୍ରଭୃତି ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାମାନ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ତଥାପି ରାଜକୀୟ ଭାଷା ହୋଇ ରହିଥିଲା, ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ପ୍ରତି ହିଁ ରହିଥିଲା । ସମାଜର ଉଚ୍ଚବର୍ଗ ବ୍ୟବହାରିକ ଜୀବନରେ ଅପଭ୍ରଂଶରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଅଧିକ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାକୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ଅନ୍ତତଃ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗମାନେ ସେହିପରି ବିଚାର କରୁଥିଲେ । ନିମ୍ନତର ବର୍ଗ ସଂସ୍କୃତଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ରହିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେହି ଉଚ୍ଚ-ବର୍ଗଙ୍କର ଚକ୍ଷୁରେ ପଣ୍ଡିତ ଓ ବିଦଗ୍ଧ ବୋଲି ଦେଖାଯିବା ସକାଶେ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଆହୁରି ଅଧିକ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇପାରିବ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ, ଆମେ ଏହିପରି ଏକ ଅନୁମାନ କରିପାରିବା କି ?

ଏହି ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପୂର୍ବ ଭାରତବର୍ଷର ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ନେପାଳକୁ ଏବଂ ତିବ୍ବତକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଯେଉଁସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜଆଶ୍ରିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧ-ମାନଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରପୀଡ଼ନ ଆରମ୍ଭ କରି ଦେଇଥିଲା ସେହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଚର୍ଯ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆପଣାର ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ହିମାଳୟର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକୁ ପଳାଇ ଯାଇଥିଲେ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ବଜ୍ରଯାନୀ ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ-ବ୍ୟାପୀ ଭାରତୀୟ ଇତିହାସରେ ତାହାର ବିବର୍ତ୍ତନ-କ୍ରମର ଯେଉଁ କାହାଣୀଟି ରହିଛି, ଆମେ ତାହାକୁ ଏକ କ୍ରମ-ନିମ୍ନଗାମୀ କାହାଣୀ ବୋଲି କହିପାରିବା । ବୁଦ୍ଧ-ପ୍ରଚାରିତ ସଦ୍ଧର୍ମ ରାଜାମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରୟ କରି କ୍ରମଶଃ ଆପଣାର ଔଜ୍ଜ୍ୱଲ୍ୟ ଏବଂ ଆଭିମୁଖ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ହରାଇ ବସିଲା ଏବଂ କ୍ରମେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବାହ୍ୟାଙ୍ଗ—ମୂର୍ତ୍ତି ମନ୍ତ୍ର ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ପ୍ରତି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପଡ଼ିଆକୁ କ୍ରମେ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିବ ବୋଲି ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାଡ଼ମ୍ବରଗୁଡ଼ାକର ଅନୁକରଣ କଲା ଅଥବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ନାନା ଆକର୍ଷକ ଫାଶମାନ ବସାଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ କବଳଗତ କଲା, ଏହି ଦୁଇଟି ଉକ୍ତି ଭିତରେ ସମ୍ଭବତଃ ଆଦୌ କୌଣସି ମର୍ମଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । ସେତେବେଳର ଓଡ଼ିଶା ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା ବୋଲି ଓ ବଜ୍ରଯାନର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶିଶୁ ସହଜଯାନ ମଧ୍ୟ ଏହି ଓଡ଼ିଶାରୁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା ବୋଲି ସେତେବେଳେ ଏହି ଭୂମି ସହିତ ଯୋଡ଼ି ହୋଇ ରହିଥିବା ଆମର ଏକ ମମତାକୁ ମିଶାଇ

ଭାରି ଉତ୍ସାହର ସହିତ ଆମେ କହିଥାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମର ରୁଚିଗତ ଆନୁପାତିକତା ସମ୍ଭବତଃ ଆପଣାର ଦଉଡ଼ିଗୁଡ଼ାକୁ ଆପଣା ହାତରୁ ଛାଡ଼ି ବସିଥିଲା ପରି ହିଁ ମନେହୁଏ । ପ୍ରଥମ କଥା, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କୌଣସି ଯାନ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନରେ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହିସାବରେ କ୍ରମ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସିଛି ଓ ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯାନଟିର ସ୍ଥାନାପନ୍ନ ରୂପେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଛି । ବଜ୍ରଯାନ ଯେତେବେଳେ ସେତେବେଳେ ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ତନ୍ତ୍ରଯାନ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ସହଜଯାନ ଓ ମହାସୁଖଯାନ ପ୍ରଭୃତି ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଅବକ୍ଷୟର ନିମ୍ନତର ଅପକର୍ଷଗୁଡ଼ିକର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ଗୋଟିଏ ଶାକ୍ତ ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶା ଉଡ୍ରଯାନ ବା ଉଡ୍ଡୀୟାନ ତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗର ବୃହତ୍ ପୀଠ ଥିଲା । ତନ୍ତ୍ର ଯେତେବେଳେ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ହରାଇ ଆଚାରସାର ହେଲା ଏବଂ ଶକ୍ତି ସାଧନା ଯେତେବେଳେ ମଣିଷର ନାନା ଶକ୍ତିହୀନତା ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋଲୁପତାକୁ ଏକ ଧର୍ମୀୟ ବର୍ମ ପିନ୍ଧାଇ ଦେବାକୁ ବାହାରିଲା, ସେତେବେଳେ ତାହା ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଉଭୟ ସାରଣୀକୁ ଭାରି ତ୍ୱରାର ସହିତ ଗ୍ରାସ କରି ପକାଇଥିଲା । ମହାଯାନ ସମୟରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅତିରିକ୍ତ ପରିମାଣରେ ଅନୁକରଣ ପ୍ରିୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଉପରେ ବିଜୟ ହାସଲ କରିବାକୁ ତାହା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପରି ଦିଶିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲା । କ୍ରମେ କେବଳ ନାମର କେତେଟା ପାର୍ଥକ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ହିନ୍ଦୁ ଆଉ ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଲା ନାହିଁ । ବଜ୍ରଯାନର ଅପସରଣ-ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଆସି ମଣି ବଜ୍ର ହେଲା, ବଜ୍ର କହିଲେ ପୁରୁଷର ଯୌନାଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଇଲା ଏବଂ ପଦ୍ମ କହିଲେ ସ୍ତ୍ରୀ-ଯୋନିଟିକୁ ବୁଝାଇଲା । ସେହି ବୀଜ ମନ୍ତ୍ରଟିର ଏକ ନୂଆ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତିର ଏକ ସହଜତର ମାର୍ଗକୁ ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଗଲା । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ପୁରୁଷର ଦେବତ୍ୱ ସାଧନାରେ ପ୍ରାୟ ସମିଧରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ । ମନ୍ଦିରରେ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରୀତ୍ୟର୍ଥେ ଦେବଦାସୀ ନଚୁଇବାର ପ୍ରଥା ହୁଏତ ସେତିକବେଳୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଆମ ବହୁଶ୍ଳାଘ୍ୟ ଓଡ଼ିଶୀ ନୃତ୍ୟ ହୁଏତ ସେହିଭଳି ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସୂତ୍ରବଦ୍ଧ ହୋଇ ବାହାରିକୁ ଆସିଥିଲା । ଡକ୍ଟର ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ କହନ୍ତି ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗର ସିଂହପୁର ନାମକ ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ବର୍ମନମାନେ ଯାଇ ବଙ୍ଗରେ ଆଧିପତ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେନ ତଥା ବର୍ମନ ରାଜାମାନଙ୍କ କାଳରେ ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଦେବଦାସୀ-ପ୍ରଥା ଦକ୍ଷିଣରୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଆସିଥିଲା ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ କାଳରେ ପୂର୍ବୋତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷରେ ସମାଜର ନିମ୍ନତର ବର୍ଗ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗର ଘୃଣାର ପାତ୍ର ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଦୁଇବର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ଦୂରତା ରହିଥିଲା । ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗ ଆପଣାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରତିନିଧି ଓ ବାହକ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରି ଭାରି ଗର୍ବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନିମ୍ନତର ବର୍ଗ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଆଦିମ ସଭ୍ୟତାର ଭାରବାହୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଉଚ୍ଚବର୍ଗ ଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ବାହ

କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମାଚରଣର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ବୌଦ୍ଧ ଓ ପୁରାଣଧର୍ମୀ ହିନ୍ଦୁ ଥିଲେ, ନିମ୍ନତର ବର୍ଗ ସହଜଯାନ ଓ ନାଥପନ୍ଥାର ଗଣ୍ଡିକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ରହିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଦୁଇ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ନିମ୍ନସ୍ଥମାନେ ନାଥଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଗୋରଖନାଥ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ଏବଂ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ହିନ୍ଦୁ ଥିଲେ । ଉଚ୍ଚତର ସମାଜକ୍ଷେତ୍ରରେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୂଳତଃ ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନଥିଲା । ଉଭୟେ ମନୁସଂହିତାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ମାନୁଥିଲେ ଏବଂ କେବଳ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ରର ଦଶସଂସ୍କାର ହୋଇଗଲେ ହିଁ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ହିନ୍ଦୁ ହୋଇପାରୁଥିଲା । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଉଚ୍ଚବର୍ଗୀୟ ବୌଦ୍ଧମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁରୋହିତ ଡାକି ଦଶକର୍ମ କରାଉଥିଲେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଧୂପ ଝୁଣା ପ୍ରଭୃତି ଲାଗି କରୁଥିଲେ । (୧୩)

ତେଣୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ସହଜଯାନୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆମ ସମାଜ ଭିତରୁ ବାହାରି ଅନ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାମାନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟା-ଭାଷାରେ ଗୀତିକାମାନ ଲେଖିଥିଲେ, ସେମାନେ ସମାଜର ନିମ୍ନତର ବର୍ଗର ହିଁ ଥିଲେ । ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗଗୁଡ଼ିକର ଜୀବନର ସମାନ୍ତର ଭାବରେ ଆଉ ଏକ ଧର୍ମ ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି କରି ନିମ୍ନତର ବର୍ଗଙ୍କୁ ଧର୍ମଜନିତ ସନ୍ତୋଷ ଏବଂ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାକୁ ହିଁ ସେମାନେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକର ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହିସବୁ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଗୁଡ଼ିକରେ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ନାରୀମାନଙ୍କୁ ଭୈରବୀ ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନା-ସହଚରୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣର ନାରୀମାନେ ଏହିପରି ଏକ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଦେବାଲାଗି ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ସହଜଯାନୀ ମାନଙ୍କ ଲାଗି ଯେ ଆଦୌ ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉ ନଥିଲେ, ଏଥିରୁ ହୁଏତ ସେହି ଆନୁମାନଟିକୁ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଏହି ସହଜଯାନୀ ଧର୍ମର ଆଗ୍ରହ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚତର ସମାଜର ଚକ୍ଷୁରେ ନିଶ୍ଚୟ ଘୃଣ୍ୟ କରି ରଖିଥିବ ଏବଂ ସମାଜର କର୍ତ୍ତାମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅପାଂକ୍ତେୟ ବୋଲି ନିନ୍ଦାକରି ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ନାନା ଅତ୍ୟାଚାର ମଧ୍ୟ କରିଥିବେ, ଏହି ବର୍ଗଭେଦଟି ଯେତେବେଳେ ନିର୍ଯ୍ୟାତନାର ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବ, ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରୁ ହୁଏତ ହୁରୁଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇଥିବ ଓ ଏହିପରି ଭାବରେ ସେମାନେ ନେପାଳ ଓ ତିବ୍ବତ ଆଡ଼େ ପଳାଇଯିବା ଲାଗି ମନ କରିଥିବେ । ସେହିସବୁ ଜନପଦର ନିମ୍ନବର୍ଗମାନଙ୍କୁ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଆପଣାର ଧର୍ମକୌତୂହଳ ଗୁଡ଼ିକର ଏକ ସହଜ ଆମୋଦ-ଦାୟକ ସମାଧାନ ଯୋଗାଇ ଦେବାରେ ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବ । ସେମାନେ ପଦ ଓ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକୁ ଯେତେ ଅଧାପନ୍ତରିଆ ଭାବରେ ବୁଝି ପାରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକର ଆପାତ ରହସ୍ୟମୟ ଭାଷା ତଥା ରହସ୍ୟ-ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବବିମ୍ବଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଭାରି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଖସ୍ଥ କରି ଗାଇଥିବେ ଏବଂ ପୋଥିରେ ଟିପି ବି ରଖିଥିବେ ।

ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଦନ୍ତକଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କୁଆଡ଼େ ଥରେ ଶିଷ୍ୟ ଆନନ୍ଦଙ୍କୁ କହିଥିଲେ, "ମୁଁ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲି, ତାହା ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ

ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତା । ମାତ୍ର ତାହା କେବଳ ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ହିଁ ରହିବ, କାରଣ ଆମେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଆମ ସଂଘ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅନୁମତି ପ୍ରଦାନ କଲୁ ।” ମହାଯାନ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିବା ପରେ କୌଣସି ହୀନଯାନୀ ପାଣ୍ଡୁଲିପିକାରୀ ହୁଏତ ଏହି ଉକ୍ତ କଥାଟିକୁ ରଚନା କରିଥିବେ । ମାତ୍ର ଏକଥା ମଧ୍ୟ ସତ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜୀବ-ଦଶାରେ ହିଁ ନାରୀମାନଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷୁସଂଘରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅନୁମତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇ ଥିଲା । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଥମେ ଏଥିରେ ମୋଟେ ସମ୍ମତ ହେଉ ନଥିଲେ, ମାତ୍ର ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧକୁ ଏଡ଼ି ନପାରି ସେ ଏଥିଲାଗି ଅନୁମତି ଦେଲେ । ସେହି ଅନୁସାରେ ଭିକ୍ଷୁ-ସଂଘର ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଅଲଗା ହୋଇ ଭିକ୍ଷୁଣୀସଂଘମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ଚଳଣିକୁ ମାନି ଭିକ୍ଷୁସଂଘକୁ ହିଁ ଭିକ୍ଷୁଣୀସଙ୍ଘ ଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ବୋଲି ଗଣନା କରା ଯାଉଥିଲା, ଭିକ୍ଷୁସଂଘ ଗୁଡ଼ିକ ଭିକ୍ଷୁଣୀସଂଘ ଗୁଡ଼ିକର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରୁଥିଲେ । ଭିକ୍ଷୁଣୀସଂଘ ଲାଗି ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅନାଚାର ପଶିଲା ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପତନ ଘଟିଲା, ସେପରି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବତଃ ମୋଟେ ଉଚିତ ହେବନାହିଁ । ନାରୀମାନେ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ନାରୀ ହୋଇ ରହିଲେ, ଅଧସ୍ତନ ହୋଇ ରହିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିର ମଣିଷରୂପେ ନଦେଖି ପୁରୁଷ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବାହାର ସମାଜର ସେଇ ପୁରୁଣା ମଇଳା ସଂସ୍କାରକୁ ମାନି କେବଳ ନାରୀରୂପେ ଦେଖିଲେ, ସେହି ପାପ ହିଁ ଭିକ୍ଷୁ-ଧର୍ମର ମହିମାକୁ ମ୍ଳାନ କରି ଆଣିଥିବ । ତନ୍ତ୍ର ଓ ସହଜଯାନରେ ମଧ୍ୟ ନାରୀକୁ ସାଧନାର ସଙ୍ଗିନୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ସେହି ସଙ୍ଗିନୀକୁ ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଭୈରବୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଭୈରବୀ ହେଉଛନ୍ତି ତନ୍ତ୍ରସାଧନାରେ ଏକ ଆବଶ୍ୟକତା, ସାଧିକା ନୁହନ୍ତି । ସାଧକ ହେଉଛି ପୁରୁଷ; ସେଇ ସାଧନା କରିବ । ଧନ, ଯଶ, ରୂପ, ସବୁ ପାଇବ ଓ ଶତ୍ରୁ ଉପରେ ବିଜୟ ହାସଲ କରିବ । ତାହାର ସେହି ଦୁର୍ଗମ ସାଧନାରେ ନାରୀ ଏକ ସାଧନରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବ । ମୈଥୁନରୂପୀ ଆଚାରରେ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠି ଲାଗି ଦୁଇଜଣଙ୍କର ଲୋଡ଼ା ହୋଇଥିବାରୁ ପୁରୁଷ ଯାହା ନାରୀକୁ ସାଧନାର ଏକ ଆବଶ୍ୟକତା ରୂପେ ଲୋଡ଼େ, ଏହାହିଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କଥା । ସେଥିଲାଗି ସମ୍ପର୍କିତ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ସାଧକ ନାରୀକୁ ‘ଆମ୍ହାର ଗାଭୀ” ବୋଲି କହିଛି ।

ତନ୍ତ୍ରୀୟ ବାମମାର୍ଗ ଏବଂ ବଜ୍ରଯାନରେ ନାରୀସମାଗମ ସାଧନାର ଏକ ଆଙ୍ଗିକ ରୂପେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା ଗୁଡ଼ିକରେ ଡୋମ୍ବୀ ଓ ଶବରୀମାନେ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ କାରଣରୁ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନୈରାତ୍ମ୍ୟ କଳ୍ପନା ସୁଲଭ ଓ ସୁଖଦୃଶ୍ୟ ହେବାଭଳି ନୈରାତ୍ମ୍ୟଦେବୀ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ହେଲା । ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ର ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଦ୍ୱିତୀୟ ରୂପ ଧାରଣ କଲାଠାରୁ ସୁଷୁମ୍ନା ଅବଧୂତିକା ହୋଇଥିଲା, ସାଧନାର ଚକ୍ରଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମାଣଚକ୍ର, ଧର୍ମଚକ୍ର, ସମ୍ଭୋଗଚକ୍ର ଆଦି ନୂତନ ନାମ ଧାରଣ କରିଥିଲା, ସହସ୍ରାରକୁ ମହାସୁଖପୀଠ କୁହାଯାଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ମୈଥୁନ ବି ଆସିଲା, ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ

ସାମଗ୍ରୀ ଭାବରେ ନାରୀ ମଧ୍ୟ ଧରାହୋଇ ଆସିଲି । ନାରୀସମାଗମ ଆଗରୁ ସମାଜରେ ଥିଲା; ଗୃହ ଭିତରେ ଥିଲା ହୁଏତ ଗୃହ ବାହାରେ ବି ଥିଲା । ଏବେ ତାହା ଧର୍ମପ୍ରକରଣ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁମତି ଲାଭ କରିବାଦ୍ୱାରା ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକୃତି ମଧ୍ୟ ପାଇଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦିବାକରଙ୍କ ଭାଷାରେ, 'ବାମମାର୍ଗୀ ଓ ବଜ୍ରଯାନୀମାନେ ନାରୀସମାଗମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ଏହା ଆଦୌ କୌଣସି ବଡ଼ ଅନ୍ୟାୟ ନ ଥିଲା । ତାହା ଏଇଥିଲାଗି ଏକ ଅନ୍ୟାୟ ଏବଂ ବ୍ୟଭିଚାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଗଲା ଯେ, ସେମାନେ ନାରୀମାନଙ୍କୁ ନିଜର ପ୍ରେମ ଦାନ କରି ନ ଥିଲେ; ସେମାନେ ସଂସାରକୁ ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ଭ୍ରମ ଭିତରେ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ଯେ, ନାରୀକୁ ସେମାନେ ଆପଣାର ପ୍ରେମପାତ୍ରୀରୂପେ ରଖି ନାହାନ୍ତି, ନାରୀ ସେମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉତ୍ଥାନରେ କେବଳ ଏକ ସାଧନ ମାତ୍ର ହୋଇ ରହିଛି ।" (୧୪)

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ରଚୟିତାମାନେ "ସନ୍ଧାଭାଷା"ରେ ଆପଣା ପଦଗୁଡ଼ିକର ରଚନା କରିଥିଲେ । ଫରାସୀ ଭାଷାରେ ଏହାକୁ **La Langue intentionnel** ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥରେ ଅଭିପ୍ରେତ ହୋଇଥିବା ଭାଷା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବାହାରକୁ ତାହା ହୁଏତ ଏକ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥାଏ, ହୁଏତ ଏକ ଅଶ୍ଳୀଳ ଅର୍ଥର ଆଭାସ ଆଣି ଦେଉଥାଏ । ହୁଏତ ଲୋକ-ଆଗ୍ରହକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିବାର ଅଭିଳାଷରେ ତାହାକୁ ଜାଣିଶୁଣି ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ଏକ ଅଶ୍ଳୀଳ ପରିଧାନ ପିନ୍ଧାଇ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଅଥବା, ଉଚିତର ସମାଜର ବିଧାନବାଡ଼ ଏବଂ କୋପକୁ ଏଡ଼ିବାଲାଗି ଏପରି ଏକ ପନ୍ଥା ଧରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ତଥାପି, ଆପଣାକୁ ସହଜଯାନୀ ବା ସହଜମାର୍ଗର ସାଧନ କହୁଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ କାହିଁକି ଯେ ଏପରି ଏକ ଅସହଜ ଭାଷାକୁ ମାଧ୍ୟମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହା ଭାବିଲେ କେତେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମାନ ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ସହଜମାର୍ଗୀମାନଙ୍କର ଏହି ଶବ୍ଦ ବେଭାରର ବିଡ଼ମ୍ବନାକୁ ଏଡ଼ାଇବା ଲାଗି ସମ୍ଭବତଃ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ ବି ହୋଇଥିଲା । ସହଜ ସାଧନାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦିଗଟି ଆଡ଼କୁ ଆଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ନିର୍ଗୁଣ ସନ୍ଥମାନେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ । କବୀରଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ସାଧୋ, ସହଜ ସମାଧି ଭଲୀ । ଗୁରୁପ୍ରତାପ ଜା ଦିନତେ ଲାଗୀ ଦିନ ଦିନ ଅଧିକ ଚଲୀ, ଜହଁା ଜହଁା ଡୋଲୁଁ ସୋ ପରିଚର୍ଯ୍ୟା ଜୋ ଜୋ କରୁଁ ସୋ ପୂଜା" ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରହପାଦଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦୋହାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ରୂପେ ଆମକୁ ଅସଲ ସହଜଯାନର ଏକ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ପରିଚୟ ମିଳି ଯାଇଥାଏ; 'ପଣ୍ଡିଅ ସଅଲ ସତ୍ତ ବକ୍ଖାଣଇ, ଦେହ ହିଁ ବୁଦ୍ଧ ବସନ୍ତ ନଜାଣଇ । ଗମଣା ଗମଣ ନ ତେନ ବିଖଣ୍ଡିଅ, ତୋ ବି ଣିଲଜ୍ଜ ଭଣଇ ହୋଉ ପଣ୍ଡିଅ ।" ଅର୍ଥାତ୍, ପଣ୍ଡିତ ସବୁ ଶାସ୍ତ୍ରର ବଖାଣ କରୁଥାଏ, ମାତ୍ର ଦେହରେ ହିଁ ଯେ ବୁଦ୍ଧ ବାସ କରୁଛନ୍ତି, ସେ କଥାଟିକୁ ଜାଣି ନଥାଏ । ସେ ଆବାଗମନ (ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ)କୁ ଖଣ୍ଡିତ କରି ନଥାଏ, ତଥାପି ନିର୍ଲଜ୍ଜ କହୁଥାଏ ଯେ ମୁଁ ହେଉଛି ପଣ୍ଡିତ ।"

ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍‌ପଣୀ

୧। ଦୀନବନ୍ଧୁ ରଥ; ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୧୫୨

୨। ଫକୀର ମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ), ୨ୟ ସଂସ୍କରଣ, କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର, ୧୯୬୩, ପୃ-୭୨୫

୩। Dharmanarayan Das. The Early History of Kalinga, Punthi Pustak, Calcutta, 1977 ପୃଷ୍ଠା-265

୪। Dr N. K. Sahu. Utkal University History of Orissa, Vol. I Utkal University, 1964, ପୃଷ୍ଠା-499

୫। B. C. Mazumdar. Orissa in the Making, University of Calcutta, 1925, ପୃଷ୍ଠା-185

୬। ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୬୯, ପୃଷ୍ଠା-୪୩୦

୭। A. L. Basham (Ed.) A Cultural History of India, Clarendon Press, Oxford, 1975, ପୃଷ୍ଠା-305

୮। Dr. Qazi Abdul Mannan. The Emergence and Development of Dobhasi Literature in Bengal up to 1855, Bengal Academy, Dacca, 1974, ପୃଷ୍ଠା-4

୯। ଏହି ବିବାଦଟି ବିଷୟରେ ଓଡ଼ିଆରେ ବିଶଦତମ ଗ୍ରନ୍ଥ; ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର; ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୬୯

୧୦। ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ; ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କା ଆଦିକାଲ, ବିହାର ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ପରିଷଦ, ପାଟନା, ୧୯୬୧, ପୃଷ୍ଠା-୭

୧୧। ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ; ବାଙ୍ଗାଲୀର ଇତିହାସ (ଆଦିପର୍ବ) ସଂକ୍ଷେପିତ ସଂସ୍କରଣ, ଲେଖକ ସମବାୟ ସମିତି, କଲିକତା-୧୨, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୩୬୨

୧୨। ଡା: ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର; ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା, ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨ ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା-୨୦

୧୩। ସତ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ମୋହନ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ; ବାଙ୍‌ଲାର ସାମାଜିକ ଇତିହାସେର ଭୂମିକା, ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, କଲିକତା-୯ ପୃଷ୍ଠା-୫୫, ୩୮,

୧୪। ରାମଧାରୀ ସିଂହ ଦିନକର; ସଂସ୍କୃତିକେ ଚାର ଅଧ୍ୟାୟ, ଉଦୟାଚଲ, ପାଟନା ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା ୨୪୪

ଚତୁର୍ଥ ସ୍ତମ୍ଭ

ଅଭିଜାତ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ଯ୍ୟାୟ

ସାରଳାଦାସଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସ୍ୱମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ସାରଳାଦାସ ଗୋଟାଏ ଅପକ୍ୱ ଭାଷାକୁ ନେଇ ପଦ ଲେଖିବାରେ ଯେ ଆଦୌ କୌଣସି ସଂଘର୍ଷ କରିଛନ୍ତି, ଖୋଜି ଖୋଜି ତଥାପି ଉପଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦଟିଏ ଯେ ମୋଟେ ପାଇନାହାନ୍ତି, ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ ପାଠକଲେ ସେପରି କେବେହେଲେ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ସାରଳାଦାସଙ୍କର ମହାଭାରତ ବା ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ପୁରାଣରେ ସାମଗ୍ରୀ ଓ ସଂସ୍କୃତି ହିସାବରେ ଯାହା ଥାଉ ବା ନଥାଉ ପଛକେ, ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ପଦସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ହେଉଛି ସେଗୁଡ଼ିକର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଗୁଣଲକ୍ଷଣ । ଏହି ଭାଷାକୁ ସାରଳାଦାସ କେଉଁଠୁ ପାଇଲେ ? ସିଏ ଯେ ଏକ ଅପରିଣତ ଲୋକଭାଷାର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ପଶି ଆପଣାର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଆପେ ବାଛୁଥିଲେ ଅଥବା ଗଢ଼ିଥିଲେ, ସେକଥା ଆଦୌ ନୁହେଁ । ଭାଷା ଥିଲା; ଲୋକମୁଖରେ ଥିଲା, ଲୋକ-ସାହିତ୍ୟରେ ଥିଲା । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆଢ଼ୁଆଳ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ରାଜସଭା ଓ ରାଜାଙ୍କର ସକଳ ସଂସ୍କୃତସରାଗ ସତ୍ତ୍ୱେ ତାହା ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ହିଁ କ୍ରମପରିଣତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଯେଉଁ ଭାଷାକୁ ଘୃଣ୍ୟ ମନେ କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ ସେହି ଭାଷାକୁ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଭୟ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଧାନତଃ ଭୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ହିଁ ସେମାନେ ଲୋକମୁଖର ଜନଭାଷାକୁ ରାଜଦ୍ୱାରକୁ ଆଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁ ନଥିଲେ । ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ଯେ, ସେମାନେ ସ୍ୱୟଂ ନିଜ ଘରମାନଙ୍କରେ ସେହି କଥିତ ଓ ସୁପରିଚିତ ଭାଷାରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ, ସେହି ଭାଷାରେ ହିଁ ବୃହତ୍ତର ସମାଜର ଯାବତୀୟ ବେଭାର ଚାଲୁଥିଲା । ତଥାପି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାହାକୁ ଅଶୁଦ୍ଧ ବୋଲି କହୁଥିଲେ ଏବଂ ଧର୍ମାୟତନ କିମ୍ବା ରାଜଦରବାର ଭିତରକୁ ତାହାକୁ ପୁରାଇ ଦେଉ ନ ଥିଲେ । ସେହି ରୀତିଟି ସେହି ଆଦିକାଳରୁ ସମ୍ଭବତଃ ଆଜି-ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଚାଲିଆସିଛି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସମାଜର ଦରବାରରେ ଯେଉଁମାନେ ଉଚ୍ଚ ଧାଡ଼ି-ଗୁଡ଼ିକରେ ରହିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ନିଜ ଘରେ ସାମାଜିକ ଯାବତୀୟ ବେଭାରରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱଚ୍ଛଳତମ ଭାଷାକୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି, ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଭାବୁଛନ୍ତି, ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛନ୍ତି, ହସୁଛନ୍ତି, କାନ୍ଦୁଛନ୍ତି ଓ ଭଲ ପାଉଛନ୍ତି, ତାହାକୁ ଦରବାରଯାଏ ନେବାକୁ ସତେ ଅବା

ଭାରି ଭଲ କରୁଛନ୍ତି; ଶିକ୍ଷା, ଶାସନ ଏବଂ ସଭ୍ୟତାର ଏକ ଉଚ୍ଚ ଦରବାର ବସାଇ ସେଗୁଡ଼ାକୁ କେଡ଼େ ଉଚ୍ଚ ପାଚେରୀଗୁଡ଼ାକ ଦ୍ୱାରା କେତେ କୃଚ୍ଛ୍ରର ସହିତ ଘେରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ସେଠି ଆଉ ଗୋଟାଏ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ସେମାନେ ଶିଷ୍ଟ ଭାଷା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି, ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି, ଅସଲ ଭାଷା ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ।

ଏହାର କାରଣ ଅଛି । ଏହି ପରମ୍ପରାଟି ଯେ ଆମ ସମାଜରେ ପ୍ରାୟ ସେହି ଆଦିକାଳରୁ ଗଡ଼ି ଗଡ଼ି ଚାଲି ଆସିଛି, ତାହାର କାରଣ ଅଛି । ଏ ଯୁଗରେ ଯେପରି କାରଣ ଅଛି, ସେହି ଆଦିଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କାରଣ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକମୁଖରେ ନାନା ଭାଷା କଥିତ ହେଉଥିଲା । ଆଦିବାସୀ ଭାଷାମାନ ଥିଲା, ଅପଭ୍ରଂଶ ରହିଥିଲା ଓ ଆଞ୍ଚଳିକ ଉପଭାଷାମାନ ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ରାଜାମାନେ କେବଳ ସେହି ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ହିଁ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନେ ଯେ ନିଜ ଘରେ ସଂସ୍କୃତ କହୁଥିଲେ, ସେପରି ଅନୁମାନ କରିବାଲାଗି ଆମ ପାଖରେ ଆଦୌ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ର-ପାରଙ୍ଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଚଳନ୍ତି ଭାଷାରେ ହିଁ ଆପଣାର ସାଧାରଣ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୀବନଗୁଡ଼ିକୁ ବଞ୍ଚୁଥିଲେ । ତଥାପି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ସଭାରେ ବସାଇ ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଭାଷା ଥିଲା, ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନର ଭାଷା ଥିଲା ଏବଂ ଏହିପରି ଭାବରେ ଜ୍ଞାନ ଜୀବନଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ରାଜା ଓ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କର ଜୀବନସ୍ତରଠାରୁ କେତେ ଦୂରରେ କେଡ଼େ ଉଚ୍ଚରେ ଯାଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଦୁହେଁଯାକ ଆଟପ କହୁଥିବା ଭାଷାକୁ ସାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ, ଆପଣାକୁ ଅଧିକ କରି ଦେଖିବାଲାଗି ସାଧାରଣ ଜନଗଣ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଭାଷାକୁ ସେମାନେ ହୀନ କରି ଦେଖୁଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆପଣାର ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନକୁ ନେଇ ଭାରି ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣାର ମାତୃଭାଷାକୁ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ବା ମୂଲ୍ୟ ଦେଉ ନଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ସେମାନଙ୍କର ଜୀବିକା ନିର୍ବାହର ମାଧ୍ୟମ ହୋଇ ରହିଥିଲା; କାରଣ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ାକୁ ସେମାନେ ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅର୍ଥ କରି ଦେଉଥିଲେ । (୧) ସମାଜର ଯାବତୀୟ ମଙ୍ଗଳ-ଅନୁଷ୍ଠାନ ସଂସ୍କୃତରେ ଚାଲୁଥିଲା, ଯାବତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ର ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା, ଦେବ ଉପାସନା ସଂସ୍କୃତରେ ହେଉଥିଲା ଓ ଏହିପରି ଭାବରେ ସମଗ୍ର ସମାଜକୁ ସଂସ୍କୃତ ଉପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ କରି ରଖାଯାଇଥିଲା । ଏହି ରୀତିଟି ସାମାଜିକ ଅର୍ଥବ୍ୟବସ୍ଥାର ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଙ୍ଗ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞମାନଙ୍କ ଅର୍ଥ ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନେ ଠାକୁରଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସୁଥିଲେ, ସାମାଜିକ ପୂଜା ସଂସ୍କାରାଦି କରି ପାରୁଥିଲେ । ଆପଣାର ଅର୍ଥଜୀବିକାକୁ ସୁଗମ ଏବଂ ସୁପୁଷ୍ଟ କରି ରଖିବାକୁ ।

ପଣ୍ଡିତମାନେ କପରି ଜାଣିଶୁଣି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଭୁଲ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରୁଥିଲେ, ଶ୍ରୀମତୀ ବ୍ଲାଭାଟସ୍କିଙ୍କର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରୁ ଆମକୁ ତାହାର କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇଥାଏ । (୨)

ଏହି ପରମ୍ପରାଟି କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଏକୁଟିଆ ପରମ୍ପରା ହୋଇ ନଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ଠିକ୍ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଯେଉଁମାନେ ଗୋଟିଏ ଭାଷାକୁ ଶିଷ୍ଟ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ଅଶିଷ୍ଟ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ରାଜସଭାରେ କେବଳ ଶିଷ୍ଟ ଭାଷାର ଆଦର ଥିଲା, କେବଳ ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କର ହିଁ ପ୍ରବେଶ ଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାୟଣଚମ୍ପୁ (ମାଲୟାଲମ୍ ଲିଖିତ ରାମାୟଣ କଥାକାବ୍ୟ)ର ଲେଖକ ପୁନମ୍ ତାଙ୍କ ସମୟର ସିଦ୍ଧତମ କବିପ୍ରତିଭା ଥିଲେ । ଆପଣାର ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ସେ ରାଜା ଜାମୋରିନ୍‌ଙ୍କ ଦରବାରରେ ଏକ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କୁ କେବଳ 'ଅର୍ଦ୍ଧ-କବି' ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । କାରଣ ସିଏ ମାଲୟାଲମ୍ ଭାଷାରେ ଲେଖୁଥିଲେ । ମାତ୍ର କବିତ୍ୱ ଗୁଣରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ନୀରସ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ, ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତ-ଭାଷାରେ କାବ୍ୟରଚନା କରୁଥିବାରୁ, 'ପୂର୍ଣ୍ଣ କବି' ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । (୩) ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ଏବଂ ରାମଙ୍କର ଚରିତଗୁଡ଼ିକୁ ଯିଏ ସଂସ୍କୃତର ଶୁଦ୍ଧଭାଷାରେ ନଶୁଣି ସାଧାରଣ ଲୋକଭାଷାରେ ଶୁଣିବ, ତେବେ ରୌରବନାମକ ନର୍କରେ ଅବଶ୍ୟ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ ବୋଲି ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ସଂସ୍କୃତରେ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା, ଭାଷାରେ ପୁରାଣ ଓ ରାମାୟଣ ଲେଖା ହେବାପରେ ଓ ଲୋକମାନେ ଅଧିକତର ଆଗ୍ରହ ସହିତ ତାହାକୁ ଶୁଣିବାକୁ ମନ କରିବା ପରେ ଯାଇ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁଳର କୌଣସି ସଜ୍ଜନଙ୍କ ଶ୍ଳୋକବାର ଏହି ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟକୁ ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତର ସ୍ୱାର୍ଥଗତ ଶିବିରରେ ସେଥିଲାଗି ଯେଉଁ ଅଶ୍ୱସ୍ତିମାନ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବ, ସିଏ ତାହାର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ବାସନ୍ଦ-ପ୍ରାଚୀର ଗୁଡ଼ିକୁ ଭାଙ୍ଗିବା ଲାଗି ସେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜ୍ଞାନପିପାସୁମାନଙ୍କ ତରଫରୁ କେତେପ୍ରକାରର ପ୍ରୟାସ ହୋଇଥିବ ଏବଂ ରାଜବଳର ସାହାଯ୍ୟରେ ବାହ୍ମଣ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକ ତାହାକୁ ପ୍ରତିହତ କରିଦେବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ କେତେ ପ୍ରକାରର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବେ । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ କଥା ରହିଛି ଯେ, ଥରେ ଦୁଇଜଣ ଚଣ୍ଡାଳ ଘରର ପିଲା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଛଦ୍ମବେଶ ପରିଧାନ କରି ବେଶ୍ କେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ଥରେ ଶାସ୍ତ୍ରାଭ୍ୟାସର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାବେଳକୁ ସେମାନଙ୍କ ମୁହଁରୁ ପ୍ରାକୃତ କଥା ବାହାରି ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଧରା ପଡ଼ିଗଲେ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ସେମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଶାଳାରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରାଯାଇ ଥିଲା । (୪)

ବଙ୍ଗଳାର ସେନ ରାଜାମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିଲେ । ନିଜ ଘରେ ତତ୍କାଳୀନ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା

ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାକୁ ଘୃଣା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ କବିମାନେ ସଙ୍କୋଚ ଏବଂ ଭୟ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ସେହି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଜଣେ ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରଣେତା ଅବଦୁଲ୍ ନବି ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଲେଖିଲି ବୋଲି ଆଲ୍ଲା ମୋ' ଉପରେ ଯେ କ୍ରୋଧ କରିବେ, ଏହି ବିଷୟରେ ମୋ'ର ହୃଦୟରେ ଭୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ମାତ୍ର ସାଧାରଣ ଜନସମୂହଙ୍କ ଲାଗି କିଛି କଲ୍ୟାଣ କରିବାର ଆଗ୍ରହ ରହିଥିବାରୁ ମୋତେ ସେହି ଭୟକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହୋଇଛି । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବଙ୍ଗଳାର ଆଉଜଣେ କବି ବଡ଼ ସାହସ କରି ଓ ଆପଣାର ଅସଲ ଭାଷାପ୍ରୀତିର ଏକ ଚମତ୍କାର ପରିଚୟ ଦେଇ ନିମ୍ନ ପଂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । (୫)

ଯେଇ ଦେଶେ ଯେଇ ଭାଷା କହେ ନରଗଣ, ସେହି ଭାଷା ବୁଝେ ପ୍ରଭୁ ଆପ ନିରଞ୍ଜନ ।
ସର୍ବ ଭାଷା ବୁଝେ ପ୍ରଭୁ କିବା ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନି, ବଙ୍ଗଦେଶୀ ଭାଷା କିବା ଯାତ ଇତି ବାଣୀ ।
ଯେ ସବେ ବଙ୍ଗେତେ ଜନ୍ମି ହିଂସେ ବଙ୍ଗ ବାଣୀ, ସେ ସବ କାହାର ଜନ୍ମ ନିର୍ଣ୍ଣୟେ ନା ଜାନି
ଦେଶୀ ଭାଷା ବିଦ୍ୟା ଯାର ମାନେନା ଯୁୟାଏ, ନିଜ ଦେଶ ତ୍ୟାଗି କେନ ବିଦେଶେ ନଯାଏ
ମାତା ପିତାମହ କ୍ରମେ ବଙ୍ଗେତେ ବସତି, ଦେଶୀ ଭାଷା ଉପଦେଶ ମନ ହିତ ଅତି ॥ (୬)

—ଅବଦୁଲ୍ ହାକିମ୍—

ମୁସଲମାନମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବଙ୍ଗଳାର ସେନବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ଦରବାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିସ୍ତାର କରି ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ରାଜନ୍ୟବର୍ଗଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସଂସ୍କୃତ ପଦମାନ ରଚନା କରୁଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଆବୃତ୍ତି ଏବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟାକରଣ, କାବ୍ୟବିଧାନ ଏବଂ କବିତ୍ୱକଳାର ନାନା କୌଶଳ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କର ଯେତିକି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିଲା ଓ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଯେତିକି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା, ତତ୍କାଳୀନ ବଙ୍ଗଳାଭାଷା ପ୍ରତି ଠିକ୍ ସେତିକି ଅସୂୟା ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ ବଙ୍ଗଳାର ମୁସଲମାନ ନୃପତିମାନେ ହିଁ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାକୁ ଆବଶ୍ୟକ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ତାହାର ଦ୍ୱାରଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରକୃତ ବିକାଶ ଲାଗି ଉନ୍ମୋଚିତ କରି ଦେଇଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ରାମାୟଣ ଏବଂ ମହାଭାରତର ରଚନା କରିଥିବା କୃତ୍ତିବାସ ଏବଂ କାଶୀରାମ ଦାସଙ୍କୁ ସମସାମୟିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିନ୍ଦୁକ ବୋଲି ଅପବାଦ ଦେଇଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ବନାଶକାଙ୍କ୍ଷୀ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଆମ ଓଡ଼ିଶାର ଉଚ୍ଚ ବର୍ଗୀୟ ସମାଜଟି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଠିକ୍

ସେହିପରି ସଂସ୍କୃତ ଦ୍ୱାରା ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ରାଜସଭାରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବା ଓ ବଖାଣିବା ମୋଟେ ସମ୍ଭବ ହେଉ ନଥିଲା । ରାଜାଙ୍କୁ ପରିତୁଷ୍ଟ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ସଭାରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ ନିଜନିଜର ନିପୁଣତା ଦେଖାଇ ମାଡ଼ଗୋଳ ଲଗୁଥିଲେ, ବୌଦ୍ଧିକ ତଣ୍ଡିକଗିରି କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ରୋମରେ ରାଜାମାନେ କଲୋସିଅମରେ ବସି ଅସି-ଖେଳ ଦେଖିବା ପରି ଓ ସ୍ପେନରେ ସାମନ୍ତମାନେ ଷଣ୍ଢଲଢେ-ଇରୁ ଆମୋଦ ପାଉଥିବା ପରି ରାଜା ସଂସ୍କୃତପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବାଗ୍ମିତାର ଲଢେଇକୁ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ହିଁ ପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକତା ଦେଖାଉଥିଲେ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ସଂସ୍କୃତର ଅସହିଷ୍ଣୁତା ଦେଶୀୟ ଭାଷାକୁ ନାନାଭାବେ ସଙ୍କୁଚିତ ତଥା କୁଣ୍ଠାଗ୍ରସ୍ତ କରି ରଖିଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନରସିଂହ ସେଣ ଲେଖିଥିବା 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଭାଷାଭିବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟରେ ସେହି ସଙ୍କୋଚର ପରିଚୟ ପାଇବା । ତା'ର ଆଉ ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର ତାଙ୍କର 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି' କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ସଂସ୍କୃତକୁ ଦିବ୍ୟ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆକୁ ଅଦିବ୍ୟ ଭାଷା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଭାଷାଗତ ଏହି ଅସହିଷ୍ଣୁତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସାରଳାଦାସ, ପଞ୍ଚସଖା ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟ ଯେଉଁ ଆହ୍ୱାନ ଏବଂ ପ୍ରତିବାଦ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ରୀତିକାଳରେ ସେଥିରେ ପୁନରାବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ପୁନଃବିକଳନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ରୀତିକାଳୀନ କବି-ମାନେ ସଂସ୍କୃତର କାବ୍ୟରଚନା-ନିୟମ ଓ ଅଳଙ୍କାରବିଧିଗୁଡ଼ିକୁ ଏପରି ପରମାସକ୍ତ ଭାବରେ ଯାବୁଡ଼ି ଧରିବାକୁ ବସିଲେ ଯେ, ଚଳନ୍ତି ଭାଷାର ସାବଳୀଳତାକୁ ଦେଖି ମଧ୍ୟ ହିଏତ ତଥାପି ଦେଖିପାରି ନଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ସେଇଥିଲାଗି ହିଁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଦେଶଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଦିବ୍ୟ ଓ ଅଦିବ୍ୟର ଏକ ତାରତମ୍ୟର ଆରୋପଣ ପୁଣି ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଜୀବନ-ଚେତନାକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପକାଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବାକୁ ପୁଣି ଏକ ସଙ୍କୋଚ କବିମାନଙ୍କୁ କାମୁଡ଼ି ଧରିବାପରି ମନେହେଲା । ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସଙ୍କୋଚର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଭାସ ମିଳିଯାଇଥାଏ । ସାରଳାଦାସଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆରେ ମହାଭାରତ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବାକୁ ତାଙ୍କ କାଳରେ ଯେ କେତେ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ଓ କେତେ ସାହସ ବାନ୍ଧିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ, ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଶର୍ମା ତାହାକୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି; "ଅଦ୍ୟାପି କେତେକ ମାତୃସାହିତ୍ୟରେ ଅନଭିଜ୍ଞ କେବଳ ସଂସ୍କୃତିଆ ଶୁଆପାଠିଆ ପଣ୍ଡିତ ଦେଶୀୟ ଭାଷା କବିତାକୁ ଘୃଣା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖନ୍ତି । ଯଦି ତଦୀୟ ସମକକ୍ଷ କୌଣସି ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡିଏ ପଢ଼ୁଥିବାର ଦେଖନ୍ତି, ତେବେ ବିରକ୍ତି ସହ କହନ୍ତି, 'ଭାଷାଗୁଡ଼ାଏ କଣ ପଢ଼ୁଛ ହେ !... ଇଦାନୀନ୍ତନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ଦୁଷ୍ଟଗ୍ରହାବସ୍ଥ କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ତୁଳନାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ହୁଏ ଯେ, ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏଭଳି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସାରଳା-ଭାରତକୁ ପଢ଼ିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ପ୍ରଥମତ ସ୍ପର୍ଶ କରୁ ନଥିବେ ।" (୭)

ମାତ୍ର, ଏବେ କହ କି'ଣ ଭାରତବର୍ଷରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ତଥାପି ରହି ପାରିଲା ? ଏକ ଉଗ୍ର ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାକାମୀ ଅହଙ୍କାରର ଜଳାଶୟ ମଧ୍ୟରେ ରହି ତାହା ସେହି ପୁରୁଣା ସଂସ୍କୃତ ପୋଥିଗୁଡ଼ାକ ପରି ଖତ ହୋଇଗଲା, ପଚାସଡ଼ି ଗଲା । ଯଦି ସଂସ୍କୃତକୁ କୁଳୀନ ମାନଙ୍କର କବଳ ମଧ୍ୟରେ ଅବରୁଦ୍ଧ କରି ନ ରଖି ତାହାକୁ ସର୍ବଜନଙ୍କର ପହୁଞ୍ଚ ମଧ୍ୟକୁ ଯିବାକୁ ଦିଆ ଯାଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଭାରତବର୍ଷରେ ହୁଏତ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଜୀବନମୟ ଓ ଜୀବନସଂଲଗ୍ନ ଭାଷା ହୋଇ ଯେ ରହି ପାରିଥାନ୍ତା କେବଳ ତା' ନୁହେଁ, ଆମ ସମାଜ, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ହୁଏତ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତା । ଏହି ଦେଶର ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ହୁଏତ କେବଳ ଏକ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମକୁ ନ ବୁଝାଇ ସତକୁସତ ଏକ ଜୀବନକୁ ବୁଝାଉଥାନ୍ତା; ଏଠି ମଣିଷ ସହିତ ମଣିଷର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତା, ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଅଧିକ ଜୀବନବାଚୀ ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ଦେଶଜ ଅସ୍ମିତିକ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ଭୂମିଟି ଉପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼, ସୌରସେନୀ ଏବଂ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାଠି ଗୋଟିଏ ସାମୂହିକ ଆୟତନ ଭିତରେ ଜୁଆଇ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଏକ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ କଥିତ ଭାଷା ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତବେଷ୍ଟିତ ରାଜାମାନେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ସାଧାରଣ ଜୀବନରେ ଓଡ଼ିଆରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ, ହୁଏତ ଓଡ଼ିଆରେ ହିଁ ଶାସନର ହୁକୁମନାମା ସବୁ ଦେଉଥିଲେ; ମାତ୍ର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ଓଡ଼ିଆକୁ କଲମଲାଗି ଅନୁମତି ଦେଇ ନଥିଲେ । ଅନ୍ତତଃ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ମାନି ରାଜା ମଧ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଯେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ବୋଧ କରୁଥିଲେ ଓ ଆପଣାକୁ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ, ସେପରି ଏକ ଅନୁମାନ କରିବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ରହିଛି । କ୍ରମେ ଅର୍ଥାତ୍ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଶେଷ ରାଜାମାନଙ୍କର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଦିଷ୍ଟ ଏବଂ ଲିଖିତ ବା ଖୋଦିତ ଆଜ୍ଞାପତ୍ର, ତାମ୍ରଶାସନ ଏବଂ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ସଭାପଣ୍ଡିତମାନେ ହିଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ପାଠ ଠିକ କରି ଦେଉଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସ କରାଉଥିଲେ । ସେହି ପାଠଗୁଡ଼ିକୁ ଚଢ଼ା କଲାବେଳକୁ ସେମାନେ ହୁଏତ ଓଡ଼ିଆ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ସଂସ୍କୃତର ଛାଞ୍ଚରେ ଲେଖିବାଲାଗି ଯଥାସାଧ୍ୟ ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏହିପରି ଭାବରେ କଥାଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭାରି ବିକୃତ କରି ପକାଉଥିଲେ । ତେଣୁ, ସେହି ଲେଖାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାରୁ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପ୍ରକୃତ ଏବଂ ସାମର୍ଥ୍ୟପରିସରକୁ କଳନା କରିବାକୁ ବସିବା ହୁଏତ ମୋଟେ ଭ୍ରମଶୂନ୍ୟ ନହୋଇପାରେ ।

ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଲିଖିତ ଯେଉଁସବୁ ସାହିତ୍ୟର ନମୁନା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଳିଛି, ତାହା ଆଦୌ ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଚର୍ଯ୍ୟାପଦଗୁଡ଼ିକୁ ନପଟ ଆମର ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଆ

ଆଦିପଦ୍ୟ ବୋଲି ଆବୋର ପକାଇ ଗବେଷକମାନେ ତା'ପରେ ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି ଏବଂ କଳସା ଚଉତିଶାକୁ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦେଉଛନ୍ତି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଜଣେ ଅବଧୂତ-ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ । ସେଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ପୁରାତନ ଗଦ୍ୟର ନମୁନା ରହିଛି । ଗଦ୍ୟଟି ହେଉଛି କାହାଣୀକଥନ-ଶୈଳୀର । ସତେ ଯେପରି ଆମ ଆଗରେ କିଏ ଠିଆ ହୋଇ ଆମକୁ ଏକାନ୍ତ କଥିତ ଭାଷାରେ କେତେକ କାହାଣୀ କହିବାରେ ଲାଗିଛି । ଏହି କାହାଣୀ-ଗୁଡ଼ିକ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଫନ୍ଦା ହୋଇଛି, ସେମାନଙ୍କୁ ଅଧିଷ୍ଠାତା କରି ସବା ଉପରେ ବସାଇ ତାଙ୍କର ଆଶ୍ରିତ ରାଜାମାନଙ୍କ କଥା କୁହାହୋଇଛି । ଧର୍ମସାହିତ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା 'ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି'କୁ ବରଂ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଉପନ୍ୟାସ-ସାହିତ୍ୟର ଆମୋଦପ୍ରଦ ନମୁନା ବୋଲି ଅନେକ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ଗଦ୍ୟରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ଏକ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ରୀତିସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ବି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥଶୈଳୀଟିର କେବଳ ଗୋଟିଏ ନମୁନା ଆମକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସେଇଟି ହେଉଛି କବି ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର 'ଚତୁର ବିନୋଦ' । ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ରତିସୁଖକୁ ନେଇ ପୁସ୍ତକଟିରେ ଏଡ଼େ ସୁଘଟଣ ଭାବରେ କବିତ୍ୱ କରାଯାଇଛି ଯେ, ସେଥିଲାଗି 'ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି'କୁ କେତେକ ଗବେଷକ ପ୍ରକୃତରେ ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ହୋଇଥିବ ବୋଲି ସଂଶୟ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିରୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିସାହିତ୍ୟର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଏକ ମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । (୮)

'ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି'ରେ ଦେବତା ଓ ଠାକୁରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି, ସେଥିରୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ରୁଦ୍ର, ଜଗନ୍ନାଥ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଭକ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ସୂଚିତ ହେଉଛି । ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ଏହି ତିନି ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ଅନେକ ଗବେଷକଙ୍କୁ ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ସମନ୍ୱୟର ଗନ୍ଧ ବି ମିଳି ଯାଇପାରେ । 'ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି' ଯଦି ପ୍ରକୃତରେ ସମନ୍ୱୟ-ଭାବନାର ଏକ ଶାସ୍ତ୍ର ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ତାହାର ଲିଖନ ଶୈଳୀ ଓ ଚେତନା-ସ୍ତର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର ହୋଇଥାନ୍ତା । ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ଯେ ପ୍ରକୃତରେ ଅବଧୂତ ଥିଲେ, ପୁସ୍ତକଟିର ଉପାଖ୍ୟାନ ଏବଂ ତାହାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ରସାଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିରୁ ତାହାର ଆଦୌ କୌଣସି ନିଦର୍ଶନ ହିଁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଅଭିଧାତଳେ ଆମେ ହୁଏତ ଗ୍ରନ୍ଥରଚୟିତାଙ୍କର କାବ୍ୟରସ ପ୍ରାଣ ମନଟିର ସମଧିକ ପରିଚୟ ପାଇପାରିବା । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହୁଏତ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ଶ୍ରୀ ନାରାୟଣ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ-ରୁଦ୍ର, ଜଗନ୍ନାଥ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁ ହୁଏତ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭକ୍ତ ଓ ଉପାସକ ଥିଲେ । ଅଥବା, ତାଙ୍କ କାଳର ସମାଜଟିରେ ଲୋକମାନେ ଏହିସବୁ ଦେବତାଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଜଣେ ଲେଖକ ହିସାବରେ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ସେହି ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ । ମାତ୍ର ସିଏ ମୂଳତଃ ଯେ ଜଣେ କାବ୍ୟକାର ଥିଲେ, ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ପଢ଼ିଲାବେଳେ ସେହି କଥାଟି ଆମ ପାଖରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଉଥିବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ମଧ୍ୟଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତ ରହିଛି (୯) ଯେ ଯେତେବେଳେ ଅଧିକାଂଶ କବି ଓ ଲେଖକଙ୍କୁ ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ରଚନାରେ ଧର୍ମୀୟତାର ଏକ ରକ୍ଷାବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧାଇ ରଖିବାକୁ ହିଁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଠାକୁରମାନଙ୍କର ନାମ ନନେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହିମାନଙ୍କର ମହିମାକାହାଣୀକୁ ପୁସ୍ତକର ନୈବେଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ ନକଲେ ସେମାନେ ଆଦୌ କିଛି ଲେଖିପାରୁ ନଥିଲେ । ଠାକୁରଙ୍କ ନାଆଁରେ ସବୁକିଛି ଲେଖି ହୋଇଯାଉଥିଲା । ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ସଂସାର-ଜୀବନରେ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରେମ, ବିବାହ, ଶୃଙ୍ଗାର ଏବଂ ଉଚ୍ଚାଟସବୁଡ଼ାକୁ ସାମାଜିକ ସାଧୁ ସଂସ୍କାରର ତରାଜୁରେ ହେୟ ଓ ବର୍ଜ୍ୟବୋଲି ଗଣା ଯାଉଥିଲା, ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ପାତ୍ରପାତ୍ରୀ କରି ସେସବୁଡ଼ିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତର୍ପଣ ସହିତ କୁହାଯାଇ ପାରୁଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ଶିଷ୍ଟତାର ମୀମାଂସାକାରୀ ବିଜ୍ଞଜନମାନେ କୌଣସି ଆପତ୍ତି କରୁନଥିଲେ । ମଣିଷ ସମାଜରେ ଯାହାକିଛି କରିବି ବୋଲି ମନ କରୁଥିଲା, ଅଥଚ ବାହ୍ୟ ସାମାଜିକ ବାରଣଗୁଡ଼ାକ ହେତୁ ସିଏ ଯାହା କରିପାରୁ ନଥିଲା, ବା ଗୋଟିଏ ହେଲେ ପଦ ବି କହିପାରୁ ନଥିଲା ତା ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ସିଏ ଭାରି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ଠାକୁରମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ତାହା କରି ପାରୁଥିଲା ଓ କହି ପାରୁଥିଲା । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ତା'ର ଯାବତୀୟ ଅତୃପ୍ତିର ଏକ ପରିତର୍ପଣ ହେଉଥିଲା ବୋଲି ଅନୁଭବ ବି କରୁଥିଲା । ଠିକ୍ ସେହି ନିୟମରେ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ପରିତର୍ପଣ ଗୁଡ଼ୀକ ମିଳି ଯାଉଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିରୁ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଧର୍ମର ପରମ୍ପରାଟି ମଧ୍ୟରେ ଉପନ୍ୟାସର ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇଆସିଛି । ଆମ ପୁରାଣ-ଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛନ୍ତି ଆମ ସାହିତ୍ୟ-ସମ୍ପତ୍ତିର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଉପନ୍ୟାସ । ମଣିଷ ଅର୍ଥାତ୍ ତା' ଭିତରେ ରହିଥିବା ଉପନ୍ୟାସକାର ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ଅଭିଳାଷ ଏବଂ ତୃପ୍ତିକାମନାକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପିତ କରିଦେଇ ଦେବତାମାନଙ୍କର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଗଲା ପରି ଅନୁଭବ କଲା ଅଥବା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରୁ ତଳକୁ ଟାଣିଆଣି ସେମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର ସମସ୍ତରୀୟ କରିପକାଇ ଏକ ପ୍ରକାରର ଏକାତ୍ମକତା ଅନୁଭବ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେଇଥିରୁ ହିଁ, ପୁରାଣସ୍ଥ ଆଖ୍ୟାନ ଓ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକର ଭିଆଣ ହୋଇପାରିଲା, ସେକଥାଟି ନିର୍ଭୁଲଭାବରେ କହିବା ମୋଟେ ସହଜ ନୁହେଁ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ ପରମ୍ପରା ରହିଛି । ଆମେ 'ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି' ଭଳି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ କେତେଦୂର ଏହିପରି ଏକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି କହିପାରିବା ? ନାରାୟଣ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ଯାହା କହିଛନ୍ତି, ଆହୁରି ଅନେକ ସାହିତ୍ୟକାର ନିଶ୍ଚୟ ତାହା ହିଁ କରିଛନ୍ତି ଓ ଅଲୌକିକମାନଙ୍କୁ ଲୌକିକ ସ୍ତରକୁ ଟାଣିଆଣି ଏକ ଏକାତ୍ମକତା ନିଶ୍ଚୟ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୀବନ ଅନେକ ସରସ ହୋଇଛି, ତାହା ମଣିଷର ଜୀବନ ଭିତରେ ହୁଏତ ଅନେକ ସହଜତା ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟଶୀଳତା ଆଣି ଦେଇଛି । ଏକ ସହଜ ବିସ୍ମରଣରେ ମଣିଷକୁ ଭୁଲାଇ

ନାନା ଆରୋପ ଭିତରେ ତାକୁ ଅନେକ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ବ ରଖିଛୁ । ସାରଳାଦାସଙ୍କର ମହାଭାରତକୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ସେହିପରି କୌଣସି ଧର୍ମକାବ୍ୟ ବା ଦେବଶାସ୍ତ୍ର ନକହି ଅଧିକ ସଙ୍ଗତର ସହିତ ଏକ ଉପନ୍ୟାସ ନୋଲି ହିଁ କହିପାରିବା । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ପରି ଗୋଟାଏ ନୀତିସଂହିତାର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସାରଳାଦାସ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଉପଭୋଗ୍ୟ ଉପନ୍ୟାସରେ ପରିଣତ କରିଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ମଣିଷମାନଙ୍କର ଆୟତନକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆଣି ସେହିମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ମଣିଷର ଯାବତୀୟ କଥା କହିପାରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ରୀତିଯୁଗର ରାମକାବ୍ୟ ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣଲୀଳାର କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ମଣିଷକବି ପ୍ରଧାନତଃ ସେହିଭଳି ଏକ ଆଡ଼ମ୍ବର । କରିବାରେ ଆପଣାର କାବ୍ୟନୟନକୁ ଭାରି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିଛି । ତା'ପରେ ରାଜାମାନେ ସେହି କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ ଶେଷରେ, ଯେତେବେଳେ ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଜରିଆରେ ହିଁ ମଣିଷ ଭିତରେ ଥିବା କବି ଓ ଲେଖକ ମଣିଷର କଥାକୁ କହିପାରିଛି, ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଠିକ୍ ମଣିଷର ସ୍ୱପ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିପାରିଛି ଓ ମଣିଷର ବର୍ତ୍ତମାନଗୁଡ଼ିକୁ କଳି-ପାରିଛି ସେତେବେଳେ ଯାଇ ଏହି ପୁରାତନ ଦୀର୍ଘ ପରମ୍ପରାଟିର ଅବସାନ ଘଟିଛି ଓ ଆଧୁନିକ ଆକାଶର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହି ସମାନ ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଥସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକରଣଟିର ବିଷୟରେ କେତେ ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ଲମ୍ବାଇ ଏକାଧିକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ନାଥ ଯୋଗୀ ମୂଳତଃ ଯୋଗୀ, ଯୋଗ ଓ ବିଶେଷତଃ ହଠଯୋଗକୁ ମୂଳକରି ତାହା ଆପଣାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସାଧନା-ପରମ୍ପରାଟିର ରଚନା କରିଛି । ହଠଯୋଗର ଯେଉଁ ଅଧିକ ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରାଟି ଭାରତବର୍ଷରେ ବହୁପୂର୍ବରୁ ରହି ଆସିଥିଲା, (୧୦) ନାଥ-ପଥ ସେଇଥିରେ ଅଧିକ ଫୁଲ ଓ ଅଧିକ ଦାର୍ଶନିକ ପତ୍ରମଞ୍ଜରୀମାନ ଲଗାଇ ତାହାକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଥର ଅବଧାରଣା ଦିଆଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି ଓ ତାହାର ମଧ୍ୟରୁ ଆପଣାର ସ୍ୱକୀୟ ସହଜ-କଳ୍ପନା ଏବଂ ସହଜ-ସାଧନାଟିକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସରରେ ଗୁହିଁ ଆଣି ପାରିଛି । ସମାଜର ଉଚ୍ଚବର୍ଗ ଯେତେବେଳେ ବିଜ୍ଞାନବାଦ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବ୍ୟୂହଟି ମଧ୍ୟରେ ଅଲଗା ହୋଇ ବାସକରୁଥିଲେ, ସେତିକବେଳେ ଲୋକ-ସାଧାରଣଙ୍କ ଧର୍ମରୂପେ ସହଜ ଓ ନାଥ ପନ୍ଥାର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ପାରମ୍ପରିକ ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନର ଏକ ସାର୍ବଜନୀନ ସଂସ୍କରଣରୂପେ ତାହା ଶିଷ୍ଟ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକଲାଗି ନିଷିଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିବା ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଉତ୍ପୀଡ଼ନରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା ଲାଗି ଉତ୍ତର ଆଡ଼କୁ ପଳାଇ ଯାଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆହୁରି ଅନେକ ନାଥଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲେ, ଗୋରଖ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁକୃତିରେ ନାମମାନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଚଳିତ ଅପଭ୍ରଂଶକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଆରୂପେ ବିବର୍ତ୍ତିତ କରାଇ ଆଣିବାରେ

ସେମାନଙ୍କର ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ସୋପାନପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଉପାସନା ଏବଂ ସାଧନାର ଶୀର୍ଷକମଳଟି ଉପରେ ବସାଇ ସେମାନଙ୍କୁ କାବ୍ୟିକତାର ସରଳ ସମ୍ମୋହନଟି ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ମାନବର ସ୍ତରକୁ ଟାଣିଆଣି ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଭାବନା ଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି ସେମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲିଖିତ ଆଖ୍ୟାନଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ମାର୍ଗ-ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଚିତ୍ତର ପରିତୃପ୍ତି-ବିଧାନ କରିବାର ଧାରାଟି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ବେଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ । ଏଠାରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଗୋରେଖ ସଂହିତା' ବହିରେ ଶିବଘରଣୀ ଦେବୀ ପାର୍ବତୀ ଚୌରାଅଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କୁ ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରିବେଷଣ କରୁଥିବା ସମୟରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଶରୀରସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ କବି ସେହି ପରମ୍ପରାଟିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । (୧୧) ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଅପୂର୍ବ ରୂପଲାବଣ୍ୟ ଦେଖି ପଥର ଖଣ୍ଡେ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନିରେ ଓ ଜରଜର ହୋଇ ପଡ଼ିବ । ଯେଉଁ ଋଷି ଓ ତପୀମାନେ ପଂକ୍ତିରେ ବସି ପାର୍ବତୀ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କର ପରଷା ଖାଉଛନ୍ତି ସେମାନେତ ଗୁରୁ ମଣିଷ ! ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ବି ଅନଙ୍ଗ ବିଦ୍ଧ ଥିବ । ଠାକୁରାଣୀଙ୍କର ଅନନ୍ୟ ରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଆଳରେ କବି ଏଠାରେ ମଣିଷର ଆତୁରତାଟାକୁ ଭାରି ଚମତ୍କାର ଚାତୁର୍ଯ୍ୟର ସହିତ ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଇଛନ୍ତି, ତଥାପି କୌଣସିଠାରେ କିଛି ଅଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା ବୋଲି ମୋଟେ ପ୍ରତୀତ ହେଉନାହିଁ ।

'କଳସା ଚଉତିଶା'ର କବି ବିଶ୍ୱା ଦାସ ଶିବ-ଉପାସକ ଥିଲେ କି ନାହିଁ, ତାହା ଜାଣିବାକୁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ମାତ୍ର କଳସା ଚଉତିଶାରେ ଶିବଙ୍କର ଉପାଖ୍ୟାନ ହିଁ ରହିଛି । ସେହି ଉପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ଏକ ମନୋରମ ପଦ୍ୟୋପନ୍ୟାସର ଶୈଳୀରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଯେ ପୋଥି ଉତାରି ହେବାର କ୍ରମରେ କଳସା ଚଉତିଷାର ମୂଳ ଭାଷାଟି କଦାପି ବର୍ତ୍ତମାନର ଛପାବହିରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣଭାବରେ ରହି ପାରିନାହିଁ; ମାତ୍ର, ଠାକୁରଙ୍କୁ ବୁଢ଼ାବର କରି ବସାଇ ଯେ ଏତେ ବେଶୀ ଆନନ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇ ପାରେ ଓ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ସହିତ ଏକ ସହଜ ନୈକଟ୍ୟ ଯେ ଅନୁଭବ କରାଯାଇ ପାରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶା ତାହାର ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ଉଦାହରଣ ହୋଇ ରହିଛି । ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କର ନୈକଟ୍ୟ ଲାଭକରେ' ଭେଦକୁ କାଟି କାଟି ଅଭେଦରେ ଆସି ପହଞ୍ଚେ । ଶିବଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରି ଶିବତ୍ୱ ଅର୍ଜନ କରାଯାଏ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରରେ କେତେ ଜାଗାରେ କୁହାଯାଇଛି । କାବ୍ୟମାଧ୍ୟମରେ ମଧ୍ୟ ଯେ ଏକ ଅଭିନବ ନୈକଟ୍ୟର ଆସ୍ୱାଦ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ, ବିଶ୍ୱା ଦାସ ଆମ ଲାଗି ତାହାର ଏକ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଉଦାହରଣ ହୋଇ ରହିବେ । ସିଏ ମୂଳତଃ କବି ଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଅଧିକାରରେ ହିଁ ଜଣେ ଭକ୍ତ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । କଳସା ଚଉତିଶା ଲେଖା ହେବା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୁଏତ କେତେ କେତେ ଅନ୍ୟ ଚଉତିଶା ରହିଥିବ । ମାତ୍ର ତଥାପି ଆପଣାର

ନିର୍ମଳ ନୈକଟ୍ୟ ଭାବନାଟିକୁ ଏତେ ନିଖୁଣ ଏବଂ ବିପୁଳଭାବରେ ଅବତାରଣା କରାଇ ପାରିଥିବା ହେତୁ ବତ୍ସାଦାସଙ୍କ ଚଉତିଶା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଶୁଦ୍ଧ ଲାଗି କଳସା ଏକ ବାଣୀ ହୋଇ ରହିଲା । ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଆମ ପାଖରେ, ଅଥ ପାଖରେ ବୃତାବର ହୋଇ ବସି ଖାଁ ଖାଁ କାଶୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ଯେ ସିଏ ସାନ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ଚଉତିଶାଟିକୁ ପଢ଼ିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେ ମୋଟେ କୌଣସି ତାଚ୍ଛିଲ୍ୟ ଭାବ ମନରେ ଉଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଏକ ସହଜ ନୈକଟ୍ୟର ଅନୁଭବରେ ହୃଦୟର ରନ୍ଧ୍ରଗୁଡ଼ାକ ଭାରି ହାଲୁକା ହୋଇ ଖୋଲିଯାଏ, ବଳେବଳେ ଧରା ଦେବାକୁ ଆସେ ଓ ସତେ ଅବା ଜଣେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟଜନଙ୍କ ସମୀପକୁ ଆସିବା ପରି ବଳେବଳେ ବଶ ହୋଇଯାଏ, କଳସା ଚଉତିଶାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଠକକୁ ଏହିପରି ଏକ ଅନୁଭୂତି ମିଳିଥାଏ । ବତ୍ସାଦାସଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସମୟ ବିଷୟରେ କେତେକ ସଂଶୟ ରହିଛି । ତଥାପି ସିଏ ଯେ ଚଉତିଶାକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବତ୍ସା ଦାସ କେବଳ ଯେ ଗୋଟିଏ ଚଉତିଶା ଲେଖିଥିବେ, ସେକଥା କଦାପି ନୁହେଁ; କେବଳ ଚଉତିଶା ହିଁ ଲେଖିଥିବେ ସେକଥା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାୟ ସବୁ ମୂଳ ପାହାଚରେ ଆମେ ଯେ ଏପରି ଜଣେ ପ୍ରେମ-ଅବଗାହୀ କବିଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ପାଉଛୁ, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଗୌରବର ବିଷୟ । ବତ୍ସା ଦାସଙ୍କ ଲେଖାରେ ଆର୍ତ୍ତ ଭକ୍ତର କୌଣସି ଗନ୍ଧ ନାହିଁ, ସଂସାରଯାତନା ବିଷୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଅଭିଯୋଗ ନାହିଁ, ଠାକୁରଙ୍କୁ କିଛି ମାଗିବାର କୌଣସି ଉଗ୍ରତା ବି ନାହିଁ । ସମ୍ମିଳନକାମୀ ସହଜ ନୈକଟ୍ୟ ଭାବନାର ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଅସଲ ଭକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ।

ଲୋକଗୀତ ଓ ଲୋକକାହାଣୀଗୁଡ଼ିକର କୌଣସି ବୟସ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁ ସୀମାସିଦ୍ଧ ବିଶେଷ କ୍ଷେତ୍ରଟିର କଳ୍ପନା କରିଥାଉ, ଲୋକଗୀତ ଏବଂ ଲୋକକାହାଣୀକୁ ଏବେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ସେ ବିଷୟରେ ଗବେଷଣା କଲେଣି ସତ, ମାତ୍ର ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ସାମୂହିକ ଜୀବନ ଯେତିକି ବ୍ୟାପକ, ଆମର ଲୋକଗୀତ ତଥା ଲୋକଗୀତଗୁଡ଼ିକର ପରିଧି ମଧ୍ୟ ସେତିକି ବ୍ୟାପ୍ତ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କୁମାରସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଭାଷାରେ, ଲୋକଜୀବନରୁ ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ସଙ୍ଗୀତମୟତା ଶୁଷ୍କ ହୋଇଯାଏ, ସମ୍ଭବତଃ ସେତିକିବେଳେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକର ବୈଜ୍ଞାନିକ ପଦ୍ଧତିରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି, ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ସଂଗ୍ରହାଳୟମାନଙ୍କରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଠୁଳ କରି ରଖିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏବେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସଂଗୃହୀତ ହେଲେଣି । ଲୋକମୁଖରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଆସିଲେଣି । ଇଉରୋପୀୟ ଲୋକଜୀବନ କ୍ରମଶଃ ଯାନ୍ତ୍ରିକ, ବୁଦ୍ଧିପୀଡ଼ିତ ଏବଂ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଚତୁର, ତେଣୁ କୃତ୍ରିମ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ସେଠି ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଭାବରେ ଲୋକଗୀତ ଏବଂ ଲୋକକାହାଣୀର

ସଂଗ୍ରହ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଆମର ଏଠି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସେହି ଉତ୍ସାହରେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟଟି ହେଉଛି, ପ୍ରାୟ ସେହି ପଦ୍ଧତିଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକରଣ କରାଯାଉଛି । ପୂର୍ଣ୍ଣତର ଜୀବନରେ କର୍ମର କ୍ଷେତ୍ର ଏବଂ ସଙ୍ଗୀତର କ୍ଷେତ୍ର ଅଲଗ ଅଲଗା ହୋଇ ରହି ନଥାନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଛନ୍ଦର ସମଗ୍ର ଆଗ୍ରହମୟତା ଭିତରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସାମୂହିକ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ର ଛନ୍ଦୋମୟ, ସ୍ୱପ୍ନମୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମୀୟତାମୟ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ସହାନୁଭବ ଏବଂ ସହଜୀବନ ହିଁ ଯାବତୀୟ ବଞ୍ଚିବାର ଅସଲ ମୂଳ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଆମେ ଯେଉଁମାନେ ବାହାରୁ ଯାଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ମନ କରୁ ଓ ଆମ ଆଧୁନିକ ସଂସ୍କୃତିଭଣ୍ଡାର ଗୁଡ଼ିକରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସାଇଁଟି ଆଣି ରଖିବାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍ ହେଉ, ଆମ ଭିତରେ ହୁଏତ କେବଳ ଏକ ଭାବପ୍ରବଣତା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନଥାଏ, ଆମର ଜୋର ଛୁଟି ଯାଇଥିବା ଅତୀତ ପ୍ରତି ପ୍ରାୟ ଏକ ପଶ୍ଚାତ୍-ବ୍ୟାକୁଳତା ବ୍ୟତୀତ ବିଶେଷ କିଛି ନ ଥାଏ । ବିହ୍ୱଳ ହେବାପରି ଆମେ ସେହି ସଂଗୃହୀତ ଗୀତ ଓ କାହାଣୀଗୁଡ଼ାକୁ ହିଁ ଚିରନ୍ତନ ଲୋକଜୀବନର ଅସଲ ମର୍ମ ଓ ଅସଲ ଦର୍ପଣ ବୋଲି କହୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଏହିସବୁ ଗୀତ ଓ କାହାଣୀର ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନଙ୍କ ଲାଗି ଏକ ମୂଲ୍ୟ ରହିଛି, ସାମାଜିକ ମନୋରଞ୍ଜନ ଲାଗି ଏକ ମୂଲ୍ୟ ରହିଛି ।

କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକମୁଖରେ ରହିଛି ସତ, ମାତ୍ର ତାହାକୁ ଆମେ ହୁଏତ ଖାସ୍ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକକାହାଣୀ ବୋଲି କହିପାରିବା ନାହିଁ । ଲୋକ-ଧର୍ମ ଓ ତା'ର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପରିପ୍ରକାଶ ପଛରେ ଯେପରି ଏକ ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଉତ୍ସସୂତ୍ର ରହିଛି, ଆମ ଲୋକ-କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକର ମାଧ୍ୟମରେ ଆମର କଳ୍ପନା-ଜଗତଟି ସେହିପରି ପୃଥିବୀର କେତେ-କେତେ ଦେଶ ଓ ଜନପଦର କାହାଣୀକଳ୍ପନା ସହିତ ଗଣ୍ଠି ହୋଇ ରହିଛି । ପୃଥିବୀର ତଥାକଥିତ ଲୋକକାହାଣୀଗୁଡ଼ିକ କିପରି ଗୋଟିଏ ଦେଶରୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେଶକୁ ଯା'ଆସ କରିଛନ୍ତି ଓ ଏହିପରି ଭାବରେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ହୋଇଛନ୍ତି, ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିପ୍ରକାଶର ବାହ୍ୟ ଗତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେକଥା କୋଉକାଳୁ କହି ସାରଲେଣି । ଲୋକମୁଖରେ ଚାଲି ଆସିଥିବା କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକ ଯୁଗାନୁକ୍ରମରେ ଶବ୍ଦଗତ ଓ ଆପେକ୍ଷିକ ମହତ୍ତ୍ୱଗତ ନାନାବିଧ ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଯେଉଁ ଲୋକକାହାଣୀ ଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଛୁଁ ବା କରୁଛୁଁ ଅଥବା, ସଂଗୃହୀତ ଯେଉଁ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ଲୋକକାହାଣୀ ବୋଲି କହୁଛୁଁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ହୁଏତ ବିଭିନ୍ନ ରୂପାନ୍ତରରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ରହିଛନ୍ତି । ଏକ ବୃହତ୍ତର ପରମ୍ପରାର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରେରଣାଟିର ଛିଅ ଦ୍ୱାରା କ୍ଷୁଦ୍ର ପରମ୍ପରାର କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ସହିତ ଗଣ୍ଠି ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ତାହାକୁ ଏକୁଟିଆ ଆମର ବୋଲି କହିବାରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ, କୌଣସି ଯଥାର୍ଥତା ବି ନାହିଁ ।

ଲୋକସଙ୍ଗୀତ ଯେଉଁମାନେ ଗାଆନ୍ତି, ସେମାନେ କଦାପି ଲୋକସଙ୍ଗୀତ ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଲୋକସଙ୍ଗୀତ ଲୋକଜୀବନ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

ଲୋକ ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିବା ବିଶେଷ ଉତ୍ସାହୀମାନେ ଲୋକଜୀବନରୁ ଖିଅ ଛିଣ୍ଡି-ଯାଇ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିବା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଲୋକସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି । ଲୋକସଙ୍ଗୀତର ମାଧ୍ୟମରେ ଉନ୍ନତ ସମାଜ ପଛରେ ପକାଇ ଦେଇ ଆସିଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀମାନେ ଆପଣାକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାଲାଗି ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟକୁ ଆଦରି ରହିବାଲାଗି ଏବଂ ଜୀବନରେ ପ୍ରଧାନତଃ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ରହିବା ଲାଗି ଏକ ମାର୍ଗ ପାଇଗଲା ପରି ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି । ଯାହାକୁ ବଦଳାଇବା ଲାଗି ମଣିଷର ବଳ ନ ଥାଏ, ଯାହାକୁ ବଦଳାଇବା ଲାଗି ମଣିଷଠାରେ ଆବଶ୍ୟକ ବିଶ୍ୱାସଟି ନ ଥାଏ, ତାହାକୁ ମାନି ନେଉଥିବା ମଣିଷ ତଜ୍ଜନିତ ଅନ୍ତର୍ଗ୍ଲାନି ଓ ଅସାମର୍ଥ୍ୟଟିକୁ ଭୁଲିବାଲାଗି ଗୀତ ଗାଏ, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଆପଣାର ଦୁଃଖକୁ ନେଇ ଗୀତ ଗାଇ ସେ ଦୁଃଖକୁ ସହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା-କରେ । ଯେଉଁ ସମାଜରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଗତିଶୀଳତା ନଥାଏ, ଯେଉଁ ସମାଜରେ ଗୃହଆଡ଼ୁ କେତୋଟି ସହଜ ଅଭ୍ୟସ୍ତତାର ପାଚେରି ଦିଆହୋଇ ରହିଥାଏ, ବାହାର ସହିତ ଯେଉଁ ସମାଜର ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସୂତ୍ର ଲାଗି ନଥାଏ ଓ ଜୀବନର ଏକ ଅନ୍ୟ ସମ୍ଭାବନା ବିଷୟରେ କୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟ ନ ଥାଏ, ଲୋକସଙ୍ଗୀତ ସେଇଠି ଏକ ଉର୍ବର ଜମି ପାଏ । ସେଇଠି ବାର ପର୍ବ, ତେର ଓଷା ରହିଥାଏ । ଆଦର ନେବାର ମାନ ନେବାର ଓ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ରୀତି ଓ ପଦ୍ଧତିକୁ ଭୟ କରି ଆପଣାକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ନିଃଶଙ୍କ କରି ରଖିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ାକ ହିଁ ଲୋକଗୀତ ପଛରେ ଏକ ଓଦା ଭୂଇଁ ପରି ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକଗୀତଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅଧିକତଃ ସେହି ଅସମର୍ଥତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ ସେହି ଆଦର ନେବାର ଏବଂ ଜୀବନର ଧନ୍ଦାଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ପୁନରାବୃତ୍ତି ପରି ମାନି-ନେବାର ଏକ ଅଳସତା ଏବଂ କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିସରତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ତେଣୁ ସିଆଣିଆ ସହରର ଲୋକେ ଯେତେବେଳେ କୃତ୍ରିମ ଅବସରମାନ ସୃଷ୍ଟି କରି ଲୋକଗୀତମାନ ଗାଆନ୍ତି, ଲୋକନୃତ୍ୟକୁ ନାଚନ୍ତି ଓ ଲୋକଜୀବନର ଗ୍ରାମୀଣ ଠାଣିଗୁଡ଼ାକୁ ଏକ ହୃଦୟହୀନ ଅନୁକୃତି ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୟରେ ଦେଖାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହି ସମାଜରେ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଳ୍ପ ଲୋକମାନେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିବା ଅବହେଳା ଗୁଡ଼ାକ ହିଁ ଆଗ ଆଖି ଉପରେ କଣ୍ଟା ପରି ଫୋଡ଼ିହୋଇ ଯାଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଲୋକଗୀତର ହୁଏତ ଭାଷାର ବିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିଭଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାରେ ଏକ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ରହିଛି । ମାତ୍ର ସମାଜର ଅଧିକ ଲୋକ ଏହିପରି ଚିରଦିନ ସାମର୍ଥ୍ୟହୀନ, ବଞ୍ଚିତ ଓ ଅଳ୍ପକାମୀ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତୁ, ଆମେ ଯାହାକୁ ତାଚ୍ଛିଲ୍ୟ କରି ସରଳ ଜୀବନ ବୋଲି କହୁ, ସେହି ଜୀବନର ଗାରଗୁଡ଼ାକୁ କାମୁଡ଼ି ପଡ଼ିଥାଆନ୍ତୁ ଏବଂ ଆମେ ସେମାନଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତକୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆନନ୍ଦଲାଭ କରୁଥାଉ କେବଳ ଜଣେ ନିଷ୍ଠୁର ମଣିଷ ହିଁ ଏହିପରି ଏକ ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରିପାରିବ । ଲୋକଗୀତ ଭିତରେ ଜୀବନର ଏପରି ଏକ କାରୁଣ୍ୟମୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକୁ କି ଆଧୁନିକ ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରାୟ ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି କୁହାଯିବ ।

ଲୋକସଙ୍ଗୀତ ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ତାହା ହୁଏତ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ କଲ୍ୟାଣକର ହୋଇପାରିବ ।

ତା'ପରେ ଓଷା ଏବଂ ପର୍ବ । ଓଡ଼ିଶା ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉର୍ବର । ଓଷାଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଏକ କାହାଣୀ ରହିଛି, ବ୍ରତଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ବ୍ରତକଥାମାନ ରହିଛି । ବ୍ରତଗୁଡ଼ିକ ତୁଳନାରେ ବ୍ରତକଥାଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଏବଂ ସେହି କଥାଗୁଡ଼ିକ କାଳକ୍ରମେ ହୁଏତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବି ହୋଇ ଆସିଛି । ତେଣୁ ବ୍ରତକଥାଗୁଡ଼ାକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ବୋଲି କହିବା ମୋଟେ ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ । ପୁଣି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି କହିବା ହୁଏତ ଅଧିକ ପ୍ରମାଦର ବିଷୟ ହେବ । କେତେକ ବ୍ରତକଥା ଏବେ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଛପା ବହିକୁ ଆସିଲଣି । ଓଷେଇଣୀ ମାନଙ୍କର ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ତାହାର କେତେ କେତେ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତୀକରଣ ବି କରାଯାଇଥିବ । ବ୍ରତକଥା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଆଦିବାସୀ ସଂସ୍କୃତିର କଥା, ପ୍ରଧାନତଃ ଭୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ଏକ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମବୋଧୀ ସଂସ୍କୃତିର କଥା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ ସମାଜରେ ଯେତେ-ଗୁଡ଼ିଏ ବ୍ରତ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଚଳୁଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେ ସେଇ ଆରମ୍ଭ କାଳରୁ ଚାଲି ଆସୁଛି ସେକଥା ମୋଟେ ନୁହେଁ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସି ଆର୍ଯ୍ୟେତରମାନଙ୍କର ଅନେକ ସାଂସ୍କୃତିକ ରୀତିନୀତି ଓ ଚଳଣିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଅମଳର ଅନେକ ଦେବଦେବୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଦୁର୍ଗା, କାଳୀ, ଶିବ ପ୍ରଭୃତି ନୂଆ ଅଭିଧା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ପରମ୍ପରାଟିକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଶୁଦ୍ଧ ଆର୍ଯ୍ୟଦେବତାମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବି ନାନା ଓଷା ଓ ବ୍ରତର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଆଗେ ବସୁନ୍ଧରାକୁ ଗାଧୋଇ ଦିଆ ଯାଉଥିଲା, ହିତଆରର ପୂଜା ହେଉଥିଲା, ବଳଦକୁ ବିହନ ସିବାଦିନ ଗଉଣୀ ପୂଜା ହେଉଥିଲା, ଅଗି ଜଳା ହେଉଥିଲା, ଏବେ ଶାମ୍ବ ଦଶମୀ ହେଉଛି, ଶିବରାତ୍ରି ହେଉଛି ବିଶ୍ୱକର୍ମା ପୂଜା ଏବଂ ଧବଳେଶ୍ୱରଙ୍କର ବଡ଼ଓଷା ମଧ୍ୟ ହେଉଛି । ଅବଶ୍ୟ, ଆହୁରି ଅଧିକ ଗଭୀରକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ ଏହିଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଏକ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ବା ଆର୍ଯ୍ୟେତର ମୂଳ ରହିଛି । ମାତ୍ର ଏକଥା ମଧ୍ୟ ସତ ଯେ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରାଯାଇଥିବା ଅନେକ ଓଷା ଓ ବ୍ରତକୁ ଏବେ ଆଉ ଆଦିବାସୀମାନେ ପାଳନ କରୁନାହାନ୍ତି, ତାହାକୁ ଆମ ଓଡ଼ିଆମାନେ ହିଁ ପାଳନ କରୁଛନ୍ତି, ଆହୁରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିଲେ ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଗର ଓଡ଼ିଆମାନେ ପାଳନ କରୁଛନ୍ତି । ଆଦିବାସୀ ସମାଜ ପୂର୍ବକାଳର ସେହି ବେଜାଁଯାତ ଏବଂ ଉଡ଼ା ପର୍ବର ସ୍ତରରେ ପଡ଼ିରହିଛି । ତା'ର ପ୍ରାଚୀନ ପର୍ବଗୁଡ଼ିକୁ ଉଚ୍ଚତର ସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଯେଉଁସବୁ ଆର୍ଯ୍ୟଲକ୍ଷଣଗତ ସଂଶୋଧନମାନ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ କରାଯାଇଛି, ଆଦିବାସୀ ସମାଜ ସେଥିରେ ପ୍ରାପ୍ୟ କୌଣସି ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହିଁ । ଓଷା ବ୍ରତମାନ ଆମ

ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଧନ୍ଦା ଓ ଧର୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଠିକ୍ ଆମ ସମାଜଟି ପରି ଭେଦାଗ୍ରହଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି, ଘର ପାହାଚ ହୋଇ ରହିଛି । ଆମ ଲୋକସଂସ୍କୃତିକୁ ଘର ପାହାଚ ପାହାଚ କରି ରଖିଛି । ସେହି ଓଷା ଓ ବ୍ରତଗୁଡ଼ିକରେ ମୋଟେ କୌଣସି ସାର୍ବଜନୀନତା ନାହିଁ । ତାହା ଭିତରେ ପାଟକବେଭାର ପଶିଗଲାଣି । ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଭିନେ ଭିନେ ହୋଇ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପାଳନ କରୁଛନ୍ତି । ପୁଣି, ଉଚ୍ଚତର ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଓଷାପୂଜା ଏବଂ ବ୍ରତ- ଉଦ୍‌ଯାପନ ଲାଗି ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ପୂଜକ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ମନ୍ତ୍ରର ବି ଦରକାର ପଡ଼ିଲାଣି ।

ଓଡ଼ିଶାର ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଓଷା ବ୍ରତ ଓ ଯାନ ଯାତ୍ରା ବିଷୟରେ ଏବେ ଯେଉଁ ସଂକଳନଟି (୧୨) ବାହାରିଛି. ସେଥିରେ ପ୍ରାୟ ଅଶୀଟି ବିଭିନ୍ନ ବ୍ରତ, ଯାତ୍ରା ଏବଂ ଓଷାର ବର୍ଣ୍ଣନ ଦିଆଯାଇଛି । କେତେକ ବ୍ରତ ଓ ଓଷାର କଥାମାନ ପଦ୍ୟରେ ବା ଗଦ୍ୟରେ ଛପା ହୋଇ ଏବେ ବଜାରରେ ମିଳିଲାଣି । ଏହିସବୁ ବହିର କାଟତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଲୋକ ଓଷାବ୍ରତ କରନ୍ତି. ହୁଏତ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାଚରଣା କହିଲେ ଅନେକସଂଖ୍ୟକ ଲୋକ ଏହି ବ୍ରତ ଓ ଓଷାଗୁଡ଼ିକୁ କରିବାକୁ ହିଁ ବୁଝନ୍ତି । ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ନାରୀମାନେ ହିଁ ସଚରାଚର ଏଗୁଡ଼ିକୁ କରିଥାନ୍ତି । ଆମ ସମାଜରେ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଗତିମୋଚନ ଏବଂ ହିତ ସକାଶେ ନାରୀମାନେ ବ୍ରତ କରନ୍ତି, ଗୃହକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ସକାଶେ ଗୃହକର୍ତ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ବ୍ରତ କରେ । ଏହାକୁ ହିଁ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ । ବ୍ରତଗୁଡ଼ିକର ପୁସ୍ତକକଥାଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବା ସମାଜଟିର ଏକ ଗୁଣାତ୍ମକ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ ମିଳି ଯାଇଥାଏ । ଆମର ଧର୍ମଗୁଡ଼ାକ ଯେ ଆମ ସାମାଜିକ ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ତରର ଅଧୀନ ହୋଇ ରହିଛି, ଆମ ଆଚରିତ ବ୍ରତ ଓ ଓଷାଗୁଡ଼ାକ ଯେ ଆମ ଭିତରେ ବଦ୍ଧମୂଳ ହୋଇ ରହିଥିବା ଅସଲ ଭୟ ଓ ଅନିଶ୍ଚୟତା-ବୋଧଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖାଇ ଦେଉଛି, ଜୀବନର ଅସଲ ବଣିଜଗୁଡ଼ିକୁ ଯେ ତାହା ଏକ ନିକୃଷ୍ଟ ହାଟସଉଦାର ସ୍ତରକୁ ସ୍ଖଳିତ କରି ଆଣିଛି, ଆମ ସମାଜର ବ୍ରତ ଓ ଓଷାମାନ ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ତାହାକୁ ହିଁ ସୂଚିତ କରାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଉଲ୍ଲିଖିତ ପୁସ୍ତକଟିରୁ ଆମେ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନେଇ ତାହାକୁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଏବଂ ବ୍ରତ ଓ ଓଷାର ଅସଲ ସାଂସ୍କୃତିକ ମୂଲ୍ୟସ୍ତରଟିର ଏକ ସମଗ୍ର ଅବଧାରଣା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ।

ନାଗଲ ଚଉଠି ବ୍ରତ କଥାରେ ଅଛି (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୨୪) ପୁତ୍ରହୀନା ସାଧବାଣୀ ସକଳ ବିଧିରେ ନାଗଦେବତାଙ୍କର ପୂଜା କରି ତାଙ୍କୁ ଗୁହାରି ଜଣାଇଲା, "ହେ ନାଗ ନାଗୁଣୀ ତୁମ୍ଭେ ଦୟାକର । ମୋହଠାରେ କୃପା କର । ବାଳେକ ଦୟାକର । ....ଏହିରୂପେ ବରଷକୁ ବରଷ ପୂଜା କରୁଥିବି ।" ଏମନ୍ତେ ନାଗନାଗୁଣୀ ତା' ମନକଥା ଜାଣି ତାହାଙ୍କଠାରେ ସୁପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଲେ । ବୋଇଲେ, "ଆଲୋ ସାଧବାଣୀ,

ରୁ ଆମ୍ବଠାରେ ଭକ୍ତି କଲୁ । ତୋତେ ସାତ ବରଷରେ ସାତ ପୁଅ ଦେବି । ନାତି ଘେନି ଘର କରିବୁ । ଏ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ ତୋହର ସମ୍ପତ୍ତି ମାଡ଼ିସିବ । ଏହିରୂପେ ଆମ୍ବଠାରେ ଭକ୍ତି କରିଥିବୁ । କାଷ୍ଠା କରି ଯେମନ୍ତ ଭକ୍ତି କରିବୁ, ତେବେ ତୋହର ଭଲ ହୋଇବ ।' କହିଚା ବାହୁଳୀ, ତା'ପରେ ସାଧବାଣୀ ଋତୁସ୍ନାନ ହେଲା । କିଛିଦିନ ଉତ୍ତାରେ ବାଳକ ଗୋଟିଏ ଜନ୍ମ ହୋଇଲା········ତା'ର ସାତ ବରଷେ ସାତ ପୁଅ ହେଲେ···ନାଗନାଗୁଣୀଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ପୁଅ ନାତି ନାତୁଣୀ ମାଡ଼ିଗଲେ । ମାତ୍ର ସାଧବାଣୀର ସାନବୋହୂ ଭୋଗ ଲାଗି ଯୋଗାଡ଼ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଅବକାଶରେ ସବୁ ପଦାର୍ଥରୁ ଟିକିଏ ଟିକିଏ ଚାଖିଦେବାରୁ ଅନ୍ଧ ହୋଇଗଲା । ତାପରେ ପରିବାରବର୍ଗ ନାଗନାଗୁଣୀଙ୍କ ନିକଟରେ କରୁଣ ପ୍ରାର୍ଥନା ଜଣାଇବା ପରେ ନାଗ-ନାଗୁଣୀଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ସାଧବାଣୀ ବୋହୂ ପୁନର୍ବାର ଆଖି ଫେରି ପାଇଲା । ଆଖି ଫେରାଇ ଦେଲାବେଳେ ନାଗନାଗୁଣୀ ଆଜ୍ଞା କଲେ ; "ଏରୂପେ ସଂସାରେ ଯେ ଏ ବ୍ରତ କରିବେ, ସେମାନେ ଚିତ୍ତ ନିର୍ମଳ କରିବେ । ଯେଉଁ ଜନମାନେ ନ କରିବେ, ତାଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବି । ଯେ ନିନ୍ଦା ଉପହାସ କରିବେ, ତାଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡିଆ କରିବି । କୋଢ଼ିଆ କରିବି, ଅପୁତ୍ରୀ କରିବି ।" ଏମନ୍ତ କହି ନାଗନାଗୁଣୀ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ ।

କଥା ମାନିଲେ ଠାକୁର ପୂରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ପୂରା ଆମର । କଥା ମାନିଲେ ଆମର ଆଉ କିଛି ଅପୂରା ରହିବନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କଥା ନ ମାନିଲେ, ଓଷା ଭାଙ୍ଗିଲେ ଠାକୁର ବଇରିପଣ କରିବେ, ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବେ । ସୋମନାଥ ବ୍ରତରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି କଥା; 'ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଲେ ଆୟୁବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, ରୋଗମୁକ୍ତ ହୁଏ, ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦୂର ହୁଏ, ସବୁକାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଜୟ-ଲାଭ ହୁଏ । ଜଣେ ବହୁକୁଟୁମ୍ବୀ ଦରିଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏହି ବ୍ରତ କରି ବିପୁଳ ଧନସମ୍ପତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲା, ଜଣେ ଯୋଗୀ ଏହି ବ୍ରତ କଥା ନ ଶୁଣିବାରୁ ତା' ଦେହରେ କୁଷ୍ଠ ବ୍ୟାଧି ହୋଇଗଲା, ଦହିବିକା ଗଉଡୁଣୀର ଦହି ପସରା ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ଯୋଗୀ ପରେ ଅନୁତପ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରତକଥା ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ରୋଗମୁକ୍ତ ହେଲା, ଗଉଡୁଣୀ ଦହିର ଦାମ୍ ପାଇଲା, ଚୋର ଡକେଇତମାନେ ଏହି ବ୍ରତକରି କାରାଗାରରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ।" (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୬୩-୬୪) ପୁନଶ୍ଚ, ଆଶ୍ୱିନମାସ ବ୍ରତକଥାରେ ରହିଛି ଯେ, ରାଣ୍ଡୀ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବଡ଼ ନିଷ୍ଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀବ୍ରତ କରିବାରୁ ସ୍ୱୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ମାସ୍କାମାର୍ଜାରୀ ରୂପ ଧରି ତା' ବାଡ଼ି ଦେଇଥିବା ଖିରିକୁ ଖାଇବାକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଧରି କହିଲେ, "ତତେ ମୁଁ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପର ରାଣୀ କରିଦେବି ।" ଫଳରେ ରାଜାଙ୍କ ପାଟହାତୀ ଆସି ରାଣ୍ଡୀବ୍ରାହ୍ମଣୀ ମୁଣ୍ଡରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ ଢାଳିଦେଲା । (ତତ୍ରୈବ ପୃଷ୍ଠା-୬୮)

ଓଡ଼ିଶା ପଡ଼ିଶା ବଙ୍ଗଳାରେ ବି କମ୍ ଓଷାବ୍ରତ ନାହିଁ କି କମ୍ ବ୍ରତକଥା ନାହିଁ । ଅସହାୟ ମଣିଷକୁ ସହଜ ପ୍ରବଞ୍ଚନା ଓ ପ୍ରବୋଧନାରେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ରଖିବାକୁ କେତେ ଭଲାଭଲିକା ବ୍ରତ ଓ ଓଷାର ଭିଆଣ ଯେ କରାଯାଇଛି, ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ

ହୁଏ । ସେହି ବ୍ରତ କଥାଗୁଡ଼ିକର ବିଧିବିଧାନ ଓ ଫଳଶ୍ରୁତିମାନଙ୍କୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ବହିରେ (୧୩) ମାର୍ଗଶିର ମାସରେ ଝିଅମାନେ କରୁଥିବା 'ସେଁଜୁତି ବ୍ରତ' (ଆମ ଓଡ଼ିଶାର ଗୁହ୍ନ ଓଷା)ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରେ ବଙ୍ଗଳୀ ଝିଅ ତା' ଦେବତା ପାଖରେ କିପରି ସଉତୁଣୀ-କଷଣରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବ ଓ ସଉତୁଣୀ ଥିଲେ ସିଏ କିପରି ଦୁର୍ଗତି ଭିତରେ ପଡ଼ି ମରିବ,—ଅର୍ଥାତ୍ ସିଏ ନିଜେ ସାଆନ୍ତାଣୀ ହୋଇ ସଉତୁଣୀ ଚାକରାଣୀ ହୋଇରହିବ, ସିଏ ଆଣ୍ଠୁକୁଡ଼ି ହେବ, ଗଙ୍ଗା ନଦୀରେ ଭାସିଯାଇ ମରିବ,—ଏହିସବୁ ମନାସି କରିବାରେ ଲାଗିଥାଏ । କେଉଁ ଦେବତା କେଉଁଠି ରହି ଏସବୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ଶୁଣୁଥିବେ କି ନାହିଁ, ସେକଥା ସେହି ଦେବତା ଜାଣିଥିବେ; ମାତ୍ର, ଆମ ସମାଜରେ କେତେ ମଣିଷ କେଡ଼େ ଅସହାୟ ଭାବରେ ଯେ ରହନ୍ତି, ଆମ ଓଷାବ୍ରତଗୁଡ଼ାକରୁ ତାହାର ଏକ ଆଭାସ ମିଳି ଯାଇଥାଏ । ଏଥିରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନେଇ ଏକ ଭାରି ହୀନ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ପାଇବାର ହୀନ ବୁଦ୍ଧିକୁ ନିର୍ବୋଧ ମଣିଷ ହାତରେ ଧରାଇ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ଯେଉଁ ମଣିଷ ଉପରେ ଏହି ସମାଜକୁ ମନୋମତ ଓ ବିକାଶ-ଅନୁକୂଳ କରି ଗଢ଼ିବାର ଦାୟିତ୍ୱ ରହିଛି, ଯେଉଁ ମଣିଷ ସ୍ୱୟଂ ନିଜ ଭିତରେ ଭଗବତ୍‌ସତ୍ତା ଓ ଅମିତ ଶକ୍ତିକୁ ଧର୍ମତଃ ବହନ କରି ରହିଛି, ତାହାର ଅସଲ ନାଆଁଗୁଡ଼ାକୁ ଶିତଳ କରି ରଖାଯାଏ । ଅଫିମ ଖୁଆଇ ତା'ର ଅସଲ ଭୋକ ଓ ଅସଲ ବିଶ୍ୱାସଗୁଡ଼ାକୁ ମାରି ଦିଆଯାଏ । ଭାରତୀୟ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଅନେକ ନିଷ୍ଠୁରତାକୁ ଓ ଅନେକ ଅସଂସ୍କୃତିକୁ ହୁଏତ ଏହିପରି ଭାବରେ ଦେହସୁହା କରି ରଖାଯାଇଛି । ଏସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପଛରେ ମୂଳତଃ ଏକ ଅବିଶ୍ୱାସ ରହିଛି । ଏଗୁଡ଼ାକ ଯେ କେବଳ ସେଇକାଳେ ଥିଲା ତା' ନୁହେଁ, ଏଗୁଡ଼ାକ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ମଣିଷକୁ ଭାରି ଆପଣାକେନ୍ଦ୍ରୀ କରିରଖିଛି, ଭାରି ଉଗ୍ର ଓ ରାଜସିକ କରି ରଖିଛି ଆମ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୁଡ଼ାଏ ସୌଦାଗରୀ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଗୁଡ଼ାଏ ତୁଚ୍ଛା ତାମସିକ ଭୟକୁ ପୂରାଇ ରଖିବାରେ ତାହା ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା ଓ ଜୀବନ ପ୍ରେରଣାର ଅସଲ ସମ୍ପଦ ଓ ସମ୍ଭାବନାଗୁଡ଼ିକୁ ତାହା ସମାଜର ଅଧିକସଂଖ୍ୟକ ମଣିଷଙ୍କ ସକାଶେ ଅନ୍ତରାଳ କରି ରଖିଛି ।

ସମାଜକୁ ଆପଣାର ସ୍ୱାର୍ଥ ଅନୁକୂଳ କରି ରଖିବାଲାଗି ଭାରତବର୍ଷର ଶାସ୍ତ୍ରାଧିକାରୀ ଶ୍ରୀମନ୍ତମାନେ ସାଧାରଣ ମଣିଷଗୁଡ଼ାଙ୍କ ଲାଗି ଯେଉଁ ବିଧି ଓ ନିୟମର ଘୋର ଅରଣ୍ୟକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ଆମ ପୁରାଣଗୁଡ଼ାକରେ ଆମେ ତାହାର ଭୂରି ଭୂରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପାଇପାରିବା । ସାଧାରଣ ଲୋକେ କେବଳ ନିୟମ ମାନିବେ ଓ ସେଇଥିରେ ମୁକ୍ତି ପାଇବେ । ସକଳ ସାଧନାକୁ ଯେତେବେଳେ ଏପରି ଏକ ସହଜ ସୂତ୍ର ଭିତରେ ଆଣି ପକାଇ ଦିଆଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଅସଲ ପୁରୁଷାର୍ଥବୋଧକଗୁଡ଼ିକର ଯାବତୀୟ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ପ୍ରାୟ ହୋଇ ରହିଯାଏ । ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ାକ ତା'ପରେ ବହିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ରହିଯାଆନ୍ତି ଓ

ଅନ୍ଧଭାବରେ ନିୟମଗୁଡ଼ାକୁ ମାନିବା ହିଁ ଜୀବନର ଓ ଉପଲବ୍ଧିର ସର୍ବସାର ହୋଇ ରହି ଯାଏ । ଓଷା ଓ ବ୍ରତର ପାଳନ ହେଉଛି ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଏକ ସାମଗ୍ରୀ । ଏଗୁଡ଼ାକ ଆଗରୁ ହୁଏତ ସଂସ୍କାରରୂପେ ରହିଥିଲା, ପୁରାଣଯୁଗରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଜୀବନ୍ୟାସ ହେଲା । ନିୟମ ଓ ନିଷେଧ ଦ୍ୱାରା ଲୋକଜୀବନର ଗୋଡ଼କୁ ଛନ୍ଦି ଦିଆଗଲା ଓ ଆୟତନପିଞ୍ଜ ହୋଇ ରହିବାକୁ ହିଁ ଧର୍ମ ବୋଲି କୁହାଗଲା । ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲୋକମାନଙ୍କର ମନକୁ ବୁଝାଇ ରଖିବା ପାଇଁ ପୁରାଣରେ ପୁରାଣକୁ ହିଁ ଚାରିବେଦଠାରୁ ଅଧିକ ବୋଲି କୁହାଗଲା । ବେଦପୂର୍ବରୁ ପୁରାଣର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଗଲା । ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ଘୋଷଣା କରିଦିଆଯାଇଛି ଯେ, ଏକାଦଶୀ, ରାମନବମୀ, ଶିବରାତ୍ରି ଏବଂ ଜନ୍ମାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆହାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ତାହା ବିଷ୍ଠା ଓ ମୂତ୍ରର ଆହାର କରିବାପରି ହୁଏ । ଉଷୁନା ଚାଉଳ ଓ ଚୂଡ଼ାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଆହାର ଲାଗି ଅବିହିତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଯତି, ସନ୍ୟାସୀ ଓ ବିଧବା ପକ୍ଷରେ ତାମ୍ବୁଲଭକ୍ଷଣକୁ ଗୋମାଂସଭକ୍ଷଣର ତୁଲ୍ୟ ବୋଲି ଗଣା-ଯାଇଛି । କୁହାଯାଇଛି ଯେ କାର୍ତ୍ତିକମାସରେ ବାଇଗଣ ଓ ମାଘମାସରେ ମୂଳା ଖାଇବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, ବ୍ରାହ୍ମଣଲାଗି ମସୂରଡ଼ାଲି ଏବଂ ମାଛ ଖାଇବା ନିଷିଦ୍ଧ ଏବଂ ମାଛ ଖାଇଲେ ତିନିରାତି ଉପବାସ କରି ତାହାର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତୃତୀୟା ତିଥିରେ ପୋଟଳ, ଚତୁର୍ଥୀରେ ମୂଳା, ଷଷ୍ଠୀରେ ନିମ୍ବ ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀରେ ବରି ଖାଇବାକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁଚିତ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି ।

ସେହି ପୁରାଣରେ 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମ' ଖଣ୍ଡରେ ରହିଛି ଯେ ତୁଳସୀପତ୍ର, ଧବଳ ବର୍ଣ୍ଣର ପୁଷ୍ପ, ଶ୍ୱେତ ଧାନ, ଦହି, ଘିଅ ଏବଂ ମଧୁର ଦର୍ଶନରେ ପାପକ୍ଷୟ ହୋଇଥାଏ । ଅକ୍ଷତ ଚାଉଳ ଓ ଦୂବ, ପକ୍ୱାନ୍ନ ଏବଂ ପାୟସାନ୍ନ ଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟଲାଭ ବି ହୋଇଥାଏ । ପୁଣି, ଆଠବର୍ଷର କୁମାରୀ ଝିଅକୁ ବିବାହ ଦେବାଦ୍ୱାରା ଗୌରୀଦାନର ଫଳ ଲାଭ ହୁଏ, ଏପରିକି ଏହି ବିବାହକୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ କୋଟି ସୁବର୍ଣ୍ଣଦାନ କରିବାର ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳାରୂପୀ ନାରାୟଣ କିମ୍ବା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପୂଜା କଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ତାମ୍ବୁଲ ଦାନ କଲେ ଶତବର୍ଷ ସ୍ୱର୍ଗବାସ ଘଟିଥାଏ । ଏସବୁ ଦ୍ୱାରା ସମାଜର ଲୋକମାନଙ୍କୁ କେତେଦୂର ଧର୍ମିଷ୍ଠ କରାଯାଇ ପାରୁଥିଲା କେଜାଣି, ମାତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଧର୍ମଭୀରୁ କରାଯାଇ ପାରୁଥିଲା ଏବଂ ଜୀବନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ଅପେକ୍ଷା ଜୀବନଭୀରୁ ହୋଇ ରହିବାଲାଗି ଅଧିକ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଜୀବନସଂସ୍କୃତିରେ ହୁଏତ ଏହିପରି ଭାବରେ ଅନେକ ଭୀରୁତାକୁ ଆଣି ପୂରାଇ ଦିଆଯାଇଛି, ଜିଜ୍ଞାସାର କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦରିଦ୍ର କରି ରଖାଯାଇଛି ଏବଂ ସମାଜର ଅଧିକାଂଶ ମଣିଷଙ୍କୁ ପାପ ଓ ପୁଣ୍ୟ ବିଷୟରେ ଅତିସଚେତନ କରାଇ ଭାରି ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଏବଂ ଶୀତଳ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ନିୟମ ଓ ନିଷେଧର ଏହି ଅତିରିକ୍ତତାକୁ ଆମେ ସାରଳାଦାସଙ୍କର ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ।

ଦେବୀଙ୍କର କେଉଁରୂପକୁ ପୂଜିଲେ କେଉଁ ଫଳ ମିଳିବ, ଦେବୀଭକ୍ତ କବି ଆମକୁ ତାହାର ଏକ ଦୀର୍ଘ ତାଲିକା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି; ସମର ସମୟରେ ନାରାୟଣୀଙ୍କୁ ସୁମରିବାକୁ ହେବ, ଦେବୀ ମାହେଶ୍ୱରୀ ଆମକୁ ଜଳଯାତ୍ରା ସମୟରେ ରକ୍ଷା କରିବେ· ଅଟବୀରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିବା ସମୟରେ ସର୍ବମଙ୍ଗଳା ରକ୍ଷା କରିବେ, ଶ୍ଲେଷ୍ମାବ୍ୟାଧିରେ ଭଦ୍ରକାଳୀଙ୍କୁ ସୁମରଣା କରିବ । ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କାଳରେ ଚାମୁଣ୍ଡାଙ୍କର ସ୍ମରଣ କରିବ, ଦୁଃସ୍ୱପ୍ନ ଘଟିଲେ ସ୍ୱପ୍ନାବତୀଙ୍କର ଖଡ୍‌ଗକୁ ସ୍ମରଣ କରିବ । ଭର୍ତ୍ତାରମ୍ଭ ସମୟରେ ବାସେଳୀଙ୍କୁ ମନେ ପକାଇବ, ପୁଣି ଗୃହପ୍ରବେଶ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଭଦ୍ରକାଳୀଙ୍କୁ ମନେ ପକାଇବ । ପ୍ରାଚୀନ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ଭର୍ତ୍ତିହୋଇ ରହିଥିଲା । ସମାଜର ସର୍ବାଧିକ ମନୁଷ୍ୟ ହୁଏତ ସେହି ଅଧମ ସ୍ତରରେ ହିଁ ଆପଣାର ଧର୍ମଜୀବନର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କରୁଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା-ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ସମାଜକୁ କମ୍ ଗ୍ରାସକରି ରହି ନଥିଲା । ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସେହି ଧାରାଟି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଆମ ସମାଜରେ ଧର୍ମଭାବନାର ଏକ ଅତି ବୃହତ୍ ଅଂଶକୁ ଗ୍ରାସକରି ସାରିଛି ।

× × × ×

ଆପଣାର ରଚିତ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତରେ ସାରଳାଦାସ ଆପଣାକୁ ଭାରି ଅଳପ କରି କହିଛନ୍ତି । ସେ ଅକ୍ଷର ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ି ନାହାନ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧିଗମି ନାହାନ୍ତି । ପୁଣି କୁସ୍ଥାନରେ ବସିଛନ୍ତି, ବିପ୍ର-ଗୋଷ୍ଠୀରେ କଦାପି ବସିନାହାନ୍ତି; ତାଙ୍କର ଶିଶୁ ବୁଦ୍ଧି ବି ଯାଇନାହିଁ, ବୟସ ବି ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ପୋଖତ ହୋଇନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ, କୌଣସି ଗୁରୁଠାରୁ ସେ ପଦମନ୍ତ୍ର ନେଇ-ନାହାନ୍ତି, ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ କରିନାହାନ୍ତି; ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଭାଗ ନେଇନାହାନ୍ତି ଅଥବା କୌଣସି ମନ୍ତ୍ରର ମନନ ବି କରିନାହାନ୍ତି । ବିଦ୍ୟାକ୍ଷର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନାହାନ୍ତି କି କିଛି ଜାଣି ନାହାନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ାକ ମୋଟେ ସତକଥା ନୁହେଁ; ସାରଳା ଦାସ ଏଗୁଡ଼ିକ ସବୁ କିଛି କରିଛନ୍ତି । ଏକ ଗତାନୁଗତିକ ବିନୟ ଦେଖାଇ ସିଏ ଯେ ଆପଣାକୁ ଏପରି ନ୍ୟୂନ ଓ ଅଳପ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେକଥା ବି ମୋଟେ ନୁହଁ । ତାଙ୍କ କାଳରେ ଶାସ୍ତ୍ର-ରଚନା କରିବାର ଯେଉଁସବୁ ଔପଚାରିକ ବାଡ଼ବନ୍ଧ ରହିଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ାକ ଯେ ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖିବା ପାଇଁ ଆଦୌ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ, ହୁଏତ ଏହି ଘୋଷଣାଟି କରିବାଲାଗି ସିଏ ଆପଣାର ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାମାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ସମୀକ୍ଷକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ସାରଳାଦାସଙ୍କ କାଳରେ ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର ଓ କାମଶାସ୍ତ୍ର ପରସ୍ପର ସହିତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଯୋଡ଼ା ଯୋଡ଼ି ହୋଇ ରହିଥିଲା ଏବଂ ସାରଳାଦାସଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବାତ୍ସାୟନଙ୍କର କାମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗଭୀର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ରହିଥିଲା । ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ସହଜମାର୍ଗର ଏକ ଦୀର୍ଘ ଶସ୍ୟଳ ଯୁଗ ପରେ ସାଧାରଣ ଆଖିରେ ଯେ ସାଧନାର ସିଧା ଓ ବଙ୍କା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଓ ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସବୁକିଛି

ପରସ୍ପର ସହିତ ଗୁରାଇଓରାଇ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେତେବେଳକୁ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ଏହି ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ଲେଖି ସାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକଜୀବନ ପରି ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ବାମ ଓ ଡାହାଣ ସବୁଯାକ ପରସ୍ପର ସହିତ ଗୋଳଆପଣ୍ଡା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସଦ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଦେବମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକର ବାହାରେ ସତେଅବା ଦେବସଭାପରି ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ରହିଥିବା କାମୋଦ୍ଦୀପକ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ାକର ଶୋଭାବିକାର ସାଧାରଣ ମଣିଷର ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ାକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁକୂଳ ଭାବରେ ଅବଶ୍ୟ ନୁଆଇ କରି ରଖିଥିବ । ସାରଳାଦାସ ରାଜସଭାର କବି ନଥିଲେ, ସିଏ ଗାଆଁରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ, ନିଜ ଗାଆଁରେ ଚଣ୍ଡୀ ଦେବୀଙ୍କ ପାଖରେ ତାଙ୍କର ଯାବତୀୟ ସାଧନା ଫଳଶ୍ରୁତି ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେହି ଗାଆଁରେ ରହି ହିଁ ସିଏ ଆପଣାର ମହାଭାରତ, ରାମାୟଣ ଓ ଚଣ୍ଡୀ ପୁରାଣ ଆଦି ଲେଖିଥିଲେ । ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ଲେଖାରେ ସାରଳା ଦାସ ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ମାତା ପ୍ରସନ୍ନ ହେବାରୁ ଯେ ସିଏ ତାଙ୍କଠାରୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି ନାମଟିକୁ ପାଇଛନ୍ତି, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣରେ ସାରଳାଦାସ ଏହିପରିଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ରାଜସଭାର ଏତେ ଦୂରରେ ରହି ସାହିତ୍ୟ କରିବା, ସେହି ସାହିତ୍ୟକୁ ସମସାମୟିକ ରୁଚିରେ ସ୍ୱୀକୃତ କରାଇ ପାରିବା ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ଗୌରବ କରି ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିବାଲାଗି ସାରଳା-ଦାସଙ୍କୁ ଆଦୌ କମ୍ ସାହସ କରିବାକୁ ପଡ଼ି ନଥିବ । ଶୂଦ୍ରଘରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଯେ ସାରଳାଦାସ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ରମୁନି କହିବାକୁ ମନ କଲେ, ସେକଥା ମଧ୍ୟ ମୋଟେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସେତେବେଳେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସମସ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ ଏବଂ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା କାବ୍ୟରଚନାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଆଉସବୁ ପାଠକଙ୍କୁ ସେମାନେ ଶୂଦ୍ରଜ୍ଞାନରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଏକ ପ୍ରତିବାଦସୂଚକ ଶ୍ଳେଷର ସହିତ ସାରଳାଦାସ ନିଜକୁ ସେହିପରି ଏକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀ ଉପରେ ଶୂଦ୍ରମୁନି ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି; ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଶୂଦ୍ର ଯେ ମୁନି ହୋଇପାରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧନା କରିପାରେ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖିପାରେ, ସେ ସେହି କଥା ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଗ୍ରାମର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ହେଉଛନ୍ତି ସାରଳା । କବି ତାଙ୍କୁ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ପୁଣି ତାହାଙ୍କୁ ବାଗ୍‌ଦେବୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ମାନିଛନ୍ତି । ସାଧକ ସାଧନାର ପଥଟାକୁ ପ୍ରଧାନ କରି ଦେଖୁଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣାର ଆରାଧ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟକୌଣସି ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ସମତୁଲ କରିଦେଇ ପାରେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସାଧକର ସାଧନାପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସିଏ ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସବୁ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ଆପଣାର ଲବ୍ଧ ପ୍ରେରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ସିଏ ବିଶ୍ୱପ୍ରେରଣା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଶାସ୍ତ୍ର-ନିର୍ଣ୍ଣନାର ବାଛବିଚାର ଓ ପ୍ରତିମା-ନିରୂପଣର ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ଆଉ ତା'ପାଖରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ

ଏବଂ ସେହି ସାଧକ ଯଦି କବି ବି ହୋଇଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯଦି ତା' ଭିତରେ କବିତ୍ୱର ବାସନା ରହିଥାଏ, ତେବେ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଏହି ସମନ୍ୱୟଟି ଆହୁରି ଅଧିକ ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ । କବିର ହୃଦୟ ଏହି ପଣ୍ଡିତ ପଣିଆର ସକଳ ସୂତ୍ରକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଏ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ମିଳୁଥିବା ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ (୧୪୩୫-୧୪୬୭) ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ (୧୪୬୭-୧୪୯୭) ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । (୧୪) କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଓଡ଼ିଶା ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସର୍ବପ୍ରଥମ ରାଜା ଥିଲେ । ସିଏ ବୀର ଥିଲେ, ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଅନେକ ଦୂରକୁ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ରାଜ୍ୟରେ ସମୃଦ୍ଧି ଓ ସମ୍ପନ୍ନତା ବିରାଜମାନ କରୁଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନେ ସୁଖୀ ଥିଲେ, ରାଜା ପ୍ରଜାବତ୍ସଳ ଥିଲେ । ଏହିପରି ଏକ ବୈପୁଲ୍ୟ ଓ ବିଭବର ସମୟରେ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପରି ଜଣେ ଏଡ଼େ ବଡ଼ କବି ଓ ତାଙ୍କର ଏଡ଼େ ମହାନ୍ ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଲା ବୋଲି କେତେକ ଆଲୋଚକ ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଜଣେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ରାଜାର ରାଜତ୍ୱ-କାଳ ସହିତ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହେବାର ହୁଏତ ଆଦୌ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଗତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ରାଜ୍ୟରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶାନ୍ତି ପୂରି ରହିଥିଲେ ଯେ ସେହି କାରଣରୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା ଲାଗି ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ, ଆମେ କଦାପି ସେପରି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଦେଇ ପାରିବା ନାହିଁ । ରାଜ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧି ଏବଂ ସୃଜନଶୀଳ ସଂସ୍କୃତି ସବୁବେଳେ କଦାପି ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି ନାହିଁ । ଇତିହାସର ପ୍ରମାଣମାନ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏତ ଏହାର ଠିକ୍ ବିପରୀତ କଥାଟିକୁ ହିଁ ସୂଚାଇ ଦେଲାପରି ମନେହୁଏ । (୧୫) ଦାର୍ଶନିକ ହେଗେଲ୍‌ଙ୍କ ଅନୁମାନ ଅନୁସାରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୂର୍ଯ୍ୟାଡ଼ମ୍ବରଚ୍ଛଟା ଅସ୍ତମିତ ହୋଇ ନଗଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ପ୍ରତିଭାର ଶ୍ୱେତ ମରାଳର କେବେହେଲେ ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବାଧା ଏବଂ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସାମୂହିକ ଜୀବନରେ କୌଣସି ଏକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ଜବାବ ଦେବାକୁ ହିଁ ସେହି ସମୂହଟିର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତିଭା ଓ ଭାବନା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଆସିଥାଏ । ସାରଳାଦାସ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କଠାରୁ ବହୁତ ଦୂରରେ ଥିଲେ, ରାଜଧାନୀଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଥିଲେ, ରାଜାଙ୍କର ସାଥୀଆହାଇ ରହିଥିବା ପଣ୍ଡିତ ସଭାଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଥିଲେ, ରାଜଗହଣର ସଂସ୍କୃତିଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ ଥିଲେ । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କେଡ଼େ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଭାବରେ ଏଡ଼େ ଟିକିଏ କଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ସାରଳାଦାସ ଯଦି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥାନ୍ତେ, ତାଙ୍କୁ ଥରେ ହେଲେ ଦେଖିଥାନ୍ତେ, ବା କେବେ ତାଙ୍କ ସୈନ୍ୟବାହିନୀରେ ସାମିଲ୍ ହୋଇ ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟଜୟ-ଅଭିଯାନରେ ରାଜ୍ୟ ବାହାରକୁ

ଯାଇଥାନ୍ତେ, ତେବେ ସେ ନିଜର ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ କୌଣସିଟିରେ ତାର ସୂଳମ୍ବିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ନଦେଇ କଦାପି ଛାଡ଼ି ନ ଥାନ୍ତେ । ତେଣୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସହିତ କବି ସାରଳାଦାସଙ୍କର କବିତ୍ୱକୁ ଆଣି ଯୋଡ଼ିବାରେ ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ରହୁନାହିଁ ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ କେବଳ ଜଣେ ରାଜା ନ ଥିଲେ, ସିଏ କବି ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । କବିମାନେ କ୍ୱଚିତ୍ ଏକାଧାରରେ କବି ଓ ରାଜା ହୋଇପାରିଛନ୍ତି ସତ, ମାତ୍ର ପୃଥିବୀର ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ରାଜାମାନେ ରାଜା ଓ କବି ଉଭୟ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରାୟ ସବୁ ବଡ଼ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଭାବମଣ୍ଡଳ ସହିତ ତାଙ୍କର କବିତ୍ୱକାରିତାକୁ ସତେ ଅବା ଏକ ପୁଚ୍ଛ ପରି ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । କବିଙ୍କର ସଭାରେ ପଣ୍ଡିତରହିମାନେ ରହୁଥିଲେ, ସେହିମାନଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ହୁଏତ ରାଜା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ କବି ହେବାକୁ ମନ ବଳାଉଥିଲେ ଅଥବା ରାଜସନ୍ନିଧାନ ଦ୍ୱାରା ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇ ସଭାରେ ତାଙ୍କୁ ବେଷ୍ଟନ କରି ରହିଥିବା କବିମାନେ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ହିଁ ସ୍ୱଲିଖିତ କୃତିଗୁଡ଼ିକୁ ଆଣି ଭଣିତା କରି ଦେଉଥିଲେ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜାଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ହୋଇଥିବା ମୋଟେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଓ ସେହି ଯୁଗର ପରିବେଶଟି ମଧ୍ୟରେ ତାହାକୁ ହୁଏତ ଆଦୌ ଅସମୀଚୀନ ବୋଲି ଗଣାଯାଉ ନଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ନାମରେ 'ପରଶୁରାମ-ବିଜୟ' ବୋଲି ଖଣ୍ଡେ ନାଟକର ଭଣିତା ରହିଛି । ସେହି ନାଟକ ପରଶୁରାମଙ୍କର ବିଜୟ ବିଷୟରେ ଲେଖାହୋଇଛି ଅଥବା ସ୍ୱୟଂ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବିଜୟକୁ ଚକ୍ଷୁସମକ୍ଷରେ ରଖି ପରଶୁରାମଙ୍କ ନାମରେ ଲେଖାହୋଇଛି, ସେ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ ଭାବିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । କାରଣ, 'ପରଶୁରାମ-ବିଜୟ' ନାଟକଟିର ଆରମ୍ଭରେ ସୂତ୍ରଧର ଆସି ଦର୍ଶକମଣ୍ଡଳୀକୁ କହୁଛି ଯେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ହେଉଛନ୍ତି ପରଶୁରାମଙ୍କର ଅବତାର ଏବଂ ତେଣୁ ପରଶୁରାମଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରହିଛି । (୧୬) ସ୍ୱୟଂ ନାଟ୍ୟକାର ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାତାଙ୍କ ସହିତ ନିଜକୁ ନେଇ ଯୋଡ଼ି ଦେବାର ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁ, ଯେକୌଣସି ସମୀକ୍ଷାର ମାନଦଣ୍ଡରେ ରସ ଓ ରୁଚିର କେବଳ ଏକ ଅଭାବକୁ ହିଁ ସୂଚାଇ ଦେଇଥିବ । ସଭାର କୌଣସି ସ୍ତାବକ ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ନାମରେ ସ୍ୱଲିଖିତ ଏହି ରାଜପ୍ରଶସ୍ତିମୂଳକ ନାଟକଟିକୁ ଭଣିତା କରିଦେଇ ନଥିବ, ସେକଥା ବା କାହିଁକି ସମ୍ଭବ ନହେବ ? ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶକୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ରାଜବଂଶ ବୋଲି ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିବା ଓ ତେଣୁ କାଳ୍ପିତ ଭାବପ୍ରବଣ ହୋଇ ତାହାକୁ ବହୁତ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ କରାଇବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଲି ହୁଏତ ଆଦୌ ମନେହୋଇ ନପାରେ । ଗଙ୍ଗବଂଶକୁ ଉତ୍ସତଃ ଏକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବଂଶ କହି ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ଗଜପତିମାନଙ୍କୁ ଏବଂ ବିଶେଷତଃ ପ୍ରଥମ ଗଜପତି ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ଆମ ହୃଦୟର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅନୁମୋଦନ ଜ୍ଞାପନ କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିରେ ହୁଏତ କଦାପି କୌଣସି ବିକୃତ ଥିଲାପରି ମୋଟେ ଲାଗିବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ତା' ବୋଲି

କେହି ଯେତେବେଳେ "କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା" (୧୭) ବୋଲି ମତପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ମନ କରିବେ, ଅନ୍ତତଃ ସାହିତ୍ୟର ମାନରକ୍ଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାକୁ କେବଳ ଏକ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ବୋଲି ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ ।

ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ-ସାହିତ୍ୟ । ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ, ରାଜପୋଷିତ ଧର୍ମସୂତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରତିବାଦ ଏବଂ ରାଜପୋଷିତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ । ରାଜସଭାର ଅନେକ ଦୂରରେ ବୃହତ୍ତର ଲୋକଜୀବନରେ ଯେଉଁସବୁ ଦୃଶ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ର ଅଭିନୀତ ହେବାରେ ଲାଗିଥିଲା, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ାକର ବହୁ ଦୂରରେ ସବୁ ଧର୍ମକୁ ମିଶାଇ ତାହାକୁ ନାନା ପ୍ରତିମା ରୂପେ ବଳି ଯେଉଁ ସବୁ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଅତିବିଶ୍ୱାସ କାଳକାଳରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସକାଶେ ଆଗରୁ ପ୍ରାୟ ଆଦୌ କୌଣସି ଅନୁକୂଳତା ନଥିଲା । ସାରଳାଦାସ ସେହି ଅଭାବଟିକୁ ପୂରଣ କରିବାଲାଗି ହାତରେ ଲେଖନୀ ଧରିଥିଲେ । ବୃହତ୍ତର ସମାଜକୁ ସିଏ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ କରାଇଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରୁ ମୂଳ ଅଭିଧା ଏବଂ ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁଟିକୁ ନେଇ ସେ ତତ୍କାଳୀନ ଜୀବନର କେତେ କେତେ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଉପକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟକୁ କେଡ଼େ ସହଜରେ ଲମ୍ଫାଇଯାଇ ପାରିଲେ । ସାରଳାଦାସ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ମଣିଷର ଜୀବନନ୍ୟାସ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ କାଳର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରାଇଲେ । ତାଙ୍କ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରକୃତରେ ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ତାଙ୍କ ନିଜ ଅନୁଭବ ହିଁ ତାଙ୍କର ବଳିଷ୍ଠତମ କାବ୍ୟନସ୍ତୁନ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ସାରଳାଦାସ କେତେଦୂର କ'ଣ ଦେବୀଭକ୍ତ ଥିଲେ ଓ ଦେବୀଙ୍କର ଆରାଧନା କରି କିଭଳି ସିଦ୍ଧି ହାସଲ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଅନୁମାନ ଆମେ ଯାହା କରୁ ବା ନକରୁ ପଛକେ, ସିଏ ଯେ ଜଣେ ଅତ୍ୟୁଦାର ଓ ସଦାଉନ୍ମୁକ୍ତ ଜୀବନଭକ୍ତ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ରଚନାବଳୀରୁ ତାହାର ପ୍ରଶସ୍ତ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଯାଇ ପାରିବ । ସାରଳାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ମାନବ ସାହିତ୍ୟର ପଂକ୍ତି ଭିତରକୁ ଆସିଲା; ମଣିଷର ସ୍ୱପ୍ରେରଣାଗୁଡ଼ାକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କରି ଯେ ଦେବତାମାନେ ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତି, ମଣିଷଜୀବନର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜୀବନନ୍ୟାସ ପାଆନ୍ତି ଓ ମଣିଷହୃଦୟର ରାଗ ଏବଂ ଅନୁରାଗ ଗୁଡ଼ାକୁ ଯେ ସରଳ ଏବଂ ସର୍ପିଳ କରି ରଖିଥାନ୍ତି, ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ସେହି କଥାଟିର ଏକ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇ ରହିବ । ସାରଳାଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଶିଷ୍ଟ ଅଛି, ଅଶିଷ୍ଟ ବି ଅଛି; ତଥାକଥିତ ଶ୍ଳୀଳ ରହିଛି; ଅଶ୍ଳୀଳ ବି ରହିଛି, ସିଦ୍ଧ ରହିଛି, ଅସିଦ୍ଧ ବି ରହିଛି; ପରିଚିତ କଳ୍ପନାମାନ ରହିଛି, ଅକଳ୍ପନୀୟ ଉଡ୍ଡୁମ୍ବର ମଧ୍ୟ ରହିଛି ଏବଂ ସବୁଟିର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ଏକ ଦୁଃସାହସ-ଅନୁରାଗୀ କବିଚକ୍ଷୁ ରହିଛି, ଯାହାକି ଦେବୀଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଭକରି ସବୁକିଛି କହିବା ଲାଗି ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇ ବାହାରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ଯେ ଅନେକ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ, ସଂସ୍କୃତଠାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେ

କଦାପି ପଛରେ ପଡ଼ିଯିବ ନାହିଁ, କବି ସାରଳାଦାସ ଅତି ବିଚକ୍ଷଣ ଭାବରେ ତାହା ପ୍ରମାଣ କରି ଦେଇଥିଲେ ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ କଳ୍ପନା ବେଶୀ ଅଛି, ଇତିହାସ ଅତି କମ୍ ଅଛି । ଯେକୌଣସି ମହାପୁରାଣ ପରି ଏହାକୁ ଏକ ଉଚ୍ଚଳ କାବ୍ୟୋପନ୍ୟାସ ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥପାଠରୁ ସାରଳାଦାସ ଯେତେ ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ତାହାଠାରୁ ଅନେକ ଅଧିକ ସେ ଲୋକଚଳଣି ମଧ୍ୟରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ । ତାହା ସହିତ ନିଜର କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ ଯୋଡ଼ି ତାହାକୁ ସରସ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଏହି କଳ୍ପନାଗତ ସାହସରେ ସେ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ମାନି ନଥିଲେ, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ାକର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ମାନି ନଥିଲେ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ କେତେଭଳି କାହାଣୀ ଓ କାଳ୍ପନିକତାର ଦଉଡ଼ିରେ ବାନ୍ଧି ଦାଣ୍ଡରେ ନଚାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରବୀଣତାରେ ଅନେକ ସମୟରେ ସିଏ ତଥାକଥିତ ସୀମାଗୁଡ଼ାକୁ ଲଙ୍ଘନ କରିଯାଇଥିବା ପରି ମନେ ହେଉଥିବାରୁ ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ "କିଶୋର ଅବସ୍ଥାରେ ଦୁର୍ଜନସାହଚର୍ଯ୍ୟ ହେତୁ ନାନା ଚିତ୍ତବିକାରର" ଫାନ୍ଦରେ ପଡ଼ି-ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଶର୍ମା ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ହୁଏତ ଅଧିକ ସତକଥା ହେଉଛି ଯେ ସାରଳା ଦାସ ଜାଣିଶୁଣି ଏସବୁ କରିଛନ୍ତି । ଦେବତା ଓ ଦେବତା ପୂଜାଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ ସେତେବେଳେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ନାନା ଉପାଖ୍ୟାନ ଥିଲା, ସଂପ୍ରଦାୟ-ବେଢ଼ାଗୁଡ଼ାକର ବାହାରେ ଥିବା ଲୋକ-ମାନଙ୍କ ଚଳଣିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସାମନ୍ତର ଭାବରେ ସେହିପରି କେତେକେତେ ଉପାଖ୍ୟାନ ଓ ଉପକଥା ଚାଲି ଆସୁଥିଲା । ସାରଳା ଦାସ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିପୁଣ ଭାବରେ ସେହିସବୁଗୁଡ଼ିକୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଭିତରକୁ ଆଣିଲେ । କେତେ ଅଲେଖାକୁ ସେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଲେଖାରେ ପରିଣତ କରାଇଥିବେ । ଏଠାରେ ଲିଙ୍ଗ ପୂଜାର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ ସାରଳାଦାସ ଦେଇଥିବା ତତ୍ତ୍ୱଟିରୁ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନାପଟୁତାର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳିଯିବ । ସତୀଙ୍କର ଅପମାନ ଓ ଦେହତ୍ୟାଗ ପରେ ଶିବ ପ୍ରଚଣ୍ଡ କୋପରେ ଦକ୍ଷରାଜାଙ୍କ ନଅରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠାରେ ନିଜର ଶାଶୁ ଦକ୍ଷପତ୍ନୀଙ୍କୁ ଦେଖି ସେ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ଅଣ୍ଡିକୁ କାଢ଼ି ଦେଖାଇଲେ ଏବଂ ଅର୍ଘ୍ୟ ଆଣି ସେହି ଅଣ୍ଡିକୁ ବନ୍ଦାପନା କରିବାଲାଗି ଶାଶୁଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଶାଶୁ ଜାମାତାବରଣର ନିୟମ ରକ୍ଷା କରି ତାହାହିଁ କଲେ, ମାତ୍ର ଶିବଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଯେ ସିଏ ସେହି ଲିଙ୍ଗ ରୂପରେ ହିଁ କାଳ କାଳକୁ ପୂଜା ପାଇବେ । (୪୮)

କୃଷ୍ଣ କପରି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ଓ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଗୋଚରରେ ରାଧାଙ୍କର ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ଯାଇପାରିବେ, ସେଇଥିପାଇଁ ବାଟଟିଏ ତିଆରି କରିବା ଲାଗି ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମା ତାଙ୍କୁ ଏକ ଲକ୍ଷଣା ଅସ୍ତ୍ର ବା ସିନ୍ଧିକାଠି ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ସାରଳାଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ହଁ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମା ପୁଣି ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସମୟରେ କୁଆଡ଼େ 'ଚୈର' ବୋଲି ଗୋଟାଏ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି କରାଇଥିଲେ

ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର କାମରେ ଲଗିବ ବୋଲି ସେତିକିବେଳେ ଲକ୍ଷଣା ଅସ୍ତ୍ରର ମଧ୍ୟ ଭିଆଣ କରିଥିଲେ । ରାଧାଙ୍କ ଘରକୁ ଗୁପ୍ତ ସୁଡ଼ଙ୍ଗ ତିଆରି କରିବା ବିଷୟରେ ସାରଳାଦାସଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗପ ବି ଅଛି । ରାଧା ବେଶଭୂଷା କରି ପଠାଇଥିବା ଦୂତିକା ସହିତ ରତି କରିବା ଦ୍ୱାରା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯେଉଁ ସନ୍ତାନଟି ଜାତ ହୋଇଥିଲା, କୃଷ୍ଣ କୁଆଡ଼େ ତାହାର ଜୀବିକାନିର୍ବାହ ପାଇଁ ତାକୁ ଖଳ୍ଲିକାର-ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ବାପାଙ୍କର ଉପକାର ଶୁଝିବା ଲାଗି କୃଷ୍ଣଙ୍କର କୃତଜ୍ଞ ପୁତ୍ର କୁଆଡ଼େ କଦମ୍ବ ମୂଳଠାରୁ ରାଧାଙ୍କର ଶୟନଗୃହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଟି ଖୋଳି ଗୋଟିଏ ସୁଡ଼ଙ୍ଗ ଫିଟାଇ ଦେଇଥିଲା । ଜୟଦେବଙ୍କର 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ରେ ରହିଥିବା ସମଜାତୀୟ ଗୋଟିଏ ଆଖ୍ୟାନର ଅନୁକୃତିରେ ସାରଳାଦାସ ଏଇଟିକୁ ଫାନ୍ଦିଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନୁମାନକାରୀମାନେ ମତ ଦେଇଥାନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ଓ ତାଙ୍କୁ ମଝି-ଗଣ୍ଡି କରି ତିଆରି ହୋଇଥିବା ବୈଷ୍ଣବ ପରକୀୟା ପ୍ରେମର ବିରୋଧ କରି ସାରଳା ଦାସ ଏପରି ଲେଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ବି ଏକ ମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । ସମ୍ଭବତଃ କିଛି ବି ମନେକରି ବା କୌଣସି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଏକ ପ୍ରତିସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାଛି ସାରଳା ଦାସ ଏସବୁ କରି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରଚଳିତ କାହାଣୀଗୁଡ଼ାକୁ କାବ୍ୟଟି ଭିତରେ ଗୁଞ୍ଜି ଆନନ୍ଦ ପାଇବା ଲାଗି ଜଣେ କବି ହିସାବରେ ସିଏ ଏକଥା କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର, ଏସବୁ ଗପକୁ ମହାଭାରତ ଭଳି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂରାଇ ଶିବ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୁହଁରେ କଳା ବୋଳି ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମୂଳତଃ କେଉଁ ବାସନାକୁ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ପ୍ରାୟାନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଅଥବା ସ୍ଥାନୀୟ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ ସେମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ କରିବାର ଏକ ନିରୀହ ଦୁଷ୍ଟାମି ନେଇ ସାରଳା ଦାସ ଏସବୁ ଅତତ୍ତ୍ୱକୁ ତତ୍ତ୍ୱରୂପେ ଆଣି ବାଢ଼ି ଦେବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି କି ?

ସମସାମୟିକ ସମାଜ ବିଷୟରେ କବି ସାରଳାଦାସ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳର ସମାଜ ପ୍ରକୃତରେ ସେହିପରି ଥିଲା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ତାହା ହୁଏତ ଆମକୁ ନାନା ଭ୍ରାନ୍ତିରେ ଆଣି ପକାଇ ଦେବ । ଉପନ୍ୟାସରେ ସମାଜର ଅନେକ ଚିତ୍ର ରହିଥାଏ, ମାତ୍ର ତା' ବୋଲି ସମାଜରେ ବାସ୍ତବତଃ ସେହିକଥା ରହିଛି ବୋଲି ସବୁବେଳେ ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଇ ପାରିବ କି ? ତଥାପି ନାରୀମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ସାରଳା ଦାସ ଯାହାସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଥିଲା ବୋଲି ସମ୍ଭବତଃ ନିଶ୍ଚୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ସାମନ୍ତବାଦୀ ସମାଜରେ ଗୃହରୂପୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ପୁରୁଷ ହେଉଛି ସାମନ୍ତ, ସ୍ତ୍ରୀ ତା'ର ପରିଚାରିକା । ପୁଣି ସାମନ୍ତ ଯୁଗର ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ନାରୀ ହେଉଛି ଦେବୀ, ସାକ୍ଷାତ ଠାକୁରାଣୀ ଓ ଆହୁରି କେତେ କ'ଣ । 'ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ'ରେ ସାରଳାଦାସ ନାରୀମାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦେବୀଙ୍କର ଅଂଶ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସଂସାରରେ ଯେତେ ନାରୀ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ

କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ କୁଆଡ଼େ, ସ୍ୱୟଂ ଦେବୀଙ୍କର ଅଂଶ ଓ କଳା ନେଇ ସଂସାରକୁ ଆସନ୍ତି । ସଂସାରରେ ଯେତେ ଯୁବତୀ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରତୀକ । ଆହୁରି ପାଦେ ଆଗକୁ ଯାଇ ପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ଏକ ସୁପରାମର୍ଶ ଦେଇ ସାରଳାଦାସ ଏକଥା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ବିପଦ ପଡ଼ିଥିବା ସମୟରେ ନାରୀର ନାମ ମୁଖରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ପୁରୁଷ ସର୍ବ ପ୍ରକାରର ସଂକଟରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇ ପାରିବ ।

କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସେହି ସାରଳାଦାସ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ପରିଣୟ ପରେ ରାଜା ଦ୍ରୁପଦ ତାଙ୍କ ସହିତ ଅଲଙ୍କାରବିଭୂଷିତା ଏକଲକ୍ଷ ଦାସୀ ଯୌତୁକ ସ୍ୱରୂପ ଦେଇଥିଲେ । ଉତ୍ତରାଙ୍କର ବିବାହ ସମୟରେ ସେହିପରି ଏକ ସହସ୍ର ଦାସୀ, ଭାନୁମତୀଙ୍କ ବିବାହ କାଳରେ ନୃତ୍ୟକାରିଣୀ ଗଣିକା, ଦୁଃଶୀଳାଙ୍କ ବିବାହ ସମୟରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଦାସୀ ଯୌତୁକରେ ଦିଆ ଯାଇଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣ ଶଲ୍ୟଙ୍କୁ କହିଥିଲେ ଯେ, ସିଏ ତାଙ୍କ ରଥରେ ସାରଥିରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ଏକ ସହସ୍ର ପଦ୍ମିନୀ ନାରୀ ଉପହାର ପାଇବେ । "ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ବଚନିକା"ରେ ସାରଳାଦାସ ସ୍ୱୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ମୁହଁରେ ନାରାୟଣଙ୍କ ପାଖରେ କୁହାଇଛନ୍ତି ।

ଘର ଗିରସ୍ତ ବୋଲେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଥାଇଁ
ଶତେ ଜନ୍ମ ପରଯନ୍ତେ ମୁଁ ତାହାକୁ ନଛାଡ଼ଇଁ ।
ଭାରିଜା ହୋଇଁ ଯେବେ ଗିରସ୍ତକୁ ନସେବଇଁ
ତାରି ସଂସାରରେ ସେତ ଲେଖା ଯେ ନୁହଇ ।
ଗିରସ୍ତ ହୋଇ ଯେବେ ଭାରଯାକୁ କରଇ ସେବା
ସଉଚବନ୍ତ ଥାଇଁ ସେ ଯେ ଅନେକ କଷ୍ଟ ହିଁ ପାଇବା ।।

ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ସାରଳାଦାସଙ୍କର ଯେମନ୍ତ ଧାରଣା ରହିଥିଲା, ସାରଳାଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ତାହାକୁ ନିମ୍ନପ୍ରକାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବଙ୍କର ଘରଣୀ ଦ୍ରୌପଦୀ ନିଜର ମନକଥାକୁ ଖୋଲେଇ ଦେଇ କହୁଛନ୍ତି—

ଦ୍ରୌପଦୀ ବୋଇଲେ ସ୍ତିରୀଙ୍କର ଯେମନ୍ତ ପ୍ରକୃତି
ସୁବେଶ ପୁରୁଷ ଦେଖିଲେ ଅବଶ୍ୟ ବଳାଇ ମତି ।
ସେ ଅବା ଯଦ୍ୟପି ଭ୍ରାତା ପୁତ୍ର ହେଉ,
ସୁବେଶ ପୁରୁଷ ଦେଖିଲେ ଚିତ୍ତ ଯେ ବଳାଉ ।
ଯେ ମୋହର ଯଦ୍ୟପି ଅଛନ୍ତି ପଞ୍ଚ ପତି,
ଯେମାନେ ଥାଆନ୍ତେ ମୋର ବର୍ଣ୍ଣିକୁ ବଳଇ ମତି ।।

ନାରୀପ୍ରତି ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା-ଯୁଗରେ ସନ୍ଥ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ତାଙ୍କ 'ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ' ଅନୁସାରେ ସୁରଭି କାମଧେନୁ ବଦଳରେ ଋଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ମହର୍ଷି ବଶିଷ୍ଠଙ୍କୁ ଅଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତା ଏକ କନ୍ୟା ଅର୍ପଣ କରିବେ ବୋଲି ଜଣାଇଥିଲେ । ଅଥଚ, ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆଉ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସିଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀର ଶରୀରରେ ଉମା ନିବାସ କରନ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ 'ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପୁରାଣ'ରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ।

ଯେଉଁ ନାରୀ ନିଜ ପତିଠାରେ ରୋଷ ବହେ,
ସ୍ୱାମୀ ଯାହା କହେ ତା ନକରେ କେବେ ହେଁ ।
ଏମନ୍ତ ନାରୀଙ୍କ ମୁଖ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନ ଦେଖନ୍ତି,
କାଙ୍ଗାଳିନୀ ହୋଇ ବାରଦ୍ୱାରେ ବୁଲୁଥାନ୍ତି ।

ସେ ଯୁଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଠାକୁରାଣୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଘରେ ପୁରୁଷର ବ୍ୟାବହାରିକ ସଂସାରରେ ଦାସୀ ଓ ପରଗୃହିକା ଥିଲେ । ଗୋଟାଏ ପାଖରେ ସିଏ ଦାସୀ ହୋଇ ଖଟୁଛି, ଅନ୍ୟ ପାଖରେ ସିଏ ଦେବୀ ହୋଇ ବସିଲେ ସେଥିରେ ସଂସାରରେ ଆଦୌ କୌଣସି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଘଟେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ନାରୀକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଜଣେ ମଣିଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା, ସିଏ ହେଉଛି ଆହୁରି ଅନେକ ଆଗର କଥା । ସେ କାଳର ସମାଜରେ ତାହା ମୋଟେ ସମ୍ଭବ ହେଉ ନଥିଲା । ଆମର ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜ ମଧ୍ୟ ସେହି ସ୍ଥିତି ପାଖକୁ ଖୁବ ବେଶୀ ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାରି ନାହିଁ

ପୁସ୍ତକ-ଟିପ୍‌ପଣୀ :

୧ । Eschmann, Kulke and Tripathi (Ed.) The Cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa, ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଡ଼ଃ ଗଗନେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦାସଙ୍କର ନିବନ୍ଧ-ପୃଷ୍ଠା ୩୫୯-୬୦

୨ । H. P. Blavatsky : From the Caves and Jungles of Hindustan, Indological Book House, Delhi, ପୃଷ୍ଠା-୨୯୭; ୨୩୨-୩,

୩ । Krishna Chaitanya : A History of Malayalam Literature, Orient Longman, New Delhi, 1971, ପୃଷ୍ଠା-65

୪ । R. N Sharma : Brahmins through the Ages, Ajanta Publications (India), Delhi, 1977, ପୃଷ୍ଠା-୬୮

୫ । Dr. Qazi Abdul Mannan : The Emergence and Development of Dobhasi Literature in Bengal up to 1855, Bengal Academy, Dacca, 1976, ପୃଷ୍ଠା-୧୭୬

୬ । "ଭଗବାନ୍ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ମଣିଷକୁ ଯେଉଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାଷା ଦେଇଛନ୍ତି, ଭଗବାନ୍ ସେହିଭାଷାଗୁଡ଼ିକୁ ନିଶ୍ଚୟ ବୁଝୁଥିବେ । ସେହି ଭାଷା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ଭାଷା ହେଉ, ବଙ୍ଗଦେଶର ଲୋକଭାଷା ହେଉ ଅଥବା ଆଉ ଯେଉଁ ଭାଷା ହେଉ ପଛକେ, ଭଗବାନ ନିଶ୍ଚୟ ସେହି ଭାଷାକୁ ବୁଝୁଥିବେ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ବଙ୍ଗ ଭାଷାକୁ ଘୃଣା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ନିଜର ଜନ୍ମ ବିଷୟରେ ହିଁ ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ନିଜ ଦେଶର ଭାଷା ଓ ବିଦ୍ୟାକୁ ଭଲ ପାଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଦେଶ ଛାଡ଼ି ଆଉ ଅନ୍ୟ କେଉଁ ଦେଶରେ ଯାଇ ବାସକରିବା ଉଚିତ । ଆମ ବଂଶଧରମାନେ ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ଧରି ବଙ୍ଗଦେଶରେ ବାସକରି ଆସିଛନ୍ତି । ଏହି ଦେଶର ଭାଷାରେ ହିଁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିବା ଆମର ମନଲାଗି ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ହିତକାରୀ ହୋଇପାରିବ ।

୭ । ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଶର୍ମା-ଶ୍ରୀ ଭାରତ ଦର୍ପଣ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୬୪, ପୃଷ୍ଠା ୩-୪,

୮ । ଡଃ ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି-ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ), ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨, ୧୯୭୦; ପୃଷ୍ଠା-୧୪୬

୯ । Sushil Kumar De, Bengali Literature in 19th Century, Firma K. L. Mukhopadhyay, Calcutta, Second Edition, 1962 ପୃଷ୍ଠା-୩୯

୧୦ । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଡ: ଗୋପୀନାଥ କବିରାଜ-ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଧାରା, କଲିକତା ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଗବେଷଣା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-୩୨, ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ, ୧୯୬୫, ପୃଷ୍ଠା-୯୬

୧୧ । ପାଷାଣ ହିଁ ଦେଖିଲେ ହୋଇବ ଜରଜର
ଋଷି ତପୀମାନେ ସିନା ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ।

୧୨ । ଉତ୍କଳ ପାଠକ ସଂସଦ-ଓଡ଼ିଶାର ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଓଷା ବ୍ରତ, ଯାନ ଯାତ୍ରା, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨, ୧୯୭୯

୧୩ । ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ (ସମ୍ପାଦିତ) ମେଯ୍ଟେଦେର୍ ବ୍ରତକଥା, ନିର୍ମଳ ବୁକ୍ ଏଜେନ୍ସି, କଲିକତା-୭

୧୪ । ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ-ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ ଚିତ୍ର, ପ୍ରକାଶକ ପ୍ରଗତି ସମିତି, କଟକ-୨, ୧୯୭୬, ପୃଷ୍ଠା ୧୭୪-୫

୧୫ । "There is no historical evidence which in any way connects the qua ity of culture with the magnItude of states,"—Herbert Read, Grass Roots of Art, George Wittenborn Inc. New York, 1955, ପୃଷ୍ଠା-୪୬

୧୬ । Prabhat Mukherjee, The History of Medieval Vaishnavism in Orissa, R. Chatterjee. Calcutta, 1940, ପୃଷ୍ଠା-୫୦

୧୭ । ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ—ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୬୧, ପୃଷ୍ଠା-୪୩୧

୧୮ । ପତ୍ନୀ ନିଧନେ ସ୍ୱାମୀ କୋପେଣ ପ୍ରଚଣ୍ଡ,
ରାଗେ ଈଶ୍ୱର ଶାଶୁଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲେ ଅଣ୍ଡ ।
କୋପେ ପ୍ରଜ୍ୱଳଇ ସ୍ୱାମୀ କାଳ ସର୍ପ ଜାଣି
ବାମ କରେ ଅଣ୍ଡଧର ବୋଇଲେ—
ବନ୍ଧାଲେ ଅର୍ଘ୍ୟ ଆଣି ॥

—ମହାଭାରତ, ଗଦାପର୍ବ ।

ଏବଂ, ଦକ୍ଷ ବନିତା ଅର୍ଘ୍ୟ ଦେଲେ, ସ୍ୱଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୁ ଦେଖାଇଲେ,
ତା' ଦେଖି ଶାଶୁ ଶାପ ଦେଲେ, ଲିଙ୍ଗରେ ପୂଜା ପାଅ ଭଲେ ॥
—ପ୍ରାଚୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ।

ପଞ୍ଚମ-ସ୍ତମ୍ଭ

ଅନ୍ତରନୁସନ୍ଧାନ ଓ ଅନ୍ତରାବିଷ୍କାରର ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ

ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା

ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟର ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତିବାଦ ଆପଣାକୁ ଘୋଷିତ କରି ଆଣିଥିଲା, ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା-ସାହିତ୍ୟର ଜୀବନାହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକ ତାହାକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ କରାଇଲା, ଅନ୍ତରନୁସନ୍ଧାନୀ କରାଇଲା । ସାରଳାଦାସ ଆପଣାର ମହାଭାରତକୁ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ଏକ ସଂଗ୍ରହଧର୍ମୀ ବୃହତ୍‌କଥା ରୂପେ ଆଣି ଥୋଇଥିଲେ । ସଭା ବାହାରେ ସମାଜରେ ସେତେବେଳେ ଯାହା କିଛି ରହିଥିଲା ଅଥଚ ସଭା ଭିତରେ ପଶି ପାରୁନଥିଲା, ଧର୍ମ ନାମରେ ସେତେବେଳେ ସମାଜ ଭିତରେ ଯାହାକିଛି ସାମଗ୍ରୀ ଓ ଅସାମଗ୍ରୀମାନ ରହିଥିଲା ଅଥଚ ଧର୍ମର ଭାଷ୍ୟକାରୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ାକୁ ଆଦୌ ପଂକ୍ତି ଭିତରକୁ ଆସିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଉନଥିଲେ, ସାରଳାଦାସ ପରମ ଆଗ୍ରହରେ ଓ ପରମ ଆଦରରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭିତରକୁ ଆଣିଲେ, ଜୀବନର ଜୟଜୟକାର କଲେ । ସାରଳା ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଏଥିଲାଗି ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ଧର୍ମପୁରାଣ ବା ଏପରିକି ଏକ ମହାକାବ୍ୟ ନକହି ସମ୍ଭବତଃ ଅଧିକତର ଯଥାର୍ଥତା ସହିତ ଏକ ବୃହତ୍ କାବ୍ୟୋପନ୍ୟାସ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ସାରଳାଦାସ ଧର୍ମିଷ୍ଠ ଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ବୃହତ୍ତର ଜୀବନର ଚିତ୍ରମୟ ବ୍ୟାପ୍ତିକୁ ଯେକୌଣସି ଧର୍ମସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଥକାତରତା ଅପେକ୍ଷା ସିଏ ଅନେକ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ । ସିଏ ଅଧାର୍ମିକ ନଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ଆପଣାକୁ ତଥାପି କୌଣସି ବାଡ଼ବନ୍ଧା ଧାର୍ମିକତାର ଖଳା ଭିତରେ ଖୁଣ୍ଟରେ ବାନ୍ଧି ରଖି ନଥିଲେ । ସିଏ ହୁଏତ ଅନ୍ତଃକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଧର୍ମର ନଥିଲେ; ଶୈବ ନଥିଲେ କି ଶାକ୍ତ ନଥିଲେ କି ବୈଷ୍ଣବ ମଧ୍ୟ ନଥିଲେ । ସିଏ ଜୀବନରୂପୀ ବୃହତ୍ ଉପନ୍ୟାସର ଜଣେ ରସିକ ବର୍ଣ୍ଣନାକାର ଥିଲେ, ଏବଂ ପ୍ରଧାନତଃ ସେଇଥିଲାଗି ସିଏ ଅଳଙ୍ଘ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ

କରିଥିଲେ, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ତାହାର ଅନୁଷଙ୍ଗିକ ଯାବତୀୟ ତଥାକଥିତ ଶାଳୀନତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ, ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟତା ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ବାନ୍ଧି କରି ରଖିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଏକଦେଶୀ ଉତ୍ତେଜନାଗୁଡ଼ାକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ । ସାରଳାଦାସ ଧର୍ମ, ଧାର୍ମିକତା, ଧର୍ମର ଦେବତା ଏବଂ ଧର୍ମର ଶାସ୍ତ୍ରୋପକରଣଗୁଡ଼ାକୁ ଏକାବେଳକେ ମାଟି ଉପରକୁ ନେଇ ଆସିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ାକୁ ମାଟି ଛୁଆଁଇ ରଖି ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଧାନତଃ ସେଇଥିଲାଗି ସିଏ ସଂସ୍କୃତ ଛାଡ଼ି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଧରିଥିଲେ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ସାବାଳକ ଓ ସମର୍ଥ କରି ଆଣିଲେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଧରିଥିଲେ ସିଏ କଦାପି ସେହି ପ୍ରତିବାଦଟିକୁ କରି ପାରି ନଥାନ୍ତେ ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଭିତ୍ତି କରି, ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟରୂପୀ ଖମାର ଭିତରେ ତତ୍କାଳୀନ ଦେଉଳଚଳଣି ଭିତରର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମକୁ ଗଦାମାରି ରଖି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ପୁରୀକୁ ଆସୁଥିବା ଧର୍ମବିଜୟୀ ମାନଙ୍କର ପ୍ରରୋଚନା ଏବଂ ପ୍ରଣୋଦନାରେ ରାଜାଦେଶରେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ଉପରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଜ୍ୱରଗ୍ରସ୍ତ ଉତ୍ସାହ ସହିତ ଯାବତୀୟ ଧର୍ମଗୃହ ଓ ଧର୍ମାଚାରକୁ ମଡ଼ାଇ ଦେବାର ପ୍ରୟୋଗଟି ଭାରି ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟର ସହିତ ଚାଲିଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ, ତାପରେ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇ ସାରିଥିଲେ, ତାପରେ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇ ଅବତାରମାଳିକା ଭିତରେ ପଶିଲେ । ତା'ପରେ, ଶିବଙ୍କୁ ଅଣାଯାଇ ତାଙ୍କର ଭାଇ କରି ବସାଗଲା, ସୁଭଦ୍ରା ଦେବୀଙ୍କୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାକ୍ତଧର୍ମକୁ ଭଉଣୀ କରି ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶୈବ ଦୁହିଁଙ୍କର ମଝିରେ ସ୍ଥାପିତ କରାଗଲା; ତା'ପରେ ଦକ୍ଷିଣ-ଆଡ଼ୁ ଦିଗ୍ବିଜୟୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ଆସି ତାଙ୍କୁ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ କଲେ, ରାମ କଲେ, ଗଣେଶ କଲେ; ଏବଂ ସବା ଶେଷକୁ ଉତ୍ତର ପଟୁ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମଟି ଆସିଲା, ତାହା ତାଙ୍କୁ ପୁରାପୁରି କୃଷ୍ଣ କରିଦେଲା । ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗର କର୍ମକାଣ୍ଡ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସତେଅବା କୁଆଡ଼େ ବୁଡ଼ିଯିବା ପରି ହେଲେ, ବ୍ରହ୍ମ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଦାରୁ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ରାଜାମାନଙ୍କର ଖିଆଲ ଅନୁସାରେ ଏକ ପୁରୋହିତପ୍ରପଞ୍ଚର ସ୍ୱାର୍ଥଧର୍ମୀ ରକ୍ଷଣଶୀଳତାର ଗମ୍ଭୀର ଭିତରେ କଳ ହୋଇ ରହି ସବୁ ଅବସରରେ ସଂପୃକ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କର କାମରେ ଲାଗିପାରିଲା ଭଳି ଏକ ବିଚିତ୍ର ଖେଳୁଡ଼ି ହୋଇ ରହିଲେ । ଏହି ଖେଳୁଡ଼ିକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି ଭ୍ରମ କରା ଯାଇଥାଏ । ଯାବତୀୟ ଯଥାର୍ଥ ସମନ୍ୱୟ କେବଳ ଅନ୍ତରକ୍ଷେତ୍ରରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ, ବାହ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୁଡ଼ାଏ ରସିକତା ଓ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତାହୀନ ମିଶ୍ରଣ ବା ବିମିଶ୍ରଣ ହୋଇଥାଏ ସତ, ମାତ୍ର ତାହାକୁ ସମନ୍ୱୟ ବୋଲି କହୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏତ ନିଜେ ଏକ ଅନ୍ୟ ପାଶରେ ଯାଇ ପଡ଼ି ଯାଇଥାଏ ଅଥବା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତି ଭିତରେ ତଥାପି ପୁଲକିତ କରି ରଖିବାକୁ ମନ କରୁଥାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ଭାଷାରେ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଗିଣ୍ଟି ସୁନା ଯାଇ ଗୁଆଁର ହାତରେ ପଡ଼େ, ତାହାକୁ କଷଟିରେ କଷି କୁହାଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ ଓ ତେଣୁ ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟଟିର କଳନା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅକାଞ୍ଚନ ଆଉ କାଞ୍ଚନ ଭିତରେ ରହିଥିବା

ପ୍ରଭେଦଟି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ମୋଟେ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ, ଅସଲ କଷଟିଟି ନଥିବାରୁ ସବୁକିଛୁ ବଣା ହୋଇଯାଏ ।

ସମନ୍ୱୟ ଲାଗି ସମନ୍ୱୟକାରୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ରହିଥିବା ଦରକାର ଏବଂ ତାହାର ଯାବତୀୟ ଦୃଷ୍ଟି ସେହି କେନ୍ଦ୍ର ଉପରେ ହିଁ ନିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିବା ଦରକାର । ପଞ୍ଚସଖା ସେହି କେନ୍ଦ୍ରଟିର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ଅନ୍ତଃଆବିଷ୍କାରର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଥିଲେ । ଆଗ ମାର୍ଗ ନୁହେଁ, ଆଗ ଅନ୍ୱେଷଣ । ଏହି କେନ୍ଦ୍ରଟିର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଯାବତୀୟ ମାର୍ଗ ଗତ କୃଷ୍ଟାକୁ ଛାଡ଼ି, ଆପଣା ଭିତରେ ଗଭୀରତମ ଗଭୀରରେ ସେହି କେନ୍ଦ୍ରଟିର ସତ୍ୟସ୍ପର୍ଶ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ସେଇଟିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିଲେ ଓ ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆପଣାକୁ ପ୍ରେରିତ କରି ରଖି ପାରିଲେ ତା' ପରେ ଯାବତୀୟ ମାର୍ଗକୁ ସେହି ମୂଳ ଭୂମିଟିର ଉପରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇ ହେବ । ତା'ପରେ କୌଣସି ମାର୍ଗ କଦାପି ଗିଳି ପକାଇବ ନାହିଁ, କୌଣସି ମାର୍ଗ ଅସଲ ଆଖିଗୁଡ଼ାକ ଉପରେ ପରଳ ମଡ଼ାଇ ଦେଇ ପାରିବ ନାହିଁ, ଏକ ସତତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସ୍ଫୁରଣାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯାବତୀୟ ମାର୍ଗକୁ ସାର୍ଥକ ହେବାରେ ଲାଗିଥିବ । କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଆମେ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ ସଦୃଶ ଆହ୍ୱାନ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା । ଡାଳ-ଗୁଡ଼ାକୁ ଛାଡ଼ି ମୂଳକୁ ଲେଉଡ଼ିବାର ପ୍ରାୟ ଏକ ଉତ୍ତାନପଦୀୟ ଆହ୍ୱାନ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ସେତେବେଳେ କବୀର, ନାନକ, ଦାଦୂ, ରଜ୍ଜବ ଏବଂ ରବିଦାସଙ୍କର ଯୁଗ, ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପ୍ରେମଶକ୍ତିର ଜାଗୃତ କରାଉଥିବା ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଯୁଗ, ଆସାମରେ ଶଙ୍କରଦେବଙ୍କ ଯୁଗ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଏକନାଥ, ତୁକାରାମ ଓ ଜ୍ଞାନଦେବଙ୍କ ଯୁଗ ଏବଂ କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ପୁରନ୍ଦର ଦାସ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଦାସ-ସଂପ୍ରଦାୟର ଯୁଗ । ଏହାକୁ ଏକ ଆକସ୍ମିକତା ବୋଲି କଦାପି କୁହାଯାଇ ପାରିବନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଯୁଗରେ ଭାରତୀୟ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପରର ଏତେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବଜନୀନତାର ବୈଭବଟିକୁ ଏତେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଏବଂ ସ୍ୱତଃସ୍ଫୂର୍ତ୍ତ ଭାବରେ ପରିସ୍ଫୁଟ କରି ଅଣିନାହିଁ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ବାହ୍ୟତାପ୍ରଧାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର ଉତ୍ତୋଳନ କରିଛନ୍ତି, ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ସଂସ୍କୃତକୁ ଛାଡ଼ି ଲୋକଭାଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଓ କବୀରଙ୍କ ଭାଷାରେ "ସଂସ୍କୃତ କୂପଜଲ କବୀରା ଭାଷା ବହତା ନୀର" (୧) ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି; ଏମାନେ କେହି ଜାତି ମାନି ନାହାନ୍ତି, ମନ୍ଦିର ଆଉ ମଠ ମାନି ନାହାନ୍ତି, ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ, ନାମ ଓ ରୂପ ପ୍ରଭୃତି ପାରମ୍ପରିକ ତର୍କଣାର ଭେଦାଙ୍ଗଗୁଡ଼ାକୁ ମୋଟେ ମାନି ନାହାନ୍ତି ।

ମନେହୁଏ, ଏହି ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଥରପାଇଁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାର ସାଂସ୍କୃତିକ କାନ୍ଥଗୁଡ଼ାକ ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି

ଆଗରୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟରେ ଭାରତବର୍ଷର କେତେ କୁଆଡ଼େ ଯାଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମାଧ୍ୟମରେ ଉତ୍ତର-ଭାରତ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କଟି ଘଟିଥିଲା, ତାହା ସମ୍ଭବତ ଅପେକ୍ଷା ରାଜାଙ୍କର ଧର୍ମ ଜରିଆରେ ସମ୍ଭବତଃ ରାଜାଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟଟାକୁ ହିଁ ଅଧିକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ରାଜାଙ୍କ ଧର୍ମର ଲୋଭରେ ପଡ଼ି ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ ଯେତକ ତରତର ହୋଇ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ପ୍ରାୟ ସେତକ ତରତର ହୋଇ ସେମାନେ ତା' ଭିତରେ ହିନ୍ଦୁ ପୌତ୍ତଳିକତା ଏବଂ ବାହ୍ୟିକତାଗୁଡ଼ାକୁ ପୂରାଇ ତାକୁ ବଜ୍ରଯାନ ଏବଂ ଆହୁରି କେତେ ଅଯାନରେ ପରିଣତ କରିଦେଲେ । ତାହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୁଡ଼ାଏ ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି ହେଲା ସତ, ମାତ୍ର ଗୌତମଙ୍କର ନୂତନ ଧର୍ମଟିରୁ ଓଡ଼ିଶା ହୁଏତ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ କୌଣସି ପ୍ରେରଣାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତା' ପରେ ଧର୍ମ ବିଜୟୀମାନେ ଆସିଲେ । ସେମାନେ ଆପଣା ଦର୍ଶନ ଏବଂ ତତ୍‌ସମ୍ମତ ଉପାସନା ମାର୍ଗ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଚାର ଏବଂ ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ସେମାନେ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡକୁ ବି ଦଖଲ କଲେ, ପୁରୀରେ ମଠ କଲେ ପତାକା ପୋତିଲେ, ଜାଗିର ପାଇଲେ । ଏହି ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ବିଜୟୀମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ଓଡ଼ିଶା ତଥାପି ସତେଅବା ଏକ କରଦ ରାଜ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ ଏକ ସର୍ବଭାରତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଆପଣାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ଯଥାର୍ଥ ଖିଅଗୁଡ଼ିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବାର ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟି ଏହି ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲା । ଅସଲ ଅନ୍ୱେଷଣ ଓ ଅନ୍ତରନୁସନ୍ଧାନ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭାବରେ ପାଟେଲା ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥାଏ' ଆପଣାର ଅସଲ କେନ୍ଦ୍ରଟି ସହିତ ଖିଅ ଧରାଇଦେଇ ତାହା ସମଗ୍ରଟି ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହେବାର ଅର୍ଥାତ୍ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରସାରିତ କରିବାର ଅସଲ ବାଟଟିକୁ ବତାଇ ଦେଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ଏକ ବୃହତ୍ ସଙ୍କଟର ଜବାବ ଦେବାଲାଗି ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଏବଂ ଧର୍ମସାଧନାକୁ ନେଇ ଏକ ବିପୁଳ ଆଲୋଡ଼ନ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ସେହି ଆଲୋଡ଼ନ ମୂଳତଃ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରାଭିମୁଖୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ଆପଣାର ସମଗ୍ର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ତତ୍କାଳୀନ ବୃହତ୍ତର ସାମୂହିକ ଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରି ଦେଇଥିଲା । ଭାରତୀୟ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକରେ ତାହା ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ସମର୍ଥତା ଆଣି ଦେଇଥିଲା, ସାହିତ୍ୟକୁ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର କବଳରୁ ମୁକ୍ତ କରି ତାହାକୁ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଗତିଶୀଳତା ଆଣି ଦେଇଥିଲା ଏବଂ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ଅନେକ ପ୍ରକାର ପୌତ୍ତଳିକତାର ଅନ୍ଧ ମୁହାଣିଗୁଡ଼ାକୁ ଡେଇଁଯାଇ ଯୁଗର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ପ୍ରସାରର ସୁଯୋଗ ଆଣି ଦେଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ଆସ୍ପୃହାର ଯେଉଁ ଦେଉଳଟିକୁ ଗଢ଼ିବାର ସାହସ କରାଯାଇଥିଲା, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମୟରେ ସେହି ଦେଉଳଟିର ମୁଣ୍ଡି ମରିହେଲା ।

ମହାଭାରତକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖି ସାରଳାଦାସ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଲାଗି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମାର୍ଗ ଦେଖାଇ ଯାଇଥିଲେ । ବଳରାମଦାସ ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଏକ ସମଗ୍ରାଗ୍ରହ ନେଇ ଜଗମୋହନ

ରାମାୟଣ ଲେଖିଲେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହରିବଂଶ ଲେଖିଲେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ଲେଖିଲେ । ଏମାନେ ସେହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ମାଧ୍ୟମରେ ଲୋକହୃଦୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଏବଂ ଲୋକ ସ୍ୱୀକୃତିର ମାନଦଣ୍ଡ ପାଖରେ ଆପଣା ଆପଣା ସଫଳ ପ୍ରମାଣପତ୍ରମାନ ଦେଇପାରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କର ମନ ଇଚ୍ଛା ପଣ୍ଡିତର ମନ ହୋଇଥିଲେ ଏମାନେ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ବିଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ କରିଥାନ୍ତେ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବାଦୀ ବାଡ଼ିଙ୍ଗଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମନରେ ପୋତି ପାରିଥାନ୍ତେ । ମାତ୍ର ସେମାନେ ତାହା କରି ନଥିଲେ । ହୁଏତ ଜାଣିଶୁଣି କରି ନଥିଲେ । ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଅଥବା ଭାଗବତର କଥାବସ୍ତୁଟାକୁ ନେଇ ସେମାନେ ଏକ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟ ଜରିଆରେ ପୂର୍ବର ଶାସ୍ତ୍ରାଧିକାରୀ ସମାଜ ଏବଂ ବୃହତ୍ତର ଲୋକସମାଜ ମଧ୍ୟରେ କାଳକାଳରୁ ରହି ଆସିଥିବା ଖାଇଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗିବାର ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଯଥାର୍ଥ ବାସନାଟି ରହିଥିଲେ ଏକ ମହତ୍ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର ଜୀବନରେ ଯେ ମଣିଷ ମାତ୍ରକେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧିକାର ରହିଛି, ସେହି ସତ୍ୟଟିକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଥରପାଇଁ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ତାହାର ଫଳରେ ସେମାନେ ମଣିଷର ଆଖିରେ ଅଧିକ ସାହସ ଆଣି ଦେଲେ, ଅଧିକ ଅଭିକ୍ରମ ଆଣିଦେଲେ; ଯାବତୀୟ ଯଥାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଯାହା କରେ, ସେମାନେ ତାହାର ଲାଗି ଏକ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲେ; ପ୍ରଥମଥର ପାଇଁ ଉନ୍ମୋଚନ ଏବଂ ଉତ୍ତୋଳନ ଲାଗି ଏକ ବାତାବରଣକୁ ସମ୍ଭବ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆଲୋକନର ଇତିହାସରେ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ପଞ୍ଚସଖା କାଳର ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ରହିଅଛି ।

କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତକୁ ତତ୍କାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ଓ କୁଳୀନମାନେ ଆଦୌ ଶ୍ରଦ୍ଧାଚକ୍ଷୁରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ । ଏତେ ସରଳ ଭାବରେ ଭାଗବତର ଜୀବନତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ାକ ଲୋକମାନଙ୍କର ଏତେ ସମୀପକୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲେ ମଝିରେ ଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରମ୍ପରାଟି ଯେ କ୍ରମଶଃ ଅନାବଶ୍ୟକ ହୋଇପଡ଼ିବ ଏହି ସର୍ବପ୍ରଥମ କାରଣଟି ସକାଶେ ହିଁ ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତକୁ ସହ୍ୟ କରିପାରି ନଥିଲେ । ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି ମଣି ସେମାନେ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ତେଲି ଭାଗବତ ବୋଲି କହିଲେ । ସେମାନେ ତାହାକୁ ଅପାଠ୍ୟ ବୋଲି କହି ନିନ୍ଦା ବି କରିଥିଲେ । କବିଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସଭାରେ କେତେ ଅଭିଯୋଗ ଆଣି ସେମାନେ ତଥାପି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ତାଙ୍କ ଭାଗବତର ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ଊଣା କରିପାରି ନଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପୁରୀକୁ ଆସି ସାରିଥିଲେ ଏବଂ ସିଏ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତର ଜଣେ ଅନମନୀୟ ପ୍ରଶଂସକ ଥିଲେ । ହୁଏତ ତାଙ୍କର ସକାଶେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରରୋଚିତ କରିପାରି ନଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ଆସାମୀ ଭାଷାରେ ଭାଗବତ ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖିଥିବା ଶଙ୍କରଦେବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନାନା କଣ୍ଟାଳର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଆସାମର କୁଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶଙ୍କରଦେବଙ୍କ ଅହମୀୟା ଭାଗବତରେ ଅନେକ ଅବୈଦିକ ଓ

ତେଣୁ ଗର୍ହିତ ଉପାଦାନ ରହିଛି ବୋଲି ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ଯାଇ ଅଭିଯୋଗ କରିଥିଲେ । ରାଜା ଶଙ୍କରଦେବଙ୍କୁ ରାଜସଭାକୁ ଡକାଇ ଆଣିଲେ ଓ ସେଠି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱପକ୍ଷର ସମର୍ଥନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଉକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱତର୍କରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ଅପଣାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏବଂ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ବଳରେ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ପରେ ଭାଗବତର ବଙ୍ଗଭାଷାରେ ଅନୁବାଦକାର ଆପଣାର କାର୍ଯ୍ୟଟିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତଥାପି ଏହି ସାହସିକତାରେ ଜଣେ ପୁରୋଗାମୀ ଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ କମ୍ ସଙ୍କୋଚ ସହିତ ଅନୁବାଦ-କାର୍ଯ୍ୟଟିରେ ହାତ ଦେବାକୁ ପଡ଼ି ନଥିବ । ତାଙ୍କ ନିଜ ଉକ୍ତିରୁ ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳିଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସିଏ ପ୍ରାକୃତ ବନ୍ଧରେ ଭାଗବତ ରଚନା କଲେ ବୋଲି ତାହା ଯେପରି କାହାର ଘୃଣାର ପାତ୍ର ନହୁଏ । କାରଣ, ଭାଗବତ ଏକ ପବିତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଏଥିରେ କୃଷ୍ଣଚରିତର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ।

ପଞ୍ଚସଖା ତତ୍କାଳୀନ କୌଣସି ଧର୍ମମାର୍ଗ ଅଥବା ଧର୍ମାଚରଣର ନିନ୍ଦା କରି ନଥିଲେ କିମ୍ବା କୌଣସିଟିକୁ ଅପ୍ରଶସ୍ତ ବୋଲି କହି ନଥିଲେ । ନିଷ୍ଠାରହିତ ମାର୍ଗଲିପ୍ତତାକୁ ହିଁ ସେମାନେ ଏକମାତ୍ର ଅପ୍ରଶସ୍ତ ଆଚରଣ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଏହି ସର୍ବସ୍ୱୀକାରୀ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାକୁ ହିଁ ଆମେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଯାବତୀୟ କରଣୀ ଓ ଲେଖନୀ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ସର୍ବମୂଳ ସୂତ୍ରରୂପେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ପଞ୍ଚସଖା ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ, ବୈଷ୍ଣବ ନ ଥିଲେ; କାୟାସାଧକ ଥିଲେ, ପୁଣି କାୟାସାଧକ ନଥିଲେ; ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ, ପୁଣି ବୌଦ୍ଧ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଆପଣାର ଗଭୀରତମ ଗ୍ରହଣଶୀଳତାଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀ ଥିଲେ, ତଥାପି ଶୁଷ୍କ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ନଥିଲେ, ସେମାନେ ସଂସାରର ସୃଷ୍ଟିକୁ ମାୟାବୋଲି କହୁଥିଲେ, ତଥାପି ମାୟାବାଦୀ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଜୀବନବାଦୀ ଥିଲେ । ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟକୁ ଆସି ଏକ ଉଚ୍ଚତର ସମନ୍ୱୟର ସହଜଗ୍ରନ୍ଥିରେ ଏକତ୍ର ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଥିଲା । (୩) ସେମାନେ ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ଦେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ପିଣ୍ଡର ବିଶ୍ୱମୟ ରୂପ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ଏକ ଅଭିନବ ଅର୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ସତ୍ୟକୁ ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି କଳ୍ପନାଟିକୁ ଏକାବେଳକେ ତୁଳି କରି ଆଣି ତାହାକୁ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ (୪) ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମାର୍ଗ ଓ ଗୁମ୍ଫର ନିରୂପଣ କରି ସାଧକମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ରେଣୀରେ ପକାଉଥିବା ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏସବୁ କଥାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ବୋଲି କହି ଦେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖା ବୌଦ୍ଧ ନ ଥିଲେ କି ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ବିବାଦୀ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ସାଧକ ଥିଲେ; ମାର୍ଗ ଭୁଲୁଥିଲେ, ମାର୍ଗ ବାରୁ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଭକ୍ତ ଥିଲେ, ଜ୍ଞାନୀ ବି ଥିଲେ ଭକ୍ତି ବିନା କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ ଓ ଜ୍ଞାନ ବିନା

କୌଣସି ଭକ୍ତି ଭକ୍ତି ନୁହେଁ ବୋଲି ସେମାନେ ଅଙ୍ଗେ ନିଭାଇଥିଲେ ଏବଂ ତେଣୁ କେବଳ ଭକ୍ତି ଓ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ଉଭୟର ଉପରକୁ ଉଠିଯାଇ ସେମାନେ ଭକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନ ଭିତରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । (୫) କାରଣ, ସେମାନଙ୍କର ମତରେ, ଯେଉଁ ନେତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ହୁଏ, ସେହି ନେତ୍ରଟି ହେଉଛି ଅସଲ । ନେତ୍ରଟି ଦିବ୍ୟ ନେତ୍ର ହୋଇଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ଦିବ୍ୟଚେତନା ମଧ୍ୟକୁ ନିଜକୁ ଉନ୍ମୋଳିତ କରିନେଇ ପାରିଥିଲେ ତପରେ ମାର୍ଗ, ରୂପ ଏବଂ ଅଭୀଷ୍ଟ ବିଷୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଭିତରେ ଧନ୍ଦି ହେବାକୁ ପଡ଼େନାହିଁ, ଭିତରେ ବା ବାହାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର କଳହରେ ଛନ୍ଦିହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ : ଗୃହେଁ ଥିବୁ ଦିବ୍ୟ ନେତ୍ରରେ ବାବୁ, ରୂପ ନିଦର୍ଶିବ ଦର୍ଶିବ ସବୁ । (କଳିଯୁଗ ଗୀତା, ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ)

ବଳରାମ ଦାସ ତାଙ୍କର 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ'ରେ ଏହି ଶରୀରକୁ ହିଁ ସକଳ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଭଣ୍ଡାର ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶରୀର ଭିତରେ, ସକଳ ସମ୍ଭାବନା ନିହିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଶରୀର ଭିତରେ ସ୍ୱର୍ଗ ରହିଛି, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ରହିଛି, ପାତାଳ ରହିଛି । (୬) ବାଇଶି ପାହାଚ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ ଯାଏ ସବୁକିଛି ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । ଶରୀରକୁ ଯୋଗ୍ୟ କରି ଗଢ଼ିଲେ ସବୁ ସିଦ୍ଧି ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହେବ । ଆଗରୁ ଗୋରଖପନ୍ଥୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସେହିକଥା କହିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଆମେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ କଦାପି କାୟାବାଦୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାନାହିଁ । କାୟାର ସାଧନା ଅର୍ଥାତ୍ କାୟାକୁ ଅସଲ ସାଧନାଟି ଲାଗି ଏକ ଯୋଗ୍ୟ ନିମିତ୍ତରୂପେ ତିଆରି କରିବା—ପଞ୍ଚସଖା ତାହାକୁ ସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ସାଧନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଆମ ଶରୀର ଆମ ଆତ୍ମଉପଲବ୍ଧିର ଏକ ସାଧନ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ । ସେହି ଆତ୍ମ-ଉପଲବ୍ଧିର ଅସଲ ଲକ୍ଷ୍ୟଟିରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରାଇ ଆମକୁ ଆଉ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଖଣ୍ଡସାଧନା ଭିତରେ କଦାପି କଳି ରଖିବନାହିଁ । (୭) ଅସଲ ଜ୍ଞାନ ଏଇଠି ଅଛି, ଆମଠାରେ ରହିଛି, ଆମ ହୃଦୟ ଭିତରେ ରହିଛି । "ତୋ' ହୃଦମଧ୍ୟେ ଅଛି ଜ୍ଞାନ, ତୁ ତୋତେ ଖୋଜ କରି ସ୍ଥାନ" (ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ :- ବ୍ରହ୍ମଶଙ୍କୁଳି) । ପୁଣି, "ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନବ୍ରହ୍ମ ନୁହଇ ଏ ଦୂର, ମୂଗତ ହୋଇ ରହିଛି ମନ୍ଦିରେ ତୋହର ।" ଏହି ସତ୍ୟଟିକୁ ହିଁ ସାର କରି ଧରି ପଞ୍ଚସଖା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଭକ୍ତଙ୍କୁ ପରଖି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଆଜି ପରି ସେମାନଙ୍କର ସେହି ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଅଶେଷ କିସମର ଭକ୍ତ ଥିଲେ ଓ ଅଶେଷ ମାର୍ଗର ନାନା କୋଳାହଳ ଏବଂ କନ୍ଦଳ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭକ୍ତର ସ୍ତରଟିକୁ ବାରି ତାକୁ ଚିହ୍ନିବା ବିଷୟରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଉକ୍ତିଟିର ଆଜି ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ରହିଛି :—

କଥାକୁହା ବଚନିକା ଭକତେ, ସବୁଘରେ ଖିଆ ଭକତ ମତେ ।
କେତେ ଭକ୍ତ ଛନ୍ତି ଦେଖିବା ଗୁପ୍ତେ, ଦେବା ଭକତ ବା ଅଛନ୍ତି କେତେ ।

ଧାଇଁବା ବୁଲିବା ଅଛନ୍ତି କେତେ, ଥୋକେ ଭକ୍ତ ଗାଇ ଖେଳନ୍ତି ଚତେ ।
ଥୋକେ ଭକ୍ତ ବାନା ବାନ୍ଧି ଅଛନ୍ତି, ଥୋକେ ବିଭୂତି ମାଖିଣ ବୁଲନ୍ତି ।
ଖାଇବା ଗାଇବା ପିନ୍ଧିବା ଜାଣ, ନାମ ଚିହ୍ନିଲେ ଭକତ ପ୍ରଧାନ ।
ଦେଖିବା ଭକତ ଅଟଇ ଯେହୁ, ଭକତ ମଧ୍ୟେ ହୀଣ ଅଟେ ସେହୁ ॥

—ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ, ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଦେଖିବା ଭକତ ଆପଣାର ବାସନା ଅନୁସାରେ ହିଁ ଆପଣାର ଗୁରୁ ବାଛୁନେବ । ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ଯେ ଏବେ ଭଳି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅଶେଷ କିସମର ଗୁରୁ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ସମସ୍ତେ ଉଚିତ ସ୍ଥାନରେ ନେଇ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେବେ ବୋଲି ଥାନ ମାଡ଼ି ବସିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେହି ବିଷୟରେ ସେତେବେଳେ ଯେପରି ସାବଧାନ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ, ତାହାର ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ଆମ ଲାଗି ଏଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି :

ଜିହ୍ୱାରେ ବସାଣ କରି ଅକ୍ଷର, ବୋଲିବେ ସାଧକ ହେଲୁ ଆମ୍ଭର ।
ଷଡ଼ଚକ୍ର ଯନ୍ତ୍ରେ ବସାଣ କହି ଅନାଦି ଛନ୍ଦକୁ ଦେବେ ବୁଝାଇ ।
ଜ୍ୟୋତି ଅବାଡ଼ି, ଗୁହ୍ୟମନ୍ତ୍ର ଦେବେ, ହଂସଦୀକ୍ଷା ଦେଲୁ ବୋଲି ବୋଲିବେ ।
ଏକାକ୍ଷର ବୋଲି କରିବେ ଠଣା, ଉଦୟ ପଥକୁ କରିବେ ବଣା ॥

—ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ, ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ତେଣୁ ମାଗ ଅସଲ ନୁହେଁ, ହୁଏତ ସର୍ବଶେଷ ମାନଦଣ୍ଡଟିରେ ତଉଲି ଦେଖିଲେ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ଅସଲ ନୁହନ୍ତି । ନିଜର ମନ ହେଉଛି ଅସଲ, ନିଜର ବାସନା ହେଉଛି ଅସଲ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ : ଆପଣା ମନକୁ ଆପେ ଦେଖିବ, ଗୁରୁ ଯିନା ବାଟ ବତାଇ-ଦେବ' ଆପଣାର ଜୀବନରେ ସେହି ଜ୍ୟୋତିଟିକୁ ହିଁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେବ, କାରଣ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ ସେହି ଜ୍ୟୋତିରୂପୀ ମହାନ ମୂଳରୁ ହିଁ ସବୁକିଛିର ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇଛି ଏବଂ ସେହି ଜ୍ୟୋତିର ଉପଲବ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସାଧକର ସାଧନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । (୮) ଆପଣାର ମନଟିକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ କରିନେବାର ଏକ ଆରୋହଣଧର୍ମୀ ସାଧନାଦ୍ୱାରା ସେହି ଜ୍ୟୋତି ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ହେବ, ସେହି ଜ୍ୟୋତିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ସେହି ଜ୍ୟୋତି ସହିତ ଏକାତ୍ମକତା ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆମର ଅନ୍ତର ଭିତରକୁ, ବାହ୍ୟିକତା ମଧ୍ୟରୁ ସବୁର ଭୂମିରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହିଥିବା ଏକ ଆନ୍ତରିକତା ମଧ୍ୟକୁ । ଅନ୍ତରର ଆସ୍ଥାନଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ ବାହ୍ୟାଗ୍ରହର କୌଣସି ମାର୍ଗ, କୌଣସି ସୂତ୍ର ଅଥବା କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ର ଆମକୁ ଆକାଂକ୍ଷିତ ଉଦୟପଥଟିରେ କଦାପି ଅଗ୍ରସର କରାଇନେଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନକୁ ଭାଗବତ ଓ ମନକୁ ଗୀତା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଓ ମନ ନବୁଝିଥିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁକିଛିକୁ ମିଛ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ଅନ୍ତର୍ଗତତା ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଯାଇ

ଜୀବନରେ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ଆପଣାକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ସାଧନା ପଥରେ ହିଁ ସାଧକ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱସହିତ ଏକାତ୍ମକତାର ସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧି-ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ ସିଏ ଅନ୍ତର ଆଉ ବାହାର ଭିତରେ ଆଉମୀ କୌଣସି ଫରକ ଦେଖେନାହିଁ । ଅନ୍ତରର ଉପଲବ୍ଧି ଲାଗି ବୃହତ୍ତର ସଂସାରରୁ ମୋଟେ ଆଉ କୁଆଡ଼େ ପଳାଇ ଯାଏନାହିଁ । ପଞ୍ଚସଖା ସଂସାରରୁ ପଳାଇ ଯାଇ ନଥିଲେ, ସେମାନେ ଏକ ନୂତନ ଆଖିରେ ମନୁଷ୍ୟର ସାମାଜିକ ସମ୍ବନ୍ଧଗତ ଜୀବନକୁ ଦେଖିବାଲାଗି ଶିକ୍ଷା ରଖିଥିଲେ, ଏକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଦୃଷ୍ଟିରେ ସମାଜକୁ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର କରି ଗଢ଼ିବାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି-ଥିଲେ । ତେଣୁ ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜର ଅନେକ କଥା ସେମାନଙ୍କୁ ଅସୁନ୍ଦର ଦିଶିଥିଲା ଓ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଭୂମି ଉପରେ ସମତାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଇ ମଣିଷସମାଜର ଗଠନ ହେଲେ ତାହା କିପରି ଅଧିକ ସାଧନା-ଉପଯୋଗୀ ହୋଇପାରିବ, ସେମାନେ ତାହାର ଇଙ୍ଗିତ ଦେଇଥିଲେ ।

ସମତା, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠାରେ ଜାତିଗତ ଭେଦ ନାହିଁ, ଉଚ୍ଚ, ନୀଚ ଭେଦ ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ସମାଜ ଆରମ୍ଭରୁ ହିଁ ଅସମତାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ଆସିଥିଲା । ସେହି ସମାଜର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନତାକୁ ଆଦର୍ଶ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ସମାଜର ମୁନିମାନେ ଆନୁରୂପ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରମାନ ଲେଖିଥିଲେ । ଏହି ଭେଦ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଭାରତୀୟ ସମାଜର ସେହି ଆଦିକାଳରୁ ହିଁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ କହିଲେ ଯେ ଆଗ ଏକ ସମତା ଓ ସମାନୁଭବକୁ ବୁଝାଏ, ଉଚ୍ଚନୀଚ ଭାବର ବିଲୁପ୍ତିକୁ ବୁଝାଏ, ଭାରତର ଏକାଧିକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଗୁରୁ ତାହାର ସୂଚନା ଦେଇ ଆସିଥିଲେ । ତଥାପି ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇହିଁ ସମାଜ ଚାଲୁଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ, ଏକ କାଳରେ କର୍ମବାଦ ଓ ଭାଗ୍ୟବାଦର ଯୁକ୍ତ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକର ପାପପୁଣ୍ୟ ଏବଂ ତତ୍ଜନିତ ନର୍କ ଓ ସ୍ୱର୍ଗର କଳ୍ପନାଦ୍ୱାରା ପୁନଃବଳିତ ହୋଇ ଆମ ସମାଜର ଭେଦଗୁଡ଼ାକୁ ସତେଅବା ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ କଥାରେ ପରିଣତ କରିଦେଲା । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଭାବରେ ସେହି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅଜ୍ଞାତିଚିର ବିରୋଧ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର, ମହାଯାନ ତଥା ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକୁ ଆସି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସେହି ଅଜ୍ଞାତିଗୁଡ଼ାକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଯୁଗରେ ଆମେ ତଥାପି ସମାଜଗତ ଭେଦାଭେଦ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବେଶ୍ ଏକ ପ୍ରତିବାଦର ସ୍ୱର ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା । ତାହାର ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ପଞ୍ଚସଖା ସେହି ପ୍ରତିବାଦର ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ବାହାରିଥିଲେ । ଭଗବାନଙ୍କ ଆଗରେ ଯେ ମଣିଷ ଏକ, ଆମ ସାମାଜିକ ମଳଦୃଷ୍ଟିଗୁଡ଼ାକୁ ଆମେ ଯେ କଦାପି ନେଇ ଧର୍ମନୀତି ଉପରେ ଆରୋପିତ କରିଦେଇ ପାରିବା ନାହିଁ, ସେକଥାକୁ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ କହିବାଲାଗି ପଞ୍ଚସଖା ଏକ ଅଭିନବ ଉପାୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ ।

ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ପ୍ରକୃତିରେ ଏକ ଅଭିନବ ଯୁକ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର କେତୋଟି ପଦ ଅନୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଏବଂ ଶୂଦ୍ର ଏହି ଚାରି ଜାତି ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର କ୍ୟୋତିରୁ ହିଁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା ବିଭେଦମୂଳକ ଉତ୍ପତ୍ତି ଯୁକ୍ତିଟି ଉପରେ ସେତେବେଳେ ଏହି କଥାଟି ଅବଶ୍ୟ କର୍କଶ କୁଠାରାଘାତ କରିଥିବ । ସେହି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ନୟନ ହେଉଛି ବୈଶ୍ୟ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ହେଉଛି ଶ୍ରବଣ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାସାର ପବନ ଏବଂ ଶୂଦ୍ର ହେଉଛି ମୁଖ । (୯) ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର 'ବର୍ଣ୍ଣିଟୀକା' ପୁସ୍ତକରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହଜ ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କର ବାପା କରଣକୁଳରୁ ଏବଂ ମାତା କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସିଏ କରଣ କିମ୍ବା କ୍ଷତ୍ରିୟ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି । କାରଣ ସିଏ କରଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ ନାହାନ୍ତି ଅଥବା କ୍ଷତ୍ରିୟର କାର୍ଯ୍ୟ ବି କରୁନାହାନ୍ତି । ଏହିସବୁ ଜାତିର କୁଳକର୍ମ କରୁ ନାହାନ୍ତି ବୋଲି ସିଏ ଏହି ଦୁଇଟିରୁ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି । ସିଏ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଅସଲ ବର୍ଣ୍ଣଟି ସେହି ଅନୁସାରେ ହିଁ ନିରୂପିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ :—

ତିନିବର୍ଣ୍ଣ ସେବା କରିବାପାଇଁ, ଶୂଦ୍ରକ୍ଷିତିରେ ଯେ ଉଦୟ ହୋଇ ।
ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବ ତିନି ଯୁଗରେ, ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ମୂରତି ତିନି ବର୍ଣ୍ଣରେ ।
ତାଙ୍କ ପଦ-ସେବା ଆମ୍ଭର ଯେଣୁ, ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ଶୂଦ୍ରଟି ତେଣୁ ।
ଶୂଦ୍ରଭାବ ଯେଣୁ ଆମ୍ଭର ମନ, ଶୂଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବିନୁ ନୋହୁଟି ଆନ ॥

ଅର୍ଥାତ୍, ଭାବ ଅନୁସାରେ ମଣିଷର ଜାତି । ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର— ଏଗୁଡ଼ିକ ଚାରୋଟି ଜାତି ନୁହନ୍ତି, ଚାରୋଟି ଭାବ । ଏହି ଚାରୋଟିଯାକ ଭାବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ରହିଛି ଏବଂ ଏହି ସନ୍ତୁଳନଟି ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ଭିତରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷ ଭାବଟି ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହିଛି, ସେହି ଅନୁସାରେ ସିଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଅଥବା ଶୂଦ୍ର । ଆମ ଏ ଯୁଗରେ ଆପଣାର ସାମାଜିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଏହିଭଳି ଏକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣାର ସେହି ଭାବଟିକୁ ଶୂଦ୍ରଭାବ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଶୂଦ୍ର-ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ସେବାର ଭାବ । ସେହି ଅର୍ଥଟି ଅନୁସାରେ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଜଗତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂଷଣ,—ଅର୍ଥାତ୍ ସିଏ ସମସ୍ତଙ୍କର ପୋଷଣ କରେ. ଏହି ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରେ । (୧୦) ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି :

ନାହିଁ ମୋହର ବିପ୍ରବର୍ଣ୍ଣେ ଆଶା, କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୈଶ୍ୟରେ ନାହିଁ ଭରସା
ସ୍ନାନ ହେଲେ ମନ ସରୁଆ ହୋଇ, ତହୁଁ ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଶୂଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ହିଁ ॥

ଏବଂ, ଶୂଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣରେ ସେବାପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଅହଙ୍କାର ନାହିଁ ଶୂଦ୍ରର ଦେହେ ॥
ସେବା ଭକ୍ତିରେ ଗୋଲୋକ ମିଳଇ ଯେଉଁ ପାଦେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଯେ ଥାଇ ॥

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର 'ଅବତାରମାଳିକା'ରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୱେଷ କରି ଆସିଥିଲେ । ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସମାଜର ବିରୋଧ କଲେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବର୍ଗଙ୍କଠାରୁ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭାବରେ କଷ୍ଟ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ବେଦପାଠ ପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଯୋଗ୍ୟତା ନଥିବାରୁ ହିଁ ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ବୋଲି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଉପହାସ କରୁଥିଲେ । ତାହାର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିର୍ଭୀକ ଭାବରେ କହିଥିଲେ ଯେ, ସେମାନେ ଯାବତୀୟ ପ୍ରକାରର ଶାସ୍ତ୍ରମତ ଓ ଯୋଗସାଧନା ମଧ୍ୟରେ ଅବଗାହନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ସେବାଶ୍ରିତ ମନଟି ଯୋଗୁଁ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଇଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେହି ବିଷୟରେ କହିଛନ୍ତି :

> ସାନ ହେବାକୁ ଯେ ଆମ୍ଭର ମନ, ତହୁଁ ଶୂଦ୍ରକୁ ଯେ ନମସ୍କୁ ଆନ ।
> ଶୁଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଗୋପକୁମର, ସେବା ଆମ୍ଭର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୟର ।
> ତହୁଁ ପଞ୍ଚସଖା ଶୂଦ୍ର ହୋଇଲୁ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କନିଷ୍ଠ ବାରି ନ ପାରିଲୁ ।
> ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୋହୁ, ବୈଶ୍ୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଅବା ହେବୁ କାହୁଁ ।

ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଧାରାଟି ତତ୍କାଳୀନ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟିକ ଧାରାଟି ସହିତ ଏକ ଅଭିନବ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଯେଉଁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ସମଗ୍ରଦୃଷ୍ଟିର ଧାରାଟି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଭାରତବର୍ଷର ସାଧନାରେ ଏକ ଭଗବତ୍‌ମୁଖୀ ଉଦ୍‌ବେଳନର ମାଧ୍ୟମରେ ଧୂଳିଠାରୁ ଧର୍ମସିଦ୍ଧି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ଭାଗକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା, ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ଏକ ଆନ୍ଦୋଳନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିଟି ମଧ୍ୟରେ ଏକ କଳ୍ପିଷ୍ଠ ଗତିଶୀଳତା ଆଣି ଦେଇଥିଲା, ସେହି ଧାରାଟି ଆମ ଏଠାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ପରିପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ଦାସ-ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ପୁରନ୍ଦର ଦାସଙ୍କର ଅନେକ ଭଜନରେ ଆମେ ସେହି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ପୁରନ୍ଦର ଦାସଙ୍କର "କୁଲଦମେଲେ ହୋଗବେଡ଼ା ମନୁଜ" ଗୀତଟି କର୍ଣ୍ଣାଟକ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ପୁରନ୍ଦର କହିଛନ୍ତି :—କୁଳକୁ ଭିତ୍ତି କରି ତୁ କେବେହେଲେ କିଛି କରିବୁ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ଜାତି ନଥାଏ କି ଧର୍ମ ନଥାଏ ଆତ୍ମଭାବ ସହିତ ପରିଚୟ ହୋଇଗଲା ପରେ କେଉଁ ମଣିଷର କେଉଁ ଜାତି, କିଏ କେଉଁ ସମାଜର କେଉଁ ସ୍ତରରୁ ଆସିଛି, ରାଜକୁଳରୁ ଆସିଛି କି ତୁଚ୍ଛ କୁଳରୁ ଆସିଛି, ସେକଥାରେ ପ୍ରକୃତରେ ଆଉ କି ପ୍ରୟୋଜନ ରହିବ ? ଆପଣାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପଦରେ ପୁରନ୍ଦର କହିଛନ୍ତି, ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ହେଉଛି ଏକ ମହାନ୍ ଜନ୍ମ; ଏହି ଜଗତରେ ରହି ଏହି ଜନ୍ମଟିକୁ ବଞ୍ଚିବାକୁ ହେବ, ସାର୍ଥକ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ବିଜୟ ହାସଲ କରିବାକୁ ହେବ । (୧୧)

ଏହାର ଭୂମି ଉପରେ ଆମେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭକ୍ତିର ନିଜସ୍ୱ ଧାରାଟିକୁ ମଧ୍ୟ କଳି ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଏବଂ ସେଥିରୁ ସେମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ସାଧନାଟିର ପରିଧିଗୁଡ଼ିକୁ ପରଖି ଦେଖିବାକୁ ଆମକୁ ଅନେକ ସୂଚକ ମିଳିଯିବ । ସେହି 'ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା'ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଶୁଦ୍ର,—ଭକ୍ତିର ଏହିପରି ଚାରି କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ—

ଆଦ୍ୟରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଭକତ ଭାବ ପ୍ରକୃତ ବନାଶି ନାଶଇ ଖେଦ ।
ପାଞ୍ଚ ପଚିଶ ବିନାଶ କରେ, ଛଡ଼ି ଏକାଦଶ ସେହି ସଂହରେ ।
ଏକମନେ ଭକ୍ତି ବାଣିଜ୍ୟ କରେ, ବୈଶ୍ୟ ବୃତ୍ତିରେ ଯେ କୃଷ୍ଣନାମରେ ।
ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାବ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇଲେ, ତୃତୀୟେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କର୍ମ ଆଚରେ ।
ମନ୍ତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି ନିଷ୍ଠା କର୍ମକୁ ଘେନି, ସେହିଭାବେ ସାର ଏ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ।
ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତିରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇଲା ବ୍ରହ୍ମପଦେ ସେବା ଯହୁଁ ସେ କଲା ।
ତହୁଁ ଭକତ ଶୁଦ୍ର ବୋଲିବନ୍ତି, ଭକତି ପଥରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋନ୍ତି ॥

ତେଣୁ, ଭକ୍ତିର ଶେଷ ଭାଗ ହେଉଛି ଶୁଦ୍ରଭାଗ, ତାହାର ପରିପକ୍ୱତମ ଭାଗ । ପ୍ରଥମ ତିନୋଟି ଭାଗରେ ସାଧନା ସମ୍ଭବତଃ ଧର୍ମର ସ୍ତରଟି ମଧ୍ୟରେ ରହିଥାଏ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ଶୁଦ୍ରସ୍ତରକୁ ଆସି ତାହା ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ମଧ୍ୟକୁ ଉନ୍ନୋଳିତ ହୋଇଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶୀ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦାସ ହୁଏ । ତା' ସାଧନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି-ସ୍ରୋତଟି ଜୀବନର ସକଳ ଅଳିନ୍ଦକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରେ, ସମଗ୍ର ଜୀବନଲାଗି ଏକ ସମର୍ପଣ ଓ ପରିଚର୍ଯ୍ୟାରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହି କଥାଟିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ କରି ଦେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହିଛନ୍ତି :—

ନାମ ତତ୍ତ୍ୱ ଚିହ୍ନି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନୀ ନାମବ୍ରହ୍ମେ ଯାର ଆଶ ।
ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶୀ ସେହି ଅବଶ୍ୟ ଅଟଇ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସେହି ଦାସ ॥

'—ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ୧୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

'ବୈଷ୍ଣବ' ଶବ୍ଦଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଅତିପରିଚିତ ଶବ୍ଦ, ଏକ ଅନେକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ । ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଆପଣାର ଏକ ବକ୍ତୃତାରେ ଡକ୍ଟର ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟର୍ଜି ଓଡ଼ିଆ ସାମୂହିକ ବ୍ୟକ୍ତିଚରିତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କର ମନୋଭୂମି ଏବଂ ବାହ୍ୟ ଆଚରଣକୁ ଶବ୍ଦଟିର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅର୍ଥରେ ବୈଷ୍ଣବୋପମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୧୬) ନିକଟ ଅତୀତର ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଯେ ମୋଟେ ଓଡ଼ିଶାର ନୁହେଁ ଓ ତାହା ଉତ୍ତରସ୍ଥ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଆସି ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ଅଧୋଗତି ଏବଂ ପଥଚ୍ୟୁତିର କାରଣ ହୋଇଛି, ଆପଣାର ଏକାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାହାର ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଭାରତରେ କେତେ ପୁରୁଣା, ସେହି ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ାକ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ମତ ଅନୁସାରେ

ମେଘାସ୍ଥିନିସ ଭାରତ ପରିଭ୍ରମଣ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କୃଷ୍ଣପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । କୃଷ୍ଣପୁର ଓ ମଥୁରାରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏକ ଗୌଣ ଦେବତାରୂପେ ପୂଜା କରାଯାଉଥିଲା ବୋଲି ମେଘାସ୍ଥିନିସ୍ ତାଙ୍କ ବିବରଣରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଥମେ ଗୋଟିଏ ଗଣଦେବତା ଥିଲେ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଅତିଶୟ ପ୍ରସାର ଏବଂ ଲୋକପ୍ରିୟତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଜନସାଧାରଣ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବା ଭଳି ଏକ ଦେବକଳ୍ପନାର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ହିଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପୁରୋହିତଶ୍ରେଣୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଆଣି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । (୧୩) ଏପରି ଏକ ବିଶ୍ୱାସ ବି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ, ଆପଣାର ଭ୍ରାନ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ଦୈତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବେଦମାର୍ଗରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ କରାଇନେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବିନଷ୍ଟ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହିଁ ବିଷ୍ଣୁ ଏକଦା ବୁଦ୍ଧ ରୂପୀ ଛଦ୍ମ ଅବତାରଟିକୁ ଧାରଣ ବି କରିଥିଲେ । ତାମିଲ ଅଲ୍‌ୱାର୍ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଔପଚାରିକ ଭାବେ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଏକ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆସିଥିଲା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରେରିତ ଶୈବ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ପରେ ରାମାନୁଜଙ୍କର ଶ୍ରୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ମଧ୍ୱଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜନ୍ମ ବି ସେହି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ, ମାଧ୍ୱ ବୈଷ୍ଣବ ମତଟି ତତ୍‌କାଳୀନ ମାଲାବାରରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରୁଥିବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବି ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା । ନିମ୍ବାର୍କ ବା ନିମ୍ବାଦିତ୍ୟଙ୍କର ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ସନକାଦି ବୈଷ୍ଣବମତ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦକ୍ଷିଣରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ସ୍ୱୟଂ ନିମାର୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବମାର୍ଗରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଶ୍ରୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ବିଷ୍ଣୁ ନାରାୟଣ । ସନକାଦି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଗୋପୀଜନ—ବଲ୍ଲଭ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ହେଉଛନ୍ତି ରାଧିକା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ଶାଖାଟି ହେଉଛି ଗୌଡ଼ୀୟ ଶାଖା । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ବହୁପୂର୍ବରୁ ହିଁ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରେମଲୀଳାର ବନ୍ୟା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ରାଧାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ହ୍ଲାଦିନୀ ଶକ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ କବିରାଜ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ମୂଳରେ ଆଗମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ରହିଛି ବୋଲି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । (୧୪)

ଡକ୍ଟର ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ରାଧାଙ୍କୁ ଶାକ୍ତମାର୍ଗରେ କଳ୍ପିତ ଶକ୍ତିଙ୍କର ହିଁ ବୈଷ୍ଣବ ରୂପାନ୍ତର ଓ ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ବା ବିଷ୍ଣୁ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପରମ ପୁରୁଷ ଏବଂ ସେହି ପୁରୁଷଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତି ହେଉଛନ୍ତି ରାଧା । ପୃଥିବୀ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତି ହେଉଛି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଶକ୍ତି ବା ବୈଷ୍ଣବୀ, ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଧ୍ୟାନ ସାଧନା ମାର୍ଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଥିଲା । ଡକ୍ଟର ରାୟ ରାଧାକଳ୍ପନାକୁ ସେହି ଧ୍ୟାନର ବିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୧୫)

ପ୍ରତୀକର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟିକୁ ଆହୁରି ପ୍ରସାରିତ କରିଦେଇ ଡକ୍ଟର ରାୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ବୈଷ୍ଣବର କୃଷ୍ଣ ହେଉଛି ଶାକ୍ତର ଶିବ, ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ । ଏପରି ବି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ତାହାହିଁ ବଜ୍ରଯାନୀର ବୋଧିଚିତ୍ତ, ସହଜଯାନୀର କରୁଣା, କାଳଚକ୍ରଯାନୀର କାଳଚକ୍ର ଏବଂ ରାଧା ହେଉଛନ୍ତି ଶାକ୍ତର ଶକ୍ତି, ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି, ବଜ୍ରଯାନର ନୈରାତ୍ମା, ସହଜଯାନୀର ଶୂନ୍ୟତା ଓ କାଳଚକ୍ରଯାନୀର ପ୍ରଜ୍ଞା । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୩୪୫) ସ୍ୱପ୍ରବୃତ୍ତି ରାଧାକଳ୍ପନାରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ବୈଷ୍ଣବୀଶକ୍ତିର ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇଥିଲେ । ନିମ୍ବାର୍କ ଓ ତାଙ୍କର ମତବାଦୀମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଯୁଗଳଉପାସନାର କଳ୍ପନାଟି ମଧ୍ୟରେ ରାଧାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିବାହିତା ପତ୍ନୀରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ-ମତର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାହିଁ ମାନୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଓ ସେବକମାନେ ସେତିକରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନପାରିବାରୁ ରାଧା ସ୍ୱକୀୟାରୁ ପରକୀୟା ହେଲେ ।

ଜୟଦେବଙ୍କର 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳ-ପ୍ରେମୋପାସନାର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର । ସନ୍ତକବି ନାଭାଜୀ ଦାସ ତାଙ୍କର 'ଭକ୍ତମାଲ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କବି ଜୟଦେବଙ୍କୁ ନୃପଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ଅନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଖଣ୍ଡ-ମଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ସେ 'କୋକକାବ୍ୟ ନବରସ ସରସ ଶୃଙ୍ଗାର କୌ ଆଗର ଅର୍ଥାତ କାମଶାସ୍ତ୍ର ନବରସ ସରସ ଶୃଙ୍ଗାରର ଆକର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଡକ୍ଟର ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟଙ୍କର ମତରେ ଶୃଙ୍ଗାରକାବ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରଥମେ ରାଜସଭା ଲାଗି ଲେଖା ହୋଇ-ଥିଲା । ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କର ରସବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସମାଜ ସେଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ଅର୍ଥର ସନ୍ଧାନ ପାଇଲା ଏବଂ ତାହା ଫଳରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଏକ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ରୁଦ୍ରସମ୍ପ୍ରଦାୟୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅନୁଗାମୀମାନେ ବି ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦକୁ ଏକ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଅନୁକରଣରେ ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପୁଅ 'ଶୃଙ୍ଗାରରସମଣ୍ଡନ' ବୋଲି ଏକ ସମାନଧର୍ମୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରାୟ ଚାଳିଶରୁ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟାର ଟୀକା ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ଅନୁକରଣରେ ଦଶ ବାରଖଣ୍ଡ କାବ୍ୟ ବି ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି କାଳର ବିଭିନ୍ନ ସଂକଳନଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦରୁ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ କରି ଅଣାଯାଉଥିଲା । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୩୯୫)

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଏକ ବୈଷ୍ଣବ-କାବ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜୟଦେବ କୁଳାନୁଗତ ଭାବରେ ଜଣେ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ ଏବଂ ପଞ୍ଚ ଦେବତାଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ମିଥିଳାର ବୈଷ୍ଣବ କବି ବିଦ୍ୟାପତି ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ଥିଲେ । ସମକାଳୀନ ଏକ ସଙ୍କଳନ

ଗ୍ରନ୍ଥ ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତରେ ଜୟଦେବଙ୍କର ମୋଟ ୩୧ଟି କବିତାରୁ କେବଳ ପାଞ୍ଚଗୋଟି କବିତା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରୁ ଆସିଛି । ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଆସିଛି । ମହାଦେବଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଥିବା ଗୋଟିଏ କବିତା ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ରହିଛି । ଅନ୍ୟ-ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ମହାରାଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି, ବୀରରସାତ୍ମକ କବିତା ରହିଛି କଳିକସ୍ତବ ରହିଛି, ଯୁଦ୍ଧ, ତୂର୍ଯ୍ୟନାଦ ଏବଂ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ କବିତା-ମାନ ସେଥିରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ କରାଯାଇଛି । ଜୟଦେବଙ୍କର ରଚିତ ଦୁଇଟି କବିତା ଶିଖ-ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ 'ଗ୍ରନ୍ଥସାହେବରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଗ୍ରନ୍ଥସାହେବର ସଂକଳନ-କାଳ ହେଉଛି ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ । ସେହି ଦୁଇଟିରୁ ଗୋଟିଏ ପଦ ହେଉଛି ଯେ ଗମାର୍ଗର ପଦ । ଜୟଦେବ ପର-କୀୟା ପ୍ରେମର ରସାବେଶମୟ କାବ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚନା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସହଧର୍ମିଣୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ସେ ଆପଣାକୁ ପଦ୍ମାବତୀ ଚରଣ ଚାରଣଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ପଦ୍ମାବତୀ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ-ମନ୍ଦିରରେ ଜଣେ ଦେବ-ଦାସୀ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରବାଦ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । କବି ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ନା ବଙ୍ଗଦେଶର, ସେହି ବିଷୟରେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଏକ ମତପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଜୟଦେବ ଏବଂ ବଙ୍ଗଳାର ଜୟଦେବ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦୁଇଜଣ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇପାରନ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମତ ରହିଛି । (୧୭)

'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଶ୍ରେଣୀର ସମାନ୍ତର କାବ୍ୟଟିଏ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇନାହିଁ । ଜୟଦେବଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ମନ୍ଦିରର ଗାତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର କୌଣସି ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ପ୍ରଥମ ତିନରାଜା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ପ୍ରବୀଣ ଥିଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ କେତୋଟି ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର 'ପରଶୁରାମ-ବିଜୟ' ନାଟକଟିର ଆଲୋଚନା ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଛି । ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଅଭିନବ-ବେଣୀସଂହାରମ ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ 'ସରସ୍ୱତୀ ବିଳାସ' ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତାପ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ରହିଛି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ରଚିତ କାବ୍ୟଂଟିରେ ସେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର ମୋହକାରକ କେଶଗୁଚ୍ଛର ପ୍ରଶଂସା ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ସେ ଆପଣାକୁ ଦୁର୍ଗା-ଉପାସକ ଏବଂ ନାରାୟଣ-ଭକ୍ତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଏକାଧାରରେ ନାନା ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଭକ୍ତ ଏବଂ ଉପାସକ ଥିଲେ । ସୌଭାଗ୍ୟ ଏବଂ ସମ୍ପତ୍ତିଲାଭ ପାଇଁ ସେ ହେରମ୍ବରୂପୀ ଗଣେଶଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଆପଣାର କେତେକ ଅଭିଲେଖରେ ସେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ବନ୍ଦନା ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ 'ସରସ୍ୱତୀ-ବିଳାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ସିଏ ନିଜକୁ ଦୁର୍ଗା-ବରପୁତ୍ର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ଗୋଲକୁଣ୍ଡା ଦୁର୍ଗ ଭିତରେ ସ୍ଥାନୀୟ ଭାଷାରେ 'ଏଲ୍ଲାମା' ବୋଲି ଉକ୍ତ ହେଉଥିବା ଦେବୀ ହେଉଛନ୍ତି ବହୁଭୁଜା ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ତାହାକୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି

ସେଠାରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବାଦ ରହିଛି । ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତର ଲୋକଧର୍ମରେ ଅବଶ୍ୟ 'ଏଲ୍ଲାମା' ଦେବୀଙ୍କୁ ଚର୍ମରୋଗର ବିନାଶ କରୁଥିବା ଦେବୀରୂପେ ଲୋଡ଼ା ଯାଇଥାଏ ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଲୀଳାପ୍ରସାରକ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ବେଳକୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ-ଭାଗବତର ବଙ୍ଗଳା ଲେଖକ ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରଥମ କାଳରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି କୌଣସି ଆକର୍ଷଣ ଅନୁଭବ କରୁ ନଥିଲେ; ଧୂଳି ଓ ଲାଳରେ ବୋଳା ହୋଇ ରହିଥିବା ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଶରୀର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଘୃଣାକର ମନେ ହୋଇ ଥିଲା । ପରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରଥ ଆଗରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ସେ ସେହିପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖିଥିଲେ । ସେହିଦିନ ରାତିରେ ସିଏ କୁଆଡ଼େ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଲେ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଧୂଳି ଓ ଲାଳରେ ବୋଳିହୋଇ ରହି ଥିଲେ । ସେହି ସ୍ୱପ୍ନରେ ସିଏ କୁଆଡ଼େ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସିଂହାସନ ଉପରେ ବସିଥିବାର ଦେଖିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଅନ୍ୟ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳି ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ରାଜା ଆପଣାର ପୂର୍ବକୃତ ଭୁଲ ସକାଶେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁତାପ କରିଥିଲେ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୋଥିରୁ ଜାଣିବାକୁ ମିଳୁଛି ଯେ ଯେତେବେଳେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟରେ ରାଜା ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏକଦା ତାଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭିତରେ କୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସେହି ଅବସରରେ ରାଜଗହଣକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଭୁଜ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲେ । ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଦେଖି ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚକିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବତ କରି ରାଜା ପଚାରିଲେ, "ହେ ଭଗବନ୍, ମୋତେ ଆପଣଙ୍କର ପରିଚୟ ଦେବାର କୃପା କରନ୍ତୁ ।" ତା'ପରେ କୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱାମୀ ଆପଣାର ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥିତ ରହି ରାଜାଙ୍କୁ ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଲେ, "ହେ ରାଜନ୍, ତୁମେ ହିଁ ଯେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନୃପତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ, ସେହିକଥା ଜାଣିପାରି ମୁଁ ଏଠାକୁ ଆସିଛି । ଏହି କଳିଯୁଗରେ ଲୋକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଓ କର୍ମଯୋଗ ପ୍ରଭୃତି କଠୋର ମାର୍ଗର ଆଚରଣ କରିବାକୁ ଆଉ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ତେଣୁ, ମୋକ୍ଷ ଲାଗି ଭକ୍ତିଯୋଗ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକମାତ୍ର ମାର୍ଗ ହୋଇ ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ମାର୍ଗର ପ୍ରଚାର କରିବା ଲାଗି ମୁଁ ଏହି ସଂସାରରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଛି ।" ଦିବ୍ୟରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା କୃଷ୍ଣଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱାମୀଙ୍କଠାରୁ ଏହିସବୁ କଥା ଶୁଣି ରାଜା ତାଙ୍କର ଭକ୍ତିଯୋଗର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ; ତାଙ୍କର ବହୁସଂଖ୍ୟକ ପ୍ରଜା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତିର ସେହି ମାର୍ଗଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଚୈତନ୍ୟସ୍ୱାମୀଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଦର୍ଶନ ନାମସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ପ୍ରବେଶ କରାଇଥିଲେ । (୧୭)

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର-ଆଗମନ ସହିତ ହିଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ଚୈତନ୍ୟ ମାର୍ଗରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବା ପରେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ 'ସଚଳ ଜଗନ୍ନାଥ' ବୋଲି ବିବେଚନା କରିବା ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଆୟତନ ଯେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା, ସେଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଏକଥା ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଏହି ନୂତନ ମାର୍ଗ ଏବଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଭକ୍ତି ଉଦ୍ରେକ ହେବା ଆଗରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀମାନେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସେଭଳି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ନଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପଞ୍ଚସଖା-ମାନଙ୍କର ଯୁଗ । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଲେଖା ହୋଇ ସାରିଥିଲା, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡି-ରାମାୟଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୀର୍ଘ ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଦୀର୍ଘ ଏକାଧିକ ସାଧନାମାର୍ଗକୁ ଏକାଠି ସମନ୍ୱିତ ଏବଂ ସ୍ୱୀକାରାତ୍ମକ କରି ବଳି ବଡ଼-ଠାକୁର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ଥୂଳ ପ୍ରତିମା ରୂପେ ଆସି ଯେଉଁ ବୈଷ୍ଣବ ଦୃଷ୍ଟିର ପରମ୍ପରାଟି ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀମାନେ ତାହାର ସହିତ ପରିଚିତ ରହିଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବଧାରାକୁ ସହଜରେ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇପାରି ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତକୁ ଆଦୌ ଏକ ଶୁଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁନଥିଲେ । ସେମାନେ କାରଣ ଦର୍ଶାଇ କହୁଥିଲେ ଯେ, ଏଥିରେ ଗୁଡ଼ାଏ ମାୟାବାଦ ପଶିଯାଇଛି, କବି ସେଥିରେ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତରେ ଯେତିକି ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି ତାହାଛଡ଼ା ନିଜର ଆଉ କେତୋଟି ଅଧ୍ୟାୟ ମିଶାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ପୁସ୍ତକରେ ଅନେକ ଧର୍ମବିରୋଧୀ ବିଚାର ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ହୁଏତ ଗୌଡ଼ୀୟ-ମାନେ ହିଁ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ କରିଥିଲେ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବେଦାନ୍ତ-ବାଦୀମାନେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହି ନିନ୍ଦିତ କରିଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ପରମ୍ପରାଟିର ଅନ୍ୟ ମତ ଓ ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଯେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବ ନଥିଲା, ସେହି ଅନୁମାନଟି ପଛରେ ଏକାଧିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି । ବଙ୍ଗକବି ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କର 'ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ' ଅନୁସାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୱେଷ କରୁଥିଲେ । 'ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ'ରେ କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ ବୌଦ୍ଧ-ମାନଙ୍କୁ ପାଷଣ୍ଡୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ସିଏ ସେମାନଙ୍କୁ ଶବର, ମ୍ଳେଚ୍ଛ ଓ ପୁଳିନ୍ଦମାନଙ୍କ ସହିତ ସମାନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନେଇ ଥୋଇଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମାର୍ଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂତ୍ରକାରମାନେ ଶିବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର, ଶିବଙ୍କ ମୁଖରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତରତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଇ ଦିଆଯାଇଛି । କୃଷ୍ଣନାମ ରାମନାମଠାରୁ ତିନିଗୁଣ ଅଧିକ ଉଚ୍ଚସ୍ତରୀୟ ବୋଲି ସାର୍ବଭୌମ ତାଙ୍କର ଏକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମତରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଉଭୟଙ୍କର ଅବତାର । ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦରେ ତାଙ୍କୁ 'ବିପ୍ରଲମ୍ଭ-ବିଗ୍ରହ' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଓ

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଠାରୁ ବିରହର ଏକ ବିଗ୍ରହ ଧାରଣକରି ଶ୍ରୀରାଧା ଏହି ଜଗତରେ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ବାହ୍ୟତଃ ଚୈତନ୍ୟ କୃଷ୍ଣସ୍ୱରୂପ ଥିଲେ, କାରଣ ଅବତାରମାନେ କେବେହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀ ରୂପରେ କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ପୁରୁଷରୂପେ ହିଁ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ହିଁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଏକାଧାରରେ ଶ୍ରୀରାଧା ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ । ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ କଡ଼ଚାରେ 'ରାଧା ଭାବଦ୍ୟୁତି ସୁବଳିତଂ କୃଷ୍ଣସ୍ୱରୂପମ୍' ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସେହି ତତ୍ତ୍ୱଟିର ଉପସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି । (୧୮) ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କେତେ ଭକ୍ତ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଜୀବନକାଳରେ କୃଷ୍ଣବୋଲି ପୂଜା କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସାରିଥିଲେ । ନବଦ୍ୱୀପରେ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣ ହିଁ ଚୈତନ୍ୟରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ବଳରାମ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ରୂପେ ଜନ୍ମ ନେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ସେମାନେ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କବିକର୍ଣ୍ଣପୁରଙ୍କର 'ଚୈତନ୍ୟ-ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ' ନାଟକରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ନରବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାରୁ-ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ଐକାନ୍ତିକ ଭାବରେ ପ୍ରଭେଦ-ସଚେତନ କରି ରଖିବାଲାଗି ଯେଉଁସବୁ ଉପାଦାନ ଉପସ୍ଥିତ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଆମେ ପ୍ରାୟ ସେହି ସବୁଯାକ ଉପାଦାନ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଦିବାକର ଦାସଙ୍କର 'ଜଗନ୍ନାଥ-ଚରିତାମୃତ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଏବଂ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମନୋମାଳିନ୍ୟର ଉପାଖ୍ୟାନ ରହିଛି, ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଠିକ୍ ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀଟି ଉପରେ ବିଚାର କରିପାରିବା ।

ଚୈତନ୍ୟ-ଅନୁଗାମୀ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପଛରେ ଛାଡ଼ି ଚାଲି ଯାଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ତତ୍କାଳୀନ ପୁରୀର ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଦୀକ୍ଷା ବି ନେଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତକାର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ସେ ଅତିବଡ଼ୀ ବୋଲି କହି ସମ୍ବୋଧିତ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ପରମ୍ପରାଟିକୁ ନ୍ୟୂନ କରିଦେବା ଭଳି କୌଣସି ଅତିଉତ୍ସାହିତ ଆଚରଣ ନ ଦେଖାଇବା ସକାଶେ ଆପଣାର ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀକୁ ସେ ସର୍ବଦା ସତର୍କ କରି ଦେଉଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ପୂର୍ବବଙ୍ଗର ଜଣେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାର୍ଗୀ ପଣ୍ଡିତ ଏକଦା ଚୈତନ୍ୟଚରିତ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ନାଟକ ଲେଖି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ତାର କିୟଦଂଶ ପାଠକରି ଶୁଣାଇବେ ବୋଲି ତାହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି-ଟିକୁ ଆଉ ଜଣେ ଭକ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଦାମୋଦରଙ୍କ ହାତରେ ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ନାଟକଟିର ନାନ୍ଦୀଶ୍ଳୋକରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହିତ ତୁଳନା କରା ଯାଇଥିଲା । ସେଥିରେ ଥିଲା; "ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଏକ ସୁଦୃଶ୍ୟ ରୂପ ଓ ଆକାର ରହିଛି ସତ, ମାତ୍ର ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ

ଏକ ବାସ୍ତବ ଜୀବନ୍ତ ଶରୀରରେ ହିଁ ସେହି ରୂପଟିକୁ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଦାରୁନିର୍ମିତ ଏକ ବିଗ୍ରହ ଏବଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ସେହି ବିଗ୍ରହର ଆତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ।" ସେହି ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ଶୁଣି ସ୍ୱରୂପ ଦାମୋଦର ନାଟକଟିକୁ ତତ୍ତ୍ୱବିରୋଧୀ ଏବଂ ତେଣୁ ଗ୍ରହଣର ଅଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚନା କରିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଠାରୁ ବଡ଼ କରି ଦେଖା ଯାଉଥିଲା । ସ୍ୱରୂପ ଦାମୋଦର ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଏଭଳି ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଆଦୌ ଭଲ ପାଇବେ ନାହିଁ ଓ ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରୁଷ୍ଟ ହେବେ ବୋଲି ଆଶଂକା କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଖଣ୍ଡୀଟି ଭିତରେ ତଥାପି କ୍ରମଶଃ ତାହାହିଁ ଘଟିଲା । ଚୈତନ୍ୟ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ହେଲେ, ଚୈତନ୍ୟ ଅବତାରୀ ହେଲେ । ପ୍ରେମଧର୍ମ ଏକ ଉଗ୍ର ଐକାନ୍ତିକତାବାଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଗଲା । ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀଙ୍କ ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହରେ ଚୈତନ୍ୟ-ସନ୍ଦେଶ ମାଡ଼ି ଖାଇଗଲା ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାସ କରୁଥିବା ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜ ପ୍ରତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ମାନ ରଖିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଛନ୍ଦି କରି ଧରି ତାଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ସମଗ୍ର ଅନୁଷ୍ଠାନଟିର ମାଧ୍ୟମରେ ଯେଉଁ ସାମନ୍ତବାଦ ଓ ପୁରୋହିତ-ପ୍ରତିପତ୍ତି ଜାଗା ମାଡ଼ି ବସିଥିଲା, ଚୈତନ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ କେବେହେଲେ ତୁଣ୍ଡ ଖୋଲୁ ନ ଥିଲେ । ମନ୍ଦିରର ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଯେଉଁସବୁ ବିଧି ଓ ଉପଗ୍ରହମାନ ପାରମ୍ପରିକ ଭାବରେ ରହିଥିଲା ଓ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଏକ ଦୃଢ଼ ସ୍ୱାର୍ଥମୟତା ଭିତରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିଲା, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ତାହାର ମଧ୍ୟ କେବେହେଲେ ବିରୋଧ କରୁ ନଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଓ ତାଙ୍କର ଗୌଡ଼ୀୟ ଅନୁଗାମୀମାନେ ଜାତି ବି ମାନୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଗଣଭିତରେ ଯେଉଁମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରି ଆସି ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ, ଜାତି ଅନୁସାରେ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଆହାରବିହାର ପ୍ରଭୃତିର ନିରୂପଣ କରି ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଜୀବନକାଳରେ ଏସବୁ ହୋଇଥିଲା, ହୁଏତ ତାଙ୍କର ଅନୁମୋଦନ କ୍ରମେ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ଜଣେ ଭକ୍ତ ଯବନ ହରିଦାସ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇ ସାରିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଯବନ ପରି ଅନ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବ ହେବାପରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜାତି ଯାଇ ନଥିଲା । ତାଙ୍କର ସେହି ପୂର୍ବ ଜାତିଟିର ଅନୁସାରେ ହିଁ ଭକ୍ତଖାତାର ଖନ୍ଦାରେ ତାଙ୍କର ନା ଲେଖାହୋଇ ରହିଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟ-ମାର୍ଗର ଦୁଇଜଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଅନୁଗାମୀ ରୂପ ଏବଂ ସନାତନ ମଧ୍ୟ ପୁରୀଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ସେହି ଯବନ ହରିଦାସଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରିବାକୁ ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ଗାତ୍ରକୁ ଏକ ଦୂଷିତ ଗାତ୍ର ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଉଥିଲା, କାରଣ ବୈଷ୍ଣବ ଦୀକ୍ଷା ନେବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶର ମୁସଲମାନ ରାଜାଙ୍କର ଦରବାରରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ମନା ଥିଲା । ମନ୍ଦିରର ପଣ୍ଡାମାନେ କାଳେ ରୁଷ୍ଟ ହେବେ, ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଏହିପରି ଏକ ଅବୈଷ୍ଣବୀ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଆପଣାର ସମ୍ମତି ବି ଦେଉଥିଲେ ।

ଏପରି ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥାଏ ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ବଞ୍ଚିଥିବା ବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗଣରୂପୀ ଗୃହଟିରେ ବିବାଦ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ବିଶେଷତଃ ସିଏ ପୁରୀରେ ହିଁ ବାସ କରିବାର ଆପଣା ଆଗ୍ରହରେ ଅଟଳ ରହିବାରୁ ଗୌଡ଼ଦେଶରୁ ତାଙ୍କ ଗହଣରେ ଉତ୍କଳକୁ ଆସିଥିବା ଅନେକ ଭକ୍ତ ତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ବୃନ୍ଦାବନ ଓ ଗୌଡ଼କୁ ଚାଲି ଯାଇଥିଲେ । ଗୁରୁଙ୍କର ଦେହାବସାନ ପରେ ସେହି ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଆହୁରି ବଢ଼ିଲା । ବିଭିନ୍ନ ଉପଗୁରୁଙ୍କୁ ମୁଣ୍ଡାଇ ଚାଲିଲା ଏହା ଦେଶ୍ ବାହାରକୁ ଅନୁଭୂତ ହେବାକୁ ବି ଆରମ୍ଭ କଲା । ସେତେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରେ କିଏ ତାଙ୍କ ମାର୍ଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ ନେତୃତ୍ୱ ନେବେ, ସେ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ମତ ପରସ୍ପର ସହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସମାଧାନ ସ୍ୱରୂପ, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଚୈତ୍ୟଙ୍କର ଚାରିଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଖା—ଅଦ୍ୱୈତ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ଶ୍ରୀବାସ ଓ ଗଦାଧର ପଣ୍ଡା—ଅସଲ ସଖାବୋଲି ନାମିତ ହେଲେ । ଏହି ପାଞ୍ଚଜଣଙ୍କୁ ମିଶାଇ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ବୋଲି କୁହାଗଲା । (୧୯) ଏହି ସଖାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ ବୋଲି ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଏମାନଙ୍କୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୃତ୍ତିଟି ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରା ଯାଇଥିଲା ।

ପଞ୍ଚସଖା ଜାତି ମାନି ନଥିଲେ; ଜନ୍ମଗତ କୁଳ ଓ ଜାତିକୁ ସେମାନେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶଙ୍କାଶୂନ୍ୟ ଭାବରେ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଭକ୍ତିର ସାଧନା ରାଜ୍ୟରେ ଶୂଦ୍ର ଶବ୍ଦଟିକୁ ଏକ ନୂତନ ସଜ୍ଞା ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ପରିପକ୍ୱତମ ଏବଂ ଉଚ୍ଚତମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଭକ୍ତକୁ ଶୂଦ୍ରର ଭକ୍ତ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣର ସ୍ଥାନରେ ଶୂଦ୍ରକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାଲାଗି ଅଥବା ଶୂଦ୍ରକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ବଡ଼ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରିବାକୁ ସେମାନେ ମୋଟେ ସେପରି କରି ନଥିଲେ । ଶୂଦ୍ର ଭାବରେ ପ୍ରତୀକରୂପେ ଶୂଦ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ସାଧନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତଃଯାତ୍ରାର ବାସନା ରଖିଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏହି ଶୂଦ୍ରତ୍ୱର ହିଁ ଅଧିକାରୀ ହେବାର ବାସନା ରଖିବାକୁ ହେବ ବୋଲି ସେମାନେ ସାଧନାନୁରାଗୀ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ରାଜାଙ୍କର ବିଶେଷ କୃପାଲାଭ କରି ଆପଣାର ଧର୍ମମଣ୍ଡଳୀଗୁଡ଼ାକୁ ଭାରି ସୁମଞ୍ଜୁଳ କରି ଦେଖାଇ ପାରିଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଶୂଦ୍ରଭାବଠାରୁ ସେମାନେ ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆପଣାଲାଗି ରାଜଗାଦୀଟିଏ ତିଆରି କରିବାଲାଗି ଆଗ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାଙ୍କୁ ଆପଣା ସାଙ୍ଗରେ ନେବା ସକାଶେ ଯେତେଯାହା ସଫଳ ଉଦ୍‌ଯୋଗ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ତଥାପି ଏଠି ଭାରି ଭୂଇଁଛଡ଼ା ହୋଇ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଧର୍ମହାଟରେ ଭକ୍ତସଂଗ୍ରହ କରିବାର ଉତ୍ସାହରେ ଭକ୍ତିର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଭାଗବତ ଭୂମିଟିକୁ ଏକାବେଳେକେ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତଭାଷା ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଆଦରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବଙ୍ଗଳା କୀର୍ତ୍ତନକୁ ହିଁ ଏକ ଏକମାତ୍ର ପବିତ୍ର କୀର୍ତ୍ତନ ବୋଲି ମନେ

କରୁଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଗୌଡ଼ୀୟ ଶାଖାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେହି କୁସଂସ୍କାରଟି ଏବେ-ମଧ୍ଯ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏବେ ମଧ୍ଯ ଗୌଡ଼ୀୟ ମାର୍ଗ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ କୀର୍ତ୍ତନଲାଗି ଏକ ଯୋଗ୍ୟ ଭାଷାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହିଁ ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ପଥରେ କୃଷ୍ଣ ଥିଲେ, ରାଧା ବି ଥିଲେ । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷଙ୍କ ଠାରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ଭିତରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ପ୍ରଶସ୍ତ ସ୍ଥାନ ରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚସଖା ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭାରତୀୟ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ବୃହତ୍ ପରମ୍ପରାଟି ସହିତ ଏକ ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଦୃଷ୍ଟି ସବଳତା ଦେଇ ବାନ୍ଧିରଖିଥିଲେ । ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱରୁ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ କଳ୍ପନାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱର ବୃହତ୍ତର ବୃତ୍ତଟି ଭିତରେ ହିଁ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦେଖୁଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ "ଜୀବାତ୍ମା ଅଟଇ ରାଧା ପରମାତ୍ମା ହରି" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ହେତୁଉଦୟ ଭାଗବତ'ରେ ମଧ୍ଯ "ଜୀବଟି ରାଧାଅଙ୍ଗ ହୋଇ, ପରମ କୃଷ୍ଣ ଅଙ୍ଗ ସେହି" ବୋଲି ଲେଖାହୋଇଛି । ଏସବୁ ବୈଷ୍ଣବ ମାର୍ଗର ସବମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ସବମୂଳ କଳ୍ପନା । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ମୂଳତଃ ଏହି ବୈଷ୍ଣବୀଶକ୍ତିର ଉଦ୍‌ବୋଧନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ । 'ଚଣ୍ଡୀ'ର ଭାଷାରେ ଯାହାକୁ "ତ୍ୱଂ ବୈଷ୍ଣବଶକ୍ତିଃ ଅନନ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟା" ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଘଟାଇବାକୁ ଚାହିଁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ତିରୋଧାନ ପରେ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷ୍ୟକାରମାନେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ସେଥିରେ ଯେ କେତେ ଅଦଳ ବଦଳ କରି ଦେଇଛନ୍ତି, ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତ ମଧ୍ଯ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । (୨୦) ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ନିତ୍ୟରାସର କଳ୍ପନା ରହିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ମଧ୍ଯ 'ନିତ୍ୟରାହାସ' ବୋଲି ଗୋଟିଏ ସାନ ପୋଥି ରହିଛି । ଗୌଡ଼ୀୟ ମାର୍ଗଟି ନିତ୍ୟରାସର କଳ୍ପନାସ୍ତରରୁ କାହିକି ବାହ୍ୟାଚାର ଓ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ କେବଳ ମଠସମ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ-କ୍ରୀଡ଼ାରେ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇରହିଲା, ଓଡ଼ିଆ 'ନିତ୍ୟରାହାସ' ପୋଥିରୁ ଲବ୍ଧ ଅନ୍ତଃଦୃଷ୍ଟିଟି ଆମକୁ ତାହାର ଏକ କାରଣ ନିଶ୍ଚୟ ଯୋଗାଇଦେଇ ପାରିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ, ନିତ୍ୟରାହାସର ସ୍ଥଳରେ ରାତିଦିନ ନାହିଁ, ପରଅପର ନାହିଁ, ତାହା ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିଭାବନାର ପରପାରରେ ଏବଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିମୂରତି ମଧ୍ଯ ସେଠାରେ "ଏକଇ ରୂପ" ସେଇଠି ଦେବନାଶନ ବଟ, ସେଇଠୁ ସକଳ ଦେବତାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି, ପୁଣି ସେଇଠାରେ ଲୟ ମଧ୍ଯ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ସହସ୍ରାର କମଳଫୁଟିଛି ଏବଂ ସେହି କମଳ ଉପରେ ନିତ୍ୟ-ରାଧିକାର ନିତ୍ୟ ରତି ଲାଗି ରହିଛି । ଷଡ଼ଚକ୍ରରେ କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ସହସ୍ରଦଳ କମଳସ୍ତରରେ ପରମଶକ୍ତିମୟୀର ଉପଲବ୍‌ଧି କରିବା, ତାହା ହେଉଛି ପାରମ୍ପରିକ ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ସାଧନା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପାଦ ଉପରକୁ ଉଠି ଶକ୍ତି ବା ରାଧାଙ୍କଉପରେ ପୁରୁଷ ବା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନେଇ ବସାଇଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀର ଧାରରୁ ଯେଉଁଠି ରାଧାଙ୍କର କୁଚ ଉପରେ ସୁଧାବିନ୍ଦୁ ଗଳି ପଡ଼ୁଛି, ସେଇଠି କୃଷ୍ଣ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ସେଇଠି

ଷୋଳସହସ୍ର ଗୋପୀ ନିପୁରାକୁ ନେଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଚରଣ ଖଟୁଛନ୍ତି । ସେହି ସହସ୍ରାର ହେଉଛି ଉତ୍କଟ ବୃନ୍ଦାବନ କୁଞ୍ଜ । ସେଠାରେ ରାଧା-ଅଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ରଖିଛନ୍ତି, ପୁଣି ରାଧାଙ୍କର କଟି ଉପରେ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ବସିଛନ୍ତି ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଚେତନାକୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ କରି ନିତ୍ୟ-ରାଧାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ପରେ ଅନାଦି-କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦର୍ଶନ । ଏଠାରେ ଓଡ଼ିଶାର ତନ୍ତ୍ରସାଧନା ତଥା ବୈଷ୍ଣବ-ସାଧନାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିଚୟଟି ବେଶ ସୂଚିତ ହୋଇଯାଉଛି । ପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତିର ଉପଲବ୍ଧି ପରେ ଲିଙ୍ଗାତିରିକ୍ତ ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ସମୀପସ୍ଥ ହେବାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ନିତ୍ୟ-ରହାସର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନତା ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସାଧନାପଦ୍ଧତି-ଟିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । 'ରହାସ' ଶବ୍ଦଟିକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କଠାରୁ ନେଇ ଏକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ପରମ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଚହ୍ଲାଇ ଦେବାର ଯେଉଁ ଚମତ୍କାରିତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦେଖାଇଛନ୍ତି, ସାଧନା ତତ୍ତ୍ୱର ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ଏକାଧିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅପୂର୍ବ ଏବଂ ଅତୁଳନୀୟ । ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ କୃଷ୍ଣଲୀଳା ମଧ୍ୟରେ ରାଧାଙ୍କୁ କ୍ୱଏତ କେବେ ହେଲେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ଅବିକଳ ଅନୁକରଣରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ପାରିନାହିଁ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗର ଭୀମା ଧୀବର ତାଙ୍କର 'କପଟପାଶା'ରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ରୁକ୍ମିଣୀ ଏବଂ ସତ୍ୟଭାମାଙ୍କର ଭର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତରେ ବୃନ୍ଦା-ବତୀଙ୍କୁ ହିଁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଗୋପୀରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିତ୍ୟ ରାଧାଙ୍କ ପରେ ଅନାଦି କୃଷ୍ଣଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମତର ରାଜ-ସମର୍ଥିତ ସଂକ୍ରମଣରେ ପଡ଼ିଯାଇ ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ "ଜଗନ୍ନାଥ ଶରୀରେଣ ରାଧା ତିଷ୍ଠତି ସର୍ବଦା" ବୋଲି କହି ପକାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବି ଅନେକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହାକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ନିଜସ୍ୱ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଲିଖିତ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କର 'ନାମରତ୍ନ ଗୀତା'ରେ ଅଛି ଯେ, ପାର୍ଥିବ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନାରୀବେଶ କରି ଥରେ ନିପୁରା ପରମ ନିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରକୁ ନେଇଯିବାକୁ ବସିଥିଲେ । ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ସହିତ ଗତି ମିଳାଇ ମୋଟେ ବାଟ ଚାଲି ପାରୁନଥାନ୍ତି । ଏପରି ଏକ ଅନୁପ୍ରବେଶ ହେବାକୁ ଯାଉଛି ବୋଲି ଜାଣିପାରି ନିରାକାର ହରି ମାନବ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏହି ଦୁଃସାହସରେ ସହାୟତା କରିଥିବାରୁ, ନିପୁରାଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଇଥିଲେ । ମାନବକୃଷ୍ଣ ସେଠାରେ "ମୃତ୍ୟୁ ଅଙ୍ଗ-ବିଷ୍ଣୁ-କଳା" ବା ପରମ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକ କାଳାଧୀନ ଅସ୍ଥାୟୀ ଅଂଶ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସାଧାରଣତଃ ବ୍ରଜବୋଲି ଓ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ପଦରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରର ଭାଷାକୁ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମପରି ପବିତ୍ର ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରିବା ଓ ତାହାକୁ କଥିତ ସ୍ଥାନୀୟ ଭାଷାଠାରୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଦୂରକରି ରଖିବା, ଏକଥା

ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରମ୍ପରାରେ ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସବୁଯୁଗରେ ରହି ଆସିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦେବଭାଷା ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେହି ଭାଷାକୁ କେତେ ଭକ୍ତ ଏବଂ କବି ଦିବ୍ୟ ଭାଷା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆମ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ରହିଥିବା ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ସାଧୁଶବ୍ଦ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ସନ୍ଥମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ଗୀର୍ବାଣ ଭାଷା ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ହୁଏତ ସେହି ନ୍ୟାୟରେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ଆସି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମତରେ ଓଡ଼ିଆ ଭକ୍ତ ଏବଂ କବିମାନେ ବଙ୍ଗଭାଷାକୁ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାରର 'ଗୀର୍ବାଣ-ଭାଷା' ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ । ବଙ୍ଗଳା କୀର୍ତ୍ତନଗୁଡ଼ାକ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ବୋଲାହେବା ସମୟରେ ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କର ହୁଏତ ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ପରି ମନେ କରିଥିବ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଗହଣରେ ଆସିଥିବା ଗୌଡ଼ଦେଶୀ କବିମାନଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ପଦରଚନା ଓଡ଼ିଆ ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କ ମନରେ ସେହି ଭାଷାପ୍ରତି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁରାଗ ଓ ଦୁର୍ବଳତା ଜାତ କରାଇଥିବ ଓ ତାହାହିଁ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ ଭାଷାରେ ନ ଲେଖି ବଙ୍ଗଭାଷାରେ ଲେଖିବାକୁ ହିଁ ଏକ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିବ । ସେତେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟ-ଗଣରେ ରହିଥିବା ବଙ୍ଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେ କଥାଟି କମ ସୁଖକର ହୋଇ ନଥିବ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଗାତ୍ରଦାହ ହୋଇଥିଲା ଅନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଦୀକ୍ଷିତମାନଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ପଦରଚନା ତାହାର କିଞ୍ଚିତ ଉପଶମ ଘଟାଇବାରେ ଅବଶ୍ୟ ସହାୟତା କରିଥିବ । ମାଧବୀ ଦାସୀ ଓ ସାଲବେଗଙ୍କ ସମେତ ଓଡ଼ିଆ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ବ୍ରଜବୋଲି ଏହିପରି ତିନି ଭାଷାରେ ପଦରଚନା କରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ କାବ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିବାରେ ହୁଏତ ଏହାକୁ ହିଁ ଏକ ପୂର୍ବଗାମୀ ଉତ୍ସ ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ବିଚାର କରାଯାଇ ପାରେ । ସେହିଦିନ ଠାରୁ ଓଡ଼ିଶା, ଅନ୍ତତଃ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବଙ୍ଗଦେଶ ଓ ବଙ୍ଗଭାଷା ସହିତ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଗଲା । ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରାୟ ଏକ ଖଣ୍ଡିଆ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ 'ମହିମା ବିନୋଦ' ନାମରେ ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ କାଳର ପ୍ରଥମ ସକାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର କବିବର ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଳାରେ କେତେ କ'ଣ ଲେଖିବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି । ଫକୀରମୋହନ ବି ବଙ୍ଗଳା ପତ୍ରିକାକୁ ନିଜର ପଦ୍ୟମାନ ପଠାଇ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ସେତେବେଳେ ଆପଣାକୁ କେତେ କ'ଣଟିଏ ବୋଲି ଭାବିଥିବେ । ଗୁରୁଙ୍କର ଭାଷାରେ, ରାଜକୁଳର ଭାଷାରେ କିଛି ଲେଖି ସିଆଡ଼ୁ ପ୍ରଶଂସାଲାଭ କରି ଆପଣାକୁ ନିଜଭାଷୀ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କଠାରୁ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଉଚ୍ଚତର ବୋଲି ମନେ କରିବାର ଆତ୍ମଗ୍ଳାନିକର ଯେଉଁ ଅହମିକାଟି ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ, ହୁଏତ ଏହାରି ମଧ୍ୟରେ ବି ଆମେ ତାହାର ଏକ ଉତ୍ସ ନିରୂପଣ କରିପାରିବା । ଆମ ଭିତରେ ଏଇ ରୋଗଟି

ଯେଭଳି ଆସି ପଶିଲା ଓ କ୍ରମେ ଆମର ପ୍ରାୟ ଅଭ୍ୟାସଗତ ହୋଇଗଲା ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ପରି ଲାଗିଲା, ସେହି କଥାଟିର ଏକ ବେଶ୍ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ-ଅନୁକ୍ରମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନା ହୋଇ-ପାରନ୍ତା ।

ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଥିଲେ; ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁକାଳରୁ କେତେକେତେ ଗଭୀର ଚେର ମଡ଼ାଇ ରହିଥିବା ବୈଷ୍ଣବ ପରମ୍ପରାଟି ମଧ୍ୟରେ ସିଏ କେଉଁ ଆତ୍ମୀୟତାର ଅନ୍ତଃସ୍ପର୍ଶ ପାଇଥିଲେ କେଜାଣି, ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଆମର ଏଇଠି ରହିଗଲେ, ଆଉ ଗୌଡ଼ଦେଶକୁ ଫେରିବାକୁ ମନ କଲେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କର ଅନୁଗାମୀମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଗୌଡ଼ୀୟ ହେଲେ, ରାଜା ଓ ଅଧିକାରୀମାନେ ବି କ୍ରମେ ସେହି କଲ୍ଲୋଳ ଭିତରେ ପଡ଼ି ଭୂମି ହୋଇଗଲେ । ସେହି କଲ୍ଲୋଳ ଭିତରେ ମଜ୍ଜି ସେହି ମାର୍ଗରେ ସଂପୃକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର କେତେଦୂର ପରମାର୍ଥଲାଭ ହେଲା କି ନାହିଁ କେଜାଣି; ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଭାଷାଟି ଓଡ଼ିଆ ସମାଜର ଏକାଧିକ ବାହ୍ୟସ୍ତର ଭିତରକୁ କିପରି ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ହୋଇ ଯେ ଚରି ଯାଇଥିଲା; ସେକଥା ଭାବିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ହୁଏ । ତାହା ସମ୍ଭବତଃ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ବ୍ୟାଧିତ ପରାକ୍ରମ ସହିତ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଚରି ଯାଇଥିଲା । ପ୍ରୀତିର ଗୌଡ଼ୀୟ ରୀତିଟି ଏଠି ଭୂମିରେ ଥିବା ପ୍ରୀତିର ପ୍ରାୟ ଯାବତୀୟ ପରମ୍ପରାକୁ ଏକାବେଳକେ ଗିଳି ପକାଇଲା, ଆମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱୀକୃତି ସହିତ ତାହା ଆମକୁ ଗିଳି ପକାଇଲା । ଆମେ ଆମ ଭାବ କାଠିଗୁଡ଼ାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ପ୍ରାୟ ସେହି ରୀତିଟିର ମନ୍ତ୍ରଟି ଦ୍ୱାରା ମନ୍ତୁରାଇ ରଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲୁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏଠି ଓଡ଼ିଶାରେ କାବ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ଯାହା କିଛି ଲେଖା ହେଲା, ତାହା କେବଳ ସେହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଶ୍ୱଶାଳାଟିର ଅଶ୍ୱ ହୋଇ ନପାରିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ ମୋଟେ କାବ୍ୟ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ପରି ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ । 'ଆମ' ସାଧାରଣ, ସ୍ୱାଭାବିକ ଏବଂ କୃତ୍ରିମତାହୀନ ପ୍ରୀତି ଓ ଅନୁରାଗ ଗୁଡ଼ିକ ସେହି ବିଶେଷ କଳ୍ପନାସୂତ୍ରଟି ସହିତ ଖଞ୍ଜା ହୋଇ କେତେ କୃତ୍ରିମ, କେତେ ସଜ୍ଜିତ ଓ ତଥାପି କେତେ ନଗ୍ନ ଏବଂ ଧର୍ଷିତପରି ହୋଇ ଦେଖାଗଲା । ସିଏ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଏବଂ ଆମ ସମାଜର ଆଉ ଏକ କାହାଣୀ । ଏଠାରେ ତାହାର କେବଳ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇ ପାରିବ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର କାଞ୍ଚିଯାତ୍ରା ଓ କାଞ୍ଚି ବିଜୟ ଏକ ସତ୍ୟ ଘଟଣା । ସେହି ବିଜୟଟିକୁ ଅଧିକ ଗୌରବସରସ କରି ଦେଖାଇବାକୁ ତାହା ସହିତ କେତେ ଉପକାହାଣୀ ଓ ଉପକଳ୍ପନାକୁ ଆଣି ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । ରାଜାଙ୍କ ଆଗେ ଆଗେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ଦୁଇ ଠାକୁର ରାଉତ ହୋଇ କାଞ୍ଚି ଯିବାର ଉପାଖ୍ୟାନଟି ସେହିଭଳି ଏକ ମନୋରମ ଉପ କାହାଣୀ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା କିଛି ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଠାକୁର ଆମର ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ଓ ଡାକିଲେ 'ଓ' କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ଏକ ଭାରି ଚମତ୍କାର ଅଧ୍ୟାସ ଆରୋପିତ ହୋଇ ରହିଛି; ଆମ ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟଜୟ ଓ କନ୍ୟାହରଣ ପକ୍ଷରେ ଅବଶ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ନ୍ୟାୟ ରହିଥିଲା ବୋଲି ଏକ

ଆଧିଦୈବିକ ସମର୍ଥନ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ମାଣିକ ଗଉଡ଼ୁଣୀ ଏବଂ ମାଣିକ ପାଟଣାର ଉପକଥାଟି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ମନୋହର କଳ୍ପନା ଏବଂ ତାହା ହୁଏତ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଲୋକମୁଖରେ ହିଁ ଗଢ଼ଣଟିଏ ପାଇ କ୍ରମେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କରିଛି । କାଞ୍ଚିକାବେରୀ ଉପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଟକ ଲେଖା ହୋଇଛି, ଉଦ୍ଦୀପକ କେତେ ସଙ୍ଗୀତର ରଚନା ବି କରାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତ ଘଟଣାଟି ଘଟି ଥିବାର ପ୍ରାୟ ଶହେ ବର୍ଷ ପରେ କବି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ ସେଇଟିକୁ ଆଲେଖ୍ୟ କରି ଯେଉଁ କାବ୍ୟଟିକୁ (୨୧) ଲେଖିଛନ୍ତି, ଉପଲବ୍ଧ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାକୁ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୋଲି କୁହାଯିବ । କାଞ୍ଚିକାବେରୀ ଆଖ୍ୟାନକୁ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଯେପରିଭାବରେ ଶୁଣି ଆସିଛେଁ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ ତାହାକୁ ମୋଟେ ସେପରି ଭାବରେ କହି ନାହାନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ-କଳ୍ପନାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚୂନ ଓ କଳାଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଇ ସିଏ ଗପଟିକୁ ତାଙ୍କ ସୂତ୍ରରେ ପକାଇ କହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଇତିହାସ ପ୍ରାୟ ଏକ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଇଛି ଓ ମାଣିକ୍ୟ ଗଉଡ଼ୁଣୀ ମଧ୍ୟ ଭୂଇଁଛଡ଼ା ହୋଇ ଏକାବେଳେକେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଭୂମିକାରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛି ।

କବି କାବ୍ୟଟିର ଆରମ୍ଭରେ ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର କେଡ଼େ ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପ୍ରଭୁତୁଲ୍ଲା ଦେଖିଲେ ଭକ୍ତର ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଭାବ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ଆସିବ, ସିଏ ସେହି ଭାବଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ନ ଚଳଇ ଶ୍ରୀଭୁଜ ଯେ ସ୍ଥିର ହୋଇଥାଇ, ଦୁଷ୍ଟଙ୍କର ପ୍ରାଣ ନେଇ ଅଛନ୍ତି ଉଞ୍ଚାଇ
ଠାବରୁ ନଚଳନ୍ତି ଯେ ଛନ୍ତି ସବୁଠାରେ, ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ ଯେ ସବୁ ଶୁଣନ୍ତି କଢରେ ।
ଖୋଜିଲେ ନମିଳନ୍ତି ସେ ନିକଟରେ ଥାଇ, ବହୁତରେ ନମିଳନ୍ତି ଅଳପେ ମିଳଇ ॥

ମାତ୍ର ସେହି ମହାପ୍ରଭୁ ଯେତେବେଳେ ଧଳାଘୋଡ଼ାରେ ଚଢ଼ି ଚିଲିକା କୂଳରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା କୃଷ୍ଣ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଭାଗବତ ଅର୍ଥରେ 'କୃଷ୍ଣ' ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟିର ଯେଉଁ ଅର୍ଥ କରାଯାଏ, ସେ କୃଷ୍ଣ ନୁହନ୍ତି, ଇଏ ହେଉଛନ୍ତି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମତର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କୃଷ୍ଣ, ସିଏ କି କେଳି କରିବା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହେଲେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଓ ଯାହାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀ ଆପଣାକୁ ରାଧା ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ କେଳି ଫାନ୍ଦିବା ଲାଗି କାମରେ ଜର୍ଜର ହୋଇପଡ଼େ । ତେଣୁ କବିଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସୂତ୍ର ନିହାଣଟି ଅନୁସାରେ ମାଣିକ୍ୟ ଏକ ନୂଆ କଳେବର ଲାଭ କରିଛି । ତା'ର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଦେଇ କବି "ଦ୍ୱାପର ରାଧିକା ଏ ମାଣିକ୍ୟା ରୂପେ ଜନ୍ମ" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମାଣିକ କାଳିଆ ରାଉତଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ତାଙ୍କୁ କେବଳ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ଠଉରାଇ ନେଇଛି ଏବଂ ତାଙ୍କ ପାଖରେ "କୃପ ବେହେରାର ଝିଅ

ଚନ୍ଦ୍ର ମୋର ପତି" ବୋଲି କହି ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଇଛି । ଇତିହାସ ଓ କଥାର ନିର୍ମାତାମାନେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ମାଣିକ୍ୟର ବାପ ଏବଂ ପତିର ନାମ ସ୍ଥିରକରି ନପାରି ଥିଲେ ହେଁ କବି ଜାଲ ଜାଲ କରି ଅସଲ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ କାଟି ଥୋଇଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି । ମାଣିକ ତଳୁ ଥାଇ ଦହି ବଢ଼ାଇଦେଲା ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥରୂପୀ କୃଷ୍ଣ ସେହି ଘୋଡ଼ାରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ହିଁ ତା'ଠାରୁ ଦହି ଗ୍ରହଣ କଲେ । ତାପରେ,

ବଢ଼ାଇଦେଲା ଦଧିରୁ ଅଧିକ ପଡ଼ିଲା, ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ତାଙ୍କର ସେହି ଆନ୍ଦୋଳିଲା ।
ପାଇ ଆଲିଙ୍ଗନ କଲା ହୃଦରେ ଲଗାଇ, କୁଚକୁମ୍ଭ ଭିଡ଼ିଲା ତା' ଲଜ୍ଜା ଦୂରେଥୋଇ ।
କୋମଳ ପଦ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟର ମକରନ୍ଦ ଶୋଭା, ସେ ପାଦଧରି ମାଣିକା ମନେହେଲା ଲୋଭା ।

କାମ ଭକ୍ତିଭାବେ ସେ ଧରନ୍ତେ ପଦ୍ମପାଦ, ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ନାଥ ଯେ ଜାଣିଲେ ତା'ର ହୃଦ ।
ତାହାର ମଦନ ବାଞ୍ଛା ପୂରାଇବା ପାଇଁ, ସେହି ପର୍ଯ୍ୟରେ ତାହାକୁ ପୁଂସ ଭାବ ଦେଇ ।
ହାସ୍ୟରସ ଭାବ ତହିଁ ପୁଲକ ଚୁମ୍ବନ, ସେହି ପଦେ ମାଣିକାର ତୋଷ ହେଲା ମନ ।

ଏବଂ ତେଣୁ,

ଭାବଗ୍ରାହୀ ନାଥ ସେ ଭାବରେ ବଶ ହୋଇ, ପୂରିଲା ଗାଡ଼ିତ ପେଟ ଭାବ-ଦହି ପିଇ ।
ତେଣୁ କରି ସେ ମାଣିକା ଗୋପାଳୁଣୀ ପାଦେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶରଣ ପଶେ ଅପ୍ରମାଦେ ॥

ଏଠାରେ ପ୍ରେମଭକ୍ତି କାମଭକ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ଓ ଜୀବନବାଞ୍ଛା ମଦନ-ବାଞ୍ଛାରେ ପରିଣତ ହୋଇ ପୋଷମାନି ରହିଛି । ପ୍ରେମ-ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କ ପାଖରେ ନିଜକୁ ପ୍ରସାରିତ କରିଦିଏ । କାମଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭାବରେ ଆପଣା କାମୁକତାର ଗଣ୍ଡି ଭିତରକୁ ଟାଣି ଆଣେ ଓ ତାଙ୍କର ଗୋଡ଼ଟାକୁ ବକ୍ଷୋଜ ପାଖରେ ଭିଡ଼ିରଖି ପୁଂସଭାବ-ସଙ୍ଗମର ପରମାନନ୍ଦ ଲାଭ କରେ । ଜଗତର ନାଥ ବି ଭାବରେ ବଶ ହୋଇ ଗୋଟାପୁଣ୍ଡା ରସିକ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି ଓ ପ୍ରାର୍ଥିନୀର ପ୍ରାର୍ଥନା ପୂରଣ କରନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କୁ ମଣିଷର ଗାଡ଼ଟା ଭିତରକୁ ଟାଣିଆଣି ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ବେଶ୍ କେତେଶହି ବର୍ଷଧରି ଯେପରି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟପ୍ରମତ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର କ୍ଷୀଣବୀର୍ଯ୍ୟ ରାଜଦଣ୍ଡ ଗୁଡ଼ାକରେ କିଛିହେଲେ ହିଙ୍ଗ ନଥିବାର ଏକ ଭଣ୍ଡ ଜାଲ ବିସ୍ତାର କରି ରଖିଥିଲା, ଆମେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତମ୍ଭଟିରେ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରି ଦେଖିବା ।

× × ×

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ହିଁ ଆପଣାର ଅନ୍ତିମ ଲୀଳାର ଭୂମି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବଭାବ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବିକଶିତ ହୋଇଯାଉଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସିଏ ଗୌଡ଼ୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଟିର ଆଯ୍ୟତନଟି ମଧ୍ୟରୁ ଆପଣାକୁ ଯେତିକି ମୁକ୍ତ କରି ନେଉଥିଲେ ତେଣେ ଗୌଡ଼ୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ରୂପେ ବିକାଶ ଲାଭ କରୁଥିବା ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମୀ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର

ମଣ୍ଡଳୀଟି ଆପଣାର ଅଲଗା ଚେତା ଓ ଅଲଗା ଦେଖିବାଟି ବିଷୟରେ ହୁଏତ ସେତିକି ସଚେତନ ହେବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ରହିଥିଲେ, ସେମାନେ ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ପୁରୁଣା ତୀର୍ଥଦେଖିବାଗୁଡ଼ାକୁ ମାନୁଥିବାରୁ ପଣ୍ଡାମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ବେଶ୍ ଆଦର ଯାଉଥିଲେ । ଏହି କାରଣରୁ ଉକ୍ତ ସଚେତନତା କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଉଗ୍ର ବି ହେବାରେ ଲାଗିଲା, ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଭୂଇଁ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ମନକଲା ଓ ଅନ୍ୟମତାନୁସାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏକ ସେତିକି ଅସହିଷ୍ଣୁ ଭାବ ବି ପ୍ରକଟ କରିବାଲାଗି ଭାରି ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ପାଇଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଦେହରକ୍ଷା ପରେ ସେହି ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ହୁଏତ ଆହୁରି ଅଧିକ ବଳ ପାଇଲା, ଅଧିକ ପ୍ରତିବନ୍ଧକହୀନ ଭାବରେ ତାହା ନାମସଂକୀର୍ତ୍ତନର ପରାକ୍ରମୀ ତରଙ୍ଗଟି ସହିତ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମାଡ଼ିଯିବାରେ ଲାଗିଲା । ସାନ ସାନ କରଦରାଜ୍ୟର ରାଜାମାନେ ପୁରୀରାଜାଙ୍କର ଅନୁକରଣରେ ବି ସେହି ମାର୍ଗଟିକୁ ଆପଣାର ନବରଧର୍ମ କରିବାକୁ ମନ କଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କଲା । ସହଜଭକ୍ତିର ଡାଲଗୁଡ଼ାକ ଉପରକୁ ଭାରି ଆକର୍ଷଣୀୟ ମନେହେଲା । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ତା'ର ମାର୍ଗରେ ଆସିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ପରିହାର ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦାବୀ କରୁ ନଥିଲା । ସମାଜ ଯେଉଁପରି ଅଛି ସେହିପରି ରହିଥିବ, ହୃଦୟଟା ଯେତିକି ଆସକ୍ତିର ସହିତ ପୁରୁଣା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଛି, ସେଠାରେ ଆଦୌ କୌଣସି ବ୍ୟାଘାତ ଜନ୍ମାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ; କେବଳ ନାମ ନେବ, ନାମାବଳୀ ଧାରଣ କରିବ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଆକର୍ଷକ ନୂଆ ଭାଷାରେ ନାମସଂକୀର୍ତ୍ତନ କରିବ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ବଙ୍ଗଦେଶରେ ମୁସଲମାନ ଶାସନ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଶୀତାର୍ତ୍ତ ପ୍ରଜାମନରେ ନୂତନ ବଳ ଓ ବିଶ୍ୱାସର ନିର୍ଭର ଆଣି ଦେବାଲାଗି ଚୈତନ୍ୟ ଧର୍ମ ଆପଣାର ପ୍ରେମଧର୍ମଟିର ମାଧ୍ୟମରେ ଏକ ନୂତନ ଅନ୍ତଃଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ କରି ଆଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲା । ସେହି ଧର୍ମ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଭୂଇଁ ଦଖଲ କରି ମାଡ଼ି ଚାଲିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓ ରାଜାମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଦ୍ୱାରା ଏକ ଅନ୍ୟ ଉଲ୍ଲାସର ଭଉଁରୀ ଭିତରେ ପଡ଼ିଯିବା ପରେ ତାହା ଜନସମାଜକୁ ହୁଏତ ମୂଳ ଛାଡ଼ି ଡାଲଗୁଡ଼ାକୁ ଆବୋରି ରହିବା ପାଇଁ ପ୍ରରୋଚିତ କରିନେଲା, ଏକ ସାମୂହିକ ଶକ୍ତିହୀନତାର ସୃଷ୍ଟି ହେବାରେ ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଭିତରେ ଅସଲ ଶକ୍ତିର ଚେରଗୁଡ଼ାକ ଯେତିକି ବଞ୍ଚିତ ହେଲେ, ଉପରେ ହୁଏତ ସେତିକି ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଆହୁରି ମାଡ଼ି ଚାଲିବାର ଏକ ମନ୍ଦ ଉତ୍ସାହ ବି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ରାଜାମାନେ ବୈଷ୍ଣବ ହେଲେ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ରାଜାମାନଙ୍କ ପରି ଉଗ୍ର ଏବଂ ଏକଆଖିଆ ହୋଇଗଲା ।

ଏହି ପ୍ରବଳ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବଟି ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅସଲ ଓ ସ୍ୱକୀୟ ଧାରାଟି ପ୍ରକୃତରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ କ୍ଷତଗ୍ରସ୍ତ ହେଲା । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପରେ ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ରାଜା ଏବଂ

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମାର୍ଗ ଓ ଅନ୍ୟପାଖରେ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ଦୃଷ୍ଟିଟି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ସେତୁ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସିଥିବା ଖିଅଟି ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଛିଣ୍ଡି ଯାଇଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟଟିକୁ ସବଳ ନେତୃତ୍ୱ ଓ ଏକ ଦୃଢ଼ ଭୂମି ଦେଇପାରିବାକୁ ବି ଆଉ କେହି ରହିଲେ ନାହିଁ । ଆକର୍ଷଣର ଅଡ଼ା ପ୍ରଥମଟି ଆଡ଼କୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଢଳି ପଡ଼ିବାକୁ ପ୍ରାୟ ସବୁପ୍ରକାର ଅନୁକୂଳ ପବନ ପାଇଲା ଏବଂ ତାହା ଫଳରେ ଅସଲ ମୂଳଟି ହାତଛଡ଼ା ହୋଇଗଲା । ଏଣେ ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ବ୍ୟାପିଗଲା; ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଶୀତ ଓ ତାହାର ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ବାହ୍ୟକତା ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତ ଓ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ବସିଲା । ସେହି ଆଧିପତ୍ୟଟି ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥପରମ୍ପରା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହରାଇଲା, ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ ହୋଇ ରହିଲା । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ ରୂପରେ ପୁନର୍ବାର ଆପଣାର ଏକ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଲାଗି ଚେଷ୍ଟାକରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟାହାର-ପର୍ବଟି ହିଁ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଏହା ପ୍ରାୟ ତିନିଶହ ବର୍ଷର ସମୟ । ଆମେ ପୁନର୍ବାର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଯେ, ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଅପେକ୍ଷା ବଳିଷ୍ଠ ନେତୃତ୍ୱର ଅଭାବ ହିଁ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟାହାରଟି ଲାଗି ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଏକ କାରଣ ହୋଇ ରହିବ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକାଠି କରି ଧରି ରଖିବାଲାଗି ଉପଲବ୍ଧ ନେତୃତ୍ୱ ବା ପ୍ରତିଭାଟି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଗଲେ ଧର୍ମ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇଯାଏ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅସଲ ଧର୍ମଘରଟି ସେହିପରି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ନାନା ପାର୍ଥକ୍ୟକୁ ଗଣ୍ଡି ଓ ଭୂମି କରି ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥପରମ୍ପରା ନାନା ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ଦୁର୍ବଳ ଧର୍ମଶରୀରରେ ଟିକିନିଖି ପାର୍ଥକ୍ୟଗୁଡ଼ାକ ହିଁ ସମସ୍ତେ ସବାଆଗ ଦେଖିଲେ ଓ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଏଡ଼େବଡ଼ କରି ସେମାନେ ପରସ୍ପର ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପଥ ହୋଇଗଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟାହାରର ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିରେ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୋଥି ଲେଖା ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଧିକାଂଶ କେବଳ ବିଶିଷ୍ଟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାଖା ଓ ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଗୃହୀମାନଙ୍କ ସକାଶେ ହିଁ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଧର୍ମ ଆପଣାକୁ ଅପସରାଇ ଆରଣ୍ୟ ଓ କନ୍ଦରା ଭିତରକୁ ନେଇଯାଇଛି ଓ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉଚିତ ମୁହୂର୍ତ୍ତଟି ଆସିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣାର କ୍ଷୀଣ ଶିଖାଟିକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାଲାଗି ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଅଧିକ ବଳବାନ୍ ଓ ରାଜସ୍ୱୀକୃତ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମଟି ସତ୍ତ୍ୱେ ଆପଣାକୁ ତଥାପି ବଜାୟ ରଖିବା ସକାଶେ ତାହା ଆପଣାର ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଆଚାରକୁ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ କରି ଧରିବାକୁ ସବୁମନ୍ତେ ପ୍ରୟାସ କରିଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିରେ ଆମେ ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ, ଦ୍ୱାରକା ଦାସ, ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ, ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥମାର୍ଗର କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ମନେରଖିବା । ଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କର 'ନିର୍ଗୁଣ ମହାତ୍ମ୍ୟ' ଓ 'ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ', ଦ୍ୱାରକା ଦାସଙ୍କର 'ପରଚେ ଗୀତା', ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର 'ମହୀମଣ୍ଡଳ ଗୀତା' ଓ

ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର 'ବୈରିଚନ୍ଦ୍ର ଗୀତା' ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତିର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିକନିଧିମୂଳକ ପୋଥି । ଏହି ସନ୍ଥମାନେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅନ୍ତରାଳରେ କୌଣସି ପାହାଡ଼ର ଗୁମ୍ଫାରେ ବା ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ଆପଣାର ପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରି ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସାଧନାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରିକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଥିଲେ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରବୃତ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଅଧିକ ପ୍ରଶସ୍ତ ଏବଂ ଅଧିକ ନିରାପଦ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । 'ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା'ରେ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ରୂପେ ମହାଶୂନ୍ୟ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଏହି ପୋଥିଟି ହିଁ ପ୍ରମାଣ କରୁଛି ଯେ, କେବଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅନୁଗାମୀ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥମାନେ ଶୂନ୍ୟ ଓ ମହାଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କଳ୍ପନାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ, ସେମାନେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଭଗବତ୍ ସତ୍ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଏହିସବୁ ନାମ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ତାଙ୍କର ଉକ୍ତ ପୋଥିଟିରେ ମହାଶୂନ୍ୟ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମ ଉଭୟଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି—

ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ପଞ୍ଚଭୂତ, ଜାତ ହୋଇଛି ଏ ସମସ୍ତ ।
ଏ ପଞ୍ଚଭୂତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ, ନୁହେଁଟି ଶୁଣ ହୋ ସୁମନ ।
ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ଭିନ୍ନ ହେଲେ, ସଂସାରେ ଖେଳ ଲଗାଇଲେ ।
ଖେଳ ସରିଲେ ସର୍ବେ ଯାନ୍ତି, ଏକା ଅଙ୍ଗରେ ସେ ଚଳନ୍ତି ॥

ପୁଣି,

ବ୍ରହ୍ମରୁ ପୃଥ୍ୱୀ ଆଦିଯାତ, ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଛନ୍ତି ସମସ୍ତ ।
ବ୍ରହ୍ମରୁ ସର୍ବେ ଜନ୍ମିଛନ୍ତି, ସଂସାରେ ଲୀଳା ଯେ କରନ୍ତି ।
ବ୍ରହ୍ମରୁ ପଞ୍ଚଭୂତ ଜନ୍ମ, ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ।
ହେ ମନ ବ୍ରହ୍ମରୁଟି ସର୍ବ, ଜାତ ହୁଅନ୍ତି ଅସମ୍ଭବ ।
ମଲେ ସେ ବ୍ରହ୍ମରେ ପଶନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ ସେ ହୁଅନ୍ତି ॥

ଏହି ପୋଥିରେ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପରମସତ୍ତାଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମା, ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ, ଶୂନ୍ୟନାଥ ଓ ଶୂନ୍ୟଦେହୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କ ଭାଷାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ର, ସେହି ହେଉଛନ୍ତି ସକଳ ତୀର୍ଥ । ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ ସକଳ ପ୍ରକାର ଯୋଗାଭ୍ୟାସକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ଅରୂପ ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଆବଲମ୍ବନ କରିବାର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି । (୨୨)

ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମର ଅରୂପ ଧ୍ୟାନକୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ସୂଚିତ କରାଇ ଦେଉଛି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଆମେ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ତିନିଶହ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥପରମ୍ପରାର ଅପସାରଣପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତିକୁ ନିରୂପଣ କରିପାରିବା । ସେହିଦିନରୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରମ୍ପରାଟି ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଗାଦୀରୂପେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇ ରହିଆସିଛି ।

ସେଗୁଡ଼ିକର ପୂଜାସ୍ଥାନରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଗଲାଣି । ସେମାନେ ଲେଖିଥିବା ପୋଥିଗୁଡ଼ିକ ଧର୍ମୀୟ ଲୋକବିଶ୍ୱାସର ବଡ଼ ଭ୍ରାନ୍ତିରେ ପଡ଼ି ନିଜନିଜର ସ୍ୱକୀୟତାକୁ କେଉଁ ଦିନରୁ ହରାଇ ବସିଲେଣି । ସନ୍ଥମାର୍ଗର ଶାଖାଗୁଡ଼ିକ ମାର୍ଗମମତାରେ ନିଜନିଜ ମାର୍ଗର ମୂଳ ସନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଠାକୁର ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ବି କଲେଣି । ଗାଦୀଗୁଡ଼ିକ ଗାଦୀବ୍ରହ୍ମ ହୋଇସାରଲେଣି । ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକ ସଜୀବ ହରାଇ ବସିଲେଣି । ମାର୍ଗଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ଏକ ମାର୍ଗଯାତ୍ରାର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ଆପଣାର ଅବିର୍ଭାବ ଘଟାଇଥାନ୍ତି । ମାର୍ଗ ସହିତ ସର୍ବଦା ଏକ ସାଧନାନୁଶୀଳନର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଗ୍ରହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ସମସ୍ତେ ସମତଳଭୂଇଁକୁ ଆସି ଧୂଳି ହୋଇଗଲା ପରି ଲୋକୋପାସନାର ସହଜବୃତ୍ତିଟି ଭିତରକୁ ଧରା ହୋଇ ଆସି ସେଗୁଡ଼ିକ ମନ୍ଦିରରେ ପରିଣତ ହୋଇ ରହନ୍ତି । ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକ ପାସୋର ଯାଏ, ଗାଦୀଗୁଡ଼ିକ ରହିଯାଆନ୍ତି, ଇତିବୃତ୍ତଗୁଡ଼ାକ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପୃଥୁଳ ହେବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି ।

ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍‌ପଣୀ—

୧ । ସଂସ୍କୃତ କୂପଜଲ କବୀର ଭାଷା ବହତା ନୀର
ଯବ ଗୃହୌଁ ତବ ହି ଡ଼ୁବୌଁ ଶାନ୍ତ ହୋୟ ଶରୀର ।

୨ । ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ : ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖାଧର୍ମ, ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ବିଭାଗ, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଶାନ୍ତିନିକେତନ, ୧୯୫୧, ପୃଷ୍ଠା-୧୫୭

୩ । ଅରୂପରୁ ରୂପ ପ୍ରକାଶ ହେବ, ରୂପ ଯାଇଣ ଅରୂପେ ମିଶିବ ।
ରୂପ ଅରୂପ ସମ କରିଥିବୁ, ସମତାରୂପରେ ସବୁ ପାଇବୁ ।।

—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ : ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ, ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପୁଣି,

ନାମକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ସିନା ରୂପକୁ ପାଇବ,
ରୂପ ନଥିଲେଣ ନାମ କାହିଁ ଭଣାଇବ ।
ନାମରୂପ ଧରି ରୂପ ଉଦୟ ଜଗତେ,
ସଂଶୟ ଫିଟାଇ ପାର୍ଥ କହିଦେଲି ତୋତେ ।।

—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଛୟାଳିଶ ପଟଳ, ଦ୍ୱିତୀୟ ପଟଳ ।

୪ । ଭଲ ପଚାରିଲୁ ଗୁପତ ସନ୍ଧି, ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟ ପରେ ବନ୍ଧି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଉଦାସରେ ରହେ, ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସବୁ ମାୟା ଭ୍ୟାପ୍ୟେ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଦୟାଳୁ ଅଟଇ, ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସର୍ବଘଟେ ରହି ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ କରେ ନଟଘଟ, ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଜାଣେ ଛନ୍ଦକୁଟ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟରେ ମାରଇ, ମାରି ଶୂନ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ଗଢ କରଇ ।
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଅଲଗେ ରହିଛି, ଶୂନ୍ୟ ପରେ ରହି ଲୀଳା କରୁଛି ॥
—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ : ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା ।

୫ । ଜ୍ଞାନ ଭେଦିଲେ ଭକ୍ତି ପାଇ, ଭକ୍ତି ଭେଦିଲେ ଜ୍ଞାନ ପାଇ ।
ପକ୍ଷୀ ଯେସନେ ଦୁଇ ମତ, ଦୁଇ ଡେଣାରେ ଉଡ଼େ ସେତ ।
ଜ୍ଞାନଭକତି ଏକ ଡେଣା, ସଗୁଣ ଭକ୍ତି ଏକ ଜଣା ।
ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟେ ଯେ ଅଛି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମିଶିଛି ॥
—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ : ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା, ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ ।

୬ । କର୍ଣ୍ଣାଟକର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ହରିଦାସ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ଅନ୍ୟତମ ସାଧକ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ (୧୭୨୮-୮୦୯) ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ହରିଙ୍କର ମଣ୍ଡପ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ : ଭୂମଣ୍ଡଳ ହେଉଛି ଅତନୁ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ପୀଠ । ସୂର୍ଯ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଦୀପ, ବୃକ୍ଷମାନେ ତାଙ୍କର ଚାମର, ଆକାଶ ମଣ୍ଡଳ ଛତ୍ର ଏବଂ ବାରିଧାରା ହେଉଛନ୍ତି ଶ୍ରୀହରିଙ୍କର ସ୍ନାନ ।

—Dr. M· V. Krishna Rao : Purandara and the Haridasa Movement, Karnataka University, Dharwar, 1966, ପୃଷ୍ଠା-95

୭ । Chitta Ranjan Das : Studies in Medieval Religion and Literature of Orissa, Viswa Bharati Studies-14, Santiniketan, 1951, ପୃଷ୍ଠା-11

୮ । ଜ୍ୟୋତି ନିରାନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତି ହିଁ ଆନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିରୁ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶ ।
ଜ୍ୟୋତିକୁ ଘେନି ଜ୍ୟୋତି ଉଦେ ହୋଇଛି ସବୁଠାରେ ଶେଷ ॥
—ଗରୁଡ଼ଗୀତା, ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୯ । ବୈଶ୍ୟ ତୋ ନୟନ ଅଟଇ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶ୍ରବଣକୁ କହି ।
ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାସାର ପବନ, ଶୂଦ୍ର ଯେ ମୁଖରେ ପ୍ରମାଣ ।
ଏମନ୍ତେ ଚାରିଜାତି କହି, ଜ୍ୟୋତି ମଧ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇ ॥
—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ : ଗୁପ୍ତ ଗୀତା, ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

। ସ ନୈବ ବ୍ୟଭବତ୍ ସ ଶୌଦ୍ରଂ ବର୍ଣ୍ଣମସୃଜତ ପୂଷଣମିୟଂ ବୈ ।
ପୂଷେୟଂ ହୀଦଂ ସର୍ବଂ ପୁଷ୍ୟତି ଯଦିଦଂ କିଂ ଚ ॥

—ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ ୧।୪।୧୩

। "ମାନବଜନ୍ମ ଦୋଡ଼ଉଦସ୍ତୁ । ଇଷବେକୁ ଇଡ଼ଉ କମ୍ପିସବେକୁ ॥"
(ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ—୬, ପୃଷ୍ଠା—୨୩୦)

। Suniti Kumar Chatterjee : The People Language and Culture of Orissa, Artaballava Mohanty Menorial Lectures, Orissa Sahitya Akademi, 1966. ପୃଷ୍ଠା-76

। Gustav Oppert, On the Original Inhabitants of Bharatavarsa or India, Oriental Publishers, Delhi, 1972, ପୃଷ୍ଠା-୩୦୬

। ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଡ ଗୋପୀନାଥ କବିରାଜ : ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଧାରା, କଲିକତା ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଗବେଷଣା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-୩୨, ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା-୧

। ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ, ବାଙ୍ଗାଲୀର ଇତିହାସ (ଆଦି ପର୍ବ) ସଂକ୍ଷେପିତ ସଂସ୍କରଣ ଲେଖକ ସମବାୟ ସମିତି, କଲିକତା-୧୨, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୩୧୧

। ପ୍ରଶାନ୍ତ କୁମାର ଦାଶଗୁପ୍ତ, ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଓ ଜୟଦେବଗୋଷ୍ଠୀ, Indian Publications, Calcutta, 1974 ପୃଷ୍ଠା-୧୦୭

। ଚୈତନ୍ୟମତମ୍-Mackenzie, Vol, 16 (fol. 9a)ରୁ ଅନୁଲିଖିତ ଏବଂ ଡକ୍ଟର ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତେଲୁଗୁରୁ ଇଂରାଜୀରେ ଅନୂଦିତ ।

। Prabhat Mukherjee , The History of Medieval Vaishnavism in Orissa, R. Chatterjee, Calcutta, 1940, ପୃଷ୍ଠା-୭୦

। Prabhat Mukherjee, History of the Chaitany Faith in Orissa, Manohar, New Delhi, 1979, ପୃଷ୍ଠା-୯୧

। ସତୀନ୍ଦ୍ର ମୋହନ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ବାଙ୍ଲା ସାମାଜିକ ଇତିହାସରେ ଭୂମିକା, ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ; କଲିକତା-୯, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୧୭୬

୨୧ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ, କାଞ୍ଚିକାବେରୀ, ଶ୍ରୀ ସୁକୁମାର ସେନ ଓ ସୁନନ୍ଦା ସେନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ, କଲିକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ୧୯୫୮

୨୨ । ପବନ ନକରି ସାଧନ, ନ ସାଧି ଷଡ଼ଚକ୍ରମାନ ।
ଇଅଁଳା ପିଅଁଳା ନଛନ୍ଦି, ନକରି ଦଶଦ୍ୱାର ବନ୍ଦୀ ।
କେବଳ ମନ ନୟନର, ହୃଦେ ଚିନ୍ତିବ ଦାମୋଦର ।
ସ୍ୱରୂପ ଭାବନା ନକରି, ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅନୁସରି ।
ନୟନ ଟେକି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଚାହିଁ, ପିଛୁଡ଼ା ପକାଇବ ନାହିଁ ।
ଜୁଆ ପଶାରେ ଯେସନ୍ତେ ମନ, ତେସନ୍ତେ ଚିନ୍ତିବ ନାରାୟଣ ।
ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚିହ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣିରାଶି, ଖୋଜିବ ମନରେ ପ୍ରକାଶି ॥

—ବୈଚନ୍ଦ୍ର ଗୀତା

ଷଷ୍ଠ-ସ୍ତମ୍ଭ

ରୀତି ଓ ପ୍ରୀତିର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ

ଅତିକୃତ କାବ୍ୟହର୍ମ୍ୟର ଅଲଙ୍ଘ୍ୟତା

ରୀତି ଆଉ ପ୍ରୀତି—ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ ହେଉଛନ୍ତି ଆମ ଜୀବନର ଦୁଇଟି ବୃତ୍ତି । ପ୍ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ଏକ ରୀତି ଅବଶ୍ୟ ରହିବ ସତ, ମାତ୍ର ରୀତିଟା ରହିଥିଲେ ଯେ ପ୍ରୀତି ଅବଶ୍ୟ ରହିଥିବ ସେକଥା ମୋଟେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରୀତି ଯେତେବେଳେ ଘନିଷ୍ଠ ଓ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ରୀତି ଅବଶ୍ୟ ରହିଥାଏ ସତ, ମାତ୍ର ରୀତି ବିଷୟରେ ସେତେବେଳେ ହୁଏତ ଆଦୌ କୌଣସି ସଚେତନତା ନଥାଏ । ପ୍ରୀତିର ବହୁ ସ୍ତର ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ଅନୁସାରେ ରୀତିର ପ୍ରକାଶ ଧାରାରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ସ୍ତର ଅବଶ୍ୟ ରହିବ । ଆମ ଜୀବନଟିର ସମଗ୍ର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା, ସମସ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମସ୍ତ ସମର୍ପଣେଚ୍ଛା ଏକ ସମଗ୍ର ଅନ୍ତରାବେଦନ ହୋଇ ଯେତିକି ସହଜ ଭାବରେ ଆମ ହୃଦ୍‌ରାଜ୍ୟର ଯେଉଁ ସ୍ତରରେ ଆପଣାକୁ ଅନୁଭୂତ କରାଇ ରଖିପାରୁଥିବ, ଆମ ପ୍ରୀତିର ସ୍ତରଟି ତାହାରି ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରିବ । ରୀତିର ଅନେକ ପ୍ରକାର ରହିଛି, ପ୍ରୀତିର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନେକ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ ଅନେକ ଆୟାମ ରହିଛି । ଆମେ ଆପଣାର ଜୀବନର ସମଗ୍ର ନିବେଦନ କ୍ଷେତ୍ରଟିରେ ପ୍ରୀତିର ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ଥଟିରେ ବିଚରଣ କରୁଥାଉ, ଆମେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରକୃତିସିଦ୍ଧଭାବରେ ରୀତିର ଏକ ଅନୁରୂପ ପ୍ରକାରକୁ ଆମ ଜୀବନରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇ-ଥାଉ । ତେଣୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଆମ ରୀତିର ପ୍ରକାରଟିରୁ ପ୍ରୀତିର ଅସଲ ପ୍ରସ୍ଥଟିକୁ ବାରିନେଇ ପାରିବା ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ଆମ ରୀତିର ସଂସାରଟିରୁ ଆମ ପ୍ରୀତିର ଅଲଙ୍ଘ୍ୟତା କିମ୍ବା ବସ୍ତୁତତାଟିକୁ ବେଶ୍ ଚିହ୍ନି ହୋଇଯାଇଥାଏ ।

ଏହି ସ୍ତମ୍ଭଟିରେ ଆମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ ଆୟତନଟିର ଆଲୋଚନା କରିବା, ସେଇଟିର ବିସ୍ତାର ପ୍ରାୟ ତିନିଶହ ବର୍ଷ । ତାହାକୁ ଆମେ ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ୧୫୫୦ ଠାରୁ ୧୮୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧରିବା । ଏହି ଅବଧିଟି ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ଅତିଗୃରଟି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକାରିତାର କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅଧିକାର କରି ରହିଥିଲା, ଆଲୋଚକମାନେ ତାହାକୁ ରୀତିଯୁଗ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଯୁଗଗୁଡ଼ିକରେ ଆମର ଏଠି ରୀତି ଅବଶ୍ୟ

ଥିଲା ଏବଂ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ସତ, ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନର ଆଲୋଚ୍ୟ ଏହି ବିଶେଷ ଯୁଗଟିରେ ରୀତିଟା ପ୍ରୀତିକୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଗ୍ରାସକରି ରହିଥିଲା, ପ୍ରୀତିର ବାଟ ଓଗାଳି ରହିଥିଲା । ଏହି ଯୁଗଟିର ସୀମା ଭିତରେ ଆମେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା କରିବା, ଏମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ ଓ ଭକ୍ତ ଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ସେହି ବୈଷ୍ଣବତ୍ୱ ତଥା ଭକ୍ତତ୍ୱ ଏକ ପ୍ରକାଶ ଭଙ୍ଗୀ ଦ୍ୱାରା ଏପରି ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ଉପଦ୍ରୁତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଯେ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସମାଲୋଚକମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସେହି ଯୁଗଟିକୁ ଆଦୌ ଭକ୍ତିସାହିତ୍ୟର ଯୁଗ ବୋଲି ନକହି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ରୀତି ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଯୁଗର କାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କର ଅସଲ ସମ୍ବଳ ଭକ୍ତି ନୁହେଁ, ରୀତି; ପ୍ରୀତି ନୁହେଁ ପ୍ରଦର୍ଶନ, କାରିଗରୀର ପ୍ରଦର୍ଶନ, କାବ୍ୟ ପ୍ରସାଧନ ବିଷୟରେ ଆପେ ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ପଟୁତାର ପ୍ରଦର୍ଶନ, ସାନ ଓ ସହଜ କଥାଟିକୁ ଆଡ଼ମ୍ବରଯୁକ୍ତ ଓ ଜଟିଳ ଭାବରେ କହି ଫୁଲେଇ ଦେବାର ପ୍ରଦର୍ଶନ, ବର୍ଣ୍ଣନାର ବାଣ-ଗୁଡ଼ାକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତର ଅସଲ ଭାବମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ପୋତି ଦେବାର ପ୍ରଦର୍ଶନ । ଭକ୍ତ ଭଜନ ଗାଏ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି ଲାଗି; ମାତ୍ର ଯେତେବେଳେ କବି ଆପଣାର ଛନ୍ଦ ଏବଂ ଅଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ କାବ୍ୟଧାତୁଗୁଡ଼ାକ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ପାଠକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଆପଣାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟଗୁଡ଼ାକର ପ୍ରଶସ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ଦେଖେଇ ଦେବାକୁ ବାହାରେ, ସେତେବେଳେ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଭାବଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ପ୍ରୀତି ପ୍ରାୟ କେଉଁଠି ହେଲେ ନଥାଏ । ପ୍ରୀତି, ଆପଣାକୁ ଦିଏ, ଯଥା ସମ୍ଭବ ସହଜ ଭାବରେ ଦିଏ, ଯଥାସମ୍ଭବ କମ୍ କୋଳାହଳ କରିଦିଏ, ଯଥାସମ୍ଭବ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ଓ କମ୍ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦେଖାଇ ଦିଏ । ସଭାପାଇଁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ, ସଭାରେ କାବ୍ୟ-କ୍ରୀଡ଼ାର ଆୟୋଜନଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ସବୁଠୁ ଅଧିକ ମର୍ଦ୍ଦରାଜ ଅଥବା ମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାର ଏକ ଅଧ୍ୟବସାୟୀ ସ୍ପୃହା ରହିଥିଲେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲୋଡ଼ା ହୁଏ, ଗୃହସ୍ଥ ଲୋଡ଼ା ହୁଏ, ପ୍ରଦର୍ଶନ ବି ଲୋଡ଼ାହୁଏ ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ହିଁ ନାନା କାରଣରୁ ରାଜଧର୍ମ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଅସଲ ବୈଷ୍ଣବ-ଧାରାଟି କ୍ରମେ ରାଜଧାନୀ ଓ ନଅରଗୁଡ଼ାକର ଅନେକ ଦୂରକୁ ଅରଣ୍ୟ ଓ ଗିରିକନ୍ଦର ଭିତରକୁ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ଯିବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଜୀବନରେ ତଥାପି ଧର୍ମର ଏକ ସ୍ପର୍ଶ ଆଣି ଦେବାଲାଗି ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଯେଉଁ ପ୍ରେମଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ, ତାହା ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜନୀତିର ଏକ ଅବକ୍ଷୟ-ଯୁଗରେ ରାଜସଭାର ପରିଚର୍ଯ୍ୟାରେ ଲାଗିବାକୁ ଆସି କ୍ରମେ ଏକ ସାମନ୍ତବାଦୀ ଅପସଂସ୍କାରରେ ପରିଣତ ହେବାକୁ ବସିଲା । ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟମାର୍ଗରେ ଯାଇ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେଲେ, ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଛାଡ଼ି ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ପଦମାନ ଲେଖିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ସେମାନେ

ରୀତି-ଅନୁରାଗୀ ହୋଇ ନଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁସବୁ ଚରିତାମୃତ ଏବଂ ନାଟକ ଲେଖା ହେଲା, ସେଗୁଡ଼ାକ ସହଜ ଭାଷାରେ ଲେଖା ହେଲା ଏବଂ ଭକ୍ତିସାହିତ୍ୟର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଗଣା ହେଲା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ତାମିଲ ବୈଷ୍ଣବ-ସାହିତ୍ୟରେ କବିମାନେ କୃଷ୍ଣଲୀଳାର କାବ୍ୟିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ବେଳେ ବେଳେ ନିଜକୁ ବି ନାୟିକାପଣରେ ଆଣି ଥୋଇବାକୁ ମନ କରୁଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ସେମାନେ କାବ୍ୟର ରୀତି-ପରମ୍ପରାଟିକୁ ମୋଟେ ଆଦର ନଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ବା ଯେଉଁସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ରୀତି କାଳର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଘଟିଲା, ସେତେବେଳେ ତାହା ଏତେ ମୁକ୍ତଭାବରେ ବୈଷ୍ଣବମତକୁ ଆପଣାର ବାହନରୂପେ ଆଦୌ ବ୍ୟବହାର କରି-ନଥିଲା । ରୀତିପରମ୍ପରା ଭାରତରେ ମୂଳତଃ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପରମ୍ପରା । ସେହି ପରମ୍ପରାରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ କାବ୍ୟର ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ାକ କଦାପି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମୋପାଖ୍ୟାନ ଗୁଡ଼ାକର ମୁଖା ପିନ୍ଧି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିବାର ମୋଟେ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ନାହିଁ । ରୀତିକୁ କୃଷ୍ଣୋପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିପାଟୀଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଯୋଡ଼ି-ଥିବା ବରିଷ୍ଠତମ କବି ହେଉଛନ୍ତି ଜୟଦେବ । ସିଏ ରାଜାଙ୍କ ସଭାରେ ଥିଲେ । ସିଏ ବି କୁଆଡ଼େ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’କୁ ପ୍ରଥମେ ଏକ ସଭାକାବ୍ୟ ରୂପେ ଲେଖିଥିଲେ, ଯାହାକି ପରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ରସାବିଷ୍ଟାରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମକାବ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ରୀତିକାବ୍ୟଗୁଡ଼ାକରେ ଆମେ ବୈଷ୍ଣବ ଆଖ୍ୟାନ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ବ୍ୟଞ୍ଜନା-ଗୁଡ଼ାକୁ ଏପରି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ, ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିର ପଦକାର-ମାନେ ରୀତି ଓ ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରକୃତରେ କେଉଁଟିକୁ ପତ୍ନୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ସେ କଥା ନିରୂପଣ କରିବାବେଳେ ସମୀକ୍ଷକମାନେ ବଡ଼ ସଂଶୟରେ ପଡ଼ି ଯାଇଥାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଖାସ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିରେ କାହିଁକି ରୀତିର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ପଶି ଏକ ରୀତି ସାହିତ୍ୟକୁ ଜନ୍ମଦେଲା, ତାହାର ସମ୍ୟକ ଆଲୋଚନା ହେବାକୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ବାକି ରହିଛି ।

ସଂସ୍କୃତରେ ରୀତିକାବ୍ୟ ପଛରେ ଏକ ରୀତିଶାସ୍ତ୍ର ରହିଛି । ରୀତିର ସୂତ୍ର ବିସ୍ତର ଏବଂ ସୂତ୍ରବଖାଣ କରାଯାଇ ରୀତିଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖାଯାଇଛି ଏବଂ ସେହି ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଅନୁସରଣ କରି ସ୍ୱାଧୀନତା ବଳରେ ରୀତିକବିମାନେ ଅକ୍ଷର ଏବଂ ଶବ୍ଦ ସହିତ କସରତ କରି ରୀତିକାବ୍ୟମାନ ରଚନା କରନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ରୀତିକବିମାନେ ବି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ରୀତିଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି, ଏଣେ ରୀତିକାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଅନ୍ତର ପରି କାବ୍ୟର ଏକ ବାହ୍ୟ-ଅଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ରହିଛି, ଏକ ସଜ୍ଜା-ଅଙ୍ଗ ରହିଛି । ଅନ୍ତଃସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରି ଏକ ବାହ୍ୟ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହି ମତଟି ଉପରେ ଅଗ୍ରପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ସାହିତ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରୀତିଦିଗଟିର ଆବିଷ୍କାର ହୋଇଛି ଓ ତାହାକୁ କ୍ରମେ ଆବଶ୍ୟକ ସୂତ୍ରାବିନ୍ୟାସ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇ ଏକ ରୀତିଶାସ୍ତ୍ରର ଭିଆଣ କରାଯାଇଛି । ରୀତିନାମକ ବସ୍ତୁଟିର କୌଣସି

ବିଶେଷ ଅଙ୍ଗାଂଶ ଉପରେ ଅଗ୍ରଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ରୀତିର ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ କେତେ ଉପସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ ମୁଣ୍ଡଟେକି ବାହାରିଛନ୍ତି, ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ାକର ଉପସୂତ୍ର ଓ ଅନୁସୂତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ବାହାରିଛି । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ବାତ୍ସାୟନ ଋଷିଙ୍କର 'କାମଶାସ୍ତ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଏହି ସବୁକିଛିକୁ ପ୍ରେରଣା ଓ ପ୍ରରୋଚନା ଯୋଗାଇଛି । ବାତ୍ସାୟନ ଚାର୍ବାକଋଷିଙ୍କର ଅନୁଗାମୀ ଥିଲେ । ଚାର୍ବାକ୍ ସମାଜଦର୍ଶନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁଖବାଦୀ ଥିଲେ । ଭାରତୀୟ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦ କୌଣସି ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଭୂମିଗୁଡ଼ି, ଆପଣାର ସମଗ୍ର ଆବେଦନଟିକୁ ଗୁଡ଼ି, ଇଚ୍ଛା ଅମୂର୍ତ୍ତିପଣିଆ ଭିତରେ ଦର୍ଶନର ଶିରୀକାଟି ବସିଥିବା ବେଳେ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାର ଏକ ପ୍ରତର୍କିୟା ସ୍ୱରୂପ ମଣିଷର ମୁହଁଟାକୁ ପୁନର୍ବାର ଭୂଇଁ ଉପରେ, ଇହସଂସାର ଉପରେ ଆଣି ମାଡ଼ି ଦେବା ପାଇଁ ଭାରତବର୍ଷରେ ସୁଖବାଦୀ ଦର୍ଶନ ଆପଣାଲାଗି ଏକ ପ୍ରଭାବସ୍ଥାନ ସମ୍ଭବ କରି ପାରିଥିଲା । 'କାମଶାସ୍ତ୍ର' ପ୍ରୀତିର ଶାସ୍ତ୍ର ନୁହେଁ, ତାହା କାମର ଶାସ୍ତ୍ର; ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଆସି କାମକୁ ହିଁ ପ୍ରୀତିର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶବର୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ନିଆଯାଇ ଥିଲା । ଭାରତୀୟ 'କାମଶାସ୍ତ୍ର' ଲେଖାହେବା ଦ୍ୱାରା ଲୋକ-ଜୀବନ ଭିତରକୁ କାମମୟତାର ସମଗ୍ର ବୃତ୍ତିଟି କେତେଦୂର ଆପଣାକୁ ସଞ୍ଚାରିତ କରିଦେଇ ପାରିଥିଲା, ସେକଥା କହିବା ଆଦୌ ସହଜ ନୁହେଁ । କାରଣ, କାମ ଓ ରତିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥାର୍ଥ ଓ ସୁସ୍ଥ ପରିତର୍ପଣ ଲାଭ କରି ପାରିବାକୁ ହେଲେ କେବଳ 'କାମସୂତ୍ର' ମୋଟେ ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ, ଏଥିରେ ସାମାଜିକ, ସମାଜଗତ ଓ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଆହୁରି ଅନେକ ସୁସ୍ଥତାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ମାତ୍ର ତାହା ଭାରତୀୟ କଳା, ଭାରତୀୟ ସ୍ଥପତି ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେ ଅନେକ ଭଣ୍ଡାରସାମଗ୍ରୀ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଛି, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସଂସ୍କୃତ ରୀତି-ପରମ୍ପରାର ପ୍ରାଚୀଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣତଃ ଦାଣ୍ଡୀ ଓ ଭାରବିଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଥାଏ । ଭାରବି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର କବି । ଭାରବି ଆପଣାର ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ରଚନାଗତ କେତେ ଧୁରନ୍ଧରତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ସେ ଚତୁରୋକ୍ତିକରି ଧାଡ଼ି ଥିବା ଏପରି ପଦମାନ ରଚନା କରିଛନ୍ତି, ଯାହାର ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟପାଦଗୁଡ଼ିକ ଅବିକଳ ଏକାପରି ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦଗୁଡ଼ିକ ବି ଅବିକଳ ଏକାପରି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଶବ୍ଦକ୍ରମ ଗୋଟିଏ ପରି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ । ଏବଂ ତାହାହିଁ କୃତିତ୍ୱ, ତେଣୁ ତାହାହିଁ ରୀତିର ଚଳଣିଟି ଅନୁସାରେ କବିତ୍ୱରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ । ଭାରବି ଏପରି କେତୋଟି ପଦ ରଚନା କରିଥିବାର ଶ୍ରେୟଃ ବି ହାସଲ କରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁଥିରେ କି ଚତୁରୋକ୍ତିଯାକ ପଦର ଶବ୍ଦଯୋଜନା ଠିକ ଏକାପରି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକଟ କରୁଛି । ପଦମାନଙ୍କରେ ଭାରବି କେତେକ ସ୍ଥଳରେ କେବଳ 'କ' ବର୍ଣ୍ଣ କେବଳ ଚ, ସ୍ତ ଅଥବା ଲ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ବାମରୁ ଡାହାଣକୁ ପଢ଼ିଲେ ଯାହା ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଡାହାଣରୁ

ବାମକୁ ପଢ଼ିଲେ ଠିକ୍ ସେଇଆ । ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରଥମଟିକୁ ଶେଷଆଡ଼ୁ ପଢ଼ି ଆସିଲେ ଯାହା, ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ଳୋକଟି ଅବିକଳ ସେଇଆ । ହିଁ, ଭାରବି ଏପରି ଶ୍ଳୋକମାନ ବି ରଚନା କରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁଥିରୁ କି ଏକାବେଳକେ ତିନୋଟି ଅର୍ଥ ବାହାର କରାଯାଇ ପାରିବ । କେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି ଏପରି ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକରେ ବନ୍ଧା ହୋଇଛି ଯେ, ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ବୋଲି ଓଷ୍ଠ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଅଥବା, ଅତିକୁଶଳ କାବ୍ୟକାରିତା ଦ୍ୱାରା ଏପରି କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକ ଲେଖାହୋଇଛି, ଯାହାକୁ ଆଗ ଏବଂ ପଛ ଉଭୟ ଆଡ଼ୁ ପଢ଼ିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥ ବାହାରିବ । (୧)

ଭାରବିଙ୍କ ସାଙ୍ଗକୁ ଦଣ୍ଡୀ । ଆପଣାର ରଚନାରେ ସିଏ ମଧ୍ୟ କମ୍ ଶବ୍ଦକୌଶଳ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି । ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟରେ ସିଏ ଅଦ୍ଭୁତ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଏପରି ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସ କରିପାରିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ କି ଏଣୁ ପଢ଼ିଗଲେ ତାହା ରାମଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତିକଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବାର ଦେଖାଯିବ ଓ ତେଣୁ ପଛଆଡ଼ୁ ପଢ଼ି ଆସିଲେ ଆମକୁ ସେଥିରୁ ମହାଭାରତର କଥା ଶୁଣିବାକୁ ମିଳିବ । (୨) ଦଣ୍ଡୀ ଚିତ୍ରବନ୍ଧର ଶୈଳୀ ଅନୁସାରେ କାବ୍ୟରଚନା କରିବାରେ ଭାରତରେ ସମ୍ଭବତଃ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବୋଲି ଆଲୋଚକମାନେ ଅନୁମାନ କରିଥାନ୍ତି । କାବ୍ୟରେ ଏହି ଶୈଳୀର ପ୍ରୟୋଗଟିକୁ ସେ ଏକାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟବିତ୍ ରୁଦ୍ରଟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦିଗଟି ଉପରେ ଅଧିକ ବିଶଦ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ମମ୍ମଟ କାବ୍ୟ ରଚନାର କେବଳ ଏକ ଶୈଳୀ ହିସାବରେ ହିଁ ତାହାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ ତାହାକୁ ଅପ୍ରଶସ୍ତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ବିଶ୍ୱନାଥ ତାହାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱନାଥ ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖା । ସେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱାଲୋଚନାରେ ଯାହା ବର୍ଜିତ ହୋଇଛି, ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଛତାଧରି ତାହା ଯେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ରଚନାର ଆକାଶଟାକୁ ଏପରି ଧୂରନ୍ଧର ଭାବରେ ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ଆସିଛି, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଅବୋଧ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

ଭାରତୀୟ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଅକ୍ଷରର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ଅନୁସାରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଏକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ତନ୍ତ୍ରସାଧନାରେ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଆରାଧନାର ବୀଜମନ୍ତ୍ରରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ପୃଥିବୀର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଭାଷାର ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକର ବିବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପଛରେ ପ୍ରାୟ ସବୁଠାରେ ଏକ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବମୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ରହିଛି । ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଶବ୍ଦକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କବି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକ୍ରିୟା ହେଉଛି ଧର୍ମତଃ ଏକ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର ପ୍ରକ୍ରିୟା । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି କଥାଟିକୁ ଅନୁଭବ କରି ଥିବାରୁ ଶଙ୍କରାର୍ଯ୍ୟ କବିକୁ କ୍ରାନ୍ତଦର୍ଶୀ ବୋଲି କହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା

କରିଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତୀକପରମ୍ପରାର ଏହି ଭୂମିକାଟିର ଦାୟାଦ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଯେଉଁମାନେ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ାକର ମନଇଚ୍ଛା ଦୋହନ ଓ ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦନ କରି, ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଚିରି ଫାଡ଼ି, ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଏକ ସ୍ୱାଧିକାରପ୍ରମତ୍ତ କବାୟଦ କରାଇ ଶୃଙ୍ଗାରର କୁଣ୍ଡଗୁଡ଼ାକୁ ରସଦ୍ୱାରା ଭର୍ତ୍ତିକରି ରଖିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ମନ କରିବାର ଏକ ଅତ୍ୟୁଗ୍ର କାରାମତିପଣିଆକୁ କବିତ୍ୱ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତରେ ମହାବଳୀ ବୋଲି କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଦୀର୍ଘ ତିନିଶହ ବର୍ଷଧରି ତାହା ହୋଇଛି । ଆଉ କିଛି ନହେଉ ପଛକେ, ତତ୍କାଳୀନ କବିମାନେ ଶବ୍ଦକୁ ମନ୍ଥନ କରି ଅର୍ଥ ବାହାର କରିବାର ଅଧ୍ୟବସାୟରେ ଅତୁଳ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ହିନ୍ଦୀ ସମେତ ଭାରତୀୟ ଏକାଧିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ସଜ୍ଜାପ୍ରଧାନ ରୀତିସାହିତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅବଶ୍ୟ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଆ ରୀତିଯୁଗର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ତେଲୁଗୁ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ ରାମାୟଣ-କାହାଣୀ 'ନିର୍ଲିପ୍ତରାମାୟଣମ୍'ରେ କବି ଗୋଟିଏ ହେଲେ ଓଷ୍ଠ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାର କରିନାହାନ୍ତି । ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି କାବ୍ୟ ଲେଖିବାର ବାହାଦୁରୀ ସେଠି ଏତେଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇଯାଇଛି ଯେ କାବ୍ୟତମାମ କେବଳ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ତେଲୁଗୁ କାବ୍ୟକାରମାନେ ବନ୍ଧକବିତ୍ୱମ୍ ଏବଂ ଗର୍ଭକବିତ୍ୱମ୍ ନାମରେ ଦୁଇଟି ଅଲଙ୍କରଣ-ପଦ୍ଧତିର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରେ ସେହି ଝିଅଟି ଆହୁରି ଅଧିକ ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଚିତ୍ରଟିରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକୁ ସଜାଇ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥ ବିଶେଷ ଅକ୍ଷରଟିର ସହାୟତାରେ ତାହାକୁ ଏକ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରିବାର ଶୈଳୀ ହେଉଛି ବନ୍ଧକବିତ୍ୱମ୍ । ଗର୍ଭକବିତ୍ୱମ୍‌ରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ଭିତରେ ଆଉ ଏକ ଅର୍ଥକୁ ବହନ କରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ପଦ ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଏହି ରୀତିର ମୂଳ ଉତ୍ସଟି ହେଲା ସଂସ୍କୃତ ରୀତିସାହିତ୍ୟ । ଓଡ଼ିଶା ରୀତିଯୁଗର କାବ୍ୟଗୁରୁ-ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ-ବନ୍ଧୋଦୟ' ପୁସ୍ତକରେ ସଂସ୍କୃତର ଅନୁସରଣ କରି ପଦ୍ମବନ୍ଧ, ବାଣବନ୍ଧ, ହଳବନ୍ଧ, ମହାଚକ୍ରବନ୍ଧ ଓ ନାଗବନ୍ଧର ନକ୍‌ସା ଉପରେ ଅକ୍ଷର ସଜାଇ ସେଥିରୁ ଅର୍ଥବିଶିଷ୍ଟ ପଦମାନ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରି ଆଣିଛନ୍ତି ।

ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡ୍ରିଆର ଗ୍ରୀକ୍ କବିମାନେ ଡେଣା, ପକ୍ଷୀ ଡିମ୍ବ ଏବଂ ଟାଲମର ନକ୍‌ସାକୁ ବନ୍ଧରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି କବିତାମାନ ରଚନା କରୁଥିଲେ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଭାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଥିଲେ । ଇଉରୋପୀୟ ମଧ୍ୟଯୁଗର କେତେକ କବି ମଧ୍ୟ କବିତାଗୁଡ଼ିକୁ ନକ୍‌ସା କଟା ହୋଇଥିବା ଗୋଟିଏ ଚୁରୁଟ୍, ନେକଟାଇ, ହାତରେ ଦିଆ ହେଉଥିବା ଘଣ୍ଟି, ଝରଣା ଅଥବା ବରଷୁଥିବା ମେଘର ବନ୍ଧରେ

ସଜାଇ ଥୋଇଦେବାକୁ କାବ୍ୟକାରତାର ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । (୩) ଏସବୁ ସମାନ୍ତର ସତ୍ତ୍ୱେ ତଥାପି ଦାବୀ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଓଡ଼ିଶାର ରୀତି କବିମାନେ ରୀତିକାବ୍ୟର ରଚନାରେ ଓ ତାହାର ମାଧ୍ୟମରେ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ପ୍ରଶସ୍ତି-ଗାୟନରେ ଯେଉଁ ନୈପୁଣ୍ୟ ଓ ଗାରିମା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ପାରିଛନ୍ତି, କେବଳ ଭାରତରେ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀର କୌଣସି ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ତାହାର ତୁଳନା କଦାପି ପାଇ ପାରିବା ନାହିଁ । ମୂଳ ପ୍ରେରଣାଟିକୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଓ ସେହି ସାହିତ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିଶାଳୀରେ ଦୃଷ୍ଟହୋଇ ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ସୀମା ଏବଂ କୃତିଗାରଗୁଡ଼ାକୁ କୁଆଡ଼େ ଟପି ଆଗକୁ ଚାଲି ଯାଇଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ, ଭାରତୀୟ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ରୀତିର ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟପରି ଏତେ ଦୀର୍ଘସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହିଥିବାର ମୋଟେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ନାହିଁ ; ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ମାଟିରେ ରୀତି ଅର୍ଥାତ୍ ଅଲଙ୍କରଣ ଏବଂ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଓ ପ୍ରଗଲ୍‌ଭତା ଲାଗି ଏକ ବିଶେଷ ଉର୍ବରତା ଏବଂ ଅନୁକୂଳତା ହୁଏତ ରହିଛି, ଓଡ଼ିଆ ରୀତିସାହିତ୍ୟର ବିରାଟ ବିସ୍ତାର ଏବଂ ପ୍ରବଳ ପ୍ରଭାବଶାଳିତା ଦେଖିଲେ ଅନେକ ସମୟରେ ସେହିପରି ଏକ ଧାରଣା ଜାତ ହୋଇଥାଏ । ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଭାଷାରେ, "୧୫୫୦ ରୁ ୧୭୫୦ ମଧ୍ୟରେ ରୀତିଶୈଳୀ ଧୀରେ ଧୀରେ ବିକଶିତ ଓ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇପାରେ ଭାରତୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବିରାଟବଟ-ବିଟପୀ ରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲା । ରାଧାନାଥ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ବଟବିଟପୀ ଆତ୍ମପ୍ରସାର କରି ଏଭଳି ଘନପଲ୍ଲବମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଲେଖକ-ମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ରୀତିରଞ୍ଜନର ବ୍ୟାପ୍ତି ସହଜରେ ଉପଲବ୍‌ଧ ହୁଏ ।" (୪) ଏହି କାଳବନ୍ଧଟିର ବେଶ୍ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ବିଶେଷ ଅନୁରାଗର ଅଧିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଅବଧୂତ ନାରାୟଣ-ସ୍ୱାମୀଙ୍କର 'ବ୍ରୁ ଦ୍ରସୁଧାନିଧି' ଆପାତତଃ ଗଦ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ରୀତିସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାୟ ସବୁଯାକ ସୁଆଦର ରସ ପାଠକକୁ ମିଳିଯାଇ ପାରିବ । ତା'ରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କର 'ରାମବିଭା' ଓ 'କଳ୍ପଲତା', ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସଙ୍କର 'ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ', ପ୍ରତାପ ରାୟଙ୍କର 'ଶଶୀସେଣା'ରେ ଏହି ରୀତିକାବ୍ୟକତା ହିଁ ପ୍ରାୟ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉକୁଟି ପଡ଼ୁଛି । ତା'ପରେ ଶିଶୁଶଙ୍କର-ଙ୍କର 'ଉଷାଭିଳାଷ', କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କର 'ରୁକ୍ମଣୀବିଭା', ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କର 'ପ୍ରେମଲୋଚନା' ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପିତାମହ ଓ ନିକଟତମ ପ୍ରେରଣାଦାତା ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ଇଚ୍ଛାବତୀ' ଏବଂ ଆହୁରି ଅନେକ ରଚନା ଆମ ଲାଗି ରୀତିକାବ୍ୟର କୁଞ୍ଜଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନମୁନା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ତା'ପରେ ଅସଲ ଓ ଗହଳ ରୀତି-ଯୁଗର ପଞ୍ଚ-ମହାରଥୀ—ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ, ଅଭିମନ୍ୟୁ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ । ତାପରେ ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା । ତା'ପରେ ରୀତିରେ କାବ୍ୟରଚନାର ସିଧା କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆମ ଆଗରେ ରହି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ରୀତିଦୃଷ୍ଟିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସରାଗ ତଥା ଅବକାଶଟି ଯେ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏବଂ ସମାଜରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଦୂରକୁ ଏବଂ ଅଧିକ ମଜ୍ଜା ଭିତରକୁ ଲମ୍ବି କରି ଓ ଭେଦକରି ରହିଛି, ତାହାର ଅନେକ ସୂଚନା ଆମକୁ ଅତି ସହଜରେ ମିଳିଯିବ ।

ରୀତିଯୁଗ ପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟକୌଣସି ଯୁଗ ଉପରେ ଏତେ ଅଧିକ ଉତ୍ସାହ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମୀକ୍ଷା ଏବଂ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଯୁଗ ଉପରେ ଏତେ ଅଧିକ କଥା ଆଦୌ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ଭିତରେ ସତେ ଅବା ବଦ୍ଧମୂଳ କୌଣସି ସଂଶୟ ରହିଥିବା ପରି ପକ୍ଷସମର୍ଥକମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅତ୍ୟାଗ୍ରହ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ଅଳଙ୍କାରପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟଯୁଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାଲାଗି ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଯାବତୀୟ ଅରଣ୍ୟରୁ ଯାବତୀୟ ପ୍ରକାରର ସମିଧ ଏବଂ ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣିଛନ୍ତି ଓ ନାନା ଅତ୍ୟୁକ୍ତିର ପ୍ରାବଲ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ କରି ପକାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଏକ କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ ଯୁଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ରୀତିକାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କୁ ବିପ୍ଳବୀ ଓ ଯୁଗପ୍ରବର୍ତ୍ତନକାରୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଉତ୍ସାହରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରୀତିଯୁଗର କେତେକ କବିଙ୍କର ହିଁ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ସ୍ମରଣ କରାଯାଉଛି, ବକ୍ତାମାନେ ସେଠାରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ରୀତିରସାପ୍ଳୁତ ଭାଷାରେ ରୀତିଗୁରୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତିବଚନମାନ ଉଦ୍‌ଗାରିବାରେ ଭାରି ଆନନ୍ଦ ପାଉଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଖାସ ରୀତିଯୁଗଟାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ସତେ ଯେପରି ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ଦେଖାଇ ପାରିବା ଲାଗି ମୋଟେ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ, ଉତ୍ସାହଜ୍ୱରରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ସେମାନେ ଆପଣାର ସେହି ଭୟଟିକୁ ଭାରି ପ୍ରକଟ କରି ପକାଉଛନ୍ତି ।

ହିନ୍ଦୀ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିସାହିତ୍ୟ ପରସ୍ପରର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ । ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ରୀତିଯୁଗଟି ସନ୍ଥ-ଯୁଗ ପରେ ଆସିଥିଲା । ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଛିନ୍ନବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଯିବା ପରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନୀୟ ମୋଗଲ ନୃପତିମାନେ ଆପଣାକୁ ଅସଲ ମୋଗଲମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନାପନ୍ନ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ, ସେହିମାନଙ୍କ ସମୟରେ ରୀତି-କାବ୍ୟ ମୁକୁଳିତ ହୋଇ ଉଠିବାର ଅନୁକୂଳ ପବନ ପାଇଥିଲା । ସେତିକିବେଳେ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ କେବଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ ରୀତିଯୁଗ ଆସିଲା ତା'ନୁହେଁ, ଲକ୍ଷ୍ନୌର ଦରବାରରେ ସେତିକିବେଳେ ପ୍ରଦର୍ଶନପ୍ରଧାନ କଥକ ନୃତ୍ୟ ବିକାଶଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ସଙ୍ଗୀତକୁ ସୁହାସ୍ୟତ କରି ରଖିବାର ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣବଳ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିବା ରାଗପ୍ରଧାନ ସଙ୍ଗୀତର ମଧ୍ୟ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଏହି ନୃତ୍ୟ ଏବଂ ଏହି ସଙ୍ଗୀତ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଲାଳନ ରାଜ-ଦରବାର ଦ୍ୱାରା ହିଁ ହୋଇଥିଲା । ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ଭାଷାରେ, ରାଗପ୍ରଧାନ ବା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସଙ୍ଗୀତ ସର୍ବଦା ଏକାବେଳକେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଭୁର ପରିକର ହୋଇ ରହି ଆସିଛି; ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ଧର୍ମ ଓ ଆଉ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ରାଜଦରବାର । ଦେବତା ଏବଂ ନରପତି ଉଭୟଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତିସଂଗୀତ ରୂପେ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଧ୍ରୁପଦର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

କାଳକ୍ରମେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ବାହାରକୁ ଠେଲି ଦେଇ ଏହି ପ୍ରଶସ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ ଖାଲି ରାଜାମାନେ ହିଁ ସମଗ୍ର ସ୍ଥାନଟିକୁ ଅଧିକାର କରି ରହିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ-ବେଳକୁ ସମଗ୍ର ବ୍ୟାପାରଟି କେବଳ ଦରବାରର ଏକ ବ୍ୟାପାରରେ ପରିଣତ ହୋଇ-ଯାଇଛି; ସଂଗୀତର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ବଢ଼ିଛି, ସୂକ୍ଷ୍ମତାଗୁଡ଼ିକ ବି ବଢ଼ିଛି ମାତ୍ର ତାହାର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଛି, ପବିତ୍ରତା ଏବଂ ଋଜୁତା ମଧ୍ୟ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି । ପରିଶେଷରେ ତାହା ସତେଅବା ଏକ କଣ୍ଠ-କସରତରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । (୫)

ମୁସଲମାନମାନେ ୧୫୬୮ରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କଲେ । ଗଜପତିଙ୍କର ଗଜମାନେ ଓଡ଼ିଶାଯାକ ସାନ ସାନ ରାଜ୍ୟରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ରାଜା ହୋଇ ରହିବାର ଏକ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ସ୍ଥିତିକୁ ଆଦରି ନେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଅସଲ କେନ୍ଦ୍ରଟି ଭାଙ୍ଗିଯିବା ଫଳରେ ସାନ ସାନ ରାଜାମାନଙ୍କର ବହୁସଂଖ୍ୟକ କେନ୍ଦ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶାର ପୂର୍ବ ମହିମା ଓ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷତବିକ୍ଷତ ଓ ବହୁ ଖଣ୍ଡ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ପରେ ମରହଟ୍ଟା ଆସିଲେ । ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ ଶକ୍ତି ବହିରାକ୍ରମଣକାରୀରୂପରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଧାନତଃ ବହିଃଶକ୍ତି ରୂପେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ସାଧାରଣ ଜୀବନ ଘୋର ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ବଡ଼ ଅସହାୟ ହୋଇ ବୁଡ଼ି ରହିଥିଲା । ସାଧାରଣ ଜୀବନରୁ ବାହାରେ ଥିବା ରାଜାମାନେ ସେହିମାନଙ୍କର ଆତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯେତେ ଥରହର ହୋଇ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜର କ୍ଷୁଦ୍ର ଦ୍ୱୀପଗୁଡ଼ିକରେ ମହାମଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ସଦୃଶ ରହିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସଭାରେ ଅନେକ ଚାଟୁକାର ଥିଲେ । ସଭାର ସାହିତ୍ୟକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ଚାଟୁ-କାରିତାକୁ ହିଁ ବୁଝୁଥିଲେ । ମୂଷିକପ୍ରାୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ନଗାଧିରାଜପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବିଚରା ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଟିକିଏ ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭ କରିବେ ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାର କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେଉଁ ମହାପ୍ରଶସ୍ତି ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେଇଥିରୁ ଆମେ ତତ୍କାଳୀନ ଯୁଗରୀତି ତଥା କାବ୍ୟରୀତିର କିଞ୍ଚିତ ଆଭାସ ପାଇପାରିବା । ଅତିଶୟୋକ୍ତିର ଲକ୍ଷ୍ମୀସୀମାଗୁଡ଼ିକ ଅତିକ୍ରମ କରି କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟଦାତା ରାଜାଙ୍କୁ ସିଧା ଇନ୍ଦ୍ରପଦରେ ନେଇ ଥୋଇଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ସଭାକୁ ସୁଧର୍ମାସଭା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଏକ ସମୀକ୍ଷାରେ ଏହାକୁ "ତୋଷାମଦର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ" ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (୬) ଏହି ଚାଟୁସର୍ବାଙ୍ଗଦୂଷିତ ତଥାକଥିତ କବିତ୍ୱକୁ ଜଣେ ସଂସ୍କୃତ କବି 'ବାଗ୍‌ଦେବୀ ନର୍ତ୍ତନ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । 'ବାନରୀମିବ ବାଗ୍‌ଦେବୀଂ ନର୍ତ୍ତୟାମି ଗୃହେ ଗୃହେ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ପରେ ନିଜର ଭୁଲ ବୁଝିଛନ୍ତି ଓ ସେଥିଲାଗି ଅନୁତାପ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ତିନିଶହ ବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟକୁ ସାମନ୍ତ-ସାହିତ୍ୟ ବା ଅନ୍ତଃପୁରର ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ପ୍ରକାର ଭେଦରେ ସେ ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର କାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କୁ ସାମନ୍ତଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଅଥବା ସାମନ୍ତାଶ୍ରିତ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (୭)

କବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ରାଜ ପରିବାରର ଥିଲେ । କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର ଏପରି ଏକ ଜମିଦାର ବା ସାମନ୍ତ ପରିବାରର ଥିଲେ ଯିଏକି ଆପଣାକୁ ଯେ କୌଣସି ରାଜପରିବାରରୁ କୌଣସି ଗୁଣରେ ମୋଟେ କମ୍ ବୋଲି ମନେ କରୁ ନଥିଲେ । ଅନ୍ତତଃ ଜମିଦାରୀର ପ୍ରଜାମାନେ ସେହି ବଂଶକୁ ରାଜପରିବାର ପରି ଦେଖୁଥିଲେ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ରାଜାଶ୍ରିତ ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ହିଁ ସର୍ବମୟ ମତ ଥିଲା ଏବଂ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଆପଣାକୁ ସେହି ମତରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ରର ଆରାଧନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆବଶ୍ୟକ ସିଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ରୀତି ଆଗରୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଥିଲା, ସଂସ୍କୃତ ରୀତିସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାୟ ପାରମ୍ପରିକ ଭାବରେ ରାଜ-ଦରବାରମାନଙ୍କରେ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ପରିମାଣରେ ଆଦୃତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ରାଜାମାନେ ସାହିତ୍ୟରେ ସେହି ରୀତିକୁ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସାରଳାଦାସ ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଏକ ସମର୍ଥ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବାପରେ ଏବଂ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମାର୍ଗ ପ୍ରେମର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ-ଆଲେଖ୍ୟକୁ ଆଣି ସମ୍ମୁଖରେ ଥୋଇ-ଦେଲା ପରେ ରାଜଦରବାରରେ ସେହି ରାଜଦରବାରମାନଙ୍କର ରୀତିର ଏକ ପୁନରାବର୍ତ୍ତିବ ଲାଗି କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସଭାକବିମାନଙ୍କର ଯୁଗଟିର ପୁନରାଗମନ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ସାହିତ୍ୟ ଶକ୍ତି ଲାଗି କବିମାନେ ଦେବତାପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରସାଧନା କରୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିବାକୁ ବା ଭକ୍ତ କିମ୍ବା ସାଧକ ହେବାକୁ ନୁହେଁ, ବଡ଼ କବି ହେବାକୁ ହିଁ ସେମାନେ ଦେବାରାଧନା କରୁଥିଲେ । ଏଥିରେ ପଞ୍ଚସଖାକୁ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ବୋଲି କୁହାଯିବ । ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରଥମେ ଭକ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ମୂଳତଃ ଏକ ଭକ୍ତର ହୃଦୟ ନେଇ ସେମାନେ ଯାହାକିଛି ଲେଖିଥିଲେ । ରୀତି କବିମାନେ ରୀତି ଭକ୍ତ ଥିଲେ, ରୀତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୈପୁଣ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ସକାଶେ ସେମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶରଣ ନେଉ-ଥିଲେ ।

ରୀତି କାବ୍ୟର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ପଶି ପୁଷ୍ପଚୟନ କରିବାଲାଗି ଆଗ ପ୍ରଭୂତ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । କବିତ୍ୱ ଲାଗି ଯେଉଁ ଅନୁରାଗ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିଲା, ତାହା ହେଉଛି ଧୀଷଣାର ଅନୁରାଗ, ଧୀଷଣା ଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର କର୍ଷଣ କରିବାର 'ଅନୁରାଗ', 'ରସକଲ୍ଲୋଳ'ର କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ,

> କେବଳ କ୍ଷୀରସିନ୍ଧୁ ପ୍ରାୟେ ମନ୍ଥି କର ରସ ଜାତ,
> କରି ଧୀଷଣା ମନ୍ଦର ପର୍ବତ ।

ରୀତିରେ ଏହି ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ହିଁ ସବାଆଗ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଈଶ୍ୱର ଭକ୍ତିରେ ପୃଥିବୀର ସର୍ବନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଓ ବୁଦ୍ଧିପ୍ରସୂତ ଯାବତୀୟ କାରବାରକୁ ଗୌଣ,

ଅତଗୌଣ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି, ଅନେକ ସମୟରେ ଏକ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅସଲ ଖିଅଗୁଡ଼ିକ ଅନୁପସ୍ଥିତ ରହିଥିଲେ ଓ ଅସଲ ପ୍ରେରଣାଉତ୍ସଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାଲାଗି କୌଣସି ପ୍ରକାରର କ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲେ ମଣିଷ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଏକ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରର ପ୍ରବଳତା ଏବଂ ପ୍ରବୀଣତା ଅର୍ଜନ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଥାଏ ବୋଲି ଅପବାଦ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ରୀତିକବିର ସେହି ପ୍ରୟାସଟିକୁ କେତେ ସୁନ୍ଦର ପଦ ଓ ଉପମା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି,

'ଧନୁର୍ଦ୍ଧର କରିଥିବ ନାରାଚ ଘାତ, କବି ହୋଇ କରିଥିବ ନିର୍ମଳ ଗୀତ
ହୃଦ ପ୍ରଦେଶରେ ଯେବେ ନଘୂର୍ଣ୍ଣେ ଶିର, ଧିକ ସେ କବିକି ଧିକ ସେ ଧନୁର୍ଦ୍ଧର
ଅନୁଭବୀ କବିମାନ ଶ୍ରମମର୍ମଜ୍ଞ, ବନ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରସବ କି ଜାଣେ ତେସନ ଅଜ୍ଞ ।।''

ଏଠାରେ ନିର୍ମଳ କବିତ୍ୱର ଅର୍ଥ ହେଉଛି କାବ୍ୟସୂତ୍ରଦୋଷବର୍ଜିତ କବିତ୍ୱ । ରୀତି-କାବ୍ୟରେ ଆମକୁ ନିୟମତଃ, 'ନିର୍ମଳ'ର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସଂଜ୍ଞା ମୋଟେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । ରୀତିନିର୍ମଳତା ହାସଲ କରିବାକୁ ହେଲେ ସେଥିଲାଗି ଶ୍ରମ କରିବାକୁ ହେବ । ରସର କଲ୍ଲୋଳ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସେହି ସର୍ବପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟଟିରେ ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଏହି ଶ୍ରମ ବିଷୟରେ ଭାରି ସଚେତନ କରି ଦିଆଯାଇଛି । 'ରସକଲ୍ଲୋଳ'କୁ 'କ' ଅକ୍ଷରରେ ଗୁନ୍ଥି ଓ ଫୋଡ଼ି ଶ୍ରୀମଣ୍ଡିତ କରିବାଲାଗି କବିଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମର ହୃଦ୍‌ବୋଧ କରାଇବା ପାଇଁ ଏପରି କୁହାଯାଇଛି—

କ ଅକ୍ଷରେ କଲି ଯେ ଗୀତ, କେବେହେଁ ଏଥି ନହେବ ଘାତ,
କବି ହେଲେ ତ ଜାଣିବ ଏଥି ଶ୍ରମ ହିଁ କେତେ ଯେ ।।

ତେଣୁ କବିତ୍ୱ କରିବା ଲାଗି ରୀତିର କାବ୍ୟଜଗତରେ ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରେରଣା, ଯଥାର୍ଥ ଗ୍ରହଣଶୀଳତା ଅର୍ଥାତ୍ ଯଥାର୍ଥ ନମନୀୟତାଟି ଅପେକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରକର୍ଷଣାରୁ ହିଁ ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସାନମାନଙ୍କୁ ପଡ଼ୁଥିଲା, ବଡ଼ମାନଙ୍କୁ ବି ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହି କର୍ଷଣରେ ଯେଉଁମାନେ ଅଧିକ ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇ ପାରୁଥିଲେ ଓ ଅଧିକ ବିଚକ୍ଷଣତା ସହିତ ଅର୍ଜିତ ଜ୍ଞାନଗୁଡ଼ାକୁ ରୀତି ଅନୁସାରେ ଖଞ୍ଜି କାବ୍ୟ ଗଢ଼ିପାରୁଥିଲେ ଓ କୌଣସି ରାଜଦରବାରରେ ଯଦି ତାହା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇପାରୁଥିଲା, ତେବେ ସିଏ ବଡ଼ ହେଉଥିଲେ, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଉଥିଲେ । ନହେଲେ ସାନ ହୋଇ ରହି ଯାଉଥିଲେ । କାବ୍ୟରଚନା ଲାଗି ଯେଉଁ ତାଲିମ ଭିତରେ ନିଜକୁ ମଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା, ନିମ୍ନ ପଂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକରୁ ତାହାର ଏକ ପ୍ରାୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଭାସ ମିଳିଯିବ—

କୋଷାନ୍ତରୁ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାକରଣ ପଦସିଦ୍ଧ, ଅଲଙ୍କାରୁ ଅଲଙ୍କାର କାବ୍ୟମାନ ସିଦ୍ଧି ହେ ।
ଜ୍ୟୋତିଷୁ ଗ୍ରହସଞ୍ଚାର ସଙ୍ଗୀତରୁ ରାଗ, ଶାସ୍ତ୍ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମୃତର ଧର୍ମଭାଗ ହେ ।

ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରଂ ନୀତି ପୁରାଣରୁ କଥାନ୍ତର ହେ, ଶାଳୀହୋତ୍ରଙ୍କୁ ଅଳଙ୍କୃତ ହୋଇଲା ଗୋଚର ହେ
ବୈଦ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଚିକିତ୍ସା ଶ୍ରୁତିମାର୍ଗଙ୍କୁ ତତ୍ତ୍ୱ, ବିଇଷ୍ଟବିଗ୍ରନ୍ଥ ଭାଗବତରୁଂ ଭକ୍ତି ଜାତ ହେ ।
ପିଙ୍ଗଳରୁ ଛନ୍ଦ ଅଷ୍ଟାଦଶ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା, କରିଥିବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣନାବାଟେ କଲି କକ୍ଷା ହେ ।

କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଭ୍ରମରବର ରାୟ (୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) : ପ୍ରେମଶୀଳା କାବ୍ୟ, ୧ମ ଛାନ୍ଦ ।

ତାଳିକାଟି କାବ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପରିମାଣରେ କାବ୍ୟ ବା ଗୀତ ବିଦ୍ୟାଳୟର ସଙ୍କେତଥିବା ଏକ ସୁନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପରି ଶୁଭୁଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି 'କବି-ଶିକ୍ଷା'ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏବଂ ତେଣୁ ଅବଶ୍ୟ କରଣୀୟ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କର ଭାଷାରେ, "କବିତ୍ୱ କ୍ରମେ କସରତିଆ କାରିଗରୀରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେବାରୁ ଏଥିରେ କବିମାନଙ୍କୁ ତାଲିମ ନେବାପାଇଁ 'କବି-ଶିକ୍ଷା' ନାମରେ ଏକ ଶାସ୍ତ୍ରର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିଲା । କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର, ଅମରଚନ୍ଦ୍ର, ଦେବେଶ୍ବର ଓ ରାଜଶେଖର ପ୍ରମୁଖ 'କବିଶିକ୍ଷା'ର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । (୮) ଶବ୍ଦ, ପ୍ରତିଶବ୍ଦ, ଏକାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଅନେକାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେବାଲାଗି ଆଗରୁ ସଂସ୍କୃତ 'ଅମରକୋଷ' ରହିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଗୀତ-କାରିଗରମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଅମରକୋଷର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ସେତିକିରେ କଦାପି କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା । ସଂସ୍କୃତ ଅଭିଧାନର ଯାବତୀୟ ଶବ୍ଦକୁ ଆଣି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପୁରାଇବା ପରେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ଗୀତିକାବ୍ୟର ଗାତଗୁଡ଼ାକ ପୂରିବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିବ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଗଢ଼ିବାକୁ ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ କେତେକ ବିଶେଷ ଅର୍ଥ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । କବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ସେହିପରି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟମୂଳକ ଭାବରେ ଆଗରୁ ମୋଟେ ପ୍ରଚଳିତ ନଥିବା ଅନେକ ଶବ୍ଦକୁ ଆପଣାର ଫରମାସ ଅନୁସାରେ ଅର୍ଥ ଦେଇ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ହୁଏତ ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ ଏବଂ ଅକ୍ଷରଧ୍ୱନିର ରସସଙ୍ଗତି ରକ୍ଷା କରିବା ସକାଶେ ସେକଥା କରିବାକୁ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେହି ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଗ ଏବଂ ଅର୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ସାଧାରଣ ପାଠକେ ପୁଣି କିପରି ବୁଝିଥାନ୍ତେ ? ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବିସମ୍ରାଟ ସଂସ୍କୃତ ଅମରକୋଷର ଢଙ୍ଗରେ 'ଗୀତାଭିଧାନ' ନାମରେ ଏକ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେଥିରୁ ଉଦାହରଣଟିଏ ଦେଲେ ସେହି ବିଷୟରେ ଆମର ହୁଏତ ଏକ ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ହୋଇପାରିବ—

କ ବୋଲି ପବନ ଜଳକୁ ନବୋଲି ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଶିବକୁ ସତ,
କୁ ବୋଲି କୁତ୍ସିତ କଥାକୁ ପୃଥ୍ୱୀକି ଶୁଣ ବୁଧେ ଦେଇ ଚିତ୍ତ ।
ଅର୍କ ବୋଲି ଅର୍କପକ୍ଷିକି ରବିଙ୍କି ତାମ୍ର ସ୍ଫଟିକ ଇନ୍ଦ୍ରକୁ
ଅର୍କ ବୋଲି ଜାଣ ହୋଡ଼, ଚିହ୍ନ ପାପ ଦୁଃଖ ଦୁଃସ୍ୱପ୍ନ ରେଖାକୁ ॥

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଯେତେ ଯେତେ ଶବ୍ଦ ଥିଲା ବା ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ାକ ସବୁଯାକ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଚଳାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରିବ, ତାହାର ଆଦୌ କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ସବୁଯାକ ଶବ୍ଦକୁ କଦାପି ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଆଗରୁ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ଚଳଣିର ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଭାଷାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ଯଥାର୍ଥ ବିଚାରକର ସହିତ ଆମେ ସେହିଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ତତ୍ସମ ବୋଲି ଚିହ୍ନଟ କରିପାରିବା । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସମେତ ରୀତିକବିମାନେ ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତରୁ ସିଧା ଉଠାଇ ଆଣି ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁଯାକ କେବେବେହେଲେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ତତ୍କାଳୀନ ଚଳଣି ଭିତରେ ନଥିଲା । ବେଳେବେଳେ ମନେହୁଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତ ଚଳଣି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ନଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, 'ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୀରମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ' ଅର୍ଥରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ 'ଶୂର-ଭୀ-ଧାମ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ଏହିଭଳି ବଳାତ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏତ କବିମାନଙ୍କ ଲାଗି ମଧ୍ୟ କ୍ଷମଣୀୟ ନୁହେଁ । ଏପରି ବ୍ୟବହାର ତତ୍କାଳୀନ ସଂସ୍କୃତ ଚଳଣିରେ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ମନେ ହୋଇଥିବ । ରୀତି-ଅନୁରାଗୀମାନେ ତାହାକୁ ଯେତେ ଗ୍ରହଣୀୟ କରି ଦେଖାଇଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ତଥାପି ଅଚଳନ୍ତି ବୋଲି ଲାଗିଥିବ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଭିତରକୁ ଏଗୁଡ଼ାକୁ ଆଣି ପୂରାଇବା ଦ୍ୱାରା ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଭାଷାର କଦାପି ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ, ଏହା ଭାଷାକୁ ଏକ ଅତିବନ୍ଧୁର ଓ ଅସଙ୍ଗତିଦଗ୍ଧ ଅଭୂମିରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରି ରଖିବାରେ ହିଁ ହୁଏତ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ସହାୟତା କରିବ । ଏହିପରି କୃତ୍ରିମ କାରାମତିମାନ ରୀତିକବିମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗସ୍ଥଳଗୁଡ଼ାକରେ ଯେତେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ଲାଭ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ଭାଷାର ସ୍ୱାଭାବିକତା ଏବଂ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅବଶ୍ୟ ଏକ ଅଘଟିତ ବୋଲି କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତାହା କେବଳ ଏକ ଗତିଶୀଳ କଥିତ ଭାଷା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାୟ ବାସନ୍ଦ ହୋଇ ରହିଥିବା ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ଅନୁପଯୁକ୍ତ ଓ ଅଦିବ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇଥିବା ସେହି ଭାଷାକୁ ସାରଳାଦାସ ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖା ଉପନୟନ କରାଇ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆଣିଥିଲେ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ସଂସ୍କୃତକୁ 'ଗୀର୍ବାଣ ଭାଷା' ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଏକ ସମାନ ଯୁକ୍ତିରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହା ଦିବ୍ୟ ଭାଷା ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲା । ସାରଳାଦାସ ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖା ଦିବ୍ୟ ଅଦିବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ବାଡ଼ଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଭାଷାର ଏକ ଅଭିନବ ସଂସ୍କାରର ସଂଘଟନ କରାଇଲେ । କଥିତ ଭାଷା ଏବଂ ଲିଖିତ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ବ୍ୟବଧାନମାନ ସାନ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ଓ ନୈକଟ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଭୂମିରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଫଳରେ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ସଂହତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଆସିବାରେ ଅନୁକୂଳତା ମିଳି ପାରିଥାନ୍ତା । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ରୀତିକାବ୍ୟର କବିମାନେ ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିରେ ବିଘ୍ନ ଘଟାଇବାକୁ ଆସିଲେ । ସେମାନେ ହୁଏତ ଯେତେ ଅଜାଣତରେ

ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆକୁ ଏକ ଗୀର୍ବାଣ ଭାଷାରେ ପରିଣତ କରି ରଖିବାଲାଗି ମନ କରୁଥିଲେ। ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଯାହାସବୁ ଲେଖିଲେ; ତାହା ଆଦୌ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ହିଁ ନଥିଲା। ସଭାରେ ଅଭିଧାନ ପଇଣ୍ଟାଇ କାବ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ମନ କରୁଥିବା ତଥାକଥିତ ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କ ଲାଗି ହିଁ ତାହା ବସ୍ତୁତଃ ଏକ ବିନୋଦମାଧ୍ୟମ ହୋଇ ରହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ଏହି ସ୍ୱାଧିକାରପ୍ରମତ୍ତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ପୁନର୍ବାର ଭୂଇଁ ଛଡ଼ାଇ ନେଲା, ଜୀବନ ପାଖରୁ ଦୂରଛଡ଼ା କରିନେଲା । ବିଗତ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ତିନି ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଲାଗି ଆସୁଥିବା ଖିଅଟିକୁ ବଡ଼ ଅବିଜ୍ଞ ଏବଂ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବରେ ଛିଣ୍ଡାଇ ଦିଆଗଲା । ସାହିତ୍ୟସ୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୁପିତ ଭାବରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ପଣ୍ଡିତଭାଷାରେ ପରିଣତ କରି ରଖାଗଲା । ଅସଲ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସଭା ବାହାରେ ତିରସ୍କୃତ ଏବଂ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ରହିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ସେହିଦିନଠାରୁ ହିଁ 'ସାଧୁଶବ୍ଦ' ବୋଲି ଗୋଟିଏ କଥାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସାଧୁମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଶବ୍ଦ ଅସାଧୁ ବା ନିମ୍ନସ୍ଥମାନଙ୍କ ଲାଗି ଅପହଞ୍ଚ ହୋଇ ରହିଲା । ସାଧୁ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ଥ ଶବ୍ଦ । ଇଉରୋପରେ ପ୍ରାୟ ଏହି ଅର୍ଥରେ ହିଁ 'କ୍ଲାସିକାଲ୍' ଶବ୍ଦଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ରୋମ୍‌ରେ ଆର୍ଥିକସମ୍ପନ୍ନତାର ଭିତ୍ତିରେ ନାଗରିକମାନଙ୍କୁ କ୍ଲାସିକସ୍ ଓ ପ୍ରୋଲେଟେରିଅସ୍ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରି ବିଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ଯେଉଁ ଅତିସମ୍ପନ୍ନମାନଙ୍କୁ ଆୟକର ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା, ସେମାନେ ହେଲେ କ୍ଲାସିକସ୍ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅଳ୍ପବିତ୍ତମାନେ ହେଲେ ପ୍ରୋଲେଟେରିଅସ୍ । କ୍ରମେ କ୍ଲାସିକସ୍ ଶବ୍ଦଟିର ଅର୍ଥବ୍ୟାପ୍ତି ଘଟି ଧନୀ ଓ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ-ମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାହିତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାହିତ୍ୟକୁ Sc· ptus c·a s cus ବୋଲି କୁହାଗଲା । (୧୦) ସେତେବେଳେ ଇଉରୋପୀୟ ଦୁଇ ଗୀର୍ବାଣ ଭାଷା ଲାଟିନ୍ ଏବଂ ଗ୍ରୀକ୍‌ରେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା, ତାହାହିଁ କ୍ଲାସିକ୍ ସାହିତ୍ୟ ।

ସେହି କଳରେ କହୁ ଆମେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାଳର ସାହିତ୍ୟକୁ ହୁଏତ କ୍ଲାସିକ୍ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହିପାରିବା । ତାହା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାହିତ୍ୟ, ଉଚ୍ଚବର୍ଗଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଲୋକଜୀବନ ଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ଏକ ଗୀର୍ବାଣ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ସେହିଦିନଠାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭିତରେ ମଝିରେ ଗୋଟାଏ ପାଚେରି ଠିଆ କରାଇ ରଖି ଲିଖିତ ଓ କଥିତକୁ, ସାଧୁ ଓ ଅସାଧୁକୁ, ଶିଷ୍ଟ ଓ ସାଧାରଣକୁ ଏବଂ ସେହି ଅନୁକ୍ରମରେ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ସାଧାରଣଙ୍କୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଅଲଗା ଅଲଗା କରି ଦିଆଯାଇଛି । ସେହି ଜାତିଭେଦ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଭିତରେ ରହିଛି । ସେହି ଅସୁସ୍ଥତା ଏବଂ ସେହି ଦୂରତାବୋଧ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକସମାଜ ଭିତରକୁ ମଧ୍ୟ ହୁଏତ ଭାରି ସଳଖ ରାସ୍ତା ପାଇଥିଲାପରି ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ପିଲାଏ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଘରେ କଥା କହୁଛନ୍ତି ଓ ଇସ୍କୁଲରେ ଓଡ଼ିଆ ବହିରେ ଯାହା ପଢ଼ୁଛନ୍ତି, ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭାଷା ଓ ଭାବ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ଡ. ବେଣୀ ମାଧବ ପାଢ଼ୀ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର "କାବ୍ୟାବଳୀ 'ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟ' ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ" ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । (୧୧) ସାହିତ୍ୟ-କାବ୍ୟ ପ୍ରେରଣାରୁ ପ୍ରସୂତ, ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟ କାବ୍ୟସୂତ୍ରର ଅନୁସରଣରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ; ସାହିତ୍ୟ କାବ୍ୟ ଧର୍ମତଃ କାବ୍ୟସାହିତ୍ୟ, ଅପର ପକ୍ଷରେ ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଶାସ୍ତ୍ର-ଅନୁଗାମୀ ଏବଂ ପ୍ରାୟ ସର୍ବାଶେଷରେ କାବ୍ୟ-ଅନୁଗାମୀ । ସ୍ୱୟଂ କବିମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି କଥାକୁ ମୋଟେ ଲୁଚାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହାନ୍ତି, ହୁଏତ ଏଥିଲାଗି କିଞ୍ଚିତ୍ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ କୃତକୁ ସମ୍ଭବ କରିଥିବାରୁ ସେମାନେ ବଡ଼ ଆହ୍ଲାଦରେ ଆପଣାକୁ ବୀରବର ବୋଲି ଭଣିତା ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଏହି କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଗଢ଼ି ଥୋଇବାକୁ ଯେଉଁସବୁ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଆବଶ୍ୟକ ଇଷ୍ଟକାଦି ସାମଗ୍ରୀ ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିଛି, ସେମାନେ ଆଦୌ କୌଣସି କୁଣ୍ଠା ନରଖି ତାହାକୁ ନିଜର ଗୀତଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି :

ବାତ୍ସାୟନ ଋଷିଙ୍କି ଯେ ଏ ରସ ଗୋଚର, ଗୀତେ କହେ ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜବୀରବର ।

—ରସିକ ହାରାବଳୀ

ପୁଣି,

ନାନା ଅଭିଧାନ ବିଧାନ କରି, ନାଟକ କାବ୍ୟ ଅଟଙ୍ଗ ମାଧୁରୀ ।
ଦୃଷ୍ଟି ସୃଷ୍ଟିରେ ହୋଇଛି ବଚନ, ରସିକ ଚିତ୍ତ ମୋହନ ମନ୍ତ୍ର ॥

—ଲାବଣ୍ୟବତୀ

ଅଥବା,

କହେ ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମୁଁ ଲଙ୍ଘିଛି ଶବଦ ସାଗର ପାର ।

ରୀତିଯୁଗର ଧାରଣାରେ ଯାବତୀୟ ଅଳଙ୍କାର କେବଳ କାମିନୀକୁ ହିଁ ଶୋଭାପାଏ । ରୀତିକବିମାନଙ୍କର ଆଖିରେ କାବ୍ୟ ଆଉ କାମିନୀ ମଧ୍ୟରେ ସତେ ଅବା ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ହିଁ ନଥିଲା । କାବ୍ୟକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର କରି ଗଢ଼ିବା, ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିକଳ ଗୋଟିଏ କାମିନୀ ପରି ଗଢ଼ିବା, ସତେ ଅବା ଏହାହିଁ ରୀତିଯୁଗୀୟ ଯାବତୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ଶ୍ରମରେ ସର୍ବପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଓ କାବ୍ୟପ୍ରେରଣା ହୋଇ ରହିଥିଲା;

କବିମାନେ କରୁଣା କର ମୋରେ, କରିବି ମୁଁ କାବ୍ୟ ଅଳପ ଶ୍ରମରେ ।
କାମିନୀର ପ୍ରାୟେ ଏହୁ ହୋଇବ, କାମ ଜଳଧିକି ଉଛୁଳାଇବ ।
ଜିଣିବ ଏ ରସିକଜନ ମନ, କିଛି ଆଲଙ୍କାରରେ ହୋଇ ମଣ୍ଡନ ।
କାଳିଁ ଏଥୁଁ ବଡ଼ କେବା ସଂସାରେ କଳିଂକାଦି ହରେ କହେ ବେଦରେ ।

—ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା : ଯୁଗଳରସାମୃତ-ଲହରୀ, ୧ମ ଛାନ୍ଦ ।

ତେଣୁ କାବ୍ୟ ଯଦି କାମିନୀପ୍ରାୟ (୧୬) ହେବ, ତେବେ ତାକୁ ସମର୍ପିବା ଓ ଅନୁରାଗୀ ପାଠକ ବା ମଣିଷ ମଧ୍ୟ ସୁଜନ ହୋଇଥିବ, ସୁଜ୍ଞ ହୋଇଥିବ, ସୁଧୀଜନ ଓ ଅର୍ଥୀଜନ ହୋଇଥିବ । ସିଏ କାବ୍ୟ ଆଉ କାମିନୀ ଉଭୟଙ୍କୁ ବୁଝୁଥିବ । ସେହିଭଳି ରସିକମାନଙ୍କର ସୁରସ ପାଇଁ ହିଁ ରୀତିକାବ୍ୟର ରଚନା :

ରସିକ ଜନଙ୍କ ସୁରସ ଆଶେ, କହିବି ଗୀତ ଛାନ୍ଦ ପ୍ରକାଶେ ॥

—ବିଷ୍ଣୁ ଦାଶ, ପ୍ରେମଲୋଚନା, ୧ମ ଛାନ୍ଦ ।

ପୁଣି,

ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କରି ମୃଦୁଗୀତ ବିସ୍ତରଇ, ଏଣୁ କରିଥିବି ଅଲଙ୍କାର ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ।
ପଦ ସରଳ ଧ୍ୱନିରେ ମାନସ ମୋହିବ, ଅର୍ଥୀଜନ ପ୍ରବରକୁ ଆନନ୍ଦ କରିବ ॥

—ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ୧ମ ଛାନ୍ଦ ।

ତା'ପରେ, 'କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ'ରେ,

ଯେ କବି ଅର୍ଥୀ ପଣ୍ଡିତ ସୁହୃଦ, ରସିକ ବୋଲି ଘେନ ମୋ ଛାନ୍ଦ ।

ଏବଂ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ, ଆପଣାର ପାଠକମଣ୍ଡଳୀକୁ ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଦେଇ;

କରି ଏ କରୁଣା ବିଜ୍ଞ ହସ୍ତଗତ ଏ ପୁସ୍ତକ ମୋର ହୋଇବ,
ଅଜ୍ଞ ସମୂହର କୁହରକୁ କେବେହେଁ ପ୍ରବେଶ ନୋହିବ ॥ (ରସିକ ହାରାବଳୀ)

ରୀତି-କବିତା ହେଉଛି 'ଶୃଙ୍ଗାରାଦ୍ୱୈତବାଦୀ' କବିତା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଜଣେ ରୀତି କବି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ରସକାବ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ରୀତିକାବ୍ୟକୁ 'ମଦନାଦ୍ୱୟୋପନିଷଦ' ଅର୍ଥାତ୍ ମଦନବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ଲାଗି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଉପନିଷଦ ବୋଲି କହି-ଛନ୍ତି, ଏବଂ ପ୍ରାୟ ଗାର କାଟିଦେଇ ସେହି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକଥା ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଯିଏ ପ୍ରିୟାର ଅଧର-ସୁଧାରସର ଆସ୍ୱାଦନ କରିଥିବ, କେବଳ ସେଇ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧୁର କବିତା ମଧ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ ; 'ଆସ୍ୱାଦିତଦୟିତାଧରସୁଧାରସସ୍ୟ ଏବ ସୂକ୍ତୟଃ ମଧୁରାଃ ।' ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ବିଧାନଟିର ମୋଟେ କୌଣସି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିନାହିଁ । ସେହି 'ରସିକ ହାରାବଳୀ'ରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କହିଛନ୍ତି ;

ବିସ୍ତରଇ କରିବି ଉତ୍ତମ ଛାନ୍ଦ ଗୀତ, ରସସାର ଶୃଙ୍ଗାର ଯହିଁରେ ହେବ ବ୍ୟକ୍ତ ।
ଅନୁଭବରୁ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ମାନସ ରଚନା, ଶୁଣ ସୁରସିକ ଜନେ ହୋଇଣ ସୁମନା ।

ରସ ଭିତରେ ଶୃଙ୍ଗାର ସାର, କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରୀତିକାବ୍ୟ ସାର, ରୀତିକବି ହେଉଛି କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୃପତି ଏବଂ ପାଠକଜନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁରସିକମାନେ ସାର । ସେହି ଶୃଙ୍ଗାରରୁ ହିଁ ଜୀବନ, ଶୃଙ୍ଗାର ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଜୀବନର ସ୍ଥିତି ଏବଂ ଯାହାକିଛି ପରିଚିତି,

ଏବଂ ସେହି ଶୃଙ୍ଗାର ଭିତରେ ହିଁ ଜୀବଜୀବନର ବାଲସ୍ଥ । ଶୃଙ୍ଗାର ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ତୃଚ୍ଛା କାମନା, କାମୁକତା, ଦେହଗତ ଓ ଦେହସର୍ବସ୍ୱ ସମ୍ଭୋଗ, ଅର୍ଥାତ୍ କାମିନୀ, କଣେଶ୍ରୀ, ପ୍ରେମିକା ଏବଂ ପିୟ୍ଯାକୁ ନେଇ ଏକ ଐକାନ୍ତିକ ଅତ୍ୟାବଷ୍ଟତା ଏବଂ ଅତିଗ୍ରସ୍ତତା । ସଂସାରୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ 'ରସଲେଖା' କାବ୍ୟରେ ସିଧା ବୁଝାଇ ଦେଇ ଆମକୁ ଏକାବେଳକେ ଖାଣ୍ଟି କଥାଟାକୁ କହି ଦେଇଛନ୍ତି—

ମୁଁ ସଂସାରୀ ପାଶେଶ୍ରୀ ପାରିବି କି କଣେଶ୍ରୀ,
ଅଛି ମୋ କେଉଁ ଦମ୍ଭପଣ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ଲିଖିତ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ର ଗୋଟିଏ ପଦକୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ନକଲ କରି କହିଲେ ଏହି ରୀତିକାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ କେବଳ ସେହି କଣେଶ୍ରୀମାନେ ହିଁ "ଆସନ୍ତି,ବସନ୍ତି, ମିଶନ୍ତି, ଭୁଷନ୍ତି, ହସନ୍ତି ଓ ରସରେ ଭାସୁଥାନ୍ତି ।" ରୀତିକବିମାନେ ଠାକୁରମାନଙ୍କ କଥା ମନେ ପକାଇବା ବେଳକୁ ବି ସବାଆଗ ସେମାନଙ୍କର ରତି ଓ ପୀରତିର କଥା ମନେ ପକାନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ରାମକାବ୍ୟ ବୈଦେହୀଶବିଳାସ'ରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆକାଶରେ କଳାମେଘକୁ ଦେଖି ତାହାକୁ ରାବଣ ଆସିବାର ଭ୍ରମ କରୁଛନ୍ତି ଓ ସେତେବେଳେ ସୀତାଙ୍କ କଥା ମନେ ନପଡ଼ି ତାଙ୍କର "ମୋ ବାଳା" କଥା ମନେ ପଡ଼ିଯାଉଛି । "ମୋ' ବାଳାକୁ" ଲୁଚାଇଥିବା ରାବଣ ସହିତ ସିଏ ରୋଷଭରେ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଉଛନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏପରି ଭ୍ରମିସିବାର ଦେଖି ଅନୁଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ତାଙ୍କୁ ଶାନ୍ତ ଓ ପ୍ରକୃତସ୍ଥ କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତସ୍ଥ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହୁଛନ୍ତି, "ହେ ଜଳଧର, ଦାବାନଳକୁ ଶାନ୍ତ କଲାପରି ତୁମେ ମୋର କାମାନଳକୁ ଶାନ୍ତକର ।" (ବନାଗ୍ନିଛି ଦବ ବିକଳ, ବନ ରାମର ମୁହିଁ ରାମ ବିନାଶ କାମାନଳ ତାପ ଚପଳ) ଭଗବାନ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରୀତିକାବ୍ୟରେ କେବଳ ବୈଦେହୀଶ ବନି କବିବିଳାସର ପାଲରେ ପଡ଼ିସାରିବା ପରେ ମେଘକୁ ଦେଖି ତାଙ୍କ ମନରେ ଆଉ କି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୋଇଥାନ୍ତା ? ତା'ପରେ ଦାଶରଥି ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ସହାନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ମେଘକୁ ସୀତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାଲାଗି ଅନୁରୋଧ କରିଛନ୍ତି ଓ ତାକୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସିଏ ସୀତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଶିବଙ୍କର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ କରିବାକୁ କହି ଆସିବ । କାରଣ, ଶିବନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ କାମତାପର ଉପଶମ ହୁଏ । (୧୭) ଶିବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଖୀ ଲେଖାସ୍ ହୋଇଥିବା 'ଶିବତାପନ୍ୟୁପନିଷଦ'ରେ ମଧ୍ୟ ଶିବଙ୍କର ଏହିପରି ଏକ ଗୁଣ ରହିଛି ବୋଲି ଉପନିଷଦକାର ଋଷି କଦାପି କଳ୍ପନା କରିନଥିବେ । ବିଶୁଦ୍ଧ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣବୈରାଗୀ ହୋଇପାରିଲେ ଯାଇ ହୁଏତ ଏହି କଳ୍ପନା ଏବଂ ଏହି ବିବେକ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ।

ଈଶ୍ୱରଭକ୍ତି ନୁହେଁ, ଯଥାର୍ଥରେ ଶୃଙ୍ଗାର ହେଉଛି ରସସାର । ତେଣୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଥବା କୈଳାସପତି ସିଏ ହୁଅନ୍ତୁ ପଛକେ, ତାଙ୍କୁ ଆଗ ଶୃଙ୍ଗାରରୂପୀ ନୀଳକଣ୍ଠରେ ନୀଳ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତେବେଯାଇ ରୀତିସଖୀ ମଧ୍ୟକୁ ତାଙ୍କର ବରଣି ହୋଇପାରିବ । କାରଣ

ନବରସରେ ସାର, ଆଦ୍ୟେ ଲେଖି ଶୃଙ୍ଗାର । (ଲାବଣ୍ୟବତୀ),

ଏବଂ, ଜବାଧର୍ମ ଦେହ ଇତର ନୁହଇ ଯୁବା-ବଇକୁଣ୍ଠପୁର
ପରମ ପଦବୀ ଏମନ୍ତ ହୋଇଲେ ଭୋଗ ନୋହିବ କି ମୋ'ର ।

ପୁଣି, ଏ ରସେ ମନ ନଦେନଇ ଯାହାର ସେହି ନରପଶୁ ଜାଣ ।

ଶୃଙ୍ଗାରକୁହିଁ ଏକମେବା ଦ୍ୱିତୀୟଂ କରି ଚିହ୍ନିଥିବା ନରଶ୍ରେଷ୍ଠ ହିଁ ଏତେ ବିଶ୍ୱାସର ସହିତ ଇତର ଆଉ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦ୍ୱିଧାମୁକ୍ତ ଭାବରେ ଏପରି ଠୋ'କରି ନରପଶୁ ବୋଲି କହିଦେଇ ପାରିବ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ କାମସମ୍ଭୋଗର ଜୀବନକୁ ପ୍ରାୟ ଅଦ୍ୱିତୀୟବତ୍ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ଓ ତାହାକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି :

କି ବଡ଼ ହେବା ନୃପତି କି ବଡ଼ ଇନ୍ଦ୍ର ସମ୍ପତ୍ତି,
ସବୁ ସୁଖ ଉପୃତସ୍ଥାନ ଦମ୍ପତି ।
ନାଶଇ ବିରହ ତପତି,
ମାର ଶରକୁ ସେ ବାଳା ବଜ୍ର ଘୁପତି ॥

କେବଳ ନୃପତି ହୋଇଥିଲେ ଯାଇ ଏହିପରି ଏକ ଉଗ୍ର ସତ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ସେହି ସତ୍ୟକୁ ପରମ ସତ୍ୟ ବୋଲି ବରଣ କରି ଘରକୁ ଡାକିନେବା ପରେ, ରତି, ପ୍ରୀତି ଓ ସୁରତି ସବୁକିଛି ଏକାଠି ଗୋଳେଇ ହୋଇ ମିଶିଯାଏ ଏବଂ ଭୋଗବୃତ୍ତି ସ୍ତରରେ ପରିଣତ ହୁଏ,

ପରମ ଦ୍ରବ୍ୟ ପୀରତି, ପରମ ସୁଖ ସୁରତି
ରତିରୁ ଜାତ ପୀରତି, ପ୍ରୀତିରୁ ରତି ॥
—ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି,

ଏବଂ,

ମହାସୁଖ ନାହିଁ ଦମ୍ପତିରୁ, କି କାର୍ଯ୍ୟ କୁବେର ସମ୍ପତ୍ତିରୁ ।

ପୁଣି,

ରାଜାଙ୍କୁ ହେବାର ରାଜ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ, ଯୁବାକୁ ହେବାର ପତ୍ନୀକଷ୍ଟ,
ବୋଲେ ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ଏଥୁଁ ବଳି ନାହିଁ ଆନ କଷ୍ଟ ॥

ସମୀକ୍ଷକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧି ପାଇଥିଲେ, ସେ ହରି ଓ ହର ଦେବଙ୍କର କୃପା କାମନା କରିଥିଲେ, 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ'ରେ ରାମ-ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କ୍ଷେତ୍ରବରର ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ସମତୁଲ କରି ସ୍ତୁତି କରିଥିଲେ । କବିସମ୍ରାଟ ଜୀବନରେ ବେଶ୍ କେତେବର୍ଷ ନୀଳାଚଳ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ ଏବଂ

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚଉତିଶା ରଚନା କରିଥିଲେ । ତଥାପି, ଯାବତୀୟ ରୀତିକାବ୍ୟ ପରି କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର କାବ୍ୟତକୁଗୁଡ଼ିକରେ ଶୃଙ୍ଗାର ହେଉଛି ଅସଲ ଚେତନା, ସ୍ଥାୟୀ ଚେତନା, ରାମଭକ୍ତି, କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ଅଥବା ଜଗନ୍ନାଥଭକ୍ତି କେବଳ ଉପ-ଚେତନା । ଶୃଙ୍ଗାର ହେଉଛି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ବକ୍ତବ୍ୟ ଅସଲ କଥା, ଆଉ ସବୁ କିଛି ହେଉଛି କଥା ସାଙ୍ଗକୁ ଲଥା । ଶୃଙ୍ଗାର ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଅସଲ ଲକ୍ଷ୍ୟଶରୀର, ଭକ୍ତି ସମେତ ଆଉ ସବୁକିଛି କେବଳ ଅଳଙ୍କାର, କେବଳ ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ।

× × ×

ପ୍ରେମ ହେଉଛି ଏକ ପାନ୍ଥ, ତାହାକୁ ଯୋଗ୍ୟ କରି ରଖିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରେମ କଦାପି ଏକ କୂପ ନୁହେଁ, ଯାହା ଭିତରେ ପଡ଼ି କେବଳ ଲଟରପଟର ହୋଇ ପ୍ରେମା-ସ୍ୱାଦନ କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରୀତି ରୀତି ଭିତରେ ଧର୍ମତଃ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ । ପ୍ରୀତିକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ଯେତେବେଳେ ପ୍ରୀତି ନାମରେ ରତିକୁ ହିଁ ଏକ ସମ୍ଭୋଗସର୍ବସ୍ୱ ଜୀବନର ଅବଲମ୍ବନ କରି ରଖାଯାଏ, ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ସମୟରେ ଯାଇ ପ୍ରୀତି ଭିତରେ ରୀତିର ଏକ ଆବଶ୍ୟକତା ଆସି ପହଞ୍ଚେ । ପ୍ରୀତି ଏକ ସମଗ୍ର ଓ ସ୍ୱତଃପ୍ରେରିତ ସମର୍ପଣର ସ୍ଥିତି । ଏହି ପ୍ରୀତିର ନାନା ସ୍ତର ରହିଛି, ନାନା ପ୍ରସ୍ଥ ବି ନାନା ପରିଧି ରହିଛି । ମନୋ-ବିଜ୍ଞାନର ଶାସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଏବେ ଏହି ସୋପାନକ୍ରମଟି ବିଷୟରେ ଗଭୀର ଆଲୋଚନାମାନ କଲେଣି । ଆପଣାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଦେଇଦେବା, ଜୀବନକୁ ଆପଣାର ତତ୍କାଳିକ ବୃତ୍ତି-ଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷା ବୃହତ୍ତର ଆଉ କାହାରି ପାଇଁ ଅଥବା ଆଉ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ପାଇଁ ବହିବା ହେଉଛି ପ୍ରୀତି । ପ୍ରୀତି ଗିଳି ପକାଇବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ଈର୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଲୁଣ୍ଠି ପକାଇବା ବି ନୁହେଁ । ପ୍ରୀତିରେ ବୃତ୍ତି ଲାଗି ହୁଏତ ଆଦୌ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ରୀତିରେ ହିଁ ବୃତ୍ତି ସବାଆଗ ରହିଥାଏ, ସର୍ବପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ବୃତ୍ତି ସ୍ତରରୁ ଏକ ଚେତନାଗତ ଉତ୍ତରଣ ଓ ଉନ୍ମୋଚନ ଘଟିଲେ ଯାଇ ପ୍ରୀତିର ଆୟତନ ମଧ୍ୟରେ ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରବେଶ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରୀତି କ୍ଷୁଦ୍ରକୁ ବୃହତ୍ତର କରେ, ନଗଣ୍ୟକୁ ମହତ୍ତର କରେ, ପାର୍ଥିବକୁ ପବିତ୍ର କରେ, ପରମାର୍ଥକୁ ବି ଛୁଇଁବାର ଏକ ଅଭିଳାଷ ରଖିଥାଏ । ପ୍ରୀତିରୁ ଏକାତ୍ମତା ଜନ୍ମଲାଭ କରେ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଭିନବ ଅନୁଭୂତିର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ତାହା ହିଁ ଯାବତୀୟ ଯଥାର୍ଥ ସୃଜନଶୀଳତାର ଜନନୀରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟକରେ ଏବଂ ସୃଜନଶୀଳତା କାବ୍ୟକତାର ଉଦ୍‌ଭବ କରାଏ । ରୀତିଗୁଡ଼ାକୁ ଏବଂ ରୀତିବିଷୟରେ ଯାବତୀୟ ଅତିସଚେତନତାକୁ ସେହି ବୃତ୍ତିର ସ୍ତରରେ ହିଁ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ତେଣୁ ରୀତି-ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ପ୍ରୀତିକୁ ରତି ସହିତ ଓ ବେଳେବେଳେ ସୁରତି ବା ସମ୍ଭୋଗବିଳାସ ସହିତ ଖାଲି ଆବୁରୁଜାବୁରୁ କରି ମିଶାଇ ଦିଆଯାଇଛି, ସେହି ପ୍ରୀତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିରୂପଣ କଲାବେଳେ ଆମକୁ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ବିଡ଼ମ୍ବନାରେ ପଡ଼ିଯିବାକୁ

ହୋଇଥାଏ । ରୀତିକବିମାନେ କେଉଁ ଅଧମତା ଭିତରେ ପଡ଼ି ପ୍ରୀତିକୁ ରୀତି ସହିତ ମିଶାଇଲେ, କାବ୍ୟକୁ ଅଳଙ୍କାରସର୍ବସ୍ୱ କଲେ, ରତି ଓ ସୁରତିର ଗଡ଼ୁଆ ଭିତରେ ପଶି ତଥାପି ପ୍ରୀତି ବୋଲି କହି ଲେବଲ ଲଗାଇଦେଲେ, ସେମାନେ କାହିଁକି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ାକୁ ଭୂଷଣଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ପୋତିଦେଲେ ଓ ଯମକ ଭିତରେ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଜବରଦସ୍ତି ପକାଇବାକୁ ଯାଇ ସେଗୁଡ଼ାକର ଇଜ୍ଜତ ନେଲେ, ଏହିପରି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠି ଆମକୁ ଭାରି ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରି ପକାଏ । କେବଳ ରତି ଓ ସୁରତିକୁ ନେଇ ସେମାନେ ତ କେତେ ହୃଦୟଗ୍ରାହ୍ୟ କରି କବିତା ଲେଖି ପାରିଥାନ୍ତେ; ତାହା ସେମାନେ ନକଲେ କାହିଁକି ?

ପ୍ରୀତି ସବୁଦିନେ ଥିଲା, ଥିବ; ରୀତି ବି ସବୁଦିନେ ଥିଲା, ଥିବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରୀତିକୁ ଗିଳି ପକାଇବା ଲାଗି ଯେତେବେଳେ ରୀତିକୁ ମତ୍ତଗଜ ଶତଶୃଙ୍ଗ କରି ଠିଆ କରାଇ ଦିଆ ଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ କେବଳ ବୀରବରମାନେ ହିଁ ସାଧି କରି ପାରନ୍ତି କେବଳ ସାମନ୍ତ ଓ ବିଶାରଦମାନେ ହିଁ ତାହା କରିପାରନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟକୁ ଗୋଷ୍ଠୀର କରି ରଖିଥିଲା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ରୀତିଯୁଗଟି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଏବଂ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗୋଷ୍ଠୀର କରି ରଖିବାର କେତେ କେତେ ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତ ଉଦ୍ୟମ କରିବାରେ ଆଗ୍ରହୀ ହେଲା । ରୀତି-ସାହିତ୍ୟରେ ଛାନ୍ଦ ଓ ସଙ୍ଗୀତକୁ ପୂରାଇ ଦିଆଯାଇ ତାହାକୁ ଜନପ୍ରିୟ କରିବାଲାଗି ମଧ୍ୟ କମ୍ ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ରୀତିକବିକୁ ପ୍ରାୟ ନିୟମବଶ ଭାବରେ ସଙ୍ଗୀତଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ହେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସଙ୍ଗୀତ ଓ ଛାନ୍ଦଗାନ ରାଜା ସହିତ ରାଜସଭାର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆମୋଦ ଦେଉଥିଲା, ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାଳିତ ଠାକୁରମାନଙ୍କୁ ବି ଆମୋଦ ଦେଉଥିଲା । ଜନସାଧାରଣ କେବଳ ତାହାର ସଙ୍ଗୀତପକ୍ଷଟିକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରୁଥିଲେ ଏବଂ ମୂଳତଃ ଅବୋଧ କାବ୍ୟଧାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକରେ ଏଠି ସେଠି ଅବୋଧ ବା ଅର୍ଦ୍ଧବୋଧ ହୋଇ ରହିଥିବା ଶୃଙ୍ଗାର-ସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ବାକ୍ୟାଂଶଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ହୁଏତ କଳ୍ପିତ ଆମୋଦିତ ଓ କାମହର୍ଷିତ ବି ହୋଇପାରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସାରଳାଦାସ ଓ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟର ଭାବଗତ ଆନ୍ଦୋଳନ ଫଳରେ ସାହିତ୍ୟ ସଭା ଛାଡ଼ି ଜନଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ରୀତିଯୁଗରେ ତାହା ଜନଜୀବନକୁ ଛାଡ଼ି ପୁଣି ସଭାକୁ ଧରିଲା । ଜନମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ସୁଜନମାନଙ୍କୁ ଧରିଲା । ସୁଜନ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ିଥିବା ଜନମାନଙ୍କୁ ଧରିଲା । ଗୋଟିଏ ଅତି ସାନ ବୃତ୍ତକୁ ଆବୋରି ତାହା ଭାରି ମନୋରମ ମନେ ହେଉଥିବା ଗୋଟିଏ ପାଚେରିଘେରା ଭିତରେ ରହିଗଲା । ରୀତି ହୁଏତ ଭାରି ସହଜରେ ରାଜପୋଷକତା ଲାଭ କରିପାରିଥିଲା; କାରଣ ତାହା ମୂଳତଃ ଏକ ନିରାପଦ ସାହିତ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମଣିଷର ନିଦକୁ ନ ଭାଙ୍ଗି ଓ ଭୋକ ନ ବଢ଼ାଇ ତାହା ବରଂ ତାକୁ ଭାରି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଶୁଆଇ ବା ଶୀତଳ କରି ରଖୁଥିଲା । ମଣିଷକୁ ରସବୋଲୁବାଲୁ କରି ରଖିବାର ଏକ ରାଜକୀୟ ଅଲଥଳରେ ସିଏ ତାକୁ ସୁନାଚୂନମା ଧରାଇ ଦେଇ ଏକାବେଳକେ ଛାଣି

କରି ରଖିପାରୁଥିଲା, ତାକୁ ସୁନାପୁଅ କରି ରଖୁଥିଲା । ଠାକୁରଙ୍କ ନାମରେ ସବୁକିଛି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାରିବାରି ସେହିପରି ଏକ ଧାଳକାସ୍ଥ ଗେହ୍ଲାପଣରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଠାକୁରଙ୍କୁ ବି ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା 'ତାମ୍ବୋଲବୋଲ' କରି ପକାଉଥିଲା । ଠାକୁରି ଆମରି କୌଣସି ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଅଥବା ଉତ୍ତୋଳନ ଲାଗି ପ୍ରେରଣା ଦେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ହୁଏତ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଆମ ନର୍ମ ଜୀବନର ହିଁ ଜଣେ ଉତ୍ସାହଦାତା ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲେ ।

ଅନେକ ସମୟରେ କବିର କାବ୍ୟରୁ ଆମକୁ କବିହୃଦୟର ଏକ କ୍ରମ-ଉତ୍ତୋଳନ ମଧ୍ୟ ଏକ ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । କବିର ସର୍ଜନାରୁ ତା'ର କ୍ରମାରୋହଣ-ପଥର ମଧ୍ୟ ଏକ ସଙ୍କେତ ଏବଂ ସନ୍ଧାନ ମିଳିଥାଏ । ରୀତିକାବ୍ୟରେ ଆମେ ସେହି ସଙ୍କେତଟିକୁ ଖୋଜିବାକୁ ଗଲେ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ନିରାଶ ହୋଇ ଫେରିଆସିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଏଠି କବିଜୀବନରେ ପ୍ରାୟ ଆଦୌ କୌଣସି ଉତ୍ତୋଳନ ନଥାଏ, କୌଣସି ସୋପାନ-ଆରୋହଣ ନଥାଏ । ରୀତିର ପ୍ରୟୋଗ ବିଚକ୍ଷଣରୁ ଅଧିକ ବିଚକ୍ଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଟିଳରୁ-ଅଧିକ ଜଟିଳ ହେଉଥାଏ । କୌଶଳଗୁଡ଼ାକ ଖାଲି କୁଶଳତର ହେବାରେ ଲାଗିଥାଏ, ନାଗବନ୍ଧମାନ ମହାନାଗବନ୍ଧକୁ ଉନ୍ନୀତ ହେବାରେ ଲାଗିଥାଏ ସତ, ମାତ୍ର ଆପଣାର ଭାବବୃତ୍ତିର ପ୍ରସ୍ଥିତିରେ କବି ଯେଉଁ ସମତଳକୁ ସେହି ସମତଳଟିରେ ପଡ଼ି ରହିଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ତା'ର ଜୀବନରେ କୌଣସି ଗତି ନଥାଏ । ତା'ର ଉପଲବ୍ଧିରେ, ଏପରିକି ରସୋପଲବ୍ଧିରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଅନୁଲମ୍ବ ଗତିଶୀଳତା ନଥାଏ କେବଳ ଗୋଟାଏ ଅନୁପ୍ରସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନାଗୃହୁର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ରହିଥାଏ । ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ଥୂଳରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିର କବିତ୍ୱ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଯିବାର ପଥରେ କେବଳ ଅଂଶବର୍ତ୍ତୀମାୟ ଭାବରେ କଦାପି ସେହି ସ୍ଥୂଳ ହୋଇ ରହେନାହିଁ । ଯଦି ତାହା ସ୍ଥୂଳ ହୋଇ ହିଁ ରହିଯାଏ, ତେବେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ପ୍ରେମାଧିକାର-ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହେ । ଉପନିଷଦର ମାର୍ଗଟି ଅନୁସାରେ ଅନ୍ନରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ସେହି ଅନ୍ନରେ ହିଁ କଳିହୋଇ ରହିଯାଏ ନାହିଁ । ତାହା ଏକ କ୍ରମୋତ୍ତର ଅଭୀପସାର ଉତ୍ତରଣ-ଗତିରେ ଆନନ୍ଦ ଯାଏ ମଧ୍ୟ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ରଖିଥାଏ । ସେହି ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ଶିଖଟି ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ନ ବି ଧନ୍ୟ ହୁଏ, ବିକଶିତ ହୁଏ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ପ୍ରେମ ଯେତିକି ଚାକଲ ହୁଏ, ତାହାର ପ୍ରଗଳଭତା ପ୍ରାୟ ସେତିକି କମି କମି ଯାଉଥାଏ । ଯେଉଁ ପ୍ରେମ କେବଳ କହିହେବାରେ ଚରମ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ବସିବ ବୋଲି ମନ କରୁଥାଏ, ଯେଉଁ ଅଭିସାର ଯମକ ଲଗାଇ ଦେଖାଇ ନହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣାକୁ ହୁଏତ ଆଦୌ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ ନାହିଁ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା କରୁଥାଏ, ତାହାକୁ ଆମେ କେବଳ ଏକ ଆଦିମ ବୃତ୍ତି ଓ କୁପ୍ରବୃତ୍ତି ବୋଲିହିଁ କହିପାରିବା । ଏଥିରେ ଅନ୍ୟ ଯାହାକିଛି ଥାଉ ପଛକେ ଓ ଚମତ୍କାରିତାରେ ତାହା

'ରାମାପର ସୂଖ' ହୋଇଯାଉ ପଛକେ, ଅସଲ ଖିଅଟି ଆଦୌ ନଥାଏ ଏବଂ ଅସଲ ଖିଅଟି ନଥିଲେ ସେଥିରେ କୃଷ୍ଣ ବି ନଥାନ୍ତି, ରାମ ନଥାନ୍ତି—କେବଳ ଆତ୍ମ ଅର୍ଥେ କୃଷ୍ଣବାଞ୍ଛାଟା ହିଁ ଖାଲି ପ୍ରକୁପିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ଖାଲି ପ୍ରଦର୍ଶନ-ପ୍ରଗଲ୍‌ଭ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ରୀତି ଏବଂ ରତିର ବିସ୍ତର ତଥା ବିଷୟ ତ କୋଉଦିନରୁ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଖାସ୍ ଏହି ସମୟଟିରେ ହିଁ ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କଲା କାହିଁକି ? ଖାସ ଏହି ଯୁଗରେ ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ଜୀବନରେ ପ୍ରୀତିର ସ୍ଥାନ ସବୁଠାରୁ କମ୍ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ବାହ୍ୟ ସମାଜରେ ରାଜନୀତିକ ଅନିଶ୍ଚୟତା ରହିଥିଲା; ସମାଜଟା ଖାଲି କେତେଗୁଡ଼ାଏ ନିର୍ମମ ରୀତି ଏବଂ ନିୟମଦ୍ୱାରା ବନ୍ଧା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୁଚିଗୁଡ଼ାକ ସାନ ସାନ ରାଜାମାନଙ୍କର ସଭା ଭିତରେ ଖାଲି ବହଳ ଅଥଚ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଏବଂ କବିମାନେ ରାଜାମାନଙ୍କ ପାଇଁ କାବ୍ୟ ଲେଖୁଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କୁ ରସିକ କରି ସଜାଉଥିଲେ, ଶୃଙ୍ଗାରାଧିପତିର ସ୍ଥାନରେ ବସାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅନୁକମ୍ପା ଲାଭ କରୁଥିଲେ । କବିମାନଙ୍କର ଯାବତୀୟ ପ୍ରୀତିସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ପ୍ରୀତିପରିଚୟ ଶାସ୍ତ୍ରଗତ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଭିତରେ ପ୍ରୀତି ଲାଗି, ଶୃଙ୍ଗାର ଲାଗି ହୁଏତ ଆଦୌ କୌଣସି ଅବକାଶ ନଥିଲା । ରୀତିଯୁଗର ଯାବତୀୟ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଏବଂ ପ୍ରେମଚାରଣାକୁ ଆମେ ଏକ ପୁରୁଷ-ଅଧ୍ୟୁଷିତ ସମାଜର ହିଁ ପ୍ରୀତିମୃଗୟା ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିପାରିବା । ପ୍ରଧାନତଃ ପୁରୁଷର ତୁଷ୍ଟି ନିମନ୍ତେ ଆହୁରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିଲେ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁଙ୍ଗବ ପରି ହୋଇ ରହିଥିବା ରାଜାମାନଙ୍କର ତୁଷ୍ଟି ନିମନ୍ତେ ହିଁ ଏହି ମୃଗୟାଟିକୁ କରାଯାଉଥିଲା । ଲେଖିବା ବା ଶୁଣିବା କୌଣସି ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷ ବି ପ୍ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ରହି ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଏକପ୍ରକାର ଜୀବନବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ଏବଂ ଜୀବନବିମୁଖତା ଦ୍ୱାରା ସନ୍ତାପିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ରୀତିକାବ୍ୟର ତଥାକଥିତ ରସବର୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ସେହି ସନ୍ତାପ ଉପରେ ଚନ୍ଦନ ଲେପନ କରୁଥିଲେ, ସେହି ସନ୍ତାପର ଏକ କ୍ଷତିପୂରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ ।

ସମୀକ୍ଷକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଅବସରରେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଦିବ୍ୟ-ଦର୍ଶୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ବିପ୍ଳବୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଘଟିଛି ବୋଲି ବି ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଏସବୁ ଅତିରଞ୍ଜନ ଏବଂ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରି ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଅତିରଞ୍ଜିତ ମୂଲ୍ୟର ପ୍ରତୀତି ଆଣିଦେବାରେ ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗତମ ସ୍ତାବକମାନେ ମଧ୍ୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଏକଦେଶୀୟତାରେ ଏବଂ ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବରମୟତା ବିଷୟରେ ତଥାପି ସଚେତନ ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି । କବିସମ୍ରାଟ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ 'ତାଙ୍କର କବିତାସୁନ୍ଦରୀ ନୀରସ ଶାବ୍ଦିକତାରେ ଆବୃତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି' (୧୪) ବୋଲି କହିବାକୁ ସେମାନେ ଆବଶ୍ୟକ ବୋଧ କରିଛନ୍ତି ।

କଳାକୁ କେବଳ କାବ୍ୟରଚନାର କୌଶଳ ବୋଲି କହିବାରେ ଭାରି ପ୍ରମାଦ ରହିଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା କଳାର ସଂଜ୍ଞାଟିକୁ ଭାରି ସଙ୍କୁଚିତ କରି ପକାଇବାର ଉପ୍ସୁଟି ସବୁବେଳେ ରହିଛି । ତଥାପି, କଳାପକ୍ଷ ଏବଂ ଭାବପକ୍ଷକୁ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପକ୍ଷ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି ଆଉ ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର କଳାପକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଭାବପକ୍ଷ ଅବଦମିତ ହୋଇରହିଛି ବୋଲି ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୧୫) କେଉଁ ଭଳି ମେଦମୀଦୃଷ୍ଟିର ମୋହରେ ପଡ଼ି ଜଣେ କବିର କାବ୍ୟକାରିତା ମଧ୍ୟରେ କଳାପକ୍ଷ ଭାବପକ୍ଷ ଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଏ, ସମୀକ୍ଷକ ଅବଶ୍ୟ ତାହାର କୌଣସି ଆଲୋଚନା କରିନାହାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ରୀତିଯୁଗ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ତୃତୀୟ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ପ୍ରଲମ୍ବିତ ହୋଇ ରହିଛି । ୧୮୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେହି ଯୁଗର ପରମ୍ପରା ଅନୁସରଣ କରି ନାଟକ ଲେଖାଯାଇଛି । ତଥାପି ରୀତିଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଯେ କ୍ରମଶଃ ଊଣା ହୋଇ ଆସିଛି, ଆମେ ସେକଥାଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଭାରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବା । ସାନ ସାନ ରାଜାଙ୍କର ବଡ଼ ବଡ଼ ରୀତିଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ତୁତି କରିବାର ହାସ୍ୟକରତାକୁ ଏକଦା ସ୍ତୁତିକାର ହୋଇ କାବ୍ୟ କରିଥିବା କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ମଧ୍ୟ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଛନ୍ତି । 'ସମାପତି ନଥିବା ଅମାପ ଦୋଷ ଲାଗି ରମାପତିଙ୍କ' ପାଖରେ ସିଏ କ୍ଷମାଭିକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କହିଛନ୍ତି :

ଧନାର୍ଜ୍ଜନାତୁରମନା ହୋଇ ଗ୍ରୁର ଜନାର୍ଚ୍ଚନା-ସମ୍ଭାବନାରେ ରସଇ ହେ;
ଜନାର୍ତ୍ତିନାଶନାଦି ନାମାସ୍ୱାଦନା ଜଣାଣେ ନାହିଁଟି ରସନା ମୋର ।
ଧରାରେ ଜନ୍ମି ଈଶ୍ୱରାର୍ଚ୍ଚନା ବିନା ପ୍ରାଣଧାରଣ ଖରାପ ନମଣି ହେ,
ବାରାଙ୍ଗନା-ସ୍ତନଧରା ସୁଖସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ପରା ମୁଁ ବିଭୁରେ ତରତର ହେ ॥

—କବିତା ଗୀତା ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କାବ୍ୟରଚନାରେ ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଆତିଶଯ୍ୟକୁ ଦେଶୀୟ ଏବଂ ପାରସିକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସହ୍ୟ ଓ ରସକ୍ଷମ କରିବାକୁ ମନ କରିଥିଲେ । ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ରୀତିକୁ ଛାଡ଼ି ପ୍ରୀତିକୁ ହିଁ ଅଧିକ ମନ କରିଥିବା ପରି ମନେ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରୀତିରୁ ଭକ୍ତି ମୋଟେ ବେଶୀଦୂର ହୋଇନାହିଁ ଓ ହୁଏତ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ତାଙ୍କର ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗମାନ ବି ଭାବପ୍ରଧାନ ଓ ତେଣୁ କମ୍ କୃତ୍ରିମ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା କବି ବନମାଳୀ ସେହି ବାଟରେ ଆହୁରି ପାଦେ ଆଗକୁ ଚାଲିଗଲେ । ତଥାପି ରୀତିଅନୁରାଗର ଧାରାଟି କମ୍ ବଳୀୟାର ହୋଇ ରହିନଥିଲା । ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ ପରି ଜଣେ ସ୍ରଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ଅସଲ ପରିଚୟକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରୀତି ପାଇଁ ଓ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରୀତିଭାଜନ ହେବାପାଇଁ 'ଅମ୍ବିକା ବିଳାସ' ଓ 'କେଳିକଳାନିଧି' ବାଟର କାବ୍ୟମାନ ଲେଖିଥିଲେ । ତାଙ୍କର 'ବିଚକ୍ଷଣା' ବି ସେହି ବାଟର ଆଉ ଗୋଟିଏ ରଚନା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ସେ ରୀତିବନ୍ଧର ବିଚରଣ-ବ୍ୟାପ୍ତିଟିକୁ ଭାରି

ଅଳଙ୍କ ବୋଲି ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ ଓ ''ବି-କର୍ଣ୍ଣି କାଯ୍ୟତ ହେବାରୁ ରଚିତ ବହୁତ ବର୍ଣ୍ଣି ନୋହିଲା, ବନ୍ଧନ ଲୋକରକରପାଦ ପରକାର ମୋର ଗିର ହେଲା'' ବୋଲି କହିଲେ ।୧୬ ତା'ପରେ 'ଗୋପୀବିଳାପ' ଏବଂ 'ଶ୍ୟାମ ରାସୋତ୍ସବ' କୁ ବଡ଼ଜେନା ନିଜର ବୋଲି ବା ଦେଶିବୋଲିରେ ରଚନା କରିବାକୁ ସାହସୀ ହେଲେ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ତାଙ୍କର 'ସମର ତରଙ୍ଗ' ଏବଂ 'ଚତୁର ବିନୋଦ'ର ପୂର୍ବଗାମୀ ସୋପାନ ରୂପେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ଲାବଣ୍ୟବତୀ'ରେ 'ପରବାସ ନ କରିବ କେବେ'' ବୋଲି ଗୋଟିଏ କଥା ଅଛି । ସେହି କଥାଟିକୁ ଏକାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏକାଧିକ ଉପନ୍ୟାସରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକବିତାର ଯୁଗ ହେଉଛି ଧର୍ମତଃ ପରବାସ ନ କରିବାର ହିଁ ଏକ ଯୁଗ । ଜୀବନର ଗୋଟିଏ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଏହି ଯୁଗରେ ଏପରି ଏକାନ୍ତିତା ସହିତ କାମୁଡ଼ିକରି ଧରିବାର ପାରଙ୍ଗମତା କରାଯାଇଥିଲା ଯେ, ସେତେବେଳେ ତାର ଡେଇଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପରବାସ କରିଯିବା ପ୍ରାୟ ମନା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଅନ୍ତର୍ଜୀବନର ଭୋଗଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏବଂ ଅନ୍ତଃସ୍ଥାରଣାର ଆରୋହଣ ଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରବାସ କରିବାକୁ ନିଷିଦ୍ଧ କରି ରଖା ଯାଇଥିଲା । ସ୍ୱୀକୃତ ରୀତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାର କଳ୍ପନା, ଅନୁରାଗ ଏବଂ ଶ୍ରଦ୍ଧାଗୁଡ଼ିକୁ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାକୁ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ରୀତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରା ଯାଉଥିଲା । ଅଳଙ୍କତାକୁ ହିଁ ମଧୁରତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା । ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସାହିତ୍ୟକାରର ହାତ-ଗୋଡ଼ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଥିଲା । ହାତଗୋଡ଼ ବନ୍ଧାହୋଇ ରହିଥିବାର କବିକୁ ରାଜସଭାରେ ବସାଇ ସେତେବେଳେ ରାଜାମାନେ ଭାରି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ବୃହତ୍ତର ସମାଜ ଭିତରେ ନାନା ପ୍ରକାରର ଅସଂସ୍କାର ସଂସାରରୂପେ ଲୋକମନ, ଲୋକସାହସ ଏବଂ ଲୋକ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ସ୍ପର୍ଦ୍ଧାକୁ ଭାରି କଠୋର ଭାବରେ ବାନ୍ଧିକରି ରଖିଥିଲା ଓ ସକଳ ପ୍ରକାରର ତାର ଡେଇଁବାକୁ ସତେଅବା ଏକ ଅବଜ୍ଞା ଓ ଅବିନୟ ବୋଲି ମନେକରୁଥିଲା । ତେଣୁ ରୀତିଯୁଗ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଅଳଙ୍କତାର ଯୁଗ,ଅଳପ ଭିତରେ ଅଧିକ ଫୁଲାଇ ହେବାର ଯୁଗ, ହର୍ମ୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ ହୃଦୟ ବୋଲି ଭ୍ରମ କରିବାର ଯୁଗ, ଅତିଶଯ୍ୟତାକୁ ହିଁ ନିବିଡ଼ତା ଏବଂ ନିକଟତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଯୁଗ ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ୱରେ ପରକୀୟା ପ୍ରେମ ହେଉଛି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ । ତାହା ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ବିରୋଧୀ ହୋଇଥିବାରୁ କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କୁଆଡ଼େ ସ୍ୱକୀୟା ପ୍ରେମର ପଣ ସମର୍ଥନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କେତେକ ସମୀକ୍ଷକ ମତ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ରୀତିକୁହିଁ କାବ୍ୟାନୁଶୀଳନର ମାଧ୍ୟମରୂପେ ଗ୍ରହଣ

କରିଥିଲେ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୈଷ୍ଣବ ବି ଥିଲେ । ସ୍ୱକୀୟା ହେଉ ଅଥବା ପରକୀୟା ହେଉ, ପ୍ରେମକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ବାହ୍ୟ ଶାରୀରିକତାର ମଣ୍ଡନ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରେମକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସ୍ଥୂଳ ଏବଂ ଦୃଶ୍ୟ କରିଆଣିବା ହେଉଛି ରୀତିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ କରିଥିଲେ । ପ୍ରେମକୁ ତାହାର ଯାବତୀୟ ଉପଲବ୍ଧି ତଥା ଅନୁଭୂତିର ସ୍ତରରୁ ଖସାଇ ଆଣି ସିଏ ତାକୁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଆୟତନର ଗୋଟିଏ ପରିଚ୍ଛଦରେ ସିନ୍ଧାଇବାକୁ ସବୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସ୍ୱକୀୟା ପ୍ରେମର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ଗୃହସ୍ଥଧର୍ମର ସଂସାର । ସେହି ସଂସାର ଏକ ସମଗ୍ର ସଂସାର, ସେଠାରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ମଧ୍ୟ ଏକ ସମଗ୍ର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି । ସେହି ସମଗ୍ରତାକୁ ନଷ୍ଟକରି ଶୃଙ୍ଗାରକୁ ଆପଣାର ପ୍ରାୟ ସକଳ ଅନୁରାଗ-ବୃତ୍ତିକୁ ଆକର୍ଷିତ କରି ରଖିଥିବା କେବଳ ଗୋଟିଏ ଦର୍ପଣ ଉପରେ ଦେଖାଇବା ଏବଂ ତାହାକୁ ପୁଣି ଆପଣାର ଅନ୍ତର ଭିତରୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସରଳ ଭାବରେ ନୁହେଁ, ସଂସ୍କୃତ-ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷ ଯୁଗର ରୀତିର ଖଡ଼ିରେ ମଡ଼ାଇ ଅନୁରୂପ ସୂକ୍ଷ୍ମ ମଣ୍ଡନ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବା,—ତାହା ସ୍ୱକୀୟା ଅଥବା ପରକୀୟା ଯାହାହେଉ ପଛକେ, ତାହା ପ୍ରେମ ନୁହେଁ, ତାହା ହେଉଛି ଏକ ବାହ୍ୟ ଅତିକରଣର ବକ୍ରଗାମୀ ତଥା ବକ୍ରତାଲୋଭୀ ଉତ୍ସାହ । ଭଞ୍ଜଙ୍କର କାବ୍ୟ ପ୍ରେମର ସୋପାନକ୍ରମରେ ଆମକୁ ମୋଟେ ଉପରକୁ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ନିଏ ନାହିଁ, ରହସ୍ୟର ଗଣ୍ଠିଗୁଡ଼ାକୁ ଖୋଲି ଆମକୁ ଏକ ଗଭୀରତର ଏବଂ ନିବିଡ଼ତର ଏକାତ୍ମକତା ଆଡ଼କୁ ପରିଚାଳିତ କରି ନେଇଯିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଆମକୁ ସତେଅବା ଏକ ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରରୋଚନା ଦେଇ କୋଉ ତଳ ଦେଶରେ ଆଣି ପକାଇଦିଏ, ଶୃଙ୍ଗାରକୁ ତା'ର ଭବ୍ୟତମ ସମଗ୍ର ସ୍ତରଟିକୁ ଖସାଇ ଆଣି ଆମକୁ ଆମ ସ୍ଥୂଳ ପୀରିତିର ଅନ୍ଧାରଘର ଭିତରେ ରହିଥିବା ଶୋଭନ ଖୁଣ୍ଟଗୁଡ଼ାକରେ ଭାରି ଅବର୍କିଆ ଭାବରେ ବାନ୍ଧି ଦେଇଥାଏ । ପୁରୁଷକୁ ତାହା ଆପଣା ପ୍ରୀତିଦାନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହେବାକୁ ଶିଖାଏ, ଆପେ ଶ୍ୟାମ ହୋଇ ସତେ ଅବା ସବୁଯାକ ମଲ୍ଲୀମାଳକୁ ଆଣି କେବଳ ନିଜ ବେକରେ ପକାଇ ଦେଖାଇ ଦେବାର ଏକ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଉତ୍ତେଜନା ଦେଇଯାଏ ।

ବରଂ ପରକୀୟା ପ୍ରେମର ତଥାକଥିତ ପକ୍ଷସମର୍ଥନ କରିଥିବା କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଆମକୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବାହାରୁ ଭିତର ଆଡ଼କୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରି ଆଣୁଥିବା ପରି ମନେ ହୋଇ-ଥାନ୍ତି । ପ୍ରେମ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ସମ୍ବନ୍ଧ, ଆମ ଜୀବନଗତ ଯାବତୀୟ ଏକାତ୍ମକତାର ସ୍ତର ନିରୂପଣକାରୀ ଏକ ସମଗ୍ର ଗତିସ୍ପନ୍ଦନ । ପରକୀୟା ହେଉ ଅଥବା ସ୍ୱକୀୟା ହେଉ, ପ୍ରୀତିର ଯାବତୀୟ ପ୍ରେରଣା ଆମକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ କରି ଆଣି ପାରୁଥିବା ଦରକାର । ଓଡ଼ିଆ ରୀତିଯୁଗରେ ନାରୀ ଆଉ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ଜୀବନଗତ ସ୍ୱୀକୃତ ସମ୍ବନ୍ଧଗୁଡ଼ାକ ଯେଉଁ ସ୍ତରରେ ରହିଥିଲା, ତାହାର ଭୂମିଉପରେ ପୁରୁଷ ହିଁ ଅଧୀଶ୍ୱର ହୋଇ ବସିଥିଲା, ନିଜ ପ୍ରୀତିର ସନ୍ତର୍ପଣ ଲାଗି 'କେଳିପ୍ରବୀଣା' ଏବଂ 'ସୁରସନିଧି ନିଧିପ୍ରତିମା'ର ତଲାସ କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ବାଳାମାନଙ୍କୁ ସେ ପ୍ରଧାନତଃ ମାଳା ପରି

ଦେଖୁଥିଲି ଏବଂ ଦେଖିବା ମାତ୍ରକେ ସେହି ମାଳାକୁ ଆଣି ନିଜର ଗଳାରେ ଲମ୍ବାଇ ଦେବାକୁ ମନ କରୁଥିଲି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣଟି ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତିର ସ୍ୱକୀୟା ଓ ପରକୀୟା ଭେଦରେ ବସ୍ତୁତ ଆଦୌ କୌଣସି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରହେନାହିଁ । ଗଭୀରକୁ ଯିବାର ଏକ ଅନ୍ତରନୁରାଗ ରହିଥିଲେ ଯାଇ ପ୍ରୀତି ସମଗ୍ରତର ହୁଏ, ଏକ ଗଭୀରତର ପାରସ୍ପରିକ ଆବିଷ୍କାରର ଦ୍ୟୋତକ ଏବଂ ପ୍ରେରକ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ତା' ନହେଲେ ନାନା ମଣ୍ଡନ ଓ ଅନୁପ୍ରାସର ଆତ୍ମଗୋପନ-ପ୍ରୟାସ ସତ୍ତ୍ୱେ ତାହା ତଥାପି ବାହ୍ୟ ହୋଇ ରହିଯାଏ । ପରକୀୟା-ପ୍ରୀତି ଯେ ମୂଳତଃ ଏକ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି, ଏକ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଓ ଏକ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦିଗ୍-ବିନ୍ୟାସ, ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର ରଚନାରେ ଆମକୁ ଠାଏ ଠାଏ ସେହି ସତ୍ୟଟିର ସୂଚନା ମିଳି ଯାଇଥାଏ :

> ବଡ଼ କଠିନ ସେ ପ୍ରୀତି ପାଳିବା, ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଅସିଧାରେ ପଥ ଚାଲିବା
> ଶୂନ୍ୟ ଆରୋହଣ ଠାରୁ କଠିନ, ପବନ ଫାନ୍ଦେ ଧରିବା ଲକ୍ଷଣ,
> ପ୍ରୀତି ରକ୍ଷା ଠାରେ, ଯଥା ପାରଦ ଧରିବା ମୁଠାରେ ।।

ପୁନଶ୍ଚ,

> ବନ୍ଧାଇବ ଯେ ହାରେ ଗୁତିକ, ମତି ବଳାଇବ ସେହି ପ୍ରୀତିକ ।
> ଜୀବନ ଯାହା ସ୍ୱଆୟତ୍ତେ ଥିବ, ସେହିତ ପ୍ରୀତିପଥେ ପାଦ ଦେବ ।।

ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ପ୍ରେମସମ୍ପର୍କ ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛି ବୋଲି ଆପଣାର ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଉଲ୍ଲେଖ କରି-ଛନ୍ତି । ଆପଣାର ଏକ ପତ୍ରରେ ସିଏ ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବନାର ରାଧାତତ୍ତ୍ୱଟିର ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି, ଅସୀମର ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ଆହ୍ୱାନ ଯେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ମାନବ ପ୍ରକୃତିର ବିଚିତ୍ର ମଧୁରତା ଦ୍ୱାରା ଆମ ଅନ୍ତରବାସିନୀ ରାଧିକାକୁ କୁଳତ୍ୟାଗିନୀ କରାଇ ଅହରହ ବ୍ୟାକୁଳ କରିଛି, ସେହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ଦ୍ୱାରା ମୁଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ମିତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ତାହାକୁ ମୁଁ ନିଖିଳ ଦେଶକାଳର ହିଁ ଏକ ତତ୍ତ୍ୱରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି, କୌଣସି ବିଶେଷ ଦେଶରେ, ବିଶେଷ କାଳରେ, ବିଶେଷ ପାତ୍ରରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଆଖ୍ୟାୟିକା ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖି ମୁଁ ତାହାକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅଥବା ଅବିଶ୍ୱାସ୍ୟ କରି ପକାଇ ନାହିଁ ।" ବୈଷ୍ଣବମାର୍ଗର ପରକୀୟା ପ୍ରେମ ବିଷୟରେ ବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଏକ ସ୍ୱକୀୟ ମତ ଓ ଦୃଷ୍ଟି ରହିଛି । ସେହି କଥାଟିର ଆଲୋଚନା କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରକୀୟା ଅନୁରକ୍ତିର ଯେଉଁ ବିଶେଷ ଗୌରବଟିର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି, ସେହି ଗୌରବଟିକୁ ଯେ ସମାଜନୀତିର ଏକ ନିୟମ ହିସାବରେ ଆଦୌ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରାଯାଇ ନାହିଁ, ସେକଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ତାହାକୁ କେବଳ ଏକ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମର ନିୟମ ହିସାବରେ ହିଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତି, ବିଶ୍ୱବିସ୍ମୃତି, ନିନ୍ଦା,

ଉଭୟ ଓ ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଦାସୀନତା ତଥା କଠିନ କୁଳାଗ୍ରର ଏବଂ ଲୋକାଗ୍ରର ପ୍ରତି ଅଚେତନତା ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେମର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ବଳ, ଦୁର୍ବୋଧ ରହସ୍ୟ, ତାହାର ବନ୍ଧନହୀନତା ଏବଂ ସମାଜ-ସଂସ୍କାର, ସ୍ଥାନ-କାଳ-ପାତ୍ର ତଥା ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅତୀତ ଏକ ବିରାଟ ଭାବ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇ ଉଠିଥାଏ ।" (୧୭) ପୁନଶ୍ଚ, ସେହି ପୁସ୍ତକରେ, "ପରକୀୟା-ସାଧନର ତତ୍ତ୍ୱଟି ଆଦୌ ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ । ତାହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ପରକୀୟା ନାରୀ ମୋ'ର ବାଧ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ମୋ'ଉପରେ ତା'ର ଶକ୍ତି ଏତେ ପ୍ରବଳ ତା'ପ୍ରେମର ଏତେ ମୂଲ୍ୟ । ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଯେତେବେଳେ ବିବାହ ବର୍ବର ଯୁଗର ସ୍ଥୂଳ ଶାସନର କବଳରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବ, ସେତେବେଳେ ସକଳ ବିବାହରେ ହିଁ ପରକୀୟା ସାଧନ ପ୍ରଚଳିତ ହେବ । ସେତେବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରହିଛି ବୋଲି ହିଁ ପୁରୁଷ ପାଖରେ ତା'ର ମୂଲ୍ୟ ଅଧିକ ହେବ ।" କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ରୀତିଯୁଗରେ ପ୍ରେମ, ବିବାହ, ପତ୍ନୀତ୍ୱ ଏବଂ ପତିତ୍ୱ ଏକ ବର୍ବର ଯୁଗର ସ୍ଥୂଳ ଶାସନର କବଳଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ ପରକୀୟା ତଥା ସ୍ୱକୀୟା ଉଭୟ ପ୍ରୀତିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ କଦାପି ଏହି ଉତ୍ତୋଳନକାରୀ ଅନ୍ୟଦୃଷ୍ଟିର କୌଣସି ପରିଚୟ ପାଇବା ନାହିଁ ।

ରୀତି କାବ୍ୟ ଓ ରୀତିପ୍ରୀତିରେ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ସ୍ୱାଭିମାନ ଏବଂ ସାହସିକତାର କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିର ଏକ ମେରୁଦଣ୍ଡହୀନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ହିଁ ପ୍ରୀତି ରୀତି ମଧ୍ୟକୁ ଅଧୋଗତ ହୋଇ ଆସିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ରୀତିକାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ସେହି ମେରୁଦଣ୍ଡହୀନତା ଆଦ୍ୟରୁ ପ୍ରାନ୍ତଯାଏ କାମୁଡ଼ି ଧରିଛି । କବିମାନେ ଆପଣାକୁ ବୀରବର ବୋଲି କହି କେତେ ବାହାଦୁରୀ କରିଛନ୍ତି ସତ, ମାତ୍ର ଶବ୍ଦବାଣର ଅକ୍ଷୟ ତୂଣୀରକୁ କଟି ଦେଶପାଖରେ କେତେ ପ୍ରମତ୍ତତା ସହିତ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିଲେ ହେଁ ସେମାନେ ତଥାପି ମେରୁଦଣ୍ଡ ହୀନ ବୋଲି ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର କାବ୍ୟସବେଗଗୁଡ଼ାକ ଭାରି ମେରୁଦଣ୍ଡହୀନ ଭାବରେ ଖାଲି ଲେସଡ଼ି ପଡ଼ିଥିବା ପରି ମନେ ହେଉଛି । ପ୍ରୀତି-କାତରତାର ସେହି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଅରଣ୍ୟଟା ଭିତରେ କବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ତଥାପି ବେଳେବେଳେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇ ରହିଥିବା ପରି ମନେ ହେଉଛନ୍ତି । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଆମକୁ ଜୀବନାନୁ-ରାଗର ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଉଦାହରଣର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆଣି ଦେଇପାରୁଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ସକଳ କାବ୍ୟକାରିତା ରାଜାନୁଗ୍ରହର ଶାଳ ଭିତରେ ପଶି ପ୍ରାୟ ମହତ ହରାଇଥିବା ବେଳେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ତଥାପି କବିର ଏକ ମହତ ଅଛି ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ମହତ ରଖିଛନ୍ତି, କବିପଣ ବି ରଖିଛନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଇଥିବା ଆପଣାର ଉତ୍ତରରେ ସେ ଆପଣା କବିତ୍ୱର ସର୍ବମୂଳ ସାହସଟିର ପରିଚୟ ଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି । ରୀତିଠାରୁ ଯେ ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରୀତି ବଡ଼, କାବ୍ୟକାରିତା ଠାରୁ ଜୀବନର ଅସଲ ସମ୍ମାନଟା ଯେ ଅନେକ ବଡ଼, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ତାହାର ପରିଚୟ ଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

'ରସକଲ୍ଲୋଳ'ର ପଦ୍ୟକଳାକୃତିରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ତତ୍କାଳୀନ ପରମ୍ପରାଟି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟକୁ ରାଜାଙ୍କର ନାମରେ ଭଣିତା କରିବା ଲାଗି ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଆଦେଶ ପାଳନ କରିଥିଲେ ରାଜାନୁଗ୍ରହର ଦରବାରରେ ହୁଏତ କେତେବଡ଼ ଆସ୍ଥାନ ଓ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରି ପାରିଥାନ୍ତେ । ମାତ୍ର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ସେହି ଆଦେଶର ଅମାନ୍ୟ କରିଥିଲେ; ତାହା ବଦଳରେ ଅନେକ କଷ୍ଟ ଓ ଅନେକ ଅସୂୟାକୁ ବରଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ 'ଦାର୍ଢ୍ୟତା-ଭକ୍ତି'ର ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ବିଶଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସକଳ ପ୍ରଲୋଭନ ଏବଂ ଭୟପ୍ରଦର୍ଶନ ସତ୍ତ୍ୱେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କଣ୍ଠରେ ପ୍ରସ୍ତାବଟିକୁ ଫେରାଇ ଦେଇଥିଲେ ଓ ରାଜାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଡର ନାହିଁ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଅଧିକ ବଳୀୟାର ବୋଲି ମାନୁଥିବା କବିକୁ ରାଜା କେବେହେଲେ ସହିପାରି ନଥାନ୍ତେ । ତେଣୁ ପରିଣାମରେ ରାଜକୋପର ଶରବ୍ୟ ହୋଇ ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କାରାବରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । 'ରସକଲ୍ଲୋଳ'ର ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ କବି ସକଳ କବିତ୍ୱର ସେହି ଅସଲ ଯଶସ୍ୱିତା ବିଷୟରେ ସବୁ କାଳର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସତର୍କ କରି ଦେଇଛନ୍ତି—

କୃଷ୍ଣ ଆଶ୍ରେ କରି ସୁବିଦ୍ୟା ଆଚରି ପାଷଣ୍ଡକୁ ଯାହା ସ୍ତୁତି,
କୃଷ୍ଣଦାସ କହେ କିଛି ଭଲ ନୋହେ କେବଳ ଗ୍ରୁଡିକ କାତି ।।

(୨୪ଶ ଛାନ୍ଦ)

ପୁନଶ୍ଚ, କବି ଯା କରେ ମୂର୍ଖକୁ ସ୍ତୁତି, ଏଥିରୁ ନାହିଁ ବଡ଼ ବିପତ୍ତି;
ଏଥିକି ପ୍ରତି ଗ୍ରୁଡିରେ କାତି ମାରିବା ଭଲ ହେ ।।

ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍‌ପଣୀ—

୧ । ଡ. ମାୟାଧର ମାନସିଂହ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ-୨, ପୃଷ୍ଠା-୧୬୫

୨ । Romila Thapar, A History of India I, Penguin, London, 1977, ପୃଷ୍ଠା-181

୩ । Krishna Chaitanya, A History of Malayalam Literature, Orient Longman, New Delhi, 1971, ପୃଷ୍ଠା-187

୪ । ଅଧ୍ୟାପକ ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ନାୟକ : ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟର ଭିତ୍ତି ଓ ଭୂମି, ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨, ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା-୬ରେ ଉଦ୍ଧୃତ ।

୫ । Dhurjati Prasad Mukherjee, Modern Indian Culture, Hind Kitabs, Bombay, 1948, ପୃଷ୍ଠା-150

୬ । ଶ୍ରୀ ଦାଶରଥି ଦାସ : କବିସୂର୍ଯ୍ୟ କାବ୍ୟବିଭା, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୩୭

୭ । ଡ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ମୋ' ସମୟର ଓଡ଼ିଶା କିତାବ ମହଲ, କଟକ-୩, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୧୨୫

୮ । ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମବିକାଶ, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୭୧

୯ । ଅଧ୍ୟାପକ କୁଳମଣି ମହାପାତ୍ର, କାବ୍ୟ ଶିଳ୍ପ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୬୦

୧୦ । ସାହିତ୍ୟ-ପତ୍ର (ସାହିତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷାଙ୍କ), ୧୯୮୦ (ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ) ରେ ଡ. ଅନନ୍ତ ଚରଣ ଶୁକ୍ଳଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ, ପୃଷ୍ଠା-୭୫

୧୧ । ଡ. ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ : ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟଭାବନା, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ-୨, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୨୪

୧୨ । ଏବଂ, ଧାମାପ୍ରାପ୍ୟ ସୁଖ ବି ହେବ । ସାମନ୍ତସିଂହାରଙ୍କର 'ସୁଲକ୍ଷଣା' କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ହିଁ :
ସୁଲକ୍ଷଣା ନାମରେ ଏ କବିତ୍ୱ ହୋଇବ, ସରସ ଲକ୍ଷଣାଲଙ୍କାରରେ ବିରାଜିତ ହେବ । ସମସ୍ତ ରମ୍ୟରେ ଧାମାପ୍ରାପ୍ୟ ସୁଖ ହେବ, ସ ଆଦ୍ୟ ନିୟମ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ସିଦ୍ଧ ହେବ ॥

୧୩ । ଶ୍ରୀ ଅନନ୍ତ ପଦ୍ମନାଭ ପଟ୍ଟନାୟକ : କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, କଟକ, ପୃଷ୍ଠା-୫୪

୧୪ । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତି, ବୁକସ ଏଣ୍ଡ୍ ବୁକ୍‌ସ, କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୨୫

୧୫ । ତାରିଣୀ ଚରଣ ଦାସ, 'ଚଦାନନ୍ଦ' ସମୀକ୍ଷାୟନ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ-୨, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା-୬୭

୧୬ । ରମେଶଚନ୍ଦ୍ର ଧଳ (ସମ୍ପାଦିତ) : ବଜ୍ରଜେନା ପରିକ୍ରମା, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ-୨, ୧୯୭୨, ପୃଷ୍ଠା-୧୩୮

୧୭ । ଅମିତାଭ ଚୌଧୁରୀ, କବି ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଶୈବ୍ୟା ପ୍ରକାଶନ ବିଭାଗ, କଲିକତା-୭୩, ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା-୩୭

ସପ୍ତମ-ସ୍ତମ୍ଭ

ସଂକ୍ରମଣ ଓ ସମ୍ଭାବନାର ଶହେଟି ବର୍ଷ (୧୮୫୦-୧୯୫୦)

(୧)

ଇଂଲଣ୍ଡର ରାଜା ଷଷ୍ଠ ଏଡ଼୍‌ଓ୍ୱାର୍ଡ୍‌ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୁଦୂର ବିଦେଶାଞ୍ଚଳକୁ ଯାଉଥିବା ଇଂରାଜ ବଣିକମାନଙ୍କ ହାତରେ ବିଦେଶର ଶାସକ ଓ ରାଜାମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯେଉଁ ସୁପାରଶ-ପତ୍ରଟି (୧) ଲେଖିଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ ପୃଥିବୀରେ ଅବସ୍ଥିତ ସକଳ ରାଜ୍ୟ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଶାସନ କରୁଥିବା ରାଜା ଓ ବାସ କରୁଥିବା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଶାନ୍ତି ଏବଂ କୁଶଳ କାମନା କରିଥିଲେ । ସିଏ ସେହି ପତ୍ରରେ କହିଥିଲେ ଯେ, ମଣିଷମାନେ ସମସ୍ତେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ବନ୍ଧୁତା ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଇ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି । ଅଜ୍ଞାତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଭାରି ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ସେମାନେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଉପକାର କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପକୃତ ହେବାକୁ ବି ଚାହାନ୍ତି । "...ଆମ ଦେଶରେ ଯେଉଁସବୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ୟ ଦେଶରୁ ଘରକୁ ଆଣିବାକୁ ମନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟଦେଶରେ ନଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ ଦେଶରୁ ନେଇ ସେଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ଏହାଫଳରେ କେବଳ ଯେ ସାମଗ୍ରୀର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ତା'ନୁହେଁ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଦେଶ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାୟୀ ବନ୍ଧୁତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ...ତେଣୁ ଆମେ ଆଶା କରୁଛୁ ଯେ ଆପଣମାନେ ଆମର ଏହି ପରିକରମାନଙ୍କୁ ଆପଣମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଅବାଧ ଗମନାଗମନର ସୁଯୋଗ ଦେବେ । କାରଣ, ସେମାନେ ଆପଣମାନେ ଇଚ୍ଛା ନ କରୁଥିବା ଆପଣମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟର କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟକୁ କଦାପି ଛୁଇଁବାକୁ ବି ଯିବେ ନାହିଁ ।" କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ଇଂଲଣ୍ଡର ତତ୍କାଳୀନ

ନାବିକମାନେ ଏହି ନିବେଦନର କୌଣସି କଥାକୁ ମାନିଲେ ନାହିଁ ଏବଂ ମନ୍ଦ ଭଲ ଯେ କୌଣସି ଉପାୟରେ ବି ଧନଲୁଟି କରିବା ସେମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଲା । ନାବିକ-ମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଶନାରୀମାନେ ବି ବିଦେଶୀୟମାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିବାକୁ ବାହାରିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଅକର୍ମା ଓ ଅଳସୁଆ ହୋଇ ବସିଥିଲେ ଓ ଯେଉଁ-ମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଦିନକୁଦିନ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିଲା, ସେମାନଙ୍କୁ ବିଦେଶରେ ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହିସବୁ ଦେଶରେ ଭୂମି ଜୟକରି ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ଫଳ ଫଳାଇବାକୁ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଥିଲା । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା—୪୧) ଦେଶରେ ଅପରାଧୀମାନଙ୍କୁ କୋଡ଼ି କୋଡ଼ି ସଂଖ୍ୟାରେ ଫାଶୀ ନ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନୂଆ ନୂଆ ଉପନିବେଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି କାମରେ ଲଗାଇବା ସକାଶେ ମଧ୍ୟ ଇଂଲଣ୍ଡର ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାବିକ **Hakluyt** ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା—୪୩)

ସେତେବେଳେ ଇଂରେଜ ସମେତ ଯେଉଁ ଇଉରୋପୀୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲେ, ସେମାନେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ମ୍ଳେଚ୍ଛ ପରି ଦେଖୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମକାଳୀନ ମିଶନାରୀମାନେ ଭାରତର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିବାକୁ ପ୍ରାୟ ଈଶ୍ୱରାଜ୍ଞା ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ । ସେମାନେ ନିଜକୁ ଏକ ପବିତ୍ର ଯୁଦ୍ଧରେ ନିଯୁକ୍ତ ପବିତ୍ର ସେନାବାହିନୀ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାରତୀୟକୁ ଚରିତ୍ରହୀନ, ପାପାଚରଣପ୍ରବଣ, ଯାବତୀୟ ନୈତିକତାରେ ଏକାନ୍ତ ଅଜ୍ଞ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ, ହିନ୍ଦୁମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ପୃଥିବୀର ବର୍ବରତମ ଯେକୌଣସି ଜାତିଠାରୁ ଆହୁରି ନିମ୍ନରେ, ଆପଣାର ସତୀତ୍ୱ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖି ପାରିଥିବା ଜଣେ ହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଏହି ଦେଶରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବନାହିଁ, ଭାରତୀୟ ନାରୀମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମାତୃସୁଲଭ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ନେହ ଦେଖାଇବାରେ ଏକାନ୍ତ ଅକ୍ଷମ-ଇତ୍ୟାଦି, ଇତ୍ୟାଦି । (୨) ୧୮୨୪ ମସିହାରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ଶ୍ରୀରାମପୁରଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମିଶନ୍ ପ୍ରେସ୍‌ରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଏକ ପୁସ୍ତିକାରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରା ଯାଇଥିଲା ଯେ, ଭାରତର ଧର୍ମହୀନମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଆଶ୍ରୟକୁ ଆଣିବାକୁ ହେବ, ସମସ୍ତ ଶତ୍ରୁ ପଦଦଳିତ ଓ ବିଲୁପ୍ତ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଶାସନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବିନଷ୍ଟ ନ କରିଦେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କୁ ଏଠାରେ ସିଂହାସନସ୍ଥ ହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଭାରତବର୍ଷର ଶାସ୍ତ୍ର, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କର କିଭଳି ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା, ନିମ୍ନ ବିବରଣୀଟିରୁ ତାହାର ମୋଟାମୋଟି ଗୋଟିଏ ଆଭାସ ବି ମିଳିଯାଇ ପାରିବ : "ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଏବଂ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବିଷୟରେ ଇଉରୋପରେ ଯାହାକିଛି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି କିମ୍ବା ଏସିଆରୁ ଆମଦାନୀ ହୋଇ ଏଠାକୁ ଆସିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିକଟରୁ ଏବଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଯୋଗ ପୂର୍ବକ ବିଚାର କରି ଦେଖିବା ପରେ ଅନେକ ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ଏକ

ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ସବୁକିଛି ଉପାଦେୟ ଓ ଭଲ କଥା ପ୍ରକୃତିରେ ବାଇବେଲ୍‌ର ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ଆସିଛି । କୌଣସି ପ୍ରକାର ମୋହଧାରଣା ନ ଥିବା ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ନିଶ୍ଚୟ ସେହିପରି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବ ଏବଂ ଏହି କଥାଟିରୁ ତାକୁ ସେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଏକ ସନ୍ତୋଷଜନକ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଯିବ ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ଜାଗାରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଲେଖକମାନେ ଆମ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟିରୁ ସିଧା ନକଲ କରି ଆଣିଛନ୍ତି, ସେହିସବୁ ଜାଗାରେ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ସଂଗତି ରହିଛି, ଯୁକ୍ତି-ସମର୍ଥନ ମଧ୍ୟ ରହିଛି; ମାତ୍ର, ଯେଉଁସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନୁସରଣ କରା ଯାଇ ନାହିଁ, ସେ ସବୁଠାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତିରେ ଭାରି ବିବେକଶୂନ୍ୟ, ଉଦ୍‌ଭଟ ଏବଂ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।” (୩)

ଏହା ହେଉଛି ଆଧୁନିକ କାଳରେ ଭାରତବର୍ଷ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ପର୍କର ଏକ ପ୍ରଥମ ଝଲକ । କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟର କଥା, ବିଜୟୀମାନେ ଯେଉଁ ମନାସ କରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟକୁ ଗିଳି ପକାଇବାକୁ ଆସିଥାନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ାକ ମୋଟେ ଠିକ୍ ସେହିପରି ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ସଂପୃକ୍ତ ଦୁଇ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବା ସମ୍ପର୍କଟି ଅଚିରେ ଏକ ବୃହତ୍ତର ଆୟତନକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଏ, ମନୁଷ୍ୟ ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର ଭେଟ କରାଏ, ଜଳାଶୟଗୁଡ଼ାକର ବନ୍ଧ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ ଏବଂ ନାନା ନୂତନ କ୍ଷିତିଜର ଉନ୍ମୋଚନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ବୃହତ୍ତର ପୃଥିବୀରେ ଇଉରୋପୀୟ ଦେଶଗୁଡ଼ିକର ବାଣିଜ୍ୟ ଏହିପରି ଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭବିଷ୍ୟଟିର ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସ୍ତମ୍ଭଗୁଡ଼ିକୁ ପକାଇବାରେ ସହାୟକ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷକୁ ଇଉରୋପ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲା, ଇଉରୋପ ଏହି ଭୂମିରେ ରାଜା ହୋଇ ରହିଲା, କେତେ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ତାହାର ସେହି ରାଜପଣର ସମାପ୍ତି ବି ଘଟିଲା; ମାତ୍ର ଏହାର ଏକ ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ମନୁଷ୍ୟ ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର, ଆକାଶ ସହିତ ଆକାଶର ଯେଉଁ ସଂସ୍ପର୍ଶ ଓ ପରିଚୟ ଘଟିଲା, ତାହାହିଁ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ାକ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ସ୍ଥାୟୀ ହେଲା, ବାଣିଜ୍ୟର ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦାନପ୍ରଦାନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ତର ଓ ପ୍ରସ୍ଥର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା, ଏକ ନୂଆ ଦୃଷ୍ଟି ଅର୍ଥାତ୍ ନୂଆ ପୃଥିବୀର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଲା । ଧର୍ମ ସହିତ ଧର୍ମର ସଂଘାତ ଓ ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଲା, ଆଗ୍ରହ ସହିତ ଆଗ୍ରହର ସଂଘାତ ଓ ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଲା, ପୃଥିବୀ କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ ଆସିଲା, ପୃଥିବୀ ବୃହତ୍ତର ହେଲା ଏବଂ ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହୃଦୟର ଏକ ବିସ୍ତୃତି ଘଟିଲା, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପରସ୍ପରର ନିକଟ ହୋଇ ଆସିଲେ, ସ୍ଥାନୀୟତାଗୁଡ଼ାକ ଏକ ବିଶ୍ୱଜନୀନତାକୁ ମନ କଲେ । ଏହି ସଂସ୍ପର୍ଶର ଇତିହାସ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ସଂକ୍ରମଣ ଓ ସମ୍ଭାବନାର ଇତିହାସ ।

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉକ୍ତ ସଂଘାତ ଓ ସଂକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଭାରତ ଯେଉଁ ନୂତନ ଆହ୍ୱାନ ଏବଂ ନୂତନ ସମ୍ଭାବନାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା, ଏକ

ଇଉରୋପୀୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରି ଅନେକେ ତାହାକୁ ଗୋଟିଏ ସମଗ୍ର ଅଭିଧା ଦେଇ 'ରେନେସାଁ' ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ରେନେସାଁର ଅର୍ଥ ପୁନର୍ଜନ୍ମ, ପୁନର୍ଜାଗରଣ । ଇଉରୋପର ଇତିହାସରେ ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଟି ପ୍ରାୟ ତିନ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଆସିଥିଲା । ଇଉରୋପୀୟ ଭୂମିର ବିଶେଷ ଅର୍ଥଟିରେ ତାହାକୁ ଗ୍ରୀକ୍‌ରୋମାନ ସଭ୍ୟତାର ଏକ ପୁନ-ଜନ୍ମକୁ ହିଁ ବୁଝାଇ ଥାଏ । ରେନେସାଁର ନେତାମାନେ ଆପଣାକୁ ମାନବତାବାଦୀ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ମାନବତାବାଦୀ କହିଲେ ସେମାନେ ପ୍ରାକ୍-ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ କାଳର ଗ୍ରୀକ୍-ରୋମାନ ସଭ୍ୟତାର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଗୁଣଗାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବୁଝୁଥିଲେ । ପଶ୍ଚିମ ଜଗତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଅଧ୍ୟୟନକାରୀ ତଥା ଅନୁଯାୟୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଆପଣାକୁ ପୃଥକ ବୋଲି ଦେଖାଇଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନେ ସେହି ଶବ୍ଦଟିର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । (୪) ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗର ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିକୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ରେନେସା ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ, ତାହାକୁ ଅବିକଳ ଇଉରୋପୀୟ ଅର୍ଥଟିରେ ହୁଏତ ଆମେ ମୋଟେ ସେପରି କହି ପାରିବା ନାହିଁ । ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଭାରତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅତୀତ ବିଷୟରେ ଏକ ନୂତନ ଆଗ୍ରହ ଓ ନୂତନ ସଚେତନତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ଏବଂ ଭାରତବର୍ଷର ତତ୍କାଳୀନ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ମନୀଷୀମାନେ ଆପଣାର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଲମ୍ବାଇ ଦେଇ ଅତୀତର ଏକ ନୂତନ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଯୁକ୍ତ ପୁନରାବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ତତ୍ପର ହୋଇଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ଏହି ଯୁଗଟି ମୂଳତଃ ଏକ ନୂତନ ଜନ୍ମର ଯୁଗ ଥିଲା; ଏକ ନୂତନ ସଂଘାତ ଓ ସଂକ୍ରମଣର ଯୁଗ ଥିଲା । ଇଉରୋପୀୟ ଆଧୁନିକ ଯୁଗଟିସହିତ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ଏବଂ ତାହାର ବିସ୍ମୟକାରୀ ଯାବତୀୟ ବିଜୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସେତେବେଳେ ଏକ ନୂତନ ଚେତନ ଆଡ଼କୁ ଭାରତର ନିଦ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ, କେତେ ସମୀକ୍ଷକ ଏହି କାଳଟିକୁ ରେନେସାଁ ବା ପୁନର୍ଜନ୍ମ ବୋଲି ନ କହି ଏକ ନବଜନ୍ମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ଏକ ନବୀକରଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୫)

ସଂଘାତରୁ ସ୍ୱୀକୃତ ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ାକ ଭାଙ୍ଗି ଭାଙ୍ଗି ଯାଏ, ଏକ ମୋହଭଙ୍ଗ ହୁଏ, ମୋହ-ଭଙ୍ଗରୁ ଏକ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟି ଜନ୍ମଲାଭ କରେ ଏବଂ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିଟି ଦ୍ୱାରା ଆପଣାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରାଇ ପଛକୁ ଅନାଇଲେ ପଛଟା ମଧ୍ୟ ଏକ ନୂତନ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସମ୍ପନ୍ନତା ଏବଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମୟତା ସହିତ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଆସେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରାୟ ଏହିକଥା ଘଟି-ଥିଲା । ଇଉରୋପୀୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମାଡ଼ିମାଡ଼ି ଯାଉଥିବା ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧାସର୍ବସ୍ୱ ପରମ୍ପରାପୀଡ଼ିତ ଭାରତବାସୀ ସ୍ୱଭାବତଃ ଆପଣା ଜୀବନର ତତ୍କାଳୀନ ଆୟତନଟିକୁ ଇଉରୋପର ଜୀବନ-ବିଳସିତା ସହିତ ତୁଳନା କରି ଦେଖିବାକୁ ମନ କରିଥିବ ଏବଂ ଆପଣାର ସ୍ୱଳ୍ପତାଗୁଡ଼ାକ ତା'ର ଆଖିରେ ଜଳଜଳ ହୋଇ ଦିଶି ଯାଇଥିବ । ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରସାଦରେ ସେତେବେଳେ ଯେଉଁମାନେ ଇଂରାଜୀ ପାଠ ପଢ଼ିଲେ ଏବଂ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତର ପ୍ରଥମ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ହେବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ପାଇଲେ ସେମାନେ ଇଂରାଜୀ ଏବଂ ଇଉରୋପୀୟ ବସ୍ତୁରତ୍ନଗୁଡ଼ିକର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ

ଆସି ନିଜ ସମାଜର ସାମାଜିକ ତଥା ଧର୍ମଗତ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶଙ୍କିତ ଏବଂ ବିରକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ୍ୟ ଯେ ସେମାନଙ୍କର ସେହି ଅସନ୍ତୋଷ ଏବଂ ଶଙ୍କା ପ୍ରଧାନତଃ ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ତରରେ ହିଁ ରହିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସମାଜର ନିମ୍ନତର ସ୍ତରରେ ଯେଉଁ ଅସୁମାରି ମଣିଷ ବାସ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଭାରତ-ବର୍ଷର ଭାଗ୍ୟ ବିଷୟରେ ଆଦୌ କିଛି ଚିନ୍ତା କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାୟ ସାଧ୍ୟାତୀତ ଥିଲା । ନିଜର ସମାଜକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ସ୍ୱୀକୃତ ଗଢ଼ଣଗୁଡ଼ିକୁ ବଦଳାଇ ନୂତନ କରି, ଅଧିକ ପ୍ରଶସ୍ତ କରି ଗଢ଼ିବା ଯେ କେବଳ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ, ସେତେବେଳେ ଏସବୁ କଥା ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନର ବୃତ୍ତିଟି ମଧ୍ୟକୁ ହିଁ ଆସି ନଥିଲା । (୭)

ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରଥମେ ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ିଲେ ଓ ତାହାର ମାଧ୍ୟମରେ ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତି ତଥା ଆଧୁନିକ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଲେ, ଗୋଟାଏ ପାଖରେ ସେମାନେ ଏବଂ ତେଣେ, ଉପନିବେଶବାଦର ଏହି ଉପମହାଦେଶୀୟ ସଂପ୍ରସାରଣ ଫଳରେ ଯେଉଁମାନେ ଭାରତବର୍ଷର ଅସଲ ଆବେଦନଗୁଡ଼ିକୁ କ୍ରମଶଃ ଚିହ୍ନିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲେ, ଅପର ପକ୍ଷରେ ଏମାନେ—ସେତେବେଳେ ଏହି ଦୁଇ ପକ୍ଷର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଏବଂ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେ ସେତେବେଳର ପରିସ୍ଥିତିଟିକୁ ଜାଣିବାଲାଗି ମୋଟାମୋଟି ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବା । କଲମ୍ବସଙ୍କ ସମୟରେ ଇଉରୋପର ଚିତ୍ତରେ ଭାରତବର୍ଷ ଲାଗି ଯେଉଁ ଆକର୍ଷଣ ରହିଥିଲା, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ଆକର୍ଷଣଟି ତା'ଠାରୁ ଏକାନ୍ତ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର । ଜର୍ମାନ କବି ଗ୍ୟଏଟେ ଏବଂ ଇଂଲଣ୍ଡର କବି ଶେଲି ଭାରତବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଦ୍ୱାରା କିପରି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ, ସେକଥା ଆମେ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ଜାଣିଛୁ । କଥିତ ଅଛି ଯେ କବି ଶେଲି ଭାରତରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମକୁ କରି ସେହିଠାରେ ହିଁ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ବାସ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । (୭) ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଶ୍ୱର ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର ଆଉଜଣେ ପ୍ରତିନିଧି ମାର୍କ ଟ୍ୱେନ୍‌ଙ୍କ ଭାଷାରେ ଭାରତବର୍ଷ "ହଜାରେ ଧର୍ମ ଏବଂ କୋଡ଼ିଏ ଲକ୍ଷ ଦେବତାଙ୍କର ଦେଶ, ସମଗ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଭୂମି, ମନୁଷ୍ୟ ଭାଷାର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ, ଇତିହାସର ଜନନୀ, ଗାଥା ଓ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକର ପିତାମହୀ ତଥା ପରମ୍ପରାର ପ୍ରପିତାମହୀ" ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାର ବିସ୍ତୃତ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବା ଓ ଭାରତବର୍ଷକୁ ହିଁ ମାନବୀୟ ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟିର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରେରଣାସ୍ଥଳ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିବା ମନୀଷୀ ମାକ୍ସ ମ୍ୟୁଲର୍ ଭାରତରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସୁପରିଚିତ । ଭାରତର ସଂସ୍କୃତ-ଭାଷା ପ୍ରତି ବିଦେଶରେ ଏପରି ଏକ ବିସ୍ମୟବ୍ୟଞ୍ଜିତ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରହିଥିଲା ଯେ ଭାରତରେ ଇଂରେଜ ସରକାର ଇଂରେଜୀ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରି ପାରମ୍ପରିକ ସଂସ୍କୃତ ଅଧ୍ୟୟନକୁ ପ୍ରାୟ ଉଠାଇ ଦେବାକୁ ବିଚାର କରୁଥିବା ସମୟରେ ଜର୍ମାନୀର ଦାର୍ଶନିକ ମିତ୍ରସେ ଓ ଗ୍ଲାଜମାଡଙ୍କ ବିସ୍ମାର୍କଙ୍କ ପରି ବ୍ୟକ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ହାତରେ ଶାସନକ୍ଷମତା ରଖିଥିଲେ

ସେମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ପଢ଼ାଇ ଆଥାନ୍ତେ । ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଧର୍ମକୁ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ କରି ରଖାଇଥାନ୍ତେ ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାର ଯେ ସେମାନଙ୍କୁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ଓ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ପଢ଼ାଇବାର ବିସ୍ତାର କରୁଛନ୍ତି, ଏମାନେ ସେହି ନୀତିର ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ ।

ଏପାଖରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ବିସ୍ତାର, ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଚଳଣି ପ୍ରତି କମ୍ ଆକର୍ଷଣ ଅନୁଭୂତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଇଂରାଜୀ ଭାଷା, ଇଉରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ସମଗ୍ରତଃ ଏକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟଧର୍ମୀ ଆଧୁନିକ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ଆଧୁନିକ ମାର୍ଗରେ ପ୍ରଥମ ଶିକ୍ଷିତ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ପ୍ରସାର ଆଣି ଦେଇଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ସ୍ୱର୍ଣକାତରତା ଦୂର କରି ଦେଇଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଅବଲୋକନର ଅନେକ ଝରକା ସତେଅବା ଏକାବେଳେକେ ଗୁରିଆଡ଼କୁ ଖୋଲି ଯାଇଥିଲା, ଅନେକ ଜଳାଶ୍ରୟର ସ୍ୱପ୍ନଭଙ୍ଗ ଓ ନୂତନ ଉପନୟନ ହୋଇଥିଲା, ଅନେକ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱୟଂସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଆଣ୍ଠୁ ଭାଙ୍ଗି ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ସତ, ବିଦେଶୀ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଚଳଣି ଅନେକଙ୍କ ଭିତରେ କହିତ୍ ପରିମାଣରେ ଅଫିମ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଭାରତବର୍ଷ ସହିତ ସବୁଯାକ ଖିଅ ଛୁଡ଼ାଇ ଦେବାଲାଗି ମନ କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ତତଃ ଯଥାସମ୍ଭବ ସେହି ନୂତନଟି ପରି ଦେଖାଯିବାକୁ ଓ ପ୍ରତୀତ ହେବାକୁ ସେମାନେ ସତେଅବା ଭାରି ବିଗଳିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଇଂରେଜୀଶିକ୍ଷିତ ଅନେକ ବଙ୍ଗଦେଶୀ ଆପଣାର ନାମଟି ସହିତ ଏକ ଇଉରୋପୀୟ ଉପନାମ ଯୋଡ଼ି ସେତେବେଳେ ସତେଅବା ନବକଳେବର ଓ ନୂତନ ଚକ୍ଷୁବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଯିବା ପରି ଅନୁଭବ କରିଥିବେ । ଏଠାରେ ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ, ଡକ୍ଟର୍ ନୃପେନ୍ଦ୍ରନାରାୟଣ, ଶେଲୀ କମଲକୃଷ୍ଣ, ଆଲ୍‌ବିଅନ୍ , ରାଜକୁମାର ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରା ଯାଇପାରେ । ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦଙ୍କ ବାପା ବିଲାତ-ଫେରନ୍ତା ଡାକ୍ତର ପୁଅଠାରେ କୌଣସି ଭାରତୀୟତାର ସନ୍ତକ ବା ଅପସଂକ୍ରମଣ ଦେଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନ କରି ତାଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଲାଗି ବିଲାତ ପଠାଇବା ସମୟରେ ଅରବିନ୍ଦ ଏକ୍ରୟେଡ଼୍ ବୋଲି ତାଙ୍କର ନାମସଂସ୍କାର କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଫେରିଆସି ଏହି ଅନାବଶ୍ୟକ ଉପନାମଟିକୁ ନିଜ ନାମରୁ କାଟି ଦେଇ-ଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ସମାନ ଆକର୍ଷଣରେ ପଡ଼ି ବଙ୍ଗଳାର ଦୁଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲେଖକ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତ ଏବଂ ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଥମ କାଳରେ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ଲେଖିବାକୁ ପ୍ରଲୁବ୍‌ଧ ହୋଇଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର **The Captive lady** ଏବଂ ବଙ୍କିମଙ୍କର **Rajmohan's Wife** ସେହି ପ୍ରଲୁବ୍‌ଧ ହେବାର ଦୁଇଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ଇଉରୋପୀୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ଅଭିନବ ଆବେଦନ, ଇଉରୋପର ବିଜ୍ଞାନ, ଇଉରୋପର ଫରାସୀ ବିପ୍ଳବ, ଇଉରୋପୀୟ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିରେ ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ଦିଆଯାଇଥିବା

ମହତ୍ତ୍ୱ, ଇଉରୋପୀୟ ସମାଜର ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱୀକୃତି ଓ ସମ୍ମୁଖଦୃଷ୍ଟି, ନୂତନ ଲାଗି ଇଉରୋପର ଆଗ୍ରହ, ଇହଜୀବନକୁ ଅଧିକ ସମ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର କରି ଗଢ଼ିବା ଲାଗି ଇଉରୋପର ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ସର୍ବୋପରି ଏବଂ ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ଇଉରୋପର ଜୀବନ ମଧ୍ୟଦେଇ ଆପଣାକୁ ଅବିରାମ ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ ଲାଗିଥିବା ସେହି ଅନେକ ଭୂମି ପ୍ରାଣ-ବୈପୁଲ୍ୟର ଆହ୍ୱାନ,-ଏହି ସବୁଯାକ ମିଶି ଭାରତୀୟ ଚକ୍ଷୁ ଲାଗି ସେତେବେଳେ ଏକ ବିପୁଳ ଦିଗନ୍ତକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ କରି ଦେଇଥିଲେ, ଭାରତୀୟ ବୃଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତିରେ ଯୌବନର ନବଚମକ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ, ଭାରତର ପାରମ୍ପରିକ ମାୟାବାଦୀ ତଥା କର୍ମବାଦୀ ଜୀବନ-ବିମୁଖତା ଉପରେ କଠୋର ପ୍ରହାର କରିଥିଲେ । ଭାରତକୁ ଏକ ନୂତନ ଏବଂ ବୃହତ୍ତର ସଖ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂକ୍ରମଣ ଲାଗି ପ୍ରେରିତ କରି ଆଣିଥିଲେ । କଲିକତାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଏହି ସଂକ୍ରମଣର ଘୂର୍ଣ୍ଣି ଆପଣାକୁ କ୍ରମଶଃ ସମୁଦାୟ ଦେଶରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରିବାର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିକୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦେଇଥିଲା । ଏକ ନୂତନ ଓ ବୃହତ୍ତର ଆତ୍ମଆବିଷ୍କାର ଲାଗି ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ତର୍ମନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଆଣିଥିଲା । ରାମମୋହନ ରାୟ, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନ, ସ୍ୱାମୀ ଦୟାନନ୍ଦ, ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର ପ୍ରଭୃତି ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍ତୁଙ୍ଗ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ସେହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀଟି ଉପରେ କଳନା କରିପାରିବା । ସେହି ସଂକ୍ରମଣ ଓ ସେହି ଅଭିକ୍ରମଣଟି ଏବେ ମଧ୍ୟ ଚାଲିଛି ଏବଂ ସେହି ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନତାର ପଥଟି ଉପରେ ଭାରତବର୍ଷ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପୃଥିବୀ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପରସ୍ପରର ମୁହାଁମୁହିଁ ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ନାନା ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହ, ଅତିଶଙ୍କା, ସଂଶୟ, ପ୍ରଲୁବ୍ଧତା ଏବଂ ଗ୍ରହଣୋତ୍ତରତା ଏହି କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଭାରି ବିଚିତ୍ର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣମିଶ୍ରିତ କରି ରଖିଛି ! ତାହା ଯେ ଭାରତବର୍ଷରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଛି, ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ବିବାଦ ନାହିଁ ।

୧୮୫୦ରୁ ୧୯୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟି, ଯେଉଁ ମନୀଷା ଏବଂ ଯେଉଁ ମାନବଶ୍ରଦ୍ଧା ଏକାବେଳେକେ ଅନେକଙ୍କର ମୁଖଭିତରୁ ନାନା ବିଚିତ୍ର ଆବେଦନରେ ଆପଣାକୁ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ କରିଛି ତାହା ସମ୍ଭବତଃ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ବିରଳ । ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ସମ୍ମିଳିତ ହେଲେ ହୁଏତ ଏହିପରି ଅଭାବନୀୟ ଘଟଣାମାନ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଗ୍ରାସ କରିଥିଲେ, ଭାରତବର୍ଷରେ ଯାହା ଘଟିଲା, ତାହା କଦାପି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ପ୍ରାଚୀନ ରୋମ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗ୍ରୀସକୁ ଗ୍ରାସ କରିସାରିବା ପରେ ଗ୍ରୀକ୍ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଭାବନାକୁ ଆଣି ଆପଣାର ପାଦତଳେ ଖଟାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ମାତ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସେପରି ହୋଇନାହିଁ । ବଣିକ, ଶାସକ ଏବଂ ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କର ମତଲବରେ ଯାହାଥାଉ ପଛକେ, ଏଠି ଭାରତବର୍ଷ ଓ ଇଉରୋପ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ପରିଚୟ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉଭୟଙ୍କୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି, ଅଧିକ ଉଦାର ଓ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣଶୀଳ କରିଛି । ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଇଉରୋପୀୟ ଦୃଷ୍ଟି ସହିତ

ସମ୍ମିଳିତ ହେବାପରେ ଭାରତବର୍ଷ ନାନା ଭାବରେ ଆପଣା ଐତିହ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିଛି; ଭାରତବର୍ଷୀୟ ମନର ସଂସ୍ପର୍ଶ ଲାଭ କରି ଇଉରୋପ କ୍ରମଶଃ ଆପଣାକୁ ଅଧିକ ବିଶ୍ୱଜନୀନ କରିପାରିଛି, ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନ ଏବଂ ବିଶ୍ୱସ୍ୱପ୍ନର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଆପଣାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବଦାନଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ଭବ କରିପାରିଛି । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ଏବଂ ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦଙ୍କୁ ଆମେ ଏହି ସମ୍ପର୍କ ଏବଂ ସମ୍ମିଳନଜନିତ କେବଳ ଭାରତବର୍ଷ ଲାଗି ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ମାନବସମାଜ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଲାଭ ବୋଲି କହିପାରିବା । ଭାରତ-ବର୍ଷରେ ସେହି ସମ୍ମିଳନ ଫଳରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବା ଉଦ୍‌ବେଳନ ଆଜି ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀଯାକ ସବୁଠାରେ ମନୁଷ୍ୟସମାଜର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଉଦ୍‌ବେଳନ ହୋଇ ରହିଛି ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ସିଧା ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ଭାରତକୁ ଯେଉଁସବୁ ଆହ୍ୱାନ ତଥା ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର 'ଗୋରା' ଉପନ୍ୟାସରେ ଆମେ ତାହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ତାଙ୍କର 'ଘରେବାହାରେ' ଉପନ୍ୟାସରେ ସେହି ସଂଶୟଟିର ଉତ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ତାହାର ଏକ ସମାଧାନ ମଧ୍ୟ ସୂଚିତ କରି ଦିଆ-ଯାଇଛି । ଭାରତୀୟ ଜୀବନ ଏବଂ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଅନେକ ନକାରାତ୍ମକତା ଓ ଜୀବନ-ବିମୁଖତା ଏହି ସମ୍ମିଳନ ଫଳରେ ଏକ ନୂତନ ଓ ଜୀବନଧର୍ମୀ ସକାରାତ୍ମକତାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଯିବାର ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଥିଲା । ମଣିଷକୁ ମୂଳତଃ ପୃଥିବୀବିମୁଖ କରି ରଖିବାର ପ୍ରରୋଚନା ଦେଉଥିବା ଭାରତର ପାରମ୍ପରିକ ମାୟାବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟି ଏହି ନୂତନ ସଂକ୍ରମଣଟି ଫଳରେ ଏକ ଯଥାର୍ଥରେ ସମଗ୍ର ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ଆମକୁ ନୂଆପ୍ରକାର ଦେଖାଗଲେ, ଭାଗ୍ୟ କହିଲେ ଆମେ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ବୁଝିଲୁ ଏବଂ ଏକ କ୍ଷୟିଷ୍ଣୁକାରୀ ବୈରାଗ୍ୟଦୃଷ୍ଟିକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଆମେ ଏହି ସଂସାରକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ଏକ ସୁନ୍ଦର ସଂସାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଲାଭ କଲୁ । ପୂର୍ବରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଜଡ଼ ଠାରୁ ଆତ୍ମା, ଅନ୍ନଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ନୂତନ ଉଦ୍‌ବେଳନଟି ଆମକୁ ଜଡ଼ ଭିତରେ ମର୍ମର ପରିଚୟ ଲାଭକରି ତାହାକୁ କଦାପି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନ କରିବାର ଏକ ନୂତନ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଆଣିଦେଲା ।

ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କର ଜୀବନରେ ଘଟିଥିବା ଗୋଟିଏ ଘଟଣାରୁ ଆମେ ତାହାର ହୁଏତ କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ପାଇପାରିବା । ବିବେକାନନ୍ଦ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥିଲେ, ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ ଥିଲେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଇହବିତୃଷ୍ଣାକୁ ସିଏ ବି ହୁଏତ ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ପରି ଭୂଷଣ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ, ପ୍ରତ୍ୟାହାରକୁ ପରମପଥ ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ । ୧୮୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବିବେକାନନ୍ଦ ହୁଏତ ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଯେକୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ପରି ନିଜ ଡାଏରୀରେ ଲେଖିଥିଲେ । "ଏଥର କୌଣସି ଏକ ଏକାନ୍ତ ସ୍ଥାନ ଖୋଜି ନେଇ ମୃତ୍ୟୁର ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।" (୮) ମାତ୍ର ବିବେକାନନ୍ଦ ସେତିକିରେ

ବିଦାୟ ନେଇ ଚାଲି ଯାଇଥିଲେ ସେ ଆମ ଆଗରେ ଆଜିର ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ରୂପେ କଦାପି ଧରା ପଡ଼ି ନଥାନ୍ତେ । ସେ ୧୮୯୩ରେ ଆମେରିକା ଗଲେ ଓ ଏକ ଅନ୍ୟ ବିପୁଳତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଏକ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ବିବେକାନନ୍ଦ ସଂସାର କଥା ଭାବିଲେ, ମଣିଷକୁ ମଣିଷ ପରି ତିଆରି କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଏକ ଶିକ୍ଷାର କଥା ଭାବିଲେ, ଭାରତବର୍ଷରେ ଜଣେହେଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଉପବାସୀ ଓ ଅବହେଳିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଏ ବାରମ୍ବାର ଏହି ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ଘୋଷଣା କଲେ । ତାଙ୍କର ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇଗଲା, ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ମାଟି ଛୁଇଁଲା । ସେ ଆମେରିକା ଓ ଇଉରୋପ ଯିବା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସିଥିଲା, ସେହି ବିଷୟରେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ଗୋଟିଏ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ଆପଣାର ସମ୍ପାଦକୀୟରେ ଲେଖିଥିଲେ, "ମୁକ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ କେତେବର୍ଷ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ଫଳରେ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସାମ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାଲାଗି ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମନରେ ଏକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜାତ ହୋଇଛି, ଏହି ବିଷୟରେ ଅନ୍ତତଃ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଇଛି । ସ୍ୱାମୀ କହୁଛନ୍ତି ଯେ, କୌଣସି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାଷ୍ୟକାର ବେଦାନ୍ତର ଯେପରି ଭାଷ୍ୟ କରୁଛି, ଆମେ ତାହାକୁ ସେପରି ଭାବରେ ମୋଟେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନାହିଁ, ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ବିରାଜିତ ଥିବା ସ୍ୱୟଂ ପରମେଶ୍ୱର ତାହାକୁ ଯେପରି ଭାବରେ ବୁଝୁଛନ୍ତି, ସିଏ ତାହାକୁ ସେହିପରି ଭାବରେ ବୁଝିବ ଓ ଗ୍ରହଣ କରିବ । ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ ଏହାହିଁ ମୁକ୍ତିର ମାର୍ଗ । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସକଳ ପ୍ରକାର ବିଷମତା ଆମକୁ କେବଳ ବନ୍ଧନ ଭିତରେ ପକାଇ ରଖିବ । ଏହି ବାସ୍ତବ ସମତା ବ୍ୟତୀତ ବସ୍ତୁତଃ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା କୌଣସି ଜାତି ସ୍ୱାଧୀନତା ହାସଲ କରି ପାରିବ ନାହିଁ, ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ସାମ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ମାନସିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ବି ହାସଲ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।" ବୈରାଗ୍ୟବାଦ ଏକ ସକରାତ୍ମକ ମାନବଦୃଷ୍ଟିର ସଂଘାତରେ ଆସି କିପରି ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିର ସମଗ୍ରତା ମଧ୍ୟକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା, ଆମେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ତାହାର ପରିଚୟ ପାଇପାରିବା । ଭାରତବର୍ଷ ସହିତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତର ଯେଉଁ ସଂସ୍ପର୍ଶ ଘଟିଥିଲା, ଏହାକୁ ହିଁ ତାହାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବଦାନ ବୋଲି କୁହାଯିବ ।

ନୂତନ କଲିକତା ସହର ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଭାରତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ପ୍ରାଣ ତଥା ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାରବାହୀର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର ସୌଭାଗ୍ୟଲାଭ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସଙ୍ଘଟିତ ହୋଇଥିବା ଏହି ସଂସ୍ପର୍ଶଟି ବଙ୍ଗଦେଶରେ ହିଁ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଭାବରେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା ଓ ବଙ୍ଗଦେଶ ହିଁ ଏହି ସଂସ୍ପର୍ଶଟି ଦ୍ୱାରା ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ସାର୍ଥକ ଭାବରେ ଉପକୃତ ହୋଇଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାର ସମାଜ, ବଙ୍ଗଳାର ସାହିତ୍ୟ, ବଙ୍ଗଳାର ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଭବିଷ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସାମଗ୍ରିକ

ଲୋକଦୃଷ୍ଟିର ଜୀବନରେ ତାହା ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଜାଗରଣ ଆଣି ଦେଇଥିଲା । ୧୮୭୭ ମସିହାରେ ଲିଖିତ ଆପଣାର 'ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ' ନାମକ ଇଂରାଜୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରମେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ଦତ୍ତ ସେହି ଜାଗରଣଟିର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କ ବଙ୍ଗବିଜୟ କେବଳ ଯେ ଏକ ରାଜନୀତିକ ପରିବର୍ତ୍ତନର କାରଣ ହୋଇଥିଲା ତାହାହିଁ ନୁହେଁ, ତାହା ଚିନ୍ତାର କ୍ଷେତ୍ରରେ, ଧର୍ମ ଓ ସମାଜର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ନୂତନ ଉଦ୍‌ବେଳନ ଆଣି ଦେଇଥିଲା ଏବଂ ବଙ୍ଗଦେଶକୁ ତତ୍କାଳୀନ ଏସିଆ ମହାଦେଶର ପୁରାତନ ପ୍ରାଣ ପରିବେଶଟି ମଧ୍ୟରୁ ଇଉରୋପର ପ୍ରାଣପରିବେଶଟି ମଧ୍ୟକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ନେଇ ଯାଇଥିଲା ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦତ୍ତ କହିଛନ୍ତି ଯେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗୋଟିଏ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଯାହାକିଛି ଘଟଣା ଇଉରୋପୀୟ ମନକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ତାହା ଏହି ସମ୍ପର୍କଟି ଫଳରେ ବଙ୍ଗଳାର ମନକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ ଆସିଲା । ଆମେରିକାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ, ଫରାସୀ ବିପ୍ଳବ ଇଟାଲୀର ମୁକ୍ତିସଂଗ୍ରାମ, ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଇଂରାଜୀ ଦର୍ଶନର ଇତିହାସ ତଥା ତନ୍ନିହିତ ସାଧନା ଏବଂ ମୁକ୍ତିଲାଗି ରହିଥିବା ଅଭିଳାଷ, ଦର୍ଶନ ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଫ୍ରାନ୍ସ ଓ ଜର୍ମାନୀର ଅବଦାନ,—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦ, ପ୍ରୟୋଜନବାଦ ଏବଂ ଡାର୍‌ଉଇନୀୟ ବିବର୍ତ୍ତନବାଦ ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ ବିଚାର ଏବଂ ଦୃଷ୍ଟି ବଙ୍ଗଦେଶର ମାନସକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ମନ୍ଥନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ଏବଂ ତାହାକୁ ଏକ ଆଧୁନିକ ଆକାର ପ୍ରଦାନ କଲା; ତା' ଭିତରେ ଆଗରୁ ବସା ବାନ୍ଧି ରହିଥିବା ଯାବତୀୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ପରମ୍ପରା,—କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ଚଣ୍ଡୀଭକ୍ତି ଓ କାଳୀଭକ୍ତି, ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମ, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ସତ୍ୟ ଓ ପବିତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର-ଗୁଡ଼ିକରେ ବିଶ୍ୱାସ, ରାଜ୍ୟର ରାଜାଲାଗି ଓ ତାର ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ ସକଳ କ୍ଷମତା ଲାଗି ରହି ଆସିଥିବା ବଶ୍ୟତା—ଏହିସବୁ ଯାବତୀୟ ପୂର୍ବ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସଂସ୍କାର କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣତର ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ତାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ସାହିତ୍ୟରେ ବି ଅଭ୍ୟାସ ବଦଳିଗଲା, ରୁଚି ବଦଳି ଗଲା, ଅନୁଭବଗୁଡ଼ାକ ବି ପ୍ରାୟ ଏକାବେଳକେ ବଦଳିଗଲା । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଲାଗିରହି ଆସିଥିବା ରୁଚି ଅପସରି ଯାଇ ଇଉରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ଲାଗି ଏକ ନୂତନ ରୁଚିକୁ ଜନ୍ମଦେଲା । ଦେବ ଦେବୀ, ରାଜା ରାଣୀ, ରାଜକୁମାର ଓ ରାଜକୁମାରୀମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା କାହାଣୀଗୁଡ଼ାକର କ୍ଷେତ୍ରରୁ ସାହିତ୍ୟର ଆଗ୍ରହ ସାଧାରଣ ପ୍ରକୃତ ଜୀବନର ସ୍ତରକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲା, ଜଣେ ସାଧାରଣ ନାଗରିକ ଓ ଏପରିକି ସାଧାରଣ କୃଷକ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ ସଂବେଦନ-ଶୀଳତାର ଆୟତନ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ପାଇଲା । ଏକ ସାମୂହିକ ଏକରୂପତା ଏବଂ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନତାର ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଶକ୍ତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟକୁ ସ୍ଥାନ ଦିଆଗଲା । କେବଳ ପଦସ୍ଥ ଏବଂ ଉଚ୍ଚମାନଙ୍କର ଗୌରବ ଗାନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସର୍ବଜନମ୍ନ ମନୁଷ୍ୟର ମୁକ୍ତିବାସନା ଏବଂ ସଂଗ୍ରାମ ଲାଗି ସାହିତ୍ୟ ଧ୍ୟାନ ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍‌ପଣୀ–୭, ପୃଷ୍ଠା ୪୧୪–୫)

୧୫୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଛାପାଖାନା ବସି ସାରିଥିଲା । ୧୭୭୮ରେ ବଙ୍ଗଳା ଅକ୍ଷର କଟାହୋଇ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହୋଇଥିଲା । ୧୮୦୦ରେ କଲିକତାରେ ଫୋର୍ଟ ଉଇଲିଅମ କଲେଜର ସ୍ଥାପନା ଓ ଶ୍ରୀରାମପୁରଠାରେ ବ୍ରିଟିଶ ମିଶନ ପ୍ରେସ ବସିବା ପରେ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଆଧୁନିକ ଯୁଗଟି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ରାମମୋହନ, ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ମନୀଷୀ ପୁରାତନ ସଂସ୍କୃତପଦ୍ଧତୀୟ ଶିକ୍ଷାର ବିରୋଧ କଲେ । ଦେଶକୁ ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ନିପତିତ କରି ରଖିବାକୁ ହେଲେ ସେହି ପୁରାତନ ପଦ୍ଧତିକୁ କାଏମ ରଖିବା ହିଁ ସର୍ବୋତ୍ତମ ଉପାୟ ବୋଲି ରାମମୋହନ ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ଉପରେ ଲିଖିତ ଆପଣାର ପୁସ୍ତକରେ ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ନୀତିମାର୍ଗର ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ । ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର କଲିକତାର ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଇଂରାଜୀ ଉଭୟର ଅଧ୍ୟୟନକୁ ଏକତ୍ର ସଂଯୁକ୍ତ କରି ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ (୧୮୫୨) ଏବଂ ସେଥିରେ ସେ ବଙ୍ଗଭାଷାକୁ ହିଁ ଶିକ୍ଷାର ମାଧ୍ୟମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ସଭ୍ୟତାକୁ ସିଏ ଶିକ୍ଷା-ବିଷୟରେ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସାମଗ୍ରୀ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର 'ବଙ୍ଗବିଦ୍ୟାଳୟ ଯୋଜନା'ରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ଶୀଘ୍ର ଏବଂ ଅଧିକ ବ୍ୟାପକତା ସହିତ ବଙ୍ଗଳାର ପଲ୍ଲୀଗୁଡ଼ିକରେ ବାସକରୁଥିବା ବାଳକ ବାଳିକାଙ୍କ ଲାଗି ମାତୃଭାଷାର ମାଧ୍ୟମରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ଏକ ସାହସୀ କଳ୍ପନା ରହିଥିଲା । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଇଂରାଜ ଶାସକ ଉଚ୍ଚବଂଶୀୟ ଭଦ୍ରଲୋକମାନଙ୍କର ଏହିପରି ଏକ ଲୋକଶିକ୍ଷା-ଯୋଜନା ନିମିତ୍ତ ଆଦୌ କୌଣସି ସହାନୁଭୂତି ନଥିଲା, ବିଶେଷତଃ ମାତୃଭାଷାର ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷା-ଦାନର ସେମାନେ ଏକାନ୍ତ ବିରୋଧୀ ଥିଲେ ।

ସେହି ସମୟରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ରେଲପଥମାନ ବି ଖୋଲିଲା । ବ୍ରିଟିଶ ଶାସନ ସହିତ ଏହି ନୂତନ ସଂଯୋଗପଥଟି ହିଁ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଗୋଟିଏ ଦେଶରେ ସଙ୍ଘବଦ୍ଧ କରି ଆଣିଲା । ଦୂରତାଗୁଡ଼ାକୁ ଏକାବେଳକେ କାଟି ପକାଇଲା, ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାଗୁଡ଼ାକୁ ଏକାବେଳକେ ଭାଙ୍ଗିଦେଲା । ରେଲପଥ ଓ ଆହୁରି ଅଧିକ ନୂତନ ମାର୍ଗର ନିର୍ମାଣ ଯେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ପ୍ରକୃତରେ ସ୍ୱ-ଉନ୍ମୋଚନର ଏକ ନୂତନ ଗୁଣାତ୍ମକତାର ସୋପାନରେ ଆଣି ଆରୂଢ଼ କରାଇଦେବ, Light of Asiaର ସୁବିଖ୍ୟାତ ଲେଖକ ଏଡ଼ୱିନ୍ ଆର୍ନୋଲଡ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ଭାଷାରେ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ରାଜବଂଶ ପରେ ରାଜବଂଶର ଶାସନ, ଏପରିକି ସମ୍ରାଟ ଆକବରଙ୍କର ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟି ବା ଟିପୁ ସୁଲତାନଙ୍କର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ହିଂସା ପ୍ରଭୃତି ଫଳରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯାହା ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ, ଭାରତରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିବା ରେଲପଥଗୁଡ଼ିକ ହୁଏତ ତାହା ସମ୍ଭବ କରି ପାରିବେ; ସେମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଗୋଟିଏ ଜାତିରୂପେ ଗଠନ କରି ଆଣି ପାରିବେ ।" ପୁନଶ୍ଚ, "ଗୋଟିଏ ଜାତିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଭାରତ ହୁଏତ ବିଦେଶୀ

ଶାସନକୁ ସହ୍ୟ କରିବା ଲାଗି ଆଉ ମୋଟେ ଇଚ୍ଛା କରିବ ନାହିଁ, ହୁଏତ ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ସେହି ଶାସନର ଅନ୍ତ ବି କରିବ । ସେହି ଶେଷ ପରିଣତି ଘଟିବା ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ନିଶ୍ଚୟ ସିଂହାସନଚ୍ୟୁତ ହେବା । ମାତ୍ର ଆମେ ବି ଯଥାର୍ଥରେ ସେହିପରି ଏକ ଘଟଣାର ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରିବା, ସ୍ୱଭାବତଃ ସେହିପରି ଏକ ପରିଣତିର କାମନା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବା ।" (୯) ଭାରତବର୍ଷରେ ସମାଜର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ଗଙ୍କଠାରୁ ରେଲଯାତ୍ରା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଯେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ସେପରି ଅନୁମାନ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ରହିଛି । ରେଲଗାଡ଼ି ମଣିଷଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ବେଳାରେ ଏକାଠି କଲା, କେତେକଙ୍କର ଜାତି ନେଲା ; ଏହି ସମାଜଟା ଯେ ସବୁଦିନେ ଏହିପରି ଥିଲା ଓ ଏହିପରି ରହିବ, ସେହି ବିଶ୍ୱାସଗତ ଅନମନୀୟତା ଉପରେ କୁଠାରଘାତ ବି କରିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ସେହି ସମୟରେ କର୍ଣ୍ଣାଟକର ବାଙ୍ଗାଲୋରଠାରେ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ସଭା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯେଉଁଥିରେ କି ବନାରସରୁ ଆସିଥିବା ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ରେଲଗାଡ଼ିରେ ଯାତ୍ରା କଲାବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡୁଥିବା ଅସୁବିଧାଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ ।...ସିଏ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ ଯେ, ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିବା ଇଉରୋପୀୟ ଏବଂ ଇଉରେସୀୟମାନଙ୍କ ଲାଗି ଯେପରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଡବାମାନଙ୍କରେ ବସିବାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ରହିଛି, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବ୍ୟବସ୍ଥାଟିଏ ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ । (୧୦)

ଏହି ସଂସ୍ପର୍ଶ ଜନିତ ନବପ୍ରବର୍ତ୍ତିନଟିର ଯୁଗରେ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ମିତ୍ର ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ ଏବଂ ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା । କଲିକତାକୁ ମୂଳନାଭି କରି ଧରି ଗଢ଼ିଉଠୁଥିବା ନୂତନ ବଙ୍ଗଜାଗରଣରେ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅଭିଳଷିତ ଭୂମିକାଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିଥିଲା । ବଙ୍ଗଳା ଲୋକଜୀବନର ଅନେକ ଦୁଆର ସତେଅବା ଏକାବେଳେକେ ଖୋଲି ଯାଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଳା ଓ ଭାରତୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଆମେ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଗୁଣାତ୍ମକ ଭିନ୍ନତା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସମସାମୟିକ ମିର୍ଜା ଗାଲିବ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପୁରାତନ ମସନଦ ଉପରେ ବସି ଗଜଲ ଲେଖିବାରେ ଲାଗିଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ଅବକ୍ଷୟୀ ଯୁଗାବଶେଷର କଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତ-ବିନୋଦନ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲେ । ବଙ୍କିମଙ୍କର ନିଜ ଘର ବଙ୍ଗଳାଦେଶରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଲେଖକ ଭାରି ଉତ୍ତେଜିତ ଭାବରେ ସେହି ପୁରୁଣାଟାକୁ ହିଁ କାମୁଡ଼ି ରହିଥିଲେ । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧର ବଙ୍ଗୀୟ ଲେଖକ ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ଗୁପ୍ତ ତାଙ୍କର ବିଖ୍ୟାତ ପତ୍ରିକା 'ସମ୍ବାଦ-ପ୍ରଭାକର'ରେ ପୁରାତନ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଗ୍ରହଣୀୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଭଲ ଓ ମନ୍ଦ ଯାବତୀୟ ପ୍ରକାରର ନୂତନ ଗନ୍ଧକୁ ଉପହାସ କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ବୟସ ଅଧିକ ହୋଇଆସିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅତୀତ ଉପରେ ହିଁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଆଶା ରଖୁଥିବା ପରି ବୋଧ ହେଉଥିଲେ । ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ

ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଲକ ଏବଂ ତାମିଲରେ ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟମ୍ ଭାରତୀ ମଧ୍ୟ ଭାରି ଉତ୍କେଳିତ ଓ ଅନୁଦାର ଭାବରେ ନୂତନ ବିରୋଧୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆପଣା ଆପଣାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂଇଁଟିକୁ କୁଣ୍ଢାଇ ରହିବାକୁ ମନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସମକାଳୀନ ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ସେହିପରି ନୂତନର ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ ।'

ଏହି ନୂତନ ଝଡ଼ ଓ ନୂତନ ଯୁଗମୁହୂର୍ତ୍ତଟି ସମୟରେ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାରେ କ'ଣ କରୁଥିଲେ ? ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥିଲା । ଅଳସତାର ଅନ୍ଧକାର, ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାର ଅନ୍ଧକାର ଏବଂ ସେହି ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରୁଥିବା ଆହୁରି ନାନା ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥିଲା । ଗଜପତି ରାଜା କେଉଁଦିନରୁ ବିଦା ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ସ୍ଥାନୀୟ ରାଜାମାନେ ଆପଣାକୁ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଗଜପତିପରି ଭାବି ଫୁଲାଇ କରି ରଖିଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଏହିପରି ନାନା ଗଡ଼ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଅଳସତା ଏବଂ ଆତ୍ମିତାଗୁଡ଼ାକୁ ମଧୁର ପୁଷ୍ଟି ଦେଇ ରଖିବାକୁ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲାଳିତ ହେଉଥିବା କବିମାନେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟ ପ୍ରାୟ ତିନିଶହ ବର୍ଷକାଳ ଲେଖିଲେ ତାହା ଏକ ସମୂହ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ଯାବତୀୟ ସଂକଳ୍ପବୁଦ୍ଧିକୁ ପ୍ରାୟ ଅନ୍ତଃମେରୁଦଣ୍ଡ-ହୀନ କରି ପକାଇଥିଲା । ରାଜଆଶ୍ରିତ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ତା'ର ଅସଲ ପ୍ରୀତିଭାଗଟିକୁ ହରାଇ ନାନା ବାହ୍ୟ ରୀତି ଓ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଭିତରେ ଭାରି କୃତ୍ରିମ ଓ ଅସୁନ୍ଦର ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଥିଲା ଓ ମଣିଷଗୁଡ଼ାଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସହାୟ କରି ପକାଇବାରେ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ସହାୟକ ହେଉଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଓ ମୋଗଲମାନଙ୍କ ପରେ ମରହଟ୍ଟା ଆସିଲେ । ଅତ୍ୟାଚାରରେ ମରହଟ୍ଟା ମୁସଲମାନଙ୍କୁ ବଳିଗଲେ । ୧୮୦୩ରେ ଇଂରେଜ-ମାନେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିକାରୀ ହେଲେ, ତାହା ତିନି ଭାଗରେ ତିନିଜାଗା ସହିତ ଯୋଡ଼ା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଓଡ଼ିଶା କଲିକତାରେ ଯାହା ଘଟୁଥିଲା, ଓଡ଼ିଶା ତାହାର ପ୍ରାୟ କୌଣସି ଅନୁସ୍ପନ୍ଦନ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲା । ଭାରତ ବାହାରେ ଯାହାସବୁ ଘଟୁଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଜାଣିବାଲାଗି ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଅନୁରୂପ ମାଟି ପଡ଼ିନଥିଲା । କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ହିଁ ଯାହା ଭୂମିଟିକୁ ଏକାଠି କରି ରଖିଥିଲା; ତଥାପି ଆଞ୍ଚଳିକତା ହିଁ ବାହାରକୁ ଅନାଇବାର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଧର୍ମରୂପେ ଜାରି ହୋଇ ରହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଥିଲା ।

ଇଂରେଜମାନେ ଆସିବା ପରେ କଲିକତାରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିବା ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଯେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶାର ଜମିଦାରୀଗୁଡ଼ାକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିନେଲେ ସେକଥା ନୁହେଁ, ସେହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ବସ୍ତୁତଃ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଅମଳରୁ ଜମିଦାରୀମାନ ଅଣଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ହାତକୁ ଗୁଳିଯିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ୍ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ବି ଏହିପରି ଜମିଦାରି ପାଲଟିଥିବା ବହୁ ଅଣଓଡ଼ିଆ ବଂଶ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ରିଟିଶ୍ ଅମଳରେ ହୁଏତ ପ୍ରଶାସନଗତ କେତେକ କାରଣରୁ

ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତଗୁଡ଼ାକ ଓଡ଼ିଶାର ମୋଗଲବନ୍ଦୀଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନ୍ଧାରମଣ୍ଡଳ ହୋଇ ରହିଲା । ଗଡ଼ଜାତଗୁଡ଼ାକ ସହିତ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାର ଅଲଗା ଚୁକ୍ତି କଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଏକାଧାରରେ ରଇତ ଓ ରାଜା କରି ରଖିଲେ । ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନ-ବିଧାନଗୁଡ଼ାକରେ କେବଳ ରାଜାକୁ ହିଁ ଗଡ଼ଜାତରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏକମାତ୍ର ମଣିଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା, ସାଧାରଣ ମଣିଷଗୁଡ଼ାଙ୍କୁ ସେହି ରାଜାମାନଙ୍କର ଶିକାର ହେବାଲାଗି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଦାସୀନତା ସହିତ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କ ସହିତ ବନିଥିବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ ଗଡ଼ଜାତର ରାଜାମାନେ ସରକାରଙ୍କୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିମାଣର ବାର୍ଷିକ ପେଶ୍‌କସ୍ ଦେଉଥିଲେ, ମାତ୍ର ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ ଭାବରେ ଯେତେ ଯାହା ଆଦାୟ କରିବାଲାଗି ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ରହିଥିଲା । କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ,ମୟୂରଭଞ୍ଜ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କୁ ବାର୍ଷିକ ୧୦୦୧ ଟଙ୍କା ଜମା ଦେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଜାଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୫୦,୦୦୦ ଟଙ୍କା ଆଦାୟ କରୁଥିଲା । କୁନି ଗଡ଼ଜାତ ତିଗିରିଆ ୮୨୬ ଟଙ୍କା ଜମା ଦେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ୩୯୦୦ ଟଙ୍କା ଆଦାୟ କରୁଥିଲା । ଡମ୍ପଡ଼ା ୭୭୬ ଟଙ୍କା ଦେଉଥିଲା, ଆଦାୟ କରୁଥିଲା ୮୭୦୦ ଟଙ୍କା । ଢେଙ୍କାନାଳ ରାଜା ୪୭୮୦ ଟଙ୍କା ଜମା ଦେଉଥିଲେ, ମାତ୍ର ୫୦,୦୦୦ ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ । (୧୧) ମୋଗଲବନ୍ଦୀରୁ ଶିକ୍ଷିତ ପିଆଣିଆ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଯାଇ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟଶାସନରେ ଅମଲରୂପେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ଗଡ଼ଜାତ ପ୍ରଜାଙ୍କ ଆଖିରେ ସାନ ସାନ ରାଜା ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ରାଜାମାନେ ନିଜର ସାଆନ୍ତିଆ ଅପଦାର୍ଥତାରେ ପତନଯୁଗର ମୋଗଲମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବଳି ଯାଇଥିଲେ । ଫକୀରମୋହନ ନିଜର ଆତ୍ମଜୀବନୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି : ଢେଙ୍କାନାଳ ରାଜାଙ୍କର "କାଠିଲାଗି ଚାରିଜଣ ଚାକର । ଜଣେ ବଣରୁ ଦାନ୍ତକାଠି ସକାଶେ ଡାଳଖଣ୍ଡେ କାଟି ଆଣେ, ଜଣେ ସେ ଡାଳକୁ କାଟି ଉପଯୁକ୍ତ ମାପରେ ଦାନ୍ତକାଠି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ, ଜଣେ ତାହାର ପାଖରୁ ସେ ଦାନ୍ତକାଠି ଘେନିଯାଇ ମଣିମାଙ୍କ କାଠିଲାଗି ସ୍ଥାନରେ ଥୋଇଦିଏ । ଚତୁର୍ଥ ଲୋକଟି ଶ୍ରୀଗ୍ରୀମୁଙ୍କ ହସ୍ତକୁ ବଢ଼ାଇଦିଏ ।" ଏହି ମଣିମାମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ଗଡ଼ଜାତରେ ଥିଲେ ଓ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କର ରଇତ ହୋଇ ରାଜ୍ୟଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଜାମାନେ ଧର୍ଷିତ ହେଉଥିଲେ । କେନ୍ଦୁଝରର ଏକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଦରିଦ୍ର ବିଧବାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଚୁଲ୍ଲୀକର ବସିଥିଲା ବୋଲି ସେହି ଫକୀରମୋହନ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଦାରୁଣ ଶୀତକାଳରେ ଆପଣାକୁ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବାଲାଗି ଓଡ଼ିଶାରୂପୀ ଛନ୍ନମାଳୀ ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ କାହାରି ଫୁରସତ ବି ନଥିଲା ।

କମ୍ପାନୀ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପରେ ମିଶନାରୀମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଲେ । ମିଶନାରୀ ମାନେ ହିଁ ୧୮୨୩ ମସିହାରେ କଟକରେ ପ୍ରଥମ ଇରି ନୂଆ ସ୍କୁଲ୍ ବସାଇଲେ । ମାତ୍ର କମ୍ପାନୀ ବହୁକାଳ ଯାଏ ସେଥିରେ ମୋଟେ ଆଗ୍ରହୀ ନଥିଲେ । ୧୮୫୭-୫୮ ବେଳକୁ

ଓଡ଼ିଶାରେ କେବଳ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ହିଁ ତିନୋଟି ହାଇସ୍କୁଲ୍ ଥିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ସର୍ବମୋଟ ତିନିଶହରୁ କମ୍ ଛାତ୍ର ପାଠ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳରେ କୌଣସି ସ୍କୁଲ ନଥିଲା, କୌଣସି ଡାକଘର ବି ନଥିଲା । ୧୮୪୩ ମସିହାରେ କଟକ ସ୍କୁଲ୍ ବିଷୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ବିଭିନ୍ନ ଅଫିସରେ କାମ କରୁଥିବା ଅଳ୍ପ କେତେ ଜଣଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ବାକି ଅଧିକାଂଶ ଅଧିବାସୀ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ଉପାଦେୟତା ଆଦୌ ଅନୁଭବ କରୁନଥିଲେ । ଆଗରୁ ମିଶନାରୀ ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ୁଥିବା କେତେକ ଛାତ୍ର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଛାଡ଼ି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ ତା'ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ମଧ୍ୟ ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ୧୮୬୬-୬୭ରେ ପ୍ରକାଶିତ ଶିକ୍ଷାସମ୍ବନ୍ଧୀ ଏକ ସରକାରୀ ରିପୋର୍ଟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଧନୀ ଥିଲେ ଓ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀ ହିସାବରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ ଏବଂ କୁସଂସ୍କାର ହେତୁ ସେମାନେ ଶିକ୍ଷାବିସ୍ତାର ଦିଗରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ।' ପୁରୁଣାକୁ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ବୋଲି ନୁହେଁ ନୂଆକୁ ଡରୁଥିଲେ ବୋଲି ହୁଏତ ସେମାନେ ଏପରି ଆଚରଣ କରୁଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଚଟଶାଳୀରେ ତାଳପତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତେ କାଗଜ ବ୍ୟବହାର କରାଗଲା ବୋଲି ଶାସନୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅତିକୁପିତ ହୋଇ ସ୍କୁଲକୁ ବନ୍ଦ କରି ଦେଇ-ଥିଲେ ଓ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଲଣ୍ଡା କରି ଗୋବରପାଣି ବି ପିଆଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଗୋଟିଏ ଗଡ଼ଜାତରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ମାଟ୍ରିକ ପାସ କରିବାରୁ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ସବଂଶ ରାଜ୍ୟ ବାହାର କରି ଦେଇଥିଲେ । ସିଏ ଇଂରାଜୀ ପାଠ ପଢ଼ିଲେଣି, କାଲେ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ସରକାରଙ୍କ ପାଖକୁ କିଛି ଲେଖିଦେବେ, ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ସେହିଭଳି ପଦକ୍ଷେପଟିଏ ନିଆ ଯାଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରୁ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଗଞ୍ଜାମକୁ ଯାଇ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ସରକାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ସୁପରଭାଇଜର ହୋଇଥିଲେ । (୧୨) ଓଡ଼ିଶାର ଗୋଟାଏ ଭାଗ ଅନ୍ୟଭାଗଗୁଡ଼ିକଠାରୁ କିପରି ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ମାନସ ଅନୁରାଗର ମାନଚିତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ପ୍ରାୟ କେଉଁଠି କିଛି ନଥିଲା, ଏଥିରୁ ସେହି କଥାଟିର ବି କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ମିଳି ଯାଉଥିବ । ଉପକୂଳର ଅଞ୍ଚଳରୁ କେତେକ ଲୋକ ଆଗ ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାର ହସ୍ତମୁଦ ମାହାଲ ଏବଂ ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅମଲା ହେବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ସେମାନେ ସେହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆତଙ୍କ ପ୍ରାୟ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ଅମଲା ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିବା ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେତିକି ଉପଦ୍ରବ ହୋଇଥିଲେ, ମୋଗଲବନ୍ଦୀରୁ ଅମଲା ହୋଇ ଗଡ଼ଜାତ ଓ ସମ୍ବଲପୁରକୁ ଯାଇଥିବା ଉପକୂଳିଆମାନେ ହୁଏତ ସେସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସେତିକି ଉପଦ୍ରବୀ ଥିଲେ, ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଏକ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ସପ୍ତମ ଦଶକରେ ପ୍ୟାରୀ-ମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର' ପତ୍ରିକାରେ ସମ୍ବଲପୁରିଆମାନେ କଟକ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖି ସାହେବ ବୋଲି ଭୟ କରୁଥିବାର ଏକ ଆଭାସ ମିଳି ଯାଇଥାଏ ।

ଭାରତବର୍ଷର ଶାସନ ସିଧା ଇଂଲଣ୍ଡର ସରକାର ହାତକୁ ନେବାପରେ ଇଂରେଜ-ମାନେ ବସ୍ତୁତଃ କଲିକତାରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ପୂର୍ବୋପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳଟିକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବଙ୍ଗାଳି ଅମଲାମାନଙ୍କ ଜରିଆରେ ଏହି ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ତାହାରି ହେତୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ତିନୋଟି ଜିଲ୍ଲା ସବାଆଗ ବଙ୍ଗଦେଶର ଏବଂ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟର ସିଧା ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲା । ସେହି ସମ୍ପର୍କ ହିଁ କ୍ରମେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରୁଥିବା କେତେକ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ଜଗତ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ କରାଇଥିଲା; ବଙ୍ଗଦେଶ ଜରିଆରେ ସେମାନଙ୍କର ଇଉରୋପୀୟ ଭାବଧାରା ସହିତ ପରିଚୟ ହେଲା । ସେମାନଙ୍କୁ କ୍ରମଶଃ ଏକ ସ୍ୱାଭିମାନ ଆଣିଦେଲା, ସ୍ୱାଭିମାନରୁ ଶକ୍ତି ଆସିଲା ଓ ଶକ୍ତି ନୂତନ ଲାଗି ଏକ ସର୍ଜନୀୟ ସାହସ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିଲା । ଇଂରାଜୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖିଥିବା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଖାଲଦାସ ବାନାର୍ଜି ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ବଙ୍ଗାଳୀ ଅମଲାମାନେ ପ୍ରାୟ ପଚିଶବର୍ଷ ଧରି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଶାସନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଉଭୟ ଶାସନ ଏବଂ ବିଚାର ବିଭାଗରେ ରହି ଆପଣାକୁ ଅଳ୍ପସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ପତ୍ତିଶାଳୀ କରି ନେବାର ଏକ ମନ୍ଦ ଅଭିକ୍ରମ ଦେଖାଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରେରଣା ନେଇ ଓ ଓଡ଼ିଆକୁ ବଙ୍ଗଳାର ଏକ ଉପଭାଷା ବୋଲି କହି ଓଡ଼ିଶାର ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାଗାରେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷା ପଢ଼ାଯାଉ ବୋଲି ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କଲିକତାରେ ବେଶ୍ ଏକ ଉଦ୍ୟମ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । କେତେକ ବିଦ୍ୱାନ ବଙ୍ଗାଳୀ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ । ଏଠାରେ ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟତା ଆନ୍ଦୋଳନର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳପରି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ସ୍ତର ରହିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ରହିଥିଲା, ମନୁଷ୍ୟ-ଜୀବନରେ ସର୍ବତୋଭାବେ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ମୁକ୍ତି ଓ ସମ୍ମାନବୋଧ ଆଣିଦେବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଥିଲା ଆଉଗୋଟିଏ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଆଞ୍ଚଳିକତାକୁ ଭିତ୍ତିକରି କ୍ରମୋଗ୍ର ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାରର ଜାତୀୟତା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭ କରିବାରେ ଏବଂ ତତ୍କାଳୀନ ଶାସନରୁ ଫାଇଦା ଉଠାଇବାରେ ନେତାମାନଙ୍କୁ ପାରସ୍ପରିକ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ତତ୍ପର କରି ରଖିଥିଲା । ଭାଷା, ରାଜ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଅର୍ଥଗତ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ଇନ୍ଧନରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । ୧୮୦୩ରୁ ୧୯୧୨ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳ ବଙ୍ଗଳାର ଏକ ଉପାନ୍ତ ହୋଇ ରହିବା ବେଳେ ବଙ୍ଗ-ଦେଶର ଏହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଜାତୀୟତାବାଦୀମାନେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧି ଖର୍ଚ୍ଚ କରି ପ୍ରତି ଯୋଗିତାରେ ଜିତିଯିବେ ବୋଲି ଭାବି ମନ କରିଥିଲେ ।

୧୮୬୮ ମସିହା ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ କଟକରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଏକ ସଭାରେ କେତେ-ଜଣ ବଙ୍ଗଭାଷୀ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ସତେ ଅବା ଆତ୍ମ-

ନିଯୁକ୍ତ ପିତୃଭଣ୍ଡାରକମାନଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ସ୍ୱହିତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସେମାନଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ପଢ଼ିବା ଅଧିକ ଲାଭଜନକ ହେବ ବୋଲି ଯୁକ୍ତିମାନ ବାଢ଼ିଥିଲେ । କଟକରେ ଯେ ଏପରି ଏକ ସଭା ହୋଇପାରିଲା ତାହାହିଁ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ସାମୂହିକ ନୈତିକ ମାନଟି ବିଷୟରେ ଆମକୁ ଏକ ଧାରଣା ଦେଇଯାଇ ପାରିବ । ମେଦିନୀପୁରକୁ କଟକ କମିଶନ ଭିତରୁ ନେଇ ବର୍ଦ୍ଧମାନ କମିଶନର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବା ପରେ ମାତ୍ର କୋଡ଼ିଏଟା ବର୍ଷ ଭିତରେ ସେଠିକାର ଲୋକମାନେ ସରକାରୀ ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ କେଡ଼େ ସହଜରେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେଣି ବୋଲି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ, କଟକ, ପୁରୀ, ବାଲେଶ୍ୱରର ଅଧିବାସୀ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରାଗଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହଜରେ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଧରିନେଇ ପାରିବେ ବୋଲି କଲିକତା ଏସିଆଟିକ୍ ସୋସାଇଟିର ଗୋଟିଏ ବୈଠକରେ ଯୁକ୍ତି ଦର୍ଶା ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ସେତେବେଳେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଏହାର ପ୍ରତିବାଦ କରି ନଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ସରକାରୀ ଉଚ୍ଚପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ବିମ୍‌ସ୍ ସାହେବ ପ୍ରତିଯୁକ୍ତି ବାଢ଼ି ସେହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ଆଉ ଏକ ବୈଠକରେ ପ୍ରବନ୍ଧଟିଏ ପାଠ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ଏକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିବା ସମୟରେ ବଙ୍ଗଭାଷାର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନଥିଲା ଏବଂ ବଙ୍ଗଦେଶର ଲୋକେ ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୀର ହିଁ ଏକ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଅପଭ୍ରଂଶରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଉଥିଲେ ବୋଲି ମତପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ବିମ୍‌ସ୍‌ଙ୍କ ପାଖରେ ଅଳ୍ପସମ୍ବଳ ଓଡ଼ିଆ ନିଶ୍ଚୟ ଭାରି କୃତଜ୍ଞ ରହିବ । ସେତେବେଳେ ଅନେକ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଉଚ୍ଚପଦସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତି ଭାରତବର୍ଷର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ସେମାନେ ଭାରି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଖାଇ-ଥିଲେ, ସେହି ଭାଷାର ପକ୍ଷ ଲଢ଼ିଥିଲେ ଓ ପୁରୋଗାମୀ ଭାବରେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରି-ଥିଲେ । ସେହି ରୀତିରେ ଓଡ଼ିଶା ବିମ୍‌ସ୍ ସାହେବଙ୍କୁ ପାଇଥିଲା ବୋଲି ନିଜର ମହତ ରଖିପାରିଲା ।

ଏଠାରେ ମେଦିନୀପୁରର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ବିଦ୍ୟାଲଙ୍କାରଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ହୁଏତ ଆଦୌ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ମେଦିନୀପୁର ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗଳା ଉଭୟଭାଷା ଜାଣିଥିଲେ । ସେ କଲିକତାର ଫୋର୍ଟଉଇଲିୟମ୍ କଲେଜରେ କେରି ସାହେବଙ୍କର ଜଣେ ସହଯୋଗୀ ଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଆ ବାଇବେଲର ଏକ ସଂଶୋଧିତ ସଂସ୍କରଣ ବାହାର କରିବାରେ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ୧୮୧୩ ମସିହାରେ ଲିଖିତ ଆପଣାର "ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ରିକା" ପୁସ୍ତକରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ସଂସ୍କୃତକୁ ପୃଥିବୀରେ ସର୍ବୋତ୍ତମ ଓ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଭାରତୀୟ ଚଳନ୍ତି ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବୋତ୍ତମ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । (୧୩) ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନିଜର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହୁଏତ ସେହିଦିନଠାରୁ ଯେଉଁ ଉଗ୍ରାନୁରକ୍ତି ପାଣିପାଇ ବଢ଼ି ଆସିଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ତାହାରି ଏକ ଆଘାତ ସହ୍ୟକରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ନାନା

ଖଣ୍ଡରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ଅନୁନ୍ନତ ହୋଇ ପଡ଼ି ନ ଥିଲେ ଏହି ଆହ୍ୱାନର ଜବାବ ଦେବାଲାଗି ଆଗ ବୀମସ୍ ସାହେବଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ମୋଟେ ପଡ଼ି ନଥାନ୍ତା । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ଶେଷ ଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଚକ୍ଷୁରୁନ୍ମୀଳନ-ପଥରେ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ଏହି ଅନୁମାନଟିକୁ ପୁଷ୍ଟ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାର ଫକୀରମୋହନ, ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାର ଭୀମଭୋଇ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପରସ୍ପରର ସମସାମୟିକ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ପରସ୍ପରକୁ ଜାଣି ନଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ପୃଥିବୀରେ କେତେ କ'ଣ ହୋଇଗଲାଣି । ଇଉରୋପରେ ମାର୍କସବାଦୀ ସମାଜଦର୍ଶନ ଏକ ନୂତନ ଉଦ୍‌ବେଳନ ଦ୍ୱାରା ଲୋକମନକୁ ଅସ୍ଥିର ଓ ଅନ୍ୟମନା କଲାଣି । ଭାରତବର୍ଷର ସିପାହୀ ବିଦ୍ରୋହ ଅଧିଷ୍ଠିତ ବ୍ରିଟିଶ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଥମକାଳୀନ ସ୍ତମ୍ଭଗୁଡ଼ାକୁ ହଲାଇ ଦେଇ ସାରିଲାଣି । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଯେ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଣେ କାହାର ମୁହଁରୁ ସେହି ବିଦ୍ରୋହର କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ବି ଶୁଣିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ଏପରିକି ୧୮୫୭ର ବିଦ୍ରୋହ ବିଷୟରେ ବି କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକାର ଆଦୌ କିଛି ଲେଖିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱଳ୍ପତା ବିଷୟରେ ସମସାମୟିକ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଆମେ ଏକାଧିକ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଅବସ୍ଥାକୁ ସିଏ ଶୋଚନୀୟ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି, ଲୋକଙ୍କର ରୁଚି କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି ବୋଲି ସେ ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି, ସେହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମସ୍ତ ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆସିଲାଣି ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ କହିଲେ, "ଏହି ନୂତନ ରୁଚିର ଅନୁସାର ଭାରତରେ ସ୍ଥାନସ୍ଥାନରେ ଏକ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟ-ଭଣ୍ଡାର ସଙ୍ଗଠିତ ହେଉଅଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ହେବାର ଉଚିତ ଓ ହେବ । ହେବାର ସମୟ ମଧ୍ୟ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାଣି ।"

ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣା ଭିତରେ ଯେଉଁ ବିଶ୍ୱାସଟିକୁ ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତା, ସେଇଟିକୁ ଆମେ ପ୍ରାୟ କେଉଁଠି ହେଲେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ତତ୍କାଳୀନ ଏକ ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ୟମ 'ବାବାଜୀ' ନାଟକରେ ଲେଖକ ଜଗମୋହନ ଲାଲ ଓଡ଼ିଆ ପାତ୍ରଙ୍କୁ ବଙ୍ଗାଳି ପାତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ବଙ୍ଗଳାରେ ଏବଂ ଇଂରାଜୀ ପାତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଇଂରାଜୀରେ କଥୋପକଥନ କରାଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ହୁଏତ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କର ନିଜ ଭାଷା ପ୍ରତି ରହିଥିବା ମନୋଭାବଟି ବିଷୟରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ବି ମିଳିଯାଏ । ସେହି କାଳପର୍ଯ୍ୟାୟଟିରେ ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ, ସିଏ ଦୂରକୁ ଦେଖି ପାରୁଥିଲେ, ଏକ ନୂତନ ଚକ୍ଷୁରେ ସମାଜର ସାମଗ୍ରିକ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଜୀବନଟି ବିଷୟରେ କୌଣସି ବିଚାର ବି କରି ପାରୁଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷର ତତ୍କାଳୀନ ନବଜାଗରଣଟିକୁ ହୁଏତ କେବଳ ସେଇ ପୂର୍ଣ୍ଣତର ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଦିଗରେ ଚିନ୍ତା ଓ ଉଦ୍ୟମ

ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସିଏ ତଥାପି ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ପରି ମୁଖ୍ୟତଃ ବ୍ରାହ୍ମ ହୋଇ ରହିଯାଇ ନଥିଲେ । ସିଏ ଯେ ତାଙ୍କ ସମୟ ତୁଳନାରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଆଗରେ ଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଲିଖିତ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ' ବିଷୟରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ବିରୋଧରୁ ଆମକୁ ତାହାର ସୂଚନା ମିଳିଯାଏ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ନୂତନର ନିର୍ମାଣକୁ ମୂଳତଃ ଏକ ସଂଗ୍ରାମରୂପେ ଦେଖୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସଂଗ୍ରାମର ମାନଚିତ୍ରରେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜ, ଶିକ୍ଷା ଓ ଶାସନର ପ୍ରସଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ରହିଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ମାତ୍ର ତିରିଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ସଂସାରରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଲା, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ । ଶିକ୍ଷା ବିଷୟରେ ସିଏ ଓଡ଼ିଶାରେ ବଙ୍ଗଳାର ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ପରି ଏକ ଭୂମିକା ଯେ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିଥାନ୍ତେ, ତାଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର'ର ନିମ୍ନ ଉକ୍ତିରୁ (୧୮୭୬।୧୮୭୭) ଆମକୁ ତାହାର ଏକ ସମର୍ଥନ ମିଳିଯିବ ଓ ତାଙ୍କର ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟିର ବି ଏକ ପରିଚୟ ମିଳିଯିବ : "ମାନସିକ ସମୁଦାୟ ବୃତ୍ତିକୁ ସୁଶିକ୍ଷିତ ଓ ସମୁନ୍ନତ କରିବାକୁ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷା କହି, ଶବ୍ଦ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିବାକୁ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷା କହି ପାରୁ ନାହୁଁ । ଶିକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ଆନ୍ତରିକ ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ସ୍ୱୀୟ ଲକ୍ଷ୍ୟପଥ ଦର୍ଶନ କରି ତହିଁରେ ବିଚରଣ କରିଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଆଡ଼କୁ ଆତ୍ମାକୁ ଚାଳିତ କରିବେ, ମାନବାତ୍ମାର ଉନ୍ନତିପଥରେ ଏହିସବୁ ବୃତ୍ତି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଅଗ୍ରସର ହେବେ । ଏହା ଶିକ୍ଷାର ଯଥାର୍ଥ ଭାବ, ଏହା ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ......ଏହାହିଁ ସମୁଦାୟ ଶିକ୍ଷାର ଗୂଢ଼ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ଅର୍ଥଉପାର୍ଜନ ଏହାର ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଫଳ, କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ ।" ସରକାରୀ ଅମଲା ଏବଂ କର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ଅକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନୀତିଗୁଡ଼ାକର ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଯେଉଁ ଆନ୍ତରିକତା ଏବଂ ସାହସର ସହିତ ସମାଲୋଚନା କରିଥିଲେ, ତାହା ଆଜି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୁର୍ଲଭ ।

'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଲେଖିଥିଲେ, "ସଂକ୍ଷେପତଃ ଗୁରିଆଡ଼କୁ ଅନାଇଲେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଶାର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଯେ ଉନ୍ନତି ହେବ ଏବଂ ଏହିପ୍ରକାରେ ବଙ୍ଗ, ପଞ୍ଜାବ, ବମ୍ବେ, ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପ୍ରଭୃତିର ଯେ ଉନ୍ନତି ହେବ ଓ ସମସ୍ତ ଭାରତବର୍ଷ ଏକ ଜାତିତ୍ୱ ଲାଭ କରିବ, ଏହା ସ୍ୱପ୍ନର କଥା ନୁହେଁ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପା ହେଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତ, ଆର୍ଯ୍ୟଭ୍ରାତା ଇଂରାଜୀଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶର ମୁଖଶ୍ରୀ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ହେବ । ଉନ୍ନତିର ପରାକାଷ୍ଠାରେ ଭାରତବାସୀଏ ଉପସ୍ଥିତ ହେବେ ଏବଂ କରୁଣାମୟ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ମଙ୍ଗଳମୟ ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣହେବ ।" "ଓଡ଼ିଶା ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କର କୃପାଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦୂରରେ ନରହୁ···ରାଜା ଚେଷ୍ଟା କଲେ କ'ଣ ନହୋଇ ପାରେ ?" ବୋଲି ଆର୍ଯ୍ୟଭ୍ରାତା ଇଂରାଜଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରି ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଯେ ବୃହତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସିଏ ଯେପରି ଭାରତୀୟ ମହାସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଅଙ୍ଗରୂପେ ଦେଖି ପାରୁଥିଲେ, ସେହି ବିଗ୍ଭର ସେତେବେଳେ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ପରେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ

ଇଂରେଜୀ ଶାସନକୁ ସତେଅବା ଦୈବପ୍ରେରିତ ଏକ ଆଶୀର୍ବାଦ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟି କୋଣଟି ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଲଗାଏତ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେ ପ୍ରାୟ ସବୁଠାରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଓଡ଼ିଶା ଯେ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତିକ ସାହିତ୍ୟ ଗତ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଭାବରେ କହିଲେ ଜୀବନକ୍ଷେତ୍ରୀୟ ଯାବତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଅନେକ ପଛରେ ରହିଗଲା, ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଗୋଟିଏ କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ୧୯୦୪ ମସିହାରେ ହିନ୍ଦୀ ଲେଖକ ଭାରତେନ୍ଦୁ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର "ଭାରତ-ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର"ର ଛାୟାରେ ଖଡ଼ିଆଳର ରାଜା ବୀରବିକ୍ରମ ଦେବ 'ଉତ୍କଳ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା' ନାମରେ ଯେଉଁ ନାଟକ ଲେଖିଥିଲେ, ସେଥିରେ ସର୍ବଶେଷ ଦୃଶ୍ୟରେ ଉତ୍କଳଭାଷା ଚରମ ହତାଶାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ନିଜ ଦେହରେ ଛୁରିକାଘାତ କଲାବେଳେ ଜଣେ ଇଂରେଜ ଆସି ତାଙ୍କୁ ସେଥିରୁ କ୍ଷାନ୍ତ କରୁଛି ଓ କହୁଛି, "ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ୍ କା ହୁକୁମ ହୋ ଗୟା । ଅବ୍ ଉତ୍କଲ୍ ମାଟିକା ଡୁଖ୍ ନରହେଗା ।" (୧୪)

ତଥାପି, ଏହିପରି ଏକ ଚରମ ଅସହାୟତା ଓ ଚରମ ନିର୍ଭରଶୀଳତାର ମେଘୁଆ ଆକାଶରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର'ରେ ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ବେଳେବେଳେ "ଯାହା ମନୁଷ୍ୟ କରିଅଛି, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ କରିପାରିବ । ଦିନକେ ନହେବ, ସହସ୍ର ଦିନେ ହେବ; ସହସ୍ର ଦିନେ ନହୁଏ, ସହସ୍ର ବର୍ଷରେ ହେବ ଯତ୍ନ କଲେ ଅବଶ୍ୟ ହେବ ।" ଭଳି ବାଣୀମାନ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳୁଥିଲା । ଏହିପରି ବାଣୀସବୁ ହୁଏତ ଭବିଷ୍ୟତ ଆଡ଼କୁ ଦୁଆର ଖୋଲିଦେବାରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ସହାୟତା କରିଥିଲା, ମଣିଷପରି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବାକୁ ଭରସା ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିଲା ।

ପୁରାତନ ବିରୋଧରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ସମୟରେ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଓ ପ୍ରତିବାଦ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଧର୍ମରେ, ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମରେ । ମହିମାଧର୍ମ ଭିତରେ ସମଗ୍ର ଭବିଷ୍ୟ ଅଭିମୁଖରେ ଏକ ନୂତନତର ସମଗ୍ର ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟିର ବୀଜ ନିହିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା-ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟଠାରୁ ଯେଉଁ ସମଗ୍ର ଆହ୍ୱାନର ପରମ୍ପରାଟି ପ୍ରଧାନତଃ ରାଜନୀତିକ କାରଣରୁ ହିଁ ଆପଣାକୁ ଦୂର ଗିରିକନ୍ଦରମାନଙ୍କରେ ତଥାପି ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଥିଲା, ମହିମାଧର୍ମ ହେଉଛି ତାହାର ଏକ ପୁନଃପ୍ରଜ୍ୱଳନ । ମହିମାଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧ ନଥିଲା, ବୈଷ୍ଣବ ନଥିଲା, ତାହା ରାଜାର ଅନୁଗ୍ରହ ଉପରେ ଅପେକ୍ଷା କରି ନଥିଲା, ବାହ୍ୟିକତାର ଅତିରଞ୍ଜନ ଦ୍ୱାରା ଆପଣାକୁ ସହଜଗ୍ରାହ୍ୟ କରିବାଲାଗି ମୋଟେ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରି ନଥିଲା । ମହିମା ଧର୍ମ ରାଜା ମାନିଲା ନାହିଁ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ବି ମାନିଲା ନାହିଁ । ରାଜସଭା ମାନିଲା ନାହିଁ । ସମାଜରେ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାୟ ସବାତଳେ ଥିଲେ, ମହିମାଧର୍ମ ସେହିମାନଙ୍କୁ ମଣିଷପରି ଅନୁଭବ କରିବାର ଏକ ଆହ୍ୱାନ ଦେବାକୁ ଆସିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ମିଶନାରୀ-ମାନଙ୍କର ପ୍ରବଳ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର

ନେତୃତ୍ୱ ସେହି ପ୍ରସ୍ତୁତିର ଏକ ସମାନ୍ତର ଯୋଗାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଭଦ୍ରଲୋକମାନଙ୍କର ଏକ ଧର୍ମ ଥିଲା ଓ ହୁଏତ ଅତିରିକ୍ତ ବୁଦ୍ଧିଗ୍ରସ୍ତତା ହେତୁ ଏହା ଠିକ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମପରି ନାନା ଦେଉଳରେ ବିଭାଜିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ, ମହିମାଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍କାଳୀନ ଭଦ୍ରଲୋକ ଓ ନବବାବୁମାନଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ ହିଁ କରି ନଥିଲା । ଉପକୂଳଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ ତାହା ଆପଣାର ପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା ଏବଂ ଆହୁରି ଦୂରରେ ନିଜ କବିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲା । ଭୀମଭୋଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସବୁଦିନଲାଗି ଆଧୁନିକ ହୋଇ ରହିଥିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ଏହି ଭୂମିର ପ୍ରାଚୀନତମ ମହତ୍ତ୍ୱମୂଳଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ତଥାପି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ରହିଥିବ । ଭକ୍ତିର ଯେ ଏକ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶକ୍ତି ରହିଛି, ଭୀମଭୋଇ ଆମଲାଗି ପ୍ରଧାନତଃ ତାହାରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବେ । (୧୫)

କେବଳ ଏକ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟ ହିସାବରେ ନୁହେଁ, ଏକ ସମଗ୍ର ସଂସ୍କୃତିପ୍ରେରଣା ଏବଂ ସମସାମୟିକ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ଏକମାତ୍ର ଜବାବରୂପେ ମହିମାଧର୍ମର ଆହୁରି ଅଧିକ ଗମ୍ଭୀର ଆଲୋଚନା କରାଯିବା ଉଚିତ୍ । କେବଳ ଜଣେ କବି ହିସାବରେ ନୁହେଁ, ଯୁଗ-ଆହ୍ୱାନର ସମକ୍ଷରେ ନିଜକୁ ନେଇ ଠିଆ କରାଇ ପାରିଥିବା ଏକ ସମଗ୍ର ଜବାବରୂପେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଗମ୍ଭୀର ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ । ମହିମାଧର୍ମ ପଛରେ ଶହେ ବର୍ଷର ଇତିହାସ ରହିଛି । ଏହି ଭୂମିରେ ତାହା ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଉପାସନା-ପନ୍ଥା-ରୂପେ ସକ୍ରିୟ ଓ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ସେହି ଇତିହାସର ଆଲୋଚନା ହେବା ଉଚିତ । କାଳକ୍ରମେ, ବିଶେଷତଃ ଭାରତବର୍ଷର ସ୍ୱାଧୀନତା ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ, ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ଆପଣାକୁ ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବସାଇବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି, ଆପଣାର ଧର୍ମଟିକୁ ଭାରତବର୍ଷର କଥାକଥିତ ସନାତନ ଧାରାଟିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇବାକୁ ପୁରାତନ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି ଓ ତଦ୍ୱାରା ମହିମାଧର୍ମର ଅସଲ ଔଜ୍ଜ୍ୱଲ୍ୟ ଏବଂ ବିଶେଷ ବୃତ୍ତିଟି କିପରି କ୍ରମେ କେନ୍ଦ୍ରଚ୍ୟୁତ ହୋଇଯାଇଛି, ସେହି କାହାଣୀଟିର ଆହୁରି ଅଧିକ ଆଲୋଚନା କରାଯିବା ଉଚିତ୍ । କୌଣସି ପକ୍ଷଗ୍ରାହୀ ମନ ନୁହେଁ, ଜିଜ୍ଞାସୁର ମନ ନେଇ ସମ୍ୟକ୍ ଈକ୍ଷଣ ଓ ସମଗ୍ର ଅବଲୋକନର ବାସନା ସହିତ ତାହା ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ୍ । ମହିମାଧର୍ମର ଆଦି ପ୍ରଚାରକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ମିଶନାରିମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ ବା ଅନ୍ତତଃ, ମିଶନାରି ଓଡ଼ିଶା ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ବାଇବେଲର ବଙ୍ଗଳା ଅନୁବାଦର ପରିଚୟରେ ଆସି ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବା କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ମଠର ଗୁରୁ ଓ ତାଙ୍କ ଅନୁଗାମୀ-ମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ ଅନୁମାନଟି ରହିଛି, (୧୬) ତାହାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ମହିମାଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଆହୁରି ଅଧିକ ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇ ପାରିବା ଉଚିତ । ମାତ୍ର ଆପଣାକୁ ଭାରତୀୟ ସନାତନ ଧାରାଟି ସହିତ ଏକାଠି ଗୁନ୍ଥି କରି ରଖିବାର ବାସନା ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏପରି ଏକ ଆଲୋଚନା ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି କଷ୍ଟକର ହୋଇ ରହିଥିବ ଓ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଅସଲ ଅନ୍ତଃଦୃଷ୍ଟିଗୁଡ଼ିକୁ ଧରିପାରିବା ଲାଗି ବୋଲି ମୋଟେ ସମର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ ।

—୨—

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ହୋଇ ଆସିଲା ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ତିନିଜଣଙ୍କୁ ଆମେ ସବୁଠାରୁ ସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଏମାନେ ହେଉଛନ୍ତି କବିବର ରାଧାନାଥ, ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ଏବଂ ସେନାପତି ଫକୀରମୋହନ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ, ପଦ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ । ରାଧାନାଥ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ଲେଖୁଥିଲେ । ବାମ୍ସ୍ ସାହେବ ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ଅଭାବ ରହିଛି, ଫକୀରମୋହନ ସେହି ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବା ଦିଗରେ ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ କରି ସାରିଲେଣି, ତେଣୁ ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ କାହିଁକି ସେହି ଦିଗରେ ଚେଷ୍ଟା କରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ଉତ୍ସାହବାଣୀ ଦେବାପରେ ସେ ଓଡ଼ିଆରେ ଆଗ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିଲେ । ତା'ପରେ ପଦ୍ୟ ଲେଖିଲେ, ଗଦ୍ୟକୁ ଆଉ ପ୍ରାୟ ମନ କଲେ ନାହିଁ । ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ମୂଳରୁ ହିଁ ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ଉଭୟ ଲେଖୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ସମୟଠାରୁ ହିଁ ଗଦ୍ୟ ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବରେ ପଶିଲା ଏବଂ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାରି ସହିତ ହିଁ ଲୋକଜୀବନର ଅଧିକରୁ ଅଧିକ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ମିଳିଲା । ଭାଷା ଭିତରେ ଗଦ୍ୟ ସବୁଦିନେ ରହିଥିଲା । ଅନ୍ତତଃ କଥୋପକଥନର ଏକ ଅଙ୍ଗରୂପେ ରହିଥିଲା । ସାହିତ୍ୟ ସାଧାରଣ ଜୀବନର ଅଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ଜୀବନକୁ ବିନୋଦିତ କରି ରଖିବାଲାଗି ଯେ ସାହିତ୍ୟର ଉଆଣ, ସମ୍ଭବତଃ ଏହିପରି ଏକ ସଂସ୍କାର ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜରେ ରହି ଆସିଥିବାରୁ କଥୋପକଥନର ଗଦ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ସଭାବିନୋଦନ ଲାଗି ଲେଖା ହେଉଥିବା ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ପଶି ପାରୁନଥିଲା । ଖାଲି ପଦ ମିଳାଇ ଲେଖିଦେଲେ ପଦ୍ୟ ଯେପରି ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ଯାଏ-ନାହିଁ, ସେହିପରି ଗଦ୍ୟକୁ ଖାଲି କାଗଜ ଉପରେ ଲେଖିଦେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା କଦାପି ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଗବେଷକମାନେ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସାରଳା ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖା-ଯୁଗରୁ ମଧ୍ୟ ଗଦ୍ୟର ଉଦାହରଣମାନ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଅଧ୍ୟୟନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ଗଦ୍ୟର ଅବଶ୍ୟ ଏକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟର ଏକ ମାଧ୍ୟମ ଏବଂ ଶୈଳୀରୂପେ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟର ଆବିର୍ଭାବ କାଳକୁ ଆମକୁ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଗଦ୍ୟର ଆବିର୍ଭାବ ପଦ୍ୟକୁ ପୃଥିବୀରେ କୌଣସି ଜାଗାରେ କେବେ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ କରିନାହିଁ । ବରଂ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟରୁ କାବ୍ୟିକତା ଶିକ୍ଷା କରିଛି, କାଳକ୍ରମେ ଆପଣାଲାଗି ଏକ ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ ଛନ୍ଦର ବି ଉଦ୍ଭାବନ ଏବଂ ପ୍ରକାଶ କରାଇ ଆଣିଛି । ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ସମେତ ସାହିତ୍ୟର ସାନବାଟିକାଟିକୁ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ଜୀବନପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ପରିଣତ କରିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଯେଉଁ ଯୁଗରେ ପଦ୍ୟ ଗଦ୍ୟକୁ ଆଦୌ ସାହିତ୍ୟ ସଭାରେ ପୂରାଇ ଦେଉନଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ଅସୂୟା ଏବଂ ଅତିସଚେତନତାର ମାଧ୍ୟମରେ ବୃହତ୍ତର ଜୀବନ, ବୃହତ୍ତର ସମାଜ ଏବଂ ବହୁତର ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ଆପଣାର ଚଉପାଢ଼ୀଟି ଭିତରକୁ ପୂରାଇ ଦେବାକୁ ମୋଟେ ଇଚ୍ଛା କରୁନଥିଲା ।

ଯୁଗ ବଦଳିଲା, ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ ଅଧିକ ସଚେତନ ହେଲା, ଜୀବନର ବ୍ୟାସଗୁଡ଼ାକ କ୍ରମେ ମନୁଷ୍ୟର ସଚେତନତାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଦିଶିଲେ, ଗଦ୍ୟର ଯୁଗ ଆସିଲା । ପଦ୍ୟ ରହିଲା, ତଥାପି ଗଦ୍ୟର ଯୁଗ ଆସିଲା ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତ ସହିତ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବାପରେ ହିଁ ଭାରତବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟକୁ ଗଦ୍ୟ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ଲାଭ କରିଛି । ଏହି ସମ୍ପର୍କ ବେଳକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଗଦ୍ୟ ବହୁକାଳରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା, କଳ୍ପିତ କାବ୍ୟନାୟିକମାନଙ୍କୁ ସିଂହାସନଚ୍ୟୁତ କରାଇ ମଣିଷ କୋଉଦିନୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟକୁ ହିଁ ଗଦ୍ୟ ଲାଗି ଓ ମଣିଷ ଲାଗି ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲା । ଆଗରୁ ଗଦ୍ୟରେ ଲେଖିବା ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଦୁଃସାହସ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ାକୁ କାଢ଼ି ଜୀବନର କଥାକୁ ଜୀବନର ଭାଷାରେ କହିବା ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଦୁଃସାହସ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ବି ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଚିନ୍ତାଜଗତ, ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ନିୟମିତ ଏବଂ ସ୍ୱାଭାବିକତାର ଅଙ୍ଗରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ ଆସିଲା । ଗଦ୍ୟ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ନାଟକ ଆସିଲା, ଉପନ୍ୟାସ ଆସିଲା, ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମାଲୋଚନା ବି ଆସିଲା । ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଗରୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପାରୁ ନଥିବା ଜୀବନର ଅନେକାନେକ କ୍ଷେତ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆସିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ନୂଆ ହୋଇ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ବାହାରିଲା । ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପରେ ପତ୍ରିକାମାନ ବାହାରିଲା । ଏମାନେ ସମ୍ବାଦ ସହିତ ସାହିତ୍ୟର ବି ବାହକ ଓ ବିସ୍ତାରକ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ।

ରାଧାନାଥ ରାୟ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ହାକିମ ଥିଲେ । କଲିକତାରେ ପାଠ ପଢ଼ି ତା'ପରେ ସିଏ ହାକିମ ହୋଇଥିଲେ । ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଦପ୍ତରଗୁଡ଼ାକ ସେତେବେଳେ କଲିକତାରେ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଉପରିସ୍ଥ ବିଭାଗୀୟ କର୍ମକର୍ତ୍ତାମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ ବଙ୍ଗଦେଶୀ ଥିଲେ । ସେହିସବୁ ଅନୁକୂଳତା ହେତୁ ସିଏ ତତ୍କାଳୀନ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ପରିଚୟରେ ଆସିଥିଲେ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଭାରି ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ । କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର କାବ୍ୟ ଶୈଳୀରେ ବଙ୍ଗଳାରେ କବିତା ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବଙ୍ଗଳାର କେତେ କବିଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ତା'ପୂର୍ବରୁ ବଙ୍ଗଳାର ସୁଧୀସମାଜ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟରାଜ୍ୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସମ୍ପଦ ବା ରତ୍ନ ରହିଛି ବୋଲି ମୋଟେ ଜାଣି ନଥିଲେ । ରାଧାନାଥଙ୍କର କବିତା ଜରିଆରେ ହିଁ ସେମାନେ ସେହି ତଥ୍ୟଟିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ମର୍ମରେ ପାଳଟା କବିତାମାନ ବି ଲେଖିଥିଲେ । ମାତ୍ର, ପୁନଶ୍ଚ ଅ୍ୟନ୍ତ ବିଡ଼ମ୍ବନାର ବିଷୟ ଯେ ସେହି ଆପ୍ୟାୟିତମାନେହିଁ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ

ବଙ୍ଗଳାରେ ନ ଲେଖି ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବାକୁ ହିଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ଥିଲେ । ଏହା ପଛରେ ପ୍ରକୃତରେ ଯେ କ କାରଣ ଥିଲା, ତାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସିଏ ବଙ୍ଗଳାରେ ଲେଖିବା ଗୁଡ଼ି କାହିଁକି ଯେ ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ବଙ୍ଗଳାରେ ଲେଖିବାକୁ ମନ କଲେ ନାହିଁ, ନଜେ ରାଧାନାଥ ବି ସେହି ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କିଛି କହି ନାହାନ୍ତି ।

ମାତ୍ର ରାଧାନାଥ ଯେ ବଙ୍ଗଳା ଗୁଡ଼ି ଓଡ଼ିଆକୁ ଲେଖାର ମାଧ୍ୟମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ତାହା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ମୃତିଭଣ୍ଡାରରେ ଏକ ସ୍ମରଣୀୟ ସମ୍ପଦ ହୋଇ ରହିଲା । ଜୀବନର ଶେଷ ଚରଣରେ ଆପଣାର ଏହିଭଳି ଏକ ନିଷ୍ପତ୍ତି ନେବାଟାକୁ ସେ ଅବଶ୍ୟ ଆଦୌ ଏକ ସୁଖକର ଘଟଣା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଆମେ କିଞ୍ଚିତ୍ ପରେ ପୁନର୍ବାର ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆସିବା ।

ରାଧାନାଥଙ୍କର ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକ ଗଦ୍ୟ ନୁହେଁ । ସମ୍ଭବତଃ, ତା'ର ସର୍ବପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ସିଏ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା କୌଣସି ଗଦ୍ୟ ସହିତ ନିଜକୁ ପରିଚିତ କରାଇ ନଥିଲେ । ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର ଗଦ୍ୟ ପଢ଼ିଥିଲେ ରାଧାନାଥ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ନହୋଇ କଦାପି ରହିପାରି ନଥାନ୍ତେ । ଗଦ୍ୟରେ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦାୟାଦ ହେବାଲାଗି ସମ୍ଭବତଃ ଫକୀରମୋହନ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ରାଧାନାଥ ଗଦ୍ୟବୋଲି ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ଭାରି ନୀରସ, ଇତିବୃତ୍ତାତ୍ମକ ଏବଂ ଶୁଷ୍କ । କବି ରାଧାନାଥଙ୍କର କଳ୍ପନାପ୍ରବଣତାର କିଛିହେଲେ ସେହି ଗଦ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ପଦ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ରାଧାନାଥ ପ୍ରାୟ ତାଙ୍କର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହିଁ ଭାରି ଅଳଙ୍କାରପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହି ଯାଇଛନ୍ତି, ଭାରି ବର୍ଣ୍ଣନାପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯାହାଅଛି ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରଳ,ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଗଭୀର । ରୀତିଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଆଲଙ୍କାରିକ ବର୍ଣ୍ଣନାବୃତ୍ତାତ୍ମକ କାବ୍ୟରେ ମଝିରେ ଯେଉଁଠି ଯାହା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି, ତାହା କ୍ୱଚିତ୍ ଅତିକଥନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିଛି ଏବଂ ତେଣୁ ଅନ୍ତରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରି ନାହିଁ । କାବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାପ୍ରଧାନ ହେଲେ ତାହା ପ୍ରଧାନତଃ କୃତ୍ରିମ ହିଁ ଲାଗେ, ସେଥିରେ ଲୋଡ଼ା ଯାଇଥିବା ଉପମାଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରଧାନତଃ ଅଳଙ୍କାର ପରି ହିଁ ଲାଗେ । ସାହିତ୍ୟ ତଥାପି ଏକ ବାହ୍ୟ ଚମତ୍କାରିତାର ସ୍ତରରେ ରହିଯାଏ । ଭାବ ଗୌଣ ହୋଇ ରହେ, ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ାକ ସତେଅବା ଅତିବର୍ଣ୍ଣନ ଦ୍ୱାରା ପଦାରେ ପଡ଼ିଯାଇ ଭାରି ଭେସର ହୋଇ ଦିଶୁଥାନ୍ତି ।

ରାଧାନାଥ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ ସତ, ମାତ୍ର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପଛରେ ରହିଥିବା ଜୀବନବାଚକ ଜଳବାୟୁର ଉଷ୍ମତାଟି ତାଙ୍କୁ ହୁଏତ ' ପ୍ରାୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରି ନଥିଲା । ଇଉରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ିବା ସମୟକୁ ଇଉରୋପୀୟ ଚେତନା, ଇଉରୋପୀୟ ସମାଜ ଓ ଇଉରୋପୀୟ ମଣିଷ ଭାବ ଏବଂ

ସ୍ୱପ୍ନର ସ୍ତରରେ ଯେଉଁଠି ଆସି ପହଞ୍ଚି ସାରିଥିଲା, ରାଧାନାଥ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାର କୌଣସି ପରିଚୟ ହିଁ ପାଇ ନଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଯେତେବେଳେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଫଳରେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ସାହିତ୍ୟ ସମେତ ସାମାଜିକ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଗତ ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ନବଜାଗରଣ ଆସିଥିଲା, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସହିତ ପରିଚିତ ହେବା ପରେ ରାଧାନାଥଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଏବଂ ଉତ୍ସାହର ମେଦିନୀଟି ଭିତରେ ଆମେ ତାହାର କିଛି ହେଲେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ନାହିଁ । ରାଧାନାଥ ସତେ ଯେପରି ପ୍ଲଟ୍ ଖୋଜି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ କେବଳ ସେତିକି ନେଇ ଘରକୁ ଫେରିଲେ, ରାଧାନାଥଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଆପାତ ଦେଲପରି ଆମକୁ ପ୍ରାୟ ସେତିକି ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ । ଅଥବା, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ପ୍ଲଟଗୁଡ଼ାକ ହିଁ ହୁଏତ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଆକର୍ଷକ ବୋଲି ମନେ ହେଲା ଏବଂ ସିଏ ସେହିଗୁଡ଼ିକୁ ଆହରଣ କରି ଘରକୁ ଆସିଲେ । ଏଗୁଡ଼ାକୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଉପରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ବୋଲି କହିଲେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ଅପମାନ ହେବ, ପ୍ରଭାବିତ ହେବାର ମଧ୍ୟ ଅପମାନ ହେବ । ରାଧାନାଥଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ହାତରେ ମଧ୍ୟ ଯେତିକି ପରିମାଣରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପବନ ଏବଂ ସଂକ୍ରମଣ ବାଜିଥିଲା, କବିବର ରାଧାନାଥଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ସେତିକି ବି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ନାହିଁ । ରାଧାନାଥ କ'ଣ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରୁ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ ? ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର' ପତ୍ରିକା କ'ଣ ତାଙ୍କ ଆଖିରେ ପଡ଼ିନଥିଲା ? ଏହି ସବୁ ବିଷୟ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ମନେହୁଏ, ରାଧାନାଥ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦ୍ୱାର୍-ବଳୟଟିକୁ ପୁନର୍ବାର ଅଳପ ଭିତରକୁ ଟାଣି ଆଣିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଦୃଷ୍ଟିଚକ୍ରବାଳରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍ପର୍ଶର ଅଭିଧାଟିକୁ ସିଏ ଭାରି ସଙ୍କୁଚିତ କରି ପକାଇଲେ । ସମୀକ୍ଷକମାନେ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଯୁଗସ୍ରଷ୍ଟା, ଯୁଗପ୍ରବର୍ତ୍ତିକ ସ୍ରଷ୍ଟା ଏବଂ ଯୁଗଜ୍ୟୋତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ପାଦଚ୍ଛଟିର ନିର୍ମାତା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକର କଳ୍ପନାରେ ଆମେ ଯେ କେଡ଼େ ଦରିଦ୍ର ଓ କେଡ଼େ ଭାରସାମ୍ୟବିଚ୍ୟୁତ, ଏ ସବୁଥିରୁ ହୁଏତ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ସଙ୍କେତ ମିଳିଯାଏ ।

ଆମେ ସମସ୍ତେ ଫ୍ଲରେନ୍ସ ନାଇଟିଙ୍ଗେଲଙ୍କର ନାମ ପିଲାଦିନୁ ଶୁଣିଥିବା । ପ୍ରଧାନତଃ ଆମ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକରୁ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ଜାଣିଥିବା । ତାଙ୍କୁ ଦୟାବତୀ ବୋଲି ଜାଣିଥିବା, ଧାତ୍ରୀ ବୋଲି ଜାଣିଥିବା, ସମର୍ପିତା ସେବିକାରୂପେ ଜାଣିଥିବା । କୁମାରୀ ନାଇଟିଙ୍ଗେଲ୍ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷ ବିଷୟରେ ଆପଣାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଗ୍ରହୀ କରି ରଖିଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷ କହିଲେ ଇଂଲଣ୍ଡର ଜଣେ ମହିଳା ନାଇଟିଙ୍ଗେଲ୍ ଯାହା ଦେଖୁଥିଲେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିବା ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଆମ ଦେଶରେ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟ ତିଆରି କରିବାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଥିବା ନବଶିକ୍ଷିତ ସମସାମୟିକ ଭାରତୀୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସେତିକି ଦେଖି ପାରୁନଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର

ତଥାକଥିତ ଜାଗରଣ ତଥାପି ଏକ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ସ୍ତରରେ ରହିଥିଲା । ଆପଣାର ନିଜ ଦେଶରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ଭୂମିରେ ମଧ୍ୟ ଭୂଇଁଛଡ଼ା ହୋଇ ଅନେକ ଉପରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟାସକୁ ଆଗ୍ରସ୍ତ କରି ରହୁଥିବାରୁ ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଏତେବଡ଼ ଗୋଟାଏ ପର୍ଦ୍ଦା ଉଠିସିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ଅଳ୍ପତାଗୁଡ଼ାକ ସହିତ ଏପରି ଜଳହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥିଲେ । ଫ୍ଲରେନ୍ସ ନାଇଟିଙ୍ଗେଲ୍ ୧୮୭୮-୮୨ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଯେଉଁସବୁ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ, (୧୭) ସେଥିରୁ ଭାରତବର୍ଷର ଯେଉଁ ଚିତ୍ରଟି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ ଉଠିଥାଏ, ତାହାକୁ ଆମେ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଶିକ୍ଷିତ-ମାନଙ୍କର କଳ୍ପନା ଭିତରେ ଆମେ ତାହାର ଗୁଡ଼ିଏ ସୂଚନା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ନାହିଁ । କୁମାରୀ ନାଇଟିଙ୍ଗେଲ୍ ସେଇ ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ରଇତମାନଙ୍କ କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି, କୃଷକ-ଆନ୍ଦୋଳନ କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା କେଉଁଦିନ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟପରି ଗଢ଼ିହେବାର ଶିକ୍ଷା ଦେବ, ସିଏ ସେ ବିଷୟରେ ଉଦ୍‌ବେଗ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସିଏ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ନିଜେ ନିଜର ସାହାଯ୍ୟ ନ କରି ପାରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଜାତିକୁ କେହି ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ନିଜେ ନିଜକୁ ହିଁ ଶିକ୍ଷା ଦେବ, ପ୍ରେରଣା ଦେବ, ନିଜେ ନିଜର ସଂସ୍କାର ବିଧାନ କରିପାରିବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜନସମୂହ ନିଜେ ହିଁ ନିଜର ଅସଲ ମୃତ୍ତିକାରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ, ନିଜେ ହିଁ ପାଣି ହୋଇ ସେହି ମୃତ୍ତିକାକୁ ସେଚିତ କରି ରଖିବ । ଅନ୍ୟମାନେ ହୁଏତ ଗଛ ଲଗାଇ-ବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବେ ସତ, ମାତ୍ର ତାହାକୁ ଆପଣାର ଫସଲଟିକୁ ନିଜେ ହିଁ ଉତ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।" (ତର୍ଜମା, ପୃଷ୍ଠା-୨୪) ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତରୁ ପ୍ରେରଣାର ଅଞ୍ଜନ ଆଣି ତାହାକୁ ଆପଣାର ଆଖି ଉପରେ ବୋଳି ହୋଇ କେଦାରଗୌରୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ଲେଖିଥିବା କବି ତଥାପି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଉଭୟ ମାନବିକ ଭୂମିରୁ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଭାବରେ କହିଲେ ସେହି ଯୁଗାହ୍ୱାନର ଆଧୁନିକ ଭୂମିଠାରୁ କେତେ ଦୂରରେ ଯେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ, ଆମେ ତାହାର ଏକ ଅନ୍ଦାଜ କରିପାରିବା । ଆପଣା ଅନୁରାଗ ଓ ଅନ୍ୱେଷଣର ବୃତ୍ତଭିତରେ ସିଏ ଯେତିକି ଯଥାର୍ଥରେ ଓ ଯେତିକି ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥାଏ, ସିଏ ସମ୍ଭବତଃ କେବଳ ସେତିକି ଦେଖିବ ବୋଲି ହିଁ ବିଧି-ନିରୂପିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

ରାଧାନାଥଙ୍କର ପ୍ରକୃତିଚିତ୍ରଣକୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ମୁଖ୍ୟତଃ "ବର୍ଣ୍ଣନାଧର୍ମୀ ଓ ଫଟୋଗ୍ରାଫିକ୍" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୧୮) ମାତ୍ର ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ସାଧାରଣତଃ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତିର କବି ବୋଲି ହିଁ ଆଖ୍ୟାତ କରାଯାଇଥାଏ । ଏଥିରୁ ହଠାତ୍ ମନେ ହୁଏ, ଆମ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ପ୍ରକୃତି ସହିତ କବିର ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ଥାପନ ଅଧିକାଂଶତଃ ଏହିପରି ପ୍ରାୟ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ସ୍ତରକୁ ଆସି ସେହିଠାରେ ଅଟକି ଯାଇଛି ।

ପ୍ରକୃତି ସୁନ୍ଦର, କାରଣ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନାତୀତ ଯାହା ପ୍ରକୃତରେ ସୁନ୍ଦର, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନାତୀତ । ମଣିଷ, ବିଶେଷତଃ କବି ଯେତେବେଳେ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ପ୍ରକୃତି ପାଖକୁ ଆସେ, ତାକୁ ଯେତେବେଳେ ସକାଳ ଭଲ ଲାଗେ, ସନ୍ଧ୍ୟା ଭଲ ଲାଗେ, ଅରଣ୍ୟ ଭଲ ଲାଗେ ଓ ପର୍ବତ ଭଲ ଲାଗେ, ସେତେବେଳେ ସିଏ ଆପଣା ଭିତରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାକୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଏକାତ୍ମକ ହୋଇ ରହିଥିବାର ଦେଖେ । ସିଏ ବର୍ଣ୍ଣନାତୀତକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ତେଣୁ ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକୃତରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ମଣିଷର ସେହି ଅନୁଭବଟିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିବାର ଭାଷା ବଦଳି ଯାଏ, ତା'ର କଥା ବଦଳି ଯାଏ, କଥନର ଶୈଳୀ ମଧ୍ୟ ବଦଳି ଯାଏ । ଅନ୍ତତଃ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିବାର ସକଳ ଗୁରୁତ୍ୱ ସତେଅବା ପରାଜୟ ମାନି ଗୌଣ ହୋଇ ରହିଯାଏ । ପ୍ରକୃତି ଅନ୍ତରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲେ ତାହାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ଭାବରେ ଫଳାକୁ ଫଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିବାର ଉତ୍ସାହଟା ବି ଆପେ ଆପେ ହାରମାନି ରହିଯାଏ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ ସରକାରୀ ଚାକିରି ସଂକ୍ରାନ୍ତୀୟ ଗସ୍ତରେ ଯେତେବେଳେ ଯୁଆଡ଼େ ଯାଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନର ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତରେ କାମରେ ଆସିବ ବୋଲି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଟିପାଖାତାରେ ଟିପି ରଖୁଥିଲେ । କବିତା ଲେଖିବା ସମୟରେ ସତକୁ ସତ ସେହିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ଭରି କାମରେ ଆସୁଥିଲା ।

ରାଧାନାଥ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପାଇଁ ଲଢ଼ୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରକୃତିକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଆଉ କୌଣସି ସ୍ଥାନକୁ ବାଦ୍ ନଦେଇ କବିତା ଭିତରକୁ ଆଣିବା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟଶ୍ରମର ପ୍ରାୟ ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଭଲ ପାଇବାରେ ଯେଉଁପରି ଜାତିବିଭେଦ ରହିଛି, ପ୍ରକୃତିକୁ ଭଲପାଇ ତା'ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବାର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଜାତିବିଭେଦ ଅଛି । କବି ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହାସହିତ ଏକ ଏକାତ୍ମକତା ଅନୁଭବ କରେ, ଆପଣା ଭିତରେ ସେହି ଏକାତ୍ମକତା ଜନିତ ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ସେହି ବ୍ୟାପ୍ତି ଜନିତ ଅଭୟକୁ ଅନୁଭବ କରେ । ସିଏ ଯୋଡ଼ି ହୋଇଯାଏ, ଗଅଁଠାଇ ହୋଇଯାଏ, ଏକାବେଳେକେ ପାଖଟାରେ ଆସି ବସିଥିଲା ପରି ଅନୁଭବ କରେ । ତା'ର ଭିତର ବାହାର ସତେଅବା କେଉଁ ପିତୃତ୍ୱ ଅଥବା ମାତୃତ୍ୱର ସୂତ୍ରରେ ଏକାଠି ଗଅଁଠାଇ ହୋଇଯାଏ । ଉପନିଷଦର ଭାଷାରେ 'ଯଶ୍ଚାୟଂ ଅସିନ୍ ଆକାଶେ ତେଜୋମୟୋ'ଽମୃତମୟଃ ପୁରୁଷ ସର୍ବାନୁଭୂଃ, ଯଶ୍ଚାୟଂ ଅସ୍ମିନ୍ ଆତ୍ମନି ତେଜୋମୟୋଽମୃତମୟଃ ପୁରୁଷଃ' ବୋଲି କହିବା ବ୍ୟତୀତ ଅଧିକ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକତାର ପ୍ରଦର୍ଶନ ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ତା'ର ମୋଟେ ମନ ହୁଏନାହିଁ । ରାଧାନାଥଙ୍କର କବିତାରେ ଏକାତ୍ମକତାର ସମର୍ପିତା ବାଲାଟି ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକତାର ଆଡ଼ମ୍ବର ଓ ଅଲଙ୍କାରିତା ଭିତରେ କୁଆଡ଼େ ପୋତିହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ରାଧାନାଥ ସର୍ବଦା ପ୍ରକୃତିର ବାହାରେ ରହିଛନ୍ତି, ବାହାରୁ ଦେଖୁଛନ୍ତି, ବାହାରୁ ଆସ୍ୱାଦନ

ଓ ଉପଭୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଆପଣାର ତାପିତ ପ୍ରାଣ ଉପରେ ଚନ୍ଦନଲେପନ କରୁଛନ୍ତି, ଆପଣା ଭିତରେ ରହିଥିବା କୌଣସି ଦାହକୁ ଶୀତଳ କରିବା ପାଇଁ ଅଥବା କୌଣସି କ୍ଷତକୁ ପୂରଣ କରିବାଲାଗି ହିଁ ସିଏ ପ୍ରଧାନତଃ ପ୍ରକୃତିକୁ ଲୋଡ଼ିଛନ୍ତି ।

ରାଧାନାଥ ଏହି ସୁନ୍ଦର ପ୍ରକୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ଦେଖିଛନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାର ଷ୍ଟୃତିକାନ୍ଥ ଭିତରେ ତାଙ୍କୁ ପାହାଡ଼, ଅରଣ୍ୟ, ସାଗର ଓ ପ୍ରପାତ ଭାରି ସୁନ୍ଦର ଦିଶିଛି । ହୁଏତ ଏସବୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ରାଧାନାଥ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଏଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ବୋଲି କହିବାକୁ ମନ ବଳାଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁର ଯେପରି ଅନ୍ତଃନିହିତ କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, ଏସବୁ ମୋ' ଘରେ ରହିଛନ୍ତି ବୋଲି ମୋତେ ଏପରି ସୁନ୍ଦର ଦିଶୁଛନ୍ତି । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମୀମାଂସା-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଏହାକୁ Hubris ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । Hubris ଅର୍ଥାତ୍ ଅହଙ୍କାର, ସ୍ୱାଧିକାରପ୍ରମତ୍ତତା ଇତ୍ୟାଦି, ଇତ୍ୟାଦି । ଜାତୀୟତାରେ ବ୍ୟାଧିର ଏକ ଉପାଦାନ ରହିଥିଲେ ତାହା ମଣିଷକୁ ଏପରି ପ୍ରମାଦଗ୍ରସ୍ତ କରିପକାଏ । ରାଧାନାଥ ଓଡ଼ିଶା ବୁଲି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଖୋଜିନାହାନ୍ତି, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଯାବତୀୟ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ହିଁ ଖୋଜି ବୁଲିଛନ୍ତି ; ଏବଂ ଯେତିକି ଖୋଜିଛନ୍ତି, ଠିକ୍ ସେତିକି ପାଇଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ଥଳୀ ଗୁଡ଼ିକର ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇନାହିଁ ବୋଲି ସେ ତାହାକୁ ଦେବୀ ବୀଣାପାଣିଙ୍କର ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି କରୁଣା ଊଣା ହୋଇଯିବାର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ବୋଲି ବିଚାର କରୁଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳ ଶୋଭାର ନିଧାନ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଅରଣ୍ୟପ୍ରସୂନ ପରି ବିବଶା ହୋଇ ରହିଛି ବୋଲି ଖେଦ କରିଛନ୍ତି । ମହାନଦୀ କଥା ମନେ ପକାଇ କବି ସିପ୍ରାନଦୀକୁ ଖେଦ କରିଛନ୍ତି, ଅଂଶୁପାର ପକ୍ଷ ଲଢ଼ିବାକୁ ଯାଇ ଗୋଷ୍ପଦତୁଲ୍ୟ ପୁଷ୍କରକୁ ବି ବାଦ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ମେଘାସନ କଥା ଭାଳିବା ବେଳକୁ ସିଏ ଭାଗବତର ଗିରି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନର ଗିରୀନ୍ଦ୍ର ବୋଲାଇବାରେ ଦୁଃଖିତ ହୋଇପଡ଼ୁଛନ୍ତି । ଆମ ଆଧୁନିକ ଯୁଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଅପପରମ୍ପରାଟି କେତେ ସଣ୍ଢୁଣାରେ କେତେ ପ୍ରକୃତିକବିଙ୍କ କବିତା ମଧ୍ୟଦେଇ ଗଡ଼ିଆସିଛି । ତାହା ଆମକୁ ଅଧିକ ଅସୂୟା ଆଣିଦେଇଛି, ଆମର ଆଖିଗୁଡ଼ାକୁ ଭାରି ସାନ କରି ରଖିଛି, ଆମକୁ ଯାବତୀୟ ଅନ୍ତଃପ୍ରବେଶ ଲାଗି ପ୍ରାୟ ଅଯୋଗ୍ୟ କରି ରଖିଛି ।

ରାଧାନାଥଙ୍କର କବିତାର ଆଙ୍ଗିକ ଯେତିକି ଅଲଙ୍କାରମୟ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ତାହାର ଆତ୍ମିକ ପ୍ରାୟ ସେତିକି ପଳାୟନଧର୍ମୀ । ପ୍ରକୃତି ମୋତେ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ, ପ୍ରକୃତି ମୋତେ ଶାନ୍ତି ଦିଏ,—ଏଥିମଧ୍ୟରେ ନିହିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଅହଂପୀଡ଼ାଗୁଡ଼ାକ ଯେକୌଣସି କବିର କବିତାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାଧିତ କରି ରଖିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆଧୁନିକ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ରାଧାନାଥ ପ୍ରଥମେ ପଳାୟନବାଦୀ ଓ ତା'ପରେ ଆଉ ଯାହାକିଛି । ଆପଣାର କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଦୁଃଖ ଓ ସୁଖ ଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ବଡ଼ ଅହେତୁକ ଭାବରେ ଲଦିଦେଇ ସେ

ଅନେକ ସମୟରେ ବିଶ୍ୱଶିଳ୍ପର ପ୍ରାୟ ଅବମାନନା କରିଛନ୍ତି,-ଚିହ୍ନିବାକୁ ଆସି ସତେ ଯେପରି ଆଦୌ କିଛି ଚିହ୍ନିପାରି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ 'ଚିଲିକା' ତାଙ୍କୁ ଏହିପରି ଦୁଃଖ ଓ କ୍ଷତ ଭୁଲାଇ ନେବାରେ ହୁଏତ ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି, ସଂସାରର ଅନୁଦାରତା ବିଷୟରେ ଅଭିଯୋଗ ବାଢ଼ିବାଲାଗି ତାଙ୍କୁ ସତେଅବା ତାହା ଏକ ଆଲମ୍ବନ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେଇଛି ସେ ଗୁମ୍ଫା ଅନ୍ଧାରେ ଦେଖିଲି ଭୀଷଣ, ନୈରାଶ୍ୟପ୍ରେତର ବିକଟ ନର୍ତ୍ତନ।/ଚିତ୍ତୁ ଛବି ତୋର ସେହି ବିଭୀଷିକା, ତଡ଼ିଦେଲା ମନୁ ନିମିଷେ ଚିଲିକା । ପ୍ରକୃତି ଲାଗି ଯେପରି ମୋହ, ଅତୀତ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଏକ ମୋହ । ମଣିଷ ଅତୀତ ଭିତରେ ଭବିଷ୍ୟକୁ ଦେଖିଲାବେଳେ ଅତୀତର ଯଥାର୍ଥ ମହିମାଟିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥାଏ । ମାତ୍ର, ସମ୍ମୁଖ ବର୍ତ୍ତମାନର ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକୁ ଏଡ଼ି ରହିବାଲାଗି ଯେତେବେଳେ ଅତୀତକୁ ଏକ ଆଶ୍ରୟ ତଥା ଆବରଣରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ସତେଅବା କେଉଁଠି କ'ଣ ଗୋଟାଏ ଗିଳିପକାଇ ଅଥବା କାମୁଡ଼ିଧରି ରହିବାକୁ ହିଁ ପରମମୁକ୍ତି ବୋଲି ଧରି ନେଇଥାଉ ।

ରାଧାନାଥ ଅତୀତର ଧ୍ୟାନ କରୁଥିଲେ । (୧୯) ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ତା'ଭିତରେ ନିହିତ ଥିବା ଭବିଷ୍ୟର ଯାବତୀୟ ସମ୍ଭାବନା ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅତୀତରେ ହିଁ ବିଚରଣ କରି ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ସତେଅବା ଭାରି ଶାନ୍ତିଲାଭ କରୁଥିଲା : ଅତୀତର ଲୀଳାଖେଳା ଦେଖି ରଙ୍ଗେ, ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ଅତୀତର ଧ୍ୟାନେ ହୋଇ ଏକତାନ, ଅତୀତକୁ ମଣେ ଯେହ୍ନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ।

ରାଧାନାଥଙ୍କର କବିତାକାଶରେ 'ଦରବାର' ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ, ସତେଅବା ଏକାବେଳେକେ ଏକ ଅନ୍ୟ ଆକାଶ । ଏହି କବିତାଟିକୁ ସେ ଆପଣାର ଶେଷ ଜୀବନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର 'ମହାଯାତ୍ରା' କାବ୍ୟ ପରେ ମଧ୍ୟ 'ଦରବାର' ଲେଖା ହୋଇଛି । 'ମହାଯାତ୍ରା'ର ପ୍ରଥମ ସାତୋଟି ସର୍ଗକୁ ନେଇ ଏହାର ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡଟି ପ୍ରକାଶିତ ହେବାପରେ ତାହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ନାନା କଟୁ ସମାଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଯେଉଁମାନେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନକୁ ପରୋକ୍ଷରେ କିଛି କହିଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ ବିପନ୍ନ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ଭୟ କରୁଥିଲେ, ପ୍ରଧାନତଃ ସେହିମାନେ ସନ୍ଦେହଭୁକ୍ତ ନହେବାକୁ ହୁଏତ ସେହି ଆନ୍ଦୋଳନ କରିଥିଲେ । ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ ସେହି ଭୟରୁ ଆଦୌ ମୁକ୍ତନଥିଲେ ଏବଂ ରାଜରୋଷରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାଲାଗି ସିଏ କାବ୍ୟଟିରେ ଅବଶ୍ୟକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଇ ଓ କେତେକାଂଶ ବାଦଦେଇ ତାହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ଛାପିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତା'ପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷୁବ୍ଧ ଓ ବ୍ୟଥିତ ଚିତ୍ତରେ ସେ ଅବଶିଷ୍ଟ ପାଞ୍ଚ ସର୍ଗର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଛଅ ସର୍ଗର ଚିଠାକୁ ନିଆଁରେ ପକାଇ ନଷ୍ଟକରି ଦେଇଥିଲେ । (୨୦) କିନ୍ତୁ, 'ଦରବାର'ର ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଆସି କବିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଅନେକ ଅଧିକ ସାବାଳକତା ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏପରି ଏକ ମତ ରହିଛି ଯେ, ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅମର୍ଷତା ଏବଂ ଆକ୍ରୋଶ

ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଏପରି ଏକ ରଚନା ଲେଖିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରିଥିଲା । ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସତ୍ୟତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କାବ୍ୟରଚନାଟିରେ ହାତ ଦେଇ ରାଧାନାଥ ସତେ ଅବା ଆପଣାର ଏକାନ୍ତ ଅଜାଣତରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଅନେକ ଗାର ଓ ଗୁଳାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସନ୍ତାପର ଅନେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃତ୍ତକୁ ଡେଇଁ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ଏତିକି ସମାଜସମୀକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କମ୍ ସାହସିକତା ଆବଶ୍ୟକ କରିନଥିବ । 'ଦରବାର' କାବ୍ୟର ଅନେକ ଧାଡ଼ିର ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ଆଜି ମଧ୍ୟ ରହିଛି, ଖାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ବା ଭାରତ ବର୍ଷରେ ନୁହେଁ, ମନୁଷ୍ୟସମାଜରେ ସର୍ବତ୍ର ରହିଛି :

> ଉପାଧି-ଜଡ଼ିତେ ଉପାଧି ଜଡ଼ିତ, ଉପାଧିରେ ଆଜି କରିବେ ଜଡ଼ିତ ।···
> ପଦପାଇଁ ଲୋକେ ହୋଇ ଲାଳାୟିତ, ତୋଷିବାକୁ ନ୍ୟସ୍ତ ମଣିଷର ଚିତ୍ତ ।···
> ମନୁଷ୍ୟପୂଜାରେ ଯେତେ କାଳଯାଏ, ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱେ ଯେବେ ସେହିଥିରୁ ପାଏ ।
> ସାରସାର ବୁଝି ଦେଉଥାନ୍ତେ ଲୋକେ, ଓହ୍ଲାଇ ଆସନ୍ତା ସ୍ୱର୍ଗ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକେ ।
> ଆସନ ସକାଶେ ବୃଦ୍ଧେ ଏତେ ବାଇ, ବାଳକ ଯେସନେ କ୍ରୀଡ଼ନକ ପାଇଁ···
> ଖଳ ତୁମେ ଧର୍ମି, ଶଙ୍ଖ ସରବେ···

ଏହିସବୁ ପଂକ୍ତିରେ ଏକ ଶକ୍ତି ରହିଛି, ଏକ ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ରହିଛି ଓ ଏକ କାଳୋତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣତା ରହିଛି, ଯାହାକି ରାଧାନାଥ-ସାହିତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରାୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ ।

ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଉଭୟେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଜାତି ଓ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନର ପର୍ବତପ୍ରାୟ ପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ମହାରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଏହି ପ୍ରଶଂସାବାଣୀ ଗୁଡ଼ାକର ହୁଏତ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଶରବ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶ୍ୱେତଦ୍ୱୀପବାସୀଙ୍କୁ ରାଧାନାଥ ଶମନ ସମାନ ନିରପେକ୍ଷ, ରୋଷେ ବୈଶ୍ୱାନର, ନ୍ୟାୟେ ବୃହସ୍ପତି, ପାଳନେ ଶ୍ରୀପତି ଏବଂ ଦୟାର ଆଧାର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଭିକ୍ଟୋରିଆଙ୍କୁ ସେ ନିଜର ମାତା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ବିଶ୍ୱପତି ତାଙ୍କୁ ଆୟୁଷ୍ମତୀ କରି ରଖନ୍ତୁ ବୋଲି କାମନା ଜଣାଇଛନ୍ତି । ବ୍ରିଟିଶ ସମ୍ବିଧାନରେ ରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆଙ୍କର ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ, ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହିସବୁ କବିତାକୁ ଅଜ୍ଞାନପ୍ରସୂତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିନିଧିସ୍ଥାନୀୟ କୌଣସି କବି ପ୍ରଶଂସାର ଖସଡ଼ାରେ ଏତେବାଟ ଖସିଯାଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ କେଜାଣି ? ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆଙ୍କୁ ସର୍ବମନୁଜବନ୍ଦିତା ଏବଂ ସତୀଶିରୋମଣି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ କଳ୍ପନା ଯେତେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ମନରେ କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସଂଯମ ନାହିଁ, କୌଣସି ସାହିତ୍ୟିକ ଶାଳୀନତା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଏକ ନିକୃଷ୍ଟ କବିତ୍ୱର ଆଭାସ ବି ରହିଛି । ସମସାମୟିକ ବିଶ୍ୱରାଜନୀତି ଓ ତାହାର ବୃତ୍ତି ତଥା ଆବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ ଏତେ ଟିକିଏ ପରିଚିତ ଥିଲେ କେହି କଦାପି ଏପରି କରିବାକୁ ମନ କରି ନଥାନ୍ତା । ଅଥବା, ଏପରି ହୋଇପାରେ ଯେ, ଏହିସବୁ ଅକବିତାରେ

ଅନ୍ୟର ପ୍ରଶଂସା କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଏକ ପ୍ରେରଣାରୂପେ ଯେତେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିନାହିଁ, ଆମେ ନିଜେ ଯେ କେତେ ଅଳ୍ପ କେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ନଗଣ୍ୟ, ତାହାର ବିଷୟରେ ଏକ ଅତିସଚେତନତା କବିଚିତ୍ତକୁ ଗୋଷ୍ଠାସୁଦ୍ଧା କାମୁଡ଼ି କରି ଧରିଛି । ଓଡ଼ିଶା ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଅଳ୍ପ ଥିଲା, ଭାରି କ୍ଷୁଦ୍ର ଥିଲା । ସମୟର ଆଦୌ କିଛି ଖବର ରଖୁଥିବା ମଣିଷମାନେ ଭାରି ହୀନମନ୍ୟ ଥିଲେ । ପଶ୍ଚିମ ବଙ୍ଗଦେଶ ଓ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରୁଥିବା ନୂତନ ପ୍ରାଣୋତ୍ସାହଟିକୁ ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ମୋଟେ ଚହ୍ନି ନଥିଲେ । ତଥାପି ସେମାନଙ୍କୁ ଆମେ କେଉଁ ତର୍କରେ ତଉଲି ଆଧୁନିକ ବୋଲି କହିବା ?

ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କର ବାହ୍ୟପଦଗତ ଜୀବନରେ ଯେଡ଼େ ଉଚ୍ଚରେ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜର କବିତାରେ ଆପଣାର ଏକ ଅତିଦୁଃଖୀର ପରିଚୟ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରକୃତରେ କେତେ ଅତୃପ୍ତି ଓ କେତେ ଅଶାନ୍ତି ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଏହି ଅତୃପ୍ତି ପ୍ରଧାନତଃ ନିଜକୁ ନେଇ ଅତୃପ୍ତି, ଅଳପକୁ ନେଇ ଆରମ୍ଭ କରିଥିବାର ଅତୃପ୍ତି, କ'ଣ ହୋଇଥାନ୍ତି ମାତ୍ର ହୋଇପାରିଲି ନାହିଁ ବୋଲି ଅତୃପ୍ତି । ଅନ୍ତତଃ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ପାଖକୁ ଲେଖିଥିବା ଦୁଇଟି ପତ୍ରରେ (୨୧) ସେହି ଅତୃପ୍ତିର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ୧୮୯୪ରେ ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ପତ୍ରରେ "ଇଉରୋପର ରାଜା ଏବଂ ଧନବନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଯେପରି ବିଦ୍ୟୋତ୍ସାହୀ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟରସିକ, ଓଡ଼ିଶାରେ ଯଦି ସେହିପରି ଦୁଇ ଚାରିଟି ରାଜା ଥାନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ୫୦/୬୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଦରିଦ୍ର ଉତ୍କଳ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀରେ ଗୋଟିଏ ଗଣନୀୟ ଭାଷା ହୋଇପାରନ୍ତା ।" ପୁନଶ୍ଚ, ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୮୯୬ରେ ଲିଖିତ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପତ୍ରରେ, "ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ମୁଁ ଯେତେ ସମୟ ନଷ୍ଟକରିଛି, ସେହି ସମୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରଚନାରେ ଦେଇଥିଲେ ଆଜସରିକି ମୋହୋର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଅନେକ ଗୁଣ ଭଲ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଏତେ ଦିନେ ପ୍ରତିପତ୍ତିଲାଭ ହେଲା, ମାତ୍ର ଶରୀରରେ ପୂର୍ବର ପରାକ୍ରମ ନାହିଁ ।"...ପୁଣି, "ମୋହୋ ପକ୍ଷରେ ଓଡ଼ିଆ ଏବଂ ବଙ୍ଗଳା ଉଭୟ ଭାଷା ସମାନ । ବଙ୍ଗଳାରେ ମୋହୋର ରଚନା ବଙ୍କିମ, ଭୁଦେବ, ନବୀନଚନ୍ଦ୍ର, ରାମକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ମହାତ୍ମାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା ଏବଂ ଆଶୀର୍ବାଦ ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାରେ ମୁଁ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥିଲେ ମୋହୋର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ହୋଇଥାନ୍ତା ।"

ରାଧାନାଥଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁତାପମୟ ହୋଇଥିବ । ବଙ୍ଗଳା ଛାଡ଼ି ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲାବେଳେ ସେ ପ୍ରକୃତରେ କ'ଣ ପାଇଁ ସେପରି କରିଥିବେ କେଜାଣି ! ରାଧାନାଥଙ୍କର ଜନ୍ମ ୧୮୪୮ ମସିହାରେ । କେବଳ ଇଉରୋପ ନୁହେଁ, ଭବିଷ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷୀ ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ଏହା ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ମରଣୀୟ ବର୍ଷ । ରାଧାନାଥଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଜଣେ ସମଧର୍ମୀ ସମସାମୟିକ କେରଳର କେ. ରାମକୃଷ୍ଣ ପିଲ୍ଲାଇ

(ସ୍ୱଦେଶାଭିମାନୀ ଓ ଆହୁରି ଅନେକ ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ) ନିଜ ଭାଷାରେ ୧୮୪୮ ସହିତ ଏକାଠି ଗଅଁଠା ହୋଇ ରହିଥିବା କାର୍ଲମାର୍କସଙ୍କର ଜୀବନୀ ଲେଖି ସାରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେତେବେଳେ ତଥାପି ଭବିଷ୍ୟଦ୍ଦୃଷ୍ଟିର ସିନ୍ଦୁରା ଫାଟି ନଥିଲା । କବିମାନେ ଆପଣାର ନିବିଡ଼ତମ ମୁହୂର୍ତ୍ତିରେ ଆପଣାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗତମ ଅନ୍ତଃସୋଦର ପାଖରେ ଯାଇ ବସିଥିଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ନିଜର ଦୁଃଖ, ଗାଡ଼ ଏବଂ ଅପୂରଣଗୁଡ଼ାକ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ପ୍ରାୟ କିଛି ହେଲେ ଦେଖିପାରୁ ନଥିଲେ । ସେହି ଖାଲଜାଗାଗୁଡ଼ିକୁ ଭର୍ତ୍ତି କରିବାକୁ ସେମାନେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଟାଣୁଥିଲେ, ଅତୀତକୁ ଟାଣୁଥିଲେ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଟାଣୁଥିଲେ । ଏହିପରି ଏକ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆମେ ଆଉ ଯାହା କିଛି କହିବା ସିନା, ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟି ବୋଲି ମୋଟେ କହିପାରିବା ନାହିଁ ।

ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ଋଷିପ୍ରାଣ ଥିଲେ । ଋଷି ବୈରାଗୀ ହୁଅନ୍ତି, ଅନୁରାଗୀ ବି ହୁଅନ୍ତି । ମଧୁସୂଦନ ଗୃହ ସଂସାର ଛାଡ଼ି ନଥିଲେ ସତ, ତଥାପି ସଂସାର ଭିତରେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ସିଏ ସଂସାରକୁ ଛାଡ଼ି ରହିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ପଦ୍ମ ପରି ତାଙ୍କ ଦେହରେ ସଂସାର-ସରୋବରର ଟୋପାଏ ପାଣି ବି ଲାଗୁ ନଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ବ୍ରାହ୍ମ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ ବନ୍ୟା ସେତେବେଳେ ରହିବାରେ ଲାଗିଥିଲା, ସିଏ ତାହାକୁ ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବାହିତ କରି ଆଣିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ହେଉଛି ଏକାଧାରରେ ଏକ ଶୁଦ୍ଧୀକରଣର ଧର୍ମ, ଏବଂ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତମାନଙ୍କର ଧର୍ମ । ବଙ୍ଗଦେଶର ବ୍ରାହ୍ମମନୀଷୀମାନେ ଭକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ବୁଦ୍ଧିକୁ ହିଁ ଅଧିକ ପ୍ରଶସ୍ତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ସେଇଥିଲାଗି ଆପଣା ଭିତରେ ଅନେକ ସମ୍ଭାବନା ବହନ କରିଥିବା ଏହି ମାର୍ଗଟି ଆପଣାକୁ ପ୍ରାୟ ପ୍ରକଟ କରି ଆସୁ ଆସୁ ନାନା ଭାବରେ ଓ ନାନା ଦ୍ୱୀପରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଲା । ଶେଷକୁ ତାହା ପ୍ରାୟ କେତେକଙ୍କ ଲାଗି ଏକ କୁଳଧର୍ମ ହୋଇ ରହିଗଲା । ଲୋକଭୂମିକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ପାରିଲା ନାହିଁ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର କବିତାବଳୀରେ ପଦ୍ମ ଅଛି, ଆକାଶ ଅଛି, ନଦୀ ଅଛି, ଷଡ଼ଋତୁ ଅଛନ୍ତି, ଜୀବନର ଚିନ୍ତା ବି ରହିଛି; ମାତ୍ର ମଣିଷମାନେ ନାହାନ୍ତି । ବିଭୁ ଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ବିଶ୍ୱ କେଉଁଠି ହେଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ପାଠ କଲେ ମନେହୁଏ, ସିଏ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଚାଲିଥିବା ଘୋର ଉଦ୍‌ବେଳନଗୁଡ଼ାକରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଥିଲେ । 'ଉତ୍କଳପ୍ରତି' କବିତା ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସିଏ ତଥାପି ଏକ ବିଶ୍ୱମୟ ମାନବିକତାର କଳ୍ପନା କରିପାରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳଜନନୀଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇ କହୁଥିଲେ :

ଶୁଣ ମା ଶୁଣ ମା ବାରେ ତେଜିରିଣି ଶ୍ରବଣ, ବିପୁଳ ବିଶ୍ୱର ମଧୁମୟ ଆମନ୍ତ୍ରଣ ।
'ଓଡ଼ିଆ' 'ଓଡ଼ିଆ' କ୍ଷୁଦ୍ର ହୁରି ଛାଡ଼ି କ୍ଷଣେ, ପଶନ୍ତୁ ମା ତୋ ସନ୍ତାନେ ବିଶ୍ୱସଭାଙ୍ଗନେ
ନିଖିଳ ମାନବବୃନ୍ଦେ ମିଶାଇ ହୃଦୟ ଗାଆନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱାସଭରେ-ଜୟ ସତ୍ୟ ଜୟ ॥

ପୁଣି, 'ନବଯୁଗ' ନାମକ ଏକ କବିତାରେ,

> ପୃଥିବୀ ଡାକଇ ସକଳେ ଶୁଣ ଭାରତବାସୀ,
> ମୋ' ଜନନୀ ତୁମ୍ଭ ଜନନୀ, ହୁଅ ପ୍ରେମେ ବିଶ୍ୱାସୀ
> କୋଟି କୋଟି କଣ୍ଠ ମିଳାଅ ଗାଅ ଆନନ୍ଦେ ମାତି,
> ଏକମାତ୍ର ବିଶ୍ୱବିଧାତା ଏକ ମାନବଜାତି" ।

ଏହି ମାନବଜାତି ଯେ କେବଳ ଜୀଅନ୍ତା ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ନେଇ ତିଆରି, ସେହି ଅନନ୍ୟ ଉଦ୍‌ବୋଧନଟି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ କବିତାରେ ପ୍ରାୟ ଆଦୌ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ତଥାପି, ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଭାଷା ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ହାତରେ ଛନ୍ଦୋମୟତାର ଏକ ନୂତନ ପରିଧିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ରାଧାନାଥଙ୍କର କୋଠିପକା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଧାନ ସଂସ୍କୃତପୀଡ଼ିତ ଶାବ୍ଦିକ ଲବଙ୍ଗଶ୍ରୀଡ଼ିତ ଭାଷା ପାଖରେ ତାହା ଏକ ସ୍ୱକୀୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଲାଳିତ୍ୟକୁ ବହନକରି ଠିଆହୋଇ ପାରିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟଗୁଡ଼ିକରେ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ କବିତାକାୟଟି ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ମଧୁସୂଦନଙ୍କର କବିତାତ୍ମାଟି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଅଧିକ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଫକୀରମୋହନ ଅମିତ ଶକ୍ତିର ବାହକ ଥିଲେ । ଆପଣାର ଲେଖକ-ଜୀବନରେ ସିଏ ଯେତେ ସାଧି କରି ପାରିଥିଲେ, ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଆଉ କାହାରି ଜଣକର ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖି ପାରିବା ନାହିଁ । ଭୟ, ଅବଜ୍ଞା ଏବଂ ବଞ୍ଚିତତା ଭିତରେ ଜନ୍ମହୋଇ, ବଢ଼ି, ତଥାପି ଆପଣା ଭିତରୁ ସତତ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାର ଅଦମ୍ୟ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ପାରୁଥିଲେ ବୋଲି ସିଏ ଆପଣାର ଜୀବନରେ ଏତେ ଅଧିକ ସାଧି କରିପାରିଲେ । ତାଙ୍କପରି ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଆଉ କେହିହେଲେ ଏତେ ବ୍ୟାପକ ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରିବାର, ଏତେ ଧକ୍କା ଖାଇବାର ଓ ଏତେ ପର୍ବତ ଲଙ୍ଘିବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ପାଇ ନଥିଲେ । ହୁଏତ ସେଇଥିପାଇଁ ହିଁ ସିଏ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏତେ କୋଳାହଳଶୂନ୍ୟ ଭାବରେ ଟପି ଯାଇ ପାରିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟଚକ୍ଷୁକୁ ସତେଯେପରି ଏକାବେଳେକେ କେତେଟା ଶତାବ୍ଦୀର ବାଟ ଆଗକୁ ଦଉଡ଼ାଇ ଦେଇ ପାରିଥିଲେ । ଭାରି ଭଲହେଲା, ପାରିବାରିକ ପ୍ରତିକୂଳତା ହେତୁ ସିଏ ଭାରି ଶୀଘ୍ର ସାଧାରଣ ପାଠପଢ଼ା ଛାଡ଼ିଲେ, ଜୀବନର ପାଠଶାଳାରୁ ପଢ଼ିଲେ ଏବଂ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ବୋଝକୁ ଆପଣାର କାନ୍ଧ ଉପରେ ବହନ କରି ତଥାପି ସର୍ବଦା ଆହୁରି ଏବଂ ଆହୁରି ଅଧିକ ଲାଗି ଆପଣାକୁ ସତତ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଓ ସମ୍ମତ କରି ରଖି ପାରୁଥିଲେ । କିଶୋର ବୟସରୁ ଘାନ ମାଷ୍ଟର ଗୃହକରିଟିଏ ଆଦରି ନିଜେ ଏତେ ଭାଷା ଶିଖିବା, ଏତେ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ସାତତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ଅବଗାହିତ କରି ରଖିବା ଏବଂ ସମଧର୍ମୀର ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିବା ବିମ୍ସ୍‌ଙ୍କ ପରି ଜଣେ ଗୁଣୀ ଅନୁରାଗୀ ଉଚ୍ଚ ଅଫିସର୍‌ଙ୍କର

ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିବା ଜଣେ ଅସହାୟା ବୃଦ୍ଧାର ହାତରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଲକ୍ଷତା ମଧ୍ୟରେ ବଢ଼ିଥିବା ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଜୀବନରେ କିପରି ଯେ ସମ୍ଭବ ହେଲା, ଭାବିଲେ ଭାରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ହୁଏ ।

ଲେଖିବାକୁ ମନ କରିବା ମାତ୍ରକେ ଫକୀରମୋହନ ଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଜୀବନରେ ତାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଆଖି ତାଙ୍କ ଅଦୂରରେ ଥିବା ମେଦିନୀପୁରର ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଏ ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କର 'ଜୀବନଚରିତ' ବହିକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ସେଥିରେ କୋପରନିକସ, ଗାଲିଲିଓ ଓ ନିଉଟନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଆଠଜଣ ଇଉରୋପୀୟ ବୈଜ୍ଞାନିକଙ୍କର କାହାଣୀ ରହିଥିଲା । ସେହି ଆରମ୍ଭ ସମୟରୁ ଯେପରି ଫକୀରମୋହନ ବୃହତ୍ତର ବିଶ୍ୱ ଓ ଆଧୁନିକ ବିଶ୍ୱଟି ଆଡ଼କୁ ଓଡ଼ିଶାର କବାଟଟିକୁ ଖୋଲି ଦେବାଲାଗି ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇ ବାହାରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ଫକୀରମୋହନ ନିଜେ ପତ୍ରିକା ଓ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ବାହାର କଲେ । ଶଗଡ଼ ଉପରେ ଲଦି କଲିକତାରୁ ଛାପାକଳ ଆଣି ବାଲେଶ୍ୱରକୁ ଏକ ନୂତନ ଭବିଷ୍ୟର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଆଣିଦେଲେ । ତା'ପରେ ଓଡ଼ିଆ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିଜ ଗୃହୀର ଜୀବନରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ଗୀତା, ହରିବଂଶ ଏବଂ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକର ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ତା'ସହିତ ପ୍ରଧାନତଃ କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ ।

ଆପଣାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଛାପା ବହି 'ଜୀବନଚରିତ'ର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଫକୀରମୋହନ ଲେଖିଥିଲେ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗଳା ଦୁଇ ଭାଷା ଭିତରେ ଖୁବ୍ କମ୍ ତଫାତ୍ ରହିଛି । ମୁଷ୍ଟିମେୟ ବିଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବଦଳାଇ ଦେଲେ ବଙ୍ଗଳା ଓଡ଼ିଆ ପରି ହୋଇଯାଏ । ତାଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିଟିକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ସେହି ବାଲେଶ୍ୱରର ଜଣେ ବଙ୍ଗାଳୀ ଶିକ୍ଷକ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷା ନୁହେ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କାଢ଼ିଲେ, ସେତେବେଳେ ଫକୀରମୋହନ ନିଶ୍ଚୟ ଭାରି ଅନୁତାପ କରିଥିବେ । (୨୨) କିନ୍ତୁ ଏହି ଘଟଣାଟି ପରେ ସେ ଓଡ଼ିଶା ଭାଷାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାକୁ ଏକାକୀ ପ୍ରାୟ ଦଶଭୂଜ ହୋଇ ଯେଉଁ ସଂଗ୍ରାମ କରିଦେଲେ, ତାହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ତତ୍କାଳୀନ ସୋପାନଟି ତାଙ୍କୁ ସବୁଦିନେ ମନେ ରଖିଥିବ । ସେହି ବାଲେଶ୍ୱରରେ ରାଧାନାଥ ଓ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ସମ୍ମିଳନ ଘଟିଥିଲା । ଦୁହେଁ ଯେ କେବଳ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ ତା'ନୁହେଁ, ଜୀବନଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏକଦା ଦୁହେଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ହେବାକୁ ଠିକ୍ କଲେ, ଏକାଦିନକେ ଦୁହେଁ ଧର୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କଲେ ହୁଏତ କମ ଭୟ ଲାଗିବ ବୋଲି ସେହିପରି ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ରାଧାନାଥ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ କଦାପି ଛାଡ଼ି ପାରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଇ ଦେବାରୁ ଏକୁଟିଆ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ହେବାକୁ ଆଉ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ସାହସ ବଳିଲା ନାହିଁ । ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଫକୀରମୋହନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବାଇବେଲ୍‌କୁ 'ସରକାରୀ ମହାପୁରାଣ' (୨୩) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅପର ପକ୍ଷରେ, ୧୯୦୯

ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଆପଣାର 'ବୌଦ୍ଧାବତାର' କାବ୍ୟର ଭୂମିକାରେ ସେ "ଭାରତର ସମସ୍ତ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର କାରଣ ଏକମାତ୍ର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଅଟେ" ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସାରତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧିକ ସାର୍ଥକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିବାକୁ ସେ ସେଥିରେ ଥିବା ନାନା ବାହ୍ୟିକତା ଓ ଅସାରତାକୁ ବର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି ।

ରାଧାନାଥ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଥିଲେ । ଫକୀରମୋହନ ତାଙ୍କର କବିତାଲେଖାରେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଚାକିରିରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଏ ପ୍ରାୟ କେବଳ ପଦ୍ୟରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ଥରେ ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ତାଙ୍କୁ "ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ଲାଗି ଗଳ୍ପ ଲେଖିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲାପରେ ସିଏ ସତେଅବା ସୁପ୍ତୋତ୍‌ଥିତ ହୋଇ ଗଦ୍ୟରେ ମନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଆଧୁନିକ ଉପନ୍ୟାସ ଏବଂ ଗଳ୍ପର ଅନ୍ତୁଡ଼ିଶାଳରେ ଆମେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ । କୌଣସି କାରଣରୁ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ଗଦ୍ୟକାର ଭାବରେ ସାଧାରଣତଃ ଯେପରି ଚିହ୍ନୁ, ପଦ୍ୟକାର ଭାବରେ ସେପରି ଭାବରେ ପ୍ରାୟ ଚିହ୍ନୁ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ବେଳେବେଳେ ମନେହୁଏ, ତାଙ୍କର ପଦ୍ୟ ଭିତରଦେଇ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ସନ୍ନିକଟ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ଆମେ ତାଙ୍କର ଅଧିକତର ପରିଚୟ ପାଇଥାଉ, ତାଙ୍କ ଗଦ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଅନ୍ତଃଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ଚିହ୍ନିବାଲାଗି ଆବଶ୍ୟକ ସଙ୍କେତମାନ ପାଇଥାଉ । ଫକୀରମୋହନ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ଏବଂ ସମଗ୍ରତଃ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏକ ବୃହତ୍ତର ବିଚକ୍ଷଣ-ଭୂମି ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଯେ ଏକ ପୃଥିବୀ ରହିଛି, ତାହାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିଚୟ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ କବିତାର ସମାଗ୍ରୀ ଭିତରେ ତୁକାରାମ ଥିଲେ, ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଓ କ୍ଳିଓପେଟ୍ରା ଥିଲେ, ରୁଷ ଜାପାନ ଯୁଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ଉତ୍କଳଭ୍ରମଣଟି ରହିଥିଲା । "ଘରଆଡ଼େ ଚଢ଼ିଅଛି ଉନ୍ନତି ଚହଲ, ନିଦ୍ରିତ କି ରହିଥିବ ଉତ୍କଳ କେବଳ"—ତାଙ୍କର ଏହି ଧାଡ଼ିଟି ଦ୍ୱାରା ସତେଅବା ସ୍ୱୟଂ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ ହୋଇ ସେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟି ବିଚରଣରେ କେତେ ପୃଥିବୀକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ପାରିଥିଲେ ।

ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ଏକ ଅନୁଭବମୟୀ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଏକ ସମନ୍ୱୟଧର୍ମୀ ଦୃଷ୍ଟି । ଆପଣାକୁ ସେ ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଣୁ ସହିତ ତଦାତ୍ମକ କରି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । 'ପୁଷ୍ପମାଳା'ର ଗୋଟିଏ କବିତାରେ :

'କେଉଁ ବିଧାତା ସେ କିପାଇଁ ମୋତେ କେଉଁ ରୂପରେ
ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ବନ୍ଧନେ ବାନ୍ଧିଛି ପ୍ରତି ଅଣୁ ସଙ୍ଗରେ ।
ନଜାଣେ ତହିଁରେ ଅଛି କି ମୋ'ର ଜୀବନମୂଳ,
ପ୍ରତି ପରମାଣୁ ନିମନ୍ତେ ଯେଣୁ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟାକୁଳ । ···
ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ବୁଲିବି ତାଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ—'

ପରମ ବିଧାତାଙ୍କୁ ଖୋଜି ଫକୀରମୋହନ ରାଧାନାଥ ବା ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପରି କୁଆଡ଼େ ପଳାଇଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ସିଏ ସତେଅବା 'ଭୂତେଷୁ ଭୂତେଷୁ ବିଚିନ୍ତ୍ୟ' ରୀତିରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟକୁ ଫେରି ଆସିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସିଏ ଦେହକୁ ଶୀର୍ଣ୍ଣ କରେ, କନ୍ଥା, ମୃଗଚର୍ମ, କମଣ୍ଡଳୁ, ଦଣ୍ଡ ବା ବିଭୂତିର ଆଭରଣ ବୋହୁଥାଏ, ଏବଂ 'ଧର୍ମାଦର୍ଶ ବିରୁଦ୍ଧଅର୍ଥେ ଜୀବିକା ପୋଷଣ' କରୁଥାଏ, ସିଏ ତାକୁ ପ୍ରକୃତ ଯୋଗୀ ବୋଲି ମାନିନାହାନ୍ତି । 'ଯମ ଦରବାର' ନାମକ ଏକ କବିତାରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗାଳି ଦେଉଥିବା ବଦରାଗୀ, ଖବରକାଗଜ ପଢ଼ି ପଇସା ନଦେଉଥିବା ଜମିଦାର, ପିଲଙ୍କୁ ମାଡ଼ ମାରୁଥିବା ଇସ୍କୁଲମାଷ୍ଟର, ମାଆକୁ ଅବହେଳା ଦେଖାଇ ଶ୍ୱଶୁରାଳୟରେ ରହୁଥିବା ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ୁଆ ଯୁବକ ଏବଂ ଅଶ୍ଳୀଳ କବିତା ଲେଖୁଥିବା କବି ସମସ୍ତେ ଦଣ୍ଡ ପାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ପେଟ ବିକଳରେ ଚୋରି କରୁଥିବା ଚୋରର 'ନଟ୍‌ଗିଲ୍‌ଟି' ବୋଲି ଘୋଷିତ ହୋଇଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ କବିତାରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ କାଫେର୍ ବୋଲି କହୁଥିବା ମୁସଲମାନ, ଭେକ ଗଳାଇଥିବା ବୈଷ୍ଣବ, ଖାଲି ଯୀଶୁଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ୍-ଏମାନେ କେହିହେଲେ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟର ଅଧିକାର ପାଇନାହାନ୍ତି । ଇସଲାମ୍‌ର ବିଶ୍ୱାସ, ଯୀଶୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ପ୍ରେମ, ଗୌତମଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଭକ୍ତି ଏକାଧାରରେ ଏହି ଗୁଣଟିଯାକର ଯୋଗ୍ୟହେଲେ ଯାଇ ସ୍ୱର୍ଗର ଅଧିକାର ଲାଭ ସମ୍ଭବ ବୋଲି କବି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାତ୍ମଜୀବନର ଗଗନରେ ସିଏ ଗୌତମ, ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ମହମ୍ମଦ, ନାନକ, ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମମୋହନ ଏବଂ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ସପ୍ତର୍ଷି ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ ଏବଂ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ 'ଏକ ବୃନ୍ତେ ଦୁଇ ପୁଷ୍ପ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱାସ, ବୈରାଗ୍ୟ, ପ୍ରେମ ଓ ଭକ୍ତିକୁ ଫକୀରମୋହନ ଧର୍ମର ଚତୁଷ୍ପଦ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସମନ୍ୱୟସୃଷ୍ଟି ଲାଗି ସିଏ ଇସ୍‌ଲାମ ଧର୍ମରୁ ବିଶ୍ୱାସ ଆଣିଛନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରୁ ବୈରାଗ୍ୟ ଆଣିଛନ୍ତି, ଚୈତନ୍ୟମାର୍ଗରୁ ଭକ୍ତି ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମରୁ ପ୍ରୀତିକୁ ଆଣି ଏକାଠି ଗୋଳିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଏପରି ଏକ ସମନ୍ୱୟ-ଭାବନା ହୁଏତ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ ବିଶେଷକରି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଅତିରିକ୍ତ ପରିମାଣରେ ଏକଆଖିଆ ଓ ଏକକାନିଆ କରି ରଖି ଆସିବା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଉପରେ ନିର୍ମମ ପ୍ରହାର କରିବାକୁ ଆସିଥିବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମକୁ ଯେପରି ସେ ଗୋଟିଏ ବୃନ୍ତରେ ଯୋଡ଼ିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ଏକ ଉପଯୁକ୍ତ ଅନ୍ତଃସାହସ ଓ ଅନ୍ତରନୁଭବ ବ୍ୟତୀତ ତାହା କଦାପି ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଚେତନ ଦୃଷ୍ଟି ସମାଜରେ ବାସ କରୁଥିବା ସର୍ବନିମ୍ନ ମଣିଷଟି ଯାଏ ମଧ୍ୟ ଲମ୍ବି ଆସିଥିଲା । ବିଶ୍ୱନିର୍ମାତାଙ୍କ ସହିତ ବିଶ୍ୱକୁ ମିଳାଇ ଦେଖି ସିଏ ଯେଉଁ ବିଷମତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଥିଲେ, ଫକୀରମୋହନ ତାହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର ଉତ୍ତୋଳନ ନକରି ଛାଡ଼ି ନଥିଲେ । 'ଅବସର ବାସରେ'ର 'ଉତ୍କଳ କୃଷକ' କବିତାରେ :

ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବାଣ୍ଟେ ଅନ୍ନ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭୟ, ଆହା ରେ ସମାଜ କେଡ଼େ କଠିନ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ।
କେହି ଭାବେ ଶିଳ୍ପ କଥା କେହିବା ସ୍ୱଦେଶୀ, ମାତୃଭାଷା ଉନ୍ନତିଟି କେହି ଭାବେ ବେଶୀ ।
କୃଷକ ଆଡ଼କୁ କେହି ନଅନାଏ ବାରେ, ଭାତ କ'ଣ ମିଳୁ ନାହିଁ, ଚିନ୍ତା ସେ କଥାରେ ?
କୃଷକ ତ କରେ ନାହିଁ ବକ୍ତୃତା ରଚନା, କେ କରିବ ତାହା କଥା କିପାଇଁ ଭାବନା ?

ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ବେଳକୁ ସମାଜର ଉଚ୍ଚବର୍ଗୀୟ ନୂଆ ସଭ୍ୟ ହୋଇଥିବା ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ସାମାଜିକ ବିଘଟନର କାରଣ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେଣି । ସେହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇଂରାଜୀ ଓ ଫାର୍ସିପଢ଼ୁଆ ବାବୁମାନେ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା କିମ୍ବା ବିଶୁଦ୍ଧରୂପେ ଓଡ଼ିଆ କଥା କହିବାକୁ ଅପମାନଜନକ ଓ ସମ୍ମାନହାନିକର ମନେ କଲେଣି ବୋଲି ସେ ତାଙ୍କର 'ଆତ୍ମଜୀବନ ଚରିତ'ରେ ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ନୂତନ ସଭ୍ୟତା କହିଲେ ଯଦି ଏକ ଅବକ୍ଷୟକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ, ତେବେ ଜୀବନର ଅସଲ ମୂଲ୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ ହରାଇ ଆମର ସେ ସଭ୍ୟତା ଆଦୌ ଦରକାର ନାହିଁ ବୋଲି ଫକୀରମୋହନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିଛନ୍ତି :

ବିଳାସ ବାସନା, ଅନ୍ନ ପାଇଁ ହାହାକାର, ପ୍ରବଞ୍ଚନା ପ୍ରତାରଣା ଅଳୀକ ବେଭାର ।
ସ୍ୱାର୍ଥ ଆଶେ ପରାର୍ଥକୁ ଦେବା ବଳିଦାନ, ନିତ୍ୟ ବ୍ୟସ୍ତ ଲଭିବାକୁ ଗୌରବ ସମ୍ମାନ ।
ନାହିଁ ଲୋଡ଼ା ସେ ସଭ୍ୟତା, କି ହେବ ସେ ଜ୍ଞାନ ? ଦେବାକୁ ଯଦ୍ୟପି ହେବ କଷ୍ଟ ପରପ୍ରାଣେ
ଯେ ବିଦ୍ୟା ସଭ୍ୟତା କ୍ଷଣଭଙ୍ଗୁର ଜୀବନ, କଳୁଷିତ କରେ, ତହିଁ କିବା ପ୍ରୟୋଜନ ?

ମଣିଷକୁ ପାସୋରି ବଡ଼ଲୋକ ବୋଲାଉଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ ସେ ବେଙ୍ଗ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି :

କାହୁଁ ତୁ ଶିଖିଲୁ କହ ଏପରି ବେଭାର, ଆତ୍ମସୁଖେ ରତ ପରକଥା ଭୁଲିବାର ?
ଜଣାଗଲା କହିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ ତୋତେ, ବଡ଼ଲୋକ ଆଚରଣ ଶିଖନ୍ତି ସମସ୍ତେ ।
ଘରେ ଭୋଜିବାଜି ଗୀତ ନାଚ ଧାତିଯାକ, ବେଳେ ନଶୁଣନ୍ତି କାନେ ପଡ଼ିଶାଙ୍କ ଡ଼ାକ ।
କାଟୁଛନ୍ତି ରାତି ବନ୍ଧୁ ସଙ୍ଗେ ପଶା-ତାସେ, କେ ଦେଖୁଛି ପଡ଼ିଶା ଯେ ଶୋଇଛି ଉପାସେ ?
ସଜାସଜି ଅଟ୍ଟାଳିକା ଆଲୁଅମାଳାରେ, ଶୋଇଛି ପଡ଼ିଶା ଭଙ୍ଗା ଦାଦରା ଗୁଳରେ ।
କାଳକରି ଆରିସା କେତେ ଦେଇଛନ୍ତି ଫିଙ୍ଗି, ପଡ଼ିଶାର ଘରେ ଧାନଦେଖୁନାହିଁ ଚିଙ୍ଗି ···

କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିକାର କେଉଁଠି ? ଏସବୁ ବିଷମତା ଦୂର ହେବାର ଉପାୟ କ'ଣ ? ଠିକ୍ ଏହିଠାରେ ହିଁ ଫକୀରମୋହନ ତଥାପି ପୁରୁଣା ସହିତ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଥିଲେ । ମଣିଷର ଉଦ୍ୟମ ଅପେକ୍ଷା ଦୈବୀ ଦଣ୍ଡ ଉପରେ ସେ ବେଶୀ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ନୂଆ ପାଣି ମୋଟେ ସବୁଦିନ ରହିବ ନାହିଁ, ହେମନ୍ତଋତୁ ଆସିବ ଓ ପାଣି ଶୁଖିଯିବ ଓ ସେତେବେଳେ ବେଙ୍ଗର ଗରବ ବି ଭାଙ୍ଗିଯିବ । ଷାଠିଏ ବରଷର ବୁଢ଼ାକୁ ଅଜ୍ଞାନ ବାଳିକାକୁ ବିବାହ କରିବା ଲାଗି ଅନୁମତି ଦେଇ ସମାଜ ଯେଉଁ

ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଛି, ତାହାର ନିଷ୍ପତ୍ତି 'ପରଲୋକରେ ବିଚାର' ହେବ । 'ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭାର ନିର୍ମଳା ଏକାଦଶୀ' କବିତାରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିକଥା । ସମାଜର ବିଧବା ବାଳିକା ନିଜ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର କାରଣ ଜାଣି ନାହିଁ, ତାହାକୁ ବିଧାତାଲେଖନ ବୋଲି ସିଏ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛି; ଏସବୁ ହିନ୍ଦୁର ଲଳନା କପର ଦୁଃଖ ସହ୍ୟକରିପାରେ, ବିଦେଶୀୟ ଲୋକେ ସେ କଥାକୁ ଆସି ଥରେ ଦେଖିଯାଆନ୍ତୁ ବୋଲି ଫକୀରମୋହନ ସତେଅବା ଗର୍ବ କଲାପରି 'ବିଧବାର ଅଭିଶାପ' କବିତାରେ କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଉପନ୍ୟାସକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଦୃଷ୍ଟବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟି ଭାବ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇଯାଇଛି । 'ଛମାଣ ଆଠଗୁଣ୍ଠ'ରେ କର୍ମଫଳ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରାଯାଇଛି, 'ମାମୁଁ'ରେ ବି ଏହି ଭାଗ୍ୟବାଦ ଅତି ପ୍ରବଳ ହୋଇଉଠିଛି । 'ଲଛମା'ରେ ମଧ୍ୟ ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣ ଲୋକଙ୍କର ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ସମାଜର ଉଦ୍ଧାର ହେବ ବୋଲି ଫକୀରମୋହନ ଭରସା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ମତରେ, (୨୪) ଫକୀରମୋହନ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକ ଜନବେଦନାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତାଙ୍କର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟକ୍ତିବେଦନାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଯେଉଁଠାରେ ଜନବେଦନା ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିବେଦନାର କ୍ଷେତ୍ର ଦୁଇଟା ଅଲଗା ଅଲଗା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ସେଠାରେ ମଣିଷ ଭିତରେ ଥିବା ବେଦନାର ଅସଲ୍ ଖିଅଟି ବି ହୁଏତ ସେହିପରି ଦୁଇ ଭାଗ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ମାତ୍ର, ସେକଥା ଯାହା ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ଫକୀରମୋହନଙ୍କର କେତେକ କବିତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଖେଦମୂଳକ ଏବଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଭିଯୋଗମୂଳକ । ଭିତରେ କେଉଁଠି ଏକ ଅତିଅହଙ୍କାରୀ ଦହନ ଥିଲେ ମଣିଷ ଆପଣାର ଦୁଃଖଟାକୁ ନେଇ କଦାପି ଏପରି ଉତ୍ସର୍ଗନାପ୍ରିୟ ହେବନାହିଁ । ଆପଣାର ଦ୍ୱିତୀୟ ପତ୍ନୀର ବିୟୋଗ ପରେ ସେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଦର୍ଶନପ୍ରିୟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ତାହାର ହୁଏତ ଏପରି କାରଣ ହୋଇପାରେ ଯେ, ସପତ୍ନୀ ଥିଲାବେଳେ ସିଏ ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ଆପଣା ସୁଖରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଥିଲେ, ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନକୁ ସତେଅବା ମାତୃଗର୍ଭ ବୋଲି ବିଚାରୁ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର କବିତାର ଭାଷାରେ :

ମସ୍ତୁଥିଲି ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରତାରାଗଣ, ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଅଛୁଁ ଆମ୍ଭେ ଦୁଇଜଣ ।
ମହାପ୍ରଭୁ ବସିଛନ୍ତି ରତ୍ନସିଂହାସନେ, ଆଉକିଛି କଥା ଦିଶୁନଥିଲା ନୟନେ ।।

ଏକଦା ଏହି ମୋହର ଏକାନ୍ତଦୃଷ୍ଟିରେ ସିଏ ଏକଥା ବି ଲେଖି ପକାଇଥିଲେ

ଜନ୍ମଭୂମି ଅଟେ ସ୍ୱର୍ଗଠାରୁ ଗରୀୟସୀ, ତହୁଁ ବଳି ପୁତ୍ର ଭାର୍ଯ୍ୟା ପରାଣପ୍ରେୟସୀ ।।
ଭଗବାନଙ୍କ ପାଖରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସନ୍ତାପମୟତା, ସେହି ଆତ୍ମସର୍ବସ୍ୱତା :
ଆନ କଥା ଛାଡ଼ି ଆଗେ ମୋହ କଥା କହ, ଭାଙ୍ଗି ତ ଦେଇଛ ମୋର ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟ ।

ଅମୂଲ୍ୟ ମାଣିକଟିଏ ଦେଇଥିଲ ମୋତେ···ଆହା ଆହା ବୋଲି ନେଲ ହାତରୁ ଛଡ଼ାଇ···
ଇତ୍ୟାଦି, ଇତ୍ୟାଦି

ଏବଂ ଆକାଶକୁ ଅନାଇ ବି ସିଏ 'ମୋ କ୍ଷୁଦ୍ର ତାରାଟି' ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ହେଲେ ଦେଖିପାରୁ ନାହାନ୍ତି :

ତାରିହାଟ ତାରିନାଟ ବସିଛି ଗଗନେ, ସେପରି ତାରା ତ ଆଉ ନଦେଖେଁ ନୟନେ ।
ଆଉନ୍ତୁ ଫଟକେ ତାରା କୋଟିଏ କୋଟିଏ; ମାତ୍ର ମୋ'ର ବୋଲିବାକୁ ନାହିଁ ତ ଗୋଟିଏ ।
ଝଗନ୍ତର ଅନ୍ତେ ଗଲେ ପାଇବି କି ତାକୁ, ଅଣ୍ଟା ବାନ୍ଧି ସଜ ହେଲି ଯିବାକୁ ସେଠାକୁ ।

ଏସବୁ ପ୍ରେମର କବିତା ନୁହେଁ, ଏଗୁଡ଼ାକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଖେଦର କବିତା; ଏହି କବିତା ପୃଥିବୀକୁ ଏକ ସୁଖର ସ୍ଥାନ ବୋଲି କିପରି ବା କହିପାରନ୍ତା,

ପୃଥିବୀ ତ ନୁହେଁ ସୁଖ ସ୍ଥାନ, ଏ କେବଳ ସୁଖର ଶ୍ମଶାନ ।
ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ସୁଖର ଆକାଶେ, ଛୁଇଁ ସ୍ଥିର ମୁହୂର୍ତ୍ତି ସକାଶେ ।

ଇଏ ସତେଯେପରି ଆଉଜଣେ ଫକୀରମୋହନ । ସିଏ ଉଗିଆ ସାରଆଙ୍କର ନୁହନ୍ତି, ସିଏ ଓଡ଼ିଶାର ନୁହନ୍ତି, ସିଏ ଆମ କାହାର ନୁହନ୍ତି, ଆପଣାର ଦୁଃଖରୂପୀ କୁମ୍ଭୀର ହାତରେ ପଡ଼ିଥିବା ଜଣେ ଫକୀରମୋହନ । ଏହିପରି ଖେଦତାଡ଼ିତ ହୋଇ ସିଏ ବେଳେବେଳେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବାକୁ ବି ଭାବୁଥିଲେ, ମରଣକୁ ସୁହୃଦ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ ଏବଂ "ଉଦ୍ଧାର ପାଇବି ଯାହା ଯୋଗୁଁ ଯାତନାରୁ, ଅଧିକ କେ ହିତକାରୀ ଅଛି ତାହାଠାରୁ" ବୋଲି କହି ମୃତ୍ୟୁକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ବି କରୁଥିଲେ । ଗଦ୍ୟରେ ଜୀବନର କେତେ-କେତେ କଥା କହିଥିବା ଓ କେଡ଼େ ସରସ ଓ ସାହସସମୃଦ୍ଧ ଭାବରେ ଆମକୁ ଜୀବନର କେତେ ରାଜ୍ୟର ପରିଚୟ ଆଣି ଦେଇଥିବା, ଧର୍ମରେ ଏକ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ ସମନ୍ୱୟର କଳ୍ପନା କରି ପାରିଥିବା ଫକୀରମୋହନ ଆପଣାର ଦୁଃଖଟାକୁ ଯେ ଆପଣା ଜୀବନରେ କେଉଁଠିହେଲେ ଏକ ସୁସ୍ଥ ପରିପୂରକ ରୂପେ ସମ୍ଭାରି ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ ଏବଂ ଏପରି ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ନିଜକୁ ପାଦରେ ପକାଇଦେଲେ, ସେକଥା ଦେଖିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଏହିପରି ଏକ ଜ୍ୱରପୀଡ଼ିତ ଆତ୍ମକ୍ଷୋଭରୁ ପ୍ରଶମନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହୁଏତ ସିଏ ଆପଣାକୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି "ଶାନ୍ତିଦାତା ତୁମେ କବି ଅଶାନ୍ତ ଜଗତେ" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଏବଂ କବିତାକୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି "ବିଚ୍ଛେଦଯନ୍ତ୍ରଣା ଗରଳେ ହୋଇ ପ୍ରାଣେ କାତର, ଦୁଃଖପାରାବାରେ ଦେଖୁଛି ତୁମ୍ଭେ ସାହା ମାତର" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଫକୀରମୋହନ ସୁଖ ପାଖରେ ହାର ମାନିଛନ୍ତି, ସେଥିଲାଗି ଦୁଃଖ ପାଖରେ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଗିଳି ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ।

ତଥାପି ଫକୀରମୋହନଙ୍କୁ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମଲାଗି ଏକାବେଳେକେ ଅନେକ ଝରକା ଖୋଲି ଦେଇଥିବା ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଓ ସହଚର ରୂପେ ଆମେ ସବୁଦିନ ଲାଗି

ଅବଶ୍ୟ ମନେ ରଖିବା । ଓଡ଼ିଶାର ଆଖିଭିତରେ ଯେ ଏତେ ବିଶ୍ୱାସ ରହିଛି, ସତେ ସଂକଳ୍ପ ଓ ଏତେ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ରହିଛି, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ ଏତେ ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି, ଫକୀରମୋହନ ହିଁ ଆମର ସର୍ବପ୍ରଥମ ବନ୍ଧୁ ଭଳି ଆମକୁ ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ହାତରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ଉପନୟନ ଘଟିଛି, ରାସ୍ତାଗୁଡ଼ାକ ସତେ ଅବା ଭାରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଆଗକୁ ଆଗକୁ ଦିଶି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଧର୍ମତଃ ଏକ ଭବିଷ୍ୟମୁଖୀ ସାହିତ୍ୟ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଣେ ଯେ ଏକାବେଳେକେ ଏତେଗୁଡ଼ାଏ ସମ୍ଭବ କରିପାରିଲି, ତାହାହିଁ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସବୁଦିନ ସକାଶେ ଅନେକ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଥିବ । ଜୀବନର ଶେଷ ଦଶାରେ 'ଜୀର୍ଣ୍ଣଫୁଲର ଆଶୀର୍ବାଦ' ବୋଲି ଗୋଟିଏ କବିତାରେ ସିଏ ସେହିପରି ଏକ ଆତ୍ମୀୟତାର ଡୋରରେ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବାନ୍ଧି ଭବିଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇ "ଆଶୀର୍ବାଦ ! ଆଶୀର୍ବାଦ ! ନବ ପତ୍ରଦଳ" ବୋଲି ଆମ କାନରେ ଶୁଣାଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଏକାଧିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଅନନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ଜନ୍ମ-ଅଞ୍ଚଳଟି ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ନଥିଲା । କଲିକତାର ଆଧୁନିକ ସଂକ୍ରମଣ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ଉପକୂଳାଞ୍ଚଳରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଗଡ଼ଜାତ ଅନ୍ଧାରର ଅଭୟାରଣ୍ୟ ଭେଦକରି ତାହା ସମ୍ବଲପୁର ଯାଏ ସିଧା ପହଞ୍ଚି ପାରୁନଥିଲା ତଥାପି ଜଣେ ଗାଆଁ ପିଲା ଯେ ନିଜ ହାତରେ ନିଜକୁ ଗଢ଼ି ନିଜ ଉଦ୍ୟମରେ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ପଶି ନିଜ ଆଖିରେ ଏପରି ଗମ୍ଭୀର,ରସାଳ ଏବଂ ଅନୁରାଗବଳିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଜୀବନକୁ ଓ ସଂସାରକୁ ଦେଖିପାରିଲା, ତାହାହିଁ ଗଙ୍ଗାଧରମେହେରଙ୍କର ଜୀବନର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ସନ୍ଦେଶ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତରେ ଜଣେ ତପସ୍ୱୀ ବୋଲି କୁହାଯିବ । ରାଧାନାଥ ଉଦାସୀ ଥିଲେ, ଫକୀରମୋହନ ଅନ୍ତତଃ କବିତା ଲେଖିବାବେଳେ ବୈରାଗୀ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧର ତପସ୍ୱୀ ଥିଲେ । ଆପଣାର ତପସ୍ୟାବଳରେ ହିଁ ସିଏ ଅନ୍ତଃପ୍ରକୃତି ଏବଂ ବାହ୍ୟ ପ୍ରକୃତିକୁ ଗୋଟିଏ କରି ଗଢ଼ିପାରିଥିଲେ, ଆପଣାର କର୍ମଜୀବନକୁ ଆପଣାର ଧ୍ୟାନ ଏବଂ ଅନ୍ତଃସ୍ପର୍ଶର ଜୀବନଟି ସହିତ ଏକତ୍ର କରି ଯୋଡ଼ି ପାରିଥିଲେ । ଏଭଳି ଏକ ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜୀବନ ସମ୍ଭବତଃ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମକୁ ଆଉ କେଉଁଠିହେଲେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରାଚୀନ ଥିଲେ, ନବୀନ ବି ଥିଲେ । ଆମର ପାଠଟି ଯଥାର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣଶୀଳ ହୋଇପାରିଥିଲେ ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ନବୀନ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ପ୍ରକୃତରେ କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଅଥବା ନବୀନ କୌଣସିଟି ଯେ ମୋଟେ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ଠିଆ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, ଗଙ୍ଗାଧର ତାହାର ପ୍ରମାଣ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଧର ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ିଥିଲେ, କାଳିଦାସ ପଢ଼ିଥିଲେ,—ମାତ୍ର ନିଜ ଲେଖନୀର ସ୍ୱକୀୟ ଅନୁରାଗଟି ନେଇ ସିଏ ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ସଞ୍ଚୟ ଏବଂ କୃଜନକୁ

ଏକାଧାରରେ ମଧୁର ଲଳିତ ଅଥଚ ନବୀନ କରିଦେଇ ପାରିଲେ । ସେଥିଲାଗି ରାଧାନାଥ ଓ ତାଙ୍କ ତେଣି ରହିଥିବା ଗହପୁଞ୍ଜ ଯେତିକ କୃତ୍ରିମ, ଗଙ୍ଗାଧର ସେତିକ ସ୍ୱାଭାବିକ, ସେତିକ ସମଗ୍ର । କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ଧାରାରେ ସିଏ ପ୍ରଥମ ଜୀବନରେ 'ରସରତ୍ନାକର' ବୋଲି ଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ଲେଖିଥିଲେ, ତାହାକୁ ସେହିପରି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରଖି ଛାଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ପରେ ସେଇଟିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେବା ଲାଗି ଏକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଆସିବା ସମୟରେ ସେ କହି-ଥିଲେ, "ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରୁଚି ଅନେକ ପରିମାଣରେ ମାର୍ଜିତ ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ ଏହା ତହିଁର ବିରୋଧୀ, ତେଣୁ ପ୍ରକାଶଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ।" ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଆଖି ଆଗରେ 'ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ' ଏବଂ 'ବିଜୁଳି'ର ମାଧ୍ୟମରେ ତଥାକଥିତ 'ଆଦରପିଆ' ଏବଂ ଅନାଦରପିଆ'ଙ୍କ ଭିତରେ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟଯୁଦ୍ଧ ଓ ବିବାଦ ଚାଲିଥିଲା, ଆପଣାର ସହଜ ଏବଂ ଗ୍ରହଣଶୀଳ ଅନୁରାଗଟି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନବୀନ ଉଭୟଙ୍କୁ ନିଜର ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁଥିବାରୁ ମେହେର ସେହି ବିବାଦର ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଥିଲେ ।

ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱକୀୟ ଥିଲା । ଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱକୀୟ ଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ବରପାଲିର ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ଦୁଇଟି କବିତା ଭଣିତା କରି ବାହାର କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୂରରେ ଥାଇ ରାଧାନାଥ ତାହାକୁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ରଚନା ବୋଲି ପ୍ରଥମ ପଠନରେ ହିଁ ଜାଣିନେଇ ପାରିଥିଲେ । ବରପାଲିର ରାଜା ତାଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଯେ ଗଙ୍ଗାଧର ତାଙ୍କ ନାମରେ କବିତା ଭଣିଥିଲେ, ସେକଥା ଆଦୌ ନୁହେଁ । ବାମଣ୍ଡା, କଳାହାଣ୍ଡି, ସୋନପୁର ଓ ଟିକିଲି ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଓ ଜମିଦାରମାନେ ସକଳ ସମ୍ମାନ ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜ ନିକଟରେ ରଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ପରୋକ୍ଷ ଇଚ୍ଛା ପୋଷଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଧର ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆପଣାର ଆନ୍ତରିକ ଅଭିରୁଚିର ପ୍ରତିକୂଳ ବୋଲି ଜାଣି ସେଥିରେ ସମ୍ମତ ହୋଇନଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା-ମାନେ କବି-ଅନୁରାଗୀ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ଖେଦ କରି ରାଧାନାଥ କଟକରୁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପାଖକୁ କେତେ ଚିଠି ଲେଖିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାହାରିଲାଗି କୌଣସି ଅଭିଯୋଗ ନଥିଲା । ତପସ୍ୱୀ ତପସ୍ୟାରତ ଥାଏ, ତପସ୍ୟା ଉପରେ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ମୂଳ ବିଶ୍ୱାସଟିକୁ ରଖିଥାଏ । ସେହି ତପସ୍ୟା ହିଁ ତାକୁ ସୋପାନରୁ ସୋପାନ କରି ଉଠାଇ ନେଇଯାଉଥାଏ ।

ରାଧାନାଥ ଓ ଫକୀରମୋହନ ପ୍ରଥମ ସୋପାନରେ ଅନୁରାଗୀ, ମାତ୍ର ଅନ୍ତିମ ସୋପାନରେ ବୈରାଗୀ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ଯାତ୍ରାରୀତି ଓ ଗତିପଥ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର । ସିଏ ସାରା ସଂସାରକୁ ନିଜ ଭିତରକୁ ଟାଣିଆଣି ତାହାକୁ କଦାପି ନିଜର ସୁଖକର ଓ ସୀମାସିଦ୍ଧ କରି ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିନାହାନ୍ତି । ସିଏ ଆପଣାକୁ ପ୍ରଶସ୍ତରୁ ଅଧିକ ପ୍ରଶସ୍ତ ମଧ୍ୟକୁ

ଖୋଲଦେଇ ସୋପାନ ସୋପାନ ହୋଇ ଆଗକୁ ଚାଲି ଯାଇଛନ୍ତି, ଉପରକୁ ଚାଲି ଯାଇଛନ୍ତି । ତଥାପି ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ, ଆପଣାର ସକଳ ସୋପାନରେ ଏକ ତପସ୍ୟାମୟ ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ସୁସ୍ଥ ଉପଲବ୍ଧି ହିଁ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବାର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସନ୍ଧକ ହୋଇ ରହିଛି । ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କବିଙ୍କର ଚେରଗୁଡ଼ାକ ଆଦୌ ଏତେ ଗଭୀର ଭାବରେ ଭୂଇଁ ଭେଦ କରି ରହି ନାହିଁ ଓ ଏତେ ସହଜ ତଥା ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଆକାଶକୁ ହାତ ବଢ଼ାଇ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭବିଷ୍ୟତ ଯେକୌଣସି ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ଅତି ଆପଣାର ବୋଲି ମନେହେବେ, ଅତି ନିକଟର ବୋଲି ମନେହେବେ; ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯାବତୀୟ ଉପସ୍ଥାପନାରେ ଆମର ସହୋଦର ପରି ମନେହେବେ, ସମଧର୍ମୀ ଅଗ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ପରି ମନେହେବେ । ଆମେ ତାହାକୁ ହିଁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କୀର୍ତ୍ତି ଏବଂ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ସିଦ୍ଧି ବୋଲି ଜାଣି ରଖିବା ।

—ଗ—

ଉତ୍କଳଗୌରବ ମଧୁସୂଦନ ଯଥାର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଶାର ଗୌରବ ଥିଲେ । ମାଆର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପୁଅ ଯେପରି ମାଆକୁ ଲୋଡ଼େ, ଉତ୍କଳଗୌରବ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭାବରେ ହିଁ ଉତ୍କଳକୁ ଲୋଡ଼ିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ଯେ ଗୋଟାଏ ଜନସମୂହକୁ ବୁଝାଏ, ଏହି ଜନସମୂହର ଯେ ଗୋଟାଏ ଭାଗ୍ୟ ଅଛି ଓ ଗୋଟାଏ ଭବିଷ୍ୟ ଅଛି, ଖାଲି ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ପାଖରେ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିବେଶୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ପାଖରେ ବି ମଧୁସୂଦନ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସେହି ସତ୍ୟଟିକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ କହିଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ କରାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ନିଜେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଜାଣି ନଥିଲେ, ଶେଷ ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବୁଝୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କହିବାଲାଗି ନିଜକୁ ସମର୍ଥ ବୋଲି ବିଚାର କରୁ ନଥିଲେ । ସିଏ ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ିଥିଲେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ିଥିଲେ ବଙ୍ଗଦେଶର ଶିକ୍ଷିତ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଗଢ଼ି ହୋଇ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାକୁ ନିଜର ବୁଦ୍ଧିବଳରେ ଓ ଉଦ୍ୟମରେ ବଙ୍ଗଳା ବା ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରାନ୍ତ ପରି ପ୍ରବୀଣ ଏବଂ ପାରୁଆ କରି ଗଢ଼ିବା ସକାଶେ ନିଜପାଖରେ ସଂକଳ୍ପ କରି ନେଇଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଉଠାଇବାକୁ ହେଲେ ଆଗ ଯେ ମୂଳଦୁଆଟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସେକଥା ତାଙ୍କୁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା ବୋଲି ହୁଏତ କେବେହେଲେ ଲାଗୁନଥିଲା । ସିଏ ହୁଏତ ଭାବୁଥିଲେ, ସଦ୍ୟପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସନ ଆଗରେ ନିଜର ଉପଯୁକ୍ତତା ଦେଖାଇ ପାଠ ପଢ଼ିଥିବା ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ଯେପରି ଆପଣାର ପ୍ରଦେଶଟି ଲାଗି କେତେ କ'ଣ ସମ୍ପନ୍ନତା ଏବଂ ବରିଷ୍ଠତା ହାସଲ କରି ନେଉଛନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶା ଲାଗି ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ାକୁ ହାସଲ କରି

ଆଣିବାରେ ସିଏ ଆପଣାକୁ ଜଣେ ମଙ୍ଗୁଆଲ ପରି ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ । ମଧୁସୂଦନ ବିଲାତ ଯାଇଥିଲେ, ମୂଳତଃ ଉଦ୍ୟମ ବଳରେ କିପରି ଗୋଟାଏ ଜନଗୋଷ୍ଠୀ ଆପଣାକୁ ଅଧେ ପୃଥିବୀର ଅଧିକାରୀ କରିପାରେ, ହୁଏତ ସେହି କଥାଟା ତାଙ୍କୁ ଭାରି ବିସ୍ମିତ କରି ଦେଇଥିଲା । ସେହି ଉଦ୍ୟମଶୀଳତାର ମନ୍ତ୍ର ନେଇ ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ନିଦ ଭଙ୍ଗାଇ ତାକୁ ସିଧା କରି ଠିଆ କରାଇବାର ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳଗୌରବ ଉପରକୁ ଯେତିକି ବିଚକ୍ଷଣ ଓ ମେଧାବୀସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲେ, ନିଜ ଭିତରେ ପ୍ରାୟ ସେତିକି ଭାବପ୍ରବଣ ଥିଲେ । ସେହି ଭାବପ୍ରବଣତା ତାଙ୍କୁ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ ଆମର ଅତି ଆପଣାର ମଧୁବାବୁ ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିଲା । ମାତ୍ର ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ତଥା ମାନସିକ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ାକୁ ସିଏ ପ୍ରକୃତରେ କେତେ ଠିକିଏ ବୁଝୁଥିଲେ !

ମୂଳଦୁଆ ଉପରୁ ପଡ଼େନାହିଁ, ତଳୁ ପଡ଼େ । ମଧୁବାବୁ ସବୁ କଥାକୁ ଉପରୁ କରାଇ ଆଣିବାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପରୁ ମଡ଼ାଇ ଆଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଭାଗ୍ୟନିର୍ମାଣ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ରିଟିଶ୍ ଶାସକମାନଙ୍କ ଉପରେ ସମ୍ଭବତଃ ତାଙ୍କର ଅଧିକ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ନିଜ ବିଶ୍ୱାସରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ଗୋଡ଼ରେ ନୁହେଁ, ମାତ୍ର ବ୍ରିଟିଶ ଶାସକମାନଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନମତିତ୍ୱ ଉପରେ ଅଧିକ ନିର୍ଭର କରି ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟଗଛଟିକୁ ପୋତି ସେଥିରୁ ଫଳ ଖାଇ ପାରିବେ ବୋଲି ମଧୁବାବୁ ସମ୍ଭବତଃ ଭାରି ନିଷ୍ଠାପର ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବାସ କରୁଥିବା ମଣିଷମାନଙ୍କର କେବେ ବି ନିଜର କୌଣସି ବିଶ୍ୱାସ ଆସିବ ବା ନିଜର କୌଣସି ଗୋଡ଼ ସମ୍ଭବ ହେବ ଓ ତା' ଫଳରେ ସେମାନେ ମଣିଷ ପରି ଠିଆହୋଇ ନିଜ ପାଇଁ ଗଛଟିଏ ଲଗାଇବେ ଓ ଫଳ ଖାଇ ପାରିବେ, ହୁଏତ କୌଣସି ଏକ ମୌଳିକ ଅବିଶ୍ୱାସ ତାଙ୍କୁ ଏପରି ଚିନ୍ତା କରିବାରୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ରଖିଥିଲା ।

ସେପାଖରେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାର ଓ ବିଲାତୀ ରାଜନୀତିକ ସାମନ୍ତବର୍ଗ ଓ ଏପାଖରେ ଓଡ଼ିଶାବାଲାଙ୍କ ତରଫରୁ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ—ମଝିରେ ମଧୁବାବୁ, ମଧୁବାବୁଙ୍କ ବେଳର ଓଡ଼ିଶାଖଣ୍ଡକୁ ଆମେ ଏହିପରି ଏକ ପାଣି, ସେଣା ଏବଂ କଥାଚ୍ଛି-ସମନ୍ୱିତ ଛନଥାଳିଆ ସଂସାରପରି କଳ୍ପନା କରିପାରିବା । ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀରେ ଗଡ଼ଜାତର ରାଜା ଓ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଜମିଦାରମାନେ । ସେଠାରେ ଯେଉଁଭଳି ଏକ ଆଖି ଓଡ଼ିଶାର ଆବଶ୍ୟକତା ଏବଂ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିବାକୁ ଆପଣାର ଅକଳ ଖଟାଉଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ୍ଷ୍ମତ ଭାଗ ମଣିଷଙ୍କ ସହିତ ତାହାର କୌଣସି ସଂଯୋଗ ନଥିଲା । ମଧୁବାବୁ ସେହିମାନଙ୍କ ଉପରେ କିପରି ଯେ ଏତେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ତାହା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଏକ ସଂଶୟ ହୋଇ ରହିଛି । ମଧୁବାବୁଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସାଙ୍ଗକୁ ହୃଦୟ ଥିଲା, ରାଜା ଓ ଜମିଦାରମାନଙ୍କର ଦୁଇଟା ଭିତରୁ କୌଣସିଟା ନଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ଯେ ନାନାବିଧ ଅନ୍ଧକାର ଏବଂ

ଅନୁନ୍ନତତାର ଅଟବୀ ଭିତରେ ପଡ଼ିରହିଥିବା ଅକଞ୍ଚନ ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଏ, ସେକଥାକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିବାର ଅସଲ ମସଲା ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ପାଖରେ ମୋଟେ ନଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସର ଯୁଗ । ଯେତେ ମାନ୍ଦା ହୋଇ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଂଗ୍ରେସହିଁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିନିଧିମୂଳକ ସଂଗଠନରୂପେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆଗାମୀର କଥା କହୁଥିଲା ଏବଂ ନୂତନ ଆହ୍ୱାନମାନ ଆସି ପହଞ୍ଚିବା ମାତ୍ରକେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ବଦଳି ବଦଳି ଯାଉଥିଲା । ପୁରୁଣାମାନେ ନିରସ୍ତ ହୋଇ ବାହାରି ଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ନୂଆମାନେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ପାଉଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ କଂଗ୍ରେସର ଭାବନାଟିକୁ ଆଣିବାରେ ମଧୁସୂଦନ ଦାସ ଜଣେ ପୁରୋଗାମୀ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ସିଏ ଓଡ଼ିଶା ପାଇଁ ଭାରତକୁ ମନା କରୁଥିଲେ । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ଏକତ୍ର ଗୋଟିଏ ଉଦ୍‌ବେଳନ ମଧ୍ୟରେ ବାନ୍ଧି ଯେଉଁ ଜାତୀୟତା ସେତେବେଳେ ତିରିଶିକୋଟି ଭାରତୀୟଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଜାତିରୂପେ ସଚେତନ, ସଂଘବଦ୍ଧ ଏବଂ ସଂଗ୍ରାମୋଦ୍ୟତ କରାଇ ଆଣୁଥିଲେ, ସବାଆଗ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦେଖି ତା'ପରେ ଯାଇ ଭାରତକୁ ଦେଖୁଥିବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ମୋଟେ ଦେଖି ପାରୁ-ନଥିବାରୁ ମଧୁବାବୁ ସେହି ଜାତୀୟତାକୁ ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ ଓ ନିରାଶ ହୋଇ ଫେରି-ଆସିଲେ । କଂଗ୍ରେସ ସହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଗାମୀ ଭାରତବର୍ଷର ତତ୍କାଳୀନ ଏକମାତ୍ର ମୁଖପାତ୍ର ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ଖିଅ ଛିଡ଼ିଗଲା । ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ତା'ପରେ କଂଗ୍ରେସ ଓ ଭାରତବର୍ଷ ବିଷୟରେ କେତେ ଅନବହିତ ଏବଂ ଉଦାସୀନ ହୋଇ ରହିଲେ, ୧୮୯୮ ମସିହାରେ କଂଗ୍ରେସର ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଅଧିବେଶନରେ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ଯାଇଥିବା ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଆତ୍ମଜୀବନଚରିତରୁ ତାହାର ଏକ ଆଭାସ ମିଳେ । କଂଗ୍ରେସର ସଭାମଞ୍ଚରେ ଓଡ଼ିଶା କଥା ବିଶେଷ କିଛି ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ ବୋଲି ଫକୀରମୋହନ ଓ ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧିବେଶନଟିରେ ଯୋଗ ଦେବାଲାଗି ସେଠାରେ ନ ରହି ରାମେଶ୍ୱର ଆଡ଼େ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରି ସିଧା ଓଡ଼ିଶା ଫେରି ଆସିଥିଲେ । କାନ୍ଥଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶା ଯେ ସେତେବେଳେ କେଡ଼େ ଦୟନୀୟ ଭାବରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଓ ସେହି କାନ୍ଥଗୁଡ଼ାକୁ ହିଁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚକୁ ଉଠାଇ ଯେ ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟକୁ ଉଚ୍ଚ କରି ଗଢ଼ିପାରିବ ବୋଲି କେଡ଼େ ସହଜ ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲା, ଏଥିରୁ ଆମେ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂଚନା ପାଇପାରିବା ।

ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଡାକରାରେ ଯେଉଁମାନେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀରେ ଏକତ୍ର ହୋଇଥିଲେ, ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଠାରୁ ସେମାନେ ଯେ କେତେ ଭିନ୍ନ ଧାରାର ଥିଲେ ଓ ଭାବନାର ଭୂମିରେ ସେମାନେ କିପରି ଯେ ଆପଣା ଆପଣାର କ୍ଷୁଦ୍ର କୂପର ଦମ୍ଭଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଗୋଟା-ସୁଦ୍ଧା ଅଠାବୋଳା ହୋଇ ବସିଥିଲେ, ୧୯୦୩ ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ କଟକରେ ଆହୂତ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ପ୍ରଥମ ଅଧିବେଶନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ସଭାପତିଙ୍କ ଅଭିଭାଷଣରୁ (୨୫) ହିଁ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିଚୟ ମିଳିବ । ନିଜର ଦୀର୍ଘ ଭାଷଣ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସାଧୁକଥା ଭିତରେ ସଭାପତି ଏକଥା ମଧ୍ୟ କହିଥିଲେ : "ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ରାଜା ଓ ଜମିଦାରଙ୍କ ସନ୍ତାନମାନେ

ସୁଶିକ୍ଷିତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷାଗାର ସ୍ଥାପିତ ହେବା ଉଚିତ ।...ଯେପରି ଡାକ୍ତର କାରିକ-ମିସ୍ତ୍ରି ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷ ଶିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ସେହିପରି ରାଜା ଓ ଜମିଦାର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷାମନ୍ଦିର ହେବାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ।... ଏପରି ହେଲେ, ପ୍ରଥମ ଆରମ୍ଭରୁ ସେମାନଙ୍କର ଯେପରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷାର ଆବଶ୍ୟକ, ସେହି ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯିବ । ଯେଉଁସବୁ ସ୍କୁଲ୍ ଓ କଲେଜ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ନିମିତ୍ତ । ସେମାନେ ସାଧାରଣ ରୂପେ ସେଠାରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିପାରିବେ । କୌଣସି ବିଶେଷ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ନିମିତ୍ତ ସେମାନେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଅତଏବ ମୋ' ମତରେ ରାଜା ଓ ଜମିଦାରମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନମାନେ ଯାହାଙ୍କର କେତେକ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଯୋଗ୍ୟତାର ଆବଶ୍ୟକ, ସେମାନେ କିପରି ସାଧାରଣଜନଙ୍କ ନିମିତ୍ତ ସ୍ଥାପିତ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବେ ? କିଛି ନପଢ଼ିବା ଅପେକ୍ଷା ସାଧାରଣ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପଢ଼ିବା ଶ୍ରେୟସ୍କର । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ରାଜା ଜମିଦାରଙ୍କ ସନ୍ତାନ-ମାନେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରୟୋଜନାନୁରୂପ ବିଶେଷ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବେ, ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ସାଧାରଣ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରମାନେ କଦାପି ଭଲ ହେବେ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ, ରାଜକୁମାର ଓ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜମିଦାରମାନଙ୍କ ସନ୍ତାନମାନେ ଏକତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟରେ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପିତ ହେବ । ବଡ଼ହେଲେ ସେମାନେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ଦେଶର ଉପକାରୀ ବୃହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିପାରିବେ । ଆହୁରି ମନେ କରିବା ହେଉନ୍ତୁ ଯେ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ସେମାନେ ଯେବେ ଏକତ୍ର ବଢ଼ିବେ ଓ ପଢ଼ିବେ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଦ୍‌ଭାବ ଓ ଏକତା ହେବାର ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ।"

କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ଜଣେ ରାଜା ହିଁ ସଭାପତି ହୋଇ ସମ୍ମିଳନୀରେ ଏସବୁ କଥା କହିଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସ୍ୱପ୍ନ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିବା ବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ସମ୍ଭବତଃ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲା । ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ସମ୍ମିଳନୀର ସେହି ଅଧିବେଶନରେ ଉତ୍କଳ-ଗୌରବ ସ୍ୱୟଂ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ; ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ ଓ ଫକୀରମୋହନ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ୧୯୦୭ ମସିହାରେ ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନେ ତତ୍କାଳୀନ ବଙ୍ଗଳାର ଲାଟ ଆଣ୍ଡ୍ରୁ ଫ୍ରେଜରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସ୍ମାରକପତ୍ର ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶାନ୍ତର୍ଗତ ଓଡ଼ିଶା ଭିତରକୁ ନଆସି ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ନାଗପୁର କମିଶନରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିବାଲାଗି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ଅନେକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ କମିଶନର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରା ଯାଉଥିଲା । ରାଜାମାନେ ଭାରତୀୟଙ୍କ ଅଧୀନରେ ନରହି ସାହେବ କମିଶନରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିବାକୁ ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କରୁଥିଲେ ।

ଭାରତୀୟ କମିଶନରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିବାକୁ ସେମାନେ ସମ୍ମାନହାନିକର ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନଙ୍କ ଏହି ସାହେବପ୍ରୀତି ଦେଖି ସ୍ୱୟଂ ସାହେବମାନେ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଭାରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୧୬୫) ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଆନୁଗତ୍ୟର ସ୍ତରରେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତରେ କେଉଁଠାରେ ଥିଲେ, କବି ରାଧାନାଥଙ୍କର 'ଦରବାର' କାବ୍ୟରେ ଆମକୁ ତାହାର ଏକ ଝଲକ ନିଶ୍ଚୟ ମିଳିଯିବ । ସେହି ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଆପଣାକୁ ହିଁ ବୁଝୁଥିଲେ, ଭାରତବର୍ଷ କହିଲେ ହୁଏତ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସରକାରଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛିହେଲେ ବୁଝୁନଥିଲେ । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ମୁକ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁ ଭବିଷ୍ୟତ ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା, ସେମାନେ ସେଗୁଡ଼ାକର କଳ୍ପନା କରି ପାରୁ ନଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ରାଜନୀତିକ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ରାଜନୀତିକ ଦୃଷ୍ଟି ସେମାନଙ୍କର ଗଡ଼ଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ବିଶ୍ୱର ଇତିହାସରେ ଅଦୂର ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯେଉଁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଯୁଗ ଆସୁଥିଲା ଓ ଯାହାର ସୂଚନା ଦିଗ୍-ବଳୟ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା, ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ନଥର ଭିତରେ ତାହାର କୌଣସି ପତ୍ତା ନଥିଲା । ଏମାନେ କପରି ଯେ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ସହିତ ଗୋଟିଏ ନାବରେ ଆସି ଏକାଠି ହେଲେ ଏବଂ ଏତେ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଜ୍ଞା ଏବଂ ବିଚକ୍ଷଣତା ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳଗୌରବ ଯେ କପରି ଆସନ୍ନ ରାଜନୀତିକ ବିଶ୍ୱ ଆଲୋଡ଼ନର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ସ୍ଥିତିଗୁଡ଼ାକର ବିଚାର କରି ପାରିଲେନାହିଁ, ତାହା ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରହେଳିକା ହୋଇ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଆଭାଷୀ ସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ଏକାଠି ହେବ, ତାହା ଏକ ଶାସନଗତ ଏକକର ସ୍ୱୀକୃତି ପାଇବ, ଏହି ଦାବୀଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଏକାନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଏକ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତ-ବର୍ଷରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଯେ ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ମାନ ସମ୍ଭବ, ପରାଧୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ପୂର୍ଣ୍ଣିକୃତ ଓଡ଼ିଆ-ଅଞ୍ଚଳ ଯେ କଦାପି ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହାସଲ କରି ପାରିବ ନାହିଁ, ସେକଥା ମଧୁବାବୁ ଘ୍ରାଣ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ କପରି ? ଏସବୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟତା ଭିତରେ ରହିଛି ଏବଂ ଆଲୋଚନାକ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ଭାବପ୍ରବଣତା ଇତିହାସ ଉପରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଆବରଣ ହୋଇ ରହିଛି ।

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଦେଶଟିଏ ମଞ୍ଜୁର ହୋଇଗଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଏବଂ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଯେ ସକଳ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହୋଇଯିବ, ୧୯୧୯ରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀରେ ପୁରୋ-ଭାଗରେ ରହିଥିବା ନେତୃତ୍ୱ ଯେ ପ୍ରକୃତରେ ତାହା ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲା, ସେଥିରୁ ଓଡ଼ିଶା ସେତେବେଳେ କପରି ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ଭାବରେ ଚଳମାନ ଭାରତବର୍ଷ ଓ ଭାରତବର୍ଷୀୟ ରାଜନୀତିଠାରୁ ଆପଣାକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ଅଙ୍କ କରି ପଶ୍ଚାତ୍‌ମୁଖ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ଆମେ ତାହର ପ୍ରମାଣ ପାଇପାରିବା । ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଆଶୀର୍ବାଦ ନେଇ ୧୯୧୯ରେ 'ଓଡ଼ିଆ ଆନ୍ଦୋଳନ' ନାମରେ ଯେଉଁ ସ୍ମାରକପତ୍ରଟି ପୁସ୍ତକାକାରରେ ଛପା ହୋଇଥିଲା,

(୨୭) ସେଥିରେ, ଓଡ଼ିଆମାନେ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଥିବା ଯାବତୀୟ ସମସ୍ୟାର ଏକ ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ରୂପେ ଓଡ଼ିଆଭାଷୀ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଏକାଠି କରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଶାସନିକ ବୃତ୍ତି ଭିତରେ ଆଣି ସ୍ଥାପନ କରିବା ଉପରେ ହିଁ ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା ।

ସେହି ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀରେ ମୂଳରୁ ହିଁ ଏକ ଅନନ୍ୟ ଉତ୍ସାହ ଓ ଅନନ୍ୟ ପ୍ରେରଣା ରୂପେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଘଟିଥିଲା । ଗୋପବନ୍ଧୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଅଭିଭାବକ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ହିଁ ଉତ୍କଳସମ୍ମିଳନୀରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ଜଣେ ଅଭିଭାବକର ଚକ୍ଷୁରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଦେଖିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ହୁଏତ ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଏକ ଅଭିଭାବକତ୍ୱର ବଳରେ ସେ ଉତ୍କଳସମ୍ମିଳନୀର ଏକ ଅଧିବେଶନରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସଭାକକ୍ଷ ଛାଡ଼ି ବାହାରକୁ ବାହାରି ଯିବାକୁ ହୁକୁମ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଗୋପବନ୍ଧୁ ତାଙ୍କର ସେହି ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସେହି ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସୁପାରିଶ ଅନୁସାରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଚାକିରି ମଧ୍ୟ ପାଇଥିଲେ । ମହାରାଜା ବିଲାତ ଗଲାବେଳେ ତାଙ୍କୁ ବାରିପଦାରେ ଯେଉଁ ସଭାରେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଭାବେ ବିଦାୟ ଦିଆ ଯାଇଥିଲା, ତାହାର ବିଦାୟସଙ୍ଗୀତିକା ସ୍ୱୟଂ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ "ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମହାରାଜା ପରଜା-ପରାଣ-ଧନ, ଯାଉଛ କେଉଁ ବିଦେଶେ ହେ ଭଞ୍ଜକଞ୍ଜତପନ" ବୋଲି ଲେଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଭିତରେ ଏତିକିଠାରୁ ଅନେକ ଅଧିକ ରହିଥିଲା । ତାଙ୍କ ଜୀବନର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷଗୁଡ଼ିକରେ ତାହା କ୍ରମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସିଲା ।

ସାହିତ୍ୟରେ ଆଖିଦୃଶିଆ ହେଲାପରି ଗୋପବନ୍ଧୁ ସେପରି କିଛି ଲେଖିନାହାନ୍ତି । ଜଣେ କବି ହିସାବରେ ପଦ୍ୟ ଯେତେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଜଣେ ସାମ୍ବାଦିକ ହିସାବରେ ତା'ଠାରୁ କୋଡ଼ିଏ ଗୁଣ ଅଧିକ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ତଥାପି ପଞ୍ଚସଖା, ଭୀମଭୋଇ, ଫକୀରମୋହନ ଏବଂ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷାର ଯେଉଁ ଜୀବନଭିତ୍ତିକ ଧାରାଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ, ଗୋଗବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଆମେ ସେହି ଧାରାର ଧାଡ଼ିଟି ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ସୁକୁଶଳ କାରିଗର ରୂପେ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ମନେରଖିବା । ଜୀବନର ଉତ୍ସର୍ଗଭୂମିଟି ଉପରେ ଭାବସହିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମଞ୍ଜସତା ରଖି ଭାଷା କିପରି ନିରାଭରଣ ଅଥଚ ଅତି ମହିମାମୟ ଭାବରେ ସ୍ୱତଃ ଉକୁଟି କାହାରି ଆସେ ଏବଂ ଲେଖକର ସମଗ୍ର ଆକାଂକ୍ଷାକୁ ହିଁ ତା'ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିଟି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ଆତ୍ମୀୟତା ସହିତ ପାଠକ ଆଗରେ ଉନ୍ମୋଳିତ କରି ଧରିରଖେ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ଗୋପବନ୍ଧୁ ହିଁ ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟତମ ନିଦର୍ଶନ ହୋଇ ରହିଥିବେ । ଈଶ୍ୱର, ପ୍ରକୃତି, ଜୀବନ ଏବଂ ମଣିଷ,—ଏଗୁଡ଼ିକ ସମସ୍ତେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର କାବ୍ୟଚକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୂତାରେ ଗୁନ୍ଥି ହୋଇ ରହିଥିଲେ । "ଜାଣିଲି ମାନବହୃଦ ସଙ୍ଗେ ଆଦିକନ୍ଦ, ସ୍ଥାପିଛନ୍ତି ପ୍ରକୃତିର ବିଚିତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ"—

‘ଅବକାଶ ଚିନ୍ତା’ର ଏହି ଧାଡ଼ିଦୁଇଟିର ଆନ୍ତରିକତା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କେବଳ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର କବିତାରେ ହୁଏତ ଆପଣାର ସମକକ୍ଷ ପାଇପାରିବ । ଏକ ବୈଷମ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଆମେ ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବରେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ କବିବର ରାଧାନାଥ ପ୍ରକଟ କରିଥିବା ମତଟିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିପାରିବା । (୨୭)

ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ଗୋଡ଼ ଦୁଇଟା ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ପୋତା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ସେହି ଓଡ଼ିଶାରେ ସିଏ ସବାଆଗ ଓଡ଼ିଶାରେ ବାସ କରୁଥିବା ମଣିଷ-ମାନଙ୍କୁ ଦେଖୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆଖିଦୁଇଟା ଓଡ଼ିଶା ଭିତରେ ଆଦୌ ସୀମିତ ହୋଇ ରହିନଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମ୍ଭବତଃ ସେଇ ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଭାରତବର୍ଷର ବୃହତ୍ତର ଭୂମିଟି ଉପରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଥିଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ପୃଥିବୀ ଓ ସେଥିରେ ଘଟୁଥିବା ଭବିଷ୍ୟସଙ୍କେତୀ ଉଦ୍‌ବେଳନଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ସେଇ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସଚେତନ ଏବଂ ଓ୍ୱାକିବ୍‌ହାଲ୍ ରହିଥିଲେ । ଫକୀରମୋହନ ଦେହ ଛାଡ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ ରୁଷିଆଦେଶରେ ଅକ୍ଟୋବର ବିପ୍ଳବ ଘଟିଥିଲା ଓ ପୃଥିବୀର ମାନବ-ମାନଚିତ୍ରଟି ଉପରେ ଏକ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିମୟ ନୂତନ ପୃଷ୍ଠ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଫକୀରମୋହନ ସେଇଟି ବିଷୟରେ ଆଦୌ କିଛି ଅବଗତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି କୌଣସି ସୂଚନା ମିଳି ନାହିଁ । ଗୋପବନ୍ଧୁ ତାଙ୍କର ‘ସମାଜ’ କାଗଜରେ ରୁଷ ବିପ୍ଳବର ଉଲ୍ଲେଖ ଓ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ମହାନ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ରୋମାଁ ରୋଲାଁଙ୍କ ପରି ଗାନ୍ଧୀ ଓ ଲେନିନ୍ ଉଭୟଙ୍କୁ ହିଁ ଭବିଷ୍ୟ ମାନବଗତିର ଦୁଇ ମାର୍ଗରୂପେ ଠଉରାଇ ପାରିଥିଲେ । ଲେନିନ୍‌ଙ୍କୁ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ବୋଲି କହି ୧୯୨୪ରେ ଏକ ସମ୍ପାଦକୀୟରେ ସେ ଲେଖିଥିଲେ : “ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଯେଉଁ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି, ମାନବସମାଜର ବିରାଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣି ନୂତନ ଯୁଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ରୂପେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି, ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ଓ ମହାପୁରୁଷ ଲେନିନ୍ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ।” ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ଭିତରେ ସିଏ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତୀକ ଓ ବାହକ ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ୧୯୧୫ ମସିହାରେ ଆପଣାର ‘ସତ୍ୟବାଦୀ’ ପତ୍ରିକାରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଲେଖିଥିବା ସମ୍ପାଦକୀୟରୁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିପାରିବ : “ଜନ୍ମଭୂମିର ଉନ୍ନତିରେ ଯଥାଶକ୍ତି ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରିପାରିଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱସେବା କଲୁ ବୋଲି ମନେ କରି ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେବୁ । ଦେଶାନୁରାଗ ବିଶ୍ୱପ୍ରୀତିର ବିରୋଧୀ ନୁହେଁ, ବରଂ ବିଶ୍ୱପ୍ରୀତିବିହୀନ ପ୍ରାଣରେ ଜାତୀୟତା ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶବାତ୍ସଲ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ।” ଓଡ଼ିଶାଖଣ୍ଡରେ ସେତେବେଳେ ବିଚାରଗତ ସମଗ୍ରତା ଏବଂ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିର ଭାରି ଅଭାବ ରହିଥିଲା । କ୍ଷୁଦ୍ରତାଗୁଡ଼ାକ ଭାବପ୍ରବଣତାର ଲାଳ ବୋଳିହୋଇ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ହୋଇ ଦିଶିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ଦୁରାଗ୍ରହୀ ସାମନ୍ତଭାବକୁ ହିଁ ଦେଶର ଚଳଣିରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ରଖିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ । ସେଇ ଅନ୍ଧକାରକୁ ବିଦୂରିତ କରିବାଲାଗି ଗୋପବନ୍ଧୁ ‘ସତ୍ୟବାଦୀ’ ପତ୍ରିକା

ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବି ଏହି ଦିଗଟିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ 'ସତ୍ୟବାଦୀ' ଆପଣାକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା । ସତ୍ୟବାଦୀର ସମ୍ପାଦକୀୟ, ୭।୯)

୧୯୧୯ ମସିହା ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର କଟକ ଅଧିବେଶନରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ କହିଥିଲେ "ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ, ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରଥମେ ମନୁଷ୍ୟ, ପରେ ଭାରତୀୟ ଏବଂ ସର୍ବଶେଷରେ ଓଡ଼ିଆ । ଏହି ଭାବ ମନରେ ନ ରଖିଲେ ଜାତୀୟ କ୍ରମବିକାଶ ଅସମ୍ଭବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଅଛି, ମାତ୍ର ସାମାଜିକ ଭିତ୍ତି ବିନା ସେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏନାହିଁ । ସେହିପରି ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଫୁଟିବ ପ୍ରଶସ୍ତତର ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ ଉଦାର ମାନବିକତାରେ ।" ସେହି ଭାଷଣରେ ସେ କହିଥିଲେ, "ବୋଲିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ, ଯେକୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ, ଓଡ଼ିଶାରେ ତଥା ଭାରତରେ ଆଭିଜାତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ଶକ୍ତିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୀନବଳ କରିଅଛି । ମାତ୍ର ସମ୍ମିଳନୀ ପରି ଜାତୀୟତାଗଠନ ଉଦ୍ୟମରେ ଆଭିଜାତ୍ୟ ନିମନ୍ତେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅବକାଶ ରହିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ ।" ଏହି ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣଟିକୁ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀରେ ସ୍ୱୀକୃତ କରାଇବା ଲାଗି ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କମ୍ ପ୍ରତିକୂଳତାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିନଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ସେ 'ସତ୍ୟବାଦୀ'ରେ ଲେଖିଥିଲେ, "ଭାରତରେ ଆନ୍ଦୋଳନ ପରେ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚାଲି ଯାଉଛି । ଉତ୍କଳ ଦ୍ୱାରରେ ଧକ୍କା ବାଜୁଛି । ଉତ୍କଳ ଯୁବକର ପ୍ରାଣରେ ଥରେ ସ୍ପନ୍ଦନ ଆସୁଛି । କିନ୍ତୁ ଅଭିଭାବକମାନେ କହୁଛନ୍ତି, ହିଁ, ସାବଧାନ । ଓଡ଼ିଶାର ସେସବୁ କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ ସମୟ ଆସିନାହିଁ । ପୁଣି ଯେତେବେଳକୁ ହୁଏତ ସମୟ ଆସନ୍ତା ବୋଲି ଆମେ ବିଚାରନ୍ତୁ, ତା'ପୂର୍ବରୁ ଜାତୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଆହୁରି ଏକ ନୂଆ ପ୍ରେରଣା ଦେଇ ହାଜର । ପୁଣି ସମୟ ଆସିନାହିଁ । ଏପରି କେତେଦିନ ସମୟ ନଆସିବ, କେହି କହିବେ କି ? ···ସମୟ ଆସି ନାହିଁ କେବଳ ଅକର୍ମା ଭୀରୁର ବଚନ । ଏ ଗୋଟିଏ ଦାସତ୍ୱର ମୋହ । ଏ ମୋହ ଶୀଘ୍ର ଛାଡ଼ି ଜାତୀୟ ସ୍ରୋତରେ ଭାସିବାକୁ ହେବ ।"

୧୯୨୦ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଅଧିବେଶନରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାର ଉଦ୍ୟମକୁ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ ମହାସଭାର ଉଦ୍ୟମଟି ସହିତ ଏକାଠି ଗୁନ୍ଥି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଉତ୍କଳଗୌରବ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସ୍ୱୟଂ କଂଗ୍ରେସରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ଜାତୀୟତାର ଏହି ଦ୍ୱିମାର୍ଗୀୟତା ଓଡ଼ିଶାରେ କେବଳ ରାଜନୀତିକୁ ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପର୍ଶ ଓ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଥିଲା । ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଅନୁରୂପ ଧାରାଟିର ସମର୍ଥନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଜାତୀୟତାରେ କୌଣସି ଏକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବାଦୀ ଅହଙ୍କାରିତା ନଥିଲା ଜାତୀୟତାକୁ ସେ ମାନବାତ୍ମାର ଉନ୍ମୋଚନକ୍ରମରେ ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ସୋପାନରୂପେ ଦେଖୁଥିଲେ ଓ ତେଣୁ ଜାତୀୟତାର ନାମରେ ମାନବପରିଚୟର

ବିଶ୍ୱଜନୀନତାକୁ ବିସର୍ଜନ ଦେବାଲାଗି ସେ ଆଦୌ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ (୨୮) 'ସତ୍ୟବାଦୀ'ର ଏକ ସମ୍ପାଦକୀୟରେ (୧/୪) ଗୋପବନ୍ଧୁ ଲେଖିଥିଲେ : "ସମସ୍ତ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଭାରତୀୟ ସୂକ୍ଷ୍ମପ୍ରାଣର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି । ଏହି ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ମିଳନ ଦ୍ୱାରା ମହାଭାରତୀୟ ପ୍ରାଣର ଶକ୍ତି ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଦେଶରେ ଅନୁଭୂତ ହେବ ।" ପୁଣି, "ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶ ଓ ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ମାନବ ଚିନ୍ତା ଯେ ସମସ୍ତ ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଅଛି, ମାନବପ୍ରତିଭା ଯେଉଁ ଶୋଭାପଟଳ ପରିସ୍ଫୁଟ କରିଅଛି ମାନବପ୍ରଜ୍ଞା ଯେଉଁ ଆଲୋକ ପାଇଅଛି, ମାନବଜୀବନ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇଅଛି, ସେସବୁକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ପତ୍ତିଭୂତ କରିବାକୁ ହେବ ।" (୨୯) ଏସବୁ କଥା ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଦାଣ୍ଡରେ ଏକାବେଳକେ ନୂଆପରି ଲାଗିଥିବ ଏବଂ କୂଳର ପ୍ରବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଭ୍ରୂକୁଞ୍ଚନ ଘଟାଇଥିବ ।

'କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଅହଙ୍କାର କଲେ କିମ୍ବା ପୂର୍ବପୁରୁଷର ଗୌରବ ଗାଇଲେ ଜାତି ଉଠିବ ନାହିଁ"—ଏକଥା ଗୋପବନ୍ଧୁ କହିଥିଲେ । ଆପଣାକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି କହିବାର ଯଥାର୍ଥ ଅଧିକାର ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ଗୋପବନ୍ଧୁ ଏହି କଥାଟିକୁ କହିଥିଲେ । କାରଣ ଓଡ଼ିଆ କହିଲେ ସିଏ ଓଡ଼ିଶାର ମଣିଷଙ୍କୁ ଦେଖୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭାଗ୍ୟକୁ ମଣିଷର ଭାଗ୍ୟରୂପେ ଗଢ଼ି ଆଣିବା ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଥିଲେ । ଶିକ୍ଷା, ସାମାଜିକ ନ୍ୟାୟ ଓ ସମତା, ଏକ ମନୁଷ୍ୟୋଚିତ ଆର୍ଥିକ ସମ୍ବନ୍ଧ,—ଏହି ସବୁକିଛି ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର ଚିନ୍ତାଟିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ୧୯୧୨ ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ପହିଲା ଦିନ ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ସଭାପତିତ୍ୱରେ ସତ୍ୟବାଦୀଠାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଏକ ଶିକ୍ଷା-ସମ୍ମିଳନୀରେ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ସମିତିର ସଭାପତିରୂପେ ଗୋପବନ୍ଧୁ କହିଥିଲେ; "ଦେଶରେ ଆଜିକାଲି ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଅଶିକ୍ଷିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ଏହିପରି ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି ଓ ସେ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସ୍ନେହ, ସହାନୁଭୂତି କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହେଉଅଛି । ଲୋକସାଧାରଣ ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଏପରି ଅନ୍ଧକାରରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ରହିବେ, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ସେମାନେ ଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଓ ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନହେବେ, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗାଢ଼ ଅନୁରାଗ ଓ ଆଦରର ଉଦ୍ରେକ ନହେବ, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ପଲ୍ଲୀର ଅକିଞ୍ଚନ କୃଷକ ସମାଜରେ ତାହାର ସ୍ଥାନ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନବୁଝିବ, ତେତେଦିନ ଯାଏ ଶିକ୍ଷିତ ଜାତୀୟ ନେତାମାନଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ନିଷ୍ଫଳ ପଣ୍ଡ ହେବ, ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଉଦ୍ୟମ ଓ ଉଦ୍‌ବୋଧନଉକ୍ତି ଅରଣ୍ୟରୋଦନ ହେବ, ତେତେଦିନ ଯାଏ ପ୍ରକୃତ ଜାତି ହେବ ନାହିଁ, ଜାତୀୟ ପ୍ରାଣ ଓ ଜାତୀୟ ଶକ୍ତି କେବଳ ସାହିତ୍ୟଗତ ଭାଷା ହୋଇ ରହିବ ।" (ସମାଜ, ୧୦-୭-୮୦ରେ ଉଦ୍ଧୃତ) ୧୯୨୬ ମସିହାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ନିଶ୍‌ଛଳ ସଚେତନତା : "ମୁଣ୍ଡଖାଲ ରୁଣ୍ଡେ ମାରି ଦିନଲେ ସବୁବେଳେ ଖଟୁଛନ୍ତି, ଜୀବନକୁ ବିପଦଗ୍ରସ୍ତ କରୁଛନ୍ତି, କାରଖାନାରେ କାମ କରୁ କରୁ

କିଏ କାଟି ଖାଇ ଯାଉଛି, ଖଣିରେ କିଏ ପୋତିହୋଇ ମରୁଛି, ସନ୍ତସନ୍ତିଆ ଘରେ କିଏ ମେଲେରିଆରେ ସଢ଼ୁଛି, ତଥାପି ଏହିମାନଙ୍କ ପରିଶ୍ରମରେ ଜଗତର ସମସ୍ତ ସମ୍ପଦର ଉତ୍ପତ୍ତି । ମାତ୍ର ଏ ସମ୍ପତ୍ତି ଭୋଗୁଛି କିଏ ? ଭୋଗିବା ଲୋକଙ୍କ ଦେହରେ ଧୂଳି ପଡୁନାହିଁ, ତାଙ୍କ ପାଦ ତଳେ ଲାଗୁନାହିଁ । ଷଡ଼ରସ ଦିବ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜନ ତାଙ୍କୁ ରୁଚୁ ନାହିଁ । ସେ କୋଟିପତି, ସେ ଲକ୍ଷପତି, ସେ ରାଜା, ସେ ଜମିଦାର । ମାତ୍ର ଯେ ବିଭୂତି ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଛି, ସେ ମୂଲିଆ, ସେ ପ୍ରଜା ।" ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜର ଜାଗ୍ରତ ବିବେକରୂପେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସବା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ମାତ୍ର ପ୍ରାୟ ପଚାଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଦାବୀ ଥିଲା, ଓଡ଼ିଶା ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ୱପ୍ନ ରହିଥିଲା । ଗୋପବନ୍ଧୁ ସତ୍ୟବାଦୀଠାରେ ଯେଉଁ ଅନନ୍ୟପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାଳୟଟିକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ଜାତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ ଫଳରେ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ତା'ପରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ କେତେବର୍ଷ କାଳ କେତେ କୁଆଡ଼େ ହେଲେ । ଶେଷକୁ ପୁନର୍ବାର ସେହି ସତ୍ୟବାଦୀକୁ ଫେରିଆସିବେ ଏବଂ ଆପଣାର ସକଳ ଶକ୍ତିକୁ ସିଏ ସେଇଠାରେ ବିନିଯୋଗ କରିବେ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରି ତାହାର ଏକ ଯୋଜନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଠିକ୍ ସେତିକିବେଳେ ପୃଥିବୀରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଗଲେ । ତାଙ୍କର ନେତୃତ୍ୱରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଆସ୍ଥାନଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ଆଉ ସେଇଟି ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଶା ଭାରି ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଲା, ଭାରି ଦରିଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା । ଆମେ ଆପଣାର ଭାବ ଏବଂ ଆନୁଗତ୍ୟର ଭୂମିରେ ସତେଯେପରି ଆହୁରି ଅନେକ ବର୍ଷଯାଏ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଗଲୁ, ଭାରତବର୍ଷର ଅଭ୍ୟୁଦୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଜର ଅଂଶଟିକୁ ଆଦୌ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିଲୁ ନାହିଁ । ଆମର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଏବଂ ଆଗ୍ରହ-ଗୁଡ଼ାକ ବଡ଼ ସ୍ଥାନୀୟ ଓ ତେଣୁ ବଡ଼ କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ ରହିଗଲା । ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇବାର ଗୋଟାଏ ପୁରୁଷ ବିତି ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଜି ତଥାପି ଓଡ଼ିଶାରେ ନେତୃତ୍ୱ-ଗୁଡ଼ାକ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟି ଏବଂ ଗୁଣାତ୍ମକତାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସତେଅବା ଏକ ମଧୁସୂଦନୀୟ ଆୟତନ ଭିତରେ ଅଟକି ରହି ଯାଇଛି ବୋଲି ଭାରି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଏବଂ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ସତ୍ୟବାଦୀରେ ଆସି ଏକାଠି ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଆମେ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାଶ ଏବଂ ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ରଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ମରଣ ରଖିବା । ଏମାନେ ଦୁହେଁଯାକ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚାକିରିକୁ ମନ ନକରି ଶିକ୍ଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ମନ କରିଥିଲେ । ବାହାରୁ, ବିଶେଷତଃ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟରୁ ଅନୁବାଦ କରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭଣ୍ଡାରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରାଇବାକୁ ଏମାନଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଅବଦାନ ବୋଲି

କୁହାଯାଇ ପାରନ୍ତି । ତଥାପି ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ଭବତଃ ଆପଣାର ଜ୍ୟୋତି ବୋଲି ବିଶେଷ କିଛି ନଥିଲା । ଏମାନେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଯେତେଦିନ କକ୍ଷସ୍ଥ ହୋଇ ବୁଲୁଥିଲେ, ସେତେଦିନ ଓଡ଼ିଶା ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ଉପକୃତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ଦେହତ୍ୟାଗ ପରେ ନୀଳକଣ୍ଠ ଓ ଗୋଦାବରୀଶ କେତେକୁଆଡ଼େ ବୁଲିଲେ,—କେତେ କେନ୍ଦ୍ରଚ୍ୟୁତ ଓ କକ୍ଷଚ୍ୟୁତ ହେଲେ, କେତେ ପରିଚୟରେ ଓ ଅପରିଚୟରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକଟ କଲେ । ସେମାନେ ତୁଚ୍ଛା ରାଜନୀତି କଲେ, କ୍ଷମତାସୀନ ହେଲେ, ପୁରୁଣା ଠାଁ ଭିତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବି ଲାଭ କଲେ । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପରେ ସେମାନେ ଆଉ ଯାହା କଲେ ପଛକେ, ସତ୍ୟବାଦୀକୁ କେବେ ମନ କରି ନଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଦୁହେଁ ଯାକ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଅତୀତମୁହାଁ ହେଲେ । କବିତା ଓ ନାଟକର ବୋଇତରେ ବସି ଅତୀତର ସମୁଦ୍ର ଭିତରେ ପାରିଧି କରି ବୁଲିଲେ । ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କର 'କୋଣାର୍କେ' କାବ୍ୟ ଆମକୁ ଏପରି ଏକ ଅତୀତ-କାମୁକତା ଭିତରେ ନେଇ ପକାଇ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରେ, ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଦଶକରେ ଯାହାର କି ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ନଥିଲା । ଗୋଦାବରୀଶ ଓଡ଼ିଶାର ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ନିମିତ୍ତ କରି ଯେଉଁ ନାଟକ ଲେଖିଲେ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଜାତୀୟତାବାଦ ଅତିରିକ୍ତ ପରିମାଣରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଇଲା । ଇଂରେଜ ଆସି ଭାରତକୁ ଗୋଟିଏ ଏକକରେ ପରିଣତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଭୂମିରେ ଯେଉଁସବୁ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା, ତାହାକୁ ଜାତୀୟ ଯୁଦ୍ଧ ବୋଲି କହିବା ଆଦୌ ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଏସବୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଯୁଦ୍ଧ, ରାଜା ରାଜା ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧ । ଗୋଟିଏ ରାଜବଂଶ ସହିତ ଆଉଗୋଟିଏ ରାଜବଂଶର ଯୁଦ୍ଧ । ଜଣେ ଇତିହାସକାର 'ଶତବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ସମର' (Hundred years' war, ୧୩୩୭-୧୪୫୩) ପୂର୍ବରୁ ଇଉରୋପରେ ଲଗିଥିବା ଯାବତୀୟ ଯୁଦ୍ଧକୁ କେବଳ ବଂଶ ବଂଶ ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଜାତି ଜାତି ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧର ଭାବନାଟି ସେତେବେଳକୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିନଥିଲା । (୩୦) ଏହି ନ୍ୟାୟରେ ବିଚାର କଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ଯେଉଁସବୁ ଯୁଦ୍ଧ ଲଢ଼ିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ାକ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଯୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ସେଗୁଡ଼ାକ ରାଜା ରାଜା ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚନା ଆଡ଼କୁ ବି ମନ ଦେଇଥିଲେ; ମାତ୍ର ସେଥିରେ ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା ଅପେକ୍ଷା ଆମେ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଅସୂୟା ଓ ଅହଙ୍କାର ହିଁ ପରିଚୟ ପାଇବା । ସମାଲୋଚନା ଲାଗି ବ୍ୟବହୃତ ତାଙ୍କର ଭାଷା ସମାଲୋଚନାର ଭାଷା ନୁହେଁ, ସତେଅବା ଏକ ନିର୍ବାଚନ-ଇସ୍ତାହାରର ଭାଷା । ସୌଭାଗ୍ୟର କଥା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଇତିମଧ୍ୟରେ ଆଗ୍ରହର ସେହି ସୋପାନଟିକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଚାଲି ଆସିଲାଣି ।

ଆପଣାର ଏକ ସଂସ୍କରଣରେ କାନ୍ତକବି ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି : "ବାଲେଶ୍ୱର ସହରର କୁଳୀନ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପିଲାକାଳ କଟାଇ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆଜାତି ଓ ଭାଷାକୁ ବେପରୁଆ କରିବା ଠା ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲି । କଟକ ଆସି ପ୍ରଥମେ ମୋ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଲା

'ଅବକାଶ ଚିନ୍ତା' । କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକାଟିର ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ମୋ'ର କିଶୋରପ୍ରାଣରେ ଏପରି ଗୋଟାଏ ଦ୍ୟୋତନା ଜଗାଇଦେଲା ଯେ, ମୁଁ ଆଉ ଅସ୍ଥିର ରହି ପାରିଲି ନାହିଁ···ଲେଖିଲି ବସି ଲୁଚି ଲୁଚି କବିତା ।" ଜାତି ଓ ଜାତୀୟତାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ଯେଉଁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମମୂଳ ଭବିଷ୍ୟାକାଂକ୍ଷୀ ଦୃଷ୍ଟି ରହିଥିଲା, ଅନ୍ତତଃ ତାହାର ସୀମାଟି ମଧ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତଙ୍କୁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ଅନୁଗାମୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କବିତାର କେତେକ ଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ଆମେ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ସଙ୍କେତ ପାଇପାରିବା

ସେ ଦେଶକୁ ଯାଅ ଚାଲି ଯେ ଦେଶ ପ୍ରଧାନ, ଯେ ଦେଶ ଗୌରବମୟ ଉଦାର ମହାନ
ଯହିଁ ଅଛି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ତେଜ ଶକତି ଉଦ୍ୟମ, ଯେଦେଶେ ଅସୀମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅନନ୍ତ କରମ ।
ଯହିଁ କେବେ ପଡ଼ିନାହିଁ ବିସ୍ମୃତିର ଛାୟା. ଯହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମ ଦୟା ସ୍ନେହ ପ୍ରୀତିମାୟା ।
ସମବେଦନାର ସୂତ୍ରେ ଗ୍ରଥିତ ସରବେ, କର୍ମ ନାହିଁ ବିସୂରିବା ହାହୁତାଶ ରବେ ॥

ଏଠାରେ ଜାତୀୟତାର ଭାବନା ଆଦୌ କୁଆଡ଼େ ହେଲେ ଉଡ଼ାଇନେଇ ବା ବୁଡ଼ାଇନେଇ ଉଗ୍ର କରି ରଖିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ଦମ୍ଭ କରୁନାହିଁ, ଏଠାରେ ତାହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ତା'ଆପଣା ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅସଲ ଭୂମିଟିକୁ ସମଗ୍ର ଓ ଏକତ୍ର କରି ନେଇ ଆସୁଛି । ତାହାହିଁ ଜାତୀୟତା ବିଷୟରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଆବେଦନ ଥିଲା, ଯଥାର୍ଥ ଜାତୀୟତାବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ ଆମଠାରେ କାଳେକାଳେ ସେହି ଆବେଦନଟିକୁ କରି ଯାଉଥିବ ।

—୪—

"ଉତ୍କଳରେ ଏ ଯେଉଁ ସବୁଜଯୁଗ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ତାହା କୌଣସି ଉତ୍କଳସନ୍ତାନର ପ୍ରତିଭା, ସାଧନା ଓ ମୌଳିକତାର ପ୍ରସୂତ ନୁହେଁ । ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ସାଧନାର ଅନୁକରଣ ବା ଅନୁଶୀଳନରେ ଏହି ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ହେଲା ।" —ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ଏହି ମତଟି (୩୧) ଏକ କ୍ଷିପ୍ର ମତ, ଏକ ଅସାହିତ୍ୟିକ ଓ ଅବଜ୍ଞାସୂଚକ ମତ । ପ୍ରତିଭାର ଅନୁ-କରଣ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏବଂ କୌଣସି ପ୍ରତିଭାର ଯଥାର୍ଥ ଅନୁଶୀଳନ କରିପାରିଲେ ତାହା ନିଜ ପ୍ରତିଭାଟିର ସ୍ଫୁରଣ ଓ ବିକାଶରେ ହିଁ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗଟି ସହିତ ଏହି ସବୁଜ ଯୁଗ ପ୍ରାୟ ଲାଗାଲାଗି ହୋଇ ରହିଛି । ପ୍ରାୟ ଲଦାଲଦି ହୋଇ ରହିଛି । ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗରେ ଏକ ମାନବବାଦୀ ସମ୍ବେଦନଶୀଳତା ଏବଂ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱଳ ଜାତୀୟତାବାଦିତା ପରସ୍ପର ସହିତ ପ୍ରାୟ ଅଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଯୋଡ଼ାହୋଇ ରହିଥିଲା । ସେହି ଜାତୀୟତାବାଦିତା ବେଳେବେଳେ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷରେ ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇ ପଡୁଥିଲା ଏବଂ ତେଣୁ ଭାରି ଅବିକିଆ ଲାଗୁଥିଲା । ଏହି ଅତିରିକ୍ତତାକୁ ବର୍ଜନ କରି ମାନବ ସମ୍ବେଦନତାକୁ ଆହୁରିକିଏ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିର

ସ୍ପଷ୍ଟ ପରଖ ସହିତ ସତ୍ୟବାଦୀ-ଯୁଗର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ଆଗକୁ ଆହୁରି ଏକ ମାର୍ଗର ପ୍ରସ୍ତାବ ବାଢ଼ି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ନୂତନ ଅନ୍ୟ ଆଭିମୁଖ୍ୟଟିର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ତାହାହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସବୁଜ ଯୁଗ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଆସୁଛି ।

ସେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ ଏବଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରିକ ଯୁଗର ଗୋଟିଏ ଉପାଧାରା ରୂପେ ଶ୍ରୀ ପ୍ରମଥ ଚୌଧୁରୀଙ୍କର ସମ୍ପାଦିତ 'ସବୁଜପତ୍ର' ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଆନ୍ଦୋଳନଟି ତାହାର ଏକ ପରିପୂରକ ରୁଚି ଏବଂ ପରିପୂରକ ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଙ୍ଗଦେଶ ଆପଣାକୁ ଓଡ଼ିଶା ଉପରେ ସତେଅବା ଏକ ଗ୍ରାସକାରୀ ରାକ୍ଷସରୂପେ ମଡ଼ାଇ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଜମିଦାରୀଗୁଡ଼ାକୁ ଖାଇଲା, ଓଡ଼ିଶାର କଚେରୀଗୁଡ଼ାକୁ ଦଖଲ କଲା, ତା'ପରେ ଭାଷା ଉପରେ ବି ଚଢ଼ାଉ କରିବାର ଏକ ଚତୁର ବ୍ୟୂହ ରଚନା କରିଥିଲା । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତିରୋଧ ଶକ୍ତିର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ତାହାହିଁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ରଖିଲା, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ରଖିଲା, ସେହି ଭାଷାକୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠ ଏବଂ ପ୍ରକାଶସମୃଦ୍ଧ ହେବାରେ ଭାରି ଶକ୍ତି ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିଲା । ସବୁଜ ଲେଖକମାନେ ଏବେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟକୁ ଲୋଡ଼ିଲେ, ତାହାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଲେ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦ୍ୱାରଗୁଡ଼ାକ ସତ୍ୟବାଦୀ-ଯୁଗର ତୁଳନାରେ ଆହୁରି ଅଧିକ କେତେ କେତେ ଆଡ଼କୁ ଖୋଲି ଯାଇଥିଲା, ତାହା ଆମ ସାହିତ୍ୟିକ ତଥା କଳ୍ପନାଗତ ଜୀବନର କାତରତାଗୁଡ଼ାକୁ ହ୍ରାସ କରିବାରେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ୧୯୨୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜନୀତିକ ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ହିଁ ଆପଣାର ଲକ୍ଷ୍ୟରୂପେ ଘୋଷଣା କଲା । ପ୍ରାୟ ସେହି ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣାଲାଗି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଧୀନତାର ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରସ୍ଥ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଗୁଡ଼ିକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି ଅଭିଳାଷ କରିବାକୁ ସାହସ ବି କଲା ।

ସବୁଜ ଯୁଗକୁ ତରୁଣମାନେ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସେମାନେ କଲେଜରେ ପାଠ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ସହରରେ ରହୁଥିଲେ । ସହରକୁ ହିଁ ନୂତନ ଜୀବନର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ସେମାନେ ଏକ ବୃହତ୍ତର ଦେଶର ଅଂଶକୁ ବୁଝୁଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଯେ ଏକ ବିଶେଷ ବିଳାସ ନୁହେଁ, ସେହି ସତ୍ୟଟିକୁ ସେମାନେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଅଙ୍ଗେ ଲଗାଉଥିଲେ । ସେମାନେ ସାହିତ୍ୟକୁ ଜୀବନ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଶିଖିଲେ, ଜୀବନକୁ ଏକ ଭବିଷ୍ୟମୁଖୀ ପାରସ୍ପରିକତା ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଶିଖିଲେ, ଜୀବନକୁ ତାହାର ସବମୂଳ ଭୂମିରୁ ହିଁ ଠାବ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଜୀବନଠାରୁ ପଳାଇବା ଦ୍ୱାରା ଯେ ଜୀବନର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେମାନେ ଏହି ସତ୍ୟଟିକୁ ଜୀବନ-ସତ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାର ମାର୍ଗ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲେ ।

ବିଚାରଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିର ପକ୍ଷ ନେଇ ଏହି ଯୁଗର ଜଣେ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିନିଧି ସବୁଜଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକଟିର ଭୂମିକା ଦେଇଛନ୍ତି : "ବିଚାର କରିବାର ଅଧିକାର ଗୋଟିଏ ମୌଳିକ ଅଧିକାର । ଇତିହାସରେ ଯେଉଁଦିନ ଏ ଅଧିକାର କେତେକ ଲୋକ ଦାବୀ କଲେ, ସେଦିନ Humanism ବୋଲି ଗୋଟିଏ ନୂଆ ତରଙ୍ଗ ଉଠିଲା । ସେ ତରଙ୍ଗ ପଶ୍ଚିମ ସମୁଦ୍ରକୂଳରୁ ପୂର୍ବ ସମୁଦ୍ରକୂଳକୁ ମାଡ଼ିଆସିଛି ବୋଲି ତାକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନେକରି ବର୍ଜନ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତାହା ବିଶ୍ବଜନୀନ । ଯେଉଁ ଦିନଠାରୁ umanism, ସେହି ଦିନଠାରୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ" । (୩୨) ମାନବିକତାବାଦର ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ ସମୂହ ବା ସମାଜ । ତେଣୁ ତାହା ଅର୍ଥନୀତି ଓ ରାଜନୀତିକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନକ୍ସା ଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ରଖିଥାଏ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ପୁସ୍ତକର ଲେଖକଙ୍କ ମତରେ "ପ୍ରଥମେ ଦରକାର ଚିନ୍ତାର ସ୍ୱାଧୀନତା, ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଆର୍ଥିକ ସ୍ୱାଧୀନତା, ତୃତୀୟତଃ ରାଜନୈତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ।' (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୧୮୩)ସବୁଜମାନେ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକୁ ମଧ୍ୟ ବାଦ୍ ଦେଇ ନଥିଲେ । ଇଉରୋପରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ପରେ ଯେଉଁସବୁ ଆନ୍ଦୋଳନ, ବିପ୍ଳବ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନ ମଣିଷର ସମୂହକୁ କ୍ରମାଗ୍ରସର କରାଇ ଆଣିଥିଲା, ସବୁଜଗୋଷ୍ଠୀ ସେସବୁକୁ ମଧ୍ୟ ଠାବ କରି ଆପଣାର ପ୍ରେରଣାରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଆଉଜଣେ ସବୁଜ ଶ୍ରୀ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଇଂରେଜ କବି ଶେଲୀ, ଓ୍ୱାର୍ଡ଼ସ୍‌ଓ୍ୱାର୍ଥ ଏବଂ ଇଏଟ୍‌ସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ସିଏ ରୋମାଁ ରୋଲାଁ, ମାକ୍‌ସିମ୍ ଗର୍କି ଏବଂ ବିଏଟ୍ରିସ୍ ଉପରେ ନିଜେ ବି କବିତା ଲେଖିଛନ୍ତି । ସବୁଜମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଉପରୁ ମୋହ ତୁଟାଇ ଯଥାସମ୍ଭବ ଏକ ନୂତନ ଭବିଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଅନ୍ନଦା ରାୟଙ୍କର ଭାଷାରେ : "ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତରେ ପ୍ରାଚୀନକୁ ସନାତନ ବୋଲି ଭାବିବା ଆଦୌ ସତ୍ୟ ହୋଇ ନପାରେ । ସନାତନ ବୋଲି ଯଦି କିଛି ଥାଏ, ତେବେ ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ନୁହେଁ, ନିତ୍ୟ ବୋଲି ବରଣୀୟ । ତେବେ ତାହା ସ୍ୱଦେଶୀକ ନୁହେଁ, ତାହା ବିଶ୍ବଜନୀନ ।"

ବ୍ୟକ୍ତି ସଚେତନତା ଏବଂ ସମାଜସଚେତନତା ଦୁଇଟିଯାକକୁ ଯଥାର୍ଥ ସଙ୍ଗତି ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରି ବାଟ ଚାଲିବା ଆଦୌ ସହଜ ନୁହେଁ । ସାମନ୍ତବାଦରୁ ପୂରା ମୁକୁଳି ଆସି ନଥିବା ଏକ ସମାଜରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷଲାଗି ମଣିଷର ସମ୍ମାନ ଏବଂ ଏକ ସମ୍ମାନ-ଜନକ ପରିବେଶ ଦାବୀ କରିବା ଓ ସେହି ଅନୁସାରେ ନିଜ ଜୀବନକୁ ବଦଳାଇ ପାରିବା ମୋଟେ ସହଜ କଥା ନୁହେ । ସମ୍ଭବତଃ ସେଇଥିଲାଗି ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଏବଂ ସମ୍ମାନ ଦାବୀ କରୁଥିବା ଅନେକ ସାହିତ୍ୟିକ ଟିକିଏ ଗୋଡ଼ ଖସାଇ ଦେଇ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ହୋଇ ରହି ଯାଆନ୍ତି । ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ଏକ ସମ୍ମାନଜନକ ସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ଆପଣା ଲାଗି ସବାଆଗ ସମ୍ମାନ ଦାବୀ କରନ୍ତି, ଆପଣା ଲାଗି ମୁକ୍ତ ଧାବନମାର୍ଗଟିଏ

ଉଣ୍ଡାଳି ନେଇ ସେହି ବାଟଦେଇ ପଳାୟନ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ନିଜ ଜୀବନକୁ ନାନା ବେଦନାଦାୟକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ ପୂର୍ଣ୍ଣୀକରି ରଖନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସବୁଜମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ଆମେ ଏହିପରି ଏକ ଶୋଚନୀୟ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ସେମାନେ ସତେଅବା ପ୍ରଥମ ଘଣ୍ଟା ବିପ୍ଲବୀ ହୋଇ ଆଉ ଘଡ଼ିକୁ ଆଉକୁଆଡ଼େ ପଳାଇ ଯିବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି । ଏକାବେଳକେ 'ପ୍ରଳୟ-ପ୍ରେରଣା' ଓ ସୃଜନ-ସ୍ୱପ୍ନ' ଦୁଇଟାଯାକକୁ ଆଦରିବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରି ହନ୍ତସନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସବୁଜଯୁଗର କବିମାନଙ୍କର ଯାବତୀୟ ଧାବନ ଏବଂ ପ୍ରତି-ଧାବନରେ ଏହି ହନ୍ତସନ୍ତ ହେବାଟା ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉକୁଟି ଉଠିଛି । 'କମଳବିଳାସୀର ବିଦାୟ' କବିତାରେ ଅନ୍ନଦାଶଙ୍କର ଏକାବେଳେକେ କମଳବିଳାସୀ ହେବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି, କମଳବନକୁ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯିବାକୁ ବି ମନ କରିଛନ୍ତି । ସେ 'ପ୍ରଳୟପ୍ରେରଣା'ରେ :

ଯେତେ ପାପ ଯେତେ ମିଥ୍ୟା ଯେତେ ମୋହ ଯେତେ ପ୍ରବଞ୍ଚନା,
ଧର୍ମ ନାମେ ନୀତି ନାମେ ଜାତି ନାମେ ଯେତେ ଆବର୍ଜନା ।
ବୈଷମ୍ୟର ଭେଦରେଖା ଭଣ୍ଡତାର ଯେତେ ଆଚ୍ଛାଦନ,
ଦୁର୍ବଳର ହାହାକାର ପୀଡ଼ିତର ମରମବେଦନ ।
ବିଧିପଦେ ଧରଣୀର ଦୁଃଖଶୋକେ ଭରି ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳ,
ନିଷ୍ଠୁର ନିର୍ମମ ମୁହିଁ ନିର୍ବିକାରେ ସବୁ ଦେବି ଜାଳି ॥

ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ନିର୍ବିକାରେ ସବୁ ଜାଳିଦେବାକୁ ପଣ କଲାବେଳକୁ ଏଣେ ପଳାଇ ଯିବାର ଏକ ବ୍ୟାକୁଳତା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଭାରି ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ମାଡ଼ିବସିବାକୁ ଆସୁଛି । ସେ କହୁଛନ୍ତି :

ଯିବି ପଳାଇ ଦୂରେ ସୁଦୂରେ, ସ୍ୱପନଲୋକେ ଗୋପନପୁରେ,
ଗ୍ରହ ତାରକା ଏଡ଼ାଇ,
ଯଉବନର ଝରଣାକୂଳେ, ମଳୟ ଯହିଁ ନିୟତ ବୁଲେ,
କୁସୁମକେତୁ ଉଡ଼ାଇ ॥

ଏବଂ, "ସୃଜନସ୍ୱପ୍ନରେ,
ନୟନ ପରେ ନୟନ ରଖି, ମରମ ସାଥେ ମରମ ଯୋଖି,
ସ୍ୱପନସୁଖେ ଥିବା ଗୋ ।
ପ୍ରେମ ପୂରୁଣା ନହୁଏ ଯହିଁ, ଚାଲ ସେପୁରେ ଯିବା ଟଗୋ ସହି,
ଚାଲ ସେପୁରେ ଯିବା ଗୋ ॥

ପୁଣି, ଚାଲ ସେପୁରେ ଯିବା ଗୋ ପ୍ରିୟେ,
ଏ ମର ମରୁ ସହିବ କିଏ ?-ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆଗ ସ୍ୱୀକାର କରି ନପାରିଲେ ବଦଳାଇ ହୁଏ ନାହିଁ । ପଳାଇ ଯିବାକୁ ବସିଲେ ପଳାଇଯିବା ହିଁ ଧର୍ମ ହୁଏ, ବଦଳାଇବା, ଜାଳିଦେବା କଥାରେ ହିଁ ରହିଯାଏ । ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଲେଖିଛନ୍ତି :

ଯହିଁ ଗଗନେ ପବନେ ଅସୀମ ସ୍ୱପନ ଭରା, ଯହିଁ ନାହିଁ କୋଳାହଳ ବ୍ୟଙ୍ଗ ତୀବ୍ର ଖରା,
ଯହିଁ ମୁଗ୍‌ଧ ନୟନେ ପ୍ରଣୟ ଆତ୍ମହରା, ଯହିଁ ମଦିରାଗନ୍ଧେ ଯୌବନ ଦିଏ ଧରା ।
ସେ ଦେଶେ ଯିବି ମୁଁ ସେଦେଶେ ଉଡ଼ି ॥

ଏବଂ, ଏତିକ ଲେଖିବାର ଦୁଇମାସ ପରେ ସବୁଜ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି :

ସକଳ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ସକଳ ଜରା କାହିଁକି ଗୃହୁଁ ପଥେ,
ଅର୍ଦ୍ଧମୃତ କେବେ କି କାହିଁ ସବୁଜ ସୃଷ୍ଟି ରଚେ,
ରୋଧେ ଯେ ପଥେ ଧରେ ଯେ ଟାଣି ନିର୍ବିକାରେ ଯାଥରେ ହାଣି
କହ ନିର୍ଭିକ ପାଏଁ ମୁଁ ଯାନ୍ତି ସତ୍ୟ ଗୀତ ଗାଇ,
ଯୌବନକୁ ଦଳଇ କିଏ ଏସନ ଶକ୍ତି କାହିଁ ? (୬୭)

ଏବଂ, ନିର୍ବିକାର ହେବା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ପୁଣି ନିଜର ଦୁଃଖକୁ ନେଇ ସେଇ ବିକାରଗ୍ରସ୍ତତା :

ହତାଶ ମୁଁ ଗୋ ଜୀବନସାରା ଜୀବନ ମୋ'ର ବ୍ୟର୍ଥ
ଜୀବନ ଏକ ଅଶ୍ରୁଧାରା ନବୁଝେ କିଛି ଅର୍ଥ ॥ (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୨୬୪)

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କାଳନ୍ଦୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ସେହିପରି ଏକ ନୂତନ ସମାଜର ରଚନା ଲୋଡ଼ିଥିଲେ

କବିତା ଗଢ଼େ ଏକ ବିରାଟ ସମାଜର, ସବୁରି ଯହିଁ ଅଛି ବିଶ୍ୱରେ ହେଲେ ଘର ।
ସକଳେ ଲଭିବାକୁ ମୁଠାଏ ଦୁଧଭାତ, ଯୋଗ୍ୟ ଯେତେ ଯହିଁ ବାଳକ ବାଳିକା ତ ।
ଦୁଇଟା ଜାମା ଲୁଗା ପିନ୍ଧିବା ପାଇଁ ମିଳେ, ପଢ଼ିବା ପାଇଁ ବାଧା କାହାରି ନାହିଁ ତିଳେ ।
କହିବା ପାଇଁ କଥା ସବୁରି ଦାବୀ ଅଛି, ମୁଁ ସେହି ସମାଜର କବିତା ରଚେ ବସି ॥

ମାତ୍ର ତା' ସହିତ ବିଶ୍ୱ ଭିତରୁ ପଳାଇଯାଇ ନିଜ ଭିତରେ ନିବୁଜ ହୋଇ ରହିବାର ଏକ ଲୋଭ :

ଏ ବିଶ୍ୱ ଯଦି ମୋତେ ନପାରେ ବୁଝି, ମୋ' ବିଶ୍ୱ ରଚିବି ମୁଁ ନୟନ ବୁଜି,
ରହିବି ନିଶିଦିନ, ମୋହିରିଠାରେ ଲୀନ......

ଅନ୍ନଦାଶଙ୍କରଙ୍କର 'ପ୍ରଳୟ-ପ୍ରେରଣା'ରୁ କେତୋଟି ଧାଡ଼ିର ଉଲ୍ଲେଖ କରି କହିଲେ, ସବୁଜଗୋଷ୍ଠୀର କବିମାନେ ସମାଜକୁ ମାନିବେ ନାହିଁ ଓ ଲୋକମତକୁ ଚରଣତଳେ ଦଳି-ଦେବେ ବୋଲି ପଣ କରିଥିଲେ ; ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅମରାବତୀ ଗଢ଼ିବାକୁ ଏବଂ ଜଡ଼ଦେହରେ ଜୀବନସ୍ପନ୍ଦନ ଆଣି ଦେବାକୁ ପଣ କରିଥିଲେ । ସେସବୁ ଅକାଳେ ଉଜୁଡ଼ିଗଲା, ସେହି କବିତା ଭିତରେ ହିଁ ଖତମ୍ ହୋଇଗଲା । ସବୁଜମାନେ ଅକାଳରେ ପୀତବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲେ; ସମାଜକୁ ମାନିଲେ, ଲୋକମତକୁ ଘେନାକଲେ, କିଏ କେଡ଼େବଡ଼ ହେଲେ, କିଏ କେଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିଲେ । ପ୍ରାୟ ସେହିପରି ଏକ ଖେଦୋକ୍ତି କରି ଅନ୍ନଦାଶଙ୍କର କହିଛନ୍ତି : "ସେଦିନ ଆମ୍ଭେମାନେ ସବୁଜ 'ଶକ୍ତି'ର ସାଧନା କରିଥିଲୁ । ଆଜି ସେ ସାଧନା ଛାଡ଼ି ମୁଁ ଧରିଛି ସବୁଜ 'ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ'ର ସାଧନା ।" (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ-୩୨, ପୃଷ୍ଠା-୧୪୮) ପୁନଶ୍ଚ, "ଆମ୍ଭେମାନେ ପରା ପଣ କରିଥିଲୁ, ଚିରଜୀବନ ଚିର ନବୀନ ରହିବୁ, ଆମମାନଙ୍କର ସାଧନାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ପରା ଥିଲା 'ସବୁଜ ହେବୁ', 'ସବୁଜ ଥିବୁ', 'ସବୁଜ କରିବୁ' ? ମନର ତାରୁଣ୍ୟ ଅକ୍ଷୟ ରଖି ପ୍ରାଣରସର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟରେ ଭସାଇ ନେଇଯିବୁ ସମାଜର, ଜୀବନର ଯୁଗଯୁଗ-ସଞ୍ଚିତ ଆବର୍ଜନା, ଗତାନୁଗତିକର ଉପାସନା, ଅତୀତର ଅନ୍ଧ ଅନୁସରଣ, ବିଦେଶର ବ୍ୟର୍ଥ ଅନୁକରଣ ?" ଏସବୁ ପ୍ରକୃତରେ କିଛି ରହିଲା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପୁଣି ଗୋଟାଏ ପୀଠି ଛୁଡ଼ିଗଲା । ସବୁଜମାନେ ସୁନାପୁଅ ହେଲେ, ସିଆଣିଆ ହେଲେ, ପୁରୁଣା ଜୀବନର ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ାକୁ କାଢ଼ିବାର ସଂଗ୍ରାମରେ ସେମାନେ ନିଜ ପାଖରେ ହାରିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ବଙ୍ଗାଳି ବୋଲି ବାରି ଯେଉଁମାନେ ସେହିମାନଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରାୟ ଲଗାଲଗି ହୋଇ ରହି ଆପଣାର ଅନ୍ୟ ପଥ ଆଦରିଲେ ବୋଲି କହିଲେ, ସେମାନେ ଆହୁରି ଅଧିକ ପଳାୟନପନ୍ଥୀ ହେଲେ ।

ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ଆପଣାର କବିତାରେ କେତେ କେତେ ନୂଆ କାରିଗରୀ ଦେଖାଇଲେ, ତଥାପି ପଳାୟନଟାକୁ ହିଁ ମନ୍ତ୍ର କରି ରଖିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତା ମହାନଦୀରେ ଏକ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ବିହାର ନୁହେଁ, ତାହା ଅତୀତ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଏକ ବିହାର, ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାକୁଳ ଏକ ବିହାର । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ବାସ୍ତବ ତାଙ୍କ ଲାଗି ଅନ୍ଧାର ସମାନ :

ଫେରିବା କହୁଛ ବନ୍ଧୁ, ପୁଣି ଅନ୍ଧକାରେ ? ଫେରିବାକୁ ହେବ ସତେ ? ହାୟ ଏ ଜୀବନ,
ଅବସର ମିଳେନାହିଁ କ୍ଷଣେ ଭୁଲିବାରେ, ଜୀବନର ହାହାକାର ପ୍ରାଣର ଦହନ ॥

ପୁଣି, ଦକ୍ଷିଣା ପବନ ପାଖରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ମିନତି :

ସେହି ଦେଶେ ନିଅ ମୋତେ ଭୁଜ ପାଢ଼ି ଧରି ମୋତେ ଧର ;
ସନାତନ ସ୍ୱପ୍ନେ ଯିବ ଏ ଜଞ୍ଜାଳ ତେଜି ସଂସାରର ।

ସେହି ସନାତନ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ରଞ୍ଜି ହୋଇ କବି 'କୋଣାର୍କ' କବିତାରେ 'ବାରଶତ କବିଙ୍କର କଳ୍ପନା'ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ 'ପ୍ରାଦେଶିକ' କବିତାରେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କୁ ଗାଈ ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଗୋଚର ବୋଲି କହି ଉପଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ଏସବୁ ହୀନମନ୍ୟତା ନୁହେଁ, ଏସବୁ ଅବଦମିତ ଉଗ୍ରମନ୍ୟତାର ପ୍ରତିଲୋମ-ଉକ୍ତି । ଏକ ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ଗୀତ, ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ବ୍ୟାଧି । ଆପଣା ଘରେ କଳହୋଇ ବସି ବଡ଼ ହୋଇ ଦିଶିବା ଭଳି ଅନୁଭବ କରିବାର ଏକ ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ମଣିଷର ଗ୍ରହଣଶୀଳତା ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ତାହାର ଏକ ଉଦାହରଣ, ଡକ୍ଟର ମାନସିଂହଙ୍କ କଥାରେ : "ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟରେ ଖ୍ୟାତିପ୍ରାପ୍ତ କବିଗଣ ଏହି ଲେଖକ ନିକଟରେ ନାମମାତ୍ର । କେତେକଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ ଲେଖକ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଣି ନଥିଲେ । ପଡ଼ିଶାଘର ବାରିରେ ଫଳୁଥିବା ପନିପରିବା ଖବର ରଖିବାର ଯେଉଁ ଚତୁରତା ସାଧାରଣ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକଙ୍କଠି ଦେଖା ଯାଇଛି, ତାହା ଏହି ବୋକା ଲେଖକ ପାଖରେ ଆଦୌ ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି କାବ୍ୟ କବିତା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଲେଖକ ପଢ଼ି ପାରିନି ।" (୩୪) ଯେଉଁ ନମ୍ର ଶୈଳୀରେ କୁହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଏକ ଅହଙ୍କାରିତା, ତେଣୁ ଅନୁରାଗର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଅଳସ ମନ୍ୟତା ।

ନବଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ ଏହିସବୁ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ଗମନର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା । ଭାରତବର୍ଷୀୟ ରାଜନୀତିରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେତିକି ବେଳକୁ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ଓ ସାମ୍ୟବାଦୀମାନେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସରୁ ଅଲଗା ହୋଇଯାଉଥାନ୍ତି । ୧୯୩୬ ମସିହାରେ ଲକ୍ଷ୍ନୌଠାରେ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଲେଖକ ସମ୍ମିଳନୀର ଯେଉଁ ପ୍ରଥମ ଅଧିବେଶନ ବସିଥିଲା, ସେଥିରେ ସଭାପତିତ୍ୱ କରି ମୁନ୍‌ସୀ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ କହିଥିଲେ : "ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଆମ ଭିତରେ ଏକ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟି-କୋଣ ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ଆଣିପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଆମର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତଥା ବୌଦ୍ଧିକ ଆବଶ୍ୟକତାଗୁଡ଼ିକର ତର୍ପଣ କରି ପାରେ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଶକ୍ତି ବା ଗତିଶୀଳତା ଆଣି ଦିଏ ନାହିଁ, ଯାହା ଆମ ଭିତରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧର ଜାଗୃତି ଘଟାଇ ପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ଯଥେଷ୍ଟ ସଂକଳ୍ପର ସହିତ ଯାହା ଆମକୁ ଜୀବନର ନିରାଟ ବାସ୍ତବତାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାରେ କୌଣସି ସାହାଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ, ଆଜି ଆମଲାଗି ସେହି ସାହିତ୍ୟର ଆଦୌ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ତାହାକୁ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ମଧ୍ୟ ମୋଟେ ଉଚିତ ହେବ ନାହିଁ ।" ତା'ପରେ ୧୯୩୮ ମସିହା ଡିସେମ୍ବର ଶେଷଭାଗରେ କଲିକତାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ସେହି ସମ୍ମିଳନୀର ଏକ ଅଧିବେଶନରେ ଯେଉଁ ଘୋଷଣାପତ୍ରଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା, ଆମେ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥାଟିକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା : "ଆମେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛୁ ଯେ, ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମ ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଜୀବନର ମୌଳିକ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ । ଏଥିରେ କ୍ଷୁଧା,

ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ସାମାଜିକ, ଅନଗ୍ରସରତା ଏବଂ ରାଜନୀତିକ ପରାଧୀନତାର ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ। ଯାହା କିଛି ଆମକୁ ନିଷ୍କ୍ରିୟତା, ଉଦାସୀନତା ଏବଂ ମୂର୍ଖତା ଆଡ଼କୁ ଟାଣିନେବାକୁ ଚକ୍ରାନ୍ତ କରୁଛି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ ବୋଲି କହି ଅବଶ୍ୟ ବର୍ଜନ କରିବୁ ଏବଂ ଅପର ପକ୍ଷରେ ଯାହା ଆମଭିତରେ ଏକ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ମନୋଦୃଷ୍ଟିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ଆଣିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ ବୁଦ୍ଧି ଓ ବିବେକତାର ଆଲୋକପାତ ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଆମର ଯାବତୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ତଥା ରୀତିଗୁଡ଼ିକର ପରୀକ୍ଷା କରି ପାରୁଥିବ, ଯାହା ଆମକୁ କର୍ମପ୍ରବୃତ୍ତ କରିପାରିବ, ଆମକୁ ସଙ୍ଗଠିତ ହେବାରେ ତଥା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିବ, ଆମେ ସେହିସବୁକୁ ହିଁ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବୁ।'' (୩୫) ଏହି ନୂତନ ଉଦ୍‌ବେଳନର ଏକ ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ରୂପେ ଓଡ଼ିଶାରେ ନବଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା।

୧୯୩୫ ମସିହାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏହି ସଂସଦର ମୁଖପତ୍ର ରୂପେ ୧୯୩୬ରେ 'ଆଧୁନିକ' ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା। ଆରମ୍ଭକାଳରେ ଏହା ଆଦୌ କେବଳ ଏକ ରାଜନୀତିକ ପତ୍ରିକା ହେବାଲାଗି ମୋଟେ ଚେଷ୍ଟା କରି ନଥିଲା। ତାହାର ଦୃଷ୍ଟି ମୁଖ୍ୟତଃ ସାହିତ୍ୟିକ ଥିଲା। ପତ୍ରିକାଟିଏ ବିଭିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶ୍ରୀ ଜବାହାରଲାଲ ନେହେରୁ, ମାକ୍‌ସିମ୍ ଗର୍କି ଏବଂ ଶିଳ୍ପୀ ଶ୍ରୀ ବିମ୍ବାଧର ବର୍ମାଙ୍କର ଚିତ୍ର ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା। ଗୋଟିଏ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନବକୃଷ୍ଣ ଚୌଧୁରୀ 'ବୈଜ୍ଞାନିକ ସାମ୍ୟବାଦ' ଉପରେ ପ୍ରବନ୍ଧଟିଏ ଲେଖିଥିଲେ। ଆଉଏକ ସଂଖ୍ୟାରେ ଜବାହାରଲାଲଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଲେଖାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ବି ବାହାରିଥିଲା ଏବଂ ସଂସଦ ତରଫରୁ ତାଙ୍କୁ ଏକ ଅଭିନନ୍ଦନ ଦିଆଯାଇଥିଲା। ୧୯୩୬ ମସିହାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ସଂସଦର ସମ୍ମିଳନୀରେ ସଭାପତିର ଭାଷଣ ଦେଇ ଶ୍ରୀ ରାମପ୍ରସାଦ ସିଂହ କହିଥିଲେ, "ମାନବକୁ ତାହାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରୁ ମୁକ୍ତ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ଏକ ସ୍ୱାଧୀନ ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବାଦୌ ଆବଶ୍ୟକ। ଏ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଭଗବାନ' ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନ ଥିବ, ଧର୍ମ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିବ, ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ସମସ୍ୟାକୁ ଧରି ଏହା ଅଗ୍ରସର ହେବ। ଏହିପରି ଏକ ସାହିତ୍ୟ ରୁଷିଆରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ସେହି ଆଦର୍ଶ ଧରିବାକୁ ହେବ।'' ଏହିସବୁ ଉଦ୍‌ଗାର ପଛରେ ଯେଉଁ ନିଷ୍ଠାପର ଉତ୍ସାହଟି ରହିଥିଲା, ଆମେ ତାହାକୁ ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ଧାରାଟିକୁ ବୁଝିବାର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସୂତ୍ରକ ବୋଲି ଜାଣିବା। କାରଣ ରୁଷିଆରେ ସେତେବେଳକୁ ଷ୍ଟାଲିନ୍ ଅମଳର ବର୍ବର ଦମନଗୁଡ଼ାକ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା। ଅବଶ୍ୟ ଭାରତଯାଏ ସେହିସବୁ ଖବର ଆସି ପହଞ୍ଚି ନଥିଲା।

ନବଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦରେ ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟ କରୁଥିଲେ, କ୍ଷେତ୍ରାନ୍ତରରେ ଠିକ୍ ସେହିମାନେ ହିଁ ରାଜନୀତି ଭିତରେ ବି ରହିଥିଲେ। ସମ୍ଭବତଃ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ

କେଉଁଠି ଯେ ରାଜନୀତି ଆସି ସାହିତ୍ୟକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପକାଇଲା, ସେ କଥାଟିକୁ ମୋଟେ ଜଗି ହେଲାନାହିଁ । କ୍ରମେ ସାହିତ୍ୟିକ ସ୍ପୃହା କମ୍ ହୋଇଗଲା । ସେଥିଲାଗି ସମସ୍ତ ଅଣ୍ଟିଲା-ନାହିଁ । ରାଜନୀତିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାନୁରୋଧରେ ସାହିତ୍ୟର ମୁକ୍ତ ଦ୍ୱାରଟିକୁ ହୁଏତ ମୋଟେ ମୁକ୍ତ କରି ରଖି ହେଲାନାହିଁ । ବରଂ ପୁରବା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ 'ଆଧୁନିକ' ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିବର୍ତ୍ତନଧାରା ମଧ୍ୟରେ ତାହାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ୱାକ୍ଷର ରହିଗଲା । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ଏକ ନୂତନ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଖୋଲି ଦେଇଗଲା ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟିକ ଆକାଂକ୍ଷାକୁ ପ୍ରାୟ ସବୁଦିନ ଲାଗି ଏକ ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ଖିଅ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଗଲା । ସବୁଜ ପଛରେ ପଡ଼ି ରହିଲେ, ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ିଗଲେ । 'ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବି କାହିଁକି ?' ଅର୍ଥାତ୍ 'ଇଂରାଜୀରେ ନଲେଖିବି କାହିଁକି ?' ବୋଲି ସଂଶୟମାନ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଗଲା । ଅନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଗୁଡ଼ିକୁ ମନ କରାଗଲା । ସ୍ୱପ୍ନଗୁଡ଼ାକ ଖାଲି କେତେଗୁଡ଼ାଏ ବନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଗଲା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ସର୍ବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରେରଣା ବୋଲି ଏକଦା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ବାଟକୁ ଡରିଲେ, ସ୍ୱୀକୃତିଗୁଡ଼ାକୁ ଆଦରିନେଲେ, ସୁଅ ଭିତରେ କୁଆଡ଼େ ମିଶିଗଲେ ।

ସାହିତ୍ୟର ମାଧ୍ୟମରେ ସମତା ଲୋଡ଼ିବା, ସାମାଜିକ ନ୍ୟାୟ ଲୋଡ଼ିବା ଏବଂ ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ଅପନୋଦନ ଲୋଡ଼ିବା, ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ମଣିଷର ଆଦିକାଳରୁ ରହି ଆସିଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର 'ରିପବ୍ଲିକ୍' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି, "ଯେ କୌଣସି ସାଧାରଣ ସହର, ତାହା ଯେତେ ସାନ ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ବସ୍ତୁତଃ ତାହା ଦୁଇଟି ଅଲଗା ଅଲଗା ସହରରେ ସର୍ବଦା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ; ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ଦରିଦ୍ରମାନଙ୍କର ସହର, ଆରଟି ଧନାଢ୍ୟମାନଙ୍କର । ଦୁଇ ସହର ପରସ୍ପର ସହିତ ସତତ ଯୁଦ୍ଧରତ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି ।" ୧୮୩୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂଲଣ୍ଡର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଅର୍ଥନୀତିଜ୍ଞ ଉଇଲିଅମ୍ କବେଟ୍ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଯେଉଁ ସମାଜରେ ଶ୍ରମିକମାନେ ପ୍ରାୟ ଘୁଷୁରି ପରି ଜୀବନ ବଞ୍ଚିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥାନ୍ତି, ସେହି ସମାଜର ତିଷ୍ଠି ରହିବା ଲାଗି ଆଦୌ କୌଣସି ଅଧିକାର ନାହିଁ । ୧୮୪୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆପଣାର ଏକ ରାଜନୀତିକ ଉପନ୍ୟାସରେ ଉପନ୍ୟାସକାର ବେଞ୍ଜାମିନ୍ ଡିସ୍ରାଏଲି ଯେକୌଣସି ଦେଶର ଧନୀ ଏବଂ ଦରିଦ୍ରଙ୍କୁ ଦୁଇଟି ଅଲଗା ଅଲଗା ଜାତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦୌ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନ ଥାଏ, ପରସ୍ପର ପ୍ରତି କୌଣସି ସହାନୁଭୂତି ବି ନଥାଏ । ପରସ୍ପରର ସଂସ୍କାର, ଚିନ୍ତାଧାରା ଏବଂ ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ଏମାନେ ସତେଅବା ଦୁଇଟା ଏକାବେଳେକେ ଅଲଗା ମଣ୍ଡଳରେ ବାସ କରୁଥିବା ମଣିଷଙ୍କ ପରି ଅଜ୍ଞ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଏମାନେ ସତେଅବା ଦୁଇଟା ଅଲଗା ଅଲଗା ଗ୍ରହରେ ବାସ କରୁଥିବା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପରି ପରସ୍ପରଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଲାଳନପାଳନ

ଅଲଗା ଅଲଗା ପ୍ରକାରର ହୋଇଥାଏ, ଏମାନେ ଅଲଗା ଅଲଗା ଖାଦ୍ୟ ବି ଖାଆନ୍ତି, ଅଲଗା ଅଲଗା କାଇଦାରେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ଏବଂ ଅଲଗା ଅଲଗା ଆଇନ୍ ଦ୍ୱାରା ବି ପରିଚାଳିତ ହେଉଥାନ୍ତି । (୩୭)

ତେଣୁ, ଧନୀ ଓ ଦରିଦ୍ରଙ୍କର ସମ୍ପର୍କଗତ ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆଣିବାଲାଗି ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ମନୁଷ୍ୟତା-ଆଧାରିତ ଆତ୍ମୀୟତା ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ସହିତ ଏକାଠି ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଦେଉଥିବା ଏକ ଅନୁକୂଳ ସମାଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଯେ ଆମକୁ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ, ତାହାର ଆଦୌ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମ ଆଗରେ ଟଲଷ୍ଟୟ୍ ଏବଂ ରୋମାଁ ରୋଲାଁ ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି । ବିଶେଷତଃ ଭାରତବର୍ଷ ପରି ଏକ ଦେଶରେ, ଯେଉଁଠାରେ ତିନିଚଉଠ ମଣିଷ ଦରିଦ୍ର ଓ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ଏକ ଅନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟୋଚିତ ସମାଜର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ଆଗ୍ରହ ହୋଇ ରହିପାରିବା ଉଚିତ । ସାହିତ୍ୟିକ ପଳାୟନ-ପନ୍ଥୀ ନ ହେଲେ ସେପରି ହେବ ହିଁ ହେବ । ଅନେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ମଣିଷର ବାସ୍ତବ ଜୀବନକୁ ସାହିତ୍ୟର ରୂପ ଦେଇଥିବା ଶ୍ରୀ ଶରତଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏକ ମନ୍ତବ୍ୟ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ପାରେ । "ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟରେ ଶାସନତନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟ ନିନ୍ଦିତ ଯେଉଁ ଦେଶର ଗ୍ରନ୍ଥକାରକୁ ଜାଣି କରି ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ଏବଂ ଲେଖି-ସାରିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଭୟରେ କଣ୍ଟକିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ, ସେହି ଦେଶରେ ଜଣେ ମଣିଷ କାହିଁକି ଲେଖକ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ? ସେହି ଦେଶର ଅସତ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ରସାତଳରେ ବି ଯାଇ ବୁଡ଼ିଗଲେ କ'ଣ କ୍ଷତି ହୋଇ ଯାଉଛି ? ସତ୍ୟହୀନ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟରେ ଆଜି ସେଥିଲାଗି ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଗତି ନାହିଁ, ପ୍ରାଣ ବି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆଜି ସାହିତ୍ୟ ନାମରେ ଦେଶରେ କେବଳ ଟୋକେଇ ଟୋକେଇ ଆବର୍ଜନାର ସୃଷ୍ଟି ହେବାରେ ଲାଗିଛି ॥" (୩୭) ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ଭାରତ ପରାଧୀନ ଥିଲାବେଳେ ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖିଥିଲେ । ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅବସ୍ଥାର ବିଶେଷ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅନ୍ତତଃ, ଜଣେ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକର ହୃଦବୋଧ ହେବାଭଳି ହୁଏତ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହିପରି ଏକ ବିଶେଷ ମାନବ-ସଚେତନତା ଆଣିବାରେ ନିମିତ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ନବଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ ଆମଲାଗି ସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିବ । ସେହି ସଚେତନତା ପ୍ରାକ୍-ସ୍ୱାଧୀନ ଯୁଗରେ ଆହୁରି କେତେ ମାନବବାଦୀ କବିଙ୍କୁ ଜନ୍ମଦେବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଛି । ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନର ସାହିତ୍ୟିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିଟିକୁ ତାହା ନାନାଭାବେ ପୁଷ୍ଟ କରିଛି । ଏହି କବିମାନଙ୍କୁ ଆମେ କେବଳ ମାର୍କସ୍‌ବାଦୀ ବୋଲି କହିପାରିବା ନାହିଁ ।

ସେହି ଚେତନାକୁ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଏକ ମାର୍କସ୍‌ବାଦୀ ଚେତନା ବୋଲି ବି କହି ପାରିବା ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ସେତିକିଠାରୁ ଅନେକ ଅଧିକ ।

ମାନବତାବାଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସଂଜ୍ଞା ରହିଛି । ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ କୁଆଡ଼େ ଏକ ମାନବତାବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟି ଭେଦ ରହିଛି ବୋଲି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଇଉରୋପରେ ମାନବତାବାଦର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀ ରହିଛି । ମାନବତାବାଦର ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କରଣଟି ବିଷୟରେ ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀ ଅଗେହାନନ୍ଦ ଭାରତୀଙ୍କର ମତ ହେଉଛି : (୩୮) "ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନେ ମାନବତାବାଦର ଯେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଥାନ୍ତି, ସେଥିରେ ଏକ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ଲଗାଇ ତାହାକୁ ଏକ ଧାର୍ମିକ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଓ ବୃତ୍ତିରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଯାଇଥାଏ । ଏହି ମାନବତାବାଦ ଭିତରେ ମୂଳତଃ ମନୁଷ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ନଥାଏ । ବ୍ୟକ୍ତି ସେଠାରେ କେବଳ ଏକ ସାମାଜିକ ପରମ୍ପରା, ବିଧାନବ୍ୟବସ୍ଥାର ବସ୍ତୁମାତ୍ର ହୋଇ ରହିଥାଏ, ତାହାକୁ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରି ଦିଆ ଯାଇଥିବା ଏକ ପଦ ଓ ସ୍ଥାନରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ଅଥବା, ତାହାକୁ ଏପରି ଏକ କାଲ୍‌ପନିକତା ରୂପେ ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରା ଯାଇଥାଏ, ଯାହାକି ଆପଣାକୁ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ଭାବରେ କୌଣସି ଏକ ଅଧିକ ସ୍ଥାୟୀ ବସ୍ତୁ, ଅତି-ମାନବୀୟ, ଦିବ୍ୟ ବା ପରମତତ୍ତ୍ୱର କୌଣସି ଏକ ଉଚ୍ଚ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ କରିଦେଇ ଆପଣାର ସାର୍ଥକତା ଲାଭ କରେ ।

ମାର୍କସ୍‌ବାଦ ଏବଂ ସାମ୍ୟବାଦ ଏହି ପାରମ୍ପରିକ ମାନବତାବାଦକୁ ଏକ ନୂତନ ଆହ୍ୱାନର ସମ୍ମୁଖୀନ କରାଇ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଧୂର୍ଜଟୀ ପ୍ରସାଦ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମତରେ ଇଂଲଣ୍ଡ ଓ ଫ୍ରାନ୍‌ସର ସାମ୍ୟବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ-ଐତିହ୍ୟଟିରୁ ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଓ ଲେଖକମାନେ ଆପଣାକୁ ଅନେକ ଦିନ ଯାଏ ବଞ୍ଚିତ କରି ରଖିଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ତୃତୀୟ ଦଶକ ସରିକି ଯାଇ ଯେତେ ଶିଥିଳ ଭାବରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷରେ ତାହାର ସ୍ୱର୍ଣଟି ଆସି ବାଜିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ମହାଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ହିଁ ସେହି ସମ୍ପର୍କ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ ହେଲା ; ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ଯେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଅନେକେ ମାର୍କସ୍‌ବାଦକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ଦେଖିଥିଲେ ଓ ତାହାର ସେହି ରୂପଟି ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । (୩୯)

ପୁସ୍ତକ ଟିପପଣୀ :

1. S. Bannister : British Colonization and Coloured Tribes, William Ball, London, 1838, ପୃଷ୍ଠା-26

୨ । J. A. Dubois : Letters on the State of Christianity in India, Longman etc. and Green, London; 1823, ପୃଷ୍ଠା-148

୩ । Andrew Fuller : An Apology for the late Christian Missions to India, London 1808, ପୃଷ୍ଠା-82

୪ । Arnold J. Toynbee : Mankind and Mother Earth, Granada Publishing Ltd. London, 1978, ପୃଷ୍ଠା-494

୫ । Gopal Haldar : Vidyasagar, a Reassessment, People's Publishing House, New Delhi, 1972, ପୃଷ୍ଠା-77

୬ । A. L. Basham (Ed.) : A Cultural History of India, Clarendon Press, Oxford 1975, ପୃଷ୍ଠା-366

୭ । ସେହି ଆକର୍ଷଣର ପରମ୍ପରା ପ୍ରାୟ ଆମ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ ମଧ୍ଯ ବହିଏତ ଗଡ଼ି-ଆସିଛି । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ କବି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଟି ଏସ୍ ଇଲିଅଟ୍ ଏକ କାଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାଲାଗି ଭାରି ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇଥିଲେ ।

୮ । ଶଙ୍କରୀପ୍ରସାଦ ବସୁ : ବିବେକାନନ୍ଦ ଓ ସମକାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷ, ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ମଣ୍ଡଳ ବୁକହାଉସ୍, କଲିକତା-୯, ୧୯୬୭, ପୃଷ୍ଠା-୩୯୮

୯ । Naik, Desai and Kallapur (Ed.) : The Image of India in Western Creative Writing, Karnatak University, Dharwar 1971, ପୃଷ୍ଠା-119

୧୦ । John Campbell Oman : The Brahmans, Theists and Muslims of India, Indological Book House, Delhi, ପୃଷ୍ଠା-୯୫ (ପାଦଟୀକା)

୧୧ । M. N. Das (Ed.) : Sidelights on History and Culture of Orissa, Vidyapuri, Cuttack-2, 1977, ପୃଷ୍ଠା-୧୧୯

୧୨ । ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ମହାନ୍ତି : ଜୀବନ-ପଞ୍ଜିକା (ପ୍ରଥମଭାଗ), କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ, କଟକ ୨, ୧୯୭୦, ପୃଷ୍ଠା-୯୪

୧୩ । "ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନ ସକଳ ଭାଷା ହଇତେ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ଉତ୍ତମା ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣମୟତ୍ୱପ୍ରଯୁକ୍ତ ଏକ ଦ୍ୱ୍ୟକ୍ଷର ପଶୁପକ୍ଷୀଭାଷା ହଇତେ ବହୁତରାକ୍ଷର ମନୁଷ୍ୟଭାଷାର ମତ ଇତ୍ୟାନୁ-ମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ସର୍ବୋତ୍ତମା ଏଇ ନିଶ୍ଚୟ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଭାଷା ହଇତେ ଗୌଡ଼ଦେଶୀୟ ଭାଷା ଉତ୍ତମା ସର୍ବୋତ୍ତମା ସଂସ୍କୃତଭାଷା ବାହୁଲ୍ୟ ହେତୁକ ।"

ଏହାର ମୋଟାମୋଟି ଅର୍ଥ ହେଉଛି : "ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ସବୁ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ ଉତ୍ତମ । ଦୁଇଅକ୍ଷରିଆ ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ଭାଷା ତୁଳନାରେ ବହୁ ଅକ୍ଷରଯୁକ୍ତ ମଣିଷର ଭାଷା ଯେତିକି ଉପରେ, ଅନ୍ୟ ଭାଷାଠାରୁ ସଂସ୍କୃତର ସ୍ଥାନ ସେତିକି ଉପରେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଭାଷା ମଧ୍ୟରୁ ଗୌଡ଼ଦେଶୀୟ ଭାଷା ଉତ୍ତମ, କାରଣ ଏଥିରେ ସର୍ବୋତ୍ତମ୍ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ବହୁତ ଶବ୍ଦ ରହିଛି ।"

୧୪ । ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀନିବାସ ଉଦ୍‌ଗାତା ଓ ଅନ୍ୟମାନେ (ସମ୍ପାଦିତ) : ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ, ଆମ୍ର-ପ୍ରକାଶନୀ, ବଲାଙ୍ଗିର, ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା-୨୦୨

୧୫ । ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ : ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ, ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ବିଭାଗ, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ, ୧୯୫୨

୧୬ । Eschmann, Kulke and Tripathi (Ed·) : The Cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa, Manohar Publications, New Delhi, 1978 ଗ୍ରନ୍ଥରେ Dr. Anncharlotte Eschmanm ଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ, ପୃଷ୍ଠା·383

୧୭ । Priya Ranjan Sen (Ed) : Florence Nightingale's Indian Letters, Calcutta 1937·

୧୮ । ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମବିକାଶ, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୨୮୧

୧୯ । ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର : ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ଆଦିଯୁଗ), ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ, ୧୯୬୪, ପୃଷ୍ଠା-୧୯୯

୨୦ । ଶ୍ରୀ ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀ : ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଓ ଉତ୍କଳେ ନବଯୁଗ ଜିଜ୍ଞାସା, କଲିକତା-୨୯, ପୃଷ୍ଠା-୫୦

୨୧ । ଶ୍ରୀ ଭଗବାନ ମେହେର : ପିତୃପ୍ରସଙ୍ଗ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨, ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା-୧୮୭, ୧୯୬,

୨୨ । J· V ବୋଲ୍‌ଟନ : ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଓ ମନୀଷୀ ଫକୀରମୋହନ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ, ୧୯୭୬, ପୃଷ୍ଠା-୧୦

୨୩ । ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ), କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨ ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ, ୧୯୬୩, ପୃଷ୍ଠା-୬୮

୨୪ । ତାରଣୀଚରଣ ଦାସ 'ଶବ୍ଦାନନ୍ଦ' : ସମୀକ୍ଷାୟନ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ-୨, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା-୧୨୮

୨୫ । ପଣ୍ଡିତ ବାଇକୋଳି ମହାପାତ୍ର : ଓଡ଼ିଆ ଆନ୍ଦୋଳନର ଇତିହାସ, ଗୋପବନ୍ଧୁ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର, କଟକ-୧, ୧୯୭୬, ପୃଷ୍ଠା-୮୭-୮୮

୨୬ । **Two Bachelors of Arts : The Oriya Movement, Ganjam Oriya Samaj, 1919,** ପୃଷ୍ଠା-୧୬୪

୨୭ । ରାଧାନାଥ ଏକଦା ଗୋଟିଏ ଚିଠିରେ ଲେଖିଥିଲେ : "ମୋର ରଚନା ସହିତ ଜୀବନର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ମୁଁ କେବଳ ବହିଃସଂସାରର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଧ୍ୟାନ ବ୍ୟାପୃତ ରହେ ।"— ଶ୍ରୀ ଦେବୀପ୍ରସନ୍ନ ପଟ୍ଟନାୟକ : ଜୀବନଲିପି, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ ୧୯୫୭, ପୃଷ୍ଠା-୮

୨୮ । ତୁଳନୀୟ :

ସ୍ୱଜାତିର ସିଂହାସନ ଉଚ୍ଚ କରେ ଗଡ଼ୋ,
ଏଇ କଥା ମନେ ରେଖେ ସତ୍ୟ ଆରୋ ବଡ଼ୋ ।
ସ୍ୱଦେଶେରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯଦି ତାଁରୋ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଓଠୋ ।
କରୋନା ଦେଶେର ଲାଗି ମାନୁଷେରେ ଛୋଟୋ ।
ତୋମାର ଲେଖନୀ ଯେନ ନ୍ୟାୟଦଣ୍ଡ ଧରେ,
ନିର୍ବିଚାରେ ଶତ୍ରୁମିତ୍ର ସକଲେର ପରେ ॥ —ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

[ଦେଶ (ବଙ୍ଗଳା ପତ୍ରିକା), ୬ । ୧୦ । ୭୯, ପୃଷ୍ଠା-୯]

୨୯ । ଡ. ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର : ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ନବଜାଗରଣ ଯୁଗ) ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୪୪

୩୦ । **Maurice Keen : The Pelican History of Medieval Europe, Penguin, London, 1969,** ପୃଷ୍ଠା-୨୬୧

୩୧ । ଡ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ପ୍ରବନ୍ଧମାନସ, କିତାବ ମହଲ, କଟକ-୩, ପୃଷ୍ଠା-୭୮

୩୨ । ଅନ୍ନଦାସଙ୍କର ରାୟ : ସବୁଜ ଅକ୍ଷର, ଦାସ ବ୍ରଦର୍ସ୍, କଟକ-୨, ୧୯୬୬; ଭୂମିକା

୩୩ । ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ), ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, କଟକ, ୧୯୭୫ ପୃଷ୍ଠା-୧୧୪, ୧୧୫

୩୪ । ଗୁରୁଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମତ ଓ ଗତି, ନବଯୁଗ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, କଟକ; ୧୯୬୮, ପୃଷ୍ଠା-୧୩୩ରେ ଉଦ୍ଧୃତ ।

୩୫ । Sudhi Pradhan, Marxist Cultural Movement in India, Chronicles and Documents—National Book Agency Pvt. Limited, Calcutta 1979 ପୃଷ୍ଠା-53,21,

୩୬ । John Burnett, Plenty and Want, Penguin Books, London, 1968, ପୃଷ୍ଠା-୭୪

୩୭ । ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ତରୁଣେର ବିଦ୍ରୋହ, ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଲାଇବ୍ରେରୀ, କଲିକତା-୬, ପୃଷ୍ଠା-୨୭

୩୮ । Swami Agehananda Bharati, Great Tardition and Little Traditions, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1978, ପୃଷ୍ଠା-46

୩୯ । Dhurjati Prasad Mukherjee, Sociology of Indian Culture, Rawat Publications, Jaipur 1979 ପୃଷ୍ଠା-123

—*—

ଅଷ୍ଟମ ସ୍ତମ୍ଭ

ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ- ପ୍ରତାରଣା, ପଳାୟନ ଓ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି

—୧—

୧୯୫୦ ବେଳକୁ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ମୁଖରେ ଏପରି ଦୁଇଟି ଘଟଣା ଘଟି-ସାରିଥିଲା, ଯାହାକି ତାକୁ-ପ୍ରାୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ନୂତନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଣି ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ କରାଇ ଦେଇଥିଲା, ତାହାକୁ ନାନା ନୂତନ ଆହ୍ୱାନର ମଧ୍ୟ ସମ୍ମୁଖୀନ କରାଇଥିଲା । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଉଛି ଭାରତବର୍ଷର ରାଜନୀତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା-ପ୍ରାପ୍ତି । ଭାରତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଯେଉଁ ନେତୃତ୍ୱଟି ପୁରୋଭାଗରେ ରହି ଆସିଥିଲା, ତାହା କେବେହେଲେ କେବଳ ରାଜନୀତିକ ଥିଲା । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ସେହି ନେତୃତ୍ୱଦୃଷ୍ଟିର ଭିତ୍ତି ହୋଇ ରହିଥିଲା, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଦେଇ ସାମାଜିକ ତଥା ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଗଠନ କରିବା ତା' ସ୍ୱପ୍ନର ଏକ ଅଂଶ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଏବଂ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ଦେଶ କହିଲେ ଦେଶରେ ବାସ କରୁଥିବା ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ହିଁ ସବାଆଗ ବୁଝୁଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ଭାରତୀୟ ମୁକ୍ତି ସଂଗ୍ରାମର ନେତୃତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ଏହି ଦେଶରେ ଜାତୀୟତାର ସଂଜ୍ଞା ଯାବତୀୟ ଭାବପ୍ରବଣତାକୁ ଟପି ଅସଲ ଭୂମିଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାଲାଗି ଏବଂ ସେହି ସର୍ବନିମ୍ନ ଭୂମିରୁ ହିଁ ଦେଶର ନିୟତିଟିକୁ ଗଢ଼ି ଆଣିବା ଲାଗି ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ରଖିଥିଲା । ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଏବଂ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନଟି ଦ୍ୱାରା କମ୍ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇନଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷର ଅଧିକାଂଶ ରାଜନୀତିକ ଏବଂ ଜାତୀୟ ନେତା ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସୁପରିଚିତ ଥିଲେ । ମୈଥିଲୀଶରଣଙ୍କର 'ଭାରତ-ଭାରତୀ'ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର 'କାରା କବିତା' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନେକାନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ତନ୍ନିହିତ ସ୍ୱପ୍ନମାନ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଯୁଗଟିର ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପୃଥିବୀଯୁଦ୍ଧ ଆମ ପୃଥିବୀକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରି ଆଣିଲା । ଯେଉଁ ଇଉରୋପ ଅର୍ଥାତ୍ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପୃଥିବୀ ସେହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଆପଣାକୁ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଯନ୍ତ୍ରୀରୂପେ

ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ, କରାଇଥିଲା, ତାହାର ସଭ୍ୟତାଦୃଷ୍ଟିଟି ନାନା କାରଣରୁ ମୁକ୍ତିପରେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ହୋଇଗଲା । ଭାରତବର୍ଷ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କାଳ ଲାଗି ଇଉରୋପୀୟ ଶାସନରେ ରହି ଆସିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ଅସଲ ସଂକ୍ରମଣ ଏଠାରେ ବସ୍ତୁତଃ ମୁକ୍ତି ପରେ ହିଁ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଭାବରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ସଂକ୍ରମଣ ସମ୍ଭବତଃ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ କେବଳ ଉପରଭାଗଟାକୁ ଭେଦି ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କଲା ଏବଂ ପ୍ରାୟ ସଂକ୍ରମିତ ପକ୍ଷଟିର ସ୍ୱୀକୃତି ଏବଂ ସମ୍ମତି ସହିତ ତାହା ଭିତରର ଚେରଗୁଡ଼ାକୁ ମଧ୍ୟ ଭାରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଭାବରେ ଦୋହଲାଇ ପକାଇବାକୁ ଆସିଲା । ଏହି ନୂତନ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ସଂକ୍ରମଣଗୁଡ଼ିକ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଯେଉଁସବୁ ନୂତନ ଆହ୍ୱାନର ସମ୍ମୁଖୀନ କରାଇଲା, ଏକାଧିକ କାରଣରୁ ଭାରତ ସେଗୁଡ଼ିକର ଭାଜନ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସମଗ୍ର ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ଅଙ୍ଗରୂପେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଭାଜନ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସେହି ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ହିଁ ଏକ ଅବକ୍ଷୟଯୁଗ ଲାଗି ଭୂମି ଯୋଗାଇ ଦେଇ ଗଲା ।

ରାଜନୀତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ସମୂଳ ଏବଂ ସମଗ୍ର ସାମାଜିକ ଏବଂ ଆର୍ଥିକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆସିଥାନ୍ତା । ଭାରତର ତତ୍କାଳୀନ ନେତୃତ୍ୱ ହୁଏତ ସେଥିଲାଗି ମୋଟେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲା, ସମ୍ମତ ବି ନଥିଲା । ପ୍ରଥମ ପରିବର୍ତ୍ତନର ବୀରମାନେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିବର୍ତ୍ତନଟି ଲାଗି ବାଟ କଢ଼ାଇ ନେଇଯିବାକୁ ଆଦୌ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ । ପୁରାତନ ସହିତ ଲଢ଼ି ଆସିଥିବା ସଂଗ୍ରାମୀମାନେ ନୂତନଲାଗି ଆବଶ୍ୟକ କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାଲାଗି ଆଦୌ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଅବସର ନେବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ, ଭୋଗ କରିବାକୁ ଓ କ୍ଳାନ୍ତି ମେଣ୍ଟାଇବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ଳାନ୍ତି ହିଁ ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିବାକୁ ଆସିଲା, କ୍ଳାନ୍ତ ସଂଗ୍ରାମୀମାନେ ମନ୍ତ୍ରୀ ହେଲେ, ଦୃଷ୍ଟି ହରାଇଲେ, କଦ୍ ହରାଇଲେ । ଭୋଗ ସହିତ ଖାରୁଚାଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ବଢ଼ିଲା, କ୍ଷମତା ହିଁ ଅସଲ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରୂପେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଏକ ନୂତନ ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତିର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତି ହାତରେ ସକଳ କ୍ଷମତା କ୍ରମଶଃ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଠୁଳ ହୋଇ ରହିଲା; ତାହାର ହାତରେ ଧନ ରହିଲା; ସଭ୍ୟତାଟା ବି ତାହାର ଆଖିର ଓଲମ ଅନୁସାରେ ଚାଲିଲା । ଭୋଗୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶିକ୍ଷାଘରର ମାଲିକ ହୋଇ ରହିଲା । ଆମ ସାହିତ୍ୟ ବି ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ହାତରେ ରହିଲା । ଭବିଷ୍ୟତକୁ ମନୋମତ କରି ଗଢ଼ିବାର ଦୃଷ୍ଟିଟି କ୍ରମେ ଅପସାରିତ ହୋଇଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବର୍ତ୍ତମାନଟା ହିଁ ପ୍ରାୟ ସବୁକିଛୁ ପରି ଦିଶିଲା; ସେହି ବର୍ତ୍ତମାନଟା ହିଁ ପ୍ରାୟ ଏକମାତ୍ର ରଣକ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ମନେହେଲା, ବର୍ତ୍ତମାନଟାକୁ ଭୋଗ କରିବା ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷପଣିଆ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲା ।

ଭୋଗୀମାନେ ହିଁ ପୁରୁଷରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଲେ, ଏହି ଭୋଗୀମାନେ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ କଲେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିଲେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରୁ ଶବ୍ଦ ଓ ସଂଜ୍ଞା ଆଣି ସେହି ସାହିତ୍ୟକୁ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଗଲା । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଏକ ଭୋଗୀମାନଙ୍କ ହାତରେ ପଡ଼ି

ସତେଅବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଏକ ଖଣ୍ଡରେ ପରିଣତ ହେଲା; ଏକ ଗୂଢ଼ତା ଏବଂ ଚତୁରତାରେ ହିଁ ପରିଣତ ହୋଇ ରହିବାକୁ ମନ କଲା । ଆଧୁନିକତା ମଧ୍ୟ ଯେପରି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ମୂଳତଃ ଏକ ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନରହି ଆମରି ଠାଣିଗୁଡ଼ାକୁ ଜାହିର କରି ରଖିବା ପାଇଁ ଆପଣାକୁ ଗୋଟାଏ ଖଣ୍ଡ ଭିତରକୁ ଅଧୋଗତ କରି ଆଣିଲା, ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକଖଣ୍ଡ ହୋଇ ରହିଲା । ପ୍ରାୟ ଏକ ସଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରହିଲା, ଏକ ଜୀବନଖଣ୍ଡ ହେବାଲାଗି ସାହସ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ରାଜନୈତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁମାନେ "ଅରି ଫେରିନାହିଁ, ମୁକ୍ତି ସରି ନାହିଁ" ଏବଂ "ଆମେ କେତେଜଣ ଜୀବନକୁ ପାଣି ଛଡ଼ାଇ ନଦେଲେ ଚଳିବ କି ?" ବୋଲି ଲେଖୁଥିଲେ, ସେମାନେ ଶିବିରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ, ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତରେ ଇହଜୀବନର ଉନ୍ନତବିଧାନ କରିବାରେ ଅଧିକ ମନ ଦେଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ହାଡ଼ କରି ଯେଉଁମାନେ କାଠର ଲାଠିକୁ ନମାନିବା ଲାଗି ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଉଥିଲେ, "ମରଣ ଆମ ମଇତ୍ର ଜାଣ" ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ସେମାନେ କ୍ରମେ ଗ୍ରନ୍ଥଟାକୁ ହିଁ କାଠର କରିଦେଲେ ଓ ଧର୍ମଘାରୁ ଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟିକ ହୋଇ ଆଧୁନିକ ଶୈଳୀମାନ ଖୋଜିବାରେ ଲାଗିଗଲେ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଜଣେ କବି ଶ୍ରୀ ଗୋଦାବରୀଶ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଭାଷାରେ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରର କଳଙ୍କଟା ହିଁ ଅଧିକ ଉଙ୍କି ମାରିବା ଲାଗି ମୁହଁ ପାଇଲା ଏବଂ ତେଣୁ "ଦଶରଥ ବାଜେକଥା କହି" ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ପରସ୍ପର ସହିତ ଭୁଲଭୁଲ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ରାଜନୈତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିବା ପରେ ଭାରତବର୍ଷ ଯେଉଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭବିଷ୍ୟତ ଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥିଲା, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସାହିତ୍ୟିକ-ମାନେ ବି ନାନା ଅନ୍ୟ ନିଷ୍ଠାର ଅଫିମ ଖାଇ ସେହି ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଭୁରୁଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ବସିଲେ । ସାହିତ୍ୟିକ ହୃଦୟର ଯେଉଁ ଭଦ୍ରତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ମଣିଷକୁ ଲୋଡ଼େ, ଜୀବନକୁ ଲୋଡ଼େ, ସେହି ଭଦ୍ରତା କ୍ରମେ ଏକ ବାହ୍ୟ ଖିତଚତୁରତା ମଧ୍ୟକୁ ଭାରି ନିର୍ମମ ଓ ଶୀତଳ ହୋଇ ଆସିଲା । ସାହିତ୍ୟିକ ମଣିଷ ଭିତରେ ରହିଥିବା ଉଷ୍ମତା ଏଣିକି ମଣିଷକୁ ନଲୋଡ଼ି ଶୈଳୀକୁ ଲୋଡ଼ିଲା, ରୂପଭଦ୍ରତାକୁ ଲୋଡ଼ିଲା, କୃତ୍ରିମତାକୁ ଲୋଡ଼ିଲା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଭାଷାରେ ସମସ୍ତେ ସତେଅବା ।କେ କଥାରେ ଫୁଲଗୃଷ କରିବେ ବୋଲି ମଣ୍ଡନ ହୋଇ ବାହାରିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଗତିଶୀଳତା ପ୍ରୟୋଗଶୀଳତା ଆଡ଼କୁ ମୁହାଁଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । (୧) ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗ, ସବୁଜ ଯୁଗ ଏବଂ ନବଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ-ସଂସଦର କବି ଓ ଲେଖକମାନେ ଏକ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ହିଁ ଦୃଷ୍ଟି ସମକ୍ଷରେ ରଖି ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଭବିଷ୍ୟତଟି ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହିଁ ପ୍ରଗତିଶୀଳତା ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ମାର୍କ୍‌ସ୍‌ବାଦୀ ବିଚାରଧାରା ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀର ସାହିତ୍ୟକୁ ଅଧିକ ମାନବାଭିମୁଖୀ କରିବାରେ ଯେଉଁ ନେତୃତ୍ୱ ଓ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇଥିଲା, ଆମ ସାନ ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଉଦ୍‌ବୋଧନଟି ସ୍ୱାଧୀନତା ପୂର୍ବରୁ ଅନୁଭୂତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ସେହି ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଅଧିକ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହି ପାରିଥାନ୍ତା ।

ମାତ୍ର ତାହା ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଭାରତର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଭାରତୀୟ ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ମନୁଷ୍ୟର ଅବମାନନା, ମଣିଷକୁ ମଣିଷର ଶୋଷଣ, ମନୁଷ୍ୟକୃତ ନାନା ଅନ୍ୟାୟ, ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବାପରେ ଏହି ଦେଶର ଅଭିଳଷିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିପ୍ଳବଟି ମଧ୍ୟରେ ସାହିତ୍ୟ ଲାଗି ଏହିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଆଗ୍ରହଭୂମି ହୋଇ ରହି ପାରିଥାନ୍ତେ । ମାତ୍ର ଭାରତରେ ନାନା କାରଣରୁ ସେକଥା ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ତାହା କ୍ରମଶଃ ଏକ ବିଶେଷ ରାଜନୀତିକ ଦଳର କ୍ଷେତ୍ରରେ ହିଁ ପରିଣତ ହୋଇ ରହିଲା । ସେତେବେଳକୁ ରୁଷିଆର ସରକାରୀ ରାଜନୀତି ଓ ସରକାରୀ କ୍ଷମତାନୀତିରେ ସେଠାରେ ସାହିତ୍ୟିକକୁ ଯେପରି ଲଙ୍କାକର ଦଶା ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା, ସମ୍ଭବତଃ ତାହା ହିଁ ଆମ ଦେଶରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଏକ ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧତା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତଥାପି ଆପଣା ଦେଶର ଐତିହ୍ୟଟି ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖି ମଧ୍ୟ ଆମେ ଭାରତବର୍ଷରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ମାନବାଭିମୁଖୀ ଏବଂ ଜୀବନାଗ୍ରହୀ କରି ରଖି ପାରିଥାନ୍ତେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାଙ୍କ କବି-ଜୀବନର ଶେଷ ନରଣଟି ଆଡ଼କୁ ସେହି ମାନବାଭିମୁଖତା ଏବଂ ଜୀବନାଭିମୁଖତା ଆଡ଼କୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଜୀବନାଗ୍ରହୀ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷୀ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆକର୍ଷଣ କରି ଯାଇଥିଲେ । ଆପଣା କାବ୍ୟରଚନାର ସୀମାଗୁଡ଼ାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରି ମାଟିର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇପାରୁଥିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିର ଆଗମନ ଲାଗି ସିଏ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଐତିହ୍ୟ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଆବଶ୍ୟକତାର ସେହି ସୂତ୍ରଟିକୁ ଆମେ ନାନା କାରଣରୁ ହାତଛଡ଼ା କରିଦେଲୁ । ନୂତନ ଭାରତର ଶାସକ ମଣ୍ଡଳୀ ଯେପରି ଅସଲ ଉତ୍ସ ଓ ଝିଅଗୁଡ଼ିକୁ ହାତଛଡ଼ା କରି ଅଧିକ ନିର୍ବୀର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ବିମୂଢ଼ ହେଲେ, ସମ୍ଭବତଃ ତାହାରି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ବାଜି ଆମର ସାହିତ୍ୟଟା ମଧ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ବୀର୍ଯ୍ୟହୀନ ହୋଇ ଆସିଲା । ସରକାର ସାହିତ୍ୟରେ ପୁରସ୍କାର ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ, ଦୁର୍ବଳସ୍ୱଗୁଡ଼ାକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ଆଣିଲେ, ଦୃଷ୍ଟିଗୁଡ଼ାକୁ ଧରି ଆଣି ସଭା ଭିତରେ ଖୁଣ୍ଟବନ୍ଧା କରି ରଖିଲେ । ଭାରତରେ ଯାହା ହେଲା, ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ ହେଲା । ହୁଏତ ଅଧିକ ସଫଳତାର ସହିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୋଇ ପାରିଲା ।

ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଗି ସଂଗ୍ରାମ କରୁଥିବା ବେଳେ ଭାରତୀୟ ନେତୃତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସଂକଳ୍ପ ରହିଥିଲା, ଯେଉଁ ସାହସ ରହିଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁ ସମ୍ମୁଖଦୃଷ୍ଟି ରହିଥିଲା, ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ହାସଲ କଲାପରେ ସେସବୁ ମରି ମରି ଗଲା । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତିକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଗ୍ରାସକରି ପକାଇଲା । ଏଠାରେ ଏକଦା ଗୋପବନ୍ଧୁ ଯେଉଁ ସମଗ୍ର ଜୀବନର ନେତୃତ୍ୱ ଦେଇଥିଲେ, ସେହି ନେତୃତ୍ୱକୁ କୌଟିଲ୍ୟମାନେ ଗ୍ରାସକରି ପକାଇଲେ । ସେମାନେ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାସ କଲେ । ସେମାନେ ଖବରକାଗଜ ବାହାର କଲେ, ପ୍ରଜା ପାଳିଲେ, ସାହିତ୍ୟକୁ ବି ପାଳିବାକୁ ମନ କଲେ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟ ଭାରି ନୃଶଂସ ଭାବରେ ସେହି ମାନଙ୍କର ଫାଶ ଭିତରେ ଯାଇ ପଡ଼ିଗଲା, ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ତୋଷାମଦ ପଶିଲା, ସଭାର

ଅନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ାକ ପରି ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ାକୁ ଭାରି ଦୂଷିତ କରି ପକାଇଲା । ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ପ୍ରାୟ ଗୋଟି ଗୋଟିକରି ଶକ୍ତିହୀନ ହେଲେ, ମାର୍ଗହୀନ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଆଜିକୁ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ତଳେ ଜର୍ମାନୀର ମହାକବି ଗ୍ୟୁଏଟେ ରାଜନୀତି କରୁଥିବା ମାମଲତକାର ଆସି ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକାରକୁ ଗିଳି ପକାଇବା ବିଷୟରେ ସତର୍କ କରି ଦେଇଥିଲେ । (୨) ଯେତେବେଳେ ଜଣେ ମଣିଷ ଏକାବେଳେକେ ଦୁଇଟାଯାକ ହେବାକୁ ମନ କରେ, ସେତେବେଳେ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରାଜନୀତିକାରୀ ସାହିତ୍ୟିକକୁ ଆସି ଗିଳି ପକାଏ । କେଉଁ ଖଞ୍ଜରେ ଯେ ଗିଳି ପକାଏ, ସେକଥା ମୋଟେ ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ମଣିଷ ଭିତରର କବି ମଣିଷ ଭିତରର ରାଜନୀତି କଳାବାଲକୁ ପରିଗୃହୀତ କରୁଥାନ୍ତା, ତେବେ ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଓ ରାଜନୀତି ଉଭୟକୁ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଏବଂ ଶୌର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ରଖିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥାନ୍ତା । ମାତ୍ର, ତାହା ନହୋଇ ଯେତେବେଳେ ମଣିଷ ଭିତରର ରାଜନୀତିକ ଶ୍ରିଙ୍ଗା କ୍ଷମତାକାଙ୍‍କ୍ଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ବି ମାଡ଼ିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ରାଜନୀତି ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଉଭୟେ ଭାରି ଦୂର୍ଷିତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ସ୍ୱାଧୀନତାପୂର୍ବ ଯୁଗର କେତେ ସାହିତ୍ୟିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ଏହିପରି ରାଜନୀତିର ଫାଶଭିତରକୁ ପଶି ମହତ ହରାଇଛନ୍ତି, ନିଜର ମହତ ସାରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାହିତ୍ୟର ବି ମହତ ସାରିଛନ୍ତି । ଆମକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୁଏତ ଆହୁରି ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଏହି ଅକୀର୍ତ୍ତିଟାକୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଆମର ଚନ୍ଦ୍ରାନାୟକମାନେ କେତେବେଳେ ଯେ ଆମର ଜନନାୟକମାନଙ୍କର ପଦାରେ ଆସି ବାନ୍ଧି ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେକଥା ସେମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ନିଜେ ବି ଜାଣିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ ରାଜନୀତି ଆପଣାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭୁଲେ, ସେତେବେଳେ ସାହିତ୍ୟ ଆସି ତାହାକୁ ସାବଧାନ କରିଦେଇ ପାରୁଥିବା ଉଚିତ । ଭାରତବର୍ଷରେ ରାଜନୀତି ଯେ ତା'ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ନାନା ଭାବରେ ଭୁଲିଛି, ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇବାର ତିରିଶ ବର୍ଷ ପରେ ଆଜି ସେହି ଭୁଲିଥିବା ଲୋକମାନେ ହିଁ ତାହା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ସାରିଲେଣି । ଭାରତବର୍ଷକୁ ସୁନ୍ଦର କରି ଗଢ଼ିବା ଯେଉଁ ରାଜନୀତିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ତାହା ଭାରତବର୍ଷକୁ କୁତ୍ସିତ କରି ପକାଇବାରେ ସବୁପ୍ରକାର ସାହାଯ୍ୟ କଲା । ଭାରତବର୍ଷକୁ ସୁନ୍ଦର କରି ଗଢ଼ିବାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଏଠି ବାସ କରୁଥିବା ମଣିଷକୁ ସୁନ୍ଦର କରି ଗଢ଼ିବା, ଏ ଦେଶରେ ବିଶ୍ୱାସକୁ ବଢ଼ାଇବା, ଭବିଷ୍ୟ ବିଷୟରେ ରହିଥିବା ଆସ୍ଥାକୁ ବଢ଼ାଇବା' —ମଣିଷର ଆପଣା ବିଷୟରେ ରହିଥିବା ସୁସ୍ଥ ସମ୍ମାନବୋଧକୁ ବଢ଼ାଇବା; ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ଭବ କରିବା ସକାଶେ ଯେଉଁ ଅନୁକୂଳ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିବେଶଟି ଦରକାର, ଦେଶରେ ସବୁ ମଣିଷଙ୍କ ସକାଶେ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ପରିବେଶକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବା । ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ହେଲେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଆଉ ସବୁ କିଛି ଅପେକ୍ଷା ବିଶ୍ୱାସଟା ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ନିର୍ମମ ଭାବରେ

ହାଣ ଖାଇଛି; ମଣିଷ ମଣିଷ ଭିତରେ ବ୍ୟବଧାନମାନ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଛି, ବାହ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଏବଂ ସମ୍ପଦଗୁଡ଼ାକ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲେ ମଣିଷ ପ୍ରତି ମଣିଷର ସମ୍ମାନ ହ୍ରାସ ହୋଇଛି । ଅରକ୍ଷିତ-ମାନେ ଅଧିକ ଅରକ୍ଷିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଅକିଞ୍ଚନମାନେ ଆପଣାକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଅକିଞ୍ଚନ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବା ଲାଗି ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ସାହସଗୁଡ଼ାକ ବିଦା ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସାନ ଓ ବଡ଼ ଉଭୟଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭୀରୁତାଗୁଡ଼ାକ ବଢ଼ିଛି, ଭୀରୁମାନେ ହିଁ ନାନା ଅନ୍ୟ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଆପଣାକୁ ସୌଷ୍ଠବବିଶିଷ୍ଟ ବୋଲି ଦେଖାଇ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ, ଯେତେ ଯାହା ଦେଖାଇ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ମଧ୍ୟ ଭାରି ଅଲକ୍ଷଣା ଏବଂ ଭାରି ଅବର୍ଜିଆ ହୋଇ ଦିଶିଛନ୍ତି ।

ଏହିସବୁ ଅବଜ ଆପଣ ଭାରତବର୍ଷର ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେରଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ଏକା-ବେଳକେ ଦୋହଲାଇ ଦେଇଥିବା ପରି ମନେ ହୋଇଛି । ସ୍ୱାଧୀନତାପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିର ଶହେବର୍ଷ ମଧ୍ୟମରେ ଭାରତବର୍ଷ ଆପଣାର ସୁଦୀର୍ଘ ସାଂସ୍କୃତିକ ମୂଳଗୁଡ଼ାକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକ ନୂତନ ସମଗ୍ରତର ଭବିଷ୍ୟଲାଗି ମଧ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରି ପାରିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ସାଂସ୍କୃତିକ ସମୂହ ଯୋଗ୍ୟ ଭାବରେ ସଚେତନ ହୋଇ ଆପଣାର ଅତୀତକୁ ଅନୁଭବ କରିବାର ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେ ଆପଣା ଭବିଷ୍ୟତର ପଥଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଭୁଲ ଭାବରେ ବାରି ନେଇପାରେ ଅଥବା, ଆପଣାର ଭବିଷ୍ୟ ଲାଗି ସଂକଳ୍ପବଦ୍ଧ ହେବାର ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେ ଆପଣାର ଅତୀତକୁ ମଧ୍ୟ ଜୀବନମୟ ଭାବରେ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ, ଭାରତୀୟ ନବଜାଗରଣକାଳୀନ ପ୍ରାୟ ଶହେଟି ବର୍ଷର ନେତୃତ୍ୱ ତାହାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣ କରି ଦେଇଥିଲା ଓ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱସମକ୍ଷରେ ଭାରତବର୍ଷ ବିଷୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ବିସ୍ମୟକାରୀ ଭାବମୂର୍ତ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷର ନେତୃତ୍ୱ ଅତୀତର ଆବିଷ୍କାର କରି ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଆଦୌ ଭୁଲିଯାଇ ନଥିଲା ଅଥବା ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟରେ ସଂକଳ୍ପବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଯାଇ ଅତୀତକୁ ମୋଟେ ଭୟ କରି ନଥିଲା । ପୁରାତନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାହା ନୂତନ ସହିତ ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରିବାର ଏକ ସୂତ୍ର ପାଇ ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ନୂତନର ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ ହେବାକୁ ଯାଇ ତାହା ଅତୀତକୁ ନିଜର ଠାଣ ଭୂମିରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ରହସ୍ୟଟିକୁ ମଧ୍ୟ ପାଇ ଯାଇଥିଲା । ଅତୀତ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟ ଉଭୟ ପ୍ରତି ଯଥାର୍ଥ ନିଷ୍ଠା ରହିଥିଲେ ଯାଇ ମଣିଷ ସେହି ସାହସିକତାର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିଥାଏ । ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବାପରେ ସବା ଆଗ ଏହି ନିଷ୍ଠାଟି ହିଁ ହାଣ ଖାଇଲା । ଜାତୀୟ ଯାବତୀୟ ଅଭିଜ୍ଞମର ଏହି ଅସଲ ଭୂମିଟି ଭାରି ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ଅସଲ ଝରକାଗୁଡ଼ାକ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଆସିଲା, ଅସଲ ଜୀବନଟି ସହିତ ଲାଗିଥିବା ଖିଅଗୁଡ଼ିକ ସତେଅବା ଯେପରି ହାତଛଡ଼ା ହୋଇ ଆସିଲେ । କୌଣସି ସମନ୍ୱୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦାନପ୍ରଦାନର ଯୋଗ୍ୟ ହେବାକୁ ହେଲେ ସାହସୀ ହେବାକୁ ପଡ଼େ,

ଭୀରୁମାନେ କଦାପି କୌଣସି ସମନ୍ୱୟର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଭୀରୁମାନେ ଗ୍ରାସରେ ପଡ଼ିଯାଆନ୍ତି, ଭୀରୁମାନେ ଅନୁକରଣ କରନ୍ତି; ଭୀରୁମାନେ ଆପଣାର ଭୂମିଗୁଡ଼ାକୁ ଯେତିକି ବିକଳ ହୋଇ ଯାବୁଡ଼ି ଧରିଥାନ୍ତି, ପ୍ରାୟ ସେତିକି ଅଶୋଭନୀୟ ଭାବରେ ସେହି ଭୂମିଟିକୁ ଘୃଣା ବି କରୁଥାନ୍ତି । ଜାତୀୟତା କ୍ରମେ ନାନାବିଧ କ୍ଷୁଦ୍ରତା ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ଭାରି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟହୀନ କରିପକାଏ, ଭାରି ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ଏବଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟହୀନ କରି ପକାଏ ।

ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତର ଏହି ଦୁର୍ଗତି ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାସକରି ପକାଇଥିଲା । ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତର ନେତୃତ୍ୱ ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ଏବଂ ତଥାପି କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ାକୁ ଆବୋରି ରହିବାଟାକୁ ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେୟଃ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନେବାରୁ ହିଁ ଏହି ଦୁର୍ଗତି ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଦୁଇ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ଏହି ଦୁର୍ଗତିରୂପକ ଆହ୍ୱାନର ଜବାବ ଦେଇ ପାରିଥାନ୍ତା । ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟି ଏବଂ ଆବେଦନରେ ଆପଣାର ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରୁ ଉପରକୁ ଉଠି ଯାଇ-ପାରେ ଏବଂ ସେହି ପରିସ୍ଥିତିଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଆପଣା ତାତ୍କାଳିକତାର ଫାଶ ଭିତରୁ ଆଗକୁ ବାଟ ଦେଖାଇ ପାରେ, ତାହାହିଁ ଯଥାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟ । ଯଥାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିଟିଠାରୁ ଅନେକ ଅଧିକ ଦେଖେ, ମାନବାନୁଭୂତିର ଅଧିକ ଗଭୀରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । (୩) ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତି ଲାଗି ଏହି ସମର୍ଥତା ହେଉଛି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟବନ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ଅସଲ ଲକ୍ଷଣ । ସାହିତ୍ୟ ମୁଣ୍ଡ ପୋତି ମାନି ନିଏନାହିଁ, ଅନ୍ଧାରକୁ ମାନି ନିଏନାହିଁ, ଦୁର୍ଗତିକୁ ମାନି ନିଏ ନାହିଁ, ବର୍ତ୍ତମାନଟାକୁ ବି ତାହା ଅମୋଘ ବୋଲି କଦାପି ମାନି ନିଏନାହିଁ । ଅସଲ ସାହିତ୍ୟ ଅତିକ୍ରମଣରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭବିଷ୍ୟ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ; ମଣିଷ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ । ସବୁଯାକ ଆକାଶ ସତେଅବା ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ୁଥିବା ପରି ମନେ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସିଏ ତଥାପି ଏକ ନୂତନ ଆକାଶ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିଥାଏ । ଉପରି-ଭାଗରେ ସବୁ ପଚିସଢ଼ି ଯାଇଥିବା ପରି ଦେଖା ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ତଥାପି ଗଭୀର-ତମ ଖିଅଟିର ସ୍ତରରେ ଅସଲ ସତ୍ୟ ଏବଂ ଅସଲ ଉନ୍ମୋଚନଟି ସହିତ ଲାଗି ରହିଥିବା ସମ୍ପର୍କଟିକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥାଏ ।

ଭାରତରେ ଯେଉଁମାନେ ଜାତୀୟ ଅବକ୍ଷୟରେ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ସାହିତ୍ୟରେ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଲେ । ସେମାନେ ଅବକ୍ଷୟର ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇଉରୋପୀୟ ବୃଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରୁ ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ାକୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ସେମାନେ ଏଠାରେ ବି ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟର ସଙ୍ଗୀତ ଗାଇଲେ । ଆମର ଏହି ଭୂମିଟାକୁ ଏକାବେଳକେ ବୁଢ଼ା କରିଦେଲେ । ନୂତନକରି ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିଥିବା ଏକ ଦେଶ ଏକ ନୂତନ ତାରୁଣ୍ୟର ଉତ୍ସାହରେ ହିଁ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତା ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ସେଥିଲାଗି ବିଶ୍ୱାସ ଯୋଗାଇ

ଦେଇଥାନ୍ତା, ସାହସ ଯୋଗାଇ ଦେଇଥାନ୍ତା ମାତ୍ର ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବା ବେଳକୁ ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟରେ ଥିଲେ, ସେମାନେ ଭୋଗପକ୍ଷରେ ରହିଥିଲେ ଅବକ୍ଷୟର ପକ୍ଷରେ ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ତାରୁଣ୍ୟର ପକ୍ଷରେ ମୋଟେ ନଥିଲେ, ନିର୍ମାଣର ପକ୍ଷରେ ମୋଟେ ନଥିଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟ ବାଟ ବଦଳାଇ ଦେଲା । ଯେଉଁମାନେ ସମାଜରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ଭୋଗିବାର ପକ୍ଷରେ ରହିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ବି ରାଜା ହୋଇ ବସିଲେ । ଦେଶରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥିବା ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭାବରେ ରାଜା ହୋଇ ବସିବାର କୁମନ୍ତ୍ରଣା ଦେବାରେ ଭାରି ଧୀର ହୋଇ ବାହାରିଲା । ଆମର ଶିକ୍ଷା ଏକ ଅଭିନବ ପ୍ରକାରର ଶିକ୍ଷିତ ବର୍ବରଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି କଲା, ଯେଉଁମାନେ କି ରାଜ୍ୟଟା ଯାକର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ନିଜକୁ ସତେଅବା ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ମତ୍ତ ହସ୍ତୀପରି ମନେ କଲେ । ସେମାନେ ସବାଆଗ ନିଜକୁ ଦେଖିଲେ, ନିଜକୁ ନେଇ ବଡ଼େଇ କଲେ, ନୂଆ ଯୁଗର ସାମନ୍ତ ଓ ସାହେବ ହେଲେ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ 'ନବବାବୁ-ବିଳାସ'ର ପୁରୋଧା ହୋଇ ରହିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଜୀବନରୁ ଅଲଗା ହୋଇଗଲା, ସଂଗ୍ରାମର ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଆପଣାକୁ ପ୍ରାୟ ଏକାବେଳେକେ ଅଲଗା କରି ରଖିଲା । ସାହିତ୍ୟ ଭାରି ଗେହ୍ଲା ହୋଇ ରହିଲା । ଆଗାମୀ ଫସଲ ଓ ଆଗାମୀ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର କଥା ନକହି ତାହା ଉପର ଭୂମିର କଥା ବେଶୀ ପରିମାଣରେ କହିଲା, ତାହାକୁ ନାନା ଛନ୍ଦରେ ଛନ୍ଦି କେତେ କୃତ୍ରିମ ଏବଂ ସନ୍ଦିହାମୟ କରି କହିବାକୁ ମନ କଲା । ଭାରତବର୍ଷକୁ ତା'ର ମହତ୍ତ୍ୱର ଐତିହ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପାଖରୁ ପ୍ରାୟ ଏକାବେଳେକେ ଛଡ଼ାଇ ଅଣାଗଲା । ଅତୀତ ପ୍ରତି ଢଳେ ଲୋକ କେବଳ ଏକ ନିକୃଷ୍ଟ ଭାବପ୍ରବଣତା ହିଁ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ମଣିଷର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ନପାରି ସେମାନେ ଭାରି ଦୟନୀୟ ଭାବରେ ଅତୀତ ଭିତରକୁ ପଳାଇଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନର ପଙ୍କ ଓ ଅବକ୍ଷୟଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଜୁଡ଼ୁବୁଡ଼ୁ ହୋଇ ସେମାନେ ଅତୀତକୁ ବାହୁନିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଅତୀତକୁ ଯାବୁଡ଼ିଧରି ଭବିଷ୍ୟତର ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକୁ ପାସୋରିବାକୁ ମନ କଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏହିପରି ଏକ ନିର୍ମମତା ଏବଂ ବିଶ୍ୱାସହୀନତାର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ଆବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ଶହେ ବର୍ଷ ତଳେ ଅଶିକ୍ଷିତ କବି କେଡ଼େ ବଡ଼ ହୃଦୟ ଓ କେଡ଼େ ବଡ଼ ଆଖିରେ "ମୋ ଜୀବନ ପଛେ ନର୍କେ ପଡ଼ିଥାଉ, ଜଗତ ଉଦ୍ଧାର ହେଉ" ବୋଲି କହିଥିଲେ । ଶିକ୍ଷିତ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କର ତଥାକଥିତ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ସେହି ଆଖି କୁଆଡ଼େ ବୁଜି ହୋଇଗଲା । ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ନାନା ମୁଖର ପରିଚ୍ଛଦ ପିନ୍ଧି ଏକ ଅନମନୀୟ ହୃଦୟହୀନତା ଏବଂ ବିଶ୍ୱାସହୀନତା ହିଁ ସତେଅବା ସବୁଯାକ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ଆସିଲା । ଆପଣା କାବ୍ୟକଳା ଉପରେ ରୋମନ୍ଥନ କରୁ କରୁ କବିମାନଙ୍କ ବହିରୁ ଏକଥା ବି ଶୁଣିବାକୁ ମିଳିଲା । (୪) "କୋଡ଼ିଏ ଶତାବ୍ଦୀର ମଣିଷର ଅଶ୍ରୁ, ଦୀର୍ଘ ଶ୍ୱାସ, ବେଦନାର ଇତିହାସ ସରିନି । ସମାଜରେ ଅତ୍ୟାଚାରର ଆଘାତ, ଔଦାସୀନ୍ୟ, ଘୃଣା,

ବିଦ୍ୱେଷ ସରିନି । କୋଉଦିନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲେ ବି, ଅଗଷ୍ଟିନ୍‌ଙ୍କ City of God ବା ମାର୍କ୍‌ସ୍, ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ସୁନାର ପୃଥିବୀ ଆସିଲେ ବି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପିଲା ସେଠି ଅନ୍ୟାୟଭାବରେ ମରିବେ । ଲୁହ ଝରିବ, ଲୁହ ବହିବ ।'' ପୁନଶ୍ଚ, ''ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଣିଷର ଅଦୃଷ୍ଟ ଓ ଭାଗ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନ କରେ ସିନା, ପକ୍ଷ ନିଏନି, ସ୍ଲୋଗାନ୍ ଦିଏନି, ସମାଜକୁ ସିଧାସଳଖ ବଦଳେଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରେନି ।'' (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୧୮୭) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଭୀମ ଭୋଇ ଓ କେରଳର ନାରାୟଣ ଗୁରୁ ପକ୍ଷ ନେଇ ନଥିଲେ, କୌଣସି ସ୍ଲୋଗାନ୍ ଦେଇ ନଥିଲେ; ତଥାପି ଏହି ସମାଜ ଓ ଏହି ଅଦୃଷ୍ଟ ବଦଳିବ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ରଖିଥିଲେ, ପୃଥିବୀରୁ ଅତ୍ୟାଚାର ଏବଂ ଘୃଣାର ଅବସାନ ଘଟିବ ବୋଲି ସାହସର ସହିତ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଠିକ୍ ଯେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷ ଯଥାର୍ଥରେ ଅତ୍ୟାଚାର, ଅନୀତି ଏବଂ ଘୃଣା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଲଢିବା ପାଇଁ ସଜ ହୋଇଥାନ୍ତା, ସକଳ ଅନ୍ୟାୟ ଏବଂ ସକଳ ଶୋଷଣ ଅବଶ୍ୟ ଲୋପ ପାଇବ ବୋଲି ଏକ ବିଶ୍ୱାସର କଥା କହି ଦେଶର ସାହିତ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ମଣିଷର ପକ୍ଷ ନେଇଥାନ୍ତା, ସେତିକିବେଳେ ଆଧୁନିକତାର ବାଉଳି ଲଗାଇ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ବିଚିତ୍ର ପକ୍ଷଗ୍ରହଣକୁ ହିଁ ହୁଏତ ଆଧୁନିକ ଭାରତର ଅଦୃଷ୍ଟ ବୋଲି କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ରାଜନୀତିରେ ନପଶି ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ପକ୍ଷ ନେଇ-ପାରେ, ସ୍ଲୋଗାନ ନଦେଇ ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭାବରେ ନିର୍ମମ ହୋଇ ରହିପାରେ, ନୂଆ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖି ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ତଥାପି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁରାଗ୍ରହୀ ଭାବରେ ଉଦାସୀନ ହୋଇ ରହିପାରେ । ସ୍ୱାଧୀନତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏହି କେତୋଟି ଦଶକର ସାହିତ୍ୟରୁ ଆମେ ସେହି ବିଡମ୍ବନା ଏବଂ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନର ଭୂରିଭୂରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପାଇ ପାରିବା ।

— ୨ —

ଲେଖିଲେ ସାହିତ୍ୟ ହୁଏ, ବେଶୀ ଲେଖିଲେ ବେଶୀ ସାହିତ୍ୟ ହୁଏ । ମାତ୍ର ଲେଖିଲେ ହିଁ ଯେ ସଂସ୍କୃତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ସେପରି ଭାବିବାର ଆଦୌ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବେଶୀ ଲେଖିଲେ ବେଶୀ ସଂସ୍କୃତ ହେବାତ ଦୂରର କଥା । ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଲେଖାହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଗୁଣକ ଜାଗାରେ ଦଶଗୁଣ ଲେଖା ହେଉଛି । ଛାପାଖାନା ଗୁଡ଼ାକର ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକ ହୋଇଛି । ଆଗ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ କାଗଜ ବିକ୍ରୀ ହେଉଛି । ବିଦେଶ ସହିତ ଆମ ଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କର ଅବଗତି ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ନୂଆ ନୂଆ ପ୍ରକାରର ଅନୁକୃତି ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ନିରକ୍ଷରମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥିବା ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ତେଣେ ସାହିତ୍ୟରେ କାହାଣ ଆଉ ଭରଣମାନ ପୂରିବାରେ ଲାଗିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅହମିକା ଯେତିକି ବଢୁଛି, ତେଣେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରତି • ଘୃଣାଭାବଟା ମଧ୍ୟ ସେତିକି

ବଢ଼ାଇବାରେ ଲାଗିଛି । ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଆରେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମଜ୍ଜା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରତି ଏକ ତାଚ୍ଛିଲ୍ୟଭାବ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଛି । ସେମାନେ କଚେରିରେ ଇଂରାଜୀ କହୁଛନ୍ତି, ବିଳାସବାଟିକା ମାନଙ୍କରେ ଇଂରାଜୀ କହୁଛନ୍ତି, ଏଣେ ଓଡ଼ିଆରେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖୁଛନ୍ତି । ଭାଷା ସର୍ବେକ୍ଷଣ-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଆପଣାର ସରକାରୀ ବିବରଣୀରେ ଭାଷାବିତ୍ ଗ୍ରୀୟର୍‌ସନ୍ ସାହେବ ତତ୍କାଳୀନ ମେଦନପୁରର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେତେବେଳେ କୁଆଡ଼େ ସେଠାରେ ବାସ କରୁଥିବା ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସାଧାରଣତଃ ଆଗ ଓଡ଼ିଆରେ ବାକ୍ୟଟିଏ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିବ, ଖଣ୍ଡେ ବାଟ ନଯାଉଣୁ ମଝିରେ ହଠାତ୍ ଗୋଟାଏ ଦୁଇଟା ବଙ୍ଗଳା ଶବ୍ଦ କହିପକାଇବ ଓ ତା'ପରେ ପୁଣି ଓଡ଼ିଆ କ୍ରିୟାପଦ ଦେଇ ବାକ୍ୟଟିକୁ ଶେଷ କରିବ । ଗ୍ରୀୟର୍‌ସନ୍ ସାହେବ ସେତେବେଳେ ଏହି ଭାଷାକୁ ତଥାପି ମୂଳତଃ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ଠିକ୍ ସେମିତି ଆଜି ବି ଅଧିକାଂଶ ଶିକ୍ଷିତ ଓଡ଼ିଆ ଆଗ ଓଡ଼ିଆରେ ହୁଏତ କୌଣସି ବାକ୍ୟ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି, ତା'ପରେ ଇଂରାଜୀ ଭିତରକୁ ଗୋଡ଼ ଖସାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହିପରି କେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ କହନ୍ତି ଓ କେତେବେଳେ ଯେ ଇଂରାଜୀ କହନ୍ତି, ତାହାର କୌଣସି ବାଇସ ରହେନାହିଁ । ଆମେ ଗ୍ରୀୟର୍‌ସନ୍‌ଙ୍କର ଅନୁକରଣ କରି ଏହି ଅଭିନବ ଭାଷାଟିକୁ କ'ଣ ତଥାପି ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି କହିବା ? ଇଉରୋପୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଫରାସୀଭାଷା ପ୍ରତି ସେଠି ଲୋକମାନଙ୍କର ଏହିପରି ଏକ ଅତ୍ୟନୁରକ୍ତି (Gallomania) ରହିଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ଭାଷାପ୍ରତି ଏକ ଘୃଣା ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା ।

ମୁଁ ନିଜର ଭୂମିକୁ ଘୃଣା କରିବି, ନିଜର ଭାଷା ବିଷୟରେ ମୋ' ଭିତରେ ହୀନମନ୍ୟତା ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଥିବ, ଅରକ୍ଷିତ ଅସହାୟଙ୍କ ଭିତରେ ମୁଁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାଆନ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବି କେବଳ କଳା ପାଇଁ ହିଁ କଳାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଯାଇ ମୋ'ପକ୍ଷରେ ଏପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ । କଳା ପାଇଁ କଳା, ଏଇଟା ହେଉଛି ଶୀତଯୁଗର ଧର୍ମ, ଶୀତଯୁଗର ଖେଳବସର ଓ ଶୀତଯୁଗର ସ୍ଲୋଗାନ୍ । ସାହିତ୍ୟ ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ିଗଲେ ଓ ସାହିତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ଭୟ କଲେ, ଆପଣା ଲାଗି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଳିନ୍ଦଟିଏ ଖୋଜିନେଇ ସେଇଠି ନିଜ ଲାଗି ଦରବାରଟିଏ ମଣ୍ଡାଇ ରଖିବାକୁ ମନ କଲେ 'କଳା ପାଇଁ କଳା'ର ମାୟାଟା ମଣିଷକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଅଧିକାର କରିନେବାକୁ ଆସିଥାଏ । "କଳା ପାଇଁ କଳା"ର ସ୍ଲୋଗାନ୍ ପଛରେ "ମୋ' ନିଜପାଇଁ କଳା"ର ଅହଙ୍କାର ଓ ଦୁରାମ୍ପ ଅଭିପ୍ରାୟଟି ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇଥାଏ ବୋଲି ଏଯୁଗର ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । (୫) କଳା ପାଇଁ କଳାର ସ୍ଲୋଗାନ୍ ମଣିଷକୁ ଏକୁଟିଆ କରିପକାଏ, ତାକୁ ଜୀବନବିମୁଖ କରି ରଖେ, ତାକୁ ଏକ ଅତି ଅସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ କରି ରଖେ । ଏହି ସ୍ଲୋଗାନ୍‌କୁ ଆଧୁନିକତା ବୋଲି କହି ଫରାସୀ ଦେଶରେ

ଏକ ଶିକ୍ଷିତ ଶ୍ରେଣୀ "ଗ୍ଭଲ, ଆମେ ବର୍ବର ହେବା" (Barbarisons Nous) ବୋଲି ଏକଦା ଗୋଟାଏ ସ୍ୱର ଉଠାଇଥିଲେ । ଏହି ମାର୍କାର ଏକ ଚିତ୍ରକର-ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ "ବନ୍ୟଜନ୍ତୁଙ୍କ ଦଳ" (Les-Fauvistes) ବୋଲି କହି ବୁଲୁଥିଲେ । ୧୯୧୦ରୁ ୧୯୧୭ ମଧ୍ୟରେ ରୁଷିଆରେ ଶୁଦ୍ଧ-କଳାବାଦୀ (Acmists) ବୋଲି ଏକ କବିଦଳର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ଯେଉଁମାନେ କି ଜୀବନର ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତିକୁ ଏକାବେଳକେ ଆଖି ବୁଜିଦେଇ ଜୀବନ ଯେଉଁଭଳି ରହିଛି, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ତାହାକୁ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇ ଶୁଦ୍ଧ ମନନସ୍ତସ୍ୱସ୍ଥ କବିତା ଲେଖିବା ଉପରେ ସବୁଯାକ ଗୁରୁତ୍ୱର ଆରୋପ କରୁଥିଲେ । ଯେତିକି ଯେତିକି ମଣିଷ ବିଷୟରେ ମଣିଷର ସଚେତନତା ବଢୁଛି, ଯେତିକି ଯେତିକି ଜୀବନ ବିଷୟରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ମଣିଷଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ-ସଚେତନତା ବଢୁଛି, "କଳା ପାଇଁ କଳା"ର ସ୍ଲୋଗାନ୍ ଏବଂ ବିଳାସ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ନିରର୍ଥକ ଏବଂ ନିର୍ମମ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ଭାଷାରେ, (୭) "କେବଳ କଳାପାଇଁ କଳାର ସୃଷ୍ଟି ଏକ ନିରର୍ଥକ ସୃଷ୍ଟି ଏବଂ ସେଥିରେ ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟର ଆଉ ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ ।" ମାତ୍ର ଯେଉଁ କଳାକାରମାନେ କୌଣସି କାରଣରୁ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ, ଭଲ ଉପରେ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ହରାଇ ସାରିଛନ୍ତି ଓ ସେହି ହରାଇ ବସିବାଟାକୁ ହିଁ ଆଧୁନିକତା ବୋଲି ଭାବୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ କଳାକୁ ସତେଅବା ଏକ ଅଲଗା ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ କରି ଏକ ସପ୍ତତିତମ ଋତୁର ମହାଭୋଗ ମଧ୍ୟରେ ସେଇଠି ଯାଇ ବାସ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛନ୍ତି । ଏଠି ଏହି ସଂସାରରେ, ଏହି ମଣିଷମେଳରେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିକ ମଣିଷଲାଗି କରି କିଛି ସମ୍ଭବ କରିବାରେ ନିଜକୁ ଏକ ନିମିତ୍ତ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ମିଳିଥାଏ, ସେମାନେ ଜାଣି ଶୁଣି ନିଜକୁ ସେଥିରୁ ଅଲଗା ରଖିଛନ୍ତି, ଜାଣିଶୁଣି ବିଦେଶୀ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

କଳା ପାଇଁ ସ୍ଲୋଗାନ୍ ଜୀବନକୁ ହାବୁଡ଼ିବାକୁ ଭୟ କରି ଶୈଳୀପାଖରେ ଆସି ହାବୁଡ଼ିଯାଏ, ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ତାହାର ସହିତ ଛନ୍ଦିହୋଇ ରହିଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମ ଆଧୁନିକ କଳାର କବିମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ସେହିକଥା କରିଛନ୍ତି । ଜୀବନକୁ ଲୋଡ଼ୁଲୋଡ଼ୁ ସେମାନେ ବାଉଳା ହୋଇ ଶୈଳୀପାଖରେ ଆସି ପଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି, ଅଥବା ଜୀବନକୁ ଲୋଡ଼ିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ସତେଅବା ପଣକରି ଶୈଳୀକୁ ଲୋଡ଼ିଛନ୍ତି । ଶୈଳୀଗୁଡ଼ାକ ଧାର କରାହୋଇ ଆସିଛି । ଆମ ସମାଜର ଇଂରେଜୀପଢ଼ୁ ଆମାନେ ଏସବୁକୁ ଧାର କରି ଆମ ଦାଣ୍ଡରେ ଆଣି ଜମା କରିଛନ୍ତି ଓ ଆମକୁ ସେହିଗୁଡ଼ାକର ଅତିଶଯ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଅଣନିଃଶ୍ୱାସୀ କରିଦେବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି । ନୂଆ ଶୈଳୀ ଆଣିବାରେ ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ପରିତୃପ୍ତ କରିଦେବା ପରି ଆଚରଣ କରିଛନ୍ତି । ଭିତରେ ଆଦୌ କୌଣସି ବିଶ୍ୱାସ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ ଅଭିନବ ନାନା ଶୈଳୀର ମରକତପର୍ବତ ଗଢ଼ି ଥୋଇ ଦିଆଯାଇ-ପାରେ, ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକ ବୀରତ୍ୱର ସହିତ ତାହା ପ୍ରମାଣ କରି ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ମାର୍କ୍‌ଆଙ୍ଗିକରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଧୁନିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ଆପଣା କବିତାବିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟବିନ୍ଧର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ଆର୍ଥିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ବିଶ୍ୱାସରେ ତଥାପି ଯେ ଭାରି ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଓ ଏପରିକି ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ ବି ହୋଇପାରେ, ସେମାନେ ସେହି କଥାଟିକୁ ସତେଅବା ଏକାବେଳକେ ପାଶୋରି ପକାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର କବିତାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏପରି ଏକାଧିକ ଉଦାହରଣ ରହିଛି, ଯେଉଁଥିରେ କି ସ୍ୱାଧୀନତାପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବରୁ କବିଙ୍କ ଭିତରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜୀବନବିଶ୍ୱାସ ରହିଥିଲା, ଉକ୍ତିସୀମିତ ବିଷୟରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ରହିଥିଲା ଓ ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଏକ ଆନ୍ତରିକ ସଂକଳ୍ପ ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ସିଏ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆସିବା ପରେ କ୍ରମଶଃ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ନିପୁଣ ଭାବରେ ଶୈଶୀସମୁଦ୍ରରେ ଆସି ଝାସ-ଦେବାକୁ ମନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଆପଣାକୁ ଶୈଳୀର ହାଟରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଚଢ଼ା ଦାମ୍‌ରେ ବିକ୍ରୀ କରିବାକୁ ବିରାଗୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ଏକଦା ଏକ ନୂତନ ଆସ୍ପୃହା ଆଣି ଦେଇଥିବା କବି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟଙ୍କୁ ଆମେ ଏଠାରେ ଆମର ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ଆଣି ଠିଆ କରାଇ ପାରିବା । ତଥାପି, ନିଜର ଏକ ସମୀକ୍ଷା ପୁସ୍ତକରେ ସିଏ ବି ଲେଖିଛନ୍ତି : (୭) 'କବିତାର ସାମାଜିକ ଆଧେୟ ଯେତେବେଳେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଆସେ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଆଙ୍ଗିକସର୍ବସ୍ୱ ବା ଟେକ୍‌ନିକ୍‌ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥାଏ।…କୌଣସି ଜାତି ଆଗରେ ବିସ୍ତୃତର ମାନଚିତ୍ର ଯେତେବେଳେ ଖଣ୍ଡିତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଆସେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଯୁଗର କାବ୍ୟକବିତା ବାହାରୁ ଆଖି ଫେରାଇ ସ୍ୱକୀୟ ଶୈଳୀ ଓ ସଜ୍ଜାକୁ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ।" ସ୍ୱାଧୀନତା ଆସିବା ପରେ ଓଡ଼ିଶାର କବିତା ଏକ ନୂତନ ସମୁଦ୍ରଦର୍ଶନର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଧନ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା ଓ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଧନ୍ୟ କରାଇଥାନ୍ତା, ଏକ ନୂତନ ଆହ୍ୱାନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତା'ର ସାମାଜିକ ଅଧେୟ ଆହୁରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତର ହୋଇଥାନ୍ତା;—ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ାକ କିଛି ନ ହୋଇ ତାହା ଯେ କାହିଁକି ଏପରି ଦୟନୀୟ ଭାବରେ ଖଣ୍ଡିତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ମନକଲା ଓ ତାହାକୁ ହିଁ ସମଗ୍ର ଆଡ଼ମ୍ବର ବୋଲି ମନେକଲା, ଏହି ବିଷୟରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ ।

ଆଧୁନିକ କବିତାର ତୁଚ୍ଛା ଶୈଳୀଗୁଡ଼ାକରେ ବଣା ନ ହୋଇ ଯଦି ଆମେ ତା' ଭିତରେ ଏକୁଟିଆ ହୋଇ ଲୁଚି ରହିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣଟିଏ ଏକ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିବାକୁ ମନ କରିବା, ତେବେ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷ ତଳେ ଡେନ୍‌ମାର୍କର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କିଅର୍କଗୋର୍ ଲେଖିଥିବା ଏହି ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସ୍ମରଣ ହୋଇଯିବ । ତା'ପରେ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇବା ଯେ କବିତ୍ୱର ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏତ ସବୁ ଯୁଗରେ ବି ଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟିସମ୍ପନ୍ନ ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀର କବି ହୁଏତ ସବୁ ଯୁଗରେ ଥିଲେ । ୧୮୪୧ ମସିହାରେ କିଅର୍କଗୋର୍ ଆପଣାର ଡାଏରୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି; କବି ହେବା କହିଲେ ପ୍ରକୃତରେ କ'ଣ ବୁଝାଏ କହିଲ ? କବି ହେଲେ ତୁମର ଏକ ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ରହିଥିବ; ତୁମେ ନିଜର ବାସ୍ତବ ଜୀବନଟିକୁ ଏପରି ଭାବରେ ବଞ୍ଚୁଥିବ, ତୁମ କବିତ୍ୱ-

ପ୍ରେରଣାଟି ସହିତ ଯାହାର କି ଆଦୌ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନଥିବ । ଅର୍ଥାତ୍, କେବଳ ଆପଣାର କଳ୍ପନାରାଜ୍ୟରେ ହିଁ ସେହି କବି ଆପଣାର ଆଦର୍ଶଟି ସହିତ ଆଦୌ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରଖିଥିବ, ଯେପରିକି ତା'ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଅଳ୍ପ ବା ବହୁତ ଭାବରେ ତା'ର କବିତ୍ୱ ଓ ତା' ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିଟି ପ୍ରତି ଏକ ବିଦ୍ରୂପ ପରି ହୋଇ ରହିଥିବ।...କବିମାନେ ସତ୍ୟର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିବେ ବୋଲି ସବାଆଗ ଯାଇ ଜାଗା ମାଡ଼ି ବସିଥାନ୍ତି । ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ କେବଳ ଆପଣାର ହିଁ ଉତ୍ତମ ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିଥାନ୍ତି, ସତ୍ୟର ଆଦୌ କୌଣସି ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରନ୍ତି ନାହିଁ ।" (୮) ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମୀକ୍ଷଣ କରି କିଅର୍କେଗୋର୍ ଧର୍ମଯାଜକ ଏବଂ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରର ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ସହିତ କବିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସଘାତକ ଏବଂ ଆତ୍ମପ୍ରତାରକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଯଥାର୍ଥ ଭାବମୟତାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଚାର ଓ ଚିନ୍ତାଧାରା ସିଏ ପ୍ରକୃତରେ ବାସ କରୁଥିବା ଅଟ୍ଟାଳିକା ପରି ହୋଇ ରହିବା ଉଚିତ ବୋଲି ସିଏ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (ତତ୍ରୈବ, ପୃଷ୍ଠା-୭୩)

ପଦ୍ୟ ହେଉ ଅଥବା ଗଦ୍ୟ ହେଉ, କବିତା ହେଉ ଅଥବା ଉପନ୍ୟାସ ହେଉ, ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଶୈଳୀ ରହିବ ହିଁ ରହିବ । ମାତ୍ର ତୁଚ୍ଛା ଶୈଳୀକୁ ନେଇ, କେହି କଦାପି ବଡ଼ କବି କିମ୍ବା ଲେଖକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଫରାସୀ ଉପନ୍ୟାସକାର ଫ୍ଲେବେଆର୍‌ଙ୍କ ମତରେ, 'କୌଣସି ସିଦ୍ଧ ଓ ମହାନ୍ ଲେଖକ ଆପଣାଲାଗି ଶୈଳୀଟିଏ ପାଇବାପାଇଁ ଆଦୌ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଶୈଳୀରେ ହୁଏତ ଅନେକ ଅଭାବ ଓ ଦୋଷ ରହିଯାଇଛି, ମାତ୍ର ତଥାପି ସେମାନେ ବଡ଼ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ଅଭାବ ଓ ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ହେତୁ ହିଁ ସେମାନେ ବଡ଼ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଆମେ ଯେଉଁମାନେ ସେହି ସିଦ୍ଧତା ହାସଲ କରି ପାରିନାହୁଁ ଓ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟମାନଙ୍କର ଧାଡ଼ି ବି ମାଡ଼ିନାହୁଁ, ଆମେ କେବଳ ଆପଣାର ରଚନାଶୈଳୀଟି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆଦୌ କୌଣସି ସ୍ୱୀକୃତିର ଅଧିକାର ଲାଭ କରିପାରିବୁ ।" ଆଉଜଣେ ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷକ ବି ପ୍ରାୟ ସେହିକଥା କହିଛନ୍ତି : (୯) "କେବଳ ଶୈଳୀଦ୍ୱାରା ହିଁ ଜଣେ ଲେଖକ କଦାପି ବଡ଼ ଲେଖକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯାହାର ପ୍ରକୃତରେ ବଡ଼ କରି କିଛି କହିବାକୁ ଥାଏ, ସେଇ ବଡ଼ ଲେଖକ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଯେଉଁ ବିଶ୍ୱାସଟି ସହିତ ସିଏ ଆପଣାର ସେହି କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ମନ କରୁଥାଏ, ତାହାହିଁ ସେହି ଲେଖକର ଶୈଳୀକୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଥାଏ ।" ସିଏ ଆପଣାକୁ ନାନା ଅସମର୍ଥତାର କାରଣରୁ ଶୈଳୀସର୍ବସ୍ୱ କରି ରଖି-ଥାଏ, ସିଏ ଆପଣାର କବିତା ମଧ୍ୟଦେଇ ଆପଣାର ସମଗ୍ର ଚେତନାସତ୍ତାଟିକୁ ମୋଟେ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ନିଜର ଗୋଟିଏ ଭାଗକୁ ଲୁଚାଇ ରଖିବ ବୋଲି ସିଏ ଆଉଗୋଟାଏ ଭାଗକୁ ବାହାରକୁ କାଢ଼ିବା ଲାଗି ଭାରି ମନ କରିଥାଏ । ଆପଣା ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅସହାୟ ଆବଶ୍ୟକତାରେ ପଡ଼ି ଭାଗ ଭାଗ କରି ରଖିଥିବା ମଣିଷକୁ ଜର୍ମାନ ସମୀକ୍ଷକମାନେ Teilmensch ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସମାଜବିତ୍ ବିଶ୍ଳେଷକମାନେ

କହନ୍ତି ଯେ, ଆଧୁନିକ କାଳ ଓ ଆଧୁନିକ ବେଦନାଧାରଣା ମଣିଷର ସମଗ୍ରବୋଧଟିକୁ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିବାରେ ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । କବି ମନକରିଥିଲେ ଆପଣାକୁ ଏହି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରୁ ଅବଶ୍ୟ ବଞ୍ଚାଇ ରଖି ପାରିଥାନ୍ତା, ସିଏ ଆପଣାର ସମଗ୍ର ଚେତନ ଓ ସମଗ୍ରନିବେଦନଟିର ଶକ୍ତିଟିକୁ ଅବଶ୍ୟ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖି ପାରିଥାନ୍ତା । ହୁଏତ ଏହିପରି ଏକ କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଆମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କବିକୁ କ୍ରାନ୍ତଦର୍ଶୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କବି ଆପଣାକୁ କାଳର କବଳରେ ପକାଇ ନଦେଇ ସ୍ୱୟଂ କାଳଜିତ୍ ହୋଇ ରହିପାରିଥାନ୍ତା । ଆଧୁନିକତାର ଯାବତୀୟ ଅର୍ଥରେ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଏବର ମଣିଷକୁ ଏକ ସମଗ୍ର, ସଂପ୍ରସାରିତ ଏବଂ ସନ୍ତୁଳିତ ଦୃଷ୍ଟି ଗ୍ରହଣକରି ପାରିବାକୁ ଯେତେ ଯାହା ଉପାଦାନ ଓ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇ ଦେଇଛି, ଆଧୁନିକ କବି ଯଥାର୍ଥରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିପାରିଥାନ୍ତା । ମାତ୍ର, ଆପେ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହିବାକୁ ମନ କରି ସେହି ବ୍ୟାଧିତ ହୋଇ ରହିବାର କ୍ଷୋଭଗୀତି-ଗୁଡ଼ାକୁ ସହସ୍ରାଳଙ୍କାରମଣ୍ଡିତ କାବ୍ୟକଳ୍ପଗୁଡ଼ାକର ମାଧ୍ୟମରେ ଗାଇ କିଏ କିପରି ଏହି ଯାବତୀୟ ବ୍ୟାଧିତତା ଭିତରେ ତଥାପି ଗୋଟାଏ ବାଟ ରହିଛି ବୋଲି ଆବଶ୍ୟକ ପ୍ରତ୍ୟୟଟିକୁ ଆଣିଦେବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ ?

ମଣିଷ ଯେଉଁ ସୁଖକୁ ଲୋଡ଼େ, ସେହି ସୁଖର ଅନେକ ସ୍ତର ରହିଛି । ସେହି ସ୍ତରଭେଦ ଅନୁସାରେ ହିଁ ଅବିସମ୍ବାଦିତ ଭାବରେ ସୁଖକୁ ଲୋଡୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେ ପ୍ରକୃତିରେ ସୁଖଲାଭ କରନ୍ତି ଓ ଆଉରି କେତେ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ଖାଲି ଅଭିଯୋଗ କରିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । ସୁଖ ଲୋଡ଼ିବାର ଏପରି ଗୋଟିଏ ସ୍ତର ରହିଛି, ଯେଉଁଠାରେ କି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ଆପଣା ଭିତରକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣକରି ଆଣିବା ମାତ୍ରକେ "ରସୋ ବୈ ସଃ" ବୋଲି କହିବାକୁ ମନହୁଏ; ପୁଣି ଆଉରି ଏକ ସ୍ତର ବି ରହିଛି, ଯେଉଁଠି ସବୁକିଛି ଖାଲି ଅପହଞ୍ଚ ପରି ମନେହୁଏ, ଯାବତୀୟ ମୃଗୟା ମିଛ ମୃଗୟା ପରି ଲାଗେ, ଯୋଉଠି ବୁଦ୍ଧି ଏକାବେଳକେ ସହସ୍ରହସ୍ତ ହୋଇ ହୃଦୟକୁ ବ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ଭାରି ଉତ୍ସାହ ପାଏ ଓ ଆପଣା ହାତରେ ସବୁଯାକ ଖିଅ କାଟିଦେଇ ତା'ପରେ ଏକୁଟିଆ ହୋଇପଡ଼ିଲି ବୋଲି ଅଭିମାନ ଓ ଅଭିଯୋଗ କରି ବାହାରେ ; ଏବଂ ଅଳଙ୍କାର ଲଗାଇ ସେହି ଅଭିମାନ ଓ ଅଭିଯୋଗ-ଗୁଡ଼ାକୁ ଯୁଗଯନ୍ତ୍ରଣା ବୋଲି କହେ । ପ୍ରାଚୀନ ବେବିଲୋନ୍‌ର ଗିଲ୍‌ଗାମେଶ୍ କାବ୍ୟକୁ ସମ୍ଭବତଃ ପୃଥିବୀର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଲିଖିତ କାବ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ । ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସୁଖ ହେଉଛି ସର୍ବମୂଳ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ସେହି ସୁଖର ଏକ ସ୍ତର ବି ରହିଛି । କାବ୍ୟର ନାୟକକୁ ସମ୍ବୋଧନ କଲାପରି କାବ୍ୟକାର କବିତାର ଛନ୍ଦପାତରେ କହୁଛନ୍ତି : "ତୁ କୁଆଡ଼େ ଭ୍ରମି ବୁଲୁଛୁ, ଗିଲ୍‌ଗାମେଶ୍ ? ତୁ ଯେଉଁ ଜୀବନର ସନ୍ଧାନ କରି ବାହାରିଛୁ, ତାକୁ ତୁ କେବେହେଲେ ପାଇବୁ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯେତେବେଳେ ଦେବତାମାନେ ମଣିଷର ସର୍ଜନା କଲେ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ହିଁ ତା'ର ଭାଗ୍ୟଲିଖନ କରି ରଖିଲେ ଏବଂ ନିଜ ହାତରେ ହିଁ ଅସଲ ଜୀବନକୁ ଅଧିକୃତ କରି ରଖିଲେ । ତେଣୁ ଗିଲ୍‌ଗାମେଶ୍, ତୁ

ଆଜ୍ ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ନ ଭୁମି ନିଜର ଉଦରଟିକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ରଖ, ଅହର୍ନିଶ ଆନନ୍ଦର ସ୍ୱାଦ ଗ୍ରହଣ କର । ତୋ' ଦିନଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଆନନ୍ଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଥାଉ, ତୁ ଦିନଯାକ ନାଚ ଓ ଗୀତରେ କଟାଇ ଦେ; ସବୁଦିନ ନୂଆ ନୂଆ ବସ୍ତ୍ରରେ ନିଜକୁ ସଜାଇ ରଖ, ଶରୀରମାର୍ଜନା କର ସ୍ନାନର ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କର । ତୋ' ହାତରେ ଥିବା ଶିଶୁପିଲାଟିର ମୁହଁଆଡ଼କୁ ଅନାଇ ଦେଖ, ତୋ'ର ସ୍ତ୍ରୀ ତୋ' ଆଲିଙ୍ଗନର ସୁଖ ଲାଭ କରୁ । ଏହିସବୁ ସାମଗ୍ରୀ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟହୋଇ ରହୁ, ଯାବତୀୟ ଅନୁଧାବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥାଉ ।"

ରୁଷିଆର ଲେଓ ଟଲ୍‌ଷ୍ଟୟ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁଖକୁ ନୁହେଁ, ତାହା ପଛରେ ନିହିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟଟିକୁ ହିଁ ଅସଲ ଶ୍ରେୟ ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି । ଆମେ ସାଧାରଣତଃ କଦାପି ସତ୍ୟକୁ ମୁହାଁମୁହିଁ କରି ଦେଖିବାକୁ ମନ କରୁନାହିଁ, ଏକ ଅନ୍ତରାୟ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ସ୍ଫଟିକର ମଧ୍ୟଦେଇ ହିଁ ଆମେ ସତ୍ୟକୁ ବିକୃତ ଓ ବିବର୍ଣ୍ଣ କରି ଦେଖିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରୁ ଏବଂ ତା'ପରେ ଆପଣାର ବିଗ୍ରହ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀସକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିବାକୁ ପଳାଉ ବୋଲି ଗ୍ରୀକ୍ ଦାର୍ଶନିକ ପ୍ଲେଟୋ ତାଙ୍କ "ରିପବ୍ଲିକ୍" ଗ୍ରନ୍ଥରେ (୧୦) ଆମକୁ ସତର୍କ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁ ସିଏ **eikasia** ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଏବଂ କବିମାନଙ୍କୁ ସେହି ଅପରାଧରେ ଅଭିଯୁକ୍ତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର କଳ୍ପିତ ଆଦର୍ଶ ନଗରୀରୁ ବହିଷ୍କୃତ କରି ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଛନ୍ତି । ମନୋବିଶ୍ଳେଷକ ସିଗ୍‌ମୁଣ୍ଡ୍ ଫ୍ରଏଡ୍ ଏପରି ଏକ କଳା କାବ୍ୟପ୍ରକୃତିର ଜୀବନର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକି ଆମର ଅନ୍ତଃରୋଗ ଓ ବିକୃତିଗୁଡ଼ାକୁ ଦୂର ନ କରି ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ରଖିବାରେ ହିଁ ଅଧିକତର ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭରେ କାଅର୍କେଗୋର୍ କଳାମୟତାର ପ୍ରଶସ୍ତି କରି ତାହାରି ଉପରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିବାର ଏକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁଯାକ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆମେ ଆଧୁନିକ କବିତାକୁ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ରଖି ବିଗ୍ରହ କରିପାରିବା । ଯେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ଆଗତ ଓ ଆଧୁନିକ ଜୀବନର ନାନା ସମ୍ଭାବନା ଆମକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସ୍ପର୍ଶ ଏବଂ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରି, ଆମକୁ ନିମିତ୍ତରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଆମକୁ କେତେକେତେ ଶ୍ରେୟଃ ଭିତରକୁ ପ୍ରେରିତ କରିନେଇ ପାରୁଥାନ୍ତା, ସେତେବେଳେ ଆମର କଳା ଓ କବିତାକୁ ଆମେ ସତେଅବା ନିଦଔଷଧ ପରି ବ୍ୟବହାର କରି ଶୋଇପଡ଼ିବାକୁ ମନ କରୁଛୁ କି ? ବର୍ତ୍ତମାନର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୁଡ଼ାକୁ ଏବଂ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସେପାଖରେ ରହିଥିବା ନୂତନ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକୁ ହଜମ କରି ନପାରି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଭୀତ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନଭୀତ ମଣିଷ ପରି ଆମେ କବିତାର କାନ ଧରି ଆଉ କୁଆଡ଼େ ପଳାଇ ଯିବାକୁ ମନ କରୁଛୁ କି ?

ଆଧୁନିକ କବିତା ଖୁବ୍ ଅତ୍ୟଧିକ ପରିମାଣରେ ବେଦନାସଚେତନ କବିତା । ଅତ୍ୟଧିକ ପରିମାଣରେ ମୃତ୍ୟୁସଚେତନ କବିତା । ଏହା ଭିତରେ ଥିବା ମାନବ-

ସଚେତନତା ଅର୍ଥାତ୍ ମାନବସମ୍ବେଦନଶୀଳତା ଅଧିକତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ମୃତ୍ୟୁ-ସଚେତନତା ଏବଂ ବେଦନା-ସଚେତନତା ତୁଳନାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୌଣ । ପୁନଶ୍ଚ, ଏହି ମୃତ୍ୟୁ ଓ ବେଦନା-ସଚେତନତା ସିଧା ଇଉରୋପରୁ ଆମର ଏଠାକୁ ଆମଦାନୀ ହୋଇ ଆସିଛି । ଦୁଇଦୁଇଟା ଜୀବନଦ୍ରୋହୀ ମହାଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଇଉରୋପୀୟ ସମାଜ ଉପରେ ଯେଉଁ ମୋହଭଙ୍ଗର କାଳିମା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା, ତାହାର ଏକ ତତ୍କାଳିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ରୂପେ ସେଠି କବିମାନେ ଶୂନ୍ୟତାର କଥା ଚିନ୍ତାକଲେ, ଜୀବନର ନିଃସାରତା କଥା ଚିନ୍ତା କଲେ, **Weltschmerz** ବା ବିଶ୍ୱଯନ୍ତ୍ରଣା କଥା କହିଲେ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଯେ ଆମର ଏଠି କବିମାନେ ଦେଶ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିବା ପରେ ହିଁ ସତେଅବା ରୁଷି ଆଉ କଅଣ ମନ କରୁଥିବା ପରି ଏଠି ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତର ହୀରା ଓ ମରକତର ପଥର ବସାଇ ଏକ ଊଷରଭୂମି ତିଆରି କରିବାକୁ ହିଁ କବିତାର ଅନ୍ୟ ନାମ ବୋଲି କହିଲେ । ଏଠି ଅନ୍ଧକାର ଗୁଡ଼ାକ ଠିକ୍ ଫାଟିବା ବେଳକୁ, ଫାଟକଗୁଡ଼ାକ ଠିକ୍ ଖୋଲିଲା ବେଳକୁ, ସହସ୍ର ସମ୍ଭାବନାର ନିର୍ମାଣମୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଆପଣାକୁ ଆମ ଆଖି ଆଗରେ ଠିକ୍ ମୁକୁଳାଇ ଦେବାକୁ ଯାଉଥିଲା ବେଳକୁ ଆମର କବିମାନେ କାହିଁକି ହଠାତ୍ ରୁଷି ବସିଲେ, ଜୀବନ ପ୍ରତି ଏକ ସମଗ୍ର ଅରୁଚି ଦେଖାଇଲେ, ବକ୍ଷ ଭିତରେ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅନୁଭବ କଲେ ଓ ଆପଣାକୁ ସତେଅବା ମିଛ ବାଘର ଶିକାର ବୋଲି ଆବିଷ୍କାର କଲେ, ସେଗୁଡ଼ାକର ପୂର୍ଣ୍ଣାବଗାହୀ ଆଲୋଚନା ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଆଉ ମୁକ୍ତିକୁ ଡରିଲେ କି, ସଂବେଦନଶୀଳ ଓ ସମର୍ପିତ ଭାବରେ ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ମାନବିକ ବୃହତ୍ ଆହ୍ୱାନକ୍ଷେତ୍ରଟି ସହିତ ସମ୍ମିଳିତ ହେବାଲାଗି ସେମାନେ ଭୟ କଲେ କି ? ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଡ଼ମ୍ବନାର କଥା ଯେ, ଏହି ଅସଲ ପରୀକ୍ଷା ସମୟରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ପୁରୋଭାଗରେ ରହିଥିବା ପୁରୁଣା କବିମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି ବାଟରେ ନୂଆ ହୋଇ ଦିଶିବାକୁ ମନ କଲେ, ଶ୍ରମ କଲେ ଓ ଆପଣାର ସାଙ୍ଗିଆ ବଦଳାଇଲେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଇଲିଅଟୀ କବିତାଯୁଗ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଯାଉଥିବା ସମୟରେ ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ସରାଗରେ ଇଲିଅଟୀ ବେହରଣ ପକାଇ ହାଟକୁ ବାହାରିଲେ । ପାଠୁଆମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସତେଅବା ଏକ ନୂତନ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ଯୁଗର ଆଲୋଡ଼ନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ତୁଚ୍ଛା ଶୀତଟାକୁ ହିଁ ସେମାନେ ନବଯୁଗର ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ସ୍ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ।

ସ୍ୱାଧୀନତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସବୁ ମଣିଷଙ୍କୁ ମୂଳତଃ ମଣିଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିନେବାକୁ ଆମ ଦୁଆରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିବା ଏକ ଆହ୍ୱାନର ପର୍ଯ୍ୟାୟ । ସ୍ୱାଧୀନତା ଆସି ପହଞ୍ଚିବା ବେଳକୁ ଆମ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ତିନି ଚଉଠରୁ ଅଧିକ ମଣିଷ ଶୂଦ୍ର ହୋଇ ରହିଥିଲେ, ଅବଜ୍ଞା ଓ ଅଜ୍ଞାନର ଶିକାର ହୋଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣାର ଦୟନୀୟ ଦାରିଦ୍ର୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ କୋଉ ଯୁଗରୁ ସତେଅବା ଏକ ଈଶ୍ୱରନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାଗ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ, ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ସବାଆଗ ସେଇମାନଙ୍କୁ ସଭିଙ୍କୁ

ଡକାଯାଇଥାନ୍ତା,ଆସନରେ ବସା ଯାଇଥାନ୍ତା ଓ ସାଙ୍ଗରେ ନିଆ ଯାଇଥାନ୍ତା । ସହର ସହିତ ଗାଆଁକୁ ନିଆ ଯାଇଥାନ୍ତା, ପାଠୁଆମାନଙ୍କ ସହିତ ଅପାଠୁଆଙ୍କୁ ନିଆ ଯାଇଥାନ୍ତା, ଶିଷ୍ଟଜନମାନଙ୍କ ସହିତ ହୀନଜନମାନଙ୍କୁ ନିଆ ଯାଇଥାନ୍ତା । ଦେଶରେ ଯୋଜନା ହୋଇ, ଆଲୋକର ପ୍ରସାର ଘଟି ଏକ ନୂତନ ଆତ୍ମୀୟତାର ଶୁଭ ଦିଆଯାଇ ଦେଶକୁ ନୂଆ କରି ସବୁ ମଣିଷଙ୍କ ପାଇଁ ଗଢ଼ା ଯାଇଥାନ୍ତା । ତେବେ ଯାଇ ଏଠି ଜାତୀୟତାର ଦେଉଳଟିରେ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳି ପାରିଥାନ୍ତା । ଖାଲି ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ଥ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ାକରେ ନୁହେଁ, ଜୀବନର ଯାବତୀୟ ସମ୍ବନ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହି ଦେଶକୁ ଓ ଭୂମିକୁ ଗୋଟିଏ ଦେଶ ଓ ଗୋଟିଏ ଭୂମିରୂପେ ଅନୁଭବ କରିବାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତୁ । ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ, ଆମେ ଆମର ବିଶେଷ ଜାତୀୟ ଆତ୍ମାଟିର ଆବିଷ୍କାର କରି ପାରିଥାନ୍ତୁ । ମାତ୍ର ତାହା ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ଏହି ଦେଶରେ ଦେଶ ନାମରେ ଅନୁସୃତ ହୋଇଥିବା ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥନୀତି, ଶିକ୍ଷାନୀତି ଏବଂ ସମଗ୍ର ଭାବରେ କହିଲେ ଯାବତୀୟ ନିର୍ମାଣନୀତି ଏକ ଅନ୍ୟ ମନକଲା, ଏକ ଅନ୍ୟ ବାଟ ଧରିବାକୁ ମନ କଲା । ଏସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ କୁଳୀନମାନେ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ, ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସେହିମାନେ ହିଁ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ । ଏସବୁର ଫଳସ୍ୱରୂପ, ରାଜନୀତି ଆଗକୁ ଚାଲିଗଲା, ମଣିଷ ପଛରେ ପଡ଼ିରହିଲା; ଅର୍ଥନୀତି ଓ ଶିକ୍ଷାନୀତି ଆଗକୁ ଚାଲିଗଲା, ମଣିଷ ପଛରେ ପଡ଼ିରହିଲା; ସାହିତ୍ୟ ଆଗକୁ ଚାଲିଗଲା, ମଣିଷ ପଛରେ ପଡ଼ିରହିଲା । ଶହେ ବର୍ଷର ସ୍ନେହ, ସଂକଳ୍ପ ଓ ସ୍ୱପ୍ନ ଭିତରେ ବିଷ ପୂରାଇ ଦିଆଗଲା । ରୀତି ନାମରେ ନିର୍ମମ ଅବଜ୍ଞା ଏବଂ ଏକ ଅନମନୀୟ ଉଗ୍ରତାକୁ ବାଟ ଛାଡ଼ି ଦିଆଗଲା । କବିମାନେ ନୂଆ କବିତାର ବଣଭୋଜି କରିବା ଲାଗି ଆପଣାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କ୍ଲବ୍‌ଘରମାନଙ୍କୁ ଚାଲିଗଲେ । ରୀତି ସହିତ ରତି କଲେ, ନାନା ଆମଦାନୀ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦୃଶ୍ୟରେ ରୀତିକୁ ସଜାଇବାରେ ମନ ଦେଲେ । ମଣିଷ ପଛରେ ପଡ଼ି-ରହିଲା, ଜୀବନ ଉପେକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଗଲା ।

ଏହି ଅବନମନର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଭାରତବର୍ଷର ଜୀବନର ମଞ୍ଜକୁ ଯୁଗଯୁଗ ଧରି କାମୁଡ଼ି ରହି ଆସିଥିବା ଉପେକ୍ଷାମୂଳ ମାୟାବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ସହାୟକ ସାଧନ-ରୂପେ ଭାରି କାମ ଦେଇପାରିଲା । ଜୀବନ ଅନିତ୍ୟ,ସଂସାର ଅନିତ୍ୟ ଓ ତେଣୁ ଚାରି ମନୁଷ୍ୟର ସକଳ ଉଦ୍ୟମ ମଧ୍ୟ ଅନିତ୍ୟ ବୋଲି ଏକ ପ୍ରତ୍ୟାହାର-ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଧର୍ମର ଉଲୁଗୁଣା ଦେଇ ଆମ ମନବୋଧ ଚଉତିଶା ଗୁଡ଼ିକର ପରମ୍ପରା ଯେଉଁ ଔଦାସୀନ୍ୟ ଓ ନିଷ୍କ୍ରିୟତାକୁ ପ୍ରାୟ ଭୂଷଣପରି ଧରି ରହିଥିଲା, ଆଧୁନିକ ରୀତି କବିତାର ପୁଷ୍ଟିଲ ହେବାର ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଉର୍ବର ଓ ଉପାଦେୟ ମାଟିପରି କାମ ଦେଲା । ଜର୍ମାନ୍ ଦାର୍ଶନିକ ଶୋପେନ୍-ହାଉଅର୍‌ଙ୍କ ଠାରୁ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ ଭାରତର ଯେଉଁ ଅସ୍ୱୀକାର ପ୍ରଧାନତାର ଦୃଷ୍ଟି ଧର୍ମଟି ଇଉରୋପକୁ ଅନେକତଃ ଆଚମ୍ବିତ କରି ଆସିଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଇଉରୋପରୁ ରୀତି ମାଗିଆଣି ହୁଏତ ତାହାକୁ ହିଁ ଆପଣା ଘରେ ପୁନର୍ବାର ଆବିଷ୍କାର କରି ପାରିଲୁ ଏବଂ

ନୂତନ ହେଲୁ । ନୂଆ ଆଙ୍ଗିକରେ ଆମର ନୂଆ କବିମାନେ ପାଠୁଆମାନଙ୍କର ଅପହଞ୍ଚ ସଭାରେ ପଠିତ ହେବା ଲାଗି ମନବୋଧ ଚଉତିଶା, କପଟପଶା ଏବଂ ତୁଳାଭିଣାମାନେ ଲେଖିଲେ । ପୁରୁଣା ଆଉ ନୂଆର ଏକ ସମନ୍ୱୟ ହେଲା ବୋଲି ଅନୁଭବ କଲେ । ମାତ୍ର, ଅସଲ ନୂଆ ଆସି ଆମ ଦୁଆର ମୁହଁରେ ପହଞ୍ଚିବା ବେଳକୁ ଆମେ ଯେ ଅଡ଼ୁଆ ହୋଇ ରୁଷି ବାହାରିଲେ ଓ ତେଣୁ ନୂଆ ଆମକୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିବାର ଦେଖି ଆମ ଦୁଆରୁ ଫେରିଗଲା, ସେକଥା ଆଉ ଆମର କବିତାଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

ଆଧୁନିକ ସ୍ଥିତିବାଦର ଜଣେ ଜନକ ଓ ସଞ୍ଚାରକ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିବା କିଅର୍କେଗୋର୍‌ଙ୍କ ଭାଷାରେ ମଣିଷ ହେଉଛି ମୂଳତଃ ଏକ ସମନ୍ୱୟ : ଅସୀମତା ଏବଂ ସସୀମତା ଭିତରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ, ପ୍ରୟୋଜନମୁକ୍ତତା ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନବନ୍ଧତା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ । (୧୧) ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ ଜଣେ ମଣିଷ ଲାଗି ଜୀବନ ବଞ୍ଚିବାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି କାଳର ଭୂମି ଉପରେ କାଳାତୀତକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଓ ରୂପାୟିତ କରାଇବା, ସମୟର ଆଶୁତନ ମଧ୍ୟରେ ଶାଶ୍ୱତର ସନ୍ଧାନ କରିବା ଏବଂ ଶାଶ୍ୱତର ଉପଲବ୍ଧି କରିବା । ସ୍ଥିତିବାଦ ବା **Existentialism** ଶବ୍ଦଟିର ମୂଳରେ ଯେଉଁ **Existential** ଶବ୍ଦଟି ରହିଛି, ତାହାକୁ ତାହାର ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ନରଓୟେର ଜଣେ ସୁବିଦିତ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି **Welhaven** ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କିଅର୍କେଗୋର୍ ଶବ୍ଦଟିକୁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜର ଦର୍ଶନ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ତାହାର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଶବ୍ଦଟିର ବିଶେଷ୍ୟ ରୂପଟିକୁ ସିଏ କେବେହେଲେ କେଉଁଠି ବ୍ୟବହାର କରିନାହାନ୍ତି । ସେହି ସଂଜ୍ଞାଟି କାଳକ୍ରମେ ସାର୍ତ୍ର ଏବଂ ହାଇଡ଼ିଗର୍‌ଙ୍କ ବାଟ ଦେଇ କେତେ କେତେ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିଏନାର ଭିକ୍‌ଟର୍ ଫ୍ରାଙ୍କ୍‌ଲ୍‌ଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସିଲାଣି । ସ୍ଥିତିବାଦ ମୂଳତଃ ଏକ ସଂଶୟବାଦ ସତ, ମାତ୍ର ଏହାକୁ ଆମେ କଦାପି ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ନକାରାତ୍ମକ ମୃତ୍ୟୁସଚେତନ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ବୋଲି କହି ପାରିବା ନାହିଁ । ଯାବତୀୟ ବିଚାର ଓ ଦର୍ଶନ ପରି ସ୍ଥିତିବାଦ ମଧ୍ୟ ଏକ ଗତିଶୀଳ ବିଚାର ଓ ଦର୍ଶନ । ଭାରତବର୍ଷରେ, ବିଶେଷ କରି ଆମ କବିତା ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ବେଳେ ସ୍ଥିତିବାଦର ଆଲୋଚନା କରିବା ସମୟରେ ଆମକୁ ତାହାର ସେହି ଗତିଶୀଳତାର ଦିଗଟିକୁ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ । ମୃତ୍ୟୁସଚେତନତା ଅର୍ଥାତ୍ ମୃତ୍ୟୁକୁ ହିଁ ଜୀବନ-ଠାରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଏକ ନିୟାମକ ବୋଲି ଭାବିବା । ମୃତ୍ୟୁସଚେତନତା ଅର୍ଥାତ୍ ବିଲୁପ୍ତି ଯେ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ଏବଂ ତେଣୁ ମଣିଷ ଯେ ମୂଳତଃ ଏକ ଅସମର୍ଥ ପ୍ରାଣୀ ଓ ତେଣୁ ଜୀବନକୁ ମୂଳକରି ସିଏ ଗଢ଼ୁଥିବା ଯାବତୀୟ ସୌଧର ଯେ ବସ୍ତୁତଃ କୌଣସି ପ୍ରକୃତ ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, ସେହି ବିଷୟରେ ଏକ ସଚେତନତା । ଏହି ଆବସ୍ଥାରରୁ, ଆପଣାର ଅସମର୍ଥତାର ଆବସ୍ଥାରରୁ ଯେଉଁ ବେଦନା ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ମୂଳଭୂତ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର ପରି

ମଣିଷକୁ କରି ଅବଶ କରି ଅଧିକାର କରିବାକୁ ଆସିଥାଏ, କବିତାର ପରିଭାଷାକାରମାନେ ତାହାକୁ Angst ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଏହି ବେଦନା ବା ଆର୍ତ୍ତିତା କୌଣସି ମୂର୍ତ୍ତି କାରଣ-ଲାଗି ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବା ଏକ ଭାବ ନୁହେଁ । ସେହି କାଅର୍କେଗୋରଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଏହାର ଅସଲ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ, ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତର ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଜୀବ ପରି କେବଳ ଜୀବନଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ସଂସାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ନାହିଁ, ସିଏ କୌଣସି ଏକ ଉଚ୍ଚତର ଅନ୍ୱେଷଣ ଏବଂ ଉପଲବ୍‌ଧି ଲାଗି ଏହି ସଂସାରକୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ଆସିଛି । ମାତ୍ର ଆପଣାର ଆପାତଦୃଷ୍ଟିରେ ସିଏ ନିଜକୁ ଯେତିକି ସମର୍ଥ ବୋଲି ଭାବୁଛି, ସେତିକି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସେ ପ୍ରକୃତରେ ସେହି ଉଚ୍ଚତର ଅନ୍ୱେଷଣ ଏବଂ ଉପଲବ୍ଧିର ଭାଜନ ହୋଇପାରିବ ବୋଲି ମୋଟେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ପାରୁନାହିଁ । ସେହି ସଂଶୟରୁ ହିଁ ଏକ ବେଦନା, ଆର୍ତ୍ତିତା ବା ଅସହାୟତାର ଭାବ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରୁଛି । ସେଇଥିରୁ ବିଷାଦ ଆସୁଛି । Angst ଶବ୍ଦ ଲାଟିନ angustine ରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି, ଏହି ଶବ୍ଦଟିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସଙ୍କୁଚିତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କରି ଆଣିବା । ମଣିଷ ଆପଣାର ଅସଲ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏବଂ ନିୟତିଟି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତା'ର ଏହି ଜୀବନରେ ଓ ସଂସାରରେ ସତେଅବା ଆପଣାକୁ ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଗଲା ପରି ଅନୁଭବ କରୁଛି । ଏହି ଆବଦ୍ଧତା ମଧ୍ୟରୁ ମୁକୁଳି ବାହାରି ଆସିବା ନିମନ୍ତେ ଓ ଆପେ ଆପଣାର ଯୋଗ୍ୟ ହେବା ନିମନ୍ତେ ସତେ ଯେପରି ମୋଟେ କୌଣସି ବାଟ ପାଉନାହିଁ ।

ମୃତ୍ୟୁ ଯେପରି ସତ୍ୟ, ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଠିକ ସେହିପରି ଏକ ସତ୍ୟ । ଗୋଟାକୁ ଅଲଂଘ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଆରଟାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ବସିଲେ ସେଥିରୁ କେବଳ ନାନା ପ୍ରମାଦର ହିଁ ସୃଷ୍ଟି ହେବ । ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟ କାହିଁକି ଯେ ଆପାତତଃ ଜୀବନଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ହିଁ ଏକ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସତ୍ୟ ବୋଲି ମାନୁଛି, ତାହାର ନାନା ତତ୍ତ୍ୱଗତ କାରଣ ରହିଛି, ପରିସ୍ଥିତିଗତ କାରଣ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଭାରତବର୍ଷରେ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ କବି କାହିଁକି ଆପଣାକୁ ସେହିପରି ଏକ ଭାବନାଲାଗି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣଶୀଳ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଛି, ତାହାର ହୁଏତ କେତେକ ସଂସ୍କାରଗତ ଏବଂ ସାମାଜିକ କାରଣ ବି ରହିଛି । ଜୀବନବାଦୀ ପରମ୍ପରାଗୁଡ଼ିକ କେତେ ମିଥର ଉଦ୍ଭାବନ କରି ମୃତ୍ୟୁ ଉପରେ ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରିବାର ଅଭିକ୍ରମ କରିଆସିଛି । ଅବିଶ୍ୱାସକୁ ପାରିହୋଇ ଯିବାକୁ ସିଏ ବିଶ୍ୱାସ ଭିତରୁ କେତେ ଧର୍ମ, କେତେ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକତା ଏବଂ କେତେ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ବାହାରିଛି । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୀବନର ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ଅଙ୍ଗରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇଛି । ପୁଣି, ଜୀବନ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ ଦୁଇ ଆପେକ୍ଷିକତାର ଆହୁରି ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠି ଏକ ମହାଜୀବନର ଠାବ କରିବାକୁ ବି ମନ ବଳାଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷଣରେ ମରି ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷଣରେ ନବଜନ୍ମ ଲଭ କରିବାର କଥା କହିଛି । ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତିର ସିଦ୍ଧି କୁ ଆଗାମୀ

ମୁକ୍ତିର ତପସ୍ୟାରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ପରାମର୍ଶ ଦେଇ ସିଏ ଏକ ଚିରନ୍ତନ ଆବେଦନରେ ବି ଅବତାରଣା କରାଇଛି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମସନ୍ଦେଶର ଏକ ବିଶେଷ ଅବଦାନ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀଲାଗି ରହିଛି । ବେଦନା ଏବଂ ଆର୍ତ୍ତିତା କେବଳ ନିଜ ପାଇଁ ଓ ନିଜଭିତରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଣିଷ ତଦଜନିତ ଅହଂକେନ୍ଦ୍ରିକତା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତିରେ ଭାରି କଷ୍ଟପାଏ, ଭାରି ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ରହେ, ଭାରି ଦରିଦ୍ର ଓ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହେ । ମାତ୍ର ସେହି ବେଦନାନୁଭୂତିକୁ ନିଜର କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିଧିଟିର ବାହାରେ ରହିଥିବା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ପ୍ରସାରିତ କରିଦେଇ ପାରିଲେ ଓ ଏହିପରି ଭାବରେ ଅନ୍ୟ ମଣିଷ-ମାନଙ୍କ ଲାଗି ଉପଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ସମ୍ବେଦନଶୀଳ ହୋଇପାରିଲେ ଆମର ବେଦନା ଓ ଦୁଃଖ ଆମକୁ ବିମୋଚିତ କରିଆଣେ, ଆଲୋକିତ କରିଦିଏ, ପ୍ରଶସ୍ତ କରାଏ । (୧୨) ଜୀବନ ଯେ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ଅଧିକ ସତ୍ୟ, ଏହି ସଂପ୍ରସାରଣ ତାହାକୁ ପ୍ରତିପାଦିତ କରେ । ତା'ପରେ ଆଉ ଆପଣାର ଦୁଃଖଗର୍ତ୍ତୀଟି ଭିତରେ ଉଗ୍ର ଓ ଦ୍ୱେଷଜର୍ଜର ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିବାର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ମୋଟେ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଆମ ଭାରତବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ମୂଳଭୂତ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ସଂପ୍ରସାରିତ କରିଦେଇ ପାରିଲେ ଆମେ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ଆମର ଦେଶ, ଆମର ସମାଜ, ଆମର ଧର୍ମ ଏବଂ ଆମର ନିଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟ ଏକ ଆଲୋକରେ ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତେ । ଆମ କବିତା ଓ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଭାବନାଟି ଏକ ପ୍ରବେଶପଥ ପାଇପାରିଲେ ଆମ ସୃଷ୍ଟିଶୀଳତାର ଆକାଶରେ ଏକ ଜୀବନବ୍ରତୀ ନୂତନ ଆତ୍ମୀୟତାର ରକ୍ତରାଗ ଫୁଟି ଉଠିପାରନ୍ତା । ଆମ କବିମାନେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥରେ ଆମ ଘରକୁ ଫେରି ଆସି ପାରନ୍ତେ ।

ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ତୁଳନାରେ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଅନେକ ପରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କଲା ସତ, ମାତ୍ର ଗଦ୍ୟ ଆସିବା ପରେ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ଜୀବନ ପରି ବହୁମୁଖୀ ହେଲା, ବହୁବ୍ୟାପକ ହେଲା; ସାହିତ୍ୟରେ ପଦ୍ୟ ଓ ଗଦ୍ୟ ଉଭୟେ ଜୀବନର ଗଭୀରତମ ଗାରଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାଲାଗି ସାହସ କଲେ । ପଦ୍ୟ ଗଦ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅଭିନନ୍ଦିତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ ହେଲା, ଗଦ୍ୟମଧ୍ୟ ପଦ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅଭିନନ୍ଦିତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ ହେଲା । ଗଦ୍ୟ ଅଧିକ ଛନ୍ଦୋମୟ ହେଲା, ଲାବଣ୍ୟଯୁକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ପଦ୍ୟ ବି ସଭାର କବଳରୁ, ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର କବଳରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲା, ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଅନେକ ଅଧିକ ସ୍ପୃଶ୍ୟ ହୋଇ ପାରିଲା, ଜୀବନର ଅନେକ ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଲା, କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନାଧର୍ମୀ ନହୋଇ ଅନେକ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଅନ୍ୱେଷଣଧର୍ମୀ ବି ହୋଇପାରିଲା । ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆକାଶରୁ ଖସାଇ ପୃଥିବୀକୁ ଆଣିଲା ଏବଂ ପୃଥିବୀସ୍ଥ ଆମର ଜୀବନଟାକୁ କେତେ କୁଆଡ଼େ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଓ ପ୍ରସାରିତ କରିନେଇ ତାହାକୁ ଆହୁରି କେତେକେତେ ଆକାଶର ଓ ମହିମାର ପରିଚୟ ଆଣିଦେଲା । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟର ପାରମ୍ପରିକ କ୍ରମରେ, ଖାଲି ପଦ୍ୟ ଚାଲୁଥିବା ବେଳେ ପଦ୍ୟ ଓ ଗଦ୍ୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଅଧିକାରଗତ ବିବାଦ ରହିଥିଲା, ଗଦ୍ୟ ଆସି ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ସେହି

ବିବାଦ ଅପସରିଗଲା । ଗଦ୍ୟ ଆସି ପଦ୍ୟକୁ ମୋଟେ ତଡ଼ି ଦେଲା ନାହିଁ କିମ୍ବା ଗିଳି ପକାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା ନାହିଁ । ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ଉଭୟେ ପରସ୍ପରର ଆବଶ୍ୟକ ପରିପୂରକ ହୋଇ ରହିଲେ, ଦୁହେଁ ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁଇ ସହୋଦର ପରି ହୋଇ ରହିଲେ ।

ଗଦ୍ୟ କହିଲେ ଗଳ୍ପକୁ ବୁଝାଏ, ନାଟକକୁ ବୁଝାଏ । ଉପନ୍ୟାସକୁ ବୁଝାଏ, ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଆଲୋଚନାକୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗଦ୍ୟର ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ କେବେଠାରୁ ପଶିଲା ଓ କିପରି ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆଧୁନିକ ଆସ୍ପୃହାଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲା, ସେ ବିଷୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକାଧିକ ଆଲୋଚନା ହୋଇ ସାରିଛି । ଭାରତୀୟ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ସାହିତ୍ୟ-ଭଣ୍ଡାରର ତୁଳନାରେ ଆମ ଗଳ୍ପ ଓ ଔପନ୍ୟାସର ପରିମାଣ ଆଦୌ କମ୍ ନୁହେଁ । କମ୍ ବହୁଳ ନୁହେଁ, କମ୍ ବିଚିତ୍ର ବି ନୁହେଁ । ତଥାପି ଏହି କଥାଟିକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ସତେଯେପରି ଏବେ ମଧ୍ୟ ଜୀବନାବେଦନର ଆନ୍ତର କେତେକେତେ ସୀମାକୁ ମୋଟେ ମନ ବଳାଇ ନାହିଁ, ବା ମନ ବଳାଇବାକୁ ଆଦୌ କୌଣସି ସାହସ କରିନାହିଁ । ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ମନୋରଞ୍ଜନ କରାଏ, ଭୁଲାଇ ନିଏ, ଉଡ଼ାଇନିଏ, ଅନେକ ସମୟରେ ଏକ ଅସାଧୁ ବିରେଚକ ପରି ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆମକୁ ଏକ ନକଲି ତୃପ୍ତି ଆଣି ଦେଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଗଳ୍ପ ଏବଂ ଉପନ୍ୟାସ-ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଆମର ମନୋରଞ୍ଜନ ଓ ବିସ୍ମରଣ ଲାଗି ହିଁ ଆପଣାକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ରଖିଛି । ଜୀବନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନର ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସୋପାନଗୁଡ଼ିକ ଲାଗି ଆମକୁ ଏକ ସମୂହ ହିସାବରେ ଯଥାର୍ଥରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାକୁ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଦେବା ଅପେକ୍ଷା ତାହା ଆମକୁ ଗୁଡ଼ାଏ ମିଛ ସମସ୍ୟାର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ଆଣି ଭୁଆଁ ବୁଲାଇଛି ଏବଂ ଆମକୁ ଭାରି ଅଲଥଲ ଓ ଶୈଳୀଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଭୁଲାଇ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ପଦ୍ୟ ଘରୁ ଧାର ଆଣି ଆମ ଗଦ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବେଳେବେଳେ ରୀତି ଓ ଟେକ୍‌ନିକ୍‌ଗୁଡ଼ାକୁ କାମୁଡ଼ି ଧରିବାଲାଗି ସତେଅବା ଭାରି ଶରଧା ଦେଖାଇଛି ଏବଂ ଆମର ପ୍ରକୃତ ଜୀବନଟାକୁ ସେହି ଟେକ୍‌ନିକ୍ ଓ ରୀତିର ଅନୁକୂଳ କରି ଖୁଣ୍ଟି ରଖିବାକୁ ଭାରି ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା ଆଧୁନିକ ଅବକ୍ଷୟର ଅମୃତ-ପରିବେଷଣର ଦେବସଭାରେ ଆପଣାଲାଗି ବି ସ୍ଥାନଟିଏ ହାସଲ କରିବା ପାଇଁ କେତେ ମନ ବଳାଇଛି । ଅନେକଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରେମ କୁଆଡ଼େ ଆମ ଗଳ୍ପ ଏବଂ ଉପନ୍ୟାସରେ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ପାତ୍ରପାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି କେତେବେଳେ ଆମର କଳ୍ପିତ ପ୍ରେମ ପାଚିଛି, ଫାଟିଛି, ପୁନର୍ବାର ଯୋଡ଼ା ହୋଇଛି ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଆରବ୍ୟ ଉପନ୍ୟାସର କାହାଣୀଗୁଡ଼ାକ ପରି ଆମକୁ ସତେଅବା ହଜାର ହଜାର ରାତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପ୍ୟାୟିତ କରି ରଖିବାକୁ ମନ କରିଛି ।

ଆମର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ାକୁ ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁମାନେ ପଢ଼ିବାଲାଗି ସମର୍ଥ ହେବେ, ସ୍ଥୂଳ ଭାବରେ ସେହିମାନଙ୍କୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ଆମ ଗଳ୍ପକାରମାନେ

ଗଳ୍ପ ଲେଖିଛନ୍ତି, ଉପନ୍ୟାସକାରମାନେ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ପାଠକଶ୍ରେଣୀଙ୍କୁ ଆମର ସାମାଜିକ ପରିଭାଷା ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏମାନେ ପଶୁ ନୁହଁନ୍ତି କି ପକ୍ଷୀ ନୁହଁନ୍ତି, ଏମାନେ ଏକ ମଧ୍ୟପରିଧିର ଶ୍ରେଣୀ । ଏମାନେ ଶିକ୍ଷିତ, ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ଆଧୁନିକ ହେବା କହିଲେ କ'ଣ ସବୁ ଯେ ବୁଝାଏ, ତାହାକୁ ଅଳ୍ପ-ବହୁତ ପଇଠ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଅମଲା, ଆମ ଅମଲାତନ୍ତ୍ରର ସର୍ବବନ୍ଦନୀୟ ଭୂଷଣ । ଏମାନଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ-ଆକାଂକ୍ଷାଗୁଡ଼ାକ ସ୍ୱର୍ଗଯାଏ ଲମ୍ବିଥାଏ; ଏମାନେ ପୃଥିବୀର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଧନୀଠାରୁ ଅଧିକ ଧନୀ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥାନ୍ତି, ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରଖ୍ୟାତିସମ୍ପନ୍ନ ଅଭିନେତା, ଅଭିନେତ୍ରୀ, ଖେଳଓ୍ୱାଡ଼୍ ଅଥବା ଓସ୍ତାଦଠାରୁ ଆହୁରି ବଡ଼ ହେବାକୁ ବି ଇଚ୍ଛା କରୁଥାନ୍ତି ସତ, ମାତ୍ର ପରିସ୍ଥିତିଗତ ନାନା ଅଳଙ୍ଘ୍ୟତାର କାରଣରୁ କୃପଣତା ଏବଂ କୁଣ୍ଠିମତା ଭିତରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥାନ୍ତି । ଏହିମାନେ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ଗାଁଆକୁ ଛାଡ଼ି ତଥାକଥିତ ସହରକୁ ଆସିଥାନ୍ତି ଓ ତଥାକଥିତ ସହରଜୀବନକୁ ଆଦର ଦେଇଥାନ୍ତି । ସହରରେ ଚାକିରି କରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଗାଁଆଁରେ ରହିଯାଇଥିବା ଭାଇ ଅମଲ କରୁଥିବା ଧାନ ଓ ଚାଉଳରୁ ଭାଗନେବାକୁ ମୋଟେ ଭୁଲନ୍ତି ନାହିଁ । ନୂଆ ଫେଶନତକ ଏମାନଙ୍କ ଘରେ ଭର୍ତ୍ତିହୋଇ ରହିଥାଏ, ମାତ୍ର ସେମାନେ ପୁରୁଣା ଭିତରେ ନାକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୋତି ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଆହୁରି ଅଧିକ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ କହିଲେ, ଏମାନେ ନୂଆ ଆଉ ପୁରୁଣାର ମଝିରେ ଥାଆନ୍ତି ଓ ଯେତେବେଳେ ଯୋଉଟା ହେବାର ଦରକାର ପଡ଼େ, ସେଇଟା ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଗାଁଆଁରୁ ଜ୍ଞାତିମାନଙ୍କୁ ଡକାଇ ଏମାନେ ସହରରେ ଆଧୁନିକ ପରିପାଟୀରେ ବାହାଘର କରାନ୍ତି, ରାମଲୀଳା କରାନ୍ତି, ବଇପାଣିଙ୍କ ନାଟ କରାନ୍ତି । ଠାକୁର ମନ୍ଦିର ତିଆରି କରାନ୍ତି, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ଏହିମାନେ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ଉତ୍ସାହରେ କରାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଟିପ କୋଉଠି ହେଲେ ଟାଣ ହୋଇ ଲାଗିନଥାଏ । ଯାହା ହେବାକୁ ଚାହୁଁଥାନ୍ତି ତାହା ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାକୁ ଛାଡ଼ିବାଲାଗି ଚାହୁଁଥାନ୍ତି, ସେଇଟାକୁ ମଧ୍ୟ ମୋଟେ ଛାଡ଼ି ପାରି ନଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ପୁଅମାନେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ବଡ଼ ଚାକିରି କରିବାଲାଗି ପାଠ ପଢ଼ୁଥାନ୍ତି, ଝିଅମାନେ ଭଲ ଘରେ ବାହା ହୋଇପାରିବେ ବୋଲି ପାଠ ପଢ଼ୁଥାନ୍ତି । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କାର୍ଲ୍ ମାର୍କସ୍ ତତ୍କାଳୀନ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଆମ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜର ମଧ୍ୟବିତ୍ତମାନଙ୍କୁ ଅଧିକ ଗଭୀର ଭାବରେ ବୁଝିବାଲାଗି ହୁଏତ କିଞ୍ଚିତ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବ । ତାଙ୍କ Theorien ueber den Mehrwert ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି : "ମଧ୍ୟମ ବର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ମଝିରେ ଥାଆନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ଶ୍ରମଜୀବୀମାନେ ରହିଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ଅପର ପାଖରେ ପୁଞ୍ଜିବାଦୀ ଏବଂ ଜମିର ମାଲିକମାନେ ରହିଥାନ୍ତି । ଏହି ମଧ୍ୟମ ବର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଆପଣାର ସକଳ କଳ ଓ ବଳକୁ କାମରେ ଲଗାଇ ଶ୍ରମଜୀବୀ ବର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ସବାର ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି ଏବଂ ଯୁଗପତ୍ ଭାବରେ ଅପର ଦିଗରେ ସମାଜରେ ଉଚ୍ଚତମ ବର୍ଗଟିର ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ

ଏବଂ ଶକ୍ତିକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବଢାଇବାରେ ସବୁପ୍ରକାର ସାହାଯ୍ୟ ଏବଂ ସହଯୋଗ କରୁଥାନ୍ତି ।”

ଆମ ସମାଜର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀମାନେ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରୟୋଜନବଶ ଭାବରେ ଆନନ୍ଦ ଗୃହୁଁଥାନ୍ତି, ମନୋରଞ୍ଜନ ଗୃହୁଁଥାନ୍ତି । ଏହିମାନେ ହିଁ ସମ୍ଭବତଃ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ବହି ଓ ପତ୍ରପତ୍ରିକା ପଢନ୍ତି । ଏମାନେ ସଂସାରଟା ଯେମିତି ଚଳୁଛି, ତାହାର ଭିତରେ ହିଁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ସୁଖ ଓ ଶାନ୍ତିରେ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥାନ୍ତି । ଆମର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରଧାନତଃ ଏହିମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ଲେଖାହୁଏ । ହୁଏତ ସମଗ୍ରତଃ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଆମର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ମାନଙ୍କରେ ଡାକ୍ତର ଥାଆନ୍ତି, ଇଞ୍ଜିନିୟର୍ ଥାଆନ୍ତି, ଅଧ୍ୟାପକ ଥାଆନ୍ତି, ପ୍ରେମିକ ଓ ପ୍ରେୟସୀ ଥାଆନ୍ତି, କଲେଜ, ବଜାର ଓ ବୈଠକଖାନା ସବୁକିଛୁ ଖଞ୍ଜା ହୋଇ ରହିଥାଏ । ମାତ୍ର ଜୀବନ ନଥାଏ, ସମାଜ ନଥାଏ, ମଣିଷ ବି ନଥାଏ । କୌଣସି ଜୀବନଗତ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ନଥାଏ; ଗଳ୍ପକାରମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଗଳ୍ପାବର୍ତ୍ତନର ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର କୂପଟିକୁ ତିଆରି କରି ଦେଇଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ଭାରି ନିଷ୍ଠା ସହକାରେ ସେହି କୂପଟି ଭିତରେ ପଡ଼ି ଲଟରପଟର ହେଉଥାନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ଲେଖକ ଦ୍ୱାରା କଳ୍ପିତ ଏବଂ କେତେକ କୃତ୍ରିମ ଅନୁକୃତ ଦ୍ୱାରା ସଜ୍ଜିତ ପ୍ଲଟ୍‌ର ଭଉଁରୀ ଭିତରେ ବୁଲିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି । ଏହିସବୁ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ଜୀବନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ଅପେକ୍ଷା ଆମକୁ ଘଡ଼ିକର ମନୋରଞ୍ଜନ ଦ୍ୱାରା ଜୀବନପାଖରୁ ଖସି ବା ହଟି ପଳାଇଯିବାକୁ ହୁଏତ ଅଧିକ ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ହୁଏତ ଶଗଡ଼ ଶଗଡ଼ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗଳ୍ପ ଲେଖାଯାଏ, ବିଦେଶର କେତେ ଶୈଳୀରେ ପ୍ଲଟ୍‌ଗୁଡ଼ାକ କେତେ ପରିପାଟୀ ହୋଇ ଦିଶୁଥାଏ ଓ ଆମ ଲାଗି କେତେ ନୂଆ ନୂଆ ସ୍ୱାଦ ବୋହି ଆଣୁଥାଏ । ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ାକ ଆମର ଅସଲ ଆବେଦନ ଏବଂ ନିବେଦନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସତେଅବା ଆମକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଦହଗଞ୍ଜ କରିପକାଏ, ଆମକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଅଜଗର ଆଉ ନିଲଠା କରି ପକାଇ ରଖେ । ଆମର ହାତଗୁଡ଼ାକ ସେହିପରି ହାତ ହୋଇ ରହିଥାଏ, ଗୋଡ଼ଗୁଡ଼ାକ ମୋଟେ ଆଗକୁ ମଙ୍ଗନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଯେଉଁ ସମାଜରେ ନିତ୍ୟଦିନର ସମ୍ପର୍କ ଭିତରେ ପ୍ରେମ ବୋଲି ପ୍ରାୟ କିଛିହେଲେ ନଥାଏ, ସେଠି ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସର କାରିଗରମାନେ ସେହି ତଥାକଥିତ ପ୍ରେମକୁ ନେଇ ହିଁ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖନ୍ତି । ପ୍ରେମ ଏକ ପ୍ରସାରଣକୁ ବୁଝାଏ, ଏକ ଆତ୍ମଦାନକୁ ବୁଝାଏ, ଏକ ଉନ୍ମୋଚନକୁ ବୁଝାଏ । ଆମର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ତଥାକଥିତ ପ୍ରେମର କଳ୍ପନା ଓ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥାଏ, ତାହା ପ୍ରମତ୍ତ କରାଏ, ପାପିଷ୍ଠ କରାଏ, ଗିଳି ପକାଇବାକୁ ଏକ ଅପପ୍ରେରଣା ଆଣି ଦେଇଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ାକୁ ପଢିଲେ ମନେହୁଏ, ସତେ ଯେପରି ଏହି ପ୍ରେମ ଦେଇ ଜଗତକୁ ଓ ଜୀବନକୁ ଦେଖିବାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଏବଂ ରସକଲାମାନଙ୍କର ଯୁଗରୁ ପ୍ରାୟ

ପାହୁଣ୍ଡେ ହେଲେ ବି ଆଗକୁ ଆସିପାରିନାହୁଁ । ପ୍ରେମ ଆଉ ସେକ୍‌ସ୍ ମୋଟେ ଗୋଟିଏ କଥା ନହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଆମର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ାକରେ ପ୍ରାୟ ସେଥିକି ଭୂଗୋଳ ମଧ୍ୟରେ ଆମର ଯାବତୀୟ ପ୍ରେମଭାବନା ଓ ପ୍ରେମାଚରଣାକୁ ପରିମିତ କରି ରଖିଥାଉ ଏବଂ ପ୍ରଧାନତଃ ଅନୁକରଣ-ପ୍ରସୂତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ସ୍ଥୂଳତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଭାରି ଅବର୍ଜିଆ ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁଠାରେ ଏହି କାମବୈକଲ୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ ପ୍ରାୟ ଏକାବେଳେକେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୌଷ୍ଠବ ନଥିବା ଭାଷାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ-ଥାଏ, ତାହା ନିର୍ଭୁଲ ଭାବରେ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଏକ ବିଦ୍ରୂପାତ୍ମକ ପରିବେଶର ହିଁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ, ଏକ ନିର୍ଲଜ୍ଜ ହାସ୍ୟକରତା ଭିତରେ ତାହା ଆପଣାକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ପଦା‌ରେ ପକାଇଦିଏ । ଏପରିକି, ସେକ୍‌ସ୍‌ର ପ୍ରସଙ୍ଗ ପଡ଼ିଥିଲାବେଳେ ଓ ସେକ୍‌ସ୍‌ର ଅଙ୍ଗନରେ ବିଚରଣ କଲାବେଳେ ଆମ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସର ନାୟକମାନେ ସତେଅବା କେଉଁ ସଖାର ଭଣ୍ଡ ପରି ଆଚରଣ କରିବାରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି, କେବଳ ଆପଣାର ଅକୁଶଳତା ଏବଂ ଅନଭିଜ୍ଞତାର ହିଁ ପରିଚୟ ଦେଉଥାନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ କାମଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖିବାପାଇଁ ଏକଦା ଜଣେ ଋଷିସ୍ଥାନୀୟ ଲେଖକଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ ହେଉଥିଲା । କାମବୁଭୁକ୍ଷୁ କ୍ଷତପ୍ରପୀଡ଼ିତ ଜଣେ ଆର୍ତ୍ତ ଅପୂରୁଷ ଯଦି କାମର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଜୀବନର ଚିତ୍ରଟିଏ ଦେବାକୁ ବାହାରିବ, ତେବେ ସେଥିରେ କାମ ଅପେକ୍ଷା ବୁଭୁକ୍ଷାର ଜ୍ୱାଳାଟି ହିଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକଟ କରି ପକାଉଥିବ । ଜୀବନର ବିବିଧ ବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ କାମ ମଧ୍ୟ ଏକ ବୃତ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ଏକ ସୁସ୍ଥ ଓ ଶାଳୀନ ପ୍ରସ୍ଥ ମଧ୍ୟ ସବୁବେଳେ ରହିଛି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ଆମେ କାମପ୍ରବୃତ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧିକତର ଭାବରେ ସେହି ସୁସ୍ଥତାର ନିଦର୍ଶନଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ । ଜଣେ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ମତଅନୁସାରେ, ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଯୁଗର ଇଂଲଣ୍ଡୀୟ ମିଛନୈତିକତା, ବ୍ରାହ୍ମ ସଂସ୍କାରବାଦ ଏବଂ ଗାନ୍ଧୀକାଳୀନ ନୀତିସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅତ୍ୟୁତ୍ସାହ ଭାରତବର୍ଷର ସେହି ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିଟି ମଧ୍ୟରେ ନାନା ପ୍ରକାରର ନିଷେଧସଚେତନ-ତାକୁ ଆଣି ଭର୍ତ୍ତି କରିଦେଲା । ତାହାକୁ ଭାଙ୍ଗିବାଲାଗି ଫ୍ରୟେଡ଼ୀୟ ମନୋବିଶ୍ଳେଷଣର ବୈଜ୍ଞାନିକ ସମର୍ଥନ ଲୋଡ଼ାହେଲା ସତ, ମାତ୍ର ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆମେ ଭାରତବର୍ଷରେ ମୂଳର ସେହି ସୁସ୍ଥ ଭୂମିଟିକୁ ହରାଇବସିଲୁ ଏବଂ ସେକ୍‌ସ୍ କହିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଏକ ଅପକ୍ୱ ଭାବପ୍ରବଣତାକୁ ବୁଝିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲୁ । ତା'ପରେ ଆମର ଯାବତୀୟ ଗୁପ୍ତ କାମପ୍ରସଙ୍ଗ ପଛରେ ସତେଅବା ଏକ ଅପରାଧସଚେତନତା ମଧ୍ୟ ଭାରି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ତାହା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ଫୁଲେଇ ହେଉଥିବା ସମୟରେ ଏକ ପ୍ରଦର୍ଶନପ୍ରିୟତା ଦ୍ୱାରା ଭାରି ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ଏକ ସନ୍ତ୍ରମଯୁକ୍ତ ଉପଭୋଗର ଆସ୍ଥାନରେ ରହିଥିଲା, ଆମ ଆଧୁନିକ ଯୁଗକୁ ଆସି ତାହା ଏକ ବ୍ୟାଧିତ ଉତ୍ତେଜନା ଲାଗି କାରଣରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । (୧୩)

ଯୌନସମ୍ଭୋଗକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆଣିବା ପଛରେ ଯେ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଆମୋଦଦାନର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ନିର୍ଣ୍ଣାୟକ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ସେକଥା

ଆଦୌ ନୁହେଁ । ସତେଅବା ଏକ ଅତିବିକଳ ଅନ୍ୱେଷଣର ଫଳସ୍ୱରୂପ ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆସିଲା । ଆଧୁନିକ ଜଗତର ଜୀବନ-ଦିଗ୍‌ବଳୟ ଉପରେ ମଣିଷ ଆଗରେ ଅତୀତ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହୋଇ ଉଠିଲା, ଭବିଷ୍ୟତ ନାନା ଅନିଶ୍ଚୟତା ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଲା । ପାରମ୍ପରିକ ନୈତିକ ମାନଗୁଡ଼ିକ ବି ନିଜକୁ ଖାଲି ଅଯଥେଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରି ଗୋଟି ଗୋଟି ହୋଇ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲେ । ତେବେ ଭରସା କରି ରହିପାରିବା ଭଳି, ନିଜର ଅସ୍ତିତ୍ୱଟିକୁ ଅନୁଭବ କରି ପାରିବାଭଳି ଆଉ କ'ଣ ରହିଲା ? କେବଳ ଯୌନସମ୍ଭୋଗଟା ହିଁ ମଣିଷର ଏକମାତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନ କ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହେଲା ଏବଂ ତାହାହିଁ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଲାଗି ଉପଜୀବ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲା । ତାହାହିଁ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ସଂବର୍ଦ୍ଧନାର ସାମଗ୍ରୀ ହୋଇ ରହିଲା । ମାତ୍ର ସେହି ସମ୍ଭୋଗକୁ କଦାପି ପ୍ରୀତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ମଣିଷ ମଣିଷ ଭିତରେ କୌଣସି ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନର ଅବକାଶ ହିଁ ନଥିଲା । ହଁ, ଯେଉଁ ନାରୀକୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁରୁଷ - ସମ୍ଭୋଗର ପାତ୍ରୀରୂପେ ବ୍ୟବହାର କଲା, ତା'ପ୍ରତି ସେ କିଞ୍ଚିତ୍ କୋମଳ ଓ ସପ୍ରତିଭ ହେଲା ସତ, ମାତ୍ର ତଥାପି ତାକୁ ପ୍ରକୃତରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ତା'ଠାରେ ଆଦୌ କୌଣସି ତର ନଥିଲା, ଧୈର୍ଯ୍ୟ ବି ନଥିଲା । ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି ବୋଲି କହିଲେ, ମାତ୍ର ପରସ୍ପରକୁ ପ୍ରୀତିର ଇଷ୍ଟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନପାରି ଥିବାରୁ ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ତଥାପି ଦୂର ହୋଇ ରହିଲେ, ପରସ୍ପର ଲାଗି ପ୍ରାୟ ଅବାଞ୍ଛନୀୟ ହୋଇରହିଲେ । କାରଣ, ଏକ ପାରସ୍ପରିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଏବଂ ଆତ୍ମନିବେଦନ ବିନା ପ୍ରେମ କୁଆଡ଼ୁ ଆସିବ ? ତେଣୁ ଉପନ୍ୟାସରେ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୌନସମ୍ଭୋଗର କାହାଣୀଗୁଡ଼ାକ ମଧ୍ୟ ନାରୀର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସମ୍ମାନଯୁକ୍ତ ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ମୋଟେ ସ୍ୱୀକାର କଲାନାହିଁ । ଯୌନସମ୍ଭୋଗରେ ରତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ବେଳେ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷ ତଥାପି ଏକାକୀ ହିଁ ରହି-ଥିବା ପରି ମନେହେଲା । (ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ—୩, ପୃଷ୍ଠା-୯୫) ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଜଣେ ଅନ୍ୟତମ ବିଗୁରିକଙ୍କ ଭାଷାରେ "ପ୍ରେମ ନିର୍ମଳ, ବାସ୍ତବ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ । ପ୍ରେମର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ । ପ୍ରେମ ଯୌନକ୍ଷୁଧା ନୁହେଁ । ସମାଜର ସାମନ୍ତବାଦୀ ଦୋଷରୁ ବହୁମୁଖୀ ଯୌନକ୍ଷୁଧାର ସୃଷ୍ଟି ।" (୧୪) ଏହି ସଂଜ୍ଞାର ତରାଜୁରେ ଆଧୁନିକ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସର ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିବାକୁ ଗଲେ ଏକ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଦାୟାଦ ହିସାବରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକୃତରେ ଖାଲି ଦରିଦ୍ର ଓ ଅଳ୍ପସମ୍ବଳ ପରି ମନେହୁଏ । ଆମର ନାୟକ ଓ ନାୟିକାମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ସତେ ଅବା ମନୋବିକାରଗ୍ରସ୍ତ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପରାଭୂତ ରୁଗ୍‌ଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପରି ମନେ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପାଦ-ତଳେ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସାମାଜିକ ଅଥବା ସୁସ୍ଥମାନବିକ ଭୂମି ନଥାଏ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରୀତି ଭିତରେ କୌଣସି ସଙ୍କଳ୍ପବଳିଷ୍ଠତା ନଥାଏ, ଆଖି ଭିତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ବି ନଥାଏ । କାଳ ପାଖରେ ହାରିଯାଇ ଆପଣାର କ୍ଷୁଦ୍ର ଗହ୍ୱରଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ସେମାନେ ସତେ ଅବା ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଧ୍ୱଜଭଙ୍ଗଗ୍ରସ୍ତ ଅସମର୍ଥ ମଣିଷର ନମୁନା ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିବା ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରଧାନତଃ ଆପଣାର ଅସମର୍ଥତାକୁ ହିଁ ଜାହିର କରି ଦେଇଥାଏ ।

କବିତାର ରାଜ୍ୟରେ ଆଧୁନିକତାର ପ୍ରାୟ ସର୍ବପ୍ରଥମ ବ୍ୟାପ୍ତିଟିକୁ ଆଣି ଅନୁଭୂତ କରାଇଥିବା କବି ଇଲିଅଟ୍ କୌଣସି ଏକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଏକ ଦୃଢ଼ ଅନ୍ତଃ-ବିଶ୍ୱାସ ନଥିଲେ କୌଣସି ଜାତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିବାର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । (୧୫) ଯେଉଁ ଜାତି ବା ସମୂହର ସେହି ଯୋଗ୍ୟ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସଟି ଥାଏ, ସିଏ ଉଦ୍ଧତ ହୁଏ-ନାହିଁ । ଆପଣାର ଅଳ୍ପତାଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ବଡ଼ାଇ କରେନାହିଁ । ସିଏ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଗବାକ୍ଷ ଖୋଲିଦେଇ ବାହାରର ଯାବତୀୟ ପବନକୁ ନିଜର ଘର ଭିତରକୁ ଡାକି ଆଣିବାକୁ ମୋଟେ କୌଣସି ସଙ୍କୋଚ ଅନୁଭବ କରେନାହିଁ । ସିଏ କୌଣସି ପ୍ରକାର ହୀନମନ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ କାହାରି ସହିତ ବାଦ ଲଗାଇବାକୁ ଯାଏନାହିଁ; ସିଏ ଅନୁକରଣ କରେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମେ ନାନା କାରଣରୁ ଭାରି ହୀନମନ୍ୟ ହୋଇ ରହିଯାଇଛୁ । ଆମ ଭିତରୁ ଅନେକଙ୍କ ଭିତରେ କ'ଣ ଏପରି ଗୋଟାଏ କ୍ଷୟକାରୀ ହୀନମନ୍ୟତା ଆମକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରାକ୍ରମ ସହିତ କାମୁଡ଼ି କରି ଧରିଛି କେଜାଣି, ଆମେ ନିଜ ଘରେ ଆପଣାକୁ ଅତି ପ୍ରଶଂସା କରି ଭାରି ଆତ୍ମପ୍ରଶଂସା ଅନୁଭବ କରୁଛୁ, ସତେଅବା ଆପଣା ଘରର ଆଇନାଟିରେ ଆପଣାର ମୁହଁଟିକୁ ଦେଖିବାର ଫାନ୍ଦରେ ପଡ଼ିଯାଇ ସେଇଥିରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ରହି-ଯାଇଛୁ । ପ୍ରାୟ ସେହି ହୀନମନ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ଆମର ଉଚ୍ଚାଭିଳାଷୀ ଏକାଧିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଗ ଇଂରାଜୀରେ ଲେଖି, ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇ ତା'ପରେ ସତେ ଅବା ଗୋଟାଏ ଅତିକାୟ ପତଙ୍ଗ ପରି ଆମ ଉପରେ ଆସି ପଡ଼ିବାକୁ ଓ ଆମକୁ ସେମାନଙ୍କର ବୃହତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆଣିଦେବାର ମନ୍ଦ ଶ୍ରମ ମଧ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଅଭାବ ହେଉଛି ଯେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନାରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ଏକ ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟି ମୋଟେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଦେଶ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କରିବାପରେ ଆତ୍ମଅବଲୋକନର ଯେଉଁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟି ଆଗ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆସିଥାନ୍ତା ଏବଂ ତାହାକୁ ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ମାନବୋଧ ଏବଂ ପରିନିର୍ମାଣର ଆକାଂକ୍ଷା ଆଣି ଦେଇଥାନ୍ତା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ନାନା କାରଣରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟର ପଥ, ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଜୀବନକୁ ଅବଲୋକନ କରିବାର ପଥ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ସତେଅବା ପଣ୍ଡିତ ଲଢ଼େଇର ସାନ ସଭାଗୁଡ଼ିକର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଟକି ରହିଯାଇଛୁ । ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ସେହି ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ାକ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷାରେ କାମରେ ଲାଗିଲାଭଳି କହୁଥିବା ଆବଶ୍ୟକ କେତୋଟି କଥାର ପରିଧି ଭିତରେ ରହି ଯାଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ, ଯଦି ସେହି ଆଲୋଚନା ପଛରେ ପଣ୍ଡିତ

ଆଉ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱାର୍ଥିସ୍ୱ ବିବାଦ ଉତ୍ପ୍ରେରକ ପରି ହୋଇ ରହିଥାଏ, ତେବେ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଲୋଚନା ଏକାଧାରରେ ଭାରି ଉଗ୍ର ଏବଂ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ହୋଇ ଉଠିବାର ବି ଭୟ ରହିଥାଏ ।

ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସାଧାରଣ ଜଳବାୟୁଟି ଏକ ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ବା ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିର ବିକାଶ ଓ ପରିସ୍ଫୁରଣ ଲାଗି ସମଗ୍ରତଃ ଭାରି ଦରିଦ୍ର ହୋଇ ରହିଛି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । (୧୭) ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅଧିକ । ଶିକ୍ଷା, ଜ୍ଞାନଲାଭ ଓ ତେଣୁ ଦୃଷ୍ଟି-ସମ୍ପ୍ରସାରଣର ସୁଯୋଗ, ବହିର୍ଜଗତ ବିଷୟରେ ଆହୁରି ଅଧିକ ଗ୍ରହଣଶୀଳତା, ମନନ ଏବଂ ପରିଶୀଳନ ଲାଗି ଆହୁରି ଅଧିକ ଆଗ୍ରହ ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ପରସ୍ପରକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପରସ୍ପରର ବିଗ୍ରହକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ମାନ ଓ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇପାରିବାର ଏବଂ ପରସ୍ପରକୁ ସହ୍ୟକରି ପାରିବାର ଆହୁରି ଅଧିକ ସାମର୍ଥ୍ୟ,—ଏସବୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୁଏତ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଆମ ଅନେକଙ୍କ ସକାଶେ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ସ୍ତରରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ସାମନ୍ତବାଦର ଆଧୁନିକ ଅବଶେଷଗୁଡ଼ାକ ଆମ ଭିତରେ ଅନେକ ଉଦାସୀନତା ଏବଂ ପାରସ୍ପରିକ ଅବଜ୍ଞାକୁ ଜୀଆଇ କରି ରଖିଛି, ମଣିଷଠାରୁ ମଣିଷକୁ ଭାରି ଦୂରଛଡ଼ା କରି ରଖିଛି । ପରିଧିଗୁଡ଼ାକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଏବଂ ସ୍ପର୍ଶକାତର ହୋଇ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ଭିତରେ ବାସ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଯେଉଁ ଅହଂମନ୍ୟତାକୁ ଭୂଷଣ କରି ଧରି ରଖିବାରେ ସର୍ବଦା ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାରେ ସେହି ଅହଂମନ୍ୟତା ଅନେକଙ୍କୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭାରି ବାସନ୍ଦ କରି ରଖିଛି ଏବଂ ସର୍ବୋପରି, ନୂତନର ମର୍ମକୁ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତାହାକୁ ଏକ ପରମ୍ପରାରେ ପରିଣତ କରିପକାଇ ଅନମନୀୟ ହୋଇପଡ଼ିବାର ଏକ ଅସୁସ୍ଥ ଉତ୍ତେଜନା ମଧ୍ୟ ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଶେଷତଃ ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୀବନର ପ୍ରଶସ୍ତ ଓ ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଲାଗି ଅନେକ ପ୍ରତିକୂଳତାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରି ରଖିଛି । ପୁରୁଣା ଓ ନୂଆ ଏଠି ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭାରି ଅଲଗା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଦୁହେଁ ଯାକ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଭାବରେ ଆପଣାର ଲୋକନ-ଗୁଡ଼ାକୁ ସାମନ୍ତବାଦୀ ନାନା ଅପସଚେତନତା ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ଠି ପକାଇ ଅଚଳପ୍ରାୟ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ବାବୁ ବାବୁକୁ ଈର୍ଷା କରୁଛି, ବାବୁ ବାବୁକୁ ଡରୁଛି । ତେଣୁ ସହଭୋଜନ ଏବଂ ସମ୍ମାନର ସମ୍ମିଳନ ଏବଂ ସମ୍ମାର୍ଜନର ଅନେକ ଅବସରରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିବା ହିଁ ସାର ହେଉଛି ।

—୩—

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଳିନୀକାନ୍ତ ଗୁପ୍ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ପ୍ରାଚୀନର ଅନ୍ଧକାର ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନର ଅନ୍ଧକାର, ଆଧୁନିକର ଅନ୍ଧକାର ହେଉଛି ଚେତନାର ଅନ୍ଧକାର । (୧୭) ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ଅନ୍ଧକାରଟି ପ୍ରକୃତିରେ ଏକ ଗାଢ଼ତର ଅନ୍ଧକାର । କାରଣ, ତାହା ଜ୍ଞାନର ଅର୍ଥାତ୍ ଅତି-ଜ୍ଞାନର ଅନ୍ଧକାର ।" ତତୋ ଭୂୟ ଇବ ତେ ତମଃ (ଈଶୋପନିଷଦ-୯) । ଆଧୁନିକ

ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଅନ୍ଧକାରଟିକୁ ଭେଟିବାକୁ ପାଇବା । ବିଶେଷତଃ ଭାରତବର୍ଷରେ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁସବୁ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସର୍ବଜନର ଜୀବନରୁ ଭାରି ଦୂରଛଡ଼ା ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି; ସେମାନେ ଏକାକୀ ବିଚରଣ କରୁଛନ୍ତି, ଏକାକୀ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି, ଏକାକୀ ଦୁଃଖ ପାଉଛନ୍ତି ଓ ଏକାକୀ ସେହି ଦୁଃଖଗୁଡ଼ାକର ପ୍ରତିକାର ବି ଲୋଡ଼ୁଛନ୍ତି । ସେଥିଲାଗି ସେମାନେ ଏହି ଦେଶର ଅରଣ୍ୟ ଭିତରେ ଏକ ବିଶେଷ ଯୂଥପତି ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଏକ ବିଶେଷ ମୃଗୟାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଚେରଗୁଡ଼ାକ ଏଠି ଅସଲ ଭୂଇଁଗୁଡ଼ାକରେ ନଲାଗି, ଏହି ଭୂମିର ଅସଲ ଅଭିଳାଷ ଏବଂ ଅସଲ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଗୁଡ଼ିକର ସାଙ୍ଗ ନହୋଇ ବିଦେଶରେ ସାଙ୍ଗ ଲୋଡ଼ିବାକୁ ବେଶୀ ମନ କରୁଛି । ଆମର ବଜାରଗୁଡ଼ାକ ବିଦେଶର ରଙ୍ଗବେରଙ୍ଗ ନାନା ସୌଖିନ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଦେଶବାସୀଙ୍କର ଆଖିକୁ ଚକିତ କରି ରଖିଥିବାପରି ଆମର ସାହିତ୍ୟ-ବଜାରଟା ମଧ୍ୟ କେତେକେତେ ସୌଖିନ ବିଦେଶୀ ପଣ୍ୟରେ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଛି । ସାହିତ୍ୟର ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ଦେଶରେ ଅଥବା ଆମ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମାଧ୍ୟମରେ ଆମ ବିଶେଷ ସମୂହଟିରେ ଆମକୁ ଏକତ୍ର ଗୋଟିଏ କରି ଗଢ଼ି ଆଣିବାକୁ ଏବଂ ଏକତ୍ର ଭବିଷ୍ୟତ ଅଭିମୁଖରେ ବାଟ ଚାଲିବାକୁ ଆମକୁ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ମିଳି ପାରୁଥାନ୍ତା, ତାହା ମୋଟେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଭାରତବର୍ଷରୂପୀ ମନୁଷ୍ୟ-ମହାଖଣ୍ଡଟି ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ତଃସମ୍ପର୍କର ସ୍ତରରେ ନାନା ଖଣ୍ଡରେ ଓ ନାନା ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ବାହାରେ ଯେତେ ଆଧୁନିକ ପରି ଦେଖା ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଭିତରେ ବଡ଼ ଆଦିମ, ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଏବଂ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛୁ । ସାହିତ୍ୟର ସଂଗ୍ରନ୍ଥନ-ଶକ୍ତିଟି ପ୍ରାୟ ଅଲୋଡ଼ା ହୋଇ ରହିଛି ।

ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ସଭାର ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବଜନର, ସମ୍ମିଳନର ଓ ସହୃଦୟତାର । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ନାନା କାରଣରୁ ସହୃଦୟତା ପାଖରୁ ଆପଣାକୁ କାଢ଼ି ନେଇ ଏକ ବିଶେଷ ଧନ୍ଦା ହୋଇ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛି । ସ୍ୱାଧୀନତା-ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାରତବର୍ଷରେ ସବାତଳେ ପଡ଼ି ରହିଥିବା ଦେଶର ସର୍ବାଧିକ ମଣିଷଙ୍କ ପାଇଁ ଭାରତୀୟ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଅବଦାନ ମୋଟେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ପଟ ନେଇ ରହିବାକୁ ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କରୁଥିବା ଭଳି ମନେ ହେଉଛି । ତେଣୁ ଆଧୁନିକ ବୋଲାଉ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଯଥାର୍ଥ ଆକୁତି ଏବଂ ଆକାଂକ୍ଷା ଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଭାବରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଆଧୁନିକ ପୃଥିବୀର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ସଂସ୍କୃତି-ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ଭାଷାରେ, ଯଥାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଗ୍ରହ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତରେ ମଣିଷପ୍ରତି ରହିଥିବା ଏକ ଆଗ୍ରହ, ସମାଜ ଏବଂ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରତି ରହିଥିବା ଏକ ଆଗ୍ରହ । ତେଣୁ ଆମେ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଗ୍ରହର ସୀମାଟାକୁ କଦାପି କୌଣସି ଗାର କାଟି ଠିକ୍

କରିଦେଇ ପାରିବା ନାହିଁ । କୌଣସି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟାସର ପରିଧିଟିଏ ବୁଲାଇ ଦେଇ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଗ୍ରହକୁ କେବଳ ସେହି ମୁଣ୍ଡଳାଟି ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ମୋଟେ ରଖିପାରିବା ନାହିଁ ।" (୧୮) ସମ୍ଭବତଃ ମଣିପଲାଗି ଏହି ଆଗ୍ରହଟିକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟିକ ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟର କଲ୍ୟାଣଶକ୍ତି ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ସାହିତ୍ୟ ରସର ସୃଷ୍ଟି କରିବାଦ୍ୱାରା ପାଠକର ଚିତ୍ତରେ ଯେପରି ସୁନିର୍ମଳ ଆନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ତାହା ମନୁଷ୍ୟର ବହୁ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ କୁସଂସ୍କାରର ମୂଳରେ ଆଘାତ ମଧ୍ୟ କରିପାରେ ।" (୧୯)

ଆପଣାକୁ ଆପଣାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସତେ ଅବା ଅଶକ୍ତ ଏବଂ ପରାଭୂତପ୍ରାୟ ବୋଧ କରୁଛି ବୋଲି ସମ୍ଭବତଃ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଆପଣାର ଆବେଦନର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନେକ ସମୟରେ ଭାରି ଅନାବଶ୍ୟକ ଭାବରେ ମରଣବାଦୀ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ତେଣୁ କେବଳ ଦୁଇଦଣ୍ଡ ଶାନ୍ତି ଦେଇ ପାରିବାର ଏକ ପ୍ରଶମକ ଅଥବା ସମ୍ମୋହକ ହୋଇ ରହିବା ବ୍ୟତୀତ ସାହିତ୍ୟର ଆଉ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ବ୍ରତ ରହିଛି ବୋଲି ସିଏ ହୁଏତ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ବି ରାଜି ହେଉନାହିଁ । ଆପଣାର ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକର ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ନପାରିଲେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହିପରି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଭୋଗିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଏକ ପ୍ରତିପ୍ରବୃତ୍ତି ରୂପେ ଆମେ ଏକ ଜୀବନବାଦୀ ସାହିତ୍ୟକର ବି କଳ୍ପନା କରିପାରିବା । ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟର ଜଣେ ଜୀବନବାଦୀ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, କେବଳ ଖୁସୀ କରିବା ନୁହେଁ, ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରିବା ଏବଂ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚେତନାକୁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ କରିବା ଭଳି ଜୀବନବାଦୀ ସାହିତ୍ୟକର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିବା ଉଚିତ । ସାହିତ୍ୟିକ ଏଇଥିଲାଗି ହିଁ ସତ୍ୟକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବ—"କ୍ଷୟିଷ୍ଣୁ ସତ୍ୟକୁ ନୁହେଁ, ନବଜାତ ସତ୍ୟକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବ; ଏବଂ ସମଗ୍ର ସତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଛା କରିବ, ଯେଉଁଥିରେ କି କ୍ଷୟିଷ୍ଣୁ କ୍ଷୟିଷ୍ଣୁ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେବ ଏବଂ ନବଜାତକ ମଧ୍ୟ ନବଜାତକ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେବ ।" (୨୦) ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଯଦି ସତ୍ୟକୁ ହିଁ ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ଈକ୍ଷଣ ଏବଂ ଅନ୍ୱେଷଣର ଇଷ୍ଟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରେ, ତେବେ ତାହା ଭାରତବର୍ଷର ଦୌର୍ବଲ୍ୟଗୁଡ଼ାକୁ ଘାରି ରହିଥିବା ଅବକ୍ଷୟ ଏବଂ ଉପେକ୍ଷାଗୁଡ଼ାକ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ କଦାପି ସାମିଲ୍ କରି ରଖିବ ନାହିଁ, ଯୁଗ ବା **Zeitgeist** କୁ ନିନ୍ଦୁ ନିନ୍ଦୁ ସିଏ କଦାପି ତାହାରି ଭିତରେ ବୁଡ଼ାଇ ବୁଡ଼ାଇ ହୋଇ ସାମର୍ଥ୍ୟହୀନ ଭାବରେ ରହିଯିବାକୁ ମନ କରିବ ନାହିଁ । ସିଏ ସେହି ସୀମାନପାତନଗୁଡ଼ାକୁ ଟପି ବାହାରକୁ ବାହାରି ଆସିବ, ସୀମାଗୁଡ଼ାକରୁ ଅନେକ ଅଧିକ ଦେଖିବାକୁ ଓ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ, ଅଧିକ ସମ୍ବେଦନକ୍ଷମ ହେବ ଏବଂ ଆପଣାକୁ ସୁହାମୁକ୍ତ କରି ସିଏ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିତରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିବା ଭବିଷ୍ୟଟିକୁ

ବି ଦେଖିବାକୁ ସାହସ କରିବ । ଆଧୁନିକତାର ଯାବତୀୟ ଆହ୍ୱାନକୁ ସିଏ ତାହାରି ପରି ଏକ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ଥ ଉପରେ ଜବାବ ଦେବାକୁ ସମ୍ମତ ବି ହୋଇପାରିବ ।

ଭାରତୀୟ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଜଗତ ଓ ତାହାରି ଭୂମିଟି ଉପରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଜୀବନକୁ ଲୀଳା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସାହିତ୍ୟର ଆଖିରେ ଏହାକୁ ଆତ୍ମପ୍ରସାରଣ ଏବଂ ଆତ୍ମଆବିଷ୍କାରର ଏକ ଲୀଳା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ । ଏହି ଲୀଳା ଉପନିଷଦର ଭାଷା ଅନୁସାରେ ଅନ୍ନଠାରୁ ଆନନ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଲମ୍ବିତ ହୋଇ ରହିଛି, ଏବଂ ସତତ ଅଭୀପ୍ସାମୟ ଜୀବନକୁ ଏକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱାୟିତ ବିକାଶଯାତ୍ରାର ସଂପ୍ରେରିତ କରି ରଖିଛି । ଅନ୍ନକୁ ଜାଣିଲେ ଆମେ ଯେ ଆନନ୍ଦଯାଏ ଯିବାଲାଗି ଏକ ବାଟ ପାଇଯିବା, ଜୀବନର ଅସଲ ରହସ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଆମ ଜୀବନରେ ସେହି ମୂଳ ବିଶ୍ୱାସଟିର ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଛି । ଅନ୍ନକୁ ଅବଜ୍ଞା କରି ଆନନ୍ଦ ଭିତରକୁ ପଳାଇ ଯିବାଦ୍ୱାରା ଯେ ଜୀବନ-ଉପଲବ୍‌ଧିର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିରେ ନାନା ପ୍ରମାଦ ଏବଂ ଅସ୍ୱାଭାବିକତା ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ଅନ୍ତତଃ ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସ ଆମ ଆଗରେ ସେହି ସତ୍ୟଟିକୁ ନିଶ୍ଚୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ଦେଖାଇ ଦେଉଥିବ । ଆମେ ଅନ୍ନକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ଆନନ୍ଦକୁ ଧାଇଁଛୁ; ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟି ଅନ୍ନ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ଏପରି ଭାବରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି ଯେ ଆଗକୁ କେଉଁଠି ଆନନ୍ଦ ରହିଛି ବୋଲି ଏବେ ତା'ର ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବି ହୋଇପାରୁନାହିଁ । ଅନ୍ନକୁ ଛାଡ଼ି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିବାର ବ୍ୟାକୁଳତା ଆମକୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଭାରି ନିର୍ମମ କରି ରଖିଛି; ମଣିଷକୁ ମଣିଷ ପାଖରେ ଭାରି ଉଦାସୀନ ଓ ଉପେକ୍ଷାପ୍ରବଣ କରି ରଖିଛି । ଆମର ପ୍ରାୟ ଯାବତୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ସାମୂହିକତା ଏବଂ ସହଚରିତାକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଅବଜ୍ଞା-ଉଦ୍ଦୀପକ ପଳାୟନରେ ପରିଣତ କରିଦେବାର ଫିକର କରିଛି । ଆଧୁନିକ ପୃଥିବୀର ପୃଷ୍ଠଭୂମିଟି ଉପରେ ଭାରତର ସାହିତ୍ୟିକକୁ ଆଜି ଏହି ଅଭାବଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭାରି ସଚେତନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଥଚ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଯୁକ୍ତ ପରିପ୍ରକାଶ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଷୟରେ ଅଧିକ ସଚେତନ ହେବାକୁ ଯତ୍ନଶୀଳ ହେବ । ତା' ନହେଲେ ଆପଣାର ସଂବେଦନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ପ୍ରଧାନତଃ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ, ଭାବପ୍ରବଣ ଏବଂ ଅହେତୁକ ଭାବରେ ଭାରି ଉତ୍ତେଜନାମୟ ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥିବ । ଆପଣାର ଅସଲ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ାକୁ ମୋଟେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖି ପାରୁନଥିବ । ମଣିଷ ନିନ୍ଦିତ ହୋଇ ରହିଥିବ, ଜୀବନ କେବଳ ଏକ ବହିପାଠ ହୋଇ ରହିଥିବ, ଜୀବନରୁ ଅସଲ ସଂସ୍କୃତି ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିଥିବ । ଆପଣାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଦେଇ ନପାରିବାର ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନପାରିବାର ଦାରିଦ୍ର୍ୟରେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଭାରି ଜର୍ଜର ଏବଂ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିବା ।

ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ନମୟ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକତାଗୁଡ଼ିକର ପୂରଣ ହୋଇ ଆସିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ଭିତରେ ସୃଜନଶୀଳତାର ଦ୍ୱାରଟି କ୍ରମେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଥାଏ । ଏହି

ସୃଜନାତ୍ମକତାକୁ ଆଧୁନିକ ମନୁଷ୍ୟସମୀକ୍ଷାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏକ କ୍ରୀଡ଼ାକାଂକ୍ଷାର ଉପାଦାନ ବା **Play Element** ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି କ୍ରୀଡ଼ା, ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରୀଡ଼ାମୟତାର ଉପାଦାନଟି ହେଉଛି ଯାବତୀୟ ଯଥାର୍ଥ ସଭ୍ୟତାର ସର୍ବମୂଳ ଭୂମି ଓ ସର୍ବମୂଳ ପ୍ରେରକ । ସେହି କ୍ରୀଡ଼ାତ୍ମକତାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହିଁ ଯାବତୀୟ ଯଥାର୍ଥ ସଂସ୍କୃତିର ସୃଷ୍ଟି । ଇଉରୋପରେ ଗତ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଏହି ଉପାଦାନଟିରେ ହ୍ରାସ ଘଟିବାରେ ଲାଗିଛି ଏବଂ ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ଭବ ହେବାର ବାଟରେ ତାହା ଏକ ଅନ୍ତରାୟ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସିଛି । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଇଉରୋପ ପୁଞ୍ଜିବାଦ ଓ ଅର୍ଥୋପାର୍ଜନକୁ ହିଁ ସର୍ବମୂଳ ଅନୁରାଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଜୀବନର ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଓ ଯାବତୀୟ ଯୋଗ୍ୟତାକୁ ତାହା କ୍ରମେ ଆର୍ଥିକ ହିସାବ ଓ ଆର୍ଥିକ ଲାଭର ପରିମାପକ ଦେଇ ବିଚାର କରିଛି । ତା' ସମକ୍ଷରେ ସବୁକିଛି ସତେଅବା ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ସମ୍ପତ୍ତିପରି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଛି । ଲୀଳା ଓ କ୍ରୀଡ଼ାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଣିଷକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଦେଇ ଶିଖାଏ, ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସାର୍ଥକ ଭାବରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ସମ୍ବେଦନଶୀଳତାର ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶିଖାଏ, ମଣିଷକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ କରାଏ, ସମୁଚିତ ଅର୍ଥରେ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣଶୀଳ କରାଏ । ତାହା ମଣିଷର ସ୍ୱାର୍ଥକାତରତା ହ୍ରାସ କରେ, ଅହଂସଚେତନତାକୁ ନାନା ସହଜ ସଖ୍ୟାଭିତରେ କୁଆଡ଼େ ବିଲୀନ କରାଇ ଦିଏ । ମଣିଷକୁ ମଣିଷଠାରୁ ଅଲଗାକରି ରଖିବାକୁ ଫନ୍ଦି କରୁଥିବା ଦୁର୍ଗପ୍ରାଚୀରଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗିଦିଏ । ମଣିଷକୁ ଆତ୍ମୀୟତା ଶିଖାଏ, ଏହି ଆତ୍ମୀୟତା ହିଁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଗଭୀର ହୋଇ ଏବଂ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠି ମଣିଷକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଆଡ଼କୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ସହଜ ଏକାତ୍ମକତା ଆଡ଼କୁ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରି ନେଇଯାଏ । ପୁଞ୍ଜିବାଦୀ ସମାଜ ଓ ପୁଞ୍ଜିବାଦୀ ବିଚାର ପାଖରେ ଆପଣାକୁ ସମର୍ପିଦେଇ ମଣିଷ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ କୋଉଦିନୁ ହରାଇ ବସିଛି । ସିଏ କେବଳ ଆପଣାକୁ ଖୋଜୁଛି, ଆପଣାର ବଡ଼ତ୍ୱ ଖୋଜୁଛି, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ତଳେ ରଖି ଆପେ ବଡ଼ ହେବ ବୋଲି ମନ କରୁଛି । ପୁଞ୍ଜିବାଦୀ ମାପକାଠିରେ ସବୁ କିଛି ପଣ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ମଣିଷଜୀବନର ଯାବତୀୟ ସମ୍ପଦ ଓ ଅର୍ଜନକୁ କିଣାବିକାର ତରାଜୁରେ ମୂଲ କରାଯାଉଛି । ମଣିଷ ଅପରକୁ ଓ ଆପଣାକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ପଣ୍ୟ ପରି ଦେଖିଲାଣି । ସୃଜନଶୀଳତା ମରି ମରି ଯାଉଛି। ଖେଳିବା ଲାଗି ନିର୍ମଳ ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ଦେଇପାରିବା ଲାଗି ଏବଂ ନିର୍ମଳ ଭାବରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବାଲାଗି ମଣିଷର ଆଉ କୌଣସି ବେଳ ନାହିଁ । ଏହିପରି ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ବା ଆପଣାକୁ ବଞ୍ଚିତ କରି ରଖି ମଣିଷ ଏକ ବିଶ୍ୱମୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବୋଧର ଶିକାର ହୋଇଛି । ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରମତ୍ତତାଗୁଡ଼ାକ ହୃଦୟକୁ ମାଡ଼ିବସିଛି । ବହୁସଂଗ୍ରହଗୁଡ଼ାକ ହଜାର ହଜାର ଗୁଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରେ ଲାଗିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭିତରେ ସବୁଥିରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଥିବାର ଏକ ଶୂନ୍ୟତାବୋଧ ମଣିଷକୁ ବଡ଼ ଦୁଃଖଦ ଭାବରେ କାମୁଡ଼ି ଧରିଛି । ଉଗ୍ର ଜାତୀୟତା, ସାମରିକ

ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି, କ୍ଷମତାର ରାଜନୀତି ତାହାର ସେହି ଦୁଃଖଗୁଡ଼ାକ ବିଷୟରେ ସଚେତ ଅବା ଜାଳକା ହୋଇ ରହିବାରେ ତାକୁ ଭାରି ସାହାଯ୍ୟ କରୁଛି ।

ସହଜ କ୍ରୀଡ଼ାତ୍ମକତା ସ୍ଥାନରେ ଆଧୁନିକ ମଣିଷ ଏବେ ଯାବତୀୟ ମିଛ କ୍ରୀଡ଼ାର ଉଦ୍‌ଭାବନ କରି ଅସଲ କ୍ଷତିଟିର ପୂରଣ କରିବାକୁ ମନ କରୁଛି । ଜୀବନର ମୁହୂର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ାକୁ ରସଯୁକ୍ତ କରି ରଖିବାକୁ ସିଏ ଗୁଡ଼ାଏ କୃତ୍ରିମ ଅଭିନୟର ବରାଦ କରି ରଖିଛି । ମାତ୍ର ସମୀକ୍ଷକମାନଙ୍କ ମତରେ, ଅସଲ କ୍ରୀଡ଼ାତ୍ମକତାର ଉପାଦାନଟି ସମ୍ଭବ ନହେବା ଯାଏ ମଣିଷର ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟ ଆଉ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ତିଷ୍ଠି ରହିପାରିବ ନାହିଁ । (୨୧) ଆମେ ଏପରି ଏକ ଯୁଗ ସହିତ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପାଶବଦ୍ଧ ହୋଇଯିବାରେ ଲାଗିଛୁ, ଯେଉଁଠି ବାହାରର ସଂଖ୍ୟା ଓ ପରିମାଣଗତ ହିସାବ ଅନୁସାରେ ସାହିତ୍ୟ, କଳା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଜୀବନଗତ ଯାବତୀୟ ସମ୍ପନ୍ନତା ହୁ ହୁ ହୋଇ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଛି, ମାତ୍ର ଭିତରେ ମଣିଷର ଦ୍ୱାରଗୁଡ଼ାକ କ୍ରମେ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଉଛି । କ୍ରମେ ସହଜ ଭାବରେ ହସିବାଟା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଉପଚାରଗୁଡ଼ାକ ବହୁଳ ଓ ବିପୁଳ ହେବାରେ ଲାଗିଛି, ମାତ୍ର ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ାକ ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ମୋଟେ ହାଲୁକା କରି ପାରୁନାହାନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ମଣିଷର ଏହି ଅସମର୍ଥତାଗୁଡ଼ାକୁ ଯଦି କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣାର କାମ ସାରିଦିଏ, ତେବେ କ୍ରମେ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆମ ଜୀବନର ଏକ ଅନ୍ୟତମ ଔପଚାରିକତାରେ ପରିଣତ ହେବାକୁ ବସିବ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟଜନିତ ସହଜ ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ସହଜ ଆତ୍ମ-ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଅବସରଗୁଡ଼ିକୁ ଆମଲାଗି ପ୍ରକୃତରେ ଭାରି ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ କରି ପକାଇବ । ସାହିତ୍ୟ ବି କ୍ରମେ ପଣ୍ୟ ଓ ପ୍ରତିଯୋଗିତାର ଏକ ବଜାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବ । ମଣିଷ ଓ ମଣିଷ ଭିତରେ ରହିଥିବା ଦୂରତାଟାକୁ ତାହା ଆହୁରି ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ବଢ଼ାଇଦେବ । ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ଯାହା ହେବ, ଯେତେ ଛୋଟିଆ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ବି ତାହାହିଁ ହେବ ।

ତେଣୁ ଆପଣାର ଯୁଗ ସହିତ ସାହିତ୍ୟ ଆପଣାକୁ ସମ୍ଭାରି ରଖିବାକୁ ମନ କରୁଥିଲେ ସାହିତ୍ୟିକ ଭିତରେ ଏକ ସହଜ ବିନୋଦଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ରହିଥିବା ଉଚିତ । ଏହି ବିନୋଦ-ଦୃଷ୍ଟି ନିଜକୁ ମଧ୍ୟ ହସି ପାରୁଥିବ, ଅକାରଣରେ ଉଗ୍ର, ଆତ୍ମମନ୍ୟ ଏବଂ ତେଣୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ରହିବାର ପ୍ରମାଦରୁ ତାହା ମଣିଷକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବ । କେବଳ ବିଶ୍ୱାସଦ୍ୱାରା କାମ ଚଳିବ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱାସ ସହିତ ଏହି ବିନୋଦ ଦୃଷ୍ଟି ବା **Humour** ମଧ୍ୟ ରହିଥିବା ଉଚିତ ବୋଲି ଦାର୍ଶନିକ ମାର୍ଟିନ୍ ବୁବର୍ ଆମକୁ ସତର୍କ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । (୨୨) ବୁବର୍ ବିନୋଦଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶ୍ୱାସର ସହୋଦର ଭାଇ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ବିନୋଦ ଦୃଷ୍ଟି ନଥିଲେ କେବଳ ବିଶ୍ୱାସ ମଣିଷକୁ ଅତ୍ୟୁଗ୍ର କରି ପକାଏ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନମନୀୟ କରିପକାଏ ଏବଂ ବିଶ୍ୱାସ ନଥିଲେ କେବଳ ବିନୋଦପ୍ରିୟତା ବି ମଣିଷକୁ କେବଳ ଏକ

ଦୋଷଦର୍ଶୀ ନିନ୍ଦୁକର ସ୍ତରରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ହାସ୍ୟରସ କମ୍ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ଯଥାର୍ଥ ବିନୋଦ-ସୃଷ୍ଟିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରଳ ହୋଇ ରହିଛି । ବିଷ୍ଣୁ ଦାସ, ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ଏବଂ ଫକୀର ମୋହନ ସେନାପତି—ଏହିପରି ଦୁଇ ତିନୋଟି ନାମକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆମେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ତଥା-କଥିତ ହାସ୍ୟରସ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ, ତାହା ପଛରେ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାକୁ ଯୋଗ୍ୟତର ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିବା ଏକ ଆତ୍ମଦମ୍ଭୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଭାରି ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ପରି ଓ ତଥାପି ଆପଣାକୁ ଯେ କୌଣସି କୌଶଳରେ ବାହାରକୁ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ପରି ମନେ ହୋଇଥାଏ । ବିଶେଷତଃ, ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁଠି କିଛି ହାସ୍ୟରସ ରହିଥିବାର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତାହା ପ୍ରାୟ ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦୈନ୍ୟବୋଧ, ପରାଜୟବୋଧ, ଆତ୍ମଗ୍ଲାନି ଅଥବା ଅନ୍ୟଦ୍ୱେଷର ସଙ୍କେତ ଦେଇ ଯାଉଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତି ସମେତ ପ୍ରାୟ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶା ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକ ଅଧଃପତନର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେଇ ଗତି କରୁଛି ବୋଲି ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପୁସ୍ତକରେ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । (୨୩) ଏକ କାରଣ ବି ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ସିଏ କହିଛନ୍ତି : "ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାରୀ ହିଁ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଅଧଃପତନର କାରଣ ହୋଇଛି । ନାରୀ ଗୋଟିଏ ଜାତିକୁ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ଦିଏ କିମ୍ବା ତଳକୁ ଖସାଇଦିଏ ।" ଖାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ, ଭାରତବର୍ଷରେ ଏବଂ ଭାରତବର୍ଷ ବାହାରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପୁରୁଷ ଐତିହାସିକ କୌଣସି କାରଣରୁ ନାରୀକୁ ହିଁ ପୁରୁଷ-ଭାଗ୍ୟର ଯାବତୀୟ ଅଧଃପତନ ତଥା ଅଧୋଗମନର କାରଣ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ସେମାନେ ଦେଶଟାକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୂମିଟାକୁ ହିଁ ପୁରୁଷର ଦେଶ ଏବଂ ପୁରୁଷର ଭୂମିବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏଠାରେ ଅସଲ କାରଣ ନାରୀ ନୁହେଁ, କାରଣ ହେଉଛି ଏକ ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଭାବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭବିଷ୍ୟଦୃଷ୍ଟିର ଅଭାବ । ତେଣୁ ଅତୀତକୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅନ୍ଧ ମୋହ ସହିତ ଯାବୁଡ଼ି ଧରିବାର ଅତ୍ୟାଗ୍ରହ । ଜୀବନପ୍ରତି ମୂଳତଃ ଏକ ସୃଜନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଅଭାବ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ସ୍ମର୍ଣ-କାତରତାର ଅତିଶଯ୍ୟତା ରହିଥିଲେ ସେହି ଅତ୍ୟାଗ୍ରହ ସତେଅବା ଏକ ପରମ ବନ୍ଧୁ ପରି ମଣିଷକୁ କାମୁଡ଼ି ରହିଥାଏ । ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ସମ୍ଭବତଃ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ନେତୃତ୍ୱ ଏକ ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟିର ଭାଜନ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟ ଅନେକ ରାଜ୍ୟର ତୁଳନାରେ ଓଡ଼ିଶା ଯେ କେବଳ ତଥାକଥିତ ଆର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଧିକ ଅନଗ୍ରସର ହୋଇ ରହିଛି ତା' ନୁହେଁ, ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୁରୋ-ଦୃଷ୍ଟିର ଅନୁଶୀଳନ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଭାରି ଅନଗ୍ରସର ରହିଛି । ସଂସ୍କୃତିର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ ଏବେସୁଦ୍ଧା ଆମ ବିଚରଣ-ବୃତ୍ତିର ସେହି ମରହଟ୍ଟୀ ଅମଳରେ ପଡ଼ିରହିଛୁ । ନିଜକୁ ଆଗ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଗୋଟାଏ ମାର୍କା ଲଗାଇଦେଇ ଚାହିଁବାର

ସହଜମୋହରେ ପଡ଼ିଯାଇ ଓଡ଼ିଶାର ମଣିଷ ଆପଣାକୁ ସବାଆଗ ମଣିଷ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବାରୁ ନିଜକୁ ବଞ୍ଚିତ କରି ରଖିଛି, ଆପଣାକୁ ସବାଆଗ ଜଣେ ଜାଗ୍ରତ ମଣିଷର ସମ୍ମାନିତ ପରିଚୟରେ ସ୍ୱୀକାର କରିନେବା ଆଗରୁ ନାନା ତାତ୍କାଳିକ ସିଦ୍ଧିର ଲୋଭରେ ପଡ଼ି ସେ ଗୋଟାଏ ସ୍ଥାନୀୟ ମାର୍କାକୁ ଦେହରେ ଲଗାଇ ପ୍ରତିଯୋଗିତାର ଦାଣ୍ଡରେ ଜିତିବ ବୋଲି ବାହାରିଛି ଏବଂ ସମ୍ଭବତଃ ସେଇଥିଲାଗି ଇତିହାସରେ ତାର ଦୀର୍ଘ ଐତିହ୍ୟ, ତା'ର ସଂସ୍କୃତି, ତା'ର ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ତାର ସମୁଦାୟ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିଟି ବି ତାକୁ ଏହି ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଭାରି ସ୍ଥାନୀୟ କରି ରଖିଛି, ଭାରି ଅଳପ କରି ରଖିଛି, ଭାରି ବିକଳ ଓ ଦରିଦ୍ର କରି ରଖିଛି । ନିଜ ଘରଟା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସିଏ କେତେ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି, କେତେ ବାଡରେ ଆପଣାକୁ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ କରି ରଖିଛି । ତା'ର ସାଂସ୍କୃତିକ ଏବଂ ମାନବିକ ଦୃଷ୍ଟିକ୍ଷେତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଆଧୁନିକତାର ଉଦ୍‌ବେଳନଗୁଡ଼ାକ ତାକୁ ଯେପରି ମୋଟେ ସ୍ପର୍ଶକରି ପାରିନାହିଁ । ସିଏ ସତେଅବା ନିଜ ଘରର ଝରକାଗୁଡ଼ାକୁ ବନ୍ଦକରି ବସିଛି ।

ସାହିତ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇ ପାରିଥାନ୍ତା; ତଥାପି ଆପଣାର ଅସଲ ମେରୁଦଣ୍ଡ-ଗୁଡ଼ିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରି ନଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଭାବରେ ଆଦୌ ସେହି କଥାଟିକୁ କରିପାରି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାକୁ ଘାରି ରଖିଥିବା ନାନା ପରିସ୍ଥିତିର ଚକ୍ରାନ୍ତରୁ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୋଭାଗସ୍ଥ ଶିକ୍ଷିତ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିସମର୍ଥମାନେ ବି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ଆପଣାର ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ଅନୁରାଗରେ ପରିଣତ କରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ବୃହତ୍ତର ପୃଥିବୀର ଅଧିକାଂଶ ଚେତନାତରଙ୍ଗକୁ ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅନୁକରଣକାରୀର ଦୈନ୍ୟବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରୁଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ାକୁ ନିଜସ୍ୱ କରି ଅଙ୍ଗେ ନିଭାଇବାକୁ ମୋଟେ ସାହସ କରୁନାହାଁନ୍ତି । ଏଠି ଆମ ଜଳବାୟୁରେ ଏକ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟିସମ୍ପନ୍ନ ସାଂସ୍କୃତିକ ରୁଚି ଅଥବା ସାହିତ୍ୟିକ ଅଭିଳାଷ ତଥାପି ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ କ୍ରମଶଃ ଏହି ଘନ ଜଡ଼ତାର ଆତ୍ମସନ୍ତୋଷ ଭାଙ୍ଗିବାକୁ ବି ଆରମ୍ଭ କଲାଣି । ନୂତନ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ବହନ କରୁଥିବା କବିତାମାନ ଲେଖା ହେଲାଣି । ତାହା ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭବଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ ଲାଗିଲାଣି । ବୃହତ୍ତର ସମୂହର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପରମ୍ପରାସର୍ବସ୍ୱ ଜୀବନଭୀତ ଗୁରୁଜନମାନେ ହଟି ଯାଉଛନ୍ତି ତାରୁଣ୍ୟଲାଗି ବାଟ ତିଆରି ହୋଇ ଆସୁଛି । ସାହିତ୍ୟରେ ସେହି ତାରୁଣ୍ୟ ଉପରେ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ନିର୍ଭର କରି ସାନ ସାନ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଢ଼ି ଉଠୁଛନ୍ତି ଓ ଆଗକୁ ବାଟ ଖୋଜୁଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱକୁ ଡରୁନାହାନ୍ତି, ଝରକାଗୁଡ଼ାକୁ ଖୋଲିଦେବାକୁ ଡରୁନାହାନ୍ତି, ସଂକ୍ରମଣକୁ ଡରୁ ନାହାନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଆପଣା ଭିତରେ ସେହି ନିର୍ଭୟଦାୟୀ କେନ୍ଦ୍ରଟିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରି ପାରିଛନ୍ତି । ମଣିଷ ମଣିଷକୁ ଏକତ୍ର ବାନ୍ଧି ରଖିଥିବା ଏକ ନୂତନ ସଖ୍ୟସୂତ୍ରର ସନ୍ଧାନ ପାଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅସଲ ଆଧୁନିକ ଯୁଗଟି ଆସୁଛି ।

ଆମେ ତାହାକୁ ଆବାହନ କରି ଆଣିବା, ତାହାର ଯୋଗ୍ୟ ହେବା, ତାହାର ନମିତ୍ତ ହେବା ଏବଂ ଫରାସୀ କବି ଲୁଇ ଆରାଗଁଙ୍କ ଭାଷାରେ Je reclame dans ce monde-la une place pour la poesie—"ସେହି ଆସୁଥିବା ପୃଥିବୀରେ ହଁ ମୁଁ ସାହିତ୍ୟ ଲାଗି ଏକ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାନର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ରଖୁଛି" ବୋଲି ହୃଷ୍ଟ ହୋଇ କହିପାରିବା ।

ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ

୧ । ଭାରଣୀ ଚରଣ ଦାସ 'ଚିଦାନନ୍ଦ' : ସମୀକ୍ଷାୟନ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨ ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା-୧୩୦

୨ । "Mind, the politician will devour the poet"—Conversations of Goethe with Eckermann, Everyman's Library J. M. Dent and Sons, London, 1930, ପୃଷ୍ଠା-426

୩ । Richard Hoggard : Speaking to Each Other, Vol. II, (About Literature), Pelican, London 1973, ପୃଷ୍ଠା-36

୪ । ସୀତାକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର : ଭିନ୍ନ ଆକାଶ ଭିନ୍ନ ମାଟି, ଅଗ୍ରଦୂତ କଟକ-୨, ପୃଷ୍ଠା-୯୭

୫ । Christopher Caudwell : Romance and Realism, Princ ton University Press, Princeton, 1970, ପୃଷ୍ଠା-123

୬ । ବାମାଚରଣ ମିତ୍ର : ଜୀବନ ସାହିତ୍ୟ ଓ କଳା, କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟ୍‌ସ ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨, ୧୯୭୬, ପୃଷ୍ଠା-୧୦

୭ । ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ : ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨, ୧୯୭୪ ପୃଷ୍ଠା-୩୮୬

୮ । Peter P. Rohde : Soeren Kierkegaards Dagboeger, Gyldendalske Boghandel, Copenhagen, 1953, ପୃଷ୍ଠା-46

୯ । Everett Knight : The Objective Society, Routledge and Kegan Paul, London, 1959, ପୃଷ୍ଠା-40

୧୦ । Iris Murdoch : The Fire and the Sun, Why Plato Banished the Artists; Clarendon Press, Oxford, 1977 ପୃଷ୍ଠା-31

୧୧ । Peter P. Rohde : Soeren Kierkegaard, Thaning of Appel, Copenhagen, 1960, ପୃଷ୍ଠା-162

୧୨ । Francols Mauriac : The Son of Man, World Publishing Company, New York, 1958, ପୃଷ୍ଠା-154

୧୩ । A. L. Basham (Ed.) : A Cultural History of India, Clarnendon Press, Oxford, 1975,ରେ ଅଧ୍ୟାପକ କୃଷ୍ଣ କୃପାଲନୀଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ, ପୃଷ୍ଠା-୪୧୭

୧୪ । ପ୍ରାଣନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ : ଆସନ୍ତା କାଲିର ସାହିତ୍ୟ, ୧୯୭୦, ପୃଷ୍ଠା-୩୭

୧୫ । Good prose can not be written by a people without convictions—T. S. Eliot.

୧୬ । "Criticism is a branch of belles-letters in which modern Indian culture has been singularly weak"— in Dhurjati Prasad Mukherjee : Sociology of Indian Culture, Rawat Publications, Jaipur, 1979, ପୃଷ୍ଠା-148

୧୭ । ନଳିନୀକାନ୍ତ ଗୁପ୍ତ : ରଚନାବଳୀ (ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ), ଶ୍ରୀଅରବିନ୍ଦ, କଲିକତା-୧୨, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା-୨୪୮

୧୮ । F. R. Leavis : The Common Pursuit, Penguin, London, 1976, ପୃଷ୍ଠା-200

୧୯ । ଶରତଚନ୍ଦ୍ରର ପତ୍ରାବଳୀ, ଶ୍ରୀ ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ସଂକଳିତ, ବୁକ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡ୍ ଲିମିଟେଡ୍, କଲିକତା, ୧୯୫୦, ପୃଷ୍ଠା-୧୫୭

୨୦ । ଗୋପାଳ ହାଲଦାର : ବାଂଲା ସାହିତ୍ୟ ଓ ମାନବସ୍ୱୀକୃତି, D. M. Library, କଲିକତା-୬, ୧୯୬୧, ପୃଷ୍ଠା-୧୬୨-୩

୨୧ । J. Huizinga : Homo Ludens, a Study of the play Element in Culture, Beacon Press, Boston, 1950, ପୃଷ୍ଠା-211

୨୨ । Shalom Ben-Chorin : Zwiesprache mit Martin Buber, List Verlag, Muenchen, 1966, ପୃଷ୍ଠା-70

୨୩ । ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ : ମୋ'ସମୟର ଓଡ଼ିଶା, କିତାବ ମହଲ, କଟକ-୩ ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା-୨୧୬

ଶେଷ-ସ୍ତମ୍ଭ

ଉପସଂହାର

ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ "ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ଏକ ସହର ସାହିତ୍ୟ" ବୋଲି ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖିଥିବା ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ପୁସ୍ତକରେ (୧) ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମକାଳୀନ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟି ବିଷୟରେ ସେ ଏହି ମତଟିକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ କଟକ କିମ୍ବା ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ଇଂରେଜ-ଶାସନ ଅଧୀନରେ କାମ କରୁଥିବା ନୂଆ ଚାକିରିଆମାନେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଓ ସେହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଇଂରାଜୀ ପାଠ ପଢ଼ିବାର ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ସ୍କୁଲ୍ ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲା ସତ, ମାତ୍ର ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଆମେ ସହର ବୋଲି କହି ପାରିବା ନାହିଁ । ଏକ ସହର-ସଭ୍ୟତା ଓ ସହରି ଜୀବନ କହିଲେ ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂସ୍କାର ଏବଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିବେଶଟିକୁ ବୁଝାଏ, ସ୍ୱାଧୀନତାର ଗୋଟାଏ ପୁରୁଷ କଟିଯିବା ପରେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହା ପ୍ରାୟ କେଉଁଠି ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଆମ ତଥାକଥିତ ସହରବାସୀମାନଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଗୋଡ଼ ହୁଏତ ସହରରେ ରହିଛି, ମାତ୍ର ଅସଲ ଗୋଡ଼ଟି ରହିଛି ଗାଆଁରେ । ସେମାନେ ନିଜ ସହିତ ନିଜ ଗ୍ରାମଜୀବନର ଏକ ବୃହତ୍ ଅଂଶକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ସହରର ବାସିନ୍ଦା ହେବାକୁ ଆସି-ଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍, ଗ୍ରାମରେ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାମକୁ ଶୋଷଣ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ସହରରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ ସୁସ୍ଥ ସହରଜୀବନ ଓ ସହରସଂସ୍କାର ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସିବାକୁ ମୋଟେ ବାଟ ଛାଡ଼ୁ ନାହାନ୍ତି । ହଁ, ଗୋଟାଏ ଅର୍ଥରେ ହୁଏତ ଏପରି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଆମ ସମାଜର ଚତୁର ଲୋକମାନେ ହିଁ ଏବେ ସହରରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି, ଗାଆଁ-ଗୁଡ଼ାକୁ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ହାତମୁଠାରେ ରଖିଛନ୍ତି । ଗାଆଁ ଭିତରକୁ ଆପଣା ସହରିଆ ଢଙ୍ଗ ଓ ସହରି ଆପଣଙ୍କର କିୟଦଂଶ ବହନ କରି ନେଇ ସେମାନେ ସେଠାରେ ଯେ କୌଣସି ସମୁଚିତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛନ୍ତି ତା' ନୁହେଁ, ମାତ୍ର, ଗାଆଁରେ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଗାଆଁମାନଙ୍କରେ ଆପଣାର ପ୍ରତିପତ୍ତି ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ତାହା କରୁଛନ୍ତି । ଗାଆଁର ଯାବତୀୟ ନେତୃତ୍ୱ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହିମାନଙ୍କ ହାତରେ ରହିଛି । ଗାଆଁର ପାଠପଢ଼ୁଆ ପିଲାମାନେ ଅଧିକାଂଶତଃ ଏହିମାନଙ୍କଠାରୁ ସୂତ୍ର ପାଇ ଗାଆଁ ଛାଡ଼ି, ସହରକୁ ଆସିବାକୁ ମନ କରୁଛନ୍ତି । ଅଥବା, ଅନ୍ତତଃ ଆପଣାର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ ତିଆରି କରି ଗାଆଁରେ ସହରି ପରି ଜୀବନ ବଞ୍ଚୁଛନ୍ତି । ଗାଆଁରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଗାଆଁକୁ ଭଲ ପାଉନାହାନ୍ତି,ସେଠି ଆପଣାକୁ ଅଭାଗା ପରବାସୀ ପରି ଅନୁଭବ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି ।

ମୁଖ୍ୟତଃ ଗାଆଁର ଚତୁର ଓ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଅବସ୍ଥାପନ୍ନ ଲୋକମାନେ ଡେଣା ଲାଗିବାରୁ ଆମ ସହରଗୁଡ଼ିକୁ ଆସୁଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଚାକିରି କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ସବୁଯାକ ବଡ଼ ପାଠ ପଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ପାଉଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ବଡ଼ଲୋକ ଅର୍ଥାତ୍ ଧନସମ୍ପନ୍ନ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଆପଣା ଆଗରେ ଆଦର୍ଶ କରି ରଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ଆପଣାର ଯାବତୀୟ ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ସେହିମାନଙ୍କ ପରି ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ଗାଆଁର ବାହାଘର, ବ୍ରତଘର ପ୍ରଭୃତି ସାମାଜିକ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକୁ ଏମାନେ ନିଜ ସହିତ ସହରକୁ ନେଇ ଆସିଛନ୍ତି ଓ ସହରିଆ ଢଙ୍ଗରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ କରାଉଛନ୍ତି । ଏମାନେ ସହରରେ ଘର ତିଆରି କରୁଛନ୍ତି, ଗାଆଁରୁ ଧାନଗଣ୍ଡିକ ଆଣିବା ବ୍ୟତୀତ ଗ୍ରାମ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ଆଉ ଅନ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ ବୋଲି ପରିସ୍ଥିତିପରବଶ ହୋଇ ଏମାନେ ଆପଣାକୁ କାଳକ୍ରମେ ବୁଝାଇ ନେଇ ସାରିଲେଣି । ସହରଗୁଡ଼ିକରେ ହିଁ ଖବର କାଗଜ ବାହାରୁଛି, ସହରରେ ଛାପାକଲଯାକ ରହିଛି । ରାଜ୍ୟର ରାଜନୀତି ସହରରୁ ହେଉଛି, ଏଇଠୁ ଗାଆଁକୁ ଯାଉଛି । ଶାସନ ବି ସେହି ସହରରୁ ହେଉଛି । ଆଧୁନିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ବାହ୍ୟାଚାରଗୁଡ଼ିକ ସହରରୁ ଗାଆଁକୁ ରପ୍ତାନି ହୋଇ ଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ଆଗକାଳରେ ରାଜାମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଆମ ଜୀବନଭୂମିଟାକୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଗିଳି ରହି ଆସିଥିବା ସାମନ୍ତବାଦ ଆମ ସହରବାସୀ ନେତୃସ୍ଥାନୀୟମାନଙ୍କୁ ତଥାପି ଆବୋରି ରହିଛି । ସାମନ୍ତବାଦର ବିଲୁପ୍ତି ଲାଗି ଜମିଜମା, ସମ୍ପତ୍ତି, ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଆମ ଶାସନକ୍ରମରେ ଯେଉଁସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବା ନିତାନ୍ତ ଉଚିତ ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ନହୋଇ ଥିବାରୁ ସାମନ୍ତବାଦ ଆମ ଉପରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସବାର ହୋଇ ରହିଛି । ଅଥବା ଏପରି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ, ଆମ ଦେଶର ସାମନ୍ତବାଦୀ ଓ ସାମନ୍ତମିଜାଜୀ ଚତୁରମାନେ ଏକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମ ଦେଶରେ ବା ଆମ ଭାଗ୍ୟରେ ସେହିସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଆଉ ଘଟାଇ ଦେଉନାହାନ୍ତି ।

ସେହି ସାମନ୍ତମାନେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ନଥିବାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଯେଉଁମାନେ ତଥାପି ଥିବାବାଲା, ଅପାଠୁଆମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଯେଉଁମାନେ ତଥାପି ପାଠୁଆ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ ସେହିମାନଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତିନୀ ହୋଇରହିଛି ଏବଂ ବିଗତ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଠାରୁ ଯେଉଁ ସାମନ୍ତମନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ଆସିଥିଲା ଓ ତାହାକୁ ଭୋଗ କରି ଆସିଥିଲା, ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହି ମନର ଫାଶଗୁଡ଼ିକରେ ବନ୍ଧାହୋଇ ରହିଛି । ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଆସିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ସାମନ୍ତବଂଶର ବିଲୁପ୍ତି ଘଟିନାହିଁ । ଜାତୀୟତା ମଧ୍ୟ ଆମ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଏକ ଲୋକଜାଗରଣର ସାର୍ବଜନୀନ ଆହ୍ୱାନ ତଥା ସାର୍ବଜନୀନ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଭାବରେ ନଆସି ସାଆନ୍ତାଣୀ ରୂପରେ ଆସିଛି ଏବଂ ସାଆନ୍ତମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଭାରି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଖାପ ଖାଇ ରହି ଯାଇଛି । ତେଣୁ ଜାତୀୟତାକୁ ନେଇ ଆମର ଯାବତୀୟ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲତା ପ୍ରଧାନତଃ କଟକ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ସହର ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଓ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ରହିଛି ଏବଂ ଜାତୀୟତାର ଅସଲ ଆହ୍ୱାନ-

ଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭାଗ ନେଇ ନଥିବା ଆମର ସାହିତ୍ୟ ସମାଜରେ ଉପରସ୍ତରରେ ଥିବା କତିପୟ ଲୋକଙ୍କ ଲାଗି ପ୍ରାୟ ଅବସର-ବିନୋଦନର ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସାମଗ୍ରୀ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି ଅବସରବିନୋଦନର ମୂଳଦୃଷ୍ଟିଟି ସକାଶେ ହିଁ ଆମ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏକ ଖଣ୍ଡଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ବିଶେଷ ଆନନ୍ଦସ୍ୱାଦଟିକୁ ଆଣି ଯୋଗାଇ ଦେବା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାୟ ଆଉ କିଛି କରୁ ନାହିଁ ।

ସରକାରୀ ଜନଗଣନାର ହିସାବ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚାରିଭାଗରୁ ତିନିଭାଗ ମଣିଷ ହେଉଛନ୍ତି ନିରକ୍ଷର । ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ବାସ କରି ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକ ସଂସ୍କୃତିରେ ଏମାନଙ୍କର ଆଦୌ କୌଣସି ଭାଗ ନାହିଁ । ସେହି ସରକାରୀ ହିସାବ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶତକଡ଼ା ପ୍ରାୟ ଅଶୀଭାଗ ମଣିଷ ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ସୀମାରେଖା ତଳେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଞ୍ଚଭାଗରୁ ଭାଗେ ମଣିଷ ଏବେ ମଧ୍ୟ ମଣିଷସ୍ତରକୁ ଆସିନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ପାଞ୍ଚଶହ ବର୍ଷ ତଳେ ଭାଗ୍ୟର ଯେଉଁ ସ୍ତରରେ ବାସ କରୁଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ସେହି ସ୍ତରରେ ରହିଛନ୍ତି । ଆମେ ଅଣଦେଶବାସୀ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଦିବାସୀ ବୋଲି କହୁଛୁ ଓ ଆଦିବାସୀ କରି ରଖିଛୁ । ସେମାନଙ୍କୁ ଆମେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଗ୍ରହଣପାତ୍ରଗୁଡ଼ାକରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇନାହୁଁ । ନାନା କ୍ଷୁଦ୍ର ମନର ଉଗ୍ରତା ଭିତରେ ରହି ଆମେ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜଠାରୁ ଦୂରରେ ରଖିଛୁ, ଦୟା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଛୁ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭୋଟ ହାସଲ କରୁଛୁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଶହେରେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ କି ତିନିଜଣ ଇଂରାଜୀପାଠୁଆ ଅଛନ୍ତି । ଆମର ଏହି ଘରଟାର ଯାବତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଫେଶନ ସେହିମାନଙ୍କ ହାତରେ ରହିଛି । ସେହିମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାକୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଠାରୁ ଅଧିକ ମାନ୍ୟତାଯୁକ୍ତ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ନାମରେ ଏବେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବହି ବାହାରୁଛି ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍‌, ଅଳପ କଥାରେ କହିଲେ, ଆମ ସାହିତ୍ୟ, ଆମର ସବୁଯାକ ଲାଜ ଓ ସବୁଯାକ ସଂସ୍କୃତି ସାମନ୍ତ ଏବଂ ସାହେବମାନଙ୍କ ହାତରେ ରହିଛି । ତେବେ ଏହି ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମେ କେଉଁ ନ୍ୟାୟରେ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହିପାରିବା ? ଅଥବା, ହୁଏତ ଏପରି ବି କହିପାରିବା ଯେ, ଏହି ଭୂଇଁରେ ଆମେ ଅଧିକାଂଶ ମଣିଷ ସାବାଳକ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଆମ ସାମନ୍ତମାନେ ଓ ସାହେବମାନେ ଆମର ହୋଇ ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହିଗୁଡ଼ିକର ମାଧ୍ୟମରେ ବସ୍ତୁତଃ ଆମକୁ ମଧ୍ୟ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ଲାଜ ଏହି ତଥାକଥିତ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଚତୁରମାନଙ୍କର ହାତରେ ହିଁ ରହିଛି । ଆମ ଚତୁର-ମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟକୁ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି କହି ପତାକା ପୋତି ଆମକୁ ଅଫିମ ଖୁଆଇ ମୁଗ୍ଧ କରି ରଖିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ ତାହା ଏହି ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଭାରି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାତର ହୋଇ ରହିଛି । ଇତିହାସର ଆଲୋଚନା କରି ଯେଉଁ ସୁଧୀ ଓ ଗୁଣୀ-

ମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ନାନା ବୃହତ୍ ସମନ୍ୱୟ ଏବଂ ସେତୁସ୍ଥାପନର ଦେଶ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭାରି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାତର ଏବଂ ଅନ୍ୟକାତର ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ସାମନ୍ତବାଦ ସ୍ୱଭାବତଃ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାତର । ସାମନ୍ତବାଦ ସଂକ୍ରମଣକୁ ଡରେ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱକୁ ଡରେ, ଜୀବନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ଡରେ । ଅଳପକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ବୋଲି କହି ଏକ ବିକାରଗ୍ରସ୍ତ ସ୍ୱୟଂସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଚଉବାଡ଼ ଭିତରେ ତାହା କେଡ଼େ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ନିଜ ଭୂମିଟି ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ବିଶ୍ୱାସ ନଥିଲେ, ନିଜ ଭୂମିଟି ପ୍ରତି ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁରାଗ ନଥିଲେ ମଣିଷ ଏହିପରି ଆଚରଣ କରିଥାଏ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମେ କେତେ ଅଳ୍ପରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହି ନଯାଉଛୁ, ଏଠି ଆମେ ଆପଣା ପାଖରୁ ପ୍ରକୃତରେ କେତେ କମ୍ ଦାବୀ କରୁଛୁ, ଆପଣାକୁ କେତେ କମ୍ କାମରେ ଲଗାଉଛୁ ଓ କେଡ଼େ ଅଗଭୀର ହୋଇ ରହୁଛୁ ! କେତେ କମ୍ ହାସଲ କରି ଆମେ ହିଁ କେଡ଼େ ବଡ଼ କରି ଦେଖାଇବା ଲାଗି ଚେଷ୍ଟା ନ କରୁଛୁ ! ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଗକୁ ଯେଉଁ ନେତୃତ୍ୱ ବାଟ ଦେଖାଇବ, ତାହା ସବାଆଗ ଆମର ଏହି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାତରତାକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେବ, ଆମର ଯାବତୀୟ ଅନ୍ୟକାତରତା ଏବଂ ପରସ୍ପରକାତରତାକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେବ । ତାହା ଆମ ଝରକାଗୁଡ଼ାକୁ ଏକାବେଳକେ ଖୋଲି ଦେଇଯିବ । ଆମ ଭିତରେ ଏକ ଈଶ୍ୱରୀୟ ଅସନ୍ତୋଷ ଭରି ଦେଇଯିବ । ତାହାର ପ୍ରେରଣା ବଳରେ ଆମେ ଅଳ୍ପକୁ ଅଳ୍ପ କହି ଶିଖିବା, ଆମର ଘରେ ବିଦେଶୀ ହୋଇ ରହିଥିବା ବାବୁମାନଙ୍କୁ ତଥାପି ବିଦେଶୀ ବୋଲି କହିବା । ଆମେ ଗଭୀରକୁ ଯିବା, ମଣିଷ ପାଖକୁ ଯିବା, ଅନ୍ଧାରର ଗର୍ଭକୁ ଚିରି ସେଠାରେ ଆମଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥିବା ଆଲୋକକୁ ଆପଣାର କରି ଆଣିବା ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଯଦି ସାମନ୍ତ ଓ ସାହେବମାନଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ନ ରହି ଆମର ଏହି ଆଧୁନିକ ସ୍ଥିତିକ୍ଷଣଟିରେ ଯଥାର୍ଥରେ ନେତୃତ୍ୱ ଭଳି ଏକ ନେତୃତ୍ୱ ଦେବାକୁ ମନ କରୁଥାଏ, ତେବେ ତା'ଭିତରେ ଏକାଧାରରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସ୍ୱାଭିମାନ ରହିବା ଉଚିତ୍, ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ସଙ୍କଳ୍ପ ରହିବା ଉଚିତ ଏବଂ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟକାମୀ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିଟି ମଧ୍ୟ ରହିଥିବା ଉଚିତ । ଓଡ଼ିଶା ଭୂଇଁର ଏହି ତିନିଜଣ ସନ୍ତାନ ଆଉ ଯାହାକିଛି ହୋଇପାରିଥାନ୍ତୁ ଅଥବା ନ ପାରିଥାନ୍ତୁ ପଛକେ, ସେମାନେ କେବେହେଲେ ଚତୁର ହେବାକୁ କୌଣସି ପ୍ରୟାସ କରି ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଏହି ଭୂମିଟିଲାଗି ନିଷ୍ଠାପର ଭାବରେ କିଛି ନା କିଛି ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେଇଥିଲାଗି ଆପଣାକୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରି ରଖିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନର ଚତୁରମାନଙ୍କ କବଳରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲେ ସେହି ତିନି ସୈନିକଙ୍କର ନିଷ୍ଠା ହିଁ ଆମଲାଗି ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପୁଞ୍ଜି ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବ । ମଧସୂଦନ, ଫକୀରମୋହନ ଏବଂ ଗୋପବନ୍ଧୁ କେହି ଭୀରୁ ନଥିଲେ । ଏହି ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଭୀରୁମାନଙ୍କୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଇ ପାରିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ସେହି ତିନି ସୈନିକଙ୍କର ଜୀବନରୁ ପ୍ରେରଣା ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମଧୁସୂଦନ, ଫକୀରମୋହନ ଅଥବା

ଗୋପବନ୍ଧୁ, ଏମାନେ କେହି ପ୍ରଦର୍ଶନପ୍ରିୟ ନଥିଲେ । ଏତେବଡ଼ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ କେତେ ସାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଅପଯୋଗ୍ଯ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ ଓ ତେଣୁ ସର୍ବଦା ଅଧିକରୁ ଅଧିକକୁ ମନକରୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଳପମାନେ କେତେମନ୍ତେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇ ଆପଣାକୁ କେଡ଼େ ବଡ଼ ବୋଲି କହି ହେଉଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଆଗାମୀମାନେ ଅଧିକକୁ ମନ କରୁଛନ୍ତି, ସମାଜ ଓ ମଣିଷର ଜୀବନରେ ଆବଶ୍ୟକ ଯାବତୀୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଲାଗି ବାଟ କାଟି ଏଠାରେ ଏକ ଅନ୍ୟ ଭୂମି ତିଆରି କରିବାକୁ ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛନ୍ତି ଓ ଏଥିରେ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ କିଛି କରି ପାରିବ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ କେବେହେଲେ ପ୍ରଦର୍ଶନପ୍ରିୟ ହୋଇ କ୍ରମେ ଫମ୍ପା ହୋଇ ଯିବାକୁ ମନ କରିବେ ନାହିଁ ।

ମାତ୍ର ସେମାନେ ସର୍ବୋପରି ଆପଣାକୁ ଆଧୁନିକ ଯାବତୀୟ ସଂକ୍ରମଣ ଲାଗି ସୁସ୍ଥ ଭାବରେ ଉନ୍ମୋଚିତ କରି ରଖିପାରୁଥିବେ । ଆପଣାର ଭୂମିଟି ସହିତ ଚେର ଲାଗିଥିଲେ ଓ ସେହି ଭୂମିଟି ଲାଗି ସେମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ଅନୁରାଗ ରହିଥିଲେ ଯାବତୀୟ ନୂତନ ସଂକ୍ରମଣକୁ ସେମାନେ କେବଳ ସୁସ୍ଥ ଭାବରେ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିବେ । ଆପଣାର ଗ୍ରହଣପାତ୍ରଟିକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଚିହ୍ନି ତାହାକୁ ସତତ ଗ୍ରହଣକ୍ଷମ କରି ରଖିପାରିଲେ ଆମର ଆଉ ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ିଯିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ଭୟ ରହିବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର, ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଦରିଦ୍ର ମଣିଷ-ମାନଙ୍କ ଭିତରେ, ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନାନା ଅଲଭ୍ୟତା ଭିତରେ ଆମେ ଯଦି ଲଙ୍ଗୁଡ଼ଗୁଡ଼ାକୁ ଘୁଞ୍ଚାଇ ଏଠି ଜଣେ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ହୋଇ ବସିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା, ତେବେ ଆମଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅସଲ କାର୍ଯ୍ୟଟି ମୋଟେ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅନୁକରଣରେ ଯେଡ଼େ ଅତ୍ୟାଧୁନିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ଆମେ ଏଇଠି ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଏଠାରୁ ଦୂର ହୋଇ ରହିଥିବା । ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଆପଣାର ଅହମିକାଗୁଡ଼ାକୁ ବଢ଼ାଇବାରେ ଲାଗିଥିବା ଏବଂ ପକ୍ଷାଗ୍ରହର ବେମାରିଗୁଡ଼ାକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କରାଉଥିବା ଯିନା,ଆମେ ଏଠାରେ କୌଣସି କାମରେ ଲାଗି ପାରିବା ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟକୁ ମନୁଷ୍ୟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରି ଆଣିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ଆନ୍ତରିକ ଅଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ମନୁଷ୍ୟକୁ ହିଁ ଆମର ତଥାକଥିତ ସାହିତ୍ୟଠାରୁ ଅନେକ ବଡ଼ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହିଁ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଆବେଦନ ହୋଇ ରହିଥିବ ।

ଆଧୁନିକ ବିଶ୍ୱର ପୁରୋଭାଗରେ ରହିଥିବା ଓ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଅଜସ୍ର ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ସ୍ୱର୍ଗତଃ ମାର୍ଟିନ୍ ବୁବ୍‌ର ଏକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ (୨) କହିଛନ୍ତି : " ଏକ କ୍ରିୟାଶୀଳ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରେରଣା ସହିତ ଯଦି ତୁମେ ନିଜେ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନପାରିବ ଏବଂ ଏହିପରି ଭାବରେ ଯଦି ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ ଜୀବନର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରି ନ ପାରିବ, ତେବେ ଜୀବନ ତୁମଲାଗି ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଅର୍ଥହୀନ ହୋଇ ରହିଯିବ । ତେଣୁ ତୁମର ଆଲୋକନ ଲାଗି ହିଁ ସବୁକିଛି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଛି; ତୁମେ ତା' ଭିତରେ ସେହି ଅର୍ଥଟିର ସନ୍ଧାନ ଲାଭ କରିବ ଓ ତାହାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ ବୋଲି ସିଏ ତୁମ ଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଛି । ...ଆପଣା ସତ୍ତାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ସହିତ ତୁମେ ଜୀବନକୁ ଭେଟିବା-

ଲାଗି ଅଗ୍ରସର ହୁଅ ଏବଂ ତେବେ ତୁମକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ବି ଦର୍ଶନ ମିଳିଯିବ । ଯଦି ତୁମେ ବିଶ୍ୱାସ ଭିତରକୁ ଆସିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛ, ତେବେ ଭଲ ପାଇ ଶିଖ, ଶ୍ରଦ୍ଧା କରି ଶିଖ ।" ଆଧୁନିକ ଅସ୍ତିତ୍ୱବାଦ ସାର୍ତ୍ର, କାମ୍ୟୁ ଏବଂ ହାଇଡ଼େଗରଙ୍କ ପାଖରୁ ମାର୍ଟିନ୍ ବୁବର୍‌ଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସିବାର ପଥରେ ଏଥିରେ କେତେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ନୂତନ ବିନ୍ୟାସ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଆମେ ଦୂରରେ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନ ପ୍ରତି ଆମର ଏକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବୋଧ ଓ ଅବିଶ୍ୱାସ ରହିଥିବ । ଶ୍ରଦ୍ଧାଦ୍ୱାରା ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହେବା ଲାଗି ଆମେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଗ ଶାସ୍ତ୍ରକାରଣ ଖୋଜି ବୁଲୁଥିବା ଏବଂ ରୁଷି ବସିଥିବା, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନ ଆମକୁ ଆଦୌ କିଛି ଦେଇ ପାରିବ ନାହିଁ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ମୃତ୍ୟୁଚେତନା ହିଁ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଆମର ଯାବତୀୟ ଲେଖନକୁ ମାଡ଼ି ବସିଥିବ । ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏକ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି । ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ସେହି ଜୀବନଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକ ପୁଞ୍ଜିବାଦୀ ଓ ସାମନ୍ତବାଦୀ ଅପସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଦ୍ୱାରା ଆମ ଜୀବନରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ହିଁ ଘୃଣଆଡ଼େ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ରହିଛି । ଆମେ ପାଇବାର ନାନା ଜ୍ୱରରେ ଏପରି ବିକଳଚିତ୍ତ ହୋଇ ରହିଛୁ ଯେ ଆପଣାକୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଦେଇ ପାରୁନାହୁଁ । ଆମ ସମାଜରେ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା, ସମ୍ବନ୍ଧଗୁଡ଼ାକରେ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା, ଆମ ରାଜନୀତି ଏବଂ ଅର୍ଥନୀତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ତାକୁ ଆହୁରି କର୍କଶ ଓ ଅନମନୀୟ କରି ରଖିଥିବା ଏକ ଭୟପ୍ରେରିତ ଧାର୍ମିକତା । ଆମ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟକ ଏହିଗୁଡ଼ାକୁ ରୁଷି କରି ବସିଛି; ଏଣେ ଏକ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ସମାଜରେ ତଥାପି ସଫଳ ହୋଇ କିଛି ଗୋଟାଏ ପରି ଦେଖାଯିବ ବୋଲି ଭାରି ଲଣ୍ଡଭଣ୍ଡ ଓ ଉଦ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ତା'ର ଏହି ବିଭାଜନ ତା' ଭିତରର ନିବେଦନ-ଘରଟିକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ଖାଇ ଯିବାରେ ଲାଗିଛି । ସାହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସିଏ ଏହି ଅଚିତି ଓ ଅସ୍ୱାଭାବିକଗୁଡ଼ାକୁ ବଦଳାଇ ପାରିବ ବୋଲି ତାର ଆଉ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହେଉନାହିଁ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟକୁ କେବଳ ତା' ଜର୍ଜର ଜୀବନମୁହୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ାକୁ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିବାର ଏକ ସଜ୍ଜାବିଳାସ ବ୍ୟତୀତ ସିଏ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରିଚୟରେ ଚିହ୍ନି ବି ପାରୁନାହିଁ । ତା' ଆପଣାର ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ାକ ବର୍ତ୍ତମାନର ବଜାରରେ ଆଉ କୋଉଠି ହେଲେ ମୋଟେ ଚଳିବ ନାହିଁ ବୋଲି ସିଏ ଧରିନେଇ ସାରିଛି ।

ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇପାରିଲେ ସାହିତ୍ୟ ଏ ଯୁଗରେ ଏକ ଭେଷଜ ରୂପେ ବି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରିବ । ଭିଏନାର ମନୋବିତ୍ ଭିକ୍ଟର ଫ୍ରାଙ୍କଲ **Das Buch als Therapeutikum** ବୋଲି ଆପଣାର ଏକ ବକ୍ତୃତାରେ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଆଗରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାଧି ଓ ବିକୃତିଗୁଡ଼ାକ ଘୋଟିକରି ରହିଛି, ସାହିତ୍ୟ ବି ଆପଣାକୁ ସେହିଗୁଡ଼ାକର ଏକ ଲକ୍ଷଣ କରି ରଖି ପାରିବ, ଅଥବା ବିଶ୍ୱତମାମ ମନୁଷ୍ୟଦୃଷ୍ଟିକୁ ସେହିସବୁ ବ୍ୟାଧି ଏବଂ ବିକାର ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରି ଆସିବାରେ ଏକ ଭେଷଜ ପରି ଆପଣାକୁ ନିୟୋଜିତ କରି ପାରିବ । (୩) ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଆଧୁନିକ

ସାହିତ୍ୟରୁ ଆଧୁନିକ ଜୀବନର ହୀନତା ଏବଂ ବିଡ଼ମ୍ବନାଗୁଡ଼ିକର ପରିଚୟ ପାଉଛୁ । ମାତ୍ର ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଇଚ୍ଛା କଲେ ସେହିସବୁ ହୀନତା ମଧ୍ୟରୁ ଆପଣାକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରି ନେଇପାରିବ ଏବଂ ସେହି ହୀନତାର ଅପସାରଣ ଲାଗି ଏକ ବାଟ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଇ ପାରିବ । ସିଏ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣାକୁ ମଧ୍ୟ ପଙ୍କ ଭିତରର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ବୋଲି ଧରିନେଇ ପଙ୍କର ଯଶଗାନ କରିବାରେ ଲାଗିଥିବ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଏ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ୟାଧିତ ହୋଇ ରହିଥିବ, ଅସହାୟ ହୋଇ ରହିଥିବ । ଆପେ ବ୍ୟାଧିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଏ ଆପଣାକୁ କଦାପି ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସୃଜନକ୍ଷମ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଆପେ ସେ ଯେଉଁ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି, ଆପଣାକୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ତାହାର ଅଂଶ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଏ କେବେହେଲେ ସେହି ପରିବେଶଟିକୁ କାଟି ଆଗକୁ ଯିବାର ବାଟ ଦେଖାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କେବଳ ଏକ ଆତ୍ମ-ଉତ୍ତୋଳନ ଦ୍ୱାରା ତାହା ସମ୍ଭବ ହେବ । ସିଏ ଆପଣାର ଅହଂଟାକୁ ନେଇ ଲୁଗାଇ ତୁରାଇ ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆପଣାର ଯଥାର୍ଥ ଗ୍ରହଣଶୀଳତାଟିକୁ ମୋଟେ ଲାଭ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ସିଏ ନିଜକୁ ପରିବେଶଟି ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରିନେବ, ଆପଣାକୁ ସମଗ୍ର ମାନବଜାତିର ଭାଗ୍ୟଲାଗି ଓ ସେହି ଭାଗ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଲାଗି ଉତ୍ସର୍ଗ କରି ରଖିବ । ତେବେ ତା'ର ସାହିତ୍ୟ ନୂତନ ପ୍ରତ୍ୟାସର ଯୋଗ୍ୟ ହେବ, ନୂତନ ଆବିଷ୍କାର ଓ ନୂତନ ମୂଲ୍ୟପ୍ରେରଣାର ଯୋଗ୍ୟ ହେବ ।

ଏଡ଼େବଡ଼ ପୃଥିବୀ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶା ଏଡ଼େ ଟିକିଏ ବୋଲି ସ୍ଥାନ । ଭାରତୀୟ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ଗୋଟିଏ । ତଥାପି ତା' ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟିକର ତପସ୍ୟା ଓ ସାହିତ୍ୟିକର ସାଧନାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଏତେ ଟିକିଏ କଦାପି କମ ହୋଇ ଯାଉନାହିଁ । ନାନା ଅହମିକା ଏବଂ ଏକଦେଶୀୟତା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ କେବଳ ନିଜକୁ ହିଁ ଦଶଗୁଣ ବଡ଼କରି ଦେଖିବାର ଚେଷ୍ଟା ନକରି ବିଶ୍ୱରୂପୀ ଏହି ସମଗ୍ରଟି ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ଗୋଟିଏ ମହିମାମୟ ଅଂଶରୂପେ ଦେଖିପାରିଲେ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟିକ ଆପଣାର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆପଣାର ଛୋଟିଆ ଆସ୍ଥାନଟିରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଆଗାମୀ ବିଶ୍ୱ ଓ ଆଗାମୀ ମନୁଷ୍ୟ ଲାଗି ଆପଣାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବଦାନଟିକୁ ଦେଇ ପାରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିବ । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ହୁଏତ ଏକ ଭୂଗୋଳ ଥିଲା ଏବଂ ତେଣୁ ତା'ର ଇତିହାସ ଓ ସ୍ୱଭାବଟିକୁ କେତୋଟି ସୀମା ଭିତରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରି ଦେଖାଇ ଏକ ଆତ୍ମପ୍ରସାଦ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସେତେବେଳେ ଏକ ଅବସର ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଆଧୁନିକତା ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ସମବାଚୀ ଏକ ଚେତନା, ଏହାର ଭୂଗୋଳ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ; ଆଧୁନିକ ବିଶ୍ୱ ଛୋଟ ଓ ଅଧିକ ଛୋଟ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆମକୁ ନିଜ ଘରଟିରେ ସେହି ବିଶ୍ୱଟି ସହିତ ଅଧିକ ଆତ୍ମୀୟତା ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ, ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ମଣିଷଙ୍କୁ ଆମ କଳନାର ମେଦିନୀ ଉପରେ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ଆମକୁ ଆପଣା ଭୂଇଁଟିର କଳନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏବେ ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରାୟ ସବୁଠାରେ ମଣିଷ ଯେଉଁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବୋଧ ଅନୁଭବ କରୁଛି, ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବୋଧ ସହିତ ଲଢ଼ାଇ କରିବ

ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦ୍ୱାରା ଅସଲ ମଣିଷଟିକୁ ଉଦ୍ବେଳିତ କରି ଧରି ହିଁ ସିଏ ସେହି ଲଢ଼ାଇ କରିବ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ ଆମର ଏହି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନ ଏବଂ ତାହାର ଯାବତୀୟ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାରେ ହିଁ ସୂତ୍ର ବତାଇଦେବ, ଅନ୍ତଃଦୃଷ୍ଟି ଯୋଗାଇଦେବ । ଆମେ ଆମର କ୍ଷୁଦ୍ରତାଗୁଡ଼ାକର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କରି ଆଣିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ଫିକର କରିବାନାହିଁ; ଆମେ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଯୋଗ୍ୟ ହେବା ଏବଂ ଆମ ଆହ୍ୱାନଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗ୍ୟ ହେବା । ଆହୁରି ଅଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ଆହୁରି ଅଧିକ ବିଶ୍ୱାସଦ୍ୱାରା ଯୋଗ୍ୟ ହେବା ଏବଂ ଏହି ଯୋଗ୍ୟ ହେବାଲାଗି ଯଥାର୍ଥ ସମ୍ମତି ଦେଇ ହିଁ ଆମେ ଆମକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିବା କ୍ଷୁଦ୍ରତାଗୁଡ଼ାକୁ ଜୟ କରି-ନେବା ।

ଆଧୁନିକ ବିବର୍ତ୍ତନବାଦୀ ଦ ସାର୍ଦାଁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ମନୁଷ୍ୟଜୀବନର ସମଗ୍ର ଭୂମିଟି ସହିତ ସମଗ୍ର ମଣିଷର ସମ୍ପର୍ଶଲାଭ କରିବା ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟକୁ ପବିତ୍ର ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି ରଖିବା ଲାଗି ଆମେ ଜୀବନର କୌଣସି ଭୂମିରୁ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅଲଗା କରି ରଖିବା ନାହିଁ । ଆମେ ପ୍ରଜ୍ଞାତ ଭିତରେ ଅଟକି ଯିବାନାହିଁ, ଏପରିକି ପ୍ରତୀକ ଭିତରେ ବି ଅଟକି ଯିବାନାହିଁ । ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ଅଭିଳାଷ ରଖିବା, ସତ୍ୟର ଅନାବରଣ ଓ ସତ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି ସାହିତ୍ୟକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ରଖିବା । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ କହିଲେ, ଆମର ଯାବତୀୟ ପ୍ରଶ୍ୱାସ, ପ୍ରସାରଣ ଏବଂ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟି ମନୁଷ୍ୟ-ସମାଜର ଦୁଇଟିଯାକ ଗତିଶୀଳତା—ସମ୍ମୁଖ ଅଭିମୁଖରେ ମାନବିକ ପ୍ରଗତିର ଗତିଶୀଳତା ଏବଂ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦିଗରେ ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରଗତିର ଗତିଶୀଳତା(୪)—ଅଭିମୁଖରେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇରହିବ । ଆମେ ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ନୂତନତର ଆଗାମୀ ଜୀବନ ଓ ଆଗାମୀ ସମୂହର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛୁ, ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଆମଲାଗି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମନ୍ତ୍ର ହୋଇ ରହିବ, ସେହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଆମଲାଗି ବି ବାରବାର ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ଆମ ସାହିତ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ କରିଦେଇ ଯାଉଥିବ, ଆମକୁ ଗତିଶୀଳ କରି ରଖିଥିବ ।

ପୁସ୍ତକ ଟିପ୍ପଣୀ

୧. ଡ. ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୮୦୩-୧୯୨୦), ୧୯୬୪, ପୃଷ୍ଠା-୩୧

୨. Aubrey Hodes : Encounter with Martin Buber, Penguin Books, London 1975, ପୃଷ୍ଠା-66-7

୩. Viktor E. Frankl : Das Leiden am sinnlosen Leben, Herderbuecherei, Wien, 1978, ପୃଷ୍ଠା-112

୪. Pierre Teilhard de Chardin : Letters From a Traveller, Fontana Books, Collins, London 1973, ପୃଷ୍ଠା-267